

KĀRIKĀVALĪ

OF

VIS'WANATHA NYAYAPANCHANANA BHATTA.

WITH THE COMMENTARIES

MUKTĀVALĪ, DINAKARĪ, RĀMARUDRĪ,

Edited with Foot-notes etc.

BY

ĀTMĀRĀM NĀRĀYAN JERE,
LEGTURER IN NYĀYA AND VEDĪNTA TATTVAJNĪN MANDIB, AMALNER.

Third Edition,

PUBLISHED

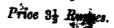
BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA SIGAR" PRESS,

BOMBAY.

1933.

[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher:-Pandurang Jawaji, at the 'Nirnaya-sagar' Press, Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीता

कारिकावली

न्यायमुक्तावलीसंवलिता ।

दिनकरीव्याख्या–रामरुद्रीव्याख्याभ्यां च सनाथीकृता ।

इयं

तस्त्रज्ञानमन्दिरे न्यायवेदान्ताध्यापकेन जेरे इत्युपाइ-नारायणसूनुना आत्मारामशर्मणा टिप्पणादिभिः परिष्क्रत्य संशोधिता।

(तृतीयं संस्करणम् ।)

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्टिभिः

· • सीये निर्णयसागरास्यमुद्रणयद्राख्ये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

शके १८५४, सन १९३३.

बीसमा सम्बन पुस्तकालक

श्रीदत्तो विजयते ।

अयि महाशयाः ! विदितमेवैतच्छीमताम् यत्सक्छपाणिसमभि-छषितायामात्यन्तिकदुःस्रनिवृत्तावात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्रैव भावं प्रतिपादयन्ति "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिश्यासितव्य" इत्याद्यः सकछप्रमाणमौछिभूताः श्रुतय इति । तत्र च दर्शनमनुद्य विहितेषु श्रवणमनननिदिध्यासनेष्वसंभावनादि-सक्छथीदोषनिरासफछकं मननमेवाभ्यहिततमम्। मननं चेदं सपरि-करैहेंतुभिरतुमानमेव । तचेदमनुमानं यथा चिरन्तनैः कणादगौतमा-विभिर्महर्षिभिर्नव्येश्च गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतिभिः कुशामधिषणैर्व्युत्पा-वितं नैवमन्यैः केश्चिद्पि तन्नकारैरित्यत्रान्तरक्तमेव विदुषां प्रमाण-मिति न तदुपन्यासे प्रयोजनं किं निद्पि। अयमेव हि न्यायशास-सास शासान्तरेभ्यो विशेषो यत्त्वलु सर्वविचारम् छमूतस्यातुमा-मयाबात्म्यस्य प्रकाशकत्वं नाम । नहि ताहशमिह जगति किमपि तुर्व नाम यद्वताधिगतन्यायशासार्थयाथात्म्यः खकीययैव प्रसया समाछोचयितुं न शक्त्यात् । अतएवोक्तम्-- "काणादं पाणि-नीयं च सर्वशासोपकारक"मिलनुभवसिद्धार्थबोघकं वचनं कैश्चित्। तत्र पाणिनीयं शासं पद्शानद्वारा यथा सर्वशासप्रविविश्वसपकरोति तथा काणादपदेन विवक्षितं न्यायशास्त्रमपि पदार्थवाक्यार्थानुमानत-स्वप्रवोधनद्वारा तमुपकरोतीति । तत्राप्यभ्यहिततया न्यायशासस्य ऋोकार्धे तहाचककाणाद्पद्स प्रथमं प्रवेशः। तचेदं सर्वशास्रोपकारकं न्यायसास्य मनेकस्रहमतरविचारप्रतिपादकप्रन्थ संक्रलं महासागराय-

माजमाछोक्य तत्र प्रविविश्चणां स्थूछबुद्धीनां प्रवेशाय न्यासवै-शेषिकशास्त्रपदार्थप्रतिपादनद्वारा प्रवेशयोग्यतापादकवुद्धिसीस्न्य-तामाघातुं राजीवतत्सदशास्मदादिवशंबदः श्रीमान् विश्वनाधन्याय-पञ्चाननभट्टाचार्यः संक्षेपतोऽनेकार्याभिषायिनी माषापरिच्छेदाप-रामिधानां कारिकावलीं प्रणिनाय । अस्याश्च बहुर्यसूचकाल्पपद-युवतया सुत्ररूपतामनन्यसाधारणतां चाकल्य्य वत एव खामिमत-सक्छार्थप्रकाशनाय तद्भाष्यकस्पां मुक्तावस्यभिषानां तद्दीकामपि खयमेव निर्माय कारिकावल्यास्यसूत्रसहितां तां मुकावली ''यत्करोषी"त्यादिभगवद्गीतावचनातुसारेण विष्णोर्वक्षसि समर्प्य शुभाशुभक्तछं कर्मबन्धं विमुच्य च स कृतकृत्यो बभूव । मुकावछी चेयं तस्वचिन्तामण्यादृतया नवीनया विचारशैल्या पदार्थान्प्रतिपा-दयन्ती व्याख्यानमन्तरेण नैव मन्द्रमतीनामन्तेवासिनां ताहुगुप-कारायेति विचार्य भारद्वाजकुलान्बुधिपूर्णचन्द्रो बालकृष्णभद्दात्मजः श्रीमान् महादेवभट्टलां व्याख्यातुमारेभे । परंतु नानेन सा संपूर्णतया व्याख्याता । किंतु शब्दखण्डान्तमेवेति तावत्पर्यन्तमेवो-पल्रब्यया रामरुद्या वाराणस्यां प्रचलितया ताहरया किंबदुन्ला चावगम्यते । मनोनिह्दपणमारभ्याऽऽसमाप्ति पुनरस्या व्याख्यानं महादेवभट्टात्मजो दिनकरभट्ट एव खपित्राज्ञानुसारेण चकारेति ''मातुं प्रणम्य परिभाव्य च शास्त्रसारं मुक्तावलीकिरण एक पितृप्रदिष्टः । सद्यक्तिभिर्दिनकरेण करेण सोऽयं नीतः प्रकाश-पदवीं सुधियां सुदेऽस्तु" इति प्रयान्ते परिष्टरयमानस्रोकात् "इति श्रीमहादेवमट्टतनूजिवनकरभट्टविरचिते" इतिवाक्याचाव-गम्यते । अतो ''दिनकरभट्टो दिनकरीं प्रणिनाय । अस्य पिता बाढकृष्णमद्रु" इति केषांचिद्वाक्यमाद्यन्तऋोकानाछोचनमूडकः भान्तिजन्यमेवेति प्रतिभाति । अस्याध्य मुक्तावढीप्रकाशापरामि-भानाया दिनकर्या अविगृहाशीयाः काठिन्यमवछोक्य महापण्डितेन रामबद्रमट्टेन रामबद्रीति खनामाद्विता व्याख्या निरमायि। सा चेथं कारिकावछी मुक्तावछी-दिनकरी-रामकद्रीसहिता पूर्वे निर्णयसागर-

वकाक्ये मुद्रिताऽपि श्रव्यकण्डीयरामबद्गीरहिता शोधकाद्यनवधानादिन्नाऽश्वादिवहुका विद्यार्थिनामध्ययनाय नालं वभूवेति वामिमां
श्वादे परिजिद्दीर्भुभिः शुद्धपुत्तकनिर्माणे वद्धपरिकरेः सकलमुद्रायकाद्रश्चेयुत्वनिर्णयसागरयकालयाधिपतिभिर्वेदशास्त्रसंपन्नानां स्वकीयभधानपण्डितानां पणशीकरोपाह्ववासुदेवशासिणामनुमत्या शुद्धपुत्तकनिर्माणक्षपेऽस्मिन्कार्थे नियुक्तोऽह्म् । मया च वालमनोरमासुद्राक्षरशास्त्रयां सुद्रितमेकं चौक्षन्वासंस्कृतसीरीजयन्ने सुद्रितमपरं चेति
पुत्तकृद्धं संगृद्ध यावद्वद्विवलोदयं च सावधानवया समालोच्य
शब्दकण्डीयरामकद्री चात्र निवेदय प्रभादिटीकातः काश्चनात्यावद्यकस्यात्ता निष्कास्य महता परिश्रमेण यथेदं पुत्तकं शुद्धं विद्यार्थवासुपयोगि च स्वात्त्या प्रयतितम् । एवं छतेऽप्यत्र मेऽनवधानतः
सीतकाक्षरयोजकदोषेण वा मन्मतिमान्द्याद्वा यदि किंचिदशुद्धमविश्रष्टं ससुपलभ्येत तदा तत्क्षन्तुमर्हन्त्येव गुणैकपक्षपातिनः
सुविय इति शिवम् ।

भवदीयः

महामहोपाध्यायन्यायाचार्य-श्रीमद्वामाचरणभट्टाचार्यचरणान्तेवासी-जेरेकुललब्धजनुर्नारायणद्वनुः आत्मारामद्यामी ।

विष्यः	88	।वषयः प्र	A
१ प्रत्यक्षसण्डम्	१-२८३	कालनिक्षणम् १९	4
मङ्गलवादः	9	दिक्निरूपणम् २०	
उद्देशप्रन्थः	Yo	आत्मनिरूपणम् २०	
मीमांबकमतेशकिसाहस्य	पूर्वपक्षः ४८	प्रासिक्ष इबुद्धिनिरूपणम् २३	
शक्तिखण्डनम्		अनुभूतिविभागनिरूपणम् २३	₹
साद्दयखण्डनम्	44	प्रत्यक्षनिरूपणम् २४	•
द्रव्यविभागः		अलोकिकप्रसक्षनिक्रपणम् २७	3
तमोविषयकपूर्वपक्षः	६७	२ अनुमानसण्डम् २८४-३५	
तमःखण्डनम्	69	भन्नमितिब्युत्पादनम् २८	
गुणविभागः	••• ७२	परामर्शनिरूपणम् २४	•
क्रमैविभागः	vą	पूर्वपक्ष याप्तिनिरूपणम् २९	4
सामान्यनिरूपणम्	vy	सिद्धान्तव्याप्तिनिरूपणम् २९	v
विशेषपदार्थनिरूपणम्	60	पक्षतानिरूपणम् ३०	6
समवायनिक्पणम्	64	हेत्वाभासनिरूपणम् ३१	6
अभावविभागः	59	३ उपमानखण्डम् ३५१-३५	4
साधर्म्यनिरूपणम्	909	डपमितिब्यु-पादनम् ३५	9
कारणत्वनिरूपणम्	900	४ शब्द्खण्डम् ३५६-४३०	
अन्यथासिद्धिनिरू पणम्	990	शकिविचारः ३५	•
वैधर्म्यनिरूपणम्	935	लक्षणानिरूपणम् ३६	•
इब्येषुषृत्रिव्यादित्रलेकवृति	त्तेगुणानां	आसतिनिरूपणम् ४०	
परिगणनम्	980	योग्यतानिरूपणम् ४१	5
पृथिवीनिरूपणम्		आकाङ्कातारपर्यनिरूपणम् ४२	₹
जलनिरूपणम्		५ स्मृतिनिकपणम् ४३१-४३	3
तेजोनिरूपणम्		६ मनोनिक्रपणम् ४३३-४३४	}
बायुनिरूपणम्	963	७ गुणनिद्धपणम् ४३५-५३९	
आकाशनिक्पणम्	965	मृतं इतित्वादिभेदनिरूपणम् ४३	w

विषय:	वृष्ठे	विषयः	Są
हपविक्रपणम्	x\$s	अनुमानविशागः	Y\$¢
(सनिक्यणम्	YYY	व्यतिरेक्याप्तिनिरुपणम्	409
गन्धनिहराणम्	YY\$	अर्था पत्या री नामतिरिक्तप्र	माणता-
स्पर्शनिक्षणम्	YY\$	निरासः	409
संख्यानिरूपणम्	४५0	मुखनिह्यमम्	407
परिमाणनिक्षणम्	xee	दुःखनिरूपणम्	403
पृषक्तिनिरूपणम्	466	इच्छानिरूपणम्	40}
संयोगनिरूपणम्	Yuo	द्वेषनिरूपणम्	404
विभागनिस्पणम्	Yug	प्रयक्षनिक्षणम्	40 ¢
परसापरत्व निरूपणम्	Yuy	गुरुत्वनिरूपणम्	420
वुदिनिह्यणम्	٢04	इवत्वनिह्नपणम्	420
प्रामाण्यविचारनिरूपणम्	Y60	नेहिनिह्यणम्	429
व्याप्तिप्रहोपायनिरूपणम्	Y\$\$	संस्कारनिरूपणम्	479
डपाधिविचारः	Y\$Y	धर्माधर्मनिरूपणम्	439
वैशेषिकमतखण्डनम्	YSF	शब्दनिह्रपणम्	··· 430

सिद्धान्तमुक्तावली ।

दिनकरी-रामरुद्रीभ्यां संविलता ।

प्रत्यक्षखण्डम् ।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुिकः । भैवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥ १॥

दिनकरी।

ढक्ष्मीपादयुगं प्रणम्य पितरं श्रीबालकृष्णाभिषं भारद्वाजकुलाम्बुषौ विधुमिव श्रीगौरवास्याम्बुजात् । ज्ञात्वाऽशेषमतं मितेन वचसा सिद्धान्तमुक्तावली-गृहार्थास्तुते यथामति महादेवः परेषां कृते ॥ १ ॥

तत्र ताबद्भाषापरिच्छेदव्याख्यानं चिकीर्षुविधनाथपञ्चाननो निर्विन्नपरिसमाप्तये कृतस्थेश्वरनिर्देशरूपमङ्गळस्य शिष्या अप्येवं कुर्युरिति शिष्यशिक्षाये निबन्धनं कुर्वन्नीश्वरं प्रार्थयते—चूडामणी-

रामरुद्री।

तातस्य तर्कसरसीरुहकाननेषु रामेश्वरस्य तरणेश्वरणे प्रणम्य । श्रीरामरुद्रसुकृती कृतिनां हिताय ठीलावशात्किमपि कौतुकमातनोति ॥ १ ॥ जाने कदानिदपि नैव शिवस्रुरुपात्तातात्पुनः परमदैवतमन्यदत्र । तस्मादिमां कृतिमिहाय तरिक्वणीत्वात्पाद्याय तत्र्वरणयोः परिकल्पयामि ॥ २ ॥ तरिक्वणीयं सफलोक्तिवाचा मुदे बुधानां तरसा विदे च ।

भूयात्सदालं निश्विलाण्डमाण्डकीर्तिप्रभाजातविभूषितानाम् ॥ ३ ॥

सिद्धान्तमुक्तावलीव्याख्यां चिकीर्षुर्महादेवः प्रारिष्सितप्रन्यविव्रविघाताय कृतं तातनमस्काररूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निब्नप्राति - छक्ष्मीति । गृहार्थां सतुते विस्तारयतील्यर्थः । अर्थस्य विस्तारो नाम नानाजनसंबन्धः । स च संबन्धः प्रकृते स्वविषयकज्ञानैवस्त्वमेवेति भावः । तत्र ताबदिति निपातो वाक्यालङ्कारे । शिष्या सप्येवं कुर्युरितीति । अत्रैतिशन्दस्य उक्ताकारकामिप्रायोऽर्थः ।

अमृततद्भावे च्विः. २ अवति जगदसात्. ३ तथाच गृहार्थविषयकत्रान-जनकञ्चापारवानित्वर्थः.

दिनकरी।

कृतेति । लीलेति । इदं च विशेष्यं नातः समाप्तपुनरात्तत्वदोषः । वस्तुतस्तु विधोः किसिति चूडामणीकरणं किमर्थे वा वासुकेर्वलयी-करणमित्याकाङ्कायां निराकाङ्कप्रतिपत्तिने संभवतीति लीलेत्यादिवि-शेषणानुकौ विवक्षितान्वयवोधाभावाक्षायमत्र दोषः । उत्थाप्याका-

रामरुद्री।

इतिशब्दस्याव्ययत्या श्रुतीयान्तत्वेन शिष्या अप्येवं कुर्युरित्याकारकाभिप्रायेणे-त्यर्थः पर्यवसितः । एतेन शिष्या अप्येवं कुर्यरित्याकारकज्ञानेच्छाश्चन्दानां शिष्यशिक्षानात्मकतया कुर्युरिति शिष्यशिक्षायै इति प्रन्थासन्नतिः खकर्तव्यत्वेन ज्ञानस्येव शिक्षाशब्दार्थत्वादिति निरस्तम् । समाप्तपुनराचत्वेति । क्रिया-न्वयेन शान्ताकाङ्कस्य विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तरान्वयार्थं पुनरतसंधानं समाप्तपुनरात्तत्वं काव्यदोषः । प्रकृते हि 'चुडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः । भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः' इत्यत्र भवो भव्याय भवत्वित्येता-बतान्वयबोधेनैव भवपदस्य शान्ताकाङ्कतया उत्तरत्र विधमान 'लीलाताण्डव-पण्डित' इतिविशेषणस्यान्वयार्थं स भवः पुनः कीदश इलाकाङ्कासंपादनाय भवपदेन भवस्मरणस्यावस्यकतया भवति समाप्तपुनरात्तत्वं दोष इति भावः । नजु जातित-दि अप्रकृतिनिमित्तकश्च ब्दानां जातिप्रकृतिनिमित्तकमेव विशेष्यवाचकमिति नियमः। अन्यशा नीलोत्पलमित्यादिवद्वत्पलनीलमित्यादेरपि प्रयोगस्य प्रसङ्गात् । तथाहि न्समासविधायकस्त्रे यत्प्रथमान्तपदनिर्दिष्टं तत्समासे पूर्वं निपततीति नियमः । 'विशेषणं विशेष्येणे'ति कर्मधारयविधायकसूत्रे विशेषणवाचकपदस्य प्रथमान्तपद-निर्दिष्टलात्पूर्वनिपातनियमः । नीलोत्पलयोर्विशेषणविशेष्यभावे नियामकाभावे । उत्पलस्य विशेषणत्वविवक्षया उत्पलनीलमिति प्रयोगः स्यादेव, तस्माजातिप्रवृत्तिनि-मित्तकत्वादुत्पलपदस्य विशेष्यवाचकलमेवेखवश्यमङ्गीकरणीयम्, तथाच शिव-शरीरवृत्तिजातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकस्य भवशब्दस्य विशेषणपरत्वानुपपत्तिः। नच अवः सर्वं जानातीति प्रतीत्यनुपपत्तिः अवच्छेदकतासंबन्धेन ज्ञानवत्त्ववोधकत्वस्य-श्वरज्ञानस्य किंचिदनवच्छित्रत्वेन खीकर्त्तमशक्यत्वादिति वाच्यम् । खाश्रयाव-च्छिन्नत्वसंबन्धेन तादश्यैजाल्यविशिष्टचेतनस्यैव भवपदार्थत्वोपगमात् । खाश्र-बाविच्छन्नत्वं च खेनिष्ठकर्मासाधारणकारणयज्ञवत्त्वसंबन्धेन खाश्रयविशिष्टत्व-मिति बोध्यम्। नवैकव्यक्तिकत्वाद्भवत्वं न जातिरिति वाच्यम् । कल्पमेदेन शिव-श्वरीरस्थापि भिन्नत्वात् । नच भवस्यस्याज्जगदिति व्युत्पत्त्या जगन्कारणत्वमेव भवचदप्रवृत्तिनिमित्तं नतु जातिविशेष इति वाच्यम् । योगाद्गुहेर्वेठीयस्त्वादि-स्मियुक्तोक्ता श्रीघ्रोपस्थितिकस्व्यर्थमादाय शान्ताकाङ्कान्वयकोघोपपत्ती विल-म्बोपस्थितिकयोगार्थमादायान्वयबोधानुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वदोषस्यावस्यक-त्वादिखत आइ—यस्तृतस्त्वित । इत्याकाङ्कायामिति । सलामिति शेषः । निराकाङ्कप्रतिपत्तिने संभवतीति । स्रोत्तरानुत्पनाकाङ्काकशान्द-बोधो न भवतीलर्थः । विवक्तितान्वयबोधिति । विशेष्यवानकपदेन

१ सं तारुश्रवैजालाश्रयशरीरम्.

निजनिर्मितकारिकावलीमितसंश्चिप्तचिरन्तनोक्तिभिः। विश्वेदीकरवाणि कौर्तुकाश्वतु राजीवदयावश्चेवदः॥ २॥ श्विक्ता।

हुया विशेषणान्वय एव तत्प्रसरादिति । लीख्या ताण्डवं नृतं तक्र पण्डितोऽभिज्ञ इत्यर्थः । अनेन च नृत्यविशिष्टतया स्मृतिविषय-त्वात्प्रार्थिता अश्री भवन्त्येवेति स्चितम् । नतु आभूषणरिहतस्य कथं नृतं तत्राह—चूडामणीकृतेति । अच्डामणिः चूडामणिव-त्संपद्यमान इति चूडामणीकृतः चूडामणीकृतो विधुर्येन स तथेत्रर्थः । वल्रयीकृतेति । अवल्यं वल्रयं संपद्यते इति वल्रयीकृतः वल्रयी-कृतो वासुकिर्येन स तथेत्रर्थः ॥ १ ॥

शिष्यावधानाय प्रतिजानीते — निजनिर्मितेति । निजेन खेन-

निरुक्तिनिराकाह्मान्वयबोधजननोत्तरं विशेषणान्तरान्वयार्थं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसंधानं समाप्तपुनरात्तत्वसिति समाप्तपुनरात्तत्वलक्षणघटकत्वेन विवक्षितो यो
निराकाङ्मान्वयबोधस्तदमावादित्यर्थः । लीलेत्यादिविशेषणानुक्तावित्यनेन तादद्यविशेषणोकौ तादश्विशेषणसहितेतरवाक्यजन्यान्वयबोध एव विवक्षितान्वयबोधो
भवतीति स्वितम्। नन्वेवं समाप्तपुनरात्तन्वं कापि दोषो न स्यात्। श्वाब्द्वोधमात्रे
खाकाङ्खायाः प्रयोजकत्वेन विशेषणान्तरान्वयार्थं स कीव्श इत्यादि यिकिविद्यकाह्यायाः कत्यनीयतया कापि निराकाङ्कप्रतिपत्तरसंभवादित्यत साह—उत्थाप्याकाङ्मयेति । अनियताकाङ्क्षयेत्यर्थः । क्रियाकारकपदानां परस्पराकाङ्क्षा नियता
पुत्रादिपदानामपि प्रतियोग्याकाङ्क्षा नियता एवं प्रयोजनाकाङ्क्षापि नियतैव प्रयोजनामावे वाक्यार्थर्थेवासिद्धिप्रसङ्गात् । भवः कीदश इत्याद्याकाङ्क्षा तु न नियता ।
तथाच नियताकाङ्कारहितान्वयबोधोत्तरं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसंधानमेव
समाप्तपुनरात्तत्वमिति विवक्षितत्वात् स कीदश इत्याद्याकाङ्क्ष्या विशेषणानतरान्वयस्थल एव समाप्तपुनरात्तत्वदोष इति भावः । अस्त्यद्वामणिरिति ।

'च्यः स्यादभूततद्वावे' इत्यनेन विहितच्वप्रत्ययान्तचूडामणिशब्दघटितादुक्तवाक्यादयमर्थो लभ्यत इति भावः॥ १॥

शिष्यावधानायेति । शिष्याणामवधानं शुश्रूषा,तस्यै इत्यर्थः । वक्तव्यार्थस्य विशिष्याज्ञाने तत्प्रतिपत्तिरिष्टसाधनत्वाप्रहेण शिष्याणां वाक्यश्रवणेच्छा न संभवति प्रतिक्रया सकारिकावलीव्याख्यानस्य कर्तव्यत्वज्ञाने कारिकावल्यर्थक्वानरूपेष्टसाध-

१ रपष्टां करवाणि, २ कौतुकात् उत्साहात्. ३ नृत्सविशिष्टत्वप्रकारकस्मृति-विषयत्वादिसर्थः.

सद्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका सत्सामान्यविश्वेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्वला । दिनकरी।

निर्मिता रचिता या कारिकावली तां अति अत्यन्तं संश्चेपः शब्द्-संश्चेपो यासु ताः अतिसंक्षिप्तास्ताहृदयश्च ताश्चिरन्तनानां कणाद्म- भृतीनां या उक्तयो बचांसि वचःप्रतिपाद्या युक्तयस्ताभिरहं विशदी- करवाणि प्रकटीकरोमीत्यर्थः । ननु लीलावत्यादिप्राचीननिवन्धाष्य- यनेनैव कारिकावलीप्रतिपादितोऽथों बोद्धव्य इति किमनेन भवत्क- तिवशदिनवनेनेत्यत आह—अतिसंक्षिप्तेति । तथाच लीलाव-त्यादिप्राचीननिवन्चेषु प्रन्थवाहुल्येन बहुतरदुःखहेतुप्रतिपत्तिकतया न बालानां प्रवृत्तिरिति भावः । स्वोत्येक्षामूलकताप्रयुक्तानादरणी- यतां निरसितुं चिरन्तनेत्युक्तम् । निवत्यवधारणे । तथाच कौतु-कादेवेत्यर्थः । एतेन स्वस्य प्रन्थकरणे क्षेशाभावः सूचितः । स्वस्य प्रन्थकरणे प्रवृत्तौ निमित्तमाई—राजीवेति । राजीवे शिष्ये या द्या कृपा तया वशंवदस्तद्धीन इत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु प्रन्थादो श्रोत्प्रवृत्तये प्रयोजनादि वक्तव्यं भवति तस्य वेहानुकत्वादुपेक्षणीयतैतद्वन्थस्य स्यादित्याशङ्का विषयप्रयोजनसंब-न्धाधिकारिणः सूचयन्नतिसंक्षिप्तत्वादेतद्वन्थस्य सकलपदार्थाप्रतिपा-दक्तवया कथं बालव्युत्पत्तिरित्याशङ्कां चैतद्वन्थस्य सकलपदार्थप्रति-पादकत्वप्रदर्शनेन परिहरन् ''यत्करोषि यद्श्रासि यज्जुहोषि दद्दासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पण"मिति भगवदुक्तेर्भुका-

रामरुद्री।

नतस्य प्रन्यकृद्धाक्येषु सुप्रहृत्वेन भवलेव तच्छ्वणेच्छेति भावः । शब्दसंक्षेप् इति । संक्षेपो द्विविधः शब्दसंक्षेपोऽर्थसंक्षेपश्च । तत्रार्थसंक्षेपेण प्रन्यस्य सकलार्याप्रतिपादकत्वे बालव्युत्पत्तिजनकता न स्वादिस्वाशक्का संक्षेपपदस्य प्रकृते शब्दसंक्षेपमात्रपरत्वमुपद्शितमिति पद्यस्थातिसंक्षिप्तपदस्य प्रयोजनं प्रकट-यक्षाह—निवत्यादि । स्वोत्प्रेक्षेति । स्वकीयकल्पनामूलकत्वेस्वर्थः । स्तिन अवधारणेन ॥ २ ॥

१ स्वर्कतरवनाकर्माभृतेलथं:. २ निमित्तवानजनकश्चानुकृङकृतिमानिलर्थः. ३ प्रदर्शनप्रयोज्यपरिदारकर्ताः

विष्णोर्वश्वसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषां चिरम् ॥ ३ ॥ विन्यसा

बलीसमं स्वकीयप्रन्थं भगवति चार्पयन् स्वकीर्द्यत्रपृत्तये प्रन्थस्य स्वस्य च नाम निवधाति-सद्भव्येति । द्रव्यैः सहिता युक्ता प्रतिपादकतया, गुणैरपि गुम्फिता युक्ता। सतामुत्क्षेपणादीनां पश्चानां कर्मणां ज्ञापिका बोधिका । सत् जातिरूपं सामान्यं, विशेषाः, निखः समवायस्त्रीर्मिलिता, यद्वा सन्ति सामान्यविशेषनित्यमिलितानि यस्यां सा. नित्यमिलितं नित्यसंबन्धः। अभावप्रकर्षः प्रागभावादिभे-देन वैलक्षण्यं तस्य उज्ज्वला प्रकाशिका । एषा बुद्धिस्था । सिद्धान्ता एव मुक्तास्तासां आवली पङ्किः विष्णोर्नारायणस्य वक्षसि वक्षस्यले, विन्यस्ता विशेषतोर्पिता, सुकृतिनां पण्डितानां मनसः सुदं संतोषं चिरं बहुकालं वितनुतां विस्तारयत्वित्यर्थः । नृतु युक्तीनामत्रास-त्वात्कथं विदुषां संतोपस्तत्राह—सद्यक्तिरिति । सत्यः युक्तयो यस्यां सा तथा। मुक्तावलीसादृश्यं ग्रन्थे द्रव्यादिपदार्थवत्तया. यथाहि मुक्तावली सद्रव्या साध्यतया द्रव्यवती द्रव्यसाध्येति यावत् । नानाविधद्रव्यघटिता वा। गुणेन सुत्रेण गुम्फिता निर्मिता । सुकृतिनां पुण्यवतां यानि सन्ति समीचीनानि भगवद्भजनादिरू-पाणि कर्माणि तेषां बोधिका । सत्सामान्यं समीचीना जातिः विशेषो महत्त्वनिर्मछत्वादिस्ताभ्यां नित्यमनवरतं मिलिता संबद्धा । अभावे वेजोभावेऽन्धकारे सति प्रकर्षेणोज्ज्वला अर्थप्रकाशिकेति यावत् । यथा मुक्तावली द्रव्यादिसकलपदार्थवती तथायं प्रन्थोऽपीति।

रामरुद्री।

सत् जातिरूपिसिति। सामान्यमनुगतधर्ममात्रं,तच किन्दुँपाधिरूपं किनि-जातिरूपं, प्रकृतप्रन्थे जातिरूपसामान्यस्येन निरूपणीयस्वेन जातिरूपसामान्यस्यः भाय सत्सामान्यद्यक्रमिति भावः। ननु सदिस्यस्य सत्ताविशिष्टार्थंकत्वेन सत्य-दस्य जातिरूपार्थंकत्वं स्वस्यये वाच्यम्। सामान्यपदमपि शास्त्रकृत्परिभाषया जातिरूपसामान्य एव सुप्रसिद्धम्। अन्यया सामान्यं सविशेषक्रमिति मूलेऽपि

१ पण्डितेन. २ आदिना स्वकर्मानुष्ठानम्. ३ इदं समानानां भावः सामा-न्यमिति प्रन्थामिप्रायेण ।

नृतनजलधररुचये गोपवर्षुटीतुक्लचौराय। विन्नविधाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षाये निवन्नाति-नृतनेति।

अत्रच सुकावलीत्वोक्ता निर्देषित्वं स्चितम् । अत्र द्रव्यादिपदार्य-प्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन द्रव्यादयो विषया उक्ताः । पदार्थतत्त्वाव-धारणं च प्रयोजनं स्चितम् । संबन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । पदार्थतत्त्वावधारणकामोऽधिकारीति ॥ ३ ॥

प्रन्थारम्भसमये कृतस्य मङ्गलस्य तिज्ञवन्धस्य च वैयर्थ्यमा-श्रद्धः फलं दर्शयति—विञ्चविद्यातायेति । प्रारब्धुमिष्टस्य प्रन्थ-स्येति शेषः । यद्यप्यत्र घातपदस्योत्पत्तिमद्भावपरतया विपद्म-नर्थकमिति प्रतिभाति तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथ-ग्विशोषणवाचकपद्समवधाने विशेष्यमात्रपरतायाः 'स कीचकैर्मा-रुतपूर्णरन्ध्रे'रिस्यत्र 'कीचका वेणवस्ते स्युर्थे स्वनन्यनिलोद्धता' इति कोशान्मारुतपूर्णरन्ध्रत्वविशिष्टवेणुवोधककीचकपदे दृष्टत्वाद्धातपद-

रामरुद्री।

जासितिरिक्तसामान्यव्यावर्तकविशेषणानुक्सा मूलकारस्य न्यूनतापत्तेः सदिस-नर्थकं चेस्रत क्षाह — यद्वेति ॥ ३ ॥

विपद्मनर्थकमितीति । इदं चोपसर्गाणां वाचकत्वमतामित्रायेण, अन्यथा तेषां घोतकत्वपद्धे किंचिदर्यावाचकत्या उपसर्गाणां शक्तत्वरूपपदत्वासंभवेन विपदमित्यसङ्गतमेव स्यात् । अतएव समाधानेऽपि विशिष्टवाचकानां पदानां सित प्रयम्विश्वषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमाङ्गपरत्वमिति न्यायेन विपद्संनिद्धितघातपदस्य अभावमाञ्जपरताष्ट्रद्शेनमिप संगच्छते । अन्यथा विपद्स्य किंचिद्र्यावाचकत्वेन विशेषणवाचकत्वासंभवात् विघातपदस्योक्तन्याय-विषयता न स्यादिति ध्येयम् । विशिष्टवाचकपदस्यापि विशेषणवोधकत्वरूप-विशेषणवाचकत्वस्याप्यक्षतत्या तेषां कापि विशिष्टवाचकता न स्यादिस्यतः प्रयमित्युक्तम् । विशिष्टवाचकपदातिरिक्तमित्यर्थः । ननु विष्नविघाताय कृतं मङ्गलमिति मूळेन मङ्गले विष्रध्यंप्रजनकत्वस्यैव स्वितैत्वेन तदुपरि निन्वसादिम्लेन विष्रध्यं प्रति मङ्गले विष्रध्यं स्वतित्वेन तदुपरि निन्वसादिम्लेन विष्रध्यं प्रति मङ्गले विष्रध्यं स्वतित्वेन तदुपरि निन्वसादिम्लेन विष्रध्यं प्रति मङ्गले विष्रध्यं स्वतित्वेन तदुपरि विन्यसादिम्लेन विष्रध्यं प्रति मङ्गले विष्रध्यं स्वतित्वेन तद्यपरि वन्यस्यापि प्रति कारणमित्युक्तिरसंगतेस्वतस्य द्वन्यमित्रायान्तरेणावतार-

१ गोपानां वभूट्यः स्त्रियः तासां दुक्छानां चौरायापहर्वे. २ विश्विष्टवाचकानां यदानामिति न्यायविषयता. १ तदोभकचतुर्योषटितत्वादिति भावः.

नर्नुं मङ्गलं न विभ्रध्वंसं प्रति न वा समाप्ति प्रति कारणं विनापि मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विभ्रपरिसमाप्तिदर्शना-दिनकरी।

ममावमात्रपरं द्रष्टव्यम् ॥ ननु निष्फळत्वान्मङ्गळाचरणमयुक्तम्, नच निष्फळत्वमेवासिछं तस्य फळविशेषशून्यत्वहेतुना साधना-दिस्यभिप्रायेणाशङ्कते—निवृति । मङ्गळस्य कारणत्वाभावे व्यति-रेकव्यभिचाररूपहेतुमाह—विनापीति । निर्विष्ठपरिसमाप्तीति । विवृत्रपरिसमाप्तीति । विवृत्रपरिसमाप्तीत् । । नच तत्र जन्मान्तरीयमङ्गळकल्पनाङ्ग व्यभिचार इति वाच्यम् , भोगाविनापि नास्तिकात्मनि विवृत्नाश-रामकृष्ठी ।

यति—नन् निष्फलत्वादिति । फलविशेषश्चन्यत्वहेत्नेति । यद्यपि ज्योतिष्टोमादावपि पुत्रादिरूपफलविशेषश्च-यत्वेन फलविशेषश्चन्यत्वं न निष्फलल-व्याप्यं तथापि तत्पदेन यावत्फलविशेषश्चन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् यावद्विशेषामा-वस्य च सामान्याभावव्याप्यत्वान्नोक्तानंगतिरिति भावः । नवैवं निष्फलत्व-सिद्धये यावत्फलविशेषश्चन्यत्वमेव साधनीयम् । मुळे त मङ्गलं न विश्रध्वंसं प्रति न वा समाप्ति प्रति कारणमित्यनेन फलद्वयश्चन्यत्वमेव साध्यते तेन च न या १८फल-विशेषश्चन्यत्वरूपहेत्रसिद्धिरिति कथं प्रकृतोपयोग इति वाच्यम् । पशुपुत्रादिफल-श्रन्यत्वस्य मङ्गळे सर्वसंमतत्वेन तस्य साधनानईतया प्राचीननवीनाभ्यां समाप्ति-विश्रवंसयोरेव फलत्वाङ्गीकारेण तदुभयफलशून्यत्वसाधने यावत्फलविशेषशून्य-त्वरूपहेतसिद्धरावश्यकत्वादिति भावः । नचैवमपि प्राचीनैः मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति विश्रष्वंसद्वारेव कारणत्वाश्वीकारात् मङ्गलस्य विश्रष्वंसं प्रत्यकारणत्वे समाप्तिं प्रत्यपि विज्ञध्वंसद्वारा कारणत्वमसंभवदुक्तिकमेवेति प्रथवसमाप्तिकारणत्वनिषेधो व्यर्थ एवेति वाच्यम् । यतो हि विघ्रध्यंसद्वारैव समाप्तिं प्रति सङ्गलस्य प्राचीनैः सर्वेत्र कारणत्वोपगमे विद्याचंसो मङ्गलफलमिति वादिनो नवीनस्य मते. न चैवं खतःसिद्ध-विव्वविरहवता कृतस्येत्यादिना विद्वात्यन्ताभाववता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वा-पत्तिः प्राचीनैः कर्तुमशक्या, खमतेऽपि तत्र विष्ठाव्यंसरूपद्वाराभावेन महले निष्फलत्वस्वाङ्गीकरणीयत्वात् . तथाच प्राचीनानामपूर्वद्वारैव मङ्गलस्य समाप्ति-हेतुता संमतेति न कश्चिहोष इति भावः । नचैवं विश्वष्वंसस्त मङ्गलस्य द्वारमिति प्राचीनोक्तिविरोध इति वाच्यम् । द्वारत्वं हि तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं, तचापूर्वद्वारा मङ्गलस्य समाप्तिहेत्रत्वेऽपि मङ्गलजन्यसमाप्ति प्रति विव्रध्वंसस्य प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविषया कैरिणत्वेन विघ्रष्वंसस्य मञ्जलजन्यत्वेन संभवलेनेति, मङ्गलस्यापूर्वद्वारा समाप्तिकारणत्वेऽपि विप्नध्वंसस्य द्वारतासंभ-

१ व्यतिरेकव्यभिचारमुद्भावयति—नन्विति. २ हेतुत्वात्. ३ कार्यत्वाविष्टकं प्रति प्रतिवन्यकालन्तामावः कारणमिति भावः.

दिनकरी।

संभवेन जन्मान्तरीयमङ्गळसंदेहेन व्यभिचारसंशयसंभवात्। अत्र कादम्बर्यादिमन्थे मङ्गळसत्त्वेऽपि समाप्तरदर्शनेनान्वयव्यभिचारोऽपि दोषो बोध्यः। व्यभिचारसंदेहस्य प्राह्मसंशयरूपतया कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकत्वं नत्त्वनुमितौ तत्र तस्यानुकूछत्वादित्यभिप्रायवान् मङ्गळं समाप्तिफळकं समाध्यन्याफेळकत्वे सति सफळत्वादिति परि-शेषानुमानेन मङ्गळस्य समाप्तिफळकतां व्यवस्थापयिष्यन् प्रथ-

रामरुद्री।

बात्। नवैवमि अपूर्वस्य द्वारतामते स्वजन्यापूर्वसंबन्धेनैव मङ्गलस्य हेतुताया वक्तव्यतया खजन्यविध्रधंसवत्त्वसंबन्धेन मङ्गलस्य कारणताप्रतिपादनं मुक्तावली-व्याख्यानकृतामसंगतमेवेति वाच्यम् । यत्र मङ्गलजन्यविघ्रष्वंसो वर्तते तत्रानन्त-स्थलेषु नानापूर्वव्यक्तीनां कल्पने गारवात् तादशस्थले खजन्यविष्टघ्वंसवत्त्वसंब-न्धेनैव मङ्गलस्य समाप्तिहेतुता युक्तेत्यभित्रायकतया तदुक्तिसङ्गतेः । नचैवमिप ममाप्ति प्रति मङ्गलस्य कचित्स्वजन्यविद्ययंससंबन्धेन हेतुता कचित्स्वजन्यापूर्व-संबन्धेनेत्यायातं, तथाच पृथक्समाप्तिकारणत्वनिषेधस्यावस्यकत्वेऽपि यत्र खज-न्यापूर्वसंबन्धेन मङ्गलं न तत्र खजन्यविद्याध्वंससंबन्धेन, यत्र च खजन्यविद्य-ध्वंससंबन्धेन मङ्गलं न तत्र खजन्यापूर्वसंबन्धेनेति समाप्तौ मङ्गलस्य संबन्धद्वये-नापि व्यतिरेकव्यभिचारात्कारणत्वमेवासंभवदुक्तिकमिति वाच्यम् । तत्तत्संबन्धेन मङ्गलाव्यवहितोत्तरत्वस्थापि कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया व्यभिचाराभावादिति हृद्यम् । नन् व्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुना समाप्तेः कारणत्वाभावस्य मङ्गले पूर्वपिक्षणा साधनात् समाह्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वहेतुना मङ्गले समाप्ति-कारणत्वानुमानं सिद्धान्तिनामसङ्गतं, समाप्तिकारणत्वाभावसाधके हेती हेत्वा-भासमनुद्भाव्य समाप्तिकारणत्वानुमानस्य सत्वितिपक्षत्वापत्तेरित्यतः सिद्धान्तप्र-न्यस्य भावमाह—व्यभिचारसंदेहस्येति । मङ्गलत्वधर्मिकसमाप्तिमित्रिष्टाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंदेहस्येखर्यः । प्राह्यसंशयकपतयेति । अनुमिला त्राह्यं हि मङ्गले समाप्तिकारणत्वं तच समाप्तिमिच्छाभावप्रतियोगितानवच्छेद-क्रमङ्गलरववत्त्वं, तथाच साध्यसंदेहपर्यवसन्नस्य व्यभिचारसंदेहस्य नानुमितौ प्रतिबन्धकत्वमिति भावः। कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकत्वसिति । विशेषदर्शनाभावविशिष्टतत्संशयः प्रात्यक्षिकनिश्वयप्रतिवन्धक इति मताभिप्राये-णोक्तम्। वस्तुतस्तु संशयसामम्या एव निश्वयप्रतिबन्धकत्वम्, अतएव विशेषदर्श-नदशायामेककोटिमानप्रतिबन्धेन संशयसामम्यभावाशिश्वय इति मन्तव्यम् । तश्च तस्येति । अनुमतौ साध्यसंश्ययस्येत्यरः । अनुकूलत्वादिति । सिद्धमाव-इपपक्षतासंपादकत्वादिति भावः । परिशेषान्मानेनेति । तदितरविशेषाभाव-

१ सलन्तानुपादाने दशें पितृतृशिरूपफलमादाय अतिन्याप्तिः विश्वेष्यानुपादाने निष्कलजलताडनेऽतिन्याप्तिः. २ मङ्गलं सफलमिखनुमिला.

दिति चैष । अविगीतिशिष्टाचारिवषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिंदे तत्र फलजिज्ञासायां संभवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफलकल्प-विकरी।

मतो विशेष्यासिद्धिनिरासाय फलवत्तां साधयति—अविगीतेति ।
विषयत्वं च ज्ञानविषयसुर्वेऽतिप्रसक्तमतः—आचारेति । आचारस्मात्र यद्यपि क्रियेव तथापि विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षिता तिद्वषयत्वं च विधेयतया बोध्यम् । तेन फले न व्यभिचारः तस्योदेइयतया कृतिविषयत्वात् । विधेयतया कृतिविषयत्वं चैत्यवन्दनादावत्यस्यतः—श्लिष्टेति । शिष्टत्वं च फलसाधनतांशे भ्रान्तिरहितत्वं
नतु वेदमामाण्याभ्युपगन्दत्वं, तेन व्युत्क्रमेण कृते दर्शादी निष्फलत्वेऽपि न व्यभिचारः । शिष्टाचारविषयत्वं इयेनयागादावप्यस्यतोऽविगीतेति । अविगीतत्वं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं, तेन इयेनादौ प्रवृत्त्युपयुक्तबलवदनिष्टाननुबन्धिष्टसाधनत्वरूपसाध्यामावेऽपि
न व्यभिचारः । सिद्धे अनुमिते । तत्र मङ्गले । फलजिङ्गासायां
विशेषेतः फलजिङ्गासायाम् । ननु कथं तिर्वं गङ्गास्नानादीनामदृष्टार्थकतेत्रत आह्—संभवतीति । तथाच तत्र दृष्टासंभवेनादृष्टकरूपनेति
गमक्वी ।

वत्वे सित सामान्यवत्त्वरूपो हेतुः परिशेषानुमानम् । आखारश्चात्रेति । अत्रे-तिशब्दश्चोत्तरान्वयी, तथाच आचारो ययपि क्रियेव तथाप्यत्र विषयत्वश्चतेः कृति-रेव विवक्षितेत्यथः। नतु र्येनयागस्यापि शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वात्सफलत्वमक्षतमे-वातस्तत्र हेतुसत्वेपि न व्यभिचार इति हेतावविगीतत्वाविशेषणं व्यथंभित्याशद्दां निराक्तुंभविगीतपदाभावे व्यभिचारमुपपादयन्नाह—तेनेत्यादि । प्रवृत्त्युपयु-केति । मृह्मलाचरणे प्रवृत्तिनिर्वाहाय बलवदनिष्टाननुबन्वीष्टसाधनत्वरूपसफल्यमेवानुमेयं तच स्येने नास्त्येविति हेतावविगीतपदाभावे मवत्येव व्यभिचार इति भावः । अनिष्टे बलवत्त्वं च इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकभिन्नत्वम् । अनिष्टं बलवत्त्वविशेषणात् बहुवित्तव्ययायासस्ययागादौ न प्रवृत्यनुपपत्तिः । यद्यपि जलताबनादेरपि 'न कुर्यान्निष्कर्णं कर्मे'त्यादिना निषद्वतया तद्वकृत्रकृतेरपि नरकरूपवलवदनिष्टजनकृत्याऽविगीताचारविषयत्वं सफलकर्मण्येवेति शिष्टपदमनर्थकं तथापि पश्चादिकृतवृथाचेष्टायां व्यभिचारवारकत्या शिष्टपदमार्थकं तथापि पश्चादिकृतवृथाचेष्टायां व्यभिचारवारकत्या शिष्टपदमार्थकं विधिनिषेधयोर्नराधिकारिकत्वेन तदीयवृथाचेष्टाया निषेधान

१ अनुमानं तु मङ्गलं.सफलं अविगीतशिष्टाचारविषयस्त्रादितिः २ फलत्वन्याप्य-धर्मपुरस्कारेणः

नाया अन्याय्यत्वात् उपस्थितताच समाप्तिरेव फलं कल्प्यते । इत्यंच यत्र मञ्जलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्यते,

भावः । ननु तर्हि विश्वजिङ्ग्यायात्स्वर्ग एवेष्टं करूप्यतामत आह—
उपस्थितत्वादिति । आरब्धं कर्म मे निर्विन्नं परिसमाप्यतामिति
प्रम्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामनाविषयत्वेन परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्थोपिर्श्यतत्वादित्यर्थः । करूप्यते अनुमीयते । अनेन च मङ्गळस्य समाप्रिहेतुत्वेऽनुमानमेव प्रमाणं न तु शिष्टाचारानुमिता श्रुंतिरिदानीमानुपूर्विविशेषनिर्णयाभावेन तस्या अबोधकत्वादिति स्चितम् । न्यापकत्वघटितकारणताप्रह्मतिवन्धकज्ञानविषयन्यतिरेकन्यभिचारमुद्धरित
— इत्थंचेति । मङ्गळस्य समाप्तिफळकत्वे सिद्धे चेत्यर्थः । तन्नापि,
नास्तिकादिमन्थेऽपि । तत्, मङ्गळं । कर्प्यते अनुमीयते, कार्यरूप-

रामरुद्री।

विषयत्वेन बलवद्निष्टाजनकत्वादिति भावः । नुतु तर्हीति । अदष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वे हील्यंः । विश्वजिञ्यायादिति । काम्यप्रकरणे विश्वजिता यजे-तेति विधिः श्रुयते काम्यप्रकरणपठितत्वेन तस्य निखत्वाभावात् प्रखवायपरि-हारफलस्याप्यभावात् प्रवृत्त्यर्थे किंचित्फलं कल्पनीयं श्रुतौ फलाश्रवणादिति 'सः खर्गः सर्वान्त्रत्यविशिष्टत्वा'दिति जैमिनिना सूत्रं प्रणीतम् । सः विश्वजिता साध्यः स्वर्गो भवितमहैति स्वर्गस्य सर्वान्त्रत्यविशिष्टत्वात्सर्वेषामिच्छाविषयत्वादिति यावत । तथाच विश्वजिद्यागस्य पुत्रादिफलकत्वेऽपुत्राद्यर्थिनां तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् स्वर्गफल-कत्वे त तस्य सर्वेषामिच्छाविषयतया सर्वेषां तत्र प्रशृत्तिः संभवतीति खर्ग एव फल-त्वेन कल्पित्मुचितो नान्य इति त न्यायपर्यवितार्थः । तन्यायादत्रापि खर्ग एवेष्टं कल्प्यतामित्यर्थः। उपस्थितत्वादित्यनेन कस्योपस्थितत्वमुक्तमित्याकाङ्कायामाह-परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्यति । समात्यन्याफळकत्वे सति सफलत्वहेतु-कानुमान इति तदर्थः। नृतु समाप्तित्वेन समाप्तेरपस्थिति (किंचित्करी व्याप्तिघटका-भावादीनामप्रुपस्थितलाविशेषादिलात आइ-प्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामनाः विषयत्वेनेति । तथाच तादशकामनाविषयत्वप्रकारकोपस्थितिविषयत्वं नान्ये-बामिति भावः। प्रन्यादौ प्रवृत्तिसमये प्रन्यसमाप्तावेवेच्छाया औत्सर्गिकत्वात्तयात्वं बोष्पम्। व्यतिरेकव्यभिचारमञ्जरतीति । यद्यपि व्यतिरेकव्यभिचारनिश्वये सति कारणताया बाधितत्वेन समाप्तेर्भज्ञलकार्यत्वासिद्धा समाप्तिकपकार्येण मज्ञला-

१ गौरवाद. २ समाप्तिकामो मङ्गळमाचरेत् इति. ३ नास्तिकात्मा जन्मान्त-रीवमङ्गळवान् अन्यसमाप्तेः.

यत्र च सत्यिप मङ्गले समाप्तिन दृश्यते तत्र बलवत्तरो विज्ञो विज्ञप्राचुर्वे वा बोध्यम् । प्रचुरस्थास्यैव बलवत्तरविज्ञनिवार्षे विक्की ।

समात्येति श्रेषः । प्राह्मसंदेहपर्यवसम्रस्य पूर्वोक्तव्यभिवारसंशयस्य कारणतानुमितावप्रतिबन्धकत्वात् व्यभिचारनिर्णयस्य चामावादिति भावः । नन्वेवमप्यन्वयव्यभिचारङ्गानं कारणताप्रहिवरोधि भवि-व्यस्येवेत्याश्रद्धधान्वयव्यभिचारं निरस्यति—यत्र चेति । तत्र काद्म्बर्यादौ । बळवत्तरत्वं वैजासम् । नन्वेवमपि काद्म्बर्यादौ कृतो न विष्नम्वंस इस्तत आह—प्रचुरस्येति । प्रचुरस्येव मङ्गळस्ये-सर्थः । बळवत्तरविष्ननिवारणे वलवत्तरादिविष्ननिवारणे । तेन प्रचुरिविष्नस्यापि संप्रहः । तथाच मङ्गळस्य विष्नसमसंख्याकमङ्गळत्वेन नाशकतया न तत्र विष्ननाश इति भावः । अत्र च विष्नसमसंख्याकमङ्गळत्वेन नाशकतया न तत्र विष्ननाश इति भावः । अत्र च विष्नसमसंख्याकमङ्गळत्वेन नाशकतया न तत्र विष्नताश इति भावः । अत्र च विष्नसमसंख्याकमङ्गळत्वेन समङ्गळत्वेन देतुत्वेऽधिकसंख्याकमङ्गळात् न्यूनसंख्याकविष्ननाशो न स्यादतः प्राचुर्यं वेत्यत्र वाकारोऽनास्थायां बोध्यः । ननु तथापि काद्म्बर्यादौ विष्नम्वंसो मा जायतां समाप्तिः परं जायतां मङ्गळह्य-

रामरुद्री ।

नुमितिरेव न संभवति, यदि तु जन्मान्तरीयमङ्गलसंदेहाङ्ग व्यतिरेकव्यभिचारनिश्वयोऽपि तु संदेह एव, स च न कारणत्वानुमितौ प्रतिबन्धक इति समाह्या
मङ्गलानुमानं संभवत्येवेत्युच्यते, तदा प्राह्यसंदेहपर्यवसङ्गताहशव्यभिचारसंदेहस्थाकिंचित्करत्वेन ताहशव्यभिचारोद्धारो विफल एव । तथापि कारणत्वानुमितावपि नात्तिकस्य जन्मान्तरीयमङ्गलसंदेहेन बाधितविषयकत्वसंदेहाङ्गवत्यप्रामाण्यसंदेहः, अप्रामाण्यसंदेहास्कैन्दितकारणतानिश्वयो न स्वकार्याय क्षम
इति तदुद्धार आवश्यक इति भावः । व्यतिरेकव्यभिचारेण समाप्तेः कार्यत्वासिद्धाः
कथं समाप्तिकार्येण मङ्गलानुमानमित्याशङ्कां निरस्यति—प्राह्यसंदेहत्यादिना ।
ननु प्रचुरविष्ठस्थले यत्किचिन्मङ्गलेन यत्किचिद्विष्ठप्यंसस्यावश्यकतया स्वजन्यविष्ठाचंससंवन्धेन मङ्गलस्य सरवात्कयमेतत्पक्षे समाप्त्यभाव इत्याद्यादिना ।
तथाचेत्यादिना । विष्ठासमसंख्याकिति । तत्त्थलीयविष्ठतरावृत्तिसकलविष्ठवृत्तियां संख्या तत्स्वातीया तत्स्यलीयमङ्गलेतरावृत्तितादशस्यक्लमङ्गलवृत्तिर्यः
संख्या ताहशसंख्यावन्मङ्गलत्वेनेत्यर्थः । अन्यया विष्ठप्राचुरेऽपि यिकिः
दिष्ठवृत्तिसंख्यामादाय, मङ्गलस्य न्यूनतायामपि मङ्गलन्यवृत्तिसंख्यामादाय
वा समसंख्यावेत्याद्वतं । अधिकसंख्याकमङ्गलादिति । एत-

१ विषयः.

दिनकरी।

हेतोः सत्त्वादित्याश्रह्णाह — विद्वाच्यंसिस्तिति । तथाच स्वज-न्यविद्वाच्यंसवत्त्वसंबन्धेन मङ्गळामावात्र समाप्तिरिति भावः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्भीजं तु विद्वाच्यंसद्धारा मङ्गळस्य हेतुत्वं न संभवित नास्तिकप्रन्थसमाप्तौ व्यभिचारात् । नच स्वज-नकविद्वाच्यंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रति स्वजन्यविद्व-ध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गळस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णा-तुक्ळकृतिमत्त्वसंबन्धेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासंबन्धेन मङ्ग-ळस्य हेतुत्वाद्वा जन्मान्तरीयमङ्गळकत्पनया न व्यभिचार इति बाच्यम्, तथासति जन्मान्तरीयसमाप्तिमुहिश्य जन्मान्तरीयमङ्गळ-

रामरुद्री।

बापाततः । निरुक्तविद्यनिष्ठसंख्यासजातीयतत्स्थलीयमङ्गलेतराष्ट्रितसंख्यावन्मङ्ग-लत्वेन कारणःवे अधिकसंख्याकमङ्गलादपि खल्पविघ्रनाशसंभवात् । वस्तुतस्तु प्रतिबन्धकसंसर्गामावविधया सकलविद्यामावस्यापि समाप्तिहेत्स्वेन विद्यव्वंससंब-न्धेन मङ्गलसत्त्वेऽपि मङ्गलेतरयावत्कारणान्तर्गतयावत्प्रतिबन्धकाभावस्यासत्त्वा-देव नान्वयव्यभिचार इलात्रैव मूलतात्पर्यात् समसंख्याकमङ्गलःवेन कारणता-वर्णनमयुक्तमेव । परंतु बलवत्तरत्वरूपवैजालकल्पनं गौरवप्रस्तमिलभिप्रायेणैव मुळे द्वितीयपक्षावलम्बनमिति ध्येयम्। नच स्वजनकविद्येति। अत्र खेंबनक-विव्रथंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासंबन्धेन समाप्ति प्रति मङ्गलस्य हेतुत्वात् समाप्ति प्रति खंजन्यविघ्रध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात् खेप्रतियोगिचरमवर्णातु-कुलकृतिमत्त्वसंबन्धेन समाप्ति प्रति आश्रयतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वाद्वेत्यन्वयेन कार्यकारणभावत्रयलाभः तत्राबद्धयं शरीरनिष्ठप्रैत्यासत्त्या, तृतीयस्त्वात्मनिष्ठप्रत्या-सत्त्या. प्रथमकल्पे कारणतावच्छेदक पंबन्धः द्वितीयकल्पे कार्यतावच्छेदक संब-न्धव केवलावच्छेदकतैव स च सुगमत्वाद्धन्यकृता नोक्त इति बोध्यम् । एतेन कार्यतावच्छेदकसंबन्धस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धस्य चातिगुरुभूतस्यादरणं प्रयो-जनाभावाद्गन्थकृतामनुचितमिति केषांचिदाक्षेपो निरवकाशः । अत एवोत्पत्तिपद-मपि सार्यकम् । अन्यथा खजनकविग्नघं वावच्छेदकता संबन्धेन नास्तिकशरीरेऽपि समाह्युत्पत्त्या तत्रावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलविरहेऽपि खजन्यविघ्रष्टंसावच्छेदक-तासंबन्धेन मङ्गलसत्त्वेन व्यभिचाराप्रसत्त्या तद्भपादानवैयर्थ्यापत्तिरिति ध्येयम् । जन्मान्तरीयसमाप्तिसिति । नचेष्टापत्तिः, तथा शिष्टानामाचाराननुभवा-दिति भावः । अत्रेदमवधेयम् । मङ्गलाचरणस्य बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्वविरहेण

१ सं समाप्तिः. २ सं मङ्गलम्. ३ सं समाप्तिः. ४ अवच्छेदकतासंबन्धेन. ५ समबावेन.

कारणत्वं विश्वध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः प्राश्वः । नव्या-विनक्ता ।

करणापत्तेरतः स्विप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासंबन्धेन मङ्गल्हेतुत्वस्य वाच्यतया नास्तिकशरीरे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । नच पुत्रकामाधिकरण-विरोधः सहकार्यन्तरासमवधानेनैहिकपुत्रामावेष्यामुष्मिकपुत्ररूपफ-लस्य तत्र सिद्धान्तितत्वादिति वाच्यम्, तत्र पुत्रमात्रकामनाश्रवणा-दिह तु विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुत्या ऐहिकसमाप्तेरेव मङ्गलफल-

रामरुद्री।

श्रन्थारम्भसमयेऽपि कर्तुं शक्यतया जन्मान्तरे प्रनथकतृत्वसामर्थ्यविरहृदशाया-मेतदुपेअणसंभवेन नेयमापत्तिः संभवति । नहि कश्चिद्भाविराज्यसम्भावनया खल्पवित्तसाध्यं श्वेतच्छत्रमावश्यकमर्जयति । प्रन्यकरणसामध्येसत्त्वे प्रन्यसमान प्रिमुद्दिर्य मङ्गलमाचरतो प्रन्थकरणप्रवृत्तिरावस्यकी आवस्यकी च तत्समाप्तिरिति । यदि च कदाचिद्विष्ट्रभूयस्त्वादिना न समाप्तिस्तथापि न तत्र जन्मान्तरीयसमा-तेरुदेश्यता, भ्रान्त्या ऐहिकसमाप्तेरेवोदंश्यतासंभवादिति । अतः स्वप्रतियो-गीति । न चावच्छेदकतासंबन्धेन समाप्ति प्रतीत्येव वक्तव्यं किं स्वश्रतियोगि-चरमवर्णावच्छेदकतापर्यन्तानुधावनेनेति वाच्यम् । यत्र वर्णोत्पत्तिद्वितीयक्षणे शरीरिकयया शरीरस्यैतहेशाद्विभागः तेन च पूर्वसंयोगनाशः तत्र तच्छरीरावच्छे-देन न वर्णनाशः किंतु शरीराधिकरणवृत्तिप्रभायवच्छेदेनैयेति नावच्छेदकतायाः कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वमङ्गीकृतम् । स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतेति । मङ्गलावच्छेदकशरीर एव समाप्तिरिति न नियमः अवयवीप नयादिना समाप्ति-समये मङ्गलावच्छेदकशरीरनाशात् । अतो जातीयतापर्यन्तानुधावनम् । जातिश्व एकक्षणवृत्तिपदार्यद्वयावृत्तित्वेन विशेषणीया तेन जन्मान्तरीयशरीरस्यापि पृथिवी-त्वादिना मङ्गलावच्छेदकशरीरसजातीयत्वेऽपि न क्षतिः। तादशी च जातिः तत्तरपु-रुपीयतत्तजन्मीययावच्छरीरवृत्तिचैत्रत्वादिजातिरेवेति नोकक्षतिः । यदापि खाब-च्छेदकजातीयतेत्युक्तावपि न दोष इत्युत्पत्तिप्रवेशवैयध्यं तथापि विव्रध्वंसस्याप्य-नेनैव संबन्धेन हेतुत्वमिति लामायैवात्रोत्पत्तिप्रवेशः मङ्गलसानेन संबन्धेन हेतुत्वे निप्राञ्चंसस्याप्यनेन संबन्धेन हेतुत्वमिति लाभसंभवात्। विप्राञ्चंसस्य त कारणताव-च्छेदकसंबन्धे उत्पत्तिप्रवेश आवश्यकः । अन्यया जन्मान्तरीयसमाप्तेरपि विव्रध्वं-सफलत्वापतेरिति मन्तव्यम् । यद्वा खुतिरूपमञ्जलस्य मीमांसकमते निखतया तदव-च्छेदकत्वं शरीरस्य न संभवति किं तु प्राकट्यरूपतदुत्पत्तेरेवेति मीमांसकमतसंप्रहा-बैनोत्पत्तिपर्यन्तनिवेशनम्। पुत्रकामाधिकरणेति । पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति

१ खं समाप्तिः.

सि. मु. २

दिनकरी।

स्वात् । नच क्षावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्वाव्यवहितोत्तर-क्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन मङ्गळजन्यविद्रध्वंसविशिष्टसमाप्ति-त्वस्य मङ्गळकार्यतावच्छेदकत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्,

रामरुद्री।

विधी पुत्रकामपदम्धिकृत्य यो विचारत्तिद्विरोध इत्यर्थः । स्वावच्छेदकावचिछ-केति । आस्तिकनास्तिकाभ्यां युगपदात्र प्रन्थसमाप्तिः कृता तत्र नास्तिकीयस-माग्नेरपि आस्तिकीयमञ्जलजन्यविघ्रध्वंमाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेन तत्प्रवेम-क्तसंबन्धेन कार्याधिकरणे मङ्गलविरहाधैभिचार इत्यतः खावच्छेदकावच्छिनप्र-तियोगिकत्वनिवेशः । नारितकसमाप्ती व्यभिचारवारणाय द्वितीयसंबन्धप्रवेशः । खोत्तरतं खाधिकरणक्षणव्यंसाधिकरणत्वमेव । तादशक्षणोत्पत्तिकत्वं च नास्ति-कसमाप्तिसाधारणमेवेखव्यवधाननिवेशेनैव नास्तिकसमाप्तिर्व्यावर्तनीया । तन्नाव्य-वधानं यदि खाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणध्वंसानधिकरणत्वं तदा आस्तिकीयसमाप्ते -र्पासंप्रहः, खाधिकरणीभूतविघ्रध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वसाधिकरणतद्वितीयक्ष-णवंसानधिकरणत्वस्य समात्युत्पत्तिक्षणे क्वाप्यसंभवात् । यदि च खप्वंसाधिकरण-क्षणव्यंसानधिकरणत्वं तदित्युच्यते, तदापि व्यंसस्य व्यंसाप्रसिद्धा तादशोभयसंब न्धेन घ्वंसविशिष्टाप्रसिद्धिरेव । यत्तु खाधिकरणतत्क्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधि-करणत्वमेवाव्यवहितत्वं,तच सर्वत्र तत्क्षणपदेन समाध्यव्यवहितपूर्वक्षणव्यक्तिमा-दाय समाप्तिक्षणे सूपपादमेव, नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणं तु खावच्छेदकाव-च्छिन्नप्रतियोगिकत्वदछेनैवेति कैथित् प्रलपितं तदत्यन्तमसत्। आत्मन्यत्पन्नस्य विव्रध्वंसस्य ध्वंसाभावेन तदीयभोगायतनजन्मान्तरशरीरावच्छेदेनापि तदा-त्मनि सत्त्वस्य।वर्यकत्वात् प्रथमदछेन नास्तिकसमाप्तिवारणासंभवात्, अन्यथा जन्मान्तराजितप्रण्यपापादेरपि जन्मान्तरीयशरीरावच्छेदेनाऽसत्त्वापत्त्या तद-वच्छेदेन भोगजनकता न स्यात्। नच स्वावच्छेदकेत्यस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकार्थक-त्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथासति भास्तिकीयसमाप्तरिप खोत्पत्त्यवच्छेदका-विच्छन्नप्रतियोगिकत्वाभावेनासंप्रद्वप्रसङ्गात् । नच स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयाव-च्छिन्नप्रतियोगिकत्व एव तात्पर्यमिति न कोऽपि दोप इति वाच्यम । एवमपि निरु-काव्यवधाननिवेशे प्रयोजनविरहेण तहैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वादिति चेत्सलम् . स्वोत्तर-जन्मानुत्तरत्वमेव प्रकृते अञ्यवहितत्वं। जन्म च श्रावशरीरप्राणसंयोगः। शरीरे आद्यतं च खसजातीयशरीरध्वंसानधिकरणत्वं । जातिश्व पूर्वोक्तेव प्राह्माऽतो नाप्र-सिद्धिः । एवंच नास्तिकीयसमाप्तिविद्यव्यंसीत्तरजन्मीत्तरक्षणौत्पत्तिकत्वेनाव्यवधान-निवेशालद्वारणमञ्याहतमेव। नच आस्तिकीयसमाप्तरिप खोत्तरपुरुषान्तरीयजनमो-त्तरक्षणोत्पत्तिकतयाऽसंप्रहो दुर्वार एवेति वाच्यम् । खाश्रयशारीरावच्छित्रभोगा-श्रयत्वदेशिकविशेषणत्वोभयघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन विश्वव्यंसविशिष्टत्वेन

१ न्यतिरेकव्यभिचारः. २ मङ्गळजन्यविष्ठध्वंसः. ३ स्वं जन्म तचोक्तसंबन्धेना-स्मनि वर्वते दैशिकविश्वेषणतया विष्ठध्वंसोऽपि तत्र वर्वत इति तस्य विष्ठध्वंसविश्विष्टस्वम्.

दिनकरी।

कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमात् । अतएव काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुत्यन्तर्गतपञ्चन्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं
प्रन्यकृतां संगच्छते । अन्यथा तत्रापि काशीमरणैविशिष्टमुक्तिप्रति काशीमरणहेतुत्वस्य निर्दृष्टतया तथोपवर्णनमसंगतं स्यात् ।
अथ 'तमेव विदित्वाऽतिगृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति
श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्यं प्रति हेतुत्वं प्रतिपादितं तद्य
काशीमरणस्य मुक्तिहेतुत्वे न संभवति काशीमरणज्ञन्यमुक्तो तत्त्वज्ञानस्य व्यमिचारप्रसङ्गादतः काशीमरणस्य न मुक्तिजनकत्वमपि
तु तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमेवेति प्रन्थकृतां तत्रत्यपञ्चन्याः
प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं, न तु कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्त्रथोपवर्णनमिति चेद्रतु कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वात्त्रथोपर्वात्ममुक्तिन्यतप्रविप्तिस्यमाप्तित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन
नास्तिकशरीरे व्यमिचारवारणम् । एवमपि भोगादिनाश्यविप्रध्वंसपूर्वकसमाप्तौ कृप्तनियतपूर्ववृत्तिताकेन ध्वंसेनैव मङ्गळस्यळीयसमा-

रामरुद्री।

जन्मनो विशेषणीयत्वात्। नवैवमि यादश्यम्यसमास्यनन्तरं प्रन्थकर्तुर्भुकित्वादशसमाप्तरसंग्रह एव खोत्तरखसमानाधिकरणजन्माप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । खोत्तरवरमशरीरानुत्तरत्वस्थैवाव्यवधानपदार्थत्वेनाङ्गीकरणीयत्वात् । चरमत्वं च खसजातीयशरीरप्रागमावानधिकरणत्वं इत्यंच समास्युत्तरं मुक्तिस्थढेऽिप खोत्तरवरमशरीरप्रसिख्या नासंग्रहः । उत्तरत्विनिशानं च यत्र नास्त्रिकेन मङ्गलावरणं
विनेव प्रन्थान्तरसमाप्तिः कृता तदनन्तरं तच्छरीरेणैवास्तिको भूत्वा तदनन्तरजातविद्यं मङ्गलावरणेन नाशयित्वा प्रन्थान्तरसमाप्तिः कृता तत्रस्यपूर्वसमाप्ते।
व्यभिचारवारणायैवेति दिक् ॥ कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वे प्राचां संमतिमाहसत्यवित्त । कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वे प्राचां संमतिमाहसत्यवेति । कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वे प्राचां संमतिमाहस्वत्यवेति । कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तथा च कारणस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे न प्राचां संमतिरित्याशयेन शङ्गते—अश्वेति । कारणस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे न प्राचां संमतिरित्याशयेन शङ्गते—अश्वेति । कारणस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे न प्राचां संमतिरित्याशयेन शङ्गते—अश्वेति । कारणस्य
कार्यतावच्छेदकते तथा च प्राचीनमते समाप्ते विद्यव्यंसे च मङ्गळकार्यतं कत्यनीयमिति गौरवमिति भावः । विद्यो मे निवर्ततामिति कामनयेति । सावधार-

१ वैशिष्ट्यं जन्यतासंबन्धेन. १ अतिमृत्युमोक्षः.

स्तु मङ्गलस्य विभव्यंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिमादि-कारणकलापात् । न चैवं स्वतःसिद्धविभविरहवता कृतस्य

स्युपपत्तर्मक्करस्यान्यथासिद्धत्वं दुर्वारमेव । नच व्यापारिणः प्रमाणवोधितकारणतानिर्वाहाय व्यापारस्य कारणत्वं कल्यते यथा यागस्य
स्वर्गहेतुतानिर्वाहार्यमपूर्व तत्रेव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धः । अतएव काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानेन मुक्तावन्यथासिद्धत्वात् प्रयोजकत्वपरतया श्रुतिसमर्थनं संगच्छते । प्रेकृते च प्रतिवन्धकामावस्य कार्यमात्रे हेतुताया मङ्गळकारणतां विनापि क्रूप्ततया मङ्गळस्य अन्यथासिद्धत्वं दुष्परिहरमेवेति विप्रध्वंसस्य द्वारत्वमिच्छतां प्राचां मतेऽपि विष्ठध्वंसस्य कार्यत्वावश्यकतया विन्नो मे
निवर्ततामिति कामनया मङ्गळाचरणेन च विष्ठध्वंस एव फळमिति वदतां चिन्तामणिकृतां मतमाह—नव्यास्त्विति । विन्नध्वंस
एवेत्यवकारेण समाप्तिव्यवच्छेदः । फळं प्रवृत्त्युहेश्यम् । ननु समाप्तिस्वर्धांकस्मिकी स्याद्त आह—समाप्तिस्त्विते । बुद्धिर्धानम्,
प्रतिभा तद्भिशेषः स्फूर्यांख्यः, प्रतिभादीत्यादिना विन्नसंसर्गाभावपरिप्रदः । अन्यैव रीत्या कारीरीष्टिस्थलेऽऽयवमहनिवृत्तिरेव फळं

रामरुद्री।

णोयं निर्देशः, अन्यया विञ्चष्यंसद्वारेव समाप्तेमंङ्गलफलतया समाप्तिकामनाधीनविइष्वंसकामनाया अपि मङ्गलावरणप्रयोजकतया विद्यष्यंसकामनया मङ्गलावरणस्य
प्रकृतानुपयोगप्रसंगात्। अथवा, नन्मयोमंङ्गलकार्यत्वे गौरवेऽपि विद्यष्यंसस्य मङ्गलफललं विद्यष्यंसस्य मङ्गलानुष्ठानात्व संभवति, यस्य यरफललं तत्कामनया
तदनुष्ठाननियमादित्याशङ्कां निराकुरुते—विद्यो मे निवर्ततासित्यादिना ।
ननु विद्यष्यपि मङ्गलजन्यतया एवकारासंगतिरत्याशङ्कां निराकुर्वन्फलपदं व्यावष्टे—
फलमिति । आकस्मिकीति । यर्तिकवित्कारणानियम्येखर्यः । नन्वेवं कारीरियावस्यापि दृष्टिः फलं न स्यात् यागेनावप्रदृतिवृत्तो स्वकारणादेव दृष्टिसंभवादित्याशइमिष्टापन्या परिहरति—स्वन्यैवेति । अवप्रहो वृष्टिप्रतिवन्यको दुरितविशेषः ।

१ व्यापारेण विज्ञध्वंसेन, व्यापारिणः मङ्गलस्य. २ मङ्गलस्यले.

मङ्गलस्य निष्फलत्वापिचिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, विष्नशङ्कया तदाचरणात् । तथैव शिष्टाचारात् । नच तस्य निष्फलत्वे तद्वीधकवेदाप्रामाण्यापिचिरिति वाच्यम् । सति विष्ने तन्ना-विनक्ता ।

वृष्टिस्तु सकारणादेवेति बोध्यम् । एवं मङ्गळस्य विम्नन्वंसं प्रति जनकत्वे । स्वतःसिद्धविम्नविरह्वतेति । विम्नासन्ताभाववते-स्यरंः । नतु निष्फळे प्रवृत्तिरेव कथमत आह—विम्नग्रङ्कयेति । संशयनिश्चयसाधारणविम्नज्ञानमेव प्रवर्तेकेसिति भावः । तदाचरणात्, मङ्गळाचरणात् । नतु विम्नसंशये मङ्गळाचरणमेवासिद्धमिस्पन्नाह—तथैवेति । शिष्टाचारादिति । विषयतासंवन्धेन मङ्गळ इति शेषः । नतु निर्विम्नपुरुषानुष्ठितमङ्गळस्थलेऽन्वयव्यभिचारेण विम्नध्वंसं प्रति मङ्गळस्य कारणता बाधिता तथाच वाधितार्थबोधकत्वाद्वेदैस्था-प्रामाण्यसिति, श्रुतेः कारणताबोधकत्वमङ्गीकर्तुर्मते शङ्कां निरस्यति — नचेति । तस्य, निर्विम्नपुरुषानुष्ठितमङ्गळस्य । तद्वोधकेति । मङ्गळविम्नव्वंसयोः कार्यकारणभावबोधकस्यर्थः । सति विम्न इति । तथाचोपदर्शितस्थळे प्रतियोगिरूपकारणाभावेन विम्नध्वंसरूपकर्यानुद्वयोपपत्तौ कारणतायाः अवाधितत्वेन न कारणताबोधकवेदान्प्रामाण्यमिति भावः । अत्रपत्न, नाशं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वान्देव । तद्वोधकवेदाप्रामाण्यमिति । प्रायश्चित्तस्य पापनाशन्वेत्व । तद्वोधकवेदाप्रामाण्यमिति । प्रायश्चित्तस्य पापनाशन्वेत्वा

रामच्द्री ।

श्रतः कारणताबोधकत्वमिति । विध्यधंः केषें चिन्मते शाब्दीभावना, केषाचिदपूर्व, न्यायमते त्विष्टसाधनलं, तथाच मङ्गले विष्ट्रष्टांसकारणताया बाधितत्वेन शिष्टाचाराजुमितायाः विष्ट्रप्टंसकामो मङ्गलमाचरेदिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः, न्यायमते तत्र विधिना मङ्गले विष्ट्रप्टंसकार्णताया एव प्रत्येतन्यत्वादिति भावः । ननु सति विष्टे तष्ट्राध्यसकार्येतवादिति
मूलमसंगतं सर्गकामो यजेत्लादिवद्विष्ट्रप्टंसकामो मङ्गलमाचरेदिलादाविष
विष्ट्रप्टंसकारणत्वमेव विध्यथे वाच्यः नतु सतिविष्ट इत्यपि तद्वोधकपदाभावात् अतस्तन्मूलतात्पर्यमाह—तथाचिति । सति विष्टे इति मूले मङ्गलाविति शेषः । तथाच केवलदण्डाद्वटानुत्पत्ताविष दण्डो घटकारणभिति वाक्यस्य

१ तहोषको मङ्गळकर्वव्यत्वबोषकः. २ मङ्गळकृति प्रतीतिकोषः. ३ विष्नध्वंसकामी मङ्गळमाचरेदिति वेदस्य. ४ स्ततःसिद्धविष्नविरहस्यले. ५ मीमांसकमते. ६ विष्नध्वंस-संवेद्यतादिति सावः.

श्रसैव वेदबोधितत्वात् । अतएव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्रिक्सस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्धोधकवेदाप्रामाण्यम् । मङ्गलं च विभव्यंसविशेषे कारणम् । विभव्यंसविशेषे च विनायकस्तव-

कत्वबोधकवेदाप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु मङ्गलं न विन्नध्वंसे कारणं विनायकस्तवपाठादिजन्यविन्नध्वंसे व्यभिचारान् विनायकस्तवस्य मङ्गलत्वेऽपि तैदनुकूलकण्ठाभिघातरूपस्य तत्पाठस्य मङ्गलत्वाभा-वात् । नच पाठकतासंबन्धेन विनायकस्तव एव विन्ननाशकः स च मङ्गलमेवेति न व्यभिचार इति वाच्यं, "सर्वे विन्नाः शमं यान्ति" इत्यादिना तत्पाठस्यापि विन्ननाशकत्वबोधनात् । प्रायश्चित्तजन्यविन्नध्वंसे व्यभिचाराबेत्यत आह्—मङ्गलं चेति । स्तवपाठादिरित्यादिना प्रायश्चित्तपरिमदः । तथाच मङ्गलस्य स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यविन्नध्वंसत्वं वाकार्यतावच्छेदकम् । एवं विनायकस्तवपाठादेवैपद्विन्नध्वंसत्वं वाकार्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचार इति भावः । ननु विन्नध्वंस एव यदि मङ्गलस्य फलं तदा समाप्तिकामस्य मङ्गले प्रवृत्तिवीच्या तश्च न

रामरुद्री।

नाप्रामाण्यं सर्वदा दण्डे घटान्यवहितपूर्वत्वस्य तात्पर्याविषयत्वात् किंतु दण्डेतर-यावद्धटकारणसत्त्वे दण्डे घटान्यवहितपूर्वत्वमेव तात्पर्यविषयस्तद्धत्प्रकृतेऽपीति मूलाशयः। शमं यान्तीत्यादिनेति । आदिना गणेशस्तवपाठत इत्यस्य संप्रहः। स्तवपाठस्य विप्रष्यंसकारणतायासांदिशवाक्यशोधितत्वेपि पाठजन्यविप्रष्यंसे मङ्ग-लस्य व्यभिनारो दुर्घट एव सुतिरूपमङ्गलस्य पाठकतासंबन्धेन कार्याधिकरणे कृत्तित्यतः स्थलान्तरे व्यभिनारं दर्शयति—प्रायक्षित्तज्ञन्येति । विशेषपरा-र्थमेव प्रकटयनाह—तथाचेति । लाधवादाह—विज्ञातीयेति । प्रवृत्तिने स्यादिति । यदि यस्य फलं भवति तत्कामस्येव तत्र प्रवृत्तिनियमादिति भावः। प्रवृत्तिवांच्येति । तृप्तिकामस्य तृप्तिसाधनौदनसाधने पाके प्रवृत्तिदिति

१ मङ्गलानुकूल. २ सं मङ्गलम्. ३ स्वसामानाधिकरण्यस्वान्यविद्योत्त-रक्षणोत्पत्तिकत्वसंबन्धेन. ४ व्यतिरेकन्यभिचारः ५ सर्वे विष्ठाः श्रमं यान्तीति॰ ६ न्यतिरेकन्यभिचारः

पाठादि, क्रचिच विद्यात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनं प्रति-बैन्धकसंसर्गामावस्थैव कार्यजनकत्वात् । इत्थं च नास्तिका-

दिनकरी।

संभवित स्वतः सिद्धविन्नविरह्श्यले व्यभिचारेण विन्नध्वंसस्य समाप्ति-साधनत्वाभावादिति शङ्कां निरस्यति—क्किचिदिति । नन्वेवमननुगमो-ऽतोनुगतेन रूपेण कारणत्वे बीजमाह—प्रतिवन्धकेति । संसर्गाभावस्य संसर्गाभावत्वेन संसर्गाभावस्य । तथाच विन्नसंसर्गाभावत्वेन हेतु-त्वाक्त पूर्वोक्तव्यभिचार इति भावः । अत्र च तत्तिद्विन्नाभावत्वेन हेतुता नतु विन्नाभावकूटत्वेन विन्नप्रागभावादीनामेकत्रासंभवेन समाप्तिन स्यादिति बोध्यम् । यत्र च मङ्गलं विनापि समाप्तिस्तत्र विन्नध्वंसा-भाववित समाप्तेर्दर्शनात् व्यतिरेक्तव्यभिचारमाशङ्कर्ण निषेधति । इत्थं चेति । दुरितध्वंसकल्पने तज्जनकीभूतमङ्गलकल्पने च गौरवा-

रामरुद्री।

शेषः । व्यभिचारेणेति । व्यतिरेकयभिचारेणेखर्यः । संसर्गाभावत्वेन संसर्गाभावस्येति । संसर्गाभावत्वाविक्वन्नस्येति पर्यवसितार्थः । इदं च विवरणं संसर्गाभावस्य ध्वंसत्वादिना कारणत्वेऽपि न व्यभिचारनिरास इति । यथाश्रुतमूलवाक्यस्योक्तशङ्काया अनिरासकत्वादिति बोध्यम् ॥ नन तत्तिद्विद्याभावानां यदि विष्ठसंसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा यत्किचिद्विष्ठसत्त्वे विष्ठप्र-तियोगिकसंसर्गभावस्य सन्वेन समात्यापत्तिः यदि विश्वत्वाविक्वन्नप्रतियोगिताक-संसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा ध्वंसप्रागभावयोर्न हेतुता तयोः सामान्यधर्मावच्छि-बप्रतियोगिताकत्वानक्षीकारात्, यदि च विद्यप्रतियोगिकसंसर्गाभावक्रटत्वेन हेत्ता तदा कापि समाप्तिने स्यात् ध्वंसप्रागभावादीनामेकदा एकत्रासत्त्वेन कटाधिकरण-त्वस्य कदाप्यसंभवादित्याशद्वां परिहर्त्तमाह-अत्र चेति । तत्त्विद्वाभा-वत्वेनेति । तत्तिद्विप्रप्रतियोगिकसंसर्गभावत्वेन सर्थः । तेन भेदमादाय न विष्न-सत्त्वेपि समास्यापतिः। नर्ववमपि विष्नसत्त्वे समाध्यापतिःईशरा तत्तिद्विष्टव्यक्तरिप द्वित्वादिनाऽखन्तामावरूपसंसर्गाभावसत्त्वादिति वाच्यम् । तत्तिद्विन्नत्वेतर्धर्मा-नवच्छित्रतत्तिद्वेष्नतिष्ठप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थविवक्षयोक्तदोषप्रतीकारसं-भवात्. ध्वंसप्रागभावयोरपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाङ्गीकारे तु तत्त-द्विघरवावच्छित्तप्रतियोगिताकरंसर्गाभावत्वेने त्यर्थकरणेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । विञ्रभ्वंसामायवतीति । विष्रसंसर्गामावसामान्यामाववतीत्वर्थः । अन्यया ययाश्रुते विद्राचंसामाववत्यपि विद्रात्यन्ताभावसंभवेन विद्रसंसर्गामावत्वेन हेतुत्वे

१ प्रतिबन्धकात्वन्तासाबस्य.

दिनकरी।

वाह—स्वतःसिद्धेति । यत्र च मङ्गले सर्याप न समाप्तिस्तत्र मङ्गलाहिप्तध्वंसो मवत्येव समाप्त्रभावस्तु विष्ठभूयस्त्वात्तन्मङ्गलानन्त-रोत्पन्नाद्विप्ताहेत्यवघेयम्। अथ समाप्तिविष्ठध्वंसयोराकाशात्मनिष्ठयोः कथं कार्यकारणमाव इति चेदुच्यते । स्वैप्तियोगिप्रयोजकत्व-संबन्धेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्ति प्रति विशेषणतासंबन्धेन विष्ठसंसर्गाभावत्वेन । हेतुत्वमिति । वस्तुतस्तु आहुरित्यनेन स्चिता-मन्यथासिद्धिं प्रकटयति—क्वचिचेति । विष्ठात्यन्ताभाव एवेत्येव-कारेण विष्ठध्वंसस्य तहारकमङ्गलस्य च व्यवच्छेदः । समाप्तिसा-धनं । समाप्त्रस्य वह्यर्ववितिया निश्चितः । तथाच तेनैवं मङ्गलस्य तज्जन्यविष्ठध्वंसस्य चान्यथासिद्धिः । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन विरोधे मानाभावात् । ध्वंसत्यलेऽपि अत्यन्ताभावसत्त्वादिति भावः । नन्वन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनैव लाघवाद्वेतुतास्त्वत आह—प्रतिबन्धकसंसरंगिति । प्रतिबन्धकस-रामक्दी ।

व्यतिरेकव्यभिचारासंमवेनाऽसंलग्नकतापतेः, तथा च यँत्र मङ्गलं विनेव समाप्तिस्तत्र विग्ननाशकमङ्गलासत्त्वेन विग्नस्थेन सत्त्वात्, निरुक्तविष्ठाग्नतियोगिकस्य कस्यापि संसर्गाभावस्यासत्त्वेन तिष्ठ्रग्नसंसर्गभावस्य व्यतिरेकव्यभिचारो दुर्वार एवेति भावः । ननु यँत्र सत्यपि मङ्गले न समाप्तिर्दश्यते तत्र मङ्गलाद्विप्रचंस्य एव न जात इत्यवश्यमङ्गीकरणीयं अन्यथा तत्तिद्विप्रसंसर्गभावानां सत्त्वेन समाप्तिविरहस्योपपादिवित्तमशक्यत्वात्तथाचान्वयव्यभिचारेण मङ्गलस्य विग्नम्वंस्य फलकत्वं न शक्यते वक्तुमित्याशङ्गां निराकुरुते—यङ्ग चेति । विज्ञ-भूर्यस्त्वादिति । ननु मङ्गलानन्तरोत्पज्ञविष्ठादिप तत्र सामान्यभावसंभवेन नानाविष्ठव्यक्तीनां तत्कारणीभूतप्रागमावादीना च कल्पने गौरवमतस्त्रथंवाह— मङ्गलानन्तरेति । स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वतेति । स्वप्रतियोगिचरमवर्णा-तुकूलकृतिमत्त्वसंवन्धेनेत्यर्थः । नच स्वप्रयोजकत्वतेति । स्वप्रतियोगिचरमवर्णा-तुकूलकृतिमत्त्वसंवन्धेनेत्यर्थः । नच स्वप्रयोजकत्वतेति । स्वप्रतियोगिचरमवर्ण-सप्तयोजकत्वस्य जीवात्मिन संभवादिति वाच्यम्, निरुक्तप्रयोजकत्वस्य नानाजनक-ताषिटितत्वेन गौरवादिति भावः । क्षत्रचेत्रस्य समाप्तिकारणमित्यर्थकरेवे क्रविदि-स्तुतिस्त्वस्यादिना।समाप्तिसाधनमित्यस्य समाप्तिकारणमित्यर्थकरेवे क्रविदि-

१ स्वं समाप्तिः. २ विद्यात्मन्तामावेनैव. ३ तथाच मङ्गळस्य विद्यव्यंसस्य च न कारणस्वमिति भावः. ४ नास्तिकग्रन्थे. ५ किरणावन्यादिग्रन्थेषु. ६ विद्यान्यूनसंस्था-कमङ्गळरूपकारणामावादिति मावः.

दीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितध्वंसः खतःसिद्धवि-दिनकरी।

त्वेषि संबन्धान्तराविच्छन्नाभावस्य सत्त्वात्कार्योत्पादवारणाय तत्तत्सं-सर्गाविच्छन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुत्वस्य वाच्यत्वेन न ध्वंस-स्य हेतुता तस्य संसर्गाविच्छन्नत्वे मानाभावादिति भावः । दुरित-ध्वंसः, दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तः । स्वतःसिद्धो दुरितकारणाभावप्र-युक्तः। एतेन विन्नध्वंसस्य तद्त्यन्ताभावस्य वा समाप्तिहेतुताविचार-स्याप्रकृतत्त्या तद्व्यवस्थापने प्रकृतानुपयोगः । एवं प्रतिबन्धकाभाव-

रामरुद्री।

खस्यासङ्गतिः तत्तिद्विष्मसंसर्गाभावत्वेन हेतुताया व्यवस्थापिततया सर्वत्रैवाभाव-त्रयस्थापि कारणत्वात् नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्थैव कारणतारूपत्वादत-स्तत्पदं व्याचष्ट-समाहयव्यवहितेति । ननु मङ्गलाद्विप्रव्यंसस्थले व्यंसप्रा-गभावाभ्यामत्यन्ताभावस्य विरोधात् विद्यात्यन्ताभावस्यैवासत्त्वेन कथं तेन विद्य-ष्वंसस्यान्यथासिद्धिरित्यत आह—ध्वंसप्रागभावेत्यादि । अन्योन्याभाव-भिन्नाभावत्वेनेति । सर्वत्र विद्याखन्ताभावसत्त्वेऽपि न विद्याखन्ताभावत्वेन हेत्ता संभवति विद्यसंसर्गाभावत्वापेक्षया निखत्वघटितस्य तैस्य गुरुत्वात् सति च लघ्रधर्मे गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वानज्ञीकारात् तथाचायातमेव त्रयाणा-मपि कारणत्वभिति भावः । तत्त्रत्संसगंति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसगेंखर्थः । बाच्यत्वेनेति । तथाच प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्यति मूलस्य प्रतिबन्धकताबच्छे दक्संसर्गविच्छित्रप्रतियोगिताकाभावस्थेत्यर्थ इति भावः । मानाभाचादिति । समबायेन घटाधिकरणे संयोगेन घटो नास्ति संयोगेन घटाधिकरणे समबायेन घटो नास्तीति प्रतीत्युपपत्तये हि संयोगसमवायसंबन्धावच्छित्रघटाभावयोर्भेदोपप-त्तरे अत्यन्ताभावप्रतियोगितायां संबन्धावच्छिन्नत्वमङ्गीक्रियते ध्वंसे च ताहन्न-युक्लसंभवेन संसर्गाविच्छन्नप्रतियोगिताकत्वमप्रामाणिकमेवेति भावः । नन्वेवं विव्रष्वंसस्याकौरणत्वे दुरितष्वंसः स्वतःसिद्धविव्रात्यन्ताभावे वेत्याद्यप्रिमप्रन्थाः संगतिरिखतो दुरितध्वंसपदं व्यावष्टे—दुरितध्वंससामग्रीति । अखन्ताः भावस्य निलत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वदशायामत्यन्ताभावसंबन्धासत्त्वेनाधिकरण-संबद्धात्यन्ताभावे दुरितध्वंससामग्रीश्युक्तत्वमिति भावः । द्वितीयव्याख्यानादर्गे खयमेव बीजं प्रकटयति—पतेनेति । नन् मङ्गलस्य विश्रष्टंसफलकृत्वे समाप्तिकामनया तत्र प्रशृत्तिः समाप्तिजनकविष्ठध्वंसजनकत्वेनैवोपपादनीया । निप्रष्वंसस्य समाप्तिहेत्त्वं च व्यभिचारेणासंभवदुक्तिकमित्याशङ्कायां क्रचिचे-स्यादिप्रन्यस्यावतारितत्वेन न प्रकृतानुपयोग इस्वतो दूषणान्तरमाइ—एस-

१ अलन्तामानलसः. २ भेदोपपत्तिरूपयुक्तिः. १ समाप्तिकारणत्वामावे.

तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीबहस्य बीजाय ॥ १ ॥ भात्यन्तामानो नासीति न व्यभिचार इत्याहुः ॥ संसारम-हीबहस्य बीजायेति । संसार एव महीहहो दृक्षस्य बीजाय निमित्तकारणायेत्यर्थः । एतेन ईश्वरे प्रमाणं दर्शितं भवति ।

दिनकरी।

कूटस्य हे तुत्वेऽतीतांनागतंत्रागभावध्वंसयोर्युगपद्वस्थानासंभवेनेकदा कूटाप्रसिद्धिः पूर्वोक्तरीत्या तत्तत्संसर्गाविच्छन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रतिबन्धकाभावविशेषणत्वेन ध्वंसप्रागभावयोरसंप्रह्यवेति दूषणानि निरस्तानि । उक्तरीत्या प्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्यैव कार्यमात्रे हेतुत्वा- विति । मूले नृतनेत्यादि । नृतनो यो जलधरो मेघसस्य किवित किवियस्य तस्य । एतेन यथा नृतनजलधरः शीघं दृष्टिप्र- दस्तथायमि स्वाभिलवितफलप्रद इति स्वितम् । नमस्कार्यस्य भगवतः संतुष्टतां सूचितुमाह—मूले गोपेति । गोपानां वधूय्यः युवत्यः स्वियस्तासां दुकूलानि वस्ताणे तेषां चोरायेत्यर्थः । तस्सा इति । तच्छब्दः सामान्यतः सकलजनप्रसिद्धत्वसूचनाय । अनेन भगवति नमस्कारप्रकारीभूतापकर्षाविध्वमुक्तं तद्युकं भगवति मानाभावादित्याशङ्कयः नैयायिकमतेनेश्वरसाधकानुमानसूचनायाह —संसारेति । संसारस्य महीरुह इति षधीतत्युरुषभमं

रामरुद्री।

मिति । नतु प्रतिबन्धकसंसर्गाभावक्टरवेन न हेतुतामङ्गीकुमों येनाप्रसिद्धिः स्यात् अपितु तत्तद्विष्टसंसर्गाभावत्वेनेत्युक्तमेवेत्याशङ्का दूषणान्तरमाह—पूर्वोनकिति । द्वितीयव्याख्याने तहोषनिवारणे हेतुमाह—उक्तरीत्येति । प्रतिबन्धकामावस्येति । प्रतिबन्धकामावस्येति । प्रतिबन्धकामावस्येति । प्रतिबन्धकामावस्येति । प्रतिबन्धकामावस्येति । प्रतिबन्धकामावस्येति । प्रतिबन्धकामावस्येते । प्रतिबन्धकामावस्ये तत्प-इसङ्गतियोगिताकतत्तत्प्रतिबन्धकामावस्ये तत्प-इसङ्गतियोगिताकतत्तत्प्रतिबन्धकामावस्ये तत्प-इसङ्गतियेति इयाशङ्का प्रकृते तन्छक्तस्य प्रतिद्धार्थकतया न यत्पदापेक्षेति समाधत्ते —त्वच्छव्द इति । नमस्कारप्रकारीभूतेति । खींपकर्षवोधानुकूलव्यापारी नमःश्वन्दार्थः, अपकर्शन्वय्यविद्यं कृष्णपदोत्तरनतुर्थ्यं इति भावः । यद्य-

१ संसारमहीरुहकारणत्वकथनेन. २ वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं अतीतत्वं. ३ वर्तमानप्रागमावप्रतियोगित्वं अनागतत्वं. ४ नमस्कर्तां नमस्कार्यापेश्चया अपकृष्ट इति बानानुकृष्ठव्यापार इत्यर्थः सच व्यापारः अञ्जलिहिरःसंयोगादिकपः.

तथाहि । यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यङ्करादिकमि ।

व्यावर्तियतुं कर्मधारयमाह— मुक्तावल्याम् संसार एवेति । बीजत्वं समवायिकारणत्वं तक्षेथरे बाधितमत आह—निमित्तेति । नन्वीथरे नमस्काररूपं मङ्गळाचरणमयुक्तं ईथरे मानाभावात्, निह्न तेत्र प्रत्यक्षं प्रमाणरूपिद्रव्यत्वेन बाह्यप्रैत्यक्षाविषयत्वात्, नापि मानसं परात्मनः परेण मनसा प्रत्यक्षवारणायात्मप्रत्यक्षं प्रति परात्मव्यावृत्तविज्ञातीयात्ममनः संयोगत्वेन हेतुत्वस्थावश्यकत्या ईथरे तस्याभावात् । नाप्यतुमानं, लिङ्गाभावात् । नच द्यावाभूमी जनयिन्नत्यादि श्रुतिरेव प्रमाणं, श्रुतीनामीधरोष्वरितत्वेन प्रामाण्यादीथरसंदेहे श्रुतिप्रामाण्यस्यापि संदिग्धत्वात् अत आह—एतेनेति । प्रमाण-रामस्त्री ।

प्यवधित्वस्थापादानतारूपत्या तदर्थिका पश्चम्येव नतु चतुर्थी तथापि कियान्वय्यव-थित्वस्यैवापादानत्वरूपतया नात्र पश्चमीश्रसक्तिः, परंतु निरुक्तापकर्षावधित्वविव-क्षायां 'नमःखस्ती'त्यादिस्त्रेण चतुर्थ्येव विहितेति भावः । एवं च श्रीकृष्णाव-धिकखापकर्षनोधानुकूलो मदीयो व्यापार इत्युक्तवान्याच्छाच्दनोधः, उचार्यित्-व्यापारस्थेव नमःशब्दार्थत्वात् । यद्यप्येवं सति 'नारायणं नमस्कृत्ये'त्यादाविप नारायणपदोत्तरं चतुर्थ्येवापेक्षिता न द्वितीया करोतिकर्मत्वस्य नारायणेऽसंभ-वेन नमःपदार्थस्येव तत्कर्मकतया नमःपदार्थघटकापकर्षावधित्वस्येव द्वितीयया बोधनीयत्वात्, तथापि तत्र लक्षणया नमस्कारानुकूलकृतिपर्यन्तं करोखर्थः । नमःपदं तात्पर्यप्राहकमतो नमःपदयोगाभावाच चतुर्था । अपकर्षबोधनिरूपि-तापक्षेनिष्ठश्रकारतानिरूपितावधित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारतारूपा विषयतैव द्वितीयार्थः । अतएव नमःपदस्य सार्थकत्वविवक्षया 'खयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्म-णेऽमिततेजसे' इलादौ चतुर्थ्यंव न द्वितीयेति मन्तव्यम् । पष्टीतरपुरुषञ्च-मिति। सकलप्रपश्चहेतोरीश्वरस्य महीरुहवीजलमात्रकथनस्यानुचितत्वेन षष्टी-तत्पुरुषस्य भ्रममूलकत्वमिति भावः । समवायिकारणत्वसिति । वृक्षादि-समवायिकारण एव वृक्षादेवीं जन्यवहारादिति भावः । यद्यपि वीजं वृक्षादेर्न समवायिकारणं वीजनाशानन्तरमेव तदवयवैरङ्करारम्भात् तथापि समवायिका-रणत्वमपि समवायिकारणावयवकत्वमेव विवक्षितमतो नासक्वतिः। ईश्वरे पूर्वोक्तप्र-माणाभावमेव व्युत्पादयन्नाह-नहीति । लिक्नामावादिति । ईश्वरसाधकलिन्ना-भावादिल्याः। उपमानस्य शक्तिमात्रसाधकत्वेन तिश्वराकरणं न कृतमिल्यबधेयम् ।

१ ई.मरे. २ ई.मर: बाह्यप्रत्यक्षाविषयः अरूपिद्रन्यत्वादित्यनुमानम्, ३ संदेहिन-वयत्वात्.

नच तत्कर्तृत्वमसदादीनां सम्भवतीत्यतस्तर्कर्तृत्वेनेश्वरसि-दिनकरी।

मनुमानरूपं प्रमाणम् । तथा श्वित्यङ्करादिकमपीति । नन्वत्र किं पक्षतावच्छेदकं, न तावत् क्षितित्वं, अङ्करादेरिप क्षितित्वेन पृथक् वदुपादानवैयथ्यीत् । किंच श्वितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धे-रहेर्यत्वे दृष्टान्ते घटादौ अंशतः सिद्धैसाधनम् । अवच्छेदकावच्छे-देन तथात्वे, परमाणी बाधः, जन्यक्षितित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे परमते जन्यपद्वयावृत्त्यसिद्धिस्तन्मतेऽजन्यक्षितेरभावात् , जन्यत्व-स्येव तथात्वसंभवेन पक्षतावच्छेदककोटी क्षितित्वस्य व्यर्थत्वाच । नच तदपि संभवति. पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसङ्गादिति चेना। स्वरूपसंबन्धविशेषरूपकार्यत्वस्थैव पक्षतावच्छेद्कत्वात् । प्रागमाव-प्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यव हेतुत्वेन तयोरैक्याभावात् । साध्यं च

रामरुद्री।

तथा क्षित्यहरादिकमपीति मुळे श्वित्यहरादीनां पक्षत्वं सूचितं तथाच क्षित्यहरा-दावनुगतं पक्षतावच्छेदकं किमिलाशङ्कते-नन्यत्रेति । अङ्करादेरपीति । तथाच क्षितित्वस्येव पक्षतावच्छेदकत्वे अङ्करस्यापि क्षितित्वेनाङ्करादेः पृथगुपा-दानमनर्थकमिति भावः । नन्त्रत्र क्षितिपदं न पृथिवीत्वजात्यविच्छन्नपरं येनाइरादेश्पादानं व्यर्थं स्थात् अपितु भूमण्डलपरमेव, तथाच भूमण्डलाइरा-दीनां सर्वेषां पक्षत्वलाभे सर्वानुगतं पक्षतावच्छेदकं किमित्याशङ्कायां प्रयिवी-त्वमेव तथेत्युको नाइरादेः पृथगुपादानवैयर्घ्यमत आह—किंचेति । अव-**उद्धेटकाव उद्धे देने ति । तथात्वे ।** साध्य**षि दे** रहे दयत्वे इत्यर्थः । तथाचाव-च्छेटकावच्छेदेनानुसिती सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकतया न सिद्ध-साधनमिति भावः । परमते । चार्वाकमत इल्पयः । जन्यपदेति । तैरप्रसक्षत्वेन नित्यपृथिव्यनङ्गीकारादिति भावः । नन पक्षतावच्छेदककोटि-प्रविष्ठविशेषणानां सर्वमते प्रयोजनमपेक्षितमिति न नियमस्तथा च नित्यप्रथिन्यां बाधवारकतयैव जन्यपदं सार्थकमिलात आह-जन्यत्वस्यविति । नन्बस्त जन्यत्वमेव पक्षतावच्छेदकं कि निरुक्षमत आह—नच तदपीति । ऐक्य-प्रसङ्गादिति । नन् पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये को दोषः । नच व्याप्तिप्रहृदशायामेव पक्षतावच्छेदकीभृतहेती साध्यसामानाधिकरण्यस्य रिद्धत्वेन सिद्धसाधनमेवै दोष इति बाच्यम् । हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति व्याप्तिप्रहस्य हेतुमान्साध्यवानि-

१ क्षिलक्करादिकर्तृत्वेन. २ क्षितिपदोपादान. ३ अस्तु सिद्धसाधनं को दोष इति चेत्तदशायां साध्यसंश्यरूपपश्चताया असत्त्वेन अनुमितिने स्यादिति आवः.

रामद्वी ।

खनुमितितो भिन्नाकारत्वात् समानाकारकसिद्धेरेवानुमितिप्रतिवन्धकत्वात् अव-रछेकावच्छेदेन साध्यसिदेरहेरयत्वे सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिदेरप्रतिबन्ध-कत्वाच । यदाप्यवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ सामानाधिकरण्यादधिकं पक्षताब-रक्षेदकव्यापकत्वमेव साध्ये भासते व्याप्तिज्ञानेऽपि साध्ये हेतुव्यापकत्वं भासत ए-वेति तत्यं तथापि व्याप्तिप्रहे व्यापकत्वं प्रकारतयैवानुमितौ त साध्यीयसंसर्गघटक-तया भासत इति भेदाबेति चेच । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनोपनयवाक्या-च्छाब्दबोधानुगपत्तेरेव दोषत्वात्। नच नवीनमते विधेयांशेऽधिकावगाहिनः शा-ब्दबोधस्योपगमेन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येऽपि साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्ष इलाका-रकस्योपनयवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्राचीनैरुदाहरणवा-क्यादेव व्याप्तिलाभादुपनयेनापि तैत्प्रतिपादने पौनरुक्लामिति पक्षे हेतुमलामात्रमे-बोपनयेन बोधनीयम् । तथाचायमित्युपनयवाक्यस्य हेतुमान्पक्ष इत्येवार्थं इत्यन्नी-कारात्तनमतीत् सारेणैव पक्षतावच्छेदकहेत्वोरंक्यादिति दूषणाभिधानादिति ध्येयम्। स्वक्रपसंबन्धकपेति । यँगपि खह्पसंबन्धहपकार्यताव्यक्तीनां तत्तद्यकि-मात्रपर्यवसञ्चत्वेन नानुगतपक्षतावच्छेद्कलाभस्तथाप्यन्यतमत्वेनानुगतीकृतानां पक्षतावच्छेदकत्वमिति भावः । प्रागभावप्रतियोगित्वेति । नच प्रतियोगि-त्वस्यापि स्वरूपसंबन्धस्वरूपतया तत्तद्धमिंव्यक्तीनामैक्येन पक्षतावच्छेदकहेत्वो-रेक्यापरिहार इति बाच्यम् । अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेलार्चार्य-मताभित्रायानुसारेण संयोगेन घटाभावात्समर्वायेन घटाभावस्य मेदः प्रतियो-गितामेदादेव समर्थनीयः प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकयोरैक्यात् । किंच खरूपसंबन्धरूपप्रतियोगितायाः प्रतियोगिघटव्यक्तेश्वैक्येन मेदो एवेति तैयोभेंदो न स्यादतो विषयत्वस्थेव प्रतियोगित्वस्थापि पदार्थान्तैरत्वमेवाङ्गी-करणीयं सप्तधापदार्थविभागस्त तत्त्वज्ञानोपयोगिज्ञानविषयाणामेवेति न तद्विरो-बोऽपीति नवीनमताभित्रायेणैतद्भिधानम् । वस्तृतस्तु प्रागभावप्रतियोगि-त्वरूपकार्यत्वस्य हेतुत्वादिति प्रन्यस्य प्रतियोगिताक्यस्वरूपसंबन्धेन प्रागभावस्य हेत्त्वादिल्यें तात्पर्यात्र कोऽपि दोष इति ध्येयम् । वस्तुतस्तु क्षिल्ड-रादिकमिति मूलस्य क्षितित्वस्याङ्करत्वस्य तद्धटत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे तात्पर्य, तत्र क्षितिः सकतृकेति प्रथमप्रयोगे क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे घटादावंशतः सिद्धसाधनं, पक्षेतावच्छेदकावच्छेदेन तथेतिवे त परमाणी बाध इंखतोऽ हैरेत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वानुषावनं, तत्र च सामानाधिकरण्येन साध्यसि-

१ व्याप्तिः २ तथाश्चरस्य केवल्हेतुमत्परत्वादिति मानः ३ प्राचीनमतानुसारेण. ४ शङ्कते यथपीति. ५ समावत्ते तथापीति. ६ उदयनाचार्यः. ७ संयोगसंबन्धाविच्छश्वमतियोगिताक्षयामानात्, ८ समवायसंबन्धाविच्छन्नप्रतियोगिताक्षयामानस्य. ९ समवायसंबन्धाविच्छन्नपदामानसंयोगसंबन्धाविच्छन्नप्रतियोगिताक्षयामानयोः. १० ससपदार्थापेक्षया अतिरिक्तपदार्थत्वम्. ११ श्चितित्वावच्छेदेन. १२ साध्यसिदेव्हेरयत्वे.
१३ अङ्करपक्षकानुमाने.

रामख्दी।

द्वेरहेर्यत्वे काप्यहरे जीवीयकृतिसाध्यत्वाभावेन नांश्वतः सिद्धसाधनं नवा बाधो निखाङ्करस्याभावादिति मावः । नेतु क्षितित्वावच्छेदेनाङ्करत्वावच्छेदेन वा कार्यत्वहेत्ना सकर्कृकत्वात् मितिर्न संभवति कार्यत्वरूपहेतोरप्रयोजेकत्वात् । नच कार्यत्वं यदि कृतिजन्यलव्यभिचारि स्यात्तदा कृतिजन्यतावच्छेदकं न स्यादि-खनुकूलतर्कसत्त्वाम प्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणमावे मानाभावेनोक्तत्र्कानवतारात् । न चान्वयव्यतिरेकावेव मानमिति बाच्यम् । कुलालकृतिसत्त्वे घटस्तद्भावे घटाभाव इति विशिष्येवान्वयव्यतिरेकप्रहात . तन्त्रवायकृतिकाले घटोत्पत्त्यापत्तिवारणाय कुलालकृतित्वेन घटत्वेन विश्विष्य कार्यकारणभावस्यावस्यकत्वेन सामान्यतः कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे मानामावात् । नच यद्विशेषयोरिति निर्यम एव मानमिति वाच्यम्। तस्याप्य-प्रयोजकरवात् । नच कार्यसामान्याभावे कुलालादिकृत्यभावकृटस्य प्रयोजकरवे गौरवं. कृतित्वावच्छिन्नाभावसैकस्य तथात्वे लाघवम् । तच कृतित्वस्य कारण-तावच्छेदकत्वमन्तरा न संभवति. कारणतावच्छेदकधर्मावच्छित्रभावसैव कार्य-तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वात्, तथाच लाघवमूलक एव यद्वि-शेषयोरित्यादिन्याय इति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकथर्मावच्छिनाभाव एव कार्याभावे प्रयोजक इति न नियमः, किंतु खरूपसंबन्धरूपप्रयोजकत्वं प्रतीख-नुरोधेन लघ्वनतिप्रर्क्षक्तधर्मावच्छेदेन कल्प्यत इति नियमः । तथाच लाघवादेव कारणतानवच्छेदककृतित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकाभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वं कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकार्णभावमन्तरापि सुपपादमेवेति तत्र प्रमाणाभाव एवेल्यभिभेत्वादिपदमुपात्तम् । तेन सर्गायकालीनघटनिष्ठतद्वयक्तित्वाविच्छन्नस्योप-संप्रहार्त्तद्वयक्ती कुलालकृतिजन्यत्वस्य साधनीयत्वात्, कुलालकृतित्वेन घटत्वेन कार्यकारणभावसत्त्वेन तत्राप्रयोजकत्वशङ्काविरहादिति भावः । न चैवमीश्वरस्य कुलालत्वापत्तिरिति वाच्यम् । घटकरणसमर्थस्यैव कुलालत्वेनेश्वरे तस्येष्टत्वात् । अर्तेएव 'नमः कुलाडेभ्यः कर्मारेभ्यश्वे'खादिश्रुतिरिप संगच्छते । यदिच सर्गाद-घटस्य विवादमस्तत्वेन सर्गायकालीनस्य घटस्य पक्षत्वे पक्षाप्रसिद्धिरिति मन्यते. तदास्त खण्डघट एवादिपदार्थः, तत्पूर्वमिप कुलालकृत्यसत्त्वेन तत्पक्षकानुमानेने-श्वरसिद्धरावश्यकत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः । व्यक्तीभविष्यति चेद्मुपरिधात् । नेन सकर्तकत्वं कर्तृजन्यत्वमेव वाच्यम् । तच न संभवति, कर्तुर्जनकत्वेऽ-नन्तकृतिव्यक्तीनां कारणतावच्छेदकत्वापत्त्या गौरवात्, लाघवेन खरूपतः कृति-त्वजातेरेव कारणतावच्छेदकत्वादित्याशङ्कां निराकुर्वन्त्राचीनमतनिराकरणपूर्वकं

१ शक्कते. २ व्यभिचारशक्कानिवर्णकतर्कश्चन्यत्वात्. ३ विशेषरूपेण. ४ यदिशे-षयोः कार्यकारणमावामावस्तत्सामान्ययोरिष कार्यकारणमाव इति नियमः. ५ तथात्वे प्रयोजकत्वे. ६ अनतिप्रसक्तत्वं तदमावबदवृत्तित्वम्. ७ कार्यत्वाविष्ठश्चं प्रति कृति-त्वाविष्ठश्चं कारणमिति कार्यकारणमावं विना. ८ सर्गायकालीनघटन्यक्ते. ९ ईश्वरस्य कुळाळत्वे दृष्टापत्तावेव. १० दीधितिकृतिस्तित्याषाद्वित्वन्तदिनकरीम्न्येनेति भावः. ११ अवतारयति.

विनकरी।

न खोपादानगोचरापरोक्षक्कानिकीषांकृतिजन्यत्वं कार्यमात्रं प्रति कृतेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वेन तज्जनकक्कानिकीषयोस्तत्रान्य-थासिद्धत्वेन तिक्षतयजन्यत्वरूपसाध्यस्य तत्र बाधात्, दृष्टान्तपक्ष-साधारणस्य स्वत्वस्थैकस्थाभावेन तद्धितस्वोपादानगोचरेत्यादिसा-ध्यस्यासंभवात्, कृतित्वापेक्षयोपादानगोचरकृतित्वस्य गौरवेण जन-कतानवच्छेदकत्वाच । किंतु विशेष्यतासंबन्धावच्छित्रकृतित्वावचिछ-

रामरुद्री।

समतेन सकर्त्कत्वं निर्वर्त्तेमारभते-साध्यं चेति। निखज्ञानेच्छाकृतिमानेवेश्वरः सकर्तृकत्वातुमीनेन साधनीयः। अन्यथा ईश्वरे निल्पञ्चानेच्छयोर्सिद्धिप्रसङ्गादतः सकर्तृकत्वसुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीषीकृतिजन्यत्वर्रूपमेव साधनीयं. तथा-चैतदनुमानेन निख्जानेच्छाकृतीनां सिद्धी तेत्यक्षकगुणलहेतकानुमानेन लाघदा-देकद्रव्याश्रितत्वसिद्धी तदेव दव्यमीश्वर इति निखज्ञानेच्छाकृतिमानेक ईश्वरः सिद्यतीति प्राचामभिप्रायः । तत्र बाधादिति । कार्यरूपपक्षे बाधादिल्यः । नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानचिकीर्षयोहेंततासिद्धौ व्यापारत्वेनैव कृतेः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वमिति व्यापारेण व्यापारिणो नान्यशासिद्धिरिति न्यायविरोधेन कुत्या तयोगीन्यथासिद्धिरित्यत भाड-इष्टान्तेति । असंभवादिति । इष्टान्तपक्ष-वृत्तिसाध्यद्वयगतानुगतसाध्यतावच्छेदकाभावादिति भावः । ननु तर्हि स्रेति परित्याज्यमेव, यदि चान्वर्यव्यतिरेकाभ्यां कृतेरेव प्रथमतः कार्यमात्रे हेत्त्वम-वर्धार्यते तैजनकरवेनैव ज्ञानचिकीर्षयोरत्त्रेभीनमिखाप्रहस्तदास्त तयोरप्यन्यद्या-विद्धत्वं, तथाप्युपादानगोचरकृतिजन्यत्वस्यैव सकर्तृकत्वस्य साध्यत्वानास्माकं कापि क्षेतिरिलाशङ्कायामाइ-कृतित्वापेक्षयेति । खैमवेन सकर्तृकलं निर्वेक्ति-किंत्विति । विशेष्यतासंबन्धावि छन्नेत्यस्य प्रयोजनं तेनेत्यादिना वैवय-मेव वक्ष्यति । कृतित्वावच्छिन्नत्वोपादानं तु सविषयकत्वेन कृतेः कारणत्वे ज्ञानेच्छ-योर्नान्यथासिद्धिः संभवति 'त्योरपि सविषयकत्वेन कारणत्वात . खेन त तयोरन्य-

१ निवंचनेच्छाधीनेच्छाविषयारम्मानुकूळकृतिमानिति बोधः. २ क्षिल्रङ्करः कर्तृजन्यः कार्यत्वादिल्रनुमानेन. ३ निल्रज्ञानेच्छाकृतिमदीस्यरत्यासाधने. ४ स्वजन्यत्वस्वन्धेन उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीषांकृतीनां साध्यत्वम्. ५ उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीषांकृतीनां साध्यत्वम्. ५ उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीषांकृतयः (एक)द्रव्याक्षिताः गुणत्वात् इति अनुमानेन. ६ निल्यद्रव्यमेव. ७ व्यापारवतः कारणस्य. ८ कृतिसत्ते कार्यसत्तं कृत्यमाने कार्यामाव इति अन्वयन्यतिरेकाभ्याम्. ९ निक्षितं भवति. १० कृतिः. ११ ज्ञानचिकीपें कृतिसमानाः विकरणे कृतिजनकत्वादिल्यनुमानम्, १२ दोषः. १३ टीकाकर्तृमते. १४ दिनकःरीकार एव. १५ अपरोक्षज्ञानचिकीषेयोरिषः

विनकरी।

सकारणतानिक्षिपतसमनायसंबन्धाविक्ष्यस्रकार्यत्वं,तेनादृष्टद्वाराऽस्य-दीयकृतिजन्यत्वस्य पक्षे सस्वेषि न सिद्धसाधनम् । यदिच कार्यमात्रे कृतित्वेनेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां झानत्वेनेच्छात्वेन च हेतुत्वं स्वीक्रियते तदा तादृशझानजन्यत्विमच्छाजन्यत्वं कृतिजन्यत्वं वा साध्यमस्तु । यत्तु कर्नृजन्यत्वमेव साध्यमिति तन्न । कार्यमात्रे कर्नृत्वेन जनकत्वे मानाभावाद्याधवात्कृतित्वेनेव तत्र हेतुत्वात् । नृतु कार्यं विशेष्य-तासंबन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिक्षितसमवायसंबन्धावच्छिन्न-जन्यताशालि, प्रागभावप्रतियोगित्वादिरानुमानं फलितं, तत्रच ध्वंसे

रामरुद्री।

थासिद्धत्वस्यैवाङ्गीकरणीयत्वादित्यभित्रायेण कार्यत्वे समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वप्रवे-शस्त यद्रपादानिका प्रवृत्तिस्तत्रैव समवायेन कार्यमिति नियमस्य तन्त्वादौ घटापत्तिवारकस्य निर्वाहायेवेति बोध्यम् । न सिद्धसाधनमिति । तादश-जनकतायाः खजन्यादृष्टसंबन्धाविच्छन्नतया विशेष्यतासंबन्धानविच्छन्नत्वादिति भावः । नन्वेवेमुक्तानुमानेन निस्तकृतिसिद्धौ तत्र इत्याश्रितत्वानुमानेन निस्न कृतिमधीश्वरसिद्धावि तैसिक्षित्वज्ञानं नित्यच्छा च न सिद्धेत् । नच कृतिं प्रति शानचिकीषयोहेंतुत्वेन कृत्या तैयोरीश्वरेऽनुमानमिति बाच्यम्। कार्येणैव कारणातु-मानसंभवेन निस्कृतेः कार्यत्वाभावादनुमानेन तत्सिद्धसंभवादिसाशयेन **ज्ञाने**च्छयोः सिद्धर्थं प्रकारान्तरमनुसरति—यदिचेति । स्वमतेऽन्वयन्यतिरे-काभ्यां कृतेरेव कार्यमात्रे हेत्रता यः करोति स जानाति स इच्छतीति व्याह्या जन्यकृत्या तत्कारणत्वेन ज्ञानचिकीषयोः कैल्पनं नित्यकृतेरजन्यत्या तया ज्ञान-चिकीषयो रतमानं न संभवत्येव । परंतु यः सर्वज्ञं इत्यादिश्रत्येव ज्ञानेच्छयोः सिद्धिर्वाच्येति खमतमिभेख यदि चेत्युक्तम् । कृतिजन्यत्वं वेति । विनिगम-नाविरहादिति भावः । तथाच सकर्वकत्वातुमानेनैव ज्ञानेच्छाकृतीनां त्रयाणामेवे-श्वरे सिद्धिरिति भावः। यत्विति । मानाभावादिति । नत् र्खनिष्ठकृतिविशे-ध्यतासंबन्धेन यत्र कर्ता तत्र समवायेन कार्यमिखन्वयव्यतिरेकावेव मान-मिखत भाह-लाघवादिति । नन जन्यत्वावच्छेदेन समवायसंबन्धावच्छि-बकृतिजन्यत्वसाधने ध्वंसादौ साध्यविरहेण बाधो व्यभिनारश्रेलाशक्टितं पर्यवसितपक्षसाध्यहेत्नतुवदति-नन्त्रित्यादिना । सर्वसिद्धप्रवादस्याश्रदे-

१ क्षित्सङ्करः नित्यक्रतिजन्यः कार्यत्वादित्यनुमानेनः २ नित्यक्रतिः द्रव्याश्रिता गुणत्वात् रूपविदित अनुमानम्. ३ ईश्वरेः ४ ज्ञानचिकीर्षयोः ५ ईश्वरः नित्यज्ञा- मिचिकीर्षयोः १ क्ष्युमानम्, ७ यः सर्वेद्यः स सर्वेवितः आदिना सोऽकामयतेत्यादिपरिग्रदःः ८ त्वं कर्ताः ९ ष्वंसान्त- अविन हेती समवायसंवन्याविद्यक्षक्रतिजन्यत्यामावबङ्कत्तित्वसत्त्वादिति मावः.

दिवकरी।

पक्षतावच्छेद्कजन्यत्वाकान्ते विशेष्यतासंबन्धावच्छित्रकृतिनिष्ठजनकतानिक्षितसमवायसंबन्धावच्छित्रजन्यत्वरूपसाध्यस्याभावाद्वाध इति चेत्र । सत्त्वविशिष्ठजन्यत्वरूपेव ध्वंसव्याष्ट्रतस्य पश्चतावच्छेद्कत्वोपगमात्। नच हेत्वधिकरणे ध्वंसे उक्तसाध्याभावेन व्यभिचार इति वाच्यम् । सत्त्ववैशिष्ट्यस्य हेतौ विशेषणात् । अथैवंरीत्या
व्यभिचारवारणेऽपि ध्वंसस्य कृतिजन्यत्वे मानाभावेन कार्यमात्रस्य
कृतिजन्यत्वप्रवादो व्याहन्येतेति चेत्र । ताहशप्रवादस्य निर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वात् । यद्धे जन्यत्वमात्रं ध्वंससाधारणमेव पश्चतावच्छेदकं, कृतिजन्यत्वमात्रं साध्यं, एवंच हेतावपि सत्त्ववैशिष्टं नोपादेयं
प्रयोजनाभावात् । एवं च ध्वंसेऽपि ईश्वरीयकृतिजन्यत्वस्य निराबाधतया कार्यमात्रे कृतिजन्यत्वप्रवादोऽप्युपपद्यत इति । नच कृतिजन्यत्वमात्रस्य साध्यत्वेऽदृष्टद्वारा हविरादिगोचरास्मदीयकृतिजन्यत्वमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । अदृष्टाद्वारकृत्वेन कृतिजन्यताया
विशेषणीयत्वादिति दिक् । एतादृशानुमितौ छाधवक्वानसहकारेण

रामरुद्री।

यत्वमसहमानः कल्पान्तर्माह—यद्वेति । अथात्र कृतिनिष्ठजनकतानिरूपितादृष्टाद्वारकजन्यत्वस्य साधने कारणतावच्छेदकसंबन्धः कार्यतावच्छेदकसंबन्धः पूर्वोक्त एव । तथाच धंसे न कृतिजन्यत्वरूपसाध्यसिद्धिः संभवति । नच विशेष्यतासमवायाभ्यां कश्चित्कार्यकारणभावोऽन्यस्तु विशेष्यताविशेषणताभ्यामिति
ध्वंसेऽपि कृतिजन्यत्वसिद्धिः संभवत्येवित वाच्यम् । उपादानत्वाख्यविशेष्यंतासंबन्धेनैव कृतेः कारणत्वस्याङ्गोकरणीयत्या ध्वंसस्योपादानविरहेण तं प्रत्युक्तविशेष्यतासंबन्धेन कारणत्वस्यास्रोकरणीयत्या ध्वंसस्योपादानविरहेण तं प्रत्युक्तविशेष्यतासंबन्धेन कारणत्वासंभवादिति चेत्र । काळिनिष्ठप्रसासंत्येव कार्यमात्रं प्रति
कृतेः कारणत्वस्योपगन्तव्यत्वादिति तात्पर्यात् । लाघवद्यानेति । विह्ययाप्यधूमवानितिपरामर्थाद्वहेर्महानसीयत्वे लाघवमिति लाघवद्यानसहकृतावथा हि

१ तथाच सस्विशिष्टं कार्यं विशेष्यतासंबन्धाविष्ठज्ञकृतिनिष्ठजनकृतानिरूपितसमबा-यसंबन्धाविष्ठज्ञजन्यताश्चालिसस्विधिष्टप्रागमावप्रतियोगित्वात् इति अनुमानं सिद्धस्-२ ताष्ट्रशप्रवादस्य अदेयत्वामिप्रायेणाद् यदेति. ३ करपान्तरविषयकश्चानानुकृत्वस्या-पारानुकृष्कृतिमान् ग्रन्थकारः. ४ कृतिनिरूपितविषयतात्रयं एका उपादानता अन्या विभेयता सुतीवा उदेश्यकता इति तरवम्, ५ कालिकसंबन्धेन.

कानेच्छाकृतिषु, नित्यत्वमेकतं च मासते इति नित्यैकत्वसिद्धिः । अयेश्वरक्षानादौ कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीकियते । न तावत्सं-स्याह्मपं, गुणे गुणानङ्गीकारात् । नच नित्यक्षानत्वविष्ठभेद्प्रतियो-गितानवच्छेद्कत्वरूपमेकत्वं तद्धिषय इति वाच्यं, ईट्रशैकत्वस्य नित्य-क्षानानुमितेः प्रागनुपित्यत्वेन तादृशानुमितो भानासंभवादिति चे-द्रश्न केचित्, सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैव क्षानाद्वावाश्रयंगतमेकत्वम-नुमितो भासते । यद्धा द्वित्वासमानाधिकरण्यस्थश्वरक्षानादौ सत्त्वाद्धाय इति वाच्यम् , दुःखवदवृत्तित्वेन द्वित्वस्य विशेषणीयत्वात् । नचैवमिष घटेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्य तत्र सत्त्वाद्धाय इति वाच्यम् , खात्मानात्मवृत्तिमिन्नत्वेनापि द्वित्वस्य विशेषणीयत्वादित्याद्वः । तन्न । ईश्वरे कानद्वयाङ्गीकारेऽप्येतादृशैकत्वभाननिर्वाहेणोद्देश्यासिद्धेः ।

रामरुद्री।

पर्वतो महानसीयविक्षमानिखनुमितिस्तथा कृतेरेकत्वे निखत्वे च लाघविमिति लाघबन्नानसहकृतकृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानिति परामर्शात्त्रथेव निलेककृतिजन्यमिलाधर्नुमितिरिति भावः । ज्ञानेच्लाकृतिषु कीदश्मेकत्वमनुमिला विषयीकियते
इलाशङ्कते—अथेत्यादिना। नच नित्यञ्चानविष्ठिति। एतादशैकत्वज्ञानस्य
फलं निल्यज्ञानववीश्वरस्यैकत्वसिद्धिरिति भावः । अत्र केचिदिति। नन्वाश्रयगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन ज्ञानेच्छादिषु मानोपगमेऽपि नेश्वरैकत्वसिद्धिः ।
ईश्वरनानात्वेऽपि तत्त्रशिक्षरगतज्ञानादिषु तत्त्वश्वरगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन भाने बाधकाभावादिल्खस्यात्कल्पान्तरमाह—यद्वेति। बाध इतीति।
ईश्वरीयज्ञाने एकत्ववाध इल्पर्थः । आत्मानारमेति। अनात्मवृत्तिभिज्ञत्वमात्रोपादाने दुखःवदवृत्त्यनात्मवृत्तिभिज्ञद्विद्यप्रसिद्धः, ईश्वरगतद्वित्वस्येव तथात्वसंभवेन तस्यानक्रीकारात्। अत आत्मवृत्तिते सल्यनास्मवृत्ति यत्त्रद्वित्वस्येव तथात्वसंभवेन तस्यानक्रीकारात्। अत आत्मवृत्तिते सल्यनास्मवृत्ति यत्त्रद्विति नाप्रसिद्धिरिति
भावः । उद्देदयासिद्धेरिति । ईश्वरे सर्वविषयकमेकमेव ज्ञानमिति सिद्धर्यं हि
ज्ञानाद्यवेकत्वभानं खीकियते ईश्वरस्यैकत्वसिद्धाविप तदीयज्ञानादीनामेकत्वासिद्धे-

१ निलझानानुमितोः २ स्वसमवायिसमवायसंबन्धेनः ३ आदिना चिकीषांकुलोइ-षम्रदः. ४ ईश्वरगतैकत्वस्. ५ साक्षात्संबन्धेन एकत्वान्वयानुरोधेन यद्वेतिकस्पारम्मः. ३ द्वित्वासमानाधिकरणत्वरूपैकत्वस्थेलादिः. ७ ईश्वरे निल्पैककृतौ छापवमिति रूपववद्यानस्. ८ कार्यं निल्पैककृतिजन्यं इलानुमितिः. ९ कृतिनिष्ठनिल्पैकत्वद्यानस्य.

वस्तुतस्तु स्वीधिकरणाष्ट्रतिस्वाभिन्नज्ञानकत्वमेवैकत्वम्। एवमीश्वरे-च्छाकृत्योरिप द्रष्टव्यम्। एवं च तादशज्ञानादिसिद्धौ तर्त्रे गुणत्वेन रामरुद्धी।

रिति भावः। स्वाधिकरणेति । यत्रैकत्वं भासते तदेव खपदार्थः। अत्र च खभिन-ज्ञानत्वाबच्छेदेन खाधिकरणावृत्तित्वं विवक्षणीयम् । अन्यथा ईश्वरीयज्ञाननानात्वे-पि खिभन्नजीवज्ञानादौ खाधिकरणावृत्तित्वसत्वेनेश्वरज्ञानादेरेकत्वासिद्धिप्रसङ्गात्। खिभाज्ञानत्वव्यापकस्वाधिकरणावृत्तित्वकत्वमेव ज्ञानगतमेकत्वसिति भावः। तच निस्त्रानैकत्व एव संभवति नतु तद्भेदेऽपीति द्रष्टव्यम् । अथात्र निस्त्रानव्यक्तिरैव खपदार्थः तद्धटितं च निरुक्तैकत्वं नित्यज्ञानानुमितेःप्राक दुर्घहमिति कथं नित्यज्ञाना-नुमितौ तादशैकत्वभानसंभवः विशिष्टवृद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् । नच निखज्ञानानुमितेः पूर्वमिप ज्ञानत्वसामान्यलक्षणया प्रलासत्त्या निश्विलज्ञानव्य-कीनां ज्ञानं संभवत्येव कथमन्यथानुपस्थितज्ञानव्यकेत्वादशानुमिती विधेयतया भानसंभवः उक्तकार्यकारणभावस्य जागरूकत्वादिति वाच्यम् । एवमपि स्वभि-श्रेत्यत्र खत्वं न ज्ञानत्वखरूपं, ज्ञाने ज्ञानत्वाविच्छश्वमेदासत्त्वेन खभिष्वज्ञाना-प्रसिद्धिप्रसङ्गात् । अपितु नित्यज्ञाननिष्ठतद्यक्तित्वमेव तदिति वाच्यम् । तथाच तस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया सुप्रहत्वेऽपि खरूपतस्तव्यक्तित्वेन वा तस्य प्रकारत्वमसंभवि खरूपतस्तत्प्रकारकज्ञाने खरूपतस्तद्विषयकज्ञानस्य तद्यक्तित्व-विशिष्टप्रकारकज्ञाने च वद्यक्तित्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुतया सामान्यलक्षणाजन्यज्ञा-नस्य च प्रमेयत्वादिसामान्यप्रकारकत्वनियमेन नित्यज्ञान।नुमितेः पूर्वतथाविधत-यक्तित्वज्ञानासंभवेन नित्यज्ञानानुमितौ मेदप्रतियोगितावच्छेदकत्या तद्यक्तिःव-ज्ञानासंभवस्य दुष्परिहरत्वादिति । मैवम् । एकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्म एव प्रकृते खत्वं। एकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकर्ण्योभयसंब-न्धेन मेदविशिष्टान्यत्वं । अनेन च रूपेण नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वमि तिश्रष्टतद्य-क्तित्वस्य सामान्यलक्षणया सुप्रहत्वात् । नचैवमपि तद्यक्तिभेदस्य प्रतियोगि-तावच्छेदकं लाघवाच्छद्धतद्यक्तित्वमेव, तस्य खरूपतो भानानक्षीकारे त तद्य-जीतरावृत्तित्वविशिष्टमेव तत् तथा, नत्जोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टभेदाव-च्छिनं, गौरवात् । तथा च तादशमेदाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तादशभेदस्योपलक्ष-णतया प्रतियोगितावच्छेदकव्यावर्तकःवोपगमात् । नचामावप्रतियोगितावच्छेद-ककोटालुपलक्षणतया भानानक्षीकारात् न तथोपगमसंभव इति वाच्यम् ।

१ स्वाधिकरणवृत्तिस्वभिन्नज्ञानकं यद्यास्वं तत्त्वविक्तमेदकूटवत्त्वमिलर्थः । स्वं जीव-ज्ञानेच्छादि तत्कं यद्यस्वं तदेव तत्त्वविक्तिनेदकूटवत्त्वरूपैकत्वं ईश्वरज्ञाने एवं तदिन्छ-यामपि. २ ईश्वरज्ञानादी. ३ छक्तविवक्षानादरे. ४ ज्ञाननिष्ठतव्यक्तित्वस्य स्वसामा-नाधिकरण्यसंबन्धेन घटमेदविशिष्टत्वात् तदन्यस्वं नास्तीत्वतः प्रथमसंबन्धः तत्रैव ज्ञानव्यक्तिमेदप्रतियोगिवृत्तित्वसादाय तदोववारणाय स्वसामानाधिकरण्यम्.

दिः । नच शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम्, अप्रयोजंकत्वात् । मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणमाव एवानुकूलस्तर्कः, 'द्यावाभूमी जनयन् देव एकः' 'विश्वस्य कर्ता भ्रुवनस्य गोप्ता' इत्यादय आगमा अप्यन्तुसंघेयाः ॥ १ ॥

दिनकरी।

हेतुना द्रव्याश्रितत्वे साधैनीये द्रव्यान्तरस्य बाधादीर्श्वरसिद्धिरिति द्रष्टव्यम्। अप्रयोजकत्वादिति। अनुकूछतकीभावादिति भावः। इद-सुपछक्षणं।शरीराजन्यत्वहेतौ शरीररूपविश्लेषणस्यासिद्धिवारकस्यापि

रामरुद्री।

प्रतियोगितासंसर्गकयुद्धावेव तथाभानानङ्गीकारात्,प्रकृते च तथाविधमेर्दविशिष्टा-बच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव नित्यज्ञानभेदस्य निवेशनीयत्वादिति सर्वम-नाकुलम् । केचित्रुक्तवाक्यँस्य स्वसमानाधिकरणस्वभिष्नज्ञानकं यद्यतत्तद्न्य-त्वमेवार्थं इति नोकानुपपत्तिः । नच समासान्तर्गतनत्र उत्तरपदार्थमात्रान्व-यित्वं, न तु पूर्वपदार्थविशिष्टोत्तरपदार्थान्वयित्वं, तथासति नीलाप्रमेय इति वाक्यानीलप्रमेयमेदबोधापतिः । तथाच खाधिकरणावृत्तीत्यादिवाक्यादुक्तार्थं-लाभासंभव इति वाच्यम् । घटावधिकरणमिलादौ घटाधिकरणभिन्नप्रतीलर्थं समासान्तर्गतननोपि यत्रोत्तरपदं ससंबन्धिपदकघटितं तत्र पूर्वपदार्थान्वितोत्तर-पदार्थान्वित खार्थबोधकत्वस्याप्यज्ञीकरणीयत्वातः । अन्यथाऽधिकरणसामान्यभि-श्वस्याप्रसिद्धया घटानधिकरणमिखतः शान्दबोधस्यैवानुपपत्तिरिखपि वदन्ति । एवसित । साधिकरणावृत्तिस्वभिन्नेच्छाकत्वं साधिकरणावृत्तिस्वभिन्नकृतिकत्व-मिच्छाकृत्योरेकत्वमिति भावः । नन्त्वेवमनुमानेन नित्येकज्ञानेच्छाकृतिव्यक्तीनां सिद्धाविप नेश्वरसिद्धिरित्याशङ्कायामाइ-एवंचेति । द्रव्यान्तरस्य बाधादिति । ज्ञानादिकं न पृथिव्यादिवृत्ति चेतैनगुणत्वात् । नापि जीवात्मवृत्ति, नित्यज्ञानादि-त्वात् । जीवात्मनि तु निखज्ञानाद्यभावादिखेवंरीखा द्रव्यान्तरस्य वाघादिति भावः। अनुकुलतकेंति । शरीराजन्यत्वकृत्यजन्यत्वयोरत्यन्ताभावरूपत्वेन नित्य-

१ व्यमिचारशङ्कानिवर्वकतर्कशून्यत्वात्. २ कार्यत्वाविच्छन्नं प्रति कर्तृत्वाविच्छन्नं कारणमिति कार्यकारणमावः ३ नित्यक्षानं द्रव्याधितं ग्रुणत्वादित्वनुमानेनेत्वर्थः. ४ तिव्रत्वां क्षानं जीवावृत्तिनित्यक्षानत्वात्. ५ उपलक्षणतवा भानाङ्गीकारात्. ६ अप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वानुयोगिवृत्तित्व-उमयसंवन्येन नेदविश्विद्यान्यत्वरूपमेद. ७ स्वाभिकरणेत्वादिवावयस्य. ८ ईश्वरेच्छा. ९ ईश्वरक्रतिः. १० रूपे व्यमिचार-वारणार्थं चेतनपदस्, चेतनवृत्तित्वादित्वुक्ती द्रव्यत्वादी व्यभिचारः। अत्रो ग्रुणत्वादितिः

विवक्त ।

क्यभिचारावारकत्वेन वैयर्थतयाति हिन्नेषणावच्छेदैनव्याप्तिमहासंभवेन क्याप्यत्वासि हिन्नेत्यपि द्रष्टव्यम्। न च व्यर्थिकोषणत्वस्याधिकोक्त्या निमहस्थानत्वे ऽपि तैच्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति बाच्यं,तथापि गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतया साध्यसंबन्धितावच्छेदकध-र्मवत्त्वरूपव्याप्तेस्तन्नाभावेन व्याप्यत्वासि हेर्दुवीरत्वादिति। तदुक्तमा-चार्यैः ''एकामसि द्धि परिहरतो द्वितीयापित्त''रिति। कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवेति। नचान्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वाद्यवच्छिनं

रामरुद्री ।

योर्व्याप्तिप्राहककार्यकारणभावरूपानुकूलतकी भावादिल्यर्थः । तद्विशेषणायच्छे-देनेति। व्यभिचारवारकविशेषणावच्छेदेनैव हेती व्याप्तिरङ्गीकियते न त तैदवारक-विशेषणावच्छेदेनेति भावः । ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वादिकमेव व्याप्तिः । तेषां च धूमे धूमत्वावच्छेदेनेव नीलधूमत्वावच्छेदेनापि सन्वे न किंचिद्वाधकम्। वस्तुतस्तु भेदस्य सामानाधिकरण्यस्य वा किंचिदवच्छेदेन सत्त्वं किंचिदवच्छेदेन तदभाव इत्यत्र न किंचिदिप साधकं । अत्रे दूक्षः किपसंयोगी न मूल इत्यादिवत्तत्साधकप्रती. वेरभावात्। नच धूमो धूमत्वेन वहेर्ब्याप्यो न नीलधूमत्वेनेति प्रतीतिरेव तत्साधि -केति वाच्यम्। तत्रेवे विवादात्। नच व्यर्थविशेषणत्वज्ञानमेव तदवच्छेदेन व्याप्ति-ज्ञाने प्रतिबन्धकमिति व्यर्थविशेषणत्वज्ञानद्शायां व्याप्तेरज्ञानरूपासिद्धिनिष्प्रत्यहै-वेति वाच्यम् । तादशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकैभावे मानाभावात् । नचैवं नीलधमादिहे-द्वप्रयोक्तिनेष्रहो न स्यादिति वाच्यम्। अधिकस्यापि निप्रहस्थानत्वेन तत्संभवादित्या-शक्कं-नचेति। मानाभाव इतीति । प्राधामावायनवगाहित्वादिति भावः । व्याप्तेस्तत्राभावेनेति। जन्यत्वाभावत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वाभावत्वस्य गुरुत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वात् । खरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य गुरुधमै प्राचीनैरनक्कीकारादिविभावः। तदुक्तमिति। कुँमुमाञ्जलाविति शेषः। एकामिस-दिमिति । सरूपासिदिमित्यर्थः । द्वितीयापित्तिरिति । व्याप्यतासिद्धापित-रिखर्थः । खरूपारिद्धिपरिद्वाराय हेतौ शरीरपदप्रवेशे तस्य व्यभिचारावारकत्वेन शरीराजन्यत्वत्वस्य साध्यसंबन्धितानवच्छेदकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । इदं पुनरिहावधेयं । लघुधर्मे ऽवच्छेदकरवे संभवति गुरुधर्मे खरूपसंबन्धरूप-मवच्छेदकत्वं न खीकियते 'संमवति लघी गरी तदमाबा'दिति दीघित्युक्तेः।

१ हेतुकोटिप्रविद्यविश्वेषणानां व्यभिचारकतयैव सार्थक्यनियमादिति भावः २ व्यथं-विश्वेषणत्वश्वानस्य. ३ व्यभिचारावारक. ४ तादृशमतीतौ. ५ व्याप्तिश्वानं प्रति व्यथं-विश्वेषणत्वश्वानं प्रतिवन्धकमिति प्रतिवन्ध्यप्रतिवन्ध्यकसावे. ६ उदयनाचार्वेरिलादिः.

प्रति कुळाळादिकृतित्वेनैव हेतुत्वादेतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् । घटत्वपटत्वादिभेदेनानन्तकार्यकारणभावकस्पनापे-

रामरुद्री।

प्रकृते च जन्यत्वसामान्याभावादतिरिक्त एव शरीरजन्यत्वाभावः । तन्निष्ठसा-ध्यसामानाधिकरण्ये च लघोरपि जन्यत्वाभावत्वस्य नावच्छेदकत्वसंभवः, तत्र तस्यास्त्वात् , अन्यथा विशिष्टसत्तात्वस्यापि द्रव्यत्वत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेद-करवापातात् । नच जन्यत्वसामान्याभावत्वं जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे ससमावत्वं, जन्यत्वत्वावच्छिषप्रतियोगिताकत्वं च न तत्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-कताकत्वं, किंतु तिश्वष्टप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं, तथाच शरीरजन्यत्वाभावेऽपि तैदक्षतमेवेति वाच्यम् । तथा सति घटवृत्तिजन्यत्वाभावस्य पटादौ सत्त्वेन व्यभिचा-रितया तादशजन्यत्वाभावस्य कर्त्रजन्यत्वसाधकत्वानुपपत्तेः । अतएव न व्यर्थवि-शेषणतापि । खसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटित एव तैत्प्रधरात । जन्यत्वाभावत्वशरीरजन्यत्वाभावत्वयोर्व्यधिकरणत्वात् , शरीरजन्यत्वाभावत्वस्य जन्यत्वाभावत्वेनाघटितत्वात्सर्वमिद्मसंगतमिति प्रतिभाति, तथापि परमते शरीर-जन्यत्वं नास्तीति यत्र प्रतीतिस्तत्र सर्वत्रैव कृतिजन्यत्वं नास्तीति प्रतीतिरभ्युपग-म्यते । शारीराजन्यस्य कृतिजन्यपदार्थस्य तैरनङ्गीकारात् । समनियताभावयोध भेदे मानाभावेन भवति शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठं कृतिजन्यत्वाभावत्वम् । एवं च कृतिजन्यत्वत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वत्वस्य गुरुत्वेन तदविच्छन्नप्रतियोगिताकामा-वस्य तन्मतेऽप्रिक्ता न तस्य हेत्रतासंभव इति यावन्ति शरीरजन्यत्वानि तावत प्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुता वाच्या । तथाच तदपेक्षया लघुभूतेन कृतिजन्य-लःवावच्छित्रप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव तस्य हेतुता युक्ता । तन्मते शरीराजन्यकृ-तिजन्यपदार्थानभ्युपगमेन तादशाभावे कृतिजन्यत्वत्वाविच्छन्नप्रतियोगिताकत्व-स्यैव तैरभ्युपगमसंभवादिति दूषणं सारमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । कुलालकृतिसत्त्वे घटसत्त्वं तदभावे तदभाव इलन्वयन्यतिरेकाभ्यामिलर्थः। कुला-लादिकृतित्वेनैवेति। यदूपावच्छित्रयोरन्वयन्यतिरेकप्रइस्तद्रपावच्छित्रयोरेव कार्यकारणभावनियमादिति भावः । पैतादशकार्यकारणभावे । कृतित्वाव-च्छिनकारणत्वकार्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वखरूपे । मानाभाव इति । अन्यथा घट-श्वदण्डत्वादिना अन्वयव्यतिरेकप्रहादेव द्रव्यत्व-समवेतद्रव्यत्वाभ्यामेककार्यकारण-भावकल्पनस्यैव युक्ततया, घटादिकं प्रति दण्डत्वादिना कारणताविलयप्रसङ्गात्। चोक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्यहेत्तासिद्धावि कृतिसत्त्वे कार्यसत्त्वं

१ कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणमाने. २ तत् जन्यत्वत्वम्. ३ जन्यत्वत्वाव-च्छित्रप्रतियोगिताकामावत्वम्. ४ व्यर्थेविश्वेषणत्वप्रसरात्. ५ यद्भूपावच्छित्रयोरन्वय-व्यतिरेकस्त्रदूषावच्छित्रयोः कार्यकारणमाने.

क्षया कार्यत्वाविच्छकं प्रति कृतित्वेनैकहेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् । यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभा-वस्यावश्यकत्वाच । नचैतादृशन्यायो निष्प्रमाणक इति वाच्यम् । कार्यत्वाविच्छक्राभावे तत्तत्कृत्यभावकृत्य प्रयोजकत्वकल्पने गौर-वात् कृतित्वाविच्छक्राभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघवादिति । केचित्तु

रामरुद्री।

कृत्यभावे कार्याभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां, कार्यत्वकृतित्वाभ्यामपि कार्यकारण-भावोऽवर्ज्य इति बाच्यम् । सृष्टिकाले कृतिसामान्याभावस्य कार्यसामान्याभावस्य क्वाप्यनिश्वयेन, प्रलये चास्मदादीनाममाचेन च ताहशान्वयन्यतिरेकमहस्यवा-सिद्धेः । यद्धर्मावच्छिन्नयोरन्वयन्यतिरेकसह्चारप्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नयोरेव कार्य-कारणभावप्रह इत्यौत्सर्गिको नियम इत्यमिप्रेत्याह-एकहे तृत्वकरपनस्यैवेति। प्रकृते घटत्वपटत्वकुलालकृतित्वतन्तुवायकृतित्वायवच्छिनानन्तकार्यकारणभावे गौरवनिश्चयरूपबाधकसत्त्वात्, कार्यत्वकृतित्वाभ्यामेक एव कार्यकारणभावः कल्प्यत इति भावः। नुनु तन्तुवायकृतिसत्त्वे घटोत्पत्तिवारणाय विशेषेतोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां घटत्वैकलालकृतित्वादिना विशेषकार्यकारणभावानामावस्यकत्वेन तादशान्वयव्यतिरेकप्रहैः कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावान्तरकल्पनं निर्यक्तिकं सामान्यकार्यकारणभावकल्पनेऽपि तादशगौरवस्याक्षीकरणीयत्वादित्य-तस्तत्साधकं हेत्वन्तरमाह—यद्विशेषयोरिति।यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽ सित बाधके तत्सामान्ययोरपीति न्यायः । मीमांसकमते चाक्षवं प्रति रूपं. स्पार्शनं प्रति स्पर्शः कारणं । बहिरिन्द्रियजन्यप्रयक्षसामान्ये न रूपं न वा स्पर्शः कारणं । प्रभावाय्वोः प्रखक्षे व्यभिचारात् । नापि गुणः कारणमतिष्रसङ्गीत । नापि रूपस्पर्शान्यतरत्कारणमन्यतरत्वस्यापि गुरुत्वात् , विनिगमनाविरहेण गुरुत-रकारणताद्वयप्रसङ्खाचेत्यतो न्याये असतिवाधक इत्युक्तम् । आवश्यकत्वा-श्रीत । व्याप्येन व्यापकनिश्वयादिति भावः । लाघवादिति । तथाची-क्तन्यायो लाघवमूलकत्वाच निष्प्रमाणक इति भावः । नच कृतित्वस्य कार्यत्वा-विच्छनं प्रति कारणतानवच्छेदकरवेऽपि लाघवादेव कृतिरवाविच्छनाभावस्यैकस्य कार्यसामान्याभावप्रयोजकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकधर्मा-विच्छिन्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकतानियमादिति भावः। अतएव तादशनियमे मानाभाव इत्यभित्रायेण केषांचिनमत्मत्यापयति -के-

१ कुळाळकृतिसस्ते घटसस्तं कुळाळे कृत्यमावे घटामाव इति अन्वयद्वयितरेकाभ्या. २ घटत्वाविच्छन्नंप्रति कुळाळकृतित्वाविच्छन्नं कारणिमिति रीखेत्यादिः. १ गुणम्य परमाणी सस्वाद् तस्याप्रत्यक्षत्वादिति मावः. ४ प्रयोजनामावेऽपि नियमवळेन त्रत्तिकिरिति माव इति पाठान्तरम्.

दिवकरी।

मास्तु कार्यत्वं कृतेः कार्यतावच्छेदकं, तथापि घटत्वाचवच्छिनं प्रति कृतेः कारणतया, सर्गाधंकाळीनघटादिकं पश्लीकृत्य घटत्वादिहेतुना सकर्तृकत्वसाधने जीवानां बाधादीश्वरसिद्धिरित्याहुः । दीघितिकु-तस्तु कार्यत्वावच्छिनं प्रति कृतेहेंतुत्वामावेऽपि घटत्वाचवच्छिनं प्रति कृतेहेंतुतया खण्डघटोत्पत्तेः पूर्व कृतेरावद्यकतया तद्रीश-यत्वेनश्वरसिद्धिमाहुः । नन्वेवंरीत्या घटादि—कृळाळादिचेष्टयो-रन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिनं प्रति चेष्टात्वादिना हेतुत्वा-दक्कुराग्चुत्पत्तेः पूर्व चेष्टानुरोधेनश्वरस्य नित्यशरीरमपि सिद्धयेदिति चेन्न। तादशान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिनं प्रति कियात्वे-नेव हेतुत्वात्तंत्र चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावात् । आचार्यमे-रामकृति।

चिस्वित । मास्त्वित । उक्तियमे मानामावेन ताद्दाकार्यकारणभावानक्षीकारेऽपि लाघवादेव कृत्यभावस्य कार्यामावप्रयोजकत्वसंमवादिति भावः ।
आहुरित्यस्वरसोद्भावनं । तद्वीजं तु परैः सर्गादेरेवानक्षीकारेण तत्कालीनघटस्य
पक्षत्वे पक्षाप्रसिद्धिरेव । वस्तुतस्तु खण्डघटं (पक्षीकृत्य कुलालकृतिजन्यत्वसाधने जीवरूपकुलालकृतेर्बाधादीश्वरसिद्धः, घटकरणसमर्थस्येव कुलालत्वेन तादशकुलालत्वसंश्वरेऽपि स्वीकारसंभवादत एव 'नमः कुलालेभ्य' इति श्रुतिरपि
संगच्छते इति तु युक्तमुत्परयामः । वर्णयन्ति वैवमेव दीघितिकृतोऽपि ।
तदेवाद —दीधितकृतस्त्वित । नित्यदारीरमपीति । चेष्टावदन्त्यावयवित्वरूपर्यरारित्वस्य निलेष्वसंभवात्, अवयविमात्रस्य स्वमते विनाकित्वाक्षात्रेष्टापक्तिः संभवतीति भावः । चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानामाचादिति । नन्वगृहीतव्यभिचारकलघुभूतव्याप्यधर्मान्तरसत्त्वे व्यापकरूपेण न कारणत्वमन्यथासिद्धः ।
अन्यथा घटत्वावच्छितं प्रति दण्डत्वेनेव द्रव्यत्वादिनापि कारणत्वापत्तेरित्यवद्यं
चेष्टात्वेनेव कारणताक्षीकरणीयेस्यस्यरसादाचार्यानुयायिनां मतमुत्थापयति—आचार्येति । वैज्ञात्याक्षीकारादिति । तथाच परमाणुकियारूपचेष्टावलादेव कृष्णुकादिरूपतत्त्कार्योत्पत्तिसंभवेन तदन्तरोषेन नेश्वरस्य परमाण्वतिरिक्त-

१ अनुमानं तु सर्गांचकालीनघटः सकर्तृकः घटलात् इदानीत नघटबदिति.
२ खण्डघटानुकूलकुत्याअयत्वेन. ३ चेष्टासत्त्वे कार्यसत्त्वे चेष्टामावे कार्यामाव इति-अन्वयन्यतिरेकौ. ४ कार्यत्वावच्छिको. ५ उदयनाचार्याः. ६ कार्यत्वावच्छिकं प्रति प्रशृद्धित्वादिरूपन्याप्यधर्मसत्त्वे क्वतित्वेनापि कारणत्वं न स्यादत उक्तमगृहीतेति । कार्यत्वावच्छिकं प्रति जन्यक्वतित्वकूपन्याप्यधर्मसत्त्वे क्वतित्वेनापि कारणता न स्यादत उक्तं लिन्ति ।

विनकरी।

तानुयायिनस्तु—अस्तु चेष्टात्वेन तत्र हेतुत्वं, अस्तु च तर्तुरोषेनेश्वरस्य नित्यं शरीरं, तथापि नेश्वरस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिः
परमाणूनामेव तच्छरीरत्वोपगमात् । एवंचेश्वरक्रतिजन्यचेष्टाबद्धिः परमाणुरूपशरीरेरेव तत्तत्कार्याणामुत्पत्तिः, परमाणुक्तियायां
चेष्टात्वरूपवेजात्याङ्गीकाराच्छरीरे छक्षणेन्त्यावयवित्वस्यानिवेशाच न
परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिः । नच नानापरमाणूनां शरीरत्वकस्पने गौरवाङ्माघवेन तस्यातिरिक्तत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, तच्छरीरस्य महत्त्वेऽभुग्नस्य तस्य पाषाणादौ प्रवेशासंभवेन पाषाणान्तर्वर्तिः
भेकशरीरोत्पाद्कतानुपपत्तेः । अणुत्वे च दूरस्थकार्योत्पाद्कत्वानुपपत्तेरित्याहुरित्यल् पङ्गवेरिति । यत्तु पूर्वोक्तस्यापनानुमाने शरीरज-

रामरुद्धी।

शरीरिविदिरिति भावः । नजु शरीरिकयाया एव चेष्टात्वेन परमाणै च चेष्टान्वदन्त्यांवयवित्वरूपशरीरत्वविरहेण कथं परमाणुकियायां चेष्टात्वाश्चीकारसंभवः, द्रव्यान्तरानारम्भकत्वे सर्व्यवयवित्वमेव हि अन्त्यावयवित्वं, तच परमाणौ न संभवित, परमाणोदर्यणुकारम्भकत्वादवयवित्वाभावाच । चेष्टावत्त्वमात्रस्य शरीरलक्षण्यते तु इस्तादाविष शरीरिक्षित व्यवहारापितिरित्याशङ्कायामाह—्रशरीरत्वश्चाविति । तैथाच हस्तादौ शरीरव्यवहारे इष्टापित्ति । तैथाच हस्तादौ शरीरव्यवहारे इष्टापित्ति । वेथाच हस्तादौ शरीरत्वानुपपित्तिस्त्रवायवित्वस्थाने द्रव्यारम्भकत्वात् । व वापरमाणूनां शरीरत्वानुपपित्तिस्तेषामवयवित्वाभावादिति तु परमार्थः । अति-रिक्तत्वसिद्धिरितीति । नानाधिकरणेष्वभावत्वकल्पने गौरवात् यथाधिकरणातिरिक्ताभावसिद्धिरितीति । नानाधिकरणेष्वभावत्वकल्पने गौरवात् यथाधिकरणातिरिक्ताभावसिद्धिरितीति । वेश्वरण्यापुरुपेकशरीराञ्जीकारे तचेष्टया युगपद्यानाद्दरेशस्थकार्योत्पत्तेरसंभवादेशान्तरस्थावयवेषु कियोत्यत्तेरसंभवादिति भावः । स्थापनाजुनमान इस्ति । जन्यं कृतिजन्यं कार्यत्वादिस्यनुमान इस्तर्थः । जन्यं कृतजन्यं कार्यत्वादिस्यनुमान इस्तर्थः । जन्यं कृतजन्यं

१ चेद्दावन्ते सति अन्त्यावयवित्वरूपशरीरख्क्षणानाकान्तात् कथं परमाणोः श-रीरत्वमत आह्—शरीरळक्षणे इति. २ ईश्वरशरीरस्य. ३ ईश्वरशरीरस्य. ४ क्षित्य-हुरः कर्ष्ट्रजन्यः कार्यस्वादित्यनुमाने. ५ घटादावितन्याप्तेवीरणाय प्रथमदळं, इस्तादा-वित्याप्तिवारणाय अन्त्यावयवित्वरूपं द्वितीयं दळम्. ६ इस्तेऽतिन्याप्तिवारणाय चलन्तम्, गुणेऽतिन्याप्तिवारणाय विश्वेष्यम्. ७ इस्तवारणं कथमिति चेत्तत्राह तथा-चेति. ८ इस्तस्य अळक्षयत्वाभित्रायेण यद्वेति कस्यान्तरस्य.

विगकरी।

न्यत्वमुपाधिः तैस्य घटादौ साध्यव्यापकत्वात् अडुरादौ साधना-व्यापकत्वाच । नचाङ्करादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसंदेहेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वसंशेयान्नोपाधित्वनिद्धय इति वाच्यम्, तथापि संदिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् । नचोपाधिसंदेहाहितो व्यभिचार-संदेहः पश्चीयव्यभिचारसंदेह एव स च न प्रतिबन्धक इति बाच्यं,पश्चतत्समयोर्व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वादत एवा-नुकूळतकंविरहद्शायां पश्चेतरत्वं संदिग्धोपाधिरित्यभिधानं प्रन्थ-

रामरुद्री।

शरीराजन्यत्वादिति सत्प्रतिपक्षस्यापि पूर्वमुद्भावितत्वेन तद्वयाष्ट्रत्यर्थे स्थापनप-दम । खव्यवस्थापनीयसाध्यसाधकमिति तदर्थः। साधनाव्यापकत्वाचेति । इदंच खमतानुसारेण, आचार्यानुयायिनां मते त्वह्ररादेरिप परमाणुरूपेश्वरशारीर-जन्यत्वादिति मन्तन्यम् । संदिग्घोपाधित्वस्येति । उपाधिनिश्चये हि हेतौ सोपाधिकत्वहेत्ना व्यमिचारनिश्रय एव संभवति । उपाधिसंदेहे च व्यभिचार्षंदेह आवश्यकः, व्याप्यसंदेहेन व्यापकसंदेहस्यानुभवसिद्धत्वात् । व्यभिचारस्य हि ज्ञानैसामान्यं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकमिति संदिरधोपाधित्वस्यापि दूषकत्वादिति भावः । ननुपाधिसंदेहाहितो व्यभिचारसंदेहः पक्षान्तर्भा-वेणैवाक्वीकरणीयः । घटादौ साध्यनिश्वयेन साध्यसंदेहासंभवात् । स च न व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकः पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारसंदेहस्य तदप्रतिबन्धकत्वात । अन्ययान्मितेः पूर्व सर्वत्रैव पक्षे साध्यसंदेहसंभवेन तत्र च हेतोनिश्च-यादनुमानमात्रीच्छेदापत्तिप्रसंगः स्यात्, तस्मात् साध्याभावांशे निश्वयात्मकं वृत्तित्वांशे संशयनिश्वयसाघारणं व्यभिचार्शानमेव प्रतिबन्धकमिखास्थयम् । प्रकृते च तादशव्यभिचारसंदेहासंभवात्कयं संदिग्धोपाधेर्दूषकत्वमित्यभिप्रत्या-ग्रहते-नचेति । पक्षतत्समयोरिति । पक्षः उद्देश्यतावच्छेदकाव-च्छित्रः । तत्समस्त तिक्रित्रत्वे सति साध्यसंदेहाकान्तस्तयोरित्यर्थः । प्रति-बन्धकत्वादिति । नवैवमुक्तरीत्यानुमानमात्रोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । धूमो यदि वहिन्यमिचारी स्यात्तर्हि वहिजन्यो न स्यादिखनुकुलतर्केण व्यभिचारसंदेहस्याप्यसंभवादिति भावः । प्रकृतार्थे प्रन्थकृतां संमतिमाह—

१ उक्तोपाधेः. २ शरीरजन्यत्वं साध्यव्यापकं न वेति संशयः. ३ पक्षीयव्य-मिचारसंदेदः. ४ उदयनाचार्यानुयायिनाम्. ५ षष्ट्रवर्षः विषयकत्वं द्वानसामान्यान्वयि तथाच व्यक्षिचारविषयकज्ञानसामान्यमिलार्थः. ६ प्रतिबन्धकत्वस्वीकारे ७ पर्वतो विद्वमान् पृमादिलात्र साध्यसंदेदाकान्तत्वं पर्वतस्यापीति पर्वतवारणार्थं मिकत्वान्तं साध्यसंदेदाकान्तत्वं साध्यसंदेदाकान्तत्वं साध्यसंदेदाकान्तत्वं साध्यसंदेदाकान्तत्वारणार्थं

इतां सङ्गच्छत इति । तज्ञ । कार्यत्वेन कृतित्वेन कार्यकारणभाव-रूपस्यानुकूछतकेस्य सत्त्वेन कार्यत्वरूपदेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्च-येन साध्यव्याप्याव्यापकरवेनोपाधौ साध्याव्यापकत्वनिश्चयादिति । एवंचोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ तदुव्वरितत्वेन वेदस्य प्रामाण्यनिश्चया-हेदोऽपि ईश्वरे प्रमाणमित्याह—द्यावाभूमी जनयिष्ठिति । इत्या-दय इति । आदिना 'ईश्वरमुपासीत' 'यः सर्वज्ञः स सर्ववित्' 'यस्य ज्ञानमयं तपः' 'सोऽकामयत' इत्यादीनां परिप्रहः । कार्यानु-मानं चोपछक्षणम् । सर्गाद्यकालीनद्यणुकप्रयोजकं कर्म प्रयक्षजन्यं कर्मत्वात् । गुरुत्ववतां पतनाभावः पतनप्रतिवन्धकप्रयक्षप्रयुक्तः धृतित्वात् पश्चिपतनाभाववत्, ब्रह्माण्डनाशः प्रयक्षजन्यः नाशत्वात् भटनाशवत्, घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुक्पप्रयोज्यः व्यवहारत्वात्, भाधुनिककल्पितिलिप्यादिवत्, वेद्जन्यप्रमा वक्तृयथार्यवाक्यार्थज्ञा-नजन्या शाब्दप्रमात्वात् चैत्रवाक्यजन्यप्रमावत्, वेदः असंसारिपुरु-ध्रणीतः वेदत्वात्, वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा काव्यमिति व्यतिरेकदृष्टान्तः भारतवत्, द्यणुकपरिमाणजनिका

रामरुद्री।

अतएवेति । अनुकूळतर्कस्य सत्त्वेनेति । अनुकूळतर्कभावाहितव्यैभिवारसंदेहस्येव व्याप्तिनिष्वयप्रतिबन्धकरवादिति भावः । निश्चयादिति ।
उपाधिरवसंदेहासंभवादिति शेषः । नन्वनुमानस्येवेश्वरसाधकरवे त्रॅत्प्रतिपादकोपनिषद्भागस्याध्ययनवैफल्यमित्याशङ्कामपनेतुं वेदस्यापि प्रमाणताबोधकं
मूळे यावाभूमी इत्यादिश्रुतिप्रदर्शनमवतारयित—एवसिति । यः सर्वेश्व
इति । सामान्यरूपेण सर्वेविषयकद्वानवानित्यर्थः । सामान्यरूपेण सर्वेविषयक्
क्वानवत्त्वं जीवानामपीत्यतः सर्वविदिति । विशेषेरूपेणापि सर्वविषयकः
हानवानित्यर्थः । तपः । चान्द्रायणादिवत्पापश्वयसाधनमित्यर्थः । कार्यास्मानसिति । कार्यपक्षकानुमानमित्यर्थः । कार्यायोजनेत्यादिकारिकायामपि
कार्यादिपदं तत्पक्षकानुमानपरम् । अत्रव ब्रह्माण्डनाशः प्रयक्षकन्य इत्यनुमानस्य
कृत्यनुमानद्वारा ईश्वरसाधकत्वं, घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्य इत्यादनुमानं

१ सिलङ्करः कर्तृजन्यः कार्यत्वादित्यनुमानेन. २ वेदः प्रमाणं ईश्वरोचिरतत्वा-दित्यनुमानेन वेदविश्वेष्यकप्रमाणत्वप्रकारकनिश्चयादित्यर्थः. ३ विशिष्टं. ४ ईश्वरप्र-तिपादक. ५ तत्तव्यक्तित्वरूपेण.

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषंकम्। समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥२॥ पदार्थीन्वमजेते-दैव्यमिति । अँत्र सप्तमस्यामावत्वकः

विनकरी।

संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या एकत्वान्यसंख्यात्वादित्यनुमानान्तराण्यपि साक्षात्परंपरया वा ईश्वरसाधकानि बोध्यानीति । तदुक्तम्--- का-र्थायोजनभूत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच साच्यो विश्वजिद्व्यय'इति ॥ १ ॥ आयोजनं कर्म । पद्यते गम्यते अनेनेति पदं न्यवहार इति संक्षेपः । मूँछे शिष्यावधानाय प्रतिजानीते-द्रव्यं गुण इति । निरूप्यन्ते इति शेषः । संयो-गापेक्षया कर्मणोऽतिरिक्तवं नास्ति इति भूषणकारमतं निराकर्तु तथेत्युक्तम् । यथा गुणः पृथक् पदार्थः तथा कर्मापीत्यर्थः । अभा-बोऽधिकरणात्मक एवेति प्राभाकरमतं दूषयितुं पुनन्तथेत्युक्तम् । युक्तिश्चामे वक्ष्यते । यद्यपि विभागवाक्यस्य न्यूनाधिकसंख्यार्व्य-वच्छेदकतयैव सप्तत्वसङ्ख्या छन्धा तथापि सप्तमहणं स्पष्टार्थम् । नन्बन्ये पदार्थाः कुतो नोक्ता इत्यत आह—कीर्तिता इति । तथा चैतेभ्योऽन्ये पदार्थाः न सन्त्येव कणादप्रभृतिभिरनुक्तत्वादिति भावः।

रामरुद्धी ।

त साक्षारीश्वरसाधकमिति विभागो बोध्यः । प्रतिजानीत इति । श्लैंकर्तव्यत्वेन निर्देशः प्रतिशा। द्रव्यं गुण इत्यादिकारिकायां द्रव्यादिनिरूपणे खकर्तव्यत्वाप्रतिपा-दनात्त्रतिजानीत इलसङ्गतमतः शेषं पूर्यति—निक्रप्यन्त इतीति ।न्यूनाधिः

१ विशेषणसहितं सविशेषं सविशेषमेव सविशेषकमिति विग्रहेण परमाणनां परस्पर-भेदसाधकत्वरूपविशेषविशिष्टो विशेष इत्ययों छम्यते. तथाच विशेषपदार्थानङ्गीकारे षरमाणनां परस्परमेदसिद्धिरेव न भवतीति तादशभेदसिन्धर्थं विशेषपदार्थोऽक्रीकर्तव्य इति भाव:. २ विभागो नाम सामान्यधर्मेन्याप्य-अनेकपरस्परविरुद्धधर्मप्रतिपादक: शब्द:. ३ जातौ एकत्वान्वयाभिप्रायेणैकवचनं एवमग्रेडिंग गण इत्यादौ. ४ अस्यां कारिकायाम्. ५ एकत्वान्यत्वे सति संख्यात्वात् एकत्वे व्यभिचारवारणार्थं विश्वे-कणदलं, घटे व्यभिचारवारणार्थं विशेष्यं. ६ कारिकायाम्. ७ मविष्यत्कालीनक-र्तेन्यत्वप्रकारकज्ञानजनकः शुन्दः प्रतिज्ञा प्रतिपूर्वकज्ञाधातोर्थः. ८ निषेधसिख-श्रेफल्या. ९ शक्तिसाद्दश्यादयः. १० तृतीयार्थः प्रकारत्वं तथाच स्वकर्तव्यत्वप्रका-रशानजनकः शब्दः प्रतिवेति बोध्यम्.

श्वनादेव पण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन पृथगुर्पेन्यासो न कृतः। एते च पदार्थाः वैशेषिके प्रसिद्धाः नैयायिकानामप्यवि-रुद्धाः, प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये। श्रत एवोपमानचिन्तामणौ सप्तपदार्थभित्रतया शक्तिसाद्द्यादीनामतिरिक्तपदोर्थत्वमा-

दिनकरी।

निन्तरेषु प्रन्थेषु षड्भावपदार्थाः सप्तमस्त्वभाव इति निरूपितं तथै-वात्र क्कतो न निरूपितमित्याशक्क्षाह—मुक्कावल्यां सप्तमस्येति । अत्र समवायैकार्थसमर्वायान्तरसंबन्धेन सत्तावत्त्वं भावत्वं, तदभा-वोऽभावत्वमिति । प्राप्तं अर्थात्प्राप्तं । तेन प्राप्तत्वेन । पृथगुप-न्यास इति । भावत्वेनोपन्यास इत्यर्थः । तेषामिति शेषः । नन्वन्ये

रामरुद्री।

कसंख्येति । तद्यवच्छेदार्थमेव विभागकरणादिति भावः । कुतो न निक्ष्यिति । पदार्थो द्विविधः भावोऽभावश्य द्रव्यादयः षद्भावाः शेषस्वभाव इति रीखा कुतो न निरूपितमिखर्थः । मूँछे सप्तमस्येति । यदापि सप्तमस्याभावत्वक्षयेनेऽपि तदितरेषां भावत्वं दुर्लभमेव, नस्रेकस्य ब्राह्मणत्वे प्रतिपादिते तदितरेषां सर्वेषामब्राह्मणत्वं प्रतिपादितं भवति, तथाप्येतस्य विभागवाक्यतया परस्परीसंकीर्णव्याप्यधर्मकथनस्येव विभागकपत्या द्रव्यादीनामभावत्वेऽभावत्वं विभाजकमेव न स्यादिति द्रव्यादीनामभावत्वाभावात्परिशेषाद्भावत्वं प्राप्तमिति भावः । समवायेति । यद्यपि समवायस्य न समवाययितस्य संसर्गतानवच्छेन्दकत्वेऽपि सक्तपत्वेन समवायस्य सस्वायेन वृत्तित्वक्षति-रिति मन्तव्यम् । अर्थात्प्राप्तसिति । अनुमानात्प्राप्तमित्यथः । अनुमानं च

१ वाचकपदं विनापि उपस्थितमित्सर्थः। तेनेति। उपस्थितत्नेन्त्सर्थः. २ मावोऽ॰
भावश्चेति भावत्वेनापि पृथगुपन्यासः. ३ द्रन्यादयः. ४ कणादस्त्रसद्भाध्यादेषु.
५ गौतमानुयायिनां. ६ द्रन्यत्वाधमावत्वान्तर्धर्माणां पदार्थविमाजकत्वस्वीकारादेवः
७ द्रन्यत्वादिसप्तान्यतमप्रतियोगिताकमेदवत्त्रयेत्य्यंः. ८ शक्तित्वसादृश्यत्वयोरित्सर्थः।
९ पदार्थविमाजकधर्मत्वमित्वर्थः, तथाच शक्तित्वसादृश्यत्वयोः प्रमाणत्वादिपदार्थविभाजकधर्मभिन्नत्वविशिष्टपदार्थविमाजकधर्मत्वाश्चर्या द्रन्यत्वादिपदार्थविमाजकधर्मभिन्नत्वविशिष्टपदार्थविमाजकधर्मत्वाश्चर्या द्रन्यत्वादिपदार्थविमाजकधर्मभिन्नत्वविशिष्टपदार्थविमाजकधर्मत्वाश्चर्या द्रन्यत्वादिपदार्थविमाजकद्वं
तदनुमतमिति छम्बत् इति भावः. १० स्वसमवायिसमवायः ११ मुक्तावस्याः
१२ सर्सकीर्णाः विरुद्धाः, न्याप्या न्यूनृष्ट्वयः, वे वर्मास्तेषां कथनं वोषकः शब्दः,

पदार्थाः क्यं न सन्ति न्यायसूत्रे षोडशपदार्थनिरूपणादिखाशह्य नैयायिकानामणि मते सप्तपदार्था इत्यविरुद्धं षोडशपदार्थानां सप्तपदा-र्थेषु अन्तर्भृतत्वादित्याह—एते चेति । उक्तीर्थे भाष्यसंमतिमाह— श्रतिपादितं चेति । एवमेवेति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषस-मवायाभावाः सप्तेव पदार्थाः षोढेशानामत्रैवान्तर्भावादिति प्रतिपा-दितमित्यर्थः। कथमन्तर्भाव इति चेदित्थं, प्रमाणस्मेन्द्रियादेः द्रव्ये, ध्याप्तिज्ञानादेर्गुणे, प्रमेयस्यात्मशरीरेन्द्रियस्वरूपस्य द्रव्ये, अर्थस्य गन्धरसरूपस्पर्शशब्दस्बरूपस्य गुणे, बुद्धेर्गुणे, मनसो द्रव्ये, प्रवृत्ते-र्गुणे. दोषाणामिच्छाद्वेषमिध्याज्ञानस्वरूपाणां रागद्वेषमोहपद्प्रतिपा-द्यानां गुणे, प्रेत्य मृत्वा भावो जननमिति व्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्मत्वं प्रेत्यभावपद्प्रवृत्तिनिमित्तं, चरमप्राणशरीरसंयोगध्वंसो मरणं, आद्य-श्वरीरप्राणसंयोगो जन्म,तथा च मरणानन्तरं तादृशसंयोगरूपस्य तस्य गुणे, सुखदु:स्वसंवेदनखरूपस्य मुख्यफलस्य गुणे, गौणमुख्यसाधार-णजन्यमात्रस्वरूपफळस्यापि द्रव्यादिषु, पीडाळक्षणस्य दुःखस्य गुणे अन्तर्भावः । अपवर्गस्तु आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखानि, शरीरं षडिन्द्रियाणि षद् विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिः। तत्र दुःखत्वजातिशून्ये शरीरादौ दुःखसंबन्धितया गौणं दुःखत्वं,

रामरुद्री।

द्रव्यादयो भावा अभावत्वव्यधिकरणधर्मवत्त्वादिलेवं रूपम् । नच द्रव्यत्वादौ विभाजकधर्मे ऽभावत्ववैयधिकरण्यमेवाप्रसिद्धमिति वाच्यम् । परस्परासमानाधिक-रणव्याप्यधर्मे रूपेण यावतां सामान्यवतां प्रतिपादनस्यैव विभागकपतया द्रव्यत्वाचीनामभावत्वसामानाधिकरण्ये तेषां विभाजकत्वस्यैवानुपपत्तिरिति भावः । चर-मिति । प्राणश्ररीरसंयोगे चरमत्वं च खैसजातीयशरीरवृत्तिप्राणसंयोगप्रागभावाविकरण्यम् , एवमाधत्वभिष तथाविधप्राणसंयोगष्वंसानधिकरण्यमिति वोध्यम् । गौणसिति । काक्षणिकमित्यर्थः । दुःखत्वं दुःखपदप्रतिपाद्यत्वम् ।

१ सम्रपदार्थे पोडञ्चपदार्थान्तर्भावे. १ प्रमाण्यमेथेलादिगौतमस्त्रोक्तानाम् । इ सं यच्छरीरप्राणसंयोगस्य वरसत्यं तच्छरीरम् । जातिश्रेकञ्चणवृत्तिपदार्थेदवा-इत्तिरेव आस्ता । साच वैत्रीवयावच्छरीरवृत्तिश्रीत्रत्वादिरेवगुक्तरत्रापि तथाच म प्रविकीत्वादिजातिमादाव दोष इति ।

स्वर्गादिसुसस्यापि तन्नाशक्कानेन दुःससंबन्धिरवमन्याहतमेव ।
नवैकिविशतिदुःस्वान्तर्गतयोर्मनः अवणयोर्निस्यत्वात् कथं तन्नाश इति
बाच्यम् । यद्रपविशिष्टस्य अवणस्य ज्ञानद्वारा दुःस्वहेतुतया दुःस्वतं
तद्रपस्य कर्णशष्कुत्या नाशे तद्विशिष्टश्रवणेन्द्रियरूपदुःस्वनाशात् ।
एवमात्मसंयोगरूपन्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःस्वहेतुतया
दुःस्वतं, न्यापारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःस्वनाशसंभवादिति ।
दुःस्वनिवृत्तावास्यन्तिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःस्वासमानकालीनत्वम् । नन्वेतादशदुःस्वध्वंसस्य मुक्तित्वे कथं तत्त्वैज्ञानसाध्यता
वस्येति चेत्, इत्यं, तत्त्वक्षानेन मिध्याज्ञानवासनानाशः, वासनानाशे
च दोषस्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः विशेषणाभावेऽवशिष्टाभावात्,
तादशरागादिरूपहेत्वभावे च प्रवृत्तेर्धमोधमरूपाया अभावोऽनुत्पत्तिः,
तदनुत्पादे प्रारब्धकर्मोधीनदेदान्यदेहसंबन्धरूपजन्माभावः, भोगतस्वज्ञानाभ्यां प्रारब्धकर्मोधीनदेदान्यदेहसंबन्धरूपजन्माभावः, भोगत-

रामरुद्री।

दुःखसंबन्धस्तु जनकत्वादिह्य इति भावः । ननु दुःखसंबन्धस्त्वीदुःखत्वं युखेन संभवित तस्य दुःखासंबन्धित्वात् । नच सुखस्यापि दुःखसमानाधिकरणत्वार्त्त-त्वमक्षतमिति वाच्यम् । तथासत्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेत्रपि प्वतनदुःखसमानाधिकरणदुःखास-क्षरणत्वेन दुःखत्वापत्तेः । न चात्यन्तिकदुःखानिवृत्तेः स्वसमानाधिकरणदुःखास-सानकाळीनत्वात्त्वस्त्यानाधिकरणदुःखसमानकाळीनत्वात्तिह्यो दुःखसंबन्धो नोक्त-निवृत्ताविति न तत्र दुःखत्वं, अस्मदादिसुखे च तादशदुःखसमानकाळीनत्वात्तद्व-स्वतमेवेति वाच्यम् । तथापि खर्गायसुखे 'यज्ञ दुःखेन संभिज्ञातिमत्वादिशुतिविरोधेन तथार्त्वस्य स्विकर्तुमशक्यतया दुःखत्वं न संभवलेवेत्याश्वद्वामपनेतुमाह—स्वगादिसुख्येति । तथाच यज्ञ दुःखेनेत्यादिशुती दुःखपदं स्वर्गनाशज्ञान-जन्यदुःखातिरिकदुःखपरमिति न विरोध इति भावः । व्यापारनाशोनेति । मनःक्रियया मनःसंयोगरूपव्यापारनाशेनेत्यः । यद्यपि भाविमुक्तिद्वायामिष मनःसंयोगान्तरं वर्तत एव तथापि तस्य न व्यापारत्वं पुरीतद्विज्ञदेशांवच्छिन्यनःसंयोगस्य ज्ञानसाधनत्वेन तथासानमुक्तौ च शरीराभावादिति भावः ।

१ आत्ममनःसंयोगनाञ्चेन. २ आत्मिनकदुःखनिवृत्तेरित्यर्थः. ३ पदार्थतत्त्व-बानसाध्यताः ४ पदार्थतत्त्ववानेनः ५ दुःखसंविध्यत्रयोज्यदुःखस्वम्, ६ दुःख-त्वम्, ७ आत्मिन्तकदुःखनिवृत्तिः. ८ स्तरमागाविकरणदुःखसमानकालीनत्वस्य. ९ तादृश्चदेश्चम्य देव स्वेति सावः.

दः,तथाच स्वसमानाधिकरणदुः स्वासमानकाळीनत्वस्वरूपविशेषणांशे वस्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वान्मुकेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं, तथाच सूत्रम्— 'दुः स्वजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तद्नन्तरापाया-द्पवर्गं' इति । अस्यार्थः—पिठतेषु जन्मादिषु मध्ये उत्तरोत्तराणामपाये तद्नन्तराभावाद्व्यविद्वपूर्वामावात् । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिध्या-ज्ञानस्य नाशः तेन प्रवृत्तेरतुत्पादः तेन दोषाणां नाशः तेन जन्मानु-त्पादस्तेन दुः स्वानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवसितः । एकविंशतिदुः स्वनाशस्तु स्वकारणसाध्यो, न तत्र तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकतेति वदन्ति । नव्यास्तु योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्तिगुणानां कारणत्वात् स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनेव दुः स्वध्वंसरूपमुक्तिसंभवेन न तत्र

रामरुद्री।

स्वसमानाधिकरणेति । शुकादिमुक्तावन्याप्तिवारणाय खसमानाधिकरण-त्वनिवेशः । इदानींतनास्मदादिदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणायासमानकालीनत्वनि-वेशः । नन्वेतावता चरमदुःखध्वंसो मुक्तिरिखायातं चरमदुःखस्यापि योग्यविभु-विशेषगुणत्वेन खानन्तरोत्पन्नविशेषगुणमात्रेणैव नाशसंभवानमुक्खर्थ तत्त्वज्ञाना-पेक्षा न स्वादिलाशङ्कते—नन्वित्यादिना। सूत्रार्यमाह—अस्यार्थ इति । नन्वनन्तरपदस्योत्तरार्थकतया दुःर्खाभावे जन्माभावस्य प्रयोजकत्वं न स्यात्, दुःखजन्मेलादिस्त्रपिठते जन्माभावे प्रवृत्त्यभावस्याप्रयोजकतया स्त्रार्थानुप-पत्तिश्रेत्याशङ्कानिरासायानन्तरपदस्थान्यवहितपूर्वार्यकतामाह्-अव्यवहितपुर वीभावादिति । वदन्तीलखरसोद्भावनं, तद्वीजं तु विशेष्याप्रयोजक-स्यापि विशेषणांशप्रयोजकतामादाय विशिष्टप्रयोजकत्वोपगमे वृहिर्धमप्रयो-जक इतिवद्वहिर्धुमवत्पर्वतप्रयोजक इति व्यवहारापत्तिरेव । स्वोत्तरवर्ति-गुणानामिति । उत्पत्तिसंबन्धेन खोत्तरवर्तिविशेषगुणानामिल्ययः । तेन खस्यापि खोत्तरवर्तित्वेऽपि न ज्ञानादीनां क्षणिकत्वापत्तिः, नवा द्वितीयक्षणी-रपज्जघटादिसंयोगेनैवापेक्षाबुद्धेर्नाशापत्ती द्वित्वादीनीं क्षणत्रयावस्थायित्वासंभ-वेन स्त्रोत्पतिद्वितीयक्षणोत्पन्ननिर्विकल्पकेन खेंतृतीयक्षण एव द्वित्वप्रत्य-क्षस्य वक्तव्यतया तदानीं च द्वित्वाभावात्तेत्रस्यक्षानुपपत्तिः । नच प्रसक्षे विषयस कारणत्वेऽपि द्वितीयक्षणे द्वित्वसत्त्वानुतीयक्षणे तत्त्रस्यक्षोत्पत्ती किं बाधकमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यकालवृत्तितया कारणत्वात्, नाशोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रलक्षस्यानुभवविरुद्धत्वात्, द्वित्वारीनां क्षणत्रयावस्था-बित्वे तु तृतीयक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षे न काप्यनुपपत्तिः। नच विशेषगुणत्वेन कारण-

१ स्तोक्तविशेषपदस्य कृत्यमाह-नवेति. २ आदिना त्रित्तपरिग्रहः. १ स्तं द्वि-त्वादि. ४ स्तं द्वित्तम्. ५ द्वित्त. ६ निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः अन्वयश्चास प्रयो-जकत्वे तथाच दुःखामावनिरूपितप्रयोजकृत्यं जन्मामावस्य न स्यादित्यर्थः.

तस्वज्ञानापेश्वेति दुःखपदं दुःखसाधनदुरितपरतया व्याख्येयं, दुरितस्य च योग्येगुणत्वाभावाञ्च खेत्तित्विगुणनाइयतेति तज्ञाशरूपमुक्तेल्यस्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्यादुः। तथा चैतादशापवर्गस्याभावे, संशयस्य गुणे। साध्यत्या इच्छाविषयरूपप्रयोजनस्य यथायथं द्रव्यादेषु । साध्यसाधनोभयवत्तानिश्चयविषयस्य दृष्टान्तस्य यथायथं
द्रव्यादिषु। तत्तच्छास्रसिद्धार्थरूपस्य सिद्धान्तस्य दृव्यादिषु। शब्दस्यरूपप्रतिज्ञाद्यन्यतमरूपाणामवयवानां गुणे। व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्य तर्कस्य गुणे। निर्णयस्य गुणे। तत्त्वबुभुत्सोः कथारूपवादस्य
गुणे। विजिगीषुकथारूपजल्पस्य गुणे। स्वपक्षस्यापनाहीनकथारूपवितण्डायाः गुणे। अनुसितितत्कारणज्ञानान्यतेरप्रतिबन्धकज्ञानविषयरूपाणां देत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु। अभिप्रायान्तरेण प्रयुकश्चदस्यार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानरूपस्य छ्छस्य गुणे।
असदुत्तररूपजावेर्गुणे। पराजयदेतुस्वरूपनिप्रदृश्यानानां यथायथं

रामरुद्री।

त्वेऽपि द्वित्वोत्पत्तिश्रणोत्पन्नशाँगिदनाऽपेकानुदिनाशे तृतीयक्षणे द्वित्वनाशापत्या द्वित्वप्रस्यक्षानुपपत्तितादवस्थमिति वाच्यम् । द्वित्वाद्युत्पत्तिक्षणे विशेषगुणोत्पत्त्य- नद्गीकारात् । विशेषगुणं प्रत्युत्पत्तिक्षणाविच्छन्नद्वित्वादिप्रतिवन्धकतामङ्गीकुलैव द्वितीयक्षणे तदनङ्गीकारसंमवादिति घ्येयम् । नचैवमपि द्युप्तिप्राक्षालोत्पन्नविशेषगुणानां नाशानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रागस्या खोत्तरवर्तित्वविशिष्टस्य स्वस्यैव नाशकत्वाभ्युपगमात् । सर्वत्र खोत्तरवृत्तित्वे नाशकत्वाभ्युपगमात् । सर्वत्र खोत्तरवृत्तित्वे नाशकत्वाभ्युपगमात् । सर्वत्र खोत्तरवृत्तित्वं नाशकत्वाभ्युपगमेऽपि प्रतिवन्धकत्वाक्षणकृतित्वमेव । तथाच समवायेन नाशकत्वाभ्युपगमेऽपि प्रतिवन्धकत्वाकल्पने क्षस्यभावेन लाधवात् ॥ द्वरितपरतयेति । तथाच पापच्वंस एव मुक्तिनं दुःखच्वंस इति नोक्तानुपपत्तिः । ननु पापस्याप्यात्मविशेष-गुणत्वेन खोत्तरोत्त्वम् त्वाक्षस्यापे तत्त्वज्ञानसाध्य-तेस्याक्षक्रमणनेतुं नाश्यतावच्छेदककोटौ योग्यतां निवेश्य खोत्तरवर्तिगुणनाश्यतां वारयति—दुरितस्य चेति । नच पापस्य खोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वे इष्टापत्तिः

१ प्रलक्ष्विषय. २ सं दुरितम्. ३ अन्तर्भाव इति श्रेषः । यदमुत्तरत्र. ४ प्रकार् रखं तृतीयार्षः तथाच साध्यत्वप्रकारकेच्छेति भावः. ५ भेदद्वयाविच्छित्रप्रतियोगि-ताकभेदवत्तं अन्यतरत्वम्. ६ आदिना इच्छा. ७ दित्वकारणापेक्षादुद्विज्यके-रिति पाठान्तरम्. ८ सं पापम्,

द्रव्यादिष्यन्तर्भावः। निम्रह्स्थानानि—प्रतिज्ञाहानिः, प्रतिज्ञान्तरं, प्रति-रोधः, प्रतिज्ञासंन्यासो, हेत्वन्तर, मर्थान्तरं, निरर्थक, मविज्ञाताः र्थक, मपार्थक, मप्राप्तकालं, न्यून, मधिकं, पुनरक्त, मनतुभाषण, न्यान, मप्रतिभा, विश्वेषो, मतातुज्ञा, पर्यनुयोग्योपेक्षणं, निर-तुयोग्यानुयोगो, ऽपसिद्धान्तो, हेत्वाभासाश्च । अत्र चकारोऽ-तुक्तसमुच्यार्थस्तेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यादीनां परिम्रहः ।

संभवेन नाश्यतावच्छेद्दकहोटो योग्यतानिवेशो व्यर्थं इति वाच्यम् । तथासिते पापस्य प्रायिश्वत्तनाश्यतावोधकंश्रुतिविरोधापत्तेरिति भावः । नवैवं पापस्य प्रायिश्वत्तेनापि नाश्यत्या कथं मुक्तिं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन कारणता प्रायिश्वत्त-जन्यपापध्वंसे व्यभिवौरादिति वाच्यम् । तादद्यव्यभिवारवारणायेव खसमानाधिकरणदुरितासमानकालीनत्वक्रपात्यन्तिकत्वेस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशित-त्वात् । नवैवं पापध्वंसे न तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकता किन्तु तिद्वश्लेषणीभूत-खसमानाधिकरणदुरितासमानकालीनत्व एवंति प्राचीनमतादिवशेष इति वाच्यम् । ध्वंसव्यक्षीनां परस्परभिज्ञत्वेन प्रायिश्वत्तजन्यपापध्वंसव्यक्षी तत्त्वज्ञानज्यत्वे वाध-काभावादिति भावः । यद्यप्येवं सितं तत्त्वज्ञानानुत्तरदुःखव्यक्तिनाशे तत्त्वज्ञानजन्यत्वासंभवेऽपि तत्त्वज्ञानोत्तरत्वक्षकं तत्त्वज्ञानजन्यत्वे वाध-काभावादिति भावः । यद्यप्येवं सितं तत्त्वज्ञानानुत्तरदुःखव्यक्तिनाशे तत्त्वज्ञानजन्यत्वासंभवेऽपि तत्त्वज्ञानोत्तरत्वक्षकं त्रव्यन्त्रस्य मान्यत्वेत्रस्य स्वत्रत्वस्यस्य स्वक्तत्वेत्यक्षर्यस्य स्वत्वस्यस्य द्वितत्रक्षणाकत्यनं नव्यानां कुकल्पनमेवेत्यखरस्य अत्वत्वस्यस्य द्वितत्रक्षणाकत्यनं नव्यानां कुकल्पनमेवेत्यखरस्य आद्विरस्यनेन स्वितो प्रन्यकृतेति नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । अथ 'ज्ञानाप्तिः भानाप्तिः स्वयं (क्षानां प्रव्यक्तिनेन स्वितो प्रन्यकृतेति नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । अथ 'ज्ञानाप्तिः

१ पापनिवृत्तिकामः प्रायश्चित्तं कुर्योदिति क्रुतिः. २ यत्र प्रायश्चित्तेन पापनाशः तत्र तत्त्वज्ञानरूपकारणस्य व्यभिचार इति भावः. ३ तथाच आत्यन्तिकपापनाशं प्रति तत्त्वज्ञानरूपकारणस्य व्यभिचार इति भावः. ३ तथाच आत्यन्तिकपापनाशं प्रति तत्त्वज्ञानं कारणमिति कार्यकारणमावः. ४ स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वं स्वाव्यवहितोत्तरत्वं प्रकृते स्वप-देन तत्त्वज्ञानं, सत्यन्तानुपादाने तृतीयक्षणकृत्तरिष स्वाव्यवहितोत्तरत्वापत्तिः । विशेष्यानुपादाने स्वपृवंवृत्तिनोऽपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वापत्तिः । अतः विशेषणविशेष्यदलोन्धादानम्, तत्त्वज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वापत्तिः । अतः विशेषणविशेष्यदलोन्धादानम्, तत्त्वज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वापत्तिः । वत्त्रतत्त्वापत्तिः । वत्त्रतस्त्वापत्त्वाद्यस्त्रत्वाव्यक्तत्वाय्यक्षत्वाव्यक्तित्वाद्यस्त्रत्वाव्यक्तित्वार्यक्षत्वाव्यक्तित्वार्यक्षत्वाव्यक्तित्वार्यक्षत्वाव्यक्तित्वार्यक्षत्त्वार्यक्षत्वाव्यक्तित्वार्यक्षत्त्वाव्यक्तित्वार्यक्षत्वाव्यक्तित्वार्यक्षत्वाव्यक्तित्वार्यक्षत्वाव्यक्तित्वार्यक्षत्वाव्यक्तित्वार्यक्षत्वाव्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वार्यक्षत्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वाच्यक्तित्वच्यक्तित्वाच्यक्तित्वच्यक्तित्वच्यक्तित्वच्यक्तित्वच्यक्तित्वच्यक्तित्वव्यक्तित्वच्यक्तित्वव्यक्तित्वव्यक्तित्वच्यक्तित्वच्यक्तित्वव्यक्तित्वच्यक्तित्वव्यक्तित्वविष्यक्तित्वच्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्यक्वतिष्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्यक्तित्वविष्

दिवकरी।

तत्र विशिष्यप्रतिज्ञातस्य पद्मादेः परित्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावे, परोक्त्योषोहिषीर्षया पूर्वानुक्तविशेषणविशिष्टत्या प्रतिज्ञातार्थं-कथनरूपस्य प्रतिज्ञान्तरस्य गुणे । स्वोक्तसाष्यादिविरुद्धदेत्वा-दिकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे । स्वोक्तसाध्यादेः परेण दूषणे कृते तत्साध्यापल्लपरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्याभावे । परोक्तदूषणोहिधी-षया पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुकथन-रूपस्य हेत्वन्तरस्य गुणे । प्रकृतानाकाङ्किताभिधानरूपार्थान्तरस्य गुणे । अवाचकपदप्रयोगरूपवि-ज्ञातार्थस्य गुणे । परिषदप्रतिवादिबोधानुकूलोपस्थित्यजनकवाक्यप्रयोगरूपवि-ज्ञातार्थस्य गुणे । अभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्काश्चर्य-पदप्रयोगरूपस्यापार्थकस्य गुणे । समयनिवन्धनविषयीभूतकथाक्र-मविपरीतक्रमेणाभिधानरूपस्य गुणे । समयनिवन्धनविषयीभूतकथाक्र-मविपरीतक्रमेणाभिधानरूपस्य ग्राप्तकालस्य गुणे । अधिकहेत्वाद्यभिधानरूप-रू-यावयवाभिधानरूपस्य न्यूनस्य गुणे । अधिकहेत्वाद्यभिधानरूप-

रामरुद्री।

सर्वकर्माणि भस्ससात्कृरतेऽर्जुने'ति स्मृत्या दुरितस्य ज्ञाननारयत्वविधनात् पापनाशरूपमुक्ती तत्त्वज्ञानसाध्यत्वाज्ञीकारः संभवत्यन्,दुःखष्वंसस्य तत्त्वज्ञानजन्यतावोधकमानाभावेन न तथात्वसंभव इति चेदिहापि 'तमेव विदित्वातिमृत्युभेति नान्यः
एन्या विद्यतेऽयनाये'ति श्रुतेरेव प्रमाणत्वसंभवादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरेवातिमृत्युशब्दार्थत्वात्, तत्त्वज्ञानोत्तरदुःखव्यक्तेः स्वसाक्षात्कारेण नार्यत्वस्येव तत्त्वज्ञानोत्तरं प्रारब्धदुरितव्यक्तीनां भोगनार्यताया एव स्वीकरणीयत्वेन विशेषाभावात्
श्रुतिबलादेव विशिष्टदुःखव्यंते तत्त्वज्ञानसाध्यताया व्यवस्थापनसंभवात्। किंच कर्ममात्रनाश्मस्य तत्त्वज्ञानजन्यतया स्मृतिबोधितत्तया स्वसमानाधिकरणपुण्यासमानकालीनपुण्यष्वंसस्यापि मुक्तित्वापत्तिः। नचेष्टापत्तिः, सुखदुःसाभावतंज्ञनकानात्मकत्वेनापुरुषार्थत्वादित्यलं पल्लवितेन । परित्यागक्तपेति । पक्षादेः परित्यागः
पक्षस्य पक्षत्वेन प्रतिपादनाभाव एवेति तस्याभावरुपतेति । पक्षादेः परित्यागः
थेति । साध्यत्यस्याः । साध्यापत्रापेति । साध्यस्यापलापः साध्यत्वेनातुक्तिरेवेति भावः। अवाचकेति । हुंफडावीत्ययः । अवाचकवाक्येति । अत्र वाचकत्वं बोधजनकञ्जमेव नतु शक्तः, वाक्ये तद्मावात्, तादशं वाक्यं भूत्वनं हिमभेषजविद्यादिकमप्रसिद्धार्थकपद्यदिनम् । अपार्थकस्येति । पर्वतो विहर-

१ तब्बनकामावानात्मकेति पाठान्तरम्.

शक्कितम् । नेतु कथमेत एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीना-

स्माधिकस्य गुणे । पुनरिमधानरूपस्य पुनरुक्तस्य गुणे । परिषदा त्रिमिरिमिहितस्याप्यप्रस्युवारणरूपस्यानुभाषणस्यामाने । परिषदा विक्कातार्थस्य वादिना त्रिरिमिहितस्याप्यविक्कानरूपस्याक्कानस्याभावे । उत्तराई परोक्तं बुद्धाप्युक्तरस्याप्रतिपक्तिरूपाया अप्रतिभाया अभावे । असंभवत्कालान्तरकार्यव्यासङ्गमुद्धाव्य कथाविच्छेद्रूपस्य विक्षेपस्याभावे । स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानरूपमतानुङ्काया गुणे । तिप्रहस्थाना त्राप्तवतो निप्रहस्थानानुद्धावनरूपस्य पर्यनुयोज्योग्येश्वणस्थाभावे । निप्रहस्थानानवसरे तिष्ठप्रहस्थानाभिधानरूपस्य निरानुयोज्यानुयोगस्य गुणे । कथायां स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवनरूपस्थापिद्धान्तस्थाभावे । हैत्वाभासानां पूर्वोक्तलक्ष्मणानां द्रव्यादिष्वन्तभाव इति । भाष्यस्यावेत्वमाशङ्क्य मणिकृतां संमतिमाह—अत एवेति । मण्यादिसमैवधाने सति बह्विना दाहोत्पत्तिवारणाय मण्यादेः कारणविघटकत्वरूपाप्रतिबन्धकता वाच्या । सौ च बह्विनिष्ठदाहानुक्लशक्तपकारणविघटकतयैव निर्वहति, मण्यादिप्रतिबन्धकत्वान्त्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तः पद्धभावेष्वनन्तर्भूतत्वादितिरिक्तत्वन्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तः पद्धभावेष्वनन्तर्भूतत्वादितिरिक्तत्वन्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तः पद्धभावेष्वनन्तर्भूतत्वादितिरिक्तत्वन्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तः पद्धभावेष्वननन्तर्भूतत्वादितिरिक्तत्वन्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तः पद्धभावेष्वननन्तर्भूतत्वादितिरिक्तत्वन्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तः पद्धभावेष्वननन्तर्भूतत्वादितिरिक्तत्वन्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तः पद्धभावेष्वननन्तर्भूतत्वादितिरिक्तत्वन

रामरुद्धी।

धिकरणमित्यादेरपार्थंकस्थत्थंः । असंभवत्कालान्तरेति । सुतरारादिपरिरक्ष-णरूपेत्यधंः । कथाविच्छेदः शब्दोचारणाभावः । सिद्धान्तस्य तार्किकादिम-तसिद्धार्थस्य । स्वीद्धतस्य स्वन साधनीयतयाङ्गीकृतस्य । प्रच्यदः अनुपपादनम् । एवं च तस्याभावरूपतेति भावः । आर्थत्वमाशङ्कयेति । तथाच भाष्यकारस्य महर्षिः वेन 'तेजस्विनां न दोषाय वहेः सर्वभुजो यथे'ति वचनादनुपपन्नार्थंप्रतिपा-दनं न दोषायेत्यभिप्रायेण मणिकारस्येदानींतनस्यापि तादशार्थंप्रतिपादकता सुका-वलीकारेणामिहितेति भावः । षद्भावेष्विति । शैकः इन्ये नान्तर्भावः, स्पर्शेश्व-न्यस्वात् पृथिव्यादिचतुष्टये, उत्पादविनाशशालित्वादाकाशादिपबकेष्यनन्तर्भावात्

१ ननु प्रामाकरमते शक्तेरतिरिक्तपदार्थत्वादाङक्कारिकमते सादृश्यस्यातिरिक्तप-दार्थत्वाच पदार्थानां सप्तत्वकथनमसङ्गतिमिते तटस्यः शङ्कते—निविति. २ सम-वधानं साहित्यस्. १ सा प्रतिबन्धकताः ४ शक्तिः पृथिव्यादिचतुष्ट्यानन्तर्भूता स्पर्शश्चर्यत्वात् इत्यनुमानप्रयोगः. ५ शक्तिः आकाशादिपञ्चकानन्तर्भूता उत्पाद-विनाशशालित्वादिति अनुमानप्रयोगः.

मप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् । तथाहि, मण्यादिसमवहितेन विक्रना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते तत्र मण्यादिना वही दाहानुकूला श्रकिनीत्र्यते उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च

विनकरी।

मिति पदार्थाः सप्त कीर्तिता इति मूळमयुक्तमित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शक्कते—निवित । अतिरिक्तेति । सप्तपदार्थातिरिक्तेत्यं । अतिरिक्तपदार्थतामेव व्यवस्थापयित तथाहीत्यादिना । मण्यादीत्यादिना मक्षीपच्यादिपरिष्रदः । समविहतेन, समीपवितिना । नतु बिह्नस्पकारणाभावादेव न दाह इति न मण्यादेः प्रति-बन्धकत्वमतः समविहतेन बिह्ननेति । दाहो रूपान्तरोत्पित्तः पूर्वरूपपरावृत्तिवो । मण्याद्यतिरिक्तस्य प्रतिबन्धकत्वं खण्डयति—तच्छून्येनेति । मणिसमवधानशून्येनेत्यर्थः । नतु बह्नौ यदि दाहातुक्छा शक्तिस्तदा मण्यादिसन्ते कुतो न दाह इति चेत्तत्र।ह—

रामरुद्री।

नापि गुणकर्मणोः गुणवृक्तित्वात् , कपालादिकपादिषु घटरूपाद्युत्पाद्वकशक्तिस्त्वात् । नापि सामान्यविशेषसमवायेषु उत्पादिवनाशशालित्वादिखर्षः । अति-रिक्तत्विमिति । सप्तपदार्थातिरिक्तत्विमित्यर्थः । नव तस्या अभावान्तर्भावसं-भवात्कयं सप्तपदार्थातिरिक्तत्विमित्यर्थः । नचुिल्लिखितप्रस्थाविषयत्वेन स प्रतियोगिकत्वाननुभवेन च तस्या अभावेऽप्यनन्तर्भावादिति भावः । वस्तुतस्तु धङ्काविष्तित पाठः प्रामादिकस्वावन्मात्रेण सप्तपदार्थातिरिक्तत्वासिद्धेः हेत्वन्तर-पूरणे च गौरवापत्त्या कृप्तपदार्थेष्विस्तेव वक्तुमुचितत्वात् । यथोत्पत्तिविनाश-शालित्वेन निस्तद्व्यादिषु शक्तांनन्तर्भावस्यवे निस्तास्त्रन्तान्योग्यामावयोरिष, विनाश्चित्वेन ष्वसे, उत्पन्नत्वेन प्रागमावेप्यनन्तर्भावसंभवाचेति ध्येयम् । कप्परावृक्तिवेति । रूपनाशो वेस्यर्थः । लाधवमेवोत्तरकत्वासुपर्णे वीजम् । नगु मूले तच्छून्येन तु जन्यत इत्युक्तिर्व्यर्था तस्याः प्रतिवन्यकत्वसास्यकत्वात् । भाषास्या मण्यतिरिक्तिति । गगनायीनां प्रतिवन्यकत्वमित्यर्थः । तथाच गगनायीनां प्रतिवन्यकत्वे मणिश्चन्यदश्वायामिष विह्वना दाहो न स्यात्प्रतिवन्यकस्त्वात्ता

१ वस्तुतस्तु नन्वित्वादिशंकाकर्तुः प्रामाकरमवेऽमावस्याधिकरणात्मकतया शक्तः षड्यावानन्तर्भृतत्वसाववेनैवामावानन्तर्भृतत्वस्यापि तन्मते सिद्धतया न पृथगमावान नन्तर्भृतत्वं साधितमिति न षड्यावेष्यवन्तर्भृतत्वदित्यस्य प्रामादिकत्वमिति ।

जन्यते इति कल्प्यते । एवं साद्ययमप्यतिरिक्तः पदार्थः,

तत्रेति । पूर्वोक्त्युक्ता शकिसिद्धावित्यर्थः । दाहानुकूलेति । अत्र चानुकूल्यं कारणकारणवावच्छेदंकसाधारणं तेन शकेः कारणवावच्छेदंकस्वेऽपि न क्षतिः । नाश्यत इत्यस्य कल्प्यते इत्यन्नेनान्वयः । तथाच विद्वनिष्ठशक्तित्वावच्छित्रं प्रति मणित्वेन नाश-कत्वस्वीकारेण मण्यादिसस्वद्शायां शक्तेरमावादेव न दाइ इति मावः । ननु मण्यादेवि शक्तिनाशकत्वं तदा सत्युत्तेजकविशिष्टे मण्यादावपसारिते वा दाहानापत्तिरित्यत आह—उत्तेजकेनेति । मण्याद्यपसारणेन चेत्यत्र चकारो वाकारार्थे । नच दाहं प्रति मण्य-भावन्वेन हेतुत्वकल्पनान्न मणिसमवधानकाले दाहापत्तिरिति वाच्यं, मण्यभावत्वेन रूपेण स्वतन्त्रहेतुताकल्पने गौरवात् । विल्क्ष्यवाद्यं, मण्यभावत्वेन रूपेण स्वतन्त्रहेतुताकल्पने गौरवात् । विल्क्ष्यवाद्यं, मण्यभावत्वेन रूपेण स्वतन्त्रहेतुताकल्पने गौरवात् । विल्क्ष्यवाक्तिमस्वेन वहेः कारणत्वकल्पनस्येवोचितत्वादित्यभिमानात् । नन्त्वेवं शक्तिसिद्धावपि तस्या अतिरिक्तत्वासिद्धिरिति चेन्न । उक्ते-पदार्थेव्वनन्तर्भूतत्वात् । तथाहि न वावत् द्रव्यात्मिका शक्तिः, गुणादिवृत्तित्वात् । अतप्यन न गुणात्मिका कर्मात्मिका वा । न च सामान्याद्यन्यतमरूपा, उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशित्वादिति ॥

रामरुद्री।

मण्यादेरेव प्रतिबन्धकता वाच्येति मूलाभिप्राय इति भावः । पूर्वोक्तयुक्त्येति । मण्यादिसमवधाने सतीत्यादिना स्वेन पूर्वमुक्तयुक्त्येत्ये । कारणतावच्छेद्-कत्वेऽपीति । विहत्वेन वहेः शक्तित्वेन विहिनष्टशक्तित्वेन वा शक्तेश्व दाहं प्रति कारणत्वे गौरवाच्छक्तिविशिष्टविहत्वेनेव कारणत्वीचित्याच्छक्तेः कारणत्वाभावादिति भावः । खस्तुतो मीमांसकैर्घटादिकं प्रति तत्तत्कारणेषु घटायतुकूलं शक्ति कन्ययिता तादशिवलक्षणशक्तिमत्त्वेनेव कारणत्वसाङ्गीकारादृण्डवकादिमेदेनापि न कारणताबाहुत्यमित्यपि लाधवमेतन्मत इति मन्तव्यम् । वाकारार्थं इति । उन्तेषकमण्यपसारणयोरेकसत्त्वेपि दाहोत्यत्त्या समुचितयोक्तयोद्दिकारणत्वासंभवादिति भावः । न मणिसमध्यानकाल इति । मण्यभावस्य हेतुतयेव मणिसमध्यानकाले दाहवारणसंभवाद्यानन्तशक्त्यादिपदार्थकत्यनं युक्तमिति भावः । अभिमानादिति। वस्तुतस्वनन्तशक्तितस्थागभावष्वंसानां कल्यनामपेक्ष्य मण्य-

१ जनकतावच्छेदकनिष्ठान्यथासिदिभिन्नान्यथासिदिशुन्यस्त्रे सति कार्याव्यवहितः प्राप्तश्चणद्वतिस्वम्, २ द्रव्यादिसप्तपदार्थेषुः

तिद्धं न षद्धः मावेष्वन्तर्भवति सामान्येऽपि सन्वात् यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपि नित्यमिति सादृश्यप्रतीतेः ।

एवमतिरिकां शक्तिं प्रसाध्य साहर्यस्याप्यतिरिक्तपदार्थतां व्यवस्था-पयति—एवमित्यादिना । अतिरिक्त इति । कृप्रसप्तपदार्थाति-रिक इत्यर्थः । षड्रभावानन्तर्भूतत्वे सत्यभावानन्तर्भूतत्वादिति हेतुः ः पूरेणीयः। तत्र सत्यन्तासिद्धिं निरस्यति—तद्भीति । तत्सादृश्यं, हि हेतो । सामान्येपीति । सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वा-दित्यर्थः। तेने सामान्यत्वे न व्यभिचारः। व्यतिरेकित्वे सतीति विशे-षणाञ्च प्रमेयत्वादौ व्यभिचारः। भावत्वे च द्रव्यादिषद्कान्यतमत्वरूपे हेतमति साध्यस्य सत्त्वान व्यभिचार इंति । यथेति । यदि साहद्यं

रामरुद्री ।

भावत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनमेवोचितम् कल्प्यस्यैकत्वेन लाघवादिति स्चयित्म-क्तमभिमानादिति । ऋप्तपदार्थानन्तर्भृतत्वे मूलोक्तस्य पद्भावानन्तर्भृतत्वस्य न हेतुता संभवति अभावे व्यभिचारात्, नाप्यभाव इखनेनोक्तस्याभावानन्तर्भतः लस, भावपदार्थे व्यभिचारादतो हेलन्तरं पूरयवि-पद्भावेति । तत्रेति । उक्तहेताविल्यंः । घटकत्वं सँतम्यर्थः । तस्य च सलन्तेऽन्वयः । हि हेताविति । हिशब्दो हेतुवाचक इत्यर्थः । सप्तम्या वाचकत्वार्यकत्वात् । तथाच हेतोरमेदेन बङ्काबानन्तर्भावविशेषणत्विमिति भावः । नचैवं हेतुरित्युक्ते कुत्रेत्याकाङ्कोदयाद्धेतुत्व-निरूपकान्वय्यनुक्ला न्यूनत्वमिति वाच्यम् । हेत्वन्वयिन उक्तहेताविलस्याप्या-हारेणोक्तहेतुहेत्वभिन्नषद्भावानन्तर्भृतत्वविशिष्टभावान्तर्भृतत्वाभावाश्रयः सादस्य-मिति बोधे तात्पर्योत् । अत्रच भावान्तर्भृतत्वाभावान्तर्भृतत्वयोर्भावद्वयस्य मिळि-तस्यैव हेतुत्वं प्रत्येकस्य भावाभावयोर्व्यभिचारित्वादिति मन्तव्यम् । इदं चापाततो मुलोकस्य मिलिताभावद्वयस्यैवातिरिक्तपदार्थःवे हेतुत्वसंभवेन हेत्वन्तरं पुर्यात्वा तत्र विशेषणविशेष्यभागाप्रसिद्धिनिरासपरत्वेन तद्धीत्यादिप्रन्थव्याक्यानस्यानुचित्-त्वादिति घ्येयम् । सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति । सामान्येऽपीलपिना सामान्येतरस्य समुचितत्वादयमर्थो लभ्यत इति भावः । तेनेति । सामान्ये-तरवृत्तित्वोपादानेनेखर्थः । अथ सामान्यत्वमनेकसमवेतत्वे सति निसत्वं, तव वंसप्रागमावाप्रतियोगित्वरूपत्याऽभावखरूपमेवेति कथं व्यभिचारः । नच विनि-गमनाविरहेण निखत्वे सल्यनेकसमवेतत्वस्थापि सामान्यत्वरूपतासंभवेन तस्य

१ साष्ट्रस्यं सप्तपदार्थानन्तर्भृतं षड्मावानन्तर्भृतत्वे सत्यमावानन्तर्भृतत्वात् इति अनुमानम् । २ सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति विशेषणेन । ३ अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यतिरेकित्वं तत्र प्रमेयत्वे नास्ति तस्यासन्तामानाप्रतियोगित्वादिति मावः । ४ तथा-चोक्तहेत्रपटकसलन्तासिकिं निरस्वतीलर्थः

नाप्यमावे,सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेश्व । मण्याद्यमावविश्वि-क्षिनकरी ।

द्रव्यादाबन्तर्भूतं तदा द्रव्यादेः सामान्यावृत्तित्वेन यथा गोत्वं निसं तथा अश्वत्वमित्यवाधितप्रतीतिर्ने स्मादिसर्थः । अभावेऽन्तर्भावमा-सञ्चय निराचष्टे—नापीति । यद्यप्यतिरिक्ताभावमनङ्गीकुर्वतः प्रामाकरस्य मतेऽभावेऽन्तर्भावचिन्ता न संभवति तथापि परमतम-

रामरुद्री।

चानेकान्योगिकसमवायप्रतियोगित्वस्य खरूपसंबन्धविशेषरूपस्य सामान्यात्मकः तया भवति व्यभिचार इति बाच्यम् । एवमप्यभेदे आधाराधेयभावानुपगमेन सामान्ये तद्दतित्वासत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेः। नच सामान्यत्वं सामान्यत्वप्रकारक-क्नानरूपमेव विवक्षितमिति वाच्यम् । तथासति सामान्यविषयकज्ञानस्य विषयतयाः सामान्यसंबन्धित्वात् सामान्येतरात्मवृत्तित्वाच सलन्तोपादानेऽपि व्यभिचारतादः बस्प्यात् । व्यभिचार्वारणरूपप्रयोजनाभावेन सत्यन्तसार्थक्यमात्राय वृत्तित्व-स्थाने संबन्धित्वविवक्षाया अनुन्तितत्वात्र । तस्मात्सामान्यनिरूपितायाः संबन्धा-न्तरावच्छित्रवृत्तिताया अप्रसिद्धा सरूपसंबन्धावच्छित्रसामान्यवृत्तित्वमेद हेतुर्वोच्यः । सामान्यत्वे च न तादशं सामान्यवृत्तित्वमिति व्यभिचारो दुर्घट एव । युक्तं चैततः । सादश्यस्यातिरिक्तत्ववादिनापि खरूपसंबन्धेनैव तस्य प्रकार-स्वोपगमेन तस्य भूयोधर्मवत्त्वरूपतावादिनापि खरूपेणैव तस्य प्रकारताज्ञीकरणीयाः अनुभवे विवादासंभवात् एकाकार्प्रतीतेर्नानासंबन्धेन तत्प्रकारकत्वानीचित्याच । अतएव प्रन्थकृतापि तद्भिचत्वे सति तद्गतभूयोधमं इत्यनुक्त्वा तद्गतभूयोधर्म-वस्वपर्यन्तमनुखतं, तथाच सादृश्ये खरूपासिदिवारणायोभयमतसिदं सामान्यनि-स्पितस्य रूपसंबन्धाव च्छिन्नवृत्तित्वमेव हेतुरित्यवश्यमङ्गीकरणीयमिति न व्यभिचार इति चेन्न। सामान्यं सामान्यत्ववदिवित्रवीत्या सामान्ये सामान्यत्वाधारत्वावगाह-नेन सामान्यत्वस्य सामान्यातिरिक्तस्य दुर्वचत्वेन च ख्रस्यापि ख्रह्रपसंबन्धेन स्ववृत्तित्वमवश्यमङ्गीकरणीयं, अभावाधिकरणकाभावस्थछे सर्वेरपि तथा खीका-रात् । अनयैव रीत्या प्रमेयत्वादाविप वश्यमाणव्यभिचारो बोध्यः । सर्वे प्रमेय-त्ववदिति प्रतीत्या प्रमेयत्वस्य प्रमाखरूपस्य खरूपसंबन्धेन वृत्तेरावश्यकत्वात् विषयताया विषयस्वरूपत्वे च सर्वत्र प्रमेयत्वमेकमिति प्रतीतिविरोधात्। ज्ञानस-रूपे च प्रमेयत्वे खरूपसंबन्धेन सामान्यतदित्रवृत्तित्वसत्त्वाद्यभिचारस्यावश्यक-त्वादिति भावः । नन्वेन्यतरसंबन्धेन सत्तावत्त्वरूपभावत्वे हेतुसत्त्वाद्यभिचार इलाशकां निराकरते-आवत्वे चेति । नचैवमपि घटघटत्वगतद्वित्वे व्यभि-

१ प्रकारत्वं तृतीयार्थः । तथाच सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वादित्वर्थः । अत्र तृती-यान्तानुक्तौ अमावे व्यभिचारः । तत्राप्यभाव इति प्रतीतिविषयत्वसत्त्वात्. २ सम-वायस्तसम्बायिसम्बायान्यतरसंबन्धेनेत्वर्थः.

ष्टवह्मचादेदीहादिकं प्रति खातच्येण मण्यभावादेरेव वा हेत्त्वं

भ्युपेत्येदं निराकृतमिति भावः । सत्त्वेन भावत्वेन । प्रतीयमानत्वात् प्रमीयमाणत्वात् । मणिसमवधानकाळीनवह्निना दाहापत्तिवारणाय प्रामाकरेण साधितां शक्ति दुषयति—मण्याद्यमावेति । अतिरि-क्तशक्तिकरूपनां पूर्वोक्तनारयनाराकभावकरूपनां चापेक्ष्य छाघवाहा-हत्वावच्छिन्नं प्रति मण्यभावविशिष्टवहित्वादिनैव हेतुताकल्यनमु-चितमिति भावः। दाहादिकमिति। आदिपदेन वहेः संप्रहः। मणिसत्तवे वहेरप्यनुत्पत्तेः । तथाच मणिरूपप्रतिबन्धकसद्भावान्न दाहबह्वी इति भावः । नृतु यदा कदाचिन्मण्यभावविशिष्टाद्रहेदी-रामरुद्री।

चारो दुर्वारस्तस्य संख्यारूपत्वासंभवेऽपि द्वित्ववत्ताबुख्युपपत्तयेऽपेक्षाबुद्धिरूपस्य खरूपसंबन्धेन वृत्तेरावर्यकत्वादिति वाच्यम्। व्यासज्यवृत्यन्यत्वस्यापि हेतौ विशे-वणत्वोपगमात् । व्यासज्यवृत्तित्वं च एकमात्रवृत्तिधर्माविच्छन्नापर्याप्तिमत्त्वमिति न किचिदनुपपन्नम् । वस्तुतस्तु खरूपसंबन्धाविष्ठनसामान्यवृत्तित्वमेव हेतुरिति मूलकृतां तात्पर्यं, अपिकार्ख् साहश्यस्य सामान्यमात्रवृत्तित्वे मुखादौ चन्द्रसाह-श्यप्रतीतिर्ने स्यादित्याशङ्कानिरासाय स्वरूपसतः सामान्येतरवृत्तित्वस्यानुवादक एव नत् हेतुतावच्छेदकत्वेऽपि मूलकृतां तात्पर्यम् । नचैवं सामान्यखरूपे सामा-न्यत्वे व्यभिचार इति वाच्यम् । आधाराधेयभावप्रतीखनुरोधेनानेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वस्वरूपताया एव सामान्यत्वे स्वीकरणीयत्वात् । एवं प्रमेयत्वमि न प्रमैव विषयार्थकप्रत्ययादिविरोधादपि त प्रमाविषयत्वं, तथाच प्रमेयलस्य विषय-तारूपस्य प्रतिविषयं भिन्नत्वेन कस्यामपि विषयतायां सामान्यतदितराभयवृत्तित्वा-संभवेन प्रमेयत्वेऽपि व्यभिचारासंभवात् हेतौ व्यतिरेकित्वविशेषणमप्यनर्थकमेव । परंतु विषयस्वरूपाया विषयतायाः स्वरूपसंबन्धेन सामान्यवृत्तित्वसत्त्वात्तत्र व्यभिचारबारणाय सामान्यवृत्तित्वे विषयतात्वाद्यनविद्यन्नस्वं विशेषणं देयं, एवंच द्वित्वादिकमपि अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव नत्वपेक्षाबुद्धिरूपं ज्ञाने विषयवृत्तित्वस्य का-प्यक्कप्तत्वादिति तत्रापि न व्यभिचार इति । सामान्यभिन्नत्वं वा हेतोविंशेषणम् । साहरये सामान्यभेदस्याभाववृत्तित्वेन साधनसंभवादिति । एतल्लाभायैवापिपदमपि सार्यकमिति युक्तमुत्पश्यामः । भावत्वेनेति । नन् भावत्वेन प्रतीयमानत्वं आन्तपुरुषस्माभावेऽप्यक्षतं तत्राभावानन्तर्भतत्वाभावादयं हेत्व्यंभिवारीत्या-शहानिरासाय तदर्थमाह—प्रमीयमाणत्वादिति । यदाकदाचिदिति । मणिसत्त्वदशायामपि पूर्वकालावच्छेदेन मण्यमावसामानाधिकरण्यरूपवैशिक्ष्यवतो वहेर्दाहापत्तिरिति नु कारणतावच्छेदकविश्विष्टकारणसत्त्वमेव भाव:

१ प्रमाविशेष्यत्वात्. २ मावत्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यत्वम्. ३ अभावोसाव इति आन्तिमतः पुरुषस्येलर्थः.

करप्यते, अनेनैव सामञ्जस्येऽनन्तशक्तितत्त्रागमावर्ष्यंसकल्प-क्षेत्रकरी ।

हापतिः कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियाम-कत्वात् , मण्यभावविशिष्टविहृत्वं वहिविशिष्टमण्यभावत्वं वा कारणतावच्छेदकमित्यत्र विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावद्वयापत्तिश्चेत्यत श्राह—मण्यभावादेरिति । तथाच प्रतिबन्धकत्वं न कार्यानुकूलधर्मविघटकत्वं वाधझानस्यानु-मितिप्रतिबन्धकत्वाभावापत्तेः । किंतु कारणीभूताभावप्रतियोगि-त्वम् , तंत्र मण्यभावस्य हेतुत्व एवोपपद्यते न त्वतिरिक्तशक्तित्तत्व इति भावः । ननु प्रतिबन्धकत्वस्थे हेशत्वे कारणीभूतविहरूपाभा-

रामरुद्री।

कार्योत्पत्तिप्रयोजकं, तद्धिकरणे मण्यभावासत्त्वद्शायां सामानाधिकरण्यसंबन्धेन मण्यभावविशिष्टवह्रयधिकरणत्वाभावाच दाहापत्तिरित्यत आह-कारणताव-च्छेदकावलीहेति । कारणतावच्छेदकोपलक्षितेत्यर्थः । अन्यथा विशेषण-ज्ञानस्य विषयितासंबन्धेन विशेषणविशिष्टज्ञानरूपस्य विशिष्टवृद्धिहेत्त्वे गताना-गतविशेषणज्ञानजन्यविशिष्टज्ञाने व्यभिचारापत्तिरिति भावः । नृतु विषयितासंब-न्धेन विशेषणस्य न कारणतावच्छेदकत्वमपि त विशेषणनिरूपितविषथिताया एव, विषयिता च ज्ञानसमानकालीनैवेति कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य कार्यो-स्पत्तिप्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिरित्यखरसादाइ-मण्यभावेति । गुरुभतेति । बहित्वेन मण्यभावत्वेन कारणत्वाज्ञीकारेऽपि कारणताद्वयमेव किंत् लघ्यमीव-च्छिनं । मण्यभावविशिष्टवहित्वादिना कारणत्वे त गुरुधर्मावेच्छन्नकारणताद्वय-मापरोतेति मावः । नन्तेवं मणेः प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः । कारणविघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वान्मणेर्भण्यमावानाशादिखत आह—तथाचेति । बाधज्ञान-स्यति । यत्र परामर्शानन्तरं लौकिकप्रत्यक्षरूपो बाधनिश्वयस्तत्र बाधनिश्वयोत्प-त्तिद्वितीयक्षणे परामर्शनिष्ठशक्तिनाशो वक्तव्यः। तथाच बाधोत्पत्तितृतीयक्षणे बाधेनानुमितिप्रतिबन्धो बाच्यः । स च न संभवति तत्पर्वं परामर्शामाबादेवानु-मिलजुत्पादसंभवात् वाषद्वितीयक्षणेऽज्ञमिलापत्तेश्च तत्पर्वे शक्तिविशिष्टपरामर्शस-च्वादिति भावः । नत्वतिरिक्तेति । अतिरिक्तशक्लक्षीकारे मण्यभावस्य कारणत्वे युक्तिविरहात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य मणावसंभवादिति मावः । बह्वयभाव इति । कारणामावे प्रतिबन्धकताव्यवहारामावात्कारणसत्त्वे

१ ताष्ट्रशप्रतिबन्धकत्वम्. २ कारणीभृताभावप्रतियोगित्वरूत्वे. ३ स्वरूपसं-योगोभयषटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेनेत्यर्थः. ४ विनिगमनाविरद्वात् मण्यभावविशि-ष्टविद्वित्तेन बिविशिष्टमण्यभावत्वेन वा कारणत्वे गन्धभाविष्ठिष्ठककारणताद्वयम्

नानौचित्यात् । नचोर्चजके सति प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कथं

वप्रतियोगिनि वह्नषभावेऽतिव्याप्तिः स्विप्तगभावप्रतियोगिनि घटादौ वेति चेत्र । तादात्स्यातिरिक्तसंबन्धाविच्छित्रा या कारणता तदाश्रयीभूतो यो भावभिन्नोऽत्यन्ताभावस्तस्त्रतियोगित्वस्य विविध्यत्वात् ।
कारणताविशेषोपादानाच स्वात्यन्ताभावप्रत्यक्षे स्वस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः परास्ता । विषयस्य तादात्स्यसंबन्धेनैव प्रत्यक्षे हेतुत्वौत् ।
नतु विद्वमण्यभावयोर्द्वयोर्हेतुत्वापेक्ष्यातिरिक्तशक्तेरेकस्या एव हेतुता
युक्ता छाघवादित्यत आह—अनेनैवेति । दाहादिकं प्रति मण्यभावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः । सामंजस्ये मणिसमवधानद्शायां
दाहवारणे । प्रागभावे मानाभावादाह—ध्वंसेति । इदमुपँखक्षणं

रामरुद्री।

कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन व्यवहियमाणत्वाकेष्टापत्तिषंमव इति भावः । घटादौ चिति । तथाच खस्य खोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति भावः । प्रतिबन्धकामावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया नात्रापीष्टापत्तिः । भाविभन्ने क्रोऽत्यन्ताभाव इति । वहयभावाभावं वहिस्तक्ष्पमादाय वहयभावे प्रतिबन्धकत्वापत्तितरणाय भाविभन्न इति । यदाप्यस्तन्ताभावत्वं निस्तिवे सति संसर्गाभावत्वं तम्ब न वहयादौ, भाविभन्नक्षत्रस्पाभावत्वस्य तत्रासत्त्वात् तथापि प्रकृते अस्यन्ताभावत्वं नाभावत्वघटितं किंतु अन्योन्याभाविभन्नत्वे सति स्त्रम्तिवोगीकत्वमतो न भाविभन्न इस्तर्स्य वैयर्थ्यम् , अतएव यत्र अनुयोगिवाचकपदेन्त्तं सप्ति तत्र नवा अस्यन्ताभावो बोध्यत इति नियमोऽप्युपपद्यते, अन्यथा भृतके घटाभावो नास्तीस्यादौ न स्यादेव नया अस्यन्ताभावस्य बोध्यत्विति ध्येयम् । परास्तिति । नचोक्तापत्तिवारणाय दैशिकविशेषणतासंबन्धन अकारणत्वाद्वाविक्षव्याव्या स्थाव स्याव स्थाव स्याव स्थाव स्थाव

१ उत्तेजकत्वं प्रतिबन्धकसमानकालीनकार्यजनकत्वम्. २ खं घटः. ३ तथाच खिनष्ठविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षंप्रति तादात्म्येन खं कारणमिति कार्यकारणमावः ४ मुक्तावल्यामित्यादिः ५ नित्यत्वानुपादाने प्रागमावे ध्वंसे चातिन्याप्तिः । नित्यत्वं च ध्वंसाप्रतियोगित्वे सित प्रागमावाप्रतियोगित्वं तथैव प्रन्यकृताङ्गीकारात् नित्यत्व-मानोक्ते गगनादावतिन्याप्तिः ६ अत्रान्योन्यामावेऽतिन्याप्तिवारणार्थं अन्योन्यामाव-मिन्नत्वं ध्वंसप्रागमाववारणार्थं ध्वंसप्रागमाविष्ठत्वस्.

दाह इति वाच्यं, उत्तेजकामाविविशिष्टमण्यमावस्य कारणत्वात् । विनक्ताः

प्रित योगिष्वंसयोः शक्तिनाशमण्योः शक्तिमण्यपसारणयोश्च कार्य-कारणभावकल्पनापि स्यादिस्यपि बोध्यम् । उत्तेजकामावेति । तथाच केवछं मणिनं प्रतिबन्धकः किंतु उत्तेजकामावविशिष्टस्तद्-मावश्च उत्तेजकसमवधानकाछेऽपि तिष्ठतीति न व्यभिचार इति मावः । अथ मण्यादिस्थळीयदाहं प्रत्युत्तेजकस्येव हेतुतास्त्विति चेत्र । तस्याननुगतत्वात्तद्मावकूटविशिष्टमण्यमावस्य चानुगत-त्वात् । अत्रेदं बोध्यम्, अभावीयविशेषणतासंबन्धेन दाहत्वाब-चिछन्नं प्रति उद्देश्यवादेशिकविशेषणतान्यतरसंबन्धावच्छित्रप्रतियो-गिताकानां तत्तदुत्तेजकाभावानां सामानाधिकरण्यरूपं यद्वैशिष्टां

रामरुद्री।

इस्यिप नोपादेयमिति बाच्यम् । चक्षुःसंयुक्तिविशेषणतादिना भावानामिप दैशिकविशेषणतया कारणत्वेन तदावश्यकत्वात् । इदमिहेतिप्रतीतिनियामकविशेषणतारूपस्य तस्याऽलघुत्वाचेति ध्येयम् । तस्याननुगतत्वादिति । मणिमन्त्रमहौषध्यादिषु उत्तेजकलस्यकस्य दुर्वचत्वात् पृथिनीत्वादिना सांकर्येण तस्य जातित्वासंभबादिति भावः । नन्वेवसुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावत्वेनापि हेतुता न संभवति
उत्तेजकस्यानुगतस्याभावादिस्यत आह-तद्मायक्ट्रविशिष्टमण्यभावस्यिति ।
उत्तेजकाभावक्ट्रविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वे मन्त्रस्यात्तेजकदशायामिप मन्त्रस्य गगनिष्ठत्वेन वह्यधिकरणे देशे तदभावसत्त्वात्सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणिसत्त्वाइ।हानुत्पादप्रसङ्गः । किंच संयोगेन द्रव्यसाव्याप्यवृत्तितामते मणिसत्त्वेऽपि किंचिदवच्छेदेन संयोगेन मण्यभावसत्त्वात् दाहापत्तिश्वसाश्रद्धां
निराक्रकते—अन्नदं बोध्यमिति । अभावीयविशेषणतेति । दाहस्य चंसस्पत्तया विशेषणत्येव तदुत्पतेतिति भावः । उद्देष्यता देशिकविशेषणतान्यतदेति । मन्त्रस्य उद्देश्यतासंबन्धेनैव वह्यधिकरणदेशे सत्त्वात् उद्देश्यतानिवेशः । मण्यादिरूपोत्तेजकस्य सत्त्वेऽपि किंचिदवच्छेदेन संयोगेन तद्भावसत्त्वाइ।हानुपपत्ति-

१ उत्तेजका सावविशिष्टो यो मणिः तदमावस्थल्यः। वैशिष्टयं च सामानाधिक-रण्येन. २ तस्य उत्तेजकस्य. ३ स्वप्रतियोगित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेक समावविशिष्टत्वमञ्याप्यवृत्तित्वं, प्रथमसंबन्धानुपादाने गुणत्वाभावसामानाधिकरण्य-मादाय इञ्चलस्वाच्याप्यवृत्तित्वापत्तिः। दितीयसंबन्धानुपादाने घटासभावमादाय स्टाडाबच्याप्यवृत्तित्वापत्तिः,

विनकरी।

तद्विष्ण्यस्य मण्यादेवें सिकविशेषणतो देश्यतान्यतरसंवन्धाविष्णुन्न म्रातियोगिताकामावस्याभावीयविशेषणता संवन्धन हेतुत्वमिति । एतेन संयोगसंवन्धाविष्ण्यभात्यस्य तत्संयुक्तेऽपि सत्त्वात् दाहापत्तिरिति परास्तम् । नन्वनुमानमेव शक्तौ प्रमाणम् । तथाहि, वहिद्देहानुकू छाढिष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी दाह जनकत्वादटष्टवदात्मविति । वहि अणुकत्वमादाय भर्जनकपा स्थवहिनिष्ठानुद्धृतस्पमादाय वा सिद्धसाधनवारणाय साध्ये दाहानुकू छेति ।
वहि अणुकेन्धनसंयोगमादाया दृष्टवदात्मसंयोगमादाय वा तद्वारणायादिष्ठेति । वहि निष्ठोष्णस्पर्शमादाय तद्वारणायातीति चेम ।
विपश्चे वाधकतकं विरहेणास्यानुमानस्याप्रयोजकत्वात् । केचिनु
विद्धं प्रति तृणफूत्कारसंयोगादीनां तृणफूत्कारसंयोगत्वादिरूपेण
कारणताया व्यभिचारेणासंभवादितिरक्तसिद्धिः । नच तृणैकूत्कारयोररणिनिभेन्यनयोभैणिकिर्रणयोश्च संवन्धस्य जन्यताव च्छे-

रामरुद्री।

रिति दैशिकविशेषणतानिवेशः । दैशिकविशेषणतया तु न द्रव्यसान्याप्यवृत्तितः मिति न दाहानुपपत्तिरिति भावः । इदंच भावाभावसाधारणदैशिकविशेषणतामभ्यु-पेलोकम् । मण्यादेरिति । आदिना मन्त्रादेः परिमहः । अतएव संबन्धकोटी उद्देश्यताप्रवेशः । संयोगस्थाने दैशिकविशेषणताप्रवेशे तृत्केव युक्तिः । बिह्नद्वाणु-कत्वसिति । विह्नद्वाणुकवृत्तिपरिमाणन्यिकमिल्यः । तेन विह्नद्वाणुकत्वस्य नाना-द्वाणुकेपु-सत्त्वेपि न क्षतिः । ननु महत्त्वविशिष्टवहेरेव पक्षत्वाक विद्धसाधनिम-स्यतं आह—भजनकपालस्थिति । विह्वाणुकेन्धनसंयोगमादायापि महद्वहेः पक्षत्वे न विद्धसाधनमत उक्तमदृष्ट्वद्वात्मसंयोगमिति । स्वाअयसंयोगसं-वन्धेन कार्यमात्रे अदृष्टस्य हेतुत्वा तत्संवन्धेन संयोगस्यापि हेतुत्वादिति भावः । ययाप्यत्रात्मनो दृष्टान्तत्वमसंगतं तस्य दाहजनकत्वे मानाभावात् । तथापि कार्य-मात्रे कर्तुरेव कारणत्वमताभिप्रायेणेवसुकम् । यद्वा दाहजनकत्वमत्र न दाहका-

१ एवकारोऽप्यर्थकः। एवं शक्तिसत्ते प्रमाणान्तरसत्तेऽपि न श्वतिः. २ अव्यवहितो-चरत्वसंबन्धेन तृणफूरकारविशिष्टाधिं प्रति तृणफूरकारः कारणम्. ३ एवं अन्यवहि-तोचरत्वसंबन्धेन अरिणिनिर्मन्यनविशिष्टविधिप्रति अरिणिनिर्मन्यनं कारणम्. ४ अन्यब-हितोचरत्वसंबन्धेन मणिकिरणसंयोगविशिष्टाधिप्रति मणिकिरणसंयोगः कारणं इति रीला कारणसं वक्कम्यं तथाच न न्यभिचार इति भावः.

द्कं बह्विष्ट्विवैजासत्रयं कल्प्यमिति न व्यभिचार इति वाच्यम् , तज्जन्यतावच्छेद्कवैजासत्रयकल्पनामपेक्ष्य तत्तत्संबन्धानामेक्शिक-मन्त्वेन कारणत्वकल्पनाया एव छत्तुत्वेन न्याय्यत्वादिसाहुक्षन्न । तत्तत्संबन्धसाधारण्येनेकजातेरेवाभ्युपगमात् । नच योग्यवृत्तिजा-तेयोंग्यत्वापत्तिरिति वाच्यं, दोषविशेषेण शक्तेरिवायोग्यत्वकल्पनात् । नच नोदनत्वादिना संकरः । तस्यादोषत्वादन्यतमत्वेन कारणतासं-भवाव । नचान्यतमत्वघटकभेदानां मिथो विशेषणविशेष्यमावे विनिगमनाविरहेण कारणतावच्छेद्कभेदात्कारणताबाहुल्यमिति वा-च्यम् , कारणतावच्छेद्कानां भेदानां समनियतानामेक्येन कारण-तैक्यसंभवात् । नच भेदानां स्वरूपतोवच्छेद्कत्वासंभवेन गुणफू-त्कारसंयोगभेद्विशिष्टारणिनिर्मन्यनसंबन्धभेद्विशिष्टमणिकिरणसं-बन्धभेदावच्छित्रप्रतियोगिताकभेदत्वादिनावच्छेद्कत्वं वक्त्यम् । तथाचावच्छेद्कतावच्छेद्कभेदादवच्छेद्कताभेदस्तद्भेदेन च कारण-ताभेद् इति वाच्यम् , स्वरूपसंबन्धरूपाया अतिरिक्ताया वा कार-

रामरुद्री।

रणत्वं अपितु दाहप्रयोजकत्वं तच कारणतत्कारणसाधारणं खरूपसंबन्धरूपमिति कार्यमात्रकारणकृतिकारणात्मन्यप्यक्षतमेवेति ध्येयम् । न्यायत्वादिति । एतचा पाततः । शक्तेः प्रतिबन्धकनाश्यतयातदपसारणजन्यतया चोत्पादविनाशशा-लित्वेनानन्तशक्तिकल्पनापत्त्या विपरीतगौरवापत्तिरिति ध्येयम् । दोषविशेषे-जेति । अदृष्टादिरूपेणेखर्थः । अन्यथा त्वन्मतेऽपि विद्वगतशक्तिप्रलक्षापत्तेरिति भावः। तस्यादोषत्वादिति । खसामानाधिकरप्यखाभावसामानाधिकरप्योभ-यसंबन्धेन जातिविशिष्टजातित्वस्य खसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वा-भावन्याप्यत्वे मानाभावेन सांकर्यस्य जातित्वबाधकत्वे मानाभावादिति भावः । स्वरूपतोऽवच्छेद्कत्वासंभवेनेति । जातीतरस्य सहपतो भानानश्ली-कारात् । यस्य खरूपतो भानं तस्यैव खरूपतोऽवच्छेदकत्वनियमादिति भावः । स्वद्भपसंबन्धद्भपाया इति । तत्तत्कारणव्यक्तिरूपायाः कारण-ताबच्छेदकमेदेन भेदासंभवादिति भावः । अतिरिकाया इति । सप्तप-दार्थातिरिकाया इखर्यः । तादशकारणताया अवच्छेदकतामेदाद्भेदे नानाकारण-ताम्यक्तिकत्पनागौरवापत्त्या नानावच्छेदकतानिरूपितैककारणताया एव कत्प-यितुमुचितलादिति भावः । व्यापकतारूपकारणताया एव प्रतियोगिताबच्छे-द्कतात्पर्याप्त्यनवच्छेदकधर्मबटितत्वेन अवच्छेदकत्वादिमेदेन ध्येयम् । इदमुपलक्षणम् । मेदस्य तद्यक्तित्वेन कारणताबच्छेदकत्वेऽपि

साद्यमिष न पदार्थान्तरं किंतु ति इकित सित तद्गतभूयो-

णताया अवच्छेद्कभेदेऽःयभेदादिखन्यत्र विस्तरः । परेतु तृणादि-संबन्धकालीनवायुसंयोगादीनामेकशक्तिमस्वेन हेतुतामादाय विनि-गमनाविरहाम शक्तिसिद्धिरिखाहुः । यदाशहितं सादृश्यमप्यतिरि-कपदार्थ इति तद्पि निराकरोति—सादृश्यमपीति । तद्भि-मृत्वे सतीति । इदंच सादृश्यनिरूपकेऽतिन्याप्तिवारणाय । अनु-योगितासंबन्धविवक्षणे तु न देयमेव । तद्गतभूयोधर्मवस्व-मिति । तत्रासाधारण्येन विद्यमाना ये भूयांसो धर्मास्तद्वस्वमित्यर्थः ।

रामरुद्री।

न क्षतिरिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि घटादिकार्यं प्रति तत्तत्कार्यानुकूलैकशक्तिमत्त्वेन कार-णत्वे लाघवं दण्डत्वादिना नानाकारणत्वकल्पने गौरवं प्रतिबन्धकसमवधानकाली-नकारणेषु शक्त्यभावादेव कार्यानुत्पादसंभवे प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाकल्पनेन च महालाघवादिति शक्तिकल्पनमेव ज्यायः । नच दण्डचकादिषु सर्वत्रंकशिक-मुन्नीकृत्य तद्वत्त्वेन कारणत्वे केवलदण्डादपि घटोत्पत्तिः स्यात् अशेषकारणता-बच्छेदकावच्छिन्नस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । शक्तः कारणसमुदायपर्याप्तत्वोपगमेन पर्याप्तिसंबैन्धेन शक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमेन च केवलदण्डसस्वदशायां कारणतावच्छेदकाविच्छन्नस्याभावात् । एतन्मते सामग्रीत्वमपि यद्यद्मीविच्छन-समुदाये कारणतावच्छेदकपर्याप्तिः तत्तद्धभीवच्छित्रसमुदायत्वमेव । तथापि दण्डत्वादिना घटकारणत्वाभावे दण्डत्वायवच्छित्रधर्मिकेष्टसाधनैताज्ञानासंभवेन घटायिंनो नियमतो दण्डत्वाद्यवच्छिन्नोपादाने न प्रवृत्तिः स्यादिति दण्डत्वादिना घटकारणत्वमावश्यकमिति भावः । सर्वमिदं मनसि निधायैवान्यत्र विस्तर इत्यु-क्तमिति । यद्यप्येवमपि तत्तद्धमीविच्छन्नसमुदायधर्मिककारणतावच्छेदकशक्ति-पर्याप्तिज्ञानं तत्तद्धर्मावच्छित्रोपादानगोचरप्रवृत्तिकारणमित्युक्तौ घटार्थिनो निय-मतो दण्डत्वाद्यवच्छिक्रोपादाने प्रवृत्तिः संभवत्येव तथाप्येतदस्वरसेनैव परे त्विद्यादिना शक्तिखण्डनयुक्द्यन्तराभिधायिनो मतस्य अभिधास्यमानत्वाजा-संगतिरिति ध्येयम् । अनुयोगितासंबन्धविवशणे इति । तद्रतभूयोधर्म-बत्त्वं तत्साद्द्यमित्यत्र तद्भतधर्मवत्ताया अनुयोगितासंबन्धेन विवक्षणे इत्यर्थः । न देयमेवेति । तद्गतधर्मरूपसंबन्धे तद्नुयोगिकत्वानभ्युपगमेनैव साहश्य-प्रतियोगिन्यतिन्याप्तिवारणसंभवादिति भावः । नृतु पदार्थमात्रस्यैव पदार्थ-मात्रेणापि साहर्यं स्यात्तद्वतप्रमेयत्ववाच्यत्वादिधर्मवत्त्वस्त्वादित्याशङ्कां निरा-**3** रुवे — तत्रासाधारण्येनेति । सकलपदार्थावृत्तित्वेनेखर्थः ततीयार्थः । घटभिन्नत्वेन सिंहकाक्योरपि साहस्यापत्तिवारणाय भ्यांस

१ पर्याप्तिश्व स्वरूपसंबन्धविशेषः. २ दण्डत्वावच्छित्रं मदिष्टसाधनमिति श्रष्टसाध-नतावानम्.

धर्मवत्त्वम् , यथा चन्द्रभिन्नत्वे संति चन्द्रगताह्वादकत्वादिम-त्तं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

नन्तिदं 'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्थुद्धं रामरावणयोरिवे"त्यादार्वव्याप्तमिति चेन्न । तद्वतिधर्ममात्रस्य तन विविध्यतत्वाद्युगभेद्विवश्चया भेदसस्वाद्या अत्एव युगभेद्विव-क्षायामिहोपमालङ्कारोऽन्यथानन्वयालंकार इत्युक्तमालंकारिकैः। साहत्रयघटकधर्मश्च कचिजातिरूपो यथा घटसहशः पट इत्यादी । कचिदुपाधिरूपो यथा गोत्वं निखं तथाश्वत्वमपीत्यादौ यथा वा चन्द्रसदृशं मुखमित्यादाबाह्यादकरत्वादि । अतिरिक्तकल्पने गौरवा-

रामरुद्री।

इति । नच चन्द्रगतभूयोधर्मस्य चन्द्रसंबन्धत्वे किं मानमिति वाच्यम् । नीलो घट इलादी खबृत्तिनीलत्वसंबन्धेन घटे नीलस्येव मुखं चन्द्र इति रूपकस्थले खबृत्ति-भयोधमंसंबन्धेन सुखे चन्द्रस्य प्रकारतावादिमते तत्र तत्संबन्धलस्य क्षप्तत्वादिति ध्येयम् । यदापि घटमेदपटमेदादयो भूयांसो घर्मास्तत्रापि संभवन्सेव गोत्वाश्वत्व-योर्निव्यत्वरूपैकधर्ममादाय सादत्यमङ्गीकृत्यैनोक्तमिति भूयस्त्वोपादानमसङ्गतमेव तथापि प्रायेण भूयोधर्मेरेव साहर्यप्रतीतिरिति तात्पर्यविषयार्थकमेव प्रकृते भूयःप-दमिति ध्येयम् । नरोऽयं सिंहसदश इत्यादौ तु घटभिष्ठत्वादिने तात्पर्यविषयः। किंत पराकमः तस्यापि तथात्वेत्विष्टापत्तेः। तस्मादसाधारण्येनेत्यपि न देयम्। यथा घटो बाच्यस्तथा पटोऽपीति व्यवहाराच । नन्यिद्मिति । तद्भिन्नत्वघटितसाह-त्र्यमिल्यंः । विवक्षितत्वादिलस्य श्लोके इवाद्यर्यत्वेनेति शेषः । युगमेदविव-अयेति । युगमेदप्रयुक्ततत्तद्युगविशिष्टगगनमेदविवक्षयेत्यर्थः । मेदसन्वा-क्रेति । गगने गगनमेदसत्वाचेखर्यः । उक्तार्थे आलंकारिकाणां संगतिमाह— अत्यवेति । युगमेदविवक्षायामित्यस्य पूर्वोक्त एवार्यः । इहेति । गगनं गग-नाकारमिति स्टोके इसर्थः । उपमालंकार इति । साद्दरस्यानाधितत्वादिति भावः । अन्यथा विशेष्ययोर्भेदानङ्गीकारे । अनन्वयालंकार इति प्रतिपाद-मानार्थस्यान्वयाभावादिति भावः । नुतु उक्तसादृरयलक्षणे धर्मपदं यदि जातिपरं तदा गोत्वाश्वत्वयोः सादृश्यानुपपत्तिः, यदिच जातिभिन्नोपाधिपरं तदा घटपटयोः कम्बुप्रीवादिमत्त्वादिरूपैकोपाधिविरहेण तयोःसादृशं न स्यादिलाश्रङ्कां निराक-रोति—सादृश्यघटकधर्म इति । चन्द्रसदृशं मुखमिलादौ लक्षणसत्त्वं सूचि-तुमाह-यथेति। आहादकरत्वादीति । आहादः सुखिवशेषः । यदापि चन्द्र-

१ तथाच भिन्नत्वं मेदः तस्यामावेऽन्तर्भावः भूयोधर्मः आह्यदक्तवं तच आह्य-दजनकृत्वं, आहादजनकृत्वं आहादान्यवहितप्राकृत्व्युणावच्छेदेन आहादाधिकरणवृत्ति अत्यन्तामाबाप्रतियोगित्वं तत्यामावेऽन्तर्भाव इति तात्पर्यम्. २ सादृश्ये इति श्रेषः । उक्तलकत्रये तद्भित्रत्वरूपसल्यासस्वादिति मादः. ३ युगमेदेन विवस्रणादेव.

क्षित्यप्तेजोमस्द्योमकालदिग्देहिनो मनः।
द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम्॥३॥
द्रव्याणि विभजते ॥ क्षितिः पृथिवी। आपो जलानि।

दिति । नव्यास्तु साद्दश्यमतिरिक्तमेव । नचातिरिक्तत्वे पदार्थवि-भागव्याघात इति वाच्यम् । तस्य साश्चात्परम्परया वा तत्त्वज्ञानो-रामकृती ।

मुखदर्शनजन्ययोः सुखयोर्भिन्नत्वेन चन्द्रमुखयोर्नेकमाहादकरत्वं कारणतावच्छे-दकमेदेन कारणतामेदस्यावश्यकत्वात् तथापि स्वाश्रयोपधायकत्वसंबन्धेन एकवैजात्यविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारणो धर्मः मुखचन्द्रदर्शनजन्यं च एक-जातीयमेव सुखमिति भावः । शादिना वर्तुलत्वतेजस्तित्वादिपरिमहः । साद्दय-मिति शेषः । अतएवातिरिक्तपदेनोत्तरत्र तस्योपस्थितिः । सप्तपदार्थातिरिकेति तद्र्यः । सप्तपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमङ्गीकुर्वतां नव्यानां मत्मुपद्री-यति—नव्यास्त्वित । अतिरिक्तमेवेति । अन्यया सदश इलाकारक-प्रतीतेः सर्वत्र समानाकारतानुभवापलापापत्तिरिति शेषः । प्रतीतेः समानत्वमे-कप्रकारकत्वं तथा च चन्द्रसदृशं मुखमिलादी आहादकरत्वादेः प्रकारता घट-सहशः पट इलादौ त इन्यत्वपृथिवीत्वादेरिति तादशप्रतीत्योः सादश्यांशे अनुभवसिद्धायाः समानाकारतायाः अपलाप उक्तधर्मस्य साहस्यतावादिमते दुरुद्धरः । सादर्यमतिरिक्तः पदार्थं इति मते तु न तद्जुपपत्तिः । यद्यपि मुखे चन्द्रे च नैकं सादृश्यं अन्यया पटे चन्द्रसादृश्यप्रतीखापितिरित सादृश्यांशे तादशप्रतीत्योनं समानाकारतोपपत्तिः तथापि उभयसादश्यसाधारणस्य सादश्य-त्वरूपाखण्डोपाधेरनुगततया घटो रूपवान् पटो रूपवानिति प्रतीत्योरूपांश इव सादश्यांशे समानाकारतोपपत्तिरिति ध्येयम् । विभागव्याञ्चात इति । पदार्थानां सप्ताधिकत्वादिति भावः । तत्त्वज्ञानोपयोगीति । आत्मधर्मिकात्मे-तरद्रव्यादिमेदेप्रकारकज्ञानं तत्त्वज्ञानं, तज्जनकज्ञानविषयत्वं तदुपयोगित्वं ताहश-ज्ञाने च पक्षज्ञानविधया आत्मज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञान-विषया द्रव्यादिपदार्यज्ञानस्य जनकत्वात् आत्मादीनां तत्त्वज्ञानोपयोगिता । तत्र च तादशात्रमितिजनकपरामश्रीत्मकज्ञानस्य पक्षरूपात्मविषयकत्वात्साक्षादात्मन उपयोगित्वं परामर्शजनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्वयादिपदार्थानां त परंपरोप-योगित्वमिति विशेषो बोष्यः । यद्यपि द्रव्यादिमेद्व्याप्यहेतुमानिति परा-द्रव्यादिविषयकतया द्रव्यादीनामपि साक्षादुपयोगित्वसंभवस्त्रयापि मेदानां तत्तव्यक्तित्वेनापि परामर्शे भानसंभवेन तत्तक्केदव्याप्यहेतुमानात्मेति परा-मर्शस्य द्रव्याद्यविषयकत्वात्परंपरोपादानम् । अत्र मात्रपदेन सप्तपदार्थातिरिक-साहरयादिपदार्थव्यवच्छेदः । तथाच साहरयादीनामात्मभिन्नपदार्थानां सत्त्वेऽपि

१ विमागग्रन्थस्य. १ आत्मा आत्मेतरद्रन्यभित्र इति क्वानाकारः.

सि. मु. ६

तेजो विक्षः। मरुद्वायुः। व्योम आकाशः। कालः समयः। क्षेत्रकरीः।

पयोगिपदार्थमात्रनिरूपणपरत्वात् । एवमधिकरणत्वमैपि तस्य संयोग्गादिरूपत्वे वद्रकुण्डसंयोगस्य द्विष्ठत्वेन कुण्डे बद्रसितिवद्वद्दे कुण्डमिल्रापि प्रयोगः स्थात् एवं प्रतियोगित्वमपीत्याद्वः । साद्वर्य- स्क्षणं लक्ष्ये योजयति—यथेति । इतिशब्दः स्क्षेकव्याख्यासमा- प्रिद्योतकः ॥ २ ॥ 'श्वियां किन्नि'तिसूत्रविद्वितकिन्त्रत्ययान्तश्चिति- शब्दस्य श्वयवाचकत्वात् श्चितिपदस्य प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह— श्वितिः पृथिवीति । अप्शब्दस्य 'अप्तृन् तृजि'त्यादिपाणिनीयसूत्रे शब्दपरत्वादाह—आपो जलानीति । प्रतापस्यापि तेजःशब्दवा- व्यत्वात्प्रकृते तेजःपदार्थं दर्शयति—तेजो विद्विरिति । वह्यादि- रित्यर्थः । देवविशेषस्यापि मरुच्छब्दवाच्यत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थ- माह— मरुद्वायुरिति । व्योमशब्दस्य वेदे ब्रह्मणि प्रयोगा- दाह—व्योम आकाश्च इति । कालशब्दस्यान्तकादिबोधकत्वा-

रामरुद्री।

आत्मनि तुद्धेदो नानुमितिविषय इति तदेतज्ज्ञानं न तत्त्वज्ञानमतत्त्वद्भेदज्ञान-जनकज्ञानविषयस्यापि साहश्यादेने तत्त्वज्ञानोपयोगितेति भावः । एवं च तत्त्व-ज्ञानोपयोगिपदार्थानामेव महर्षिणा विमजनाम विभागव्याघात इति मावः । अधि-करणत्वादीनामतिरकतां साधयति—एचमिति । कुण्डे बदरमिति । इत्यं नाघारतं सप्तम्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याघेयतासंबन्धेनान्वयः । आघारत्वस्य च निरूपकतासंबन्धेन सप्तमीसमिभव्याहृतबदरादिपदार्थेऽन्वयः । तथाच कुण्डवृत्त्याधारतानिरूपकं बदरमिति बोधः । इदं प्राचीनमताभिप्रायेण । आधेयत्वं सप्तम्यर्थ इति नवीनमते त कुण्डं बदरवदितिवद्वदरं कुण्डवदिलापत्तिर्द्रष्टन्या । प्रतियोगित्वमपीति । एवं अतिरिक्तपदार्थं इत्यर्थः । प्रतियोगितायाः प्रति-योगिखरूपत्वे भूतलादेरपि घटाभावादिप्रतियोगितापत्तिः घटः प्रतियोगितावा-निखाधारताप्रतीखनुपपत्तिश्व । प्रतियोगितावच्छेदकखरूपत्वेऽमेदेनावच्छेवाब-च्छेदकभावविरहेण घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपतिश्वातिरिक्तत्वसाधि-केति भावः । अपिना विषयत्वादिसमुचयः ॥ २ ॥ नतु क्षितिः पृथिवीत्यादि-व्याख्यानं प्रन्यकृतामसङ्गतम् । क्षित्यादिशब्दानां प्रसिद्धार्यकत्वात् । अप्रतिपत्तर-न्यथाप्रतिपत्तेर्वा निरासायैव हि विवरणं कुर्वन्ति सन्तः। नचात्र तयोरेक-नरापि संभवतीत्वतोऽन्ययाप्रतिपत्तिमपपादयन् तत्वार्थक्यमाह व्यियासित्याः

१ अतिरिक्तः पदार्थं इति श्रेषः. २ अतिरिक्तमिति श्रेषः.

दिगाञ्चा । देही आत्मा । मनः । एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः । दिनकरी ।

दाह कालः समय इति । दिक्शब्दस्य 'दिश अतिसर्जने' इति धातुना निष्पक्षस्य दानार्थकत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह — दिगाश्रेति । देहविशिष्टार्थवाचकादेदिशब्दादेहावयवानामुपिस्यितेराह —
देही आत्मेति । अथेश्वरस्य देहिनां मध्येनन्तर्भावात्कथं द्रव्यत्विति विश्वाच्छरीरिसित्यन्ये । अतएवास्वरसादाहात्मेति । पृथिव्यप्तेजोवाव्वात्मान इति पश्चेव द्रव्याणि व्योमादेरीश्वरात्मन्येवान्तर्भृतत्वात् मनसञ्चासमवेतं भूतेऽन्तर्भावादित्याहुर्नवीनास्तन्यतं निराकर्ते संख्याबोधकपदपूरणेनार्थमाह — एतानि नव द्रव्याणीति । व्योमस्तावच्छब्दाश्रयतयासिद्धिः । नच भगवत एव शब्दाश्रयत्वम् । प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहात् । नच जीवानामाश्रयत्वे शब्दवा-

रामरुद्री।

दिना । आरमेतीति । खावच्छिन्नभोगवत्त्वसंबन्धेन देहविशिष्ट एव देहि-शब्दार्थः । नतु समवायेन तद्विशिष्ट इति न देहावयवोपस्थितिरिति भावः । अनन्तर्भावादिति । ईश्वरस्य किंचिच्छरीरावच्छेदेन भोगाभावादिति भावः । कथं द्रव्यत्वमिति । सामान्यव्याप्ययावद्धर्मकथनस्यैव विभागत्या द्रव्यविभाग-वाक्ये ईश्वरवृत्तिधर्मान्तरानुपदेशात्तस्य द्रव्यत्वाभावनिश्वयादिति भावः। भता-वैशान्यायेने ति । यथा भूताभिभवस्थले मनुष्यादिशरीरानवच्छेदेन भूतस्य न मुखदु:खसाक्षात्काररूपभोगाश्रयता किंतु तदीयशरीरावच्छेदेनैव, एवमपि भूत-प्रयञ्जन्यव्यापारवन्मनुष्यादिशरीरं तथात्रापि रामादिशरीरं नेश्वरस्य भोगाव-च्छेदकं अपि त तदन्तर्गतजीवस्यैव, एवमपि ईश्वरप्रयक्षजन्यरावणवधादिरूप-विलक्षणव्यापारवदिति समुदायार्थः । यद्यप्रि एवमपि उक्तसंबन्धेनेश्वरस्य देहविशिष्टत्वाभावात् देहिशब्दान्नेश्वरलामः संभवति तथापि खबूतिचेष्टाजन-कक्रतिमत्त्वसंबन्धेन देहविशिष्ट एव प्रकृते देहिशब्दार्थ इति नानुपपत्तिरिति मानः । नन्त्रेनं ईश्वरस्य श्रुतावपाणिपादत्वाद्यक्तिर्विरुध्येतेस्यतः कल्पान्तरमाह— अत पवेति । अयं भावः, देहिशन्दस्य उक्तसंबन्धेन देहविशिष्टार्थंकत्वे ईश्व-रस्य शरीरानद्गीकारे ईश्वरस्य द्रव्यमध्ये अविभजनात् द्रव्यत्वं न स्यादिसस्य-रसात् देहिशन्दार्थो न देहविशिष्टः अपित आत्मत्वजासविच्छन इतीश्वरस द्रव्यत्वसिद्धिरिति विवरणतात्पर्यम् । नचेश्वरस्य अश्वरीरत्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वर-

१ परमाणुषु.

नजु द्रव्यत्वजातौ किं मानं नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं घृतज-दिनकरी।

नहिमिति प्रसक्षापत्तिः, अदृष्टवद्योग्यत्वस्वैव कल्पनात् । कालदि-श्रोस्तु एतिसन्काले घटः, पूर्वस्यां दिशि पट इत्याद्यनुमताकार-प्रस्ययात् । मनसञ्चासमवेतभूतत्वे पार्थिवादित्रसरेणूनादाव विनि-गमनाविरह् इत्याशयः । अधिकममे व्यक्तीमविष्यति । मूले द्रव्याणीति । द्रव्यपदं द्रव्यत्वरूपजातिविशिष्टार्थकं नतु गुणा-अयत्वविशिष्टार्थकं गौरवात् । मुक्तावल्यां किं मानमिति । किंशब्दः प्रभे । नतु द्रव्यमिस्रनुगतप्रतीतिरेव जातिसाधिका भविष्यतीस्रत आह्—नहीति । तत्र । द्रव्यत्वजातौ । घृतेति । गमस्त्री ।

शरीराणामपि इश्वरीयत्वं न स्यात् जीवादष्टवशेन सुख्यादिकार्यार्थमीश्वरस्य ब्रह्मादिशरीरोत्पत्त्यज्ञीकारेण इष्टापत्तरयोगादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । ब्रह्मादि-शरीराणां ईश्वरीयत्वं हि तदीयभोगावच्छेदकत्वं तददष्टजन्यत्वं वा तत्कृतिजन्य-चेष्टावत्त्वं वा । नायद्वितीयौ, तस्य भोगादष्टयोरभावात् । नापि तृतीयः, सम-वायेन चेष्टां प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव कृतेः कारणतया व्याप्यवृक्तित्वेने-श्वरकृतेरवच्छेदकतया काप्यसत्वात् । कार्यत्वावच्छिनकारणताया एव तत्राज्ञीका-रात् । ब्रह्मादीनां जीवन्मुक्तयोगित्वस्याभ्युपेयत्वादिति ध्येयम् । अयोग्यत्वस्यै-वेति । मानसप्रत्यक्षायोग्यत्वस्यैवेत्यर्थः । तेन शब्दस्य श्रावणत्वेपि न क्षतिरिति भावः । श्रसरेणुनिति । नैवीनमते अवयवधारायाच्यणुकेष्वेव विश्रान्तेस्ते-षामेवासमवेतत्वादिति भावः । विनिगमनाविरह इति । तथाचानेकद्रव्य-व्यक्तिष मनस्त्वसीकारापेक्षया एकैकातिरिक्तव्यक्तिषु तत्तन्मनस्त्वं स्वीकर्तुमुचित-मिति भावः । ननु द्रव्याणीति मूलवाक्यस्यातिरिक्तद्रव्यस्वजासभावेपि नानुप-पत्तिः गुणवदावर्यकृत्वेनापि तद्विवरणसंभवात् अतो मुक्तावल्यां द्रव्यत्वसाधना-यासो विफल इत्याशङ्कामपनेतुं मुँले द्रव्यपदस्य द्रव्यत्वविश्विष्टार्थंकतां व्यवस्था-पयति—द्रव्यपदिसति । प्रश्न इति । जिज्ञासाबोधकशब्दः प्रश्नः । घट-करवं सप्तम्यर्थः । तथाच मूलस्थिकंशब्दः जिज्ञासार्थक इति पर्यवसितोऽर्थः । उत्तर-बाक्येन प्रमाणसामान्यस्यानिरासेन किंशब्दस्य आक्षेपार्यंकत्वासंभवादिति भावः । खतादिष्यिति । नव घटादाविखेव कृतो नोक्तमिति वाच्यम् । अनुगतप्रतीख-भावे बीजस्चनाय घृताद्युपादानात् । तथाहि अनुगताकृतिव्यंग्या हि मनुष्य-त्वादिजातिः, नहि नव इन्येष्वनुगताकृतिः काचित्संभवति, वृतादिष्नेकैकपदार्थेष्विप

१ दीचितिकारमते. २ एकतरपञ्चपातिनी युक्तिवैनिगमनाः ३ घटकत्वं सप्तम्यर्थः तस्यच द्रव्यपदेऽन्यसस्या च मूलघटकद्रन्यपदस्यसर्थः.

तुप्रभृतिषु द्रञ्यत्वाग्रेहादिति चेश्व । कार्यसमवायिकारणताव-दिनकरी ।

तथाच घृतादिषु पामराणां द्रव्यत्वज्ञानाभावेन सक्छद्रव्यसाधारणद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्न भविष्यतीति भावः। कार्येति। कार्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं। नच ध्वंससाधारण्यं। सत्त्वेन विशेषणीयत्वात्।
अत्र च कार्यस्य समवायः प्रत्यासितः, कारणस्य तादात्म्यं, यत्र
समवायेन कार्ये तत्र तादात्म्येन द्रव्यमिति नियेमात्। ननु जन्यसत्वरूपकार्यत्वाविछत्रं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वे मानाभावः। न च नीळे नीळोत्पत्तिवारणाय तथा हेतुत्वमावश्यकमिति
वाच्यं, समवायेन नीळं प्रति खाँ अयसमवेतद्रव्यत्वसंबन्धेन नीळस्य
हेतुत्येव तद्वारणात् कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौर्रवात् कानि

रामरुद्री।

सर्वदा नैकाकृतिः कठिनत्बद्भवत्वयोरनियतत्वादिति भावः । पामराणामिति । पण्डितानां शास्त्रकारीयवाक्यजन्यद्रव्यत्वज्ञानसंभवेऽपि पामराणां शास्त्रजन्यज्ञा-नामावेन पामराणामित्युक्तं । द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वे घटादिवत्तस्यापि पामराणां प्रलक्षं स्यात् तदभावेन न द्रव्यत्वे प्रलक्षं प्रमाणमिति भावः । नृतु किमिदं द्रव्य-त्वाविच्छन्नस्य कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वं, न जातिरूपं ध्वंससाधारण्यात्। नाप्यपाधिरूपं अनुगतानतिप्रसक्तस्य तस्य दुवेचनत्वादित्याशङ्कार्या तिभवेकि-कार्यत्वमिति । नचेति । द्रव्यकार्यत्वामाववति ध्वंसेऽपि प्रागमावप्रतियो-गित्वस्य सत्त्वेनातिप्रसक्ततया द्रव्यकार्यतावच्छेदकत्वाज्ञपपत्तिरिति भावः। नन्विति । जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तस्वरूपाणां कार्यतावच्छेदकताघट-कसंसर्गता खीकरणीया, सत्त्वस्य तथात्वे त एकस्य समवायस्यैव तथाविध-संसर्गता कल्पनीयेति लाघवमिभेश्रेखाह—जन्यसन्त्वरूपेति । स्वाश्रयस-मवेतद्रव्यत्वेति । खाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन खस्मिन्नपि नीलस सत्त्वेन तत्र नीलोत्पत्तिनारणाय संबन्धकोटौ द्रव्यत्वप्रवेशः । नन्त्रेवसुक्तकार्यकारणभाव-विरहेप्युक्तकारणतावच्छेदकसंसर्गघटकतयैव द्रव्यत्वजातिसिद्धिर्निष्प्रत्यृहैवेति सिद्धं नः समीहितमिखत भाइ-कार्यत्वस्येति । नन् तर्हि लाघवात्कालिकसंब-न्धेन घटतवरत्तमेव कार्यतावच्छेदकमस्त्वत आह - कालिकसंबन्धेनेति ।

१ पामराणामिति श्रेषः. २ तथाच समवायसंबन्धेन कार्यस्वाच्छित्रंमित तादा-त्म्यसंबन्धेन द्रव्यत्वावच्छित्रं कारणमिति कार्यकारणमावः. ३ सं नीलम्. ४ इद्युपल्युणं कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे अवच्छेषावच्छेदकरोरैक्यमि दोवान्तर्-भिति. ५ सं नीलम्.

रुष्टेदकतया संयोगस्य विभागसः वा समवायिकारणतावरुष्टे-विकास ।

कसंबन्धेन पटत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहाचे खत आह— संगोगस्येति । अत्रच रूपादिगुणानां सकछद्रव्यसाघारण्याभावेन द्रव्यकार्यतया परित्यागः । सकछद्रव्यवृत्तिसंख्यादित्रयस्य च गगनादिवृत्तेनित्यत्वात् । नच संयोगत्वावच्छित्रं प्रति द्रव्य-त्वेन समवायिकारणत्वे मानाभावस्तत्त्व्यक्तिसमवेतसत्सामान्यं प्रति तत्त्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्यावश्यकतया गुणादौ तदुत्पादासंभवादिति वाच्यं, कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेद-कत्वनियमेन तादृशकारणत्वस्यावश्यकत्वात् । नित्यसंयोगाङ्गीकर्तुर्म-तसाधारण्येनाह—विभागस्येति । द्रव्यत्वसिद्धेः द्रव्यत्व-जातिसिद्धेः । कचित्त्येव पाठः । अत्र यद्यपि गुणत्वेनान्य-थासिद्धिः संभवति तथापि साक्षात्संबद्धधर्मवाचे सत्येवानुमितेः परम्परासंबद्धधर्मविषयत्विपति भावः । इद्गुपछक्षणम् । द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वं करुपनीयमिति

रामरुद्री।

द्रव्यकार्यतया परित्यागः । द्रव्यकार्यत्वेनातुक्तिः । इदं च संख्यादित्रयस्य चेलत्राप्यतुष्वय्यते । सत्सामान्यसिति । सत्त्वं समयसंबन्धः समयश्रात्र खाधिकरणसमयस्वंसानधिकरणीभूतो प्राष्टः । तेन तादृशसमयसंबन्धस्योत्यन्तिः । व्यद्यप्यमावः सिव्वति प्रतीला समयसंबन्धमात्रमेव सत्यद्ययं तथापि सामान्यशब्दस्यात्र विशेषपर-ताभ्युपगमादुकार्यलामः । सत्यदस्य सत्तावदर्यकृत्वे निल्युणव्यावर्तनाय जन्यत्व-प्रवेशस्यावद्यकृतया तत एव जातिवारणे तद्वारकसत्यद्वयध्योपत्तः । प्रागमावस्य सर्वमतासिद्धत्या प्रागमावप्रतियोगित्वं नोपात्तमिति ध्ययम् । आवद्यकत्वेति । अन्यश्य एकत्र समवेतस्यापरत्र समवायेनोत्यादप्रसङ्गादिति भावः । वस्तृतस्तु उक्तकार्यकारणभावस्य प्रतिव्यक्तिमित्रता घटादौ निल्युणभाविन तद्मप्रायेण जातिमात्रव्यावर्तनाय लाधवेन सत्यदं यथाश्रुतमेव सम्यगिति प्रति-माति । गगनादिस्यल एवागला जन्यत्वं प्रवेद्यकार्यकारणभाव इति भावः । कार्यन्मात्रवृत्तिजातेरिति । अन्यश्य तदविच्छवस्यकस्यस्यत्वात्तिति भावः । गुणत्वेनान्यथासिद्धिरिति । स्वाश्रम्यस्वरूपरंपरासंवन्वेन गुणत्वस्यापि गुणत्वसापि ग्राण्यासिद्धिरिति । स्वाश्रम्यस्वरूपरंपरासंवन्वेन गुणत्वस्यापि ग्राण्यासिद्धिरिति । स्वाश्रम्यस्वरूपरंपरासंवन्वेन गुणत्वस्यापि

दकतया द्रव्यत्वसिद्धिति । मनु दशमं द्रव्यं तमः कृतो विनक्ती।

प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धिः । प्रतिवध्यतावच्छेदकं तु पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तिभृतत्वमेव । नित्यव्यावृत्तत्वात् ।
भूतत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकरवे तु मूर्तत्वस्य तथात्वमादाय
विनिगमनाविरहापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकरवं तु
धर्मिप्राहकमानसिद्धम् । न च तस्य गगनादिवृत्तित्वे मानाभाव इति
वाच्यं, भूतत्वेन तुस्यव्यक्तिकत्वापत्त्या विनिगमनाविरहेण गगनादिपञ्चवृत्तित्वाभ्युपगमात् । नच भूतत्वेन तुस्यव्यक्तित्ववारणाय
मनोवृत्तित्वमेव द्रव्यत्वे कस्त्यतां गगनादिवृत्तित्वकस्पने गौरवात्
गगनादिवृत्तित्वकस्पनेऽपि मूर्तत्वेन सांकर्यवारणाय मनोवृत्तित्वस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् । तथा सति मूर्तत्वजात्या द्रव्यत्वस्य
तुस्यव्यक्तित्वापत्तेरिति । ननु दशमद्रव्यस्य तमसःसत्त्वात्रव द्रव्याणीत्ययुक्तमित्रमिप्रायेण मीमांसकः शङ्कते—निन्विति । ननु

रामरुद्री।

द्रव्यनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसंभवादिति भावः । नित्यव्यावृंत्तत्वादिति । यद्यपि भूतत्वं पृथिव्यादिपरमाणुदृत्तित्वेन न नित्यव्यादृत्तम् । न चेदं प्रति-वय्यावच्छेदकं भूतत्वं परमाणुव्यादृत्तमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम् । तथासित पृथिवीत्वादिना सांकैर्यापत्या तस्य जातित्वातुपपत्तः । तथापि सांकर्यस्य दोषत्वातुपमेनैतदिमिहितम् । ननु द्रव्यत्वस्य प्रतिवन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि भूतत्वमूर्तत्वाभ्यां विनिगमनाविरहताद्वस्थ्यमत आह—द्रव्यत्वस्येति । धार्मिष्राह-कमानेति । द्रव्यत्वसाधकानुमानेत्यश्चः । तथाच तस्य प्रतिवन्धकतावच्छेदकत्वे द्रव्यत्वसेव न सिच्येदिति क्रुप्तयोरेव परस्परं विनिगमनाविरहः नतु कृतस्याकृतेनेति मावः । सांकर्यवारणायेति । यद्यपि स्वमते सांकर्यं न दोषः, तथापि तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन तस्य दोषत्वमभ्युपेत्यापि दोषान्तरमाह—तथासतीति । चळित च्छायेति प्रतीतेयेति । यद्यपि नीलं तम इति प्रतीतेरिव एँतस्या अपि प्रतीतेर्प्रमस्य सर्वसिद्धतया रूपवता-स्वातः, तथापि वहवादितेजस्यापाधिकरक्तादिरप्रभमस्य सर्वसिद्धतया रूपवता-

[्] १ समनियतत्त्व. २ अवृत्तित्वात्. ३ भृतत्वं विद्याय पृथिवीत्वं नित्यपृथिव्यां,
-शृथिवीत्वं विद्याय भृतत्वं जळवणुके, उमयसमावेशः जन्यपृथिव्यामिति संकरः।
अ चकति च्छावेति प्रतीतेः.

नोक्तं तद्धि प्रत्यक्षेण गृद्यते तस्य च रूपवन्तात्कर्मवन्ताच द्रव्यत्वम् । तद्धि गन्धश्चन्यत्वाच पृथिवी, नीलरूपवन्ताच

वमिस मानाभावेन नोकिमित्याशङ्कृथ तमःसाधकप्रत्यक्षप्रमाणमाह—तद्भीति । तमो हीत्यर्थः । प्रत्यक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण । ननु
वमसः सिद्धावि तस्य द्रव्यत्वे किं मानमित्याशङ्कथानुमानप्रमाणमाह—तस्येति । तमस इत्यर्थः । चकारो द्रव्यत्वमित्यनेनान्वेति ।
तथाच तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यनुमानं तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणमिति
स्चितम् । इद्युपछक्षणम् । परत्वाद्याश्रयत्वादित्यि बोध्यम् ।
इदं तमः परमिद्मपरमिति प्रतीतेः । ननु तमसि रूपे मानामावः,
न च नीछं तम इति प्रतीत्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । प्रतीतेर्ञानितत्वादतो हेत्वन्तरमाह—कर्मवन्त्वादिति । कर्मवन्त्वं च समवायसंबन्धेन विविश्वतं तेन जन्यमात्रस्य कालिकसंबन्धेन कर्मवत्वेऽपि न व्यभिचारः। नच स्वरूपासिद्धिः। चळति च्छायेति प्रतीत्या
कर्मवन्त्वसिद्धेः । तमसः क्षुप्रद्रव्येष्वन्तर्भावं निराकुरुते—तद्धीत्यादिना । गन्धोति । गन्धामावस्य हेतुत्वोक्तो पटगतगन्धप्रतियोगिकामावमादाय घटे व्यभिचारोऽतः शुन्यत्वमुक्तम् । हेतुश्च
प्रतियोगिव्यधिकरणः समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि

रामरुद्री।

प्रतीतौ अमत्वकल्पनसंभवः । क्रियावत्ताप्रतीतौ तु न तथा संभवः, कापि क्रियावत्ताप्रतीतौ तथात्वादर्शनादिति भावः । यद्यपि वेगवतः पुंसः स्थिरे वृक्षादौ अमरूपा क्रियावत्ताप्रतीतिरनुभूयते, तथापि तत्र आन्तपुरुषनिष्ठदोष-स्थैव क्रियावत्ताअमजनकत्वेन कृत्रतथा अमविशेषे समीपवृत्तपुदासीनपदार्थनिष्ठ-क्रियारूपदोषस्य क्रियाअमजनकत्वेन कृत्राप्यकल्पनात् नात्र प्रतीतेश्रेमत्वकल्पन-संभव इति भावः । नृतु गन्धाभावादित्यनुक्त्वा गन्धभूत्यत्वाष्ठ पृथिवीति किमर्थगुक्तमित्याश्रक्ष गन्धाभावादित्युक्ते गन्धप्रतियोगिकाभावहेतुता लभ्यते तथा च तत्तद्रन्धाभावस्यापि तथात्वेन तस्य च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वात् गन्ध-सामान्याभावस्य हेतुतालामाय गन्धभूत्यत्वादित्युक्तमित्याभावस्यते । संयोगसंबन्धाविक्छन्नगन्धाभाववति चेति । नैव

१ सिद्धमिति श्रेषः. २ प्रतियोगिनैयधिकरण्यषटितव्यमिचारङङ्खणाभिप्रायेणाह— नचेति.

दिनकरी।

बोध्यः । तेन नोत्पत्तिकाळीने संयोगसंबन्धाविळ्ळनगन्धाभाववित च घटे व्यभिचारः । नीलह्रपेति । अनुगतेनैकेनैव नीलह्रपेण

रामरुद्री।

संयोगेन गन्धाभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यैव दुर्घटतया तादशाभावमादाय व्यभिचारप्रदर्शनमसङ्गतं संयोगेन प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धरिति बाच्यम्। यादश-संबन्धसामान्ये यदमावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वयदमावाधिकरणीभृतयर्तिकचिध-त्त्यतुयोगिकत्वोभयाभावः । तद्धिकरणे तद्भावस्य तादृशसंबन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वमित्युक्तौ तादशामावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवादिति भावः। वस्तुतस्तु सुरभ्यसुरभ्यवयवार्व्यघटे व्यभिवारो दुर्वारः तत्र परस्परविरोधेन कस्यापि गन्धस्यानुत्पत्त्या प्रतियोगिच्यधिकरणसमवायसंबन्धाविच्छन्नगन्धसामा-न्याभावसत्त्वादिति प्रतियोगिन्यधिकरणतं खसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन गन्धा-निषकरणे निरैवच्छिन्नदैशिकविशेषणतया वृत्तित्वं तद्विशिष्टगन्धाभावस्य हेतुत्वे तात्पर्यमुपगन्तव्यम् । उक्तघटे च उक्तसंबन्धेन कपालनिष्ठगन्धसत्त्वेन तत्र गन्धामावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासंभवाज्ञ व्यभिचारः । न च यत्र प्रुरभ्य-सुरभिकापालिकारच्यं कपालद्वयं तत्र समवेतस्य घटस्य खाश्रयसमवेतत्वसं-बन्धेनाऽपि गन्धाधिकरणत्वविरद्वाद्यभिचारतावदस्थ्यमिति वाच्यम् । कपालद्वय-संयोगादुत्पत्स्यमानस्य घटस्य कपाळावयवादिष्वपि समवायेनोत्पादस्वीकारात् । अन्यया घटसत्त्वदशायामेव कापालिकादौ समवायेन घटाभावस्य प्रसक्षापत्तेः। न च कपालस्य घटप्रतिबन्धकत्वात्कयं कापालिकादौ तदुत्पाद इति वाच्यम् । द्रव्यविभाजकोपाधिन्याच्या या घटत्वादिजातयस्तत्ताजात्यवच्छिनं प्रति तत्ताजात्य-विच्छिन्नस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमेन घटं प्रति कपालस्याप्रतिबन्धकत्वात् । तद्रव्यं प्रति तद्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वेन वा प्रतिबन्धकतायाः स्वीकरणीयत्वादिति । पार्थिवप-रमाणी गन्धनाशदशायां गन्धाभावसत्त्वातत्र व्यमिचारवारणाय विशेषणतायां निरवच्छिन्नत्वप्रवेशः । इत्यं च संयोगेन गन्धाभावस्यापि प्रतियोगिन्यधिक-रणत्वात् तद्वारणाय समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशसार्थक्यम् । एतेन प्रतियोगिन्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यधिकरणात्रृत्तित्वं तदा तादशगन्धाभावाः प्रसिद्धिः अधिकर्णभेदेनाभावामेदात् । यदि प्रतियोग्यनधिकर्णवृत्तित्वं तदा गन्धाभावप्रतियोगित्वेन गन्धोपादाने श्चिरोवेष्टनेन नासिकास्परीतुल्यता, यदि गन्धानिषकरणवृत्तित्वं तदापि गन्धानिषकरणजलादिवृत्तिगन्धाभावस्य पृथि-व्यामपि सत्त्वाद्यमिचारतादवस्थ्यम् । यदिच गन्धानधिकरणवृत्तित्वविशिष्ट-गन्धाभावस्य हेतुत्वाञ्च व्यभिचार इति विभाव्यते तदापि तद्धटकगन्धानधिक-रणत्वमात्रस्य हेत्ततासंभवेन शेषवैयर्ध्यमिति द्षणानि प्रत्यक्तानि । साश्रय-

१ निरवच्छित्रत्वं किञ्चित्रिष्ठावच्छेदकत्वानिक्रपकर्त्वम्.

न जलादिकं । तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेश्चं चक्षुः कारणमिति चेषा । आवश्यकतेजोमावेनैवोपपचौ द्रव्यान्तरकल्पनाया

हेतुना जलायष्टकभेद्सिद्धेः स्नेहामावादीनामनतुगतानां हेतुतयोपन्यासो न कृतः, जलादिकमित्यादिना तेजःप्रभृतिद्रव्यसंप्रहः। तथा व
नवसु द्रव्येष्वन्तर्भावासंभवेन परिशेषेण तमसोऽधिकद्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः। तदुक्तम्। "तमः स्नलु चलं नीलं परापरविभागवत्।
प्रसिद्धद्रव्यवैधम्योभवभ्यो भेतुमहती"ति। नतु तमसो द्रव्यत्वे
आलोकनिरपेक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण प्रहो न स्यात् द्रव्यप्रहे द्यालोकसापेक्षचक्षुरिन्द्रियस्य हेतुत्वादित्यत आह—तत्प्रत्यक्षे चेति।
तमःप्रत्यक्षे चेत्रर्थः। तमोभिन्नद्रव्यचाक्षुष्रत्वाविल्जनं प्रत्येव
संयोगसंबन्धेनालोकत्वेन कारणत्वावधारणादिति भावः। आवव्यक्तेजोभावेनेति । प्रकृष्टमहत्त्वोद्भूतानभिभूतक्ष्पवचेजस्त्वावचिक्रमाभावेनेत्रर्थः। अन्धकाराभाव एव तेजः किं न स्यादिति तु

रामरुद्री।

समवेतत्वसंबन्धेन गन्धानिधकरणत्वस्य पार्थिवपरमाणौ व्यभिवारित्वेन शेषसार्थक्यादिति विभावनीयम् । हेतुत्वयेति । एतेन प्राचीनप्रन्थेषु जलादिभेदसाधने नानाहेतूपन्यासो व्यथंप्रयास इति स्चितम् । परिशेषेणेति ।
पृथिव्यादिभिक्तत्वे सित इव्यत्वरूपहेतुनेखर्यः । न च विशेष्यासिद्धः, रूपादिना तत्साधनादिति भावः । उक्तार्थे मीमांसकानां संमतिमाह—तदुक्तमिति । परापरयोगैं विभागौ विशेषधमौं परत्वापरत्वरूष्णे तद्वदिति परापरविभागवदिखस्यार्थः । प्रसिद्धद्रव्यवैधम्यादिति । प्रसिद्धानि यानि पृथिव्यादिद्रव्याणि तेषां वैधम्यात् तदवृत्तिगन्धग्रन्यत्वादेरिस्थरः । नतु तत्प्रसक्षे चेस्यादिम्लं प्रकृतानुपयुक्तमिसाशङ्कां निराकृवंन् तद्वन्यमवतारयति—निव्वति ।
नतु तेजोभावस्तम इति वादी प्रष्टव्यः किं तेजःसामान्याभावस्तमश्चव्याः
उत तद्विशेषामावः । नादाः, गाढान्धत्तमस्यि तमःप्रतीस्वनुपपत्तः, सदैव
सर्वत्र तेजःपरमाणूनां सत्त्वात् । न द्वितीयः, सौरालोकसत्त्वेऽपि यिक्वित्तेजोभावसत्त्वेन तमःप्रतीस्वापत्तिरस्वतो यादश्वेजोमावस्य तमःश्चदार्थता तादशं
तेजोभावं दर्शयति—प्रकृष्टेति । तेजकृयणुकसत्त्वेऽपि तमःप्रतीतेरनुभवसिद-

१ केद्दाभावभास्तररूपादीनामिति पाठान्तरम्. २ अनुमानप्रयोगसु तमःपृथि-व्यादिनवद्गव्यातिरिक्तदृष्यं पृथिव्यादिमिन्नते सित दृव्यत्वात् पृथिव्यादौ व्यमिचार-वारणाय सस्तन्तं, गुणे व्यमिचारवारणाय दृव्यत्वम्.

अन्याय्यत्वात् । रूपवत्ताप्रतीतिस्तु अमरूपा कर्मवत्ताप्रतीति-रप्यालोकापसारणौपाधिकी आन्तिरेव । तमसोतिरिक्तद्रव्यत्वे

दिनकरी।

न सम्यक्, उष्णस्पर्शभाखरह्तपबुद्धेरनुपपत्तेरिति सुचनायावश्यक-पदम् । उपपत्ती, तमोव्यवहारोपपत्ती । ननु तमसक्तेजोभावत्वे रूपवत्ताप्रतीतिः कथं, अभावे रूपाभावादिखत आह्- रूपव-त्तेति । ननु रूपवत्ताप्रतीतेर्भान्तित्वेऽपि चलतीति प्रस्यसिद्धकर्म-वचहेतुना द्रव्यत्वं सेत्स्यतीयत आह - कर्मवचाप्रतीतिरपीति । नहि द्रव्येऽन्यौपाधिकी कर्मवत्ताप्रतीतिरिति भावः । नृतु प्रतीते-श्रीन्तित्वं तत्रैव स्वीकियते यत्रोत्तरकाले बाधझानं प्रकृते च तमो न चलतीति उत्तरकाले बाधज्ञानाभावात्कथं प्रतीते भ्रोन्तित्वसित्यतो दूषणान्तरमाह-तमस इति । अवयवादीत्यादिना उत्पत्तिध्वं-सपरिप्रहः । यत्त्वारोपितं नीलक्त्पं तम इति कन्दलीकारमतम् ।

रामरुद्री।

त्वात् महत्त्वे प्रक्रष्टत्वविशेषणम् । चश्चरादितेजस्सत्त्वेपि तमःप्रतीतेरुद्भृतत्विन-वेशः । हिरण्यादितेजःसत्त्वेऽपि तमःप्रतीतेरनभिभृतत्वस्यापि निवेशः । तथा-चैतादश्विशेषणविश्रिष्टतेजस्सामान्याभावस्य तमदशब्दार्थतया नोक्तापत्तिरिति भावः । नृतु तेजोभावे आवश्यकत्वं अवश्यक्रप्तत्वं तच घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्या यथा घटाभावादिरवर्यं ऋप्तः तथा तेजो नास्तीति प्रतीखा तेजोऽभावोऽपीत्यप-पादनीयं तच न संभवति वेजोरूपद्रव्ये मानामावात् तमोरूपद्रव्याभाव एव वेजस्त्वप्रवीवेरुपगमसंभवादित्याशङ्कामपनेतुं वेजोरूपद्रव्यस्यावश्यकतां प्रदर्श-·यति—अन्धकाराभाव प्वेति । आवश्यकपद्मिति । तथाच तमो-भाव एव तेजः किं न स्वादित्याशङ्कानिरासाय मुळे तेजस्वावश्यकत्वं प्रद-र्शितमिति भावः । यत्रोत्तरकाल इति । इदं रजतमिति अमानन्तरं नेदं रजतमिति बाधनिश्वयादेव पूर्वतनप्रतीतेर्भ्रमत्वं कल्प्यते नतूत्तरकाळे बाधनिश्वयामावे, अन्यथा घटादिविषयकप्रतीतीनामपि अमत्वकल्पनापत्या - ग्रन्यवादापतेरिति भावः । दूषणान्तरमाहेति । तथाच धूमो बदि वहिन व्यभिवारी स्वात्तिहें विक्रजन्यों न स्यादिति तर्केण व्यभिवारज्ञानप्रतिबन्ध-

१ नीलं नम इति प्रतीतिबदिति शेषः. २ मालोकसमवेतापसरणात्मकिमावि-षयिणील्यं:। तथाच रफटिके जपाकुसुमसंबन्धाचया छौहित्यप्रत्ययस्तथा प्रतियोगि-रूपालोकसंबन्धात्तमस्यालोकविषयिणी तादश्यप्रतीतिरिति आव:.

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकष्टत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥
अमणादिकमपि पृथकर्मं अधिकतया क्वतो नोक्तमत आह—
अमणमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ सामान्यं निरूपयति —सामा-

दिनकरी।

माजकोपाधिमिश्रेमणत्वादिभिः। मूळे ग्मनादेवेति । अयेवमुत्से-पणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावात् गमनादेव लामे उत्सेपणत्वादिभिरपि विभागोऽजुिवतः। निह उत्सेपणादौ गमनत्वं नानुमाविकमूर्ष्वमधश्च प्रक्षिप्तलोष्टादावूर्ष्वं गच्छत्यधो गच्छतीति प्रत्ययादिति चेत्र । स्वतके-च्छत्य मुनेर्नियोगपर्यनुयोगानईत्वादिति ॥ ६॥ ७॥ त्रस्तुश्चणं त्विति । लक्ष्यणप्रयोजनं त्वितरभेदस्य व्यवहारस्य वा सिद्धिः। सामान्यमितरेभ्यो द्रव्यादिभ्यो भिद्यते सामान्यमिति व्यवहारिवयो वा नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वात् यत्रैवं तत्रैवं यथा द्रव्यमिति।

रामरुद्री।

तावच्छेदकमिति भावः। लिङ्गज्ञानस्य कारणतावादिमते तु गुणत्वस्य जातित्विस्त्रस्यंभवेऽपि न क्षतिः। तेन द्रव्यक्मंभिन्नत्वे सित सामान्यवत्त्वरूपोपावेरेव गुणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपगमादिति ध्येयम् ॥ ४॥ ५॥ गमनादेवेति गमनपदादेवेति कारिकार्थः। लोष्टादाविति । प्रामादिकोऽयं प्रन्यः। उत्थिपतीति व्यवहारो हि चेतनेष्वेवातुभूयते न स्वचेतने लोष्टादौ, तसाल्लोश्टादिनिष्ठगत्यतुकूल्चेतनव्यापार एव उत्पूर्वकक्षेपपातोर्थः आश्रयत्वं चाक्यान्तार्थं इत्यवस्यमङ्गीकरणीयं तथा चाचेतने घटः प्रक्षिपतीति व्यवहारामावेन लोष्टाचेतनिक्षयायां गतिस्वोपपादनस्य प्रकृतानुपयोगात् परंतु लोष्टादिकं प्रक्षिपति वैत्रो गच्छतीति प्रस्थयात् उत्तरदेशसंयोगातुकूलिकयामात्रस्यव गतित्वादिन्त्येव केखनीयमिति मन्तव्यम्। नियोगपर्यनुयोगिति । अयमाश्यः गतित्वादिन्त्येव केखनीयमिति मन्तव्यम्। नियोगपर्यनुयोगिति । अयमाश्यः गतित्वं प्रकृते उत्क्षेपणादिभिन्नत्वे सत्युत्तरदेशसंयोगानुकूलिक्यास्वमेव विभाजकतावन्त्रक्षेत्रणादिभिन्नत्वे तत्युत्तरदेशसंयोगानुकूलिक्यास्वमेव विभाजकतावन्त्रक्षेत्रस्वोगमितं तेन द्रव्यत्वपृथिवीत्वाभ्यामिव गतित्वोत्क्षेपणत्वाभ्यामिति विभागस्यार्वेद्वरेषि न क्षतिः। नन्वेवं पृथिव्यन्यद्रव्यत्वादिना विभागपित्तिः विद्याग्येनुयोगौ प्रश्रनिन्दे ॥ ६॥ ७॥ अन्वयद्यान्तामावादाह—यन्नैवमिति ।

१ परमिति अपरमिति च सावप्रधानो निर्देशः द्विविधमित्यस्य द्विप्रकारवदि-त्यथैः परत्वापरत्वयोः द्विप्रकारेऽन्वयः तथाच परत्वापरत्वामिन्नद्विप्रकारवत्सामान्य-मिति वाक्वार्थैः. १ उत्होपणादिवारणाय सत्त्यनां धटादिवारणाय विश्वेष्यम्,

न्यमिति । तर्ष्ट्रेश्वणं तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् । अने-कसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्तीत्यतः उक्तं नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्तीत्यतः उक्तमनेकेति । नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्या-प्यस्ति । अतो वृत्तित्वसामान्यं विद्याय समवेतत्वसुक्तम् । एकव्यक्तिमात्रवृत्तिस्तु न जातिः । तथाचोक्तम् । "व्यक्तेर-

दिनकरी।

एवं छक्षणान्तरेप्यूद्यम् । अनेकत्वमेकभिन्नत्वम् । जळपरमाणुरूपा-दावतिव्याप्तिवारणायोक्तो विशेष्यभौगः । समवेतत्वघटकसमवाय-फळमाह—नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमिति । नचैवं नित्यसंयोगेति-व्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य निरस्तत्वात् । कुतो निरास इति चेन्न । द्रव्यनिष्ठकारणतानिरूपितसंयोगनिष्ठकार्यतावच्छेदककोटौ जन्यत्व-निवेशे गौरवात् । नित्यसंयोगाङ्गीकर्ष्टनये संयोगत्वस्य नित्यवृत्तित्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात् । तुत्ययुक्त्या नित्यविभागसिद्धापत्तेश्च ।

रामरुद्री।

पक्रभिक्षत्वमिति । नच यत्किचिदेकत्वाविष्ठकाभेदवत्समवेते रूपादौ जातिलक्षणातिन्याप्तिरिति वाच्यम् । एकभिक्षत्वपदेन एकत्वाविष्ठकाप्रतियोगिताकमेदथैवोकत्वात् । नचैवमप्रसिद्धिः, प्रन्यकारेणोभयं नैकमिति प्रतीखक्षीकारेण
उभयत्वाविष्ठकाएव तत्प्रसिद्धेः । नचैवमपि जलपरमाणाविष उभयत्वावच्छेदेन
तादशमेदसत्त्वात्तत्समवेतरूपे अतिन्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । मेदो यद्ववच्छेदेन वर्तते तदवच्छेदेन वृत्तित्वस्थैव समवेतत्वपदेन विवक्षणीयत्वाकातिन्याप्तिः ।
वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगिसमवेतत्वसाधिकरणसमवेतत्वोभयसंवैन्वेन मेदविशिष्टत्वस्थैवानेकसमवेतत्वाक्ष काप्यनुपपत्तिः । एतेन तादशमेदानुयोगितावच्छेदकद्वित्वायवच्छिक्षजातिवृत्तित्वमप्रामाणिकं जातेनिरवच्छिक्षवृत्तित्वादिति दूषणमपास्तम् ।
निस्यविभागोति ॥ कदापि परस्परासंयुक्तपरमाण्वोनिस्यविभागसंमवात् ।
नच संयोगानन्तरमेव विभागप्रतीतेः तादशपरमाण्वोः कदापि विभागप्रतीतेः
कयं निस्यविभागभ्युपगमसंभव इति वाच्यम् । तथासिति क्रियानन्तरमेव संयोगप्रतीतेः निस्रेषु संयोगप्रतीत्यसंभवािस्रस्यंगाभ्युपगमोऽपि न संभवतीति तुत्य-

१ नतु व्यवणात्मकसाधारणधर्मश्चानंतिना विमागोऽनुपपन्न इलाशङ्कां मूळलसामा-न्यपदेन स्वितव्यवणप्रदर्शनेन परिहरति तद्वश्चणं त्विति. २ अनेकसमवेतत्वं. ३ घटभेद-मादाय पटनिष्ठतद्रूपवारणाय प्रथमसंबन्धतिवेशः तत्पटमेदमादाय तत्पटनिष्ठतद्रूपवार-णाय द्वितीयसंबन्धः भेदश्च प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विश्वेषणीयस्नेन नोभयभेदमादाय दोषः.

मेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसंवन्घो जाति-धनकरीः।

नृन्वाकाशत्वरूपजातावव्याप्तिसात्या अनेकसमवेतत्वाभावादित्याशह्याऽलक्ष्यत्वेनोत्तरमाह—एक्व्यक्तिमात्रेति । व्यक्तेरभेदरूपस्य
वाषकस्य सत्त्वादिति शेषः । अनुगतिषयो जातिकल्पिकाया
अभावादिति भावः । नृतु व्यक्त्यभेदस्य जातिवाधकत्वमेवासिद्धं
निःसामान्यत्वे सति विशेषान्यत्वे च सति समवेतत्वस्य जातिलक्ष्यणत्वादित्यतः संगतिमाह—तथाचोक्तमिति । द्रव्यिकरणावस्यामुद्यनाचार्येरिति शेषः । बहुवृत्त्येकधर्मस्य सामान्यतया
सर्वसिद्धत्वादेकव्यक्तौ जातिरनभ्युपेयेति भावः । व्यक्तेरभेद एक-

रामरुद्री।

मिति भावः । नच निखविभागाङ्गीकारे संयोगनाशको गुण इति विभागलक्षणस्य तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । निल्यविभागानङ्गीकारेणैव तल्लक्षणप्रणयनात् । इदानीं त विभागत्वजातेरेव तल्लक्षणत्वसंभवादिति ध्येयम् । व्यक्तेरभेदेति । व्यक्तराश्रयस्य । निष्ठत्वं षष्ट्रचर्यः । भाश्रयनिष्ठमेदप्रतियोगिकामाव इति समुदा-यार्थः । नचैवं घटत्वादेरपि जातित्वं व स्यात्तदाश्रये यत्किचिद्धेदप्रतियोगिकामा-वसत्त्वादिति वाच्यम् । मेदपदेन खाश्रयप्रतियोगिकमेदस्य विवक्षितत्वात्, खाश्र-यनिष्ठखाश्रयप्रतियोगिकमेदसामान्याभावः खनिष्ठजातित्वे वाधक इत्यस्य समु-दायार्थत्वात् । नच गगनत्वाश्रयेऽपि खस्यैव द्वित्वादिना मेदसत्त्वाद्गगनत्वादाविप जातित्वबाधो न स्यादिति वाच्यम् । खाश्रयनिष्ठप्रतियोगितायाः व्यासज्यवृत्तिः धर्मानविच्छन्नत्वेन विशेषणीयत्वादिति भावः । नृतु खाश्रयनिष्ठस्य खाश्रयनिष्ठ-व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छित्रप्रतियोगिताकमेदसामान्याभावस्य स्वस्मिन् जातित्व-बाधकत्वे कि मानमिलाशङ्कायामाह-अनुगतिधय इति । नानाधर्मिषु एकप्रकारकिथ इत्यर्थः । नानाघटादिव्यक्तिषु एकधर्मप्रकारकबुख्यपपत्तये हि घटत्वादिजातिः कल्प्यते एकव्यक्तौ त तथाप्रत्ययः तद्यक्तित्वमादायापि उप-परात इति तदातिरिक्तजातिकल्पने प्रमाणाभाव इत्यर्थः । असिद्धमिति । घटत्वं जातिरिति प्रतीतिनत् गगनत्वं जातिरिति प्रतीतिरेन तस्य जातित्वसाधिका मविष्यतीति भावः । नुतु गगनत्वादेर्जातित्वे तत्राव्याप्र्यापत्त्या पूर्वोक्तलक्षणस्य जातिलक्षणत्वासंभव इत्यतो लक्षणान्तरमाइ—निःसामान्यत्वे सतीति। रूपाः हावतिन्याप्तिवारणाय प्रथमसत्यन्तं । विशेषेऽतिन्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यन्तं । रूपचंसादावतिच्याप्तिवारणाय विशेष्यदलमिति बोध्यम् । संमतिमाहेति ।

१ द्वित्वायवच्छित्रानुयोगिताकपर्याप्तिकृत्वं व्यासञ्यवृत्तित्वं तथाच पूर्वोक्तदिलाः दिना वेदस्य व्यासञ्जवृत्तिवर्मावच्छित्रप्रतिवोगिकृत्वाचदारणमिति मावः.

बाधकसंग्रहः" । परत्वमधिकदेशवृत्तित्वमपरत्वमस्पदेशवृ-दिनकरी।

व्यक्तिकत्वमाकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकम् । तुल्यत्वं तुल्यव्यक्तिष्ट्-चित्वं घटत्वकछशत्वादीनां जातीनां भेदे । बस्तुतस्तु तुल्यत्वं स्वभिन्नजातिसमनियेतत्वमिति यावत् । तच जातिबाधकमेवेति ध्येय-मिति भावः । संकरश्च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्र

रामरुद्री।

व्यक्तरमेदस्य जातिवाधकत्वे प्राचामित्यादिः । तथाच गगनत्वं न जातिरिति प्रतीतिरेव प्राचां संमतेति भावः । एकव्यक्तिकत्त्वमिति । एकाश्रयकत्व-मित्यः । थाश्रये एकत्वं च स्वसजातीयद्वितीयराहित्यं, साजात्यं च तत्तदा-श्रयत्वेन । नवैवं सिद्धासिद्धम्यां व्याघातः । साश्रयनिष्ठमेदाप्रतियोग्याश्रयकत्वं मेदश्व पूर्वेवदेव व्यासज्यवृत्तिधर्मानविष्ठिकप्रतियोगिताकत्वेन विशेषणीय इति ध्ययम् । तुन्यव्यक्तिवृत्तित्वमिति । श्रन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमित्यधः । तथाच खनिष्ठजातितुत्याश्रयकत्वं स्वस्मन् जातित्वे वाधकमित्यायातं तच न संभवित कलशत्वजातौ स्वात्मकघटत्वतुत्याश्रयकत्वादित्यतो जातिवाधकशब्दस्य यजातौ यज्जातितुत्याश्रयकत्वं तत् तज्जातौ तज्जातिमेदवाधकमित्यर्थपरतां सूच-यति—जातीनां मेद् इति । वाधकमिति पूर्वेणान्वयः । नन्वेवं एकसैव जातिवाधकपदस्य कविज्ञातित्ववाधकार्यकत्वस्य कविज्ञातिमेदवाधकत्वार्थकत्वस्य च न संभवः "सक्वदुव्वरितः शब्द" इति न्यायादित्यस्यसादाह—चस्तुतस्त्विति । परस्परेति । स्वसमानाधिकरणस्यसमानाधिकरणाभाव-

१ तथाच सर्वजातिन्यापकत्वं केवलपरत्वं, जातिन्याप्यत्वे सित जात्वन्यापकत्वं केवलपरत्वं, जातिन्याप्यत्वे सित जातिन्यापकत्वं परापरत्वमिति बोध्यम्. २ तच स्वसमानाधिकरणान्योन्यामावप्रतियोगितानवच्छेदकस्वभिन्नजातिसमाना-धिकरणान्योन्यामावप्रतियोगितानवच्छेदकस्वस्वभू । कम्बुग्रीवादिमस्तेन सद्द विकरणान्योन्यामावप्रतियोगितानवच्छेदकस्वरूपं, स्वन्याप्यत्वस्वन्यापकत्वस्वभिन्नत्वेन सद्द विद्वस्य जुल्यन्यिकत्ववारणाय स्वभिन्नपर्वस्य जातित्वेन निवेद्यः घटत्वस्य कुल्यत्वेन जुल्यन्यिकतत्ववारणाय स्वभिन्नपर्वस्य जातित्वेन निवेद्यः घटत्वस्य कुल्यत्विकत्ववारणाय स्वभिन्नपर्वस्य जातित्वन निवेद्यः घटत्वस्य कुल्यत्विकत्वपर्वाते कम्बुग्रीवादिमस्त्वस्य स्वभिन्नघटत्वादिजात्या सद्द निरुक्तप्रयत्विकत्वपर्वाते कम्बुग्रीवादिमस्त्वं न जातिः स्वभिन्नजातिसमनियतत्वात्, यद्यत्वभिन्नजातिसमनियतं तन्न जातिः द्रव्यत्वसमनिवत्वत्वात्, यद्यत्वसिम्नत्वयात् कम्बुग्रीवादिमस्त्वस्य जातित्वान्यत्वपर्वस्यमनिवत्वप्रयत्वेन स्वप्यत्वस्यविक्षया चुल्यन्यक्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वया एतस्यापि जातिस्व-मावसिद्यौ तत्र लिङ्कानविषया तुल्यन्यक्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वया एतस्यापि जातिस्व-मावसित्वव्यक्तिवाच्यवस्यत्विक्षयत्वेन गुस्य-प्रतिवन्यकत्वाच्यवस्यत्विक्षयत्वेन ग्रीणप्रतिवन्यकत्वाच्यत्मावव्याप्यवत्तानिक्षयत्वन द्विष्यम्प्रतिवन्यकत्वाच्यवस्यत्विक्षयत्वस्य द्विष्यव्यक्तिकत्वस्य निरुक्तवाच्यवस्यानिक्षयत्वन्यस्य द्विष्यवस्यस्यक्तिवाच्यस्यस्यान्यस्यवस्य द्विष्यस्यस्यस्य विवन्यस्यस्यस्यस्यस्यस्यस्य

चित्वं, सकलजात्यपेश्वया सत्ताया अधिकदेशवृत्तित्वात्परत्वं विकरी।

समावेशः भूतत्वादेर्जातित्वे बाधकः । भूतत्वं विद्याय मनसि वर्तमानस्य भूतत्वस्य मूर्वत्वं विद्याय गगने वर्तमानस्य भूतत्वस्य च पृथिव्यादिचतुष्टये सत्त्वात् । ननु सांकर्यस्य जातिबाधकत्वे किं मानमिति चेत्, स्वसामानाधिकरण्यसामावसामानाधिकरण्योभय-संबन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरण्योभय-प्रतियोगित्वाभाव इति नियमस्य भङ्गप्रसङ्ग एवेति । तादृशनियमें मानाभावान्न सांकर्यं जातिबाधकमिति नव्याः । अनवस्था तु बातेर्जातिमत्त्वे । यद्यपि निखळजातिष्वेकवेजात्याङ्गीकारेऽपि तद्वैजात्ये न वैजात्यान्तरमेकव्यक्तिवृत्तित्वात्त्यापि निखळजातिष्वेकविजात्यां तद्वैजात्यतदाश्रयज्ञातिषु पुनर्वेजात्यमेवमभेऽपीत्यनवस्था बोध्या । स्पद्दानिः निःसामान्यगर्भळक्षणव्याधातस्पा विशेषस्य

रामरुद्री।

प्रतियोगिजातिमनिष्ठासावप्रतियोगित्वं खस्य जातित्वे बाधकमित्यर्थः । इस-यसंबन्धेनेति । सामानाधिकरण्यसंबन्धेन द्रव्यत्वविशिष्टे पृथिवीत्वादौ द्रव्यत्व-समानाधिकरणामावप्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वाद्यभिचारवारणाय खाभावसामानाधि-करण्यप्रवेशः । जलत्वाद्यमावसमानाधिकरणे तत्रैव जलत्वसमानाधिकरणामाव-प्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वात्तद्दोषताद्वस्थ्यमतः खसामनाधिकरण्यप्रवेशः । नियमस्य भक्रप्रसङ्ग पवेति । उक्तोभयसंबन्धेन यजातिविशिष्टजातित्वं यत्र तत्र तजातिन्यापकत्वमिति नियमः । दृष्टश्वासी पृथिवीत्वन्यापके द्रव्यत्वादौ एताह-श्वनियमभन्नापत्तिरेव सांकर्यस्य जातित्ववाधकत्वे मानं, सांकर्यस्थले जाति-त्वखीकारे एतादश्वनियमभन्नापत्तिरिति भावः। सांकर्यस्थे एकमात्रस्य जातित्वेऽपि नैतादशनियमस्य भन्न इति मूर्तत्वं कियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धा जातिरिति केचन वदन्ति । ताहरानियमे मानाभावादिति । व्याप्ति-प्राहकातुकूलतकीमानादिल्यर्थः । एकव्यक्तिवृत्तित्वादिति । तथा च जातौ जासङ्गीकारेऽपि नानवस्थेति मावः । निःसामान्यत्वघटितेति । निःसामा-न्यत्वे सति सामान्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वं विशेषलक्षणं विशेषत्वजात्वज्ञीकारे तस्य व्याघातः विशेषावृत्तित्वं एतस्य च विशेषत्वे जातित्ववाधकत्वाङ्गीकारे विशेषे जालन्तरनिरास्रो न स्वादिलसिप्रायेण जातिबाधकशब्दस्य विशेषे जातिमत्त्व-बाघकतां सूचयति-विशेषस्य जातिमस्य इति । बाघकमिति पूर्वेणान्वयः। एतचापाततः, एकशब्दस्य एकदा नानार्थकत्वासंमवेन विशेषहत्तीनां जातित्वे

तद्पेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम् । पृथिवीत्वाद्यपेक्षया दिनकरी।

जातिमत्त्वे । यद्वा रूपस्य स्वतो व्यावर्तकत्वस्य हानिः । तत्र जातिस्वीकारे तयेव व्यावर्तकत्वं वाच्यं सामान्याश्रयस्य सामान्य-रूपेणैव व्यावर्तकत्वनियमात् । नच सामान्यरूपेण विशेषाणां भेदसाधकत्वं संभवति व्यभिचारात्, तादृशनियमानङ्गीकारे पर-माणुगतैकत्वानां तत्तद्वाक्तित्वेनेव परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वसंभवेन विशेषस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति तु ज्यायः। असंबन्धः प्रतियोगि-

रामरुद्री।

इससैव वकुमुचितत्वात् । नन्नं विशेषलक्षणं प्रन्यकृता नोक्तमिति तद्याघातस्य विशेषे जातिमत्त्वबाधकत्वं न प्रन्थकृद्भिप्रेतं अन्यया तादशलक्षणा-भिधानस्य प्रन्यकर्तुरावश्यकत्वापत्तिः, किंतु परमाणुनां परस्परमेदसिज्धर्थमेव विशेषाज्ञीकार इति बदतो मुलकारस्य भेदसाधकत्वमेव तल्लक्षणमित्यभित्रायो लभ्यते स च न संभवति घटमेदसाधकपटत्वादावतित्याप्तेः अतः खतो मेद्-साधकलं तह्रक्षणमित्यथे मूलतात्पर्यमङ्गीकरणीयं तथाच रूपहानिशन्दस्य तादशलक्षणव्याघातपरतैव युक्तेखभिप्रायेणाह—यद्वेति । खतः खेन रूपेण । व्यावर्तकत्वं मेदानुमापकत्वं । विशेषस्य परमाणी परमाण्वन्तरमेदसाधने तद्यक्ति-त्वेनैव हेतुता बाच्या, विशेषत्वेन हेतुत्वे परमाण्वन्तरेऽपि विशेषान्तरसत्त्वेन व्यभिचारित्वापत्तेः विशेषान्तर कर्वेन अन्यस्य दुर्वचत्वात् । तन्मात्रविषयकज्ञानव्यक्तः तत्त्वे तादशजन्यज्ञानव्यक्त्यः भावदशायां तद्यकौ तद्यक्तित्वं नास्तीति प्रस्थयापत्तेः, तस्याधानवस्थाभयेन तन्मात्रविशेष्यकज्ञाने खरूपत एव प्रकारत्वमभ्युपगम्यते, तथाच विशेषस्य खेन रूपेणैव मेदानुमापकता निरावाधैव, इदंव विशेषत्वस्य जातित्वे न संभवतीति विशेषस्य जातिमत्त्वे भवति तादशलक्षणव्याघात इलाइ-तन्न जातिस्वीकार इत्यादिना।सामान्यक्रपेणैवेति। सामान्याविष्ठकात्वेने-ल्यर्थः। व्यावर्तकत्वं मेदसाधने हेतुत्वम्। नचैवं नियमे सित घटवानितरेभ्यो भिग्रते कम्बुप्रीवादिमत्त्वादिखनुमितिर्ने स्वादिति वाच्यम्। तादशनियमवादिमते इष्टत्वात्। नचैवमपि महानसीयविक्तमत्त्वावच्छेदेन तदितरमेदसाधने महानसीयविक्तरेव हेतु-र्वाच्यः महानसीयत्वं च न सामान्यमिति कथमुक्तनियम इति वाच्यम् । तस्य सामा-न्यत्वाभावेऽपि वहिलस्य तथात्वेन व्यावर्तकतायाः सामान्याविच्छन्नत्वनियमा-श्रवेः । अयैवंरीत्या तत्ताविश्चिष्टविशेषत्वेन विशेषस्य हेतत्वे विशेषस्य जातिम-रवेऽपि नोक्तनियमक्षतिरिति तथैव खीकियत इति चेत्। न। तस्य तत्तारूपसमाना-विकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वेन व्याप्यत्वावच्छेदकत्वासंभवादिति हृदयम्। ननुकानियमे मानामावः तथाच विशेषस्य जातिमत्त्वे खतो व्यावर्तकत्वं न बाधकमिलाश्रद्धां निराकरोति—तादृशनियमेति । ज्याय इति । ज्याय-स्त्वंच मूलकृदिमिप्रायाज्ञवारित्वमेव बोध्यम् । प्रतियोगितेति । नचामाव- परिभन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते । द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥ व्यापकत्वात्परापि स्याद्याप्यत्वाद्परापि च । अन्त्यो नित्यद्रव्यष्टृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥१०॥

द्रव्यत्वसाधिकदेशवृत्तित्वाद्यापकत्वात्परत्वं सत्तापेश्वयाल्पदे-श्ववृत्तित्वाद्याप्यत्वादपरत्वम् । तथाच धर्मद्रयसमावेशादुमय-मविरुद्धम् ॥ ८॥ ९॥ विशेषं निरूपयति-अन्त्य इति । अन्तेऽवसाने वर्तत इति अन्त्यः । यदपेश्वया विशेषो नास्ती-

दिनकरी।

तानुयोगितान्यतरसंबन्धेन समवायाभावः समवायाभावयोजीतिमत्त्व इति । तद्पेक्षया चेति । सत्तापेक्षया चेत्रर्थः । सत्ताजातिक्ष द्रव्यं सत् गुणः सिन्नत्याद्यनुगतप्रतीत्यैव सिद्धाति । अत्र
नच्याः, सिन्नितिप्रतीतिविषयो भावत्वमेव । अतएव सामान्यादि-

रामरुद्री।

त्वादेः जातित्वाङ्गीकारे समवायेनैव तद्वत्त्वमङ्गीकार्यमुक्तलक्षणानुसारात् तथा-चोक्तान्यतरसंबन्धेन समवायामावः अभावादौ नोभयवादिसंमतः कथं तेन हेतु-नाऽमावादौ जातिमत्त्वाभावः सिच्यतीति वाच्यम् । समवायपदेन जात्यतिरिक्त-प्रतियोगिकत्वविश्विष्टसमवायस्य विवक्षितत्वात् । इत्थंच अनुयोगितासंबन्धेन तादृशसम्बायाभाववति रूपादौ व्यभिचार्वारणाय प्रतियोगित्वनिवेशः गगनादौ व्यभिचारवारणायानुयोगितानिवेशः । केचित्रु समवायपदं जातिप्रतियोगिकः समवायातिरिक्तसमवायपरमित्याहः । तदसत् । अन्यकृता समवायैकत्वस्य व्यवस्थापनीयत्या जातिप्रतियोगिकसमवायेतरसमवायाप्रसिद्धेः । जातिप्रतियोगि-कत्वविशिष्टसमवायस्त प्रतियोगितया जातावेव तिष्ठति नान्यत्र भूतलवृत्तित्व-विशिष्टघटस्य भूतलमात्रे सत्त्ववदिति नास्मन्मते समवायैक्यविरोध इति मन्त-व्यम् । अथैवमपि जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य अनुयोगितया च जातावसत्त्वेन जातेर्जातिमत्त्वेऽपि निरुकासंबन्धस्यैव बाधकत्व-संभवादनवस्थायाः जातिवाधकत्वेनोक्तिर्व्यर्थेति चेत्, सत्यम् । जात्यतिरिक्तेत्यत्र जातिपदस्यासमवेतवृत्तिजातिपरत्वेन सत्तादौ तस्य जातिमत्त्ववाधकृत्वसंभवेषि रूपत्वादौ तद्वाधकताया अनवस्थायामेवाभ्युपेतलात्। नचासमवेतवृत्तीति व्यर्थ. अखण्डाभाषघटकतया तत्सार्थक्यात् । धस्तुतस्तु-अनुयोगितापदं सत्ता-बिच्चोभयबादिसिदं यत्समवायानुयोगित्वं तत्परमतः समवायपदस्य यथाश्रुतार्थं-करवेपि न क्षतिरिति ध्येयम्। भाचत्वमेवेति । नवैवमिह भूतछे चटामावोस्तीति.

दिनकरी।

ष्विप सिदिति व्यवहारः नत्वितिरिक्ता द्रव्यादित्रिकविति सत्ताख्या जातिरिति तेन परमपरं द्विविधं सामान्यं परं सत्तेति वैशेषिक-विभागो निर्युक्तिकत्वाद्नादेय हत्याहुः । तम् सत् । ध्वंसकार-णतावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धेः । यत्र प्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसोत्पत्तिस्तत्रेव तादात्म्यसंबन्धेन सिदित सामानाधिकरण्यप्रया-सत्त्या कार्यकारणभावात् । नच प्रागभावे व्यमिचारः प्रागभावे सत्ताविरहादिति वाच्यम् । प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगितायाः कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वादिति । वस्तुतस्तु—समवायेन सत्ताविच्छन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणतया जन्यतावच्छे-दकतया सत्ताजातिसिद्धिः । तादशकार्यकारणभावे मानाभाव हति तु न, देवाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन नीछादेनीछादाविप सत्त्वात्तत्र

रामरुद्री।

प्रतीखनुपपत्तिः घटाभावे भावत्वविरहात् अस्घातोस्तु सत्त्वबोधकत्वादिति वाच्यम्। तदनुरोधेनापि कालसंबन्धस्येव सत्त्वरूपत्वीचित्यात्, तावतापि सत्ताजातेरसिद्धे-रिवि भावः । सत्ताजातिसिद्धेरिति । नतु प्रवियोगितया ध्वंसं प्रति समवायेन सतः कारणत्वे गगनासीनां तँदापत्तिरित्याशङ्कामपनेतुं तादात्म्येन सतः कारणतां शहयति-यन्नेति । नवैतादशकार्यकारणभावानन्नीकारे सामान्यादौ धंसाप-तिरेव दूषणं एतादशकार्यकारणभावस्वीकारेऽपि गगनादौ तदापत्तिरशक्यपरिहारै-वेति बाच्यम् । कालिकसमवायोभयसंबन्धस्यैव कारणतावच्छेदकताघटकत्बा-दिति भावः । नवैवमपि महाकाले प्रतियोगितया ध्वंसापत्तिः समवायकालि-कविशेषणताभ्यां तस्यापि सत्तावत्त्वादिति वाच्यम् । महाकालान्यत्वेन कालिक-विशेषणतायाः विशेषणीयत्वादेवमुत्तरत्राप्यनुसन्धेयम् । व्यभिचार इति । प्रतियोगितया प्रागमावे ध्वंसोत्पत्त्येति शेषः । कार्यतावच्छेदकसंबन्ध-त्वादिति । प्रागमाववृत्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसं प्रति त प्रागमावरवेन हेतुत्वान्तरमेवेति भावः । नन्वेतत्कार्यकारणभावस्य प्रयोजनं प्रागभाववृत्तिप्रति-योगितासंबन्धेन प्रागभावभिन्ने ध्वंसापत्तिवारणमेव तथाच तुल्ययुक्ला घटादिष्ट-त्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसं प्रति घटत्वादिनापि कारणत्वमावस्यकं एवंच ह्रमतत्तत्कारणविरहादेव सामान्यादी व्वंसापत्तिवारणात् उक्तकार्यकारणभावो निष्प्रामाणिक एवेत्यस्वरसात्कार्यतावच्छेदकतया सत्तां साधयति चस्तत-

१ द्रव्यगुणकर्मसु. २ प्रागभावान्यवृत्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसत्वाविष्ठकं प्रति तादास्म्येन सत्ताविष्ठकं कारणमिति हि कार्यकारणमावः. ३ स्वं नीकरूपम्, ४ ध्वंसापितिरित्यमः तत्रापि समवायेन सतः शब्दादेः सत्त्वादिति भावः.

त्यर्थः । घटादीनां झणुकपर्यन्तानां तत्तद्वयवमेदात्परस्परं

नीछोत्पत्तिवारणाय वादृशकार्यकारणभावस्यावदृयकत्वात् । नच स्वाश्रयसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यत्वसंबन्धेन नीछादेहें तुत्रयेव न तदा-पत्तिरिति वाच्यम् । तादृशसमवेतत्वद्रव्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यापत्तेः । कालिकसमवायोभय-संबन्धस्य कार्यतावच्छेद्कतावच्छेद्कत्वात्सत्ताया निस्साधारण्येऽपि न क्षतिरिस्यन्यत्र विस्तरः॥ ८॥ ९॥ स्वत एवेति । स्वतो व्यावृत्तत्वं च स्वभिन्नलिङ्गकस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमित्य-विषयत्वम् । साजात्यं च पदार्थविभाजकोपाधिक्रपेण । तेन घटा-

रामरुद्री।

स्त्वत्यादिना । विनिगमनाविरहेणेति । न च खाश्रयसमवेतत्वद्रव्यत्वो-भयसंबन्धेनैव नीलादेः कारणताङ्गीकरणीया नातो विनिगमनाविरहापितिति बाच्यम् । द्रव्यत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकत्वे मानाभावेन तत्संसर्गत्वासंभवात् । विशिष्टस्य संसर्गत्वे त विशेषणविधया प्रविष्टस्याश्रयत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकतया तत्संसर्गत्वसंभवादिति भावः । नृतु सत्तायाः नित्ससाधारणत्वेन कथं **का**र्यतावच्छेदकत्वसंभव इत्याशङ्कां निराक्रक्ते—कालिकेति कालिकसमवाययोरमयोः कार्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धत्वे गौरवादुक्तकारणस्य कार्यतावच्छेदकतया जन्यमात्रसमवेतैव सत्ता सिध्येत नत् जन्यनित्यसाधा-रणी भवदमिमतसत्तेत्वाशङ्कायामाह—अन्यत्र विस्तर इति । अयं भावः— गगनादी सत्तानक्रीकारे द्रव्यत्वादिना सांकर्यापत्त्या सत्ताया जातित्वमेव न स्थात सांकर्यस्थापि जातिबाधकतायाः प्राचीनैरङ्कीकारादिति ॥ ८॥ ९॥ स्वती व्यावत्तत्वं चेति । विशेषसापि खिळाक्खसजातीयविशेषान्तरमेदानुमिति-विषयत्वादसंभववारणाय स्वभिन्नलिङ्गकेति । घटो विशेषाद्भियते कपालसमवेत-त्वादिखनुमितेरपि विशेषभिज्ञलिङ्गकत्वाद्विशेषप्रतियोगिकमेदविषेयकत्वाच ताद-शाजुमितिविषयत्वमादाय पुनस्तहोषतादवस्थ्यमतः खविशेष्यकेति । मेदे खस-जातीयप्रतियोगिकत्वप्रवेशप्रयोजनं प्रन्यकृतैव वश्यते । नृत् नशृद्धयप्रवेशे खिलक्षकखिक्षेष्यकखसजातीयेतरमेदानुमितिविषयत्वमेव खतो क्यावृत्तत्वं वक्तुमुचितं नत् यथोक्तमित्याशङ्कां निराकुरते—तेनेति । तादात्म्येव व्याकृत्तत्वेपीत्यस्य घटादीनां इत्यादिः । न क्षतिरिति परेणान्वयः । तथाच स्वतो

१ सं नीलम्, २ अयं घटस्तद्धटाद्भिषते यतत्कपालसमनेतलादित्मनुभितिरेन दादृशी अत्र अतियोगिनिविष्टं सत्तं नत्तनुयोगिनिविष्टमसंभवापत्तेः सिज्यसिद्धिभ्यां व्यापाताचेति बोष्यम्,

मेदः परमाणूनां परस्परं मेदको विशेष एव स तु स्तत एव हिनकरी।

देस्तादात्न्येन व्यावृत्तत्वेऽिप, विशेषस्य गुणादिशून्यत्वेनेतरभेदानु-मितिविषयत्वेऽिप, द्रव्यादेरिप प्रमेयत्वादिना विशेषसजातीयत्वेऽिप, न क्षतिः । नित्यद्रव्यवृत्तिरिति विशेषाणां स्थानकथनं न तक्ष्रणे

रामरुद्री।

व्यावृत्तत्वस्योक्तरूपत्वे घटादावपि तादात्म्येन घटहेतुकस्वसजातीयघटान्तरप्रति-योगिकमेदानुमितिविषयत्वेन तत्रातिव्याप्तिरेव स्यादिति भावः। भेदे खसजातीयप्र-तियोगिकत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह—विशेषस्येति । इतरमेदेति । विशेषे-तरह्रव्यादिमेद इल्पर्थः । पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण साजात्यप्रवेशस्य प्रयोजनमाह -इव्यादेरपीति। अथात्र खविशेष्यकतं परिखज्यानुमिखविषयत्वमिखत्रानु-मिखविशेष्यत्वमित्युक्तयैव सामज्जस्ये गुरुतरारम्भो विफल एव तावतैव घटो विशेषाद्भियते कपालसमवेतत्वादित्यन्तमितिमादायासंभववारणसंभवात् उक्तानु-मितौ विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वाभावादिति चेत्र । खत्वं हि नानुगतं किंतु तत्त-द्यक्तिपर्यवसन्तमेव तत्र च खपदेन विशेषोपादानं न संभवति विशेषे विशेषा-न्तरमेदसाधने विशेषेतरलिङ्गाभावादप्रसिद्धापत्तेः किंत् घटादिकमेव तत्तद्य-क्तित्वेनोपादाय लक्षणं सङ्गमनीयम्, तथाच खिवशेष्यकेखनुक्ती विशेषो घटाद्भियते गुणवद्भिन्नत्वादित्यनुमितेरपि घटभिन्नलिङ्गकरवेन घटसजातीयप्रति-योगिकमेदविधेयकत्वेन च तादशानुमितौ विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वादसंमव एव स्यात्तद्वपादाने त्त्वाज्ञमितेर्घटभिन्नलिङ्गकरवेऽपि घटम्ख्यविशेष्यकलाभावेन तामुपादाय नासंभव इति ध्येयम् । नचैनमपि विशेषकालीनो घटो घटान्त-राद्भियते एतत्कपालसमवेतत्वादित्यन्तमितेरपि घटविशेष्यकत्वात घटभिष्ठलि-क्षकत्वात्खसजातीयघटान्तरमेदविधेयकत्वाच तद्विषयत्वस्यैव विशेषे सत्त्वाद-संभवतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अविषयत्वमित्यस्य मुख्यविशेष्यताश्चन्यतार्थ-कत्वात् । इत्यंच खविशेष्यकत्वानुपादाने घटो विशेषाद्भियते कपालसमवेत-त्वादिखनुमितिमादायासंभवासंभवेऽप्युक्तेरीखा घटादिकमादायासंभववारणायैव खिनशेष्यकत्वोपादानमिति मन्तव्यम् । अनुमितिश्व मुख्यविशेष्यताद्वयश्चन्य-त्वेनापि विशेषणीया । अन्यथा विशेषो घटाद्विचते घटश्च पटाद्विचते गुणग्रद्भयत्वात् घटत्वाचेति समुहालम्बनात्रमितिमादाय खपदेन घटव्यक्तिमादा-यासंभवप्रसङ्खातः । यद्यपि समवायस्य पदार्थविमाजकोपाधिरूपेण स्वसजाती-यान्तराभावेन खजातीयमेदानुमितौ मुख्यविशेष्यत्वाभावेन समवाये विशेष-ळक्षणातिव्याप्तिः प्रसज्यते । नच समवायेऽपि द्वित्वादिना समवायमेदैसत्त्वा-

१ सत्वंहि नानुगतमिलादिस्तोक्तरीला. २ समनायघटोभयमेदस्य केनळान्वभित्वा-दिति भानः.

दिनकरी।

प्रविष्टं प्रयोजनाभावात् । तुत्र विशेषव्यावृत्तौ । नृत्वेतत्परमाणु-त्वादयो व्यावर्तका भविष्यन्ति किं विशेषेणेति चेन्न । अव्यावृत्त-धर्मस्य व्यावर्तकत्वासंभवात् तत्र व्यावर्तकान्तरापेक्षायामनवस्था-नात् । ननु विशेषेष्वेष प्रसङ्ग इति चेन्न । तस्य धर्मिप्राहकमानेन स्वतो व्यावृत्ततयेव सिद्धेः । एवंच नित्यद्रव्येषु विशेषाः सिद्धाः

रामरुद्री।

त्तादशमेदानुमितिविशेष्यत्वस्य समवाये सत्त्वाश्वातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति विशेषेपि विशेषघटोभयमेदसत्त्वेन ताहश्मेदानुमितिविशेष्यत्वमादायासंभवापत्या मेदे व्यासज्यवृत्तिधर्मानविच्छन्तप्रतियोगिताकलिक्षेषणस्यावस्यकत्वात् । तथापि तादशात्रमितिविषयो यः तद्भिन्नत्वे सति खभिन्नखसजातीयकत्वस्य समवेतत्वस्य समवायभिषात्वस्य वा विशेष्यद्लस्य प्रवेश्यत्वाषातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । अनु-मितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वमपि विश्लेषणं देयं अन्यथा विशेषेण परमाणूनां मेदसिद्धी एतत्परमाणुसमवेतत्वादेः व्यावृत्तत्वेन सिषाधयिषया तेन लिक्नेन विशेषे विशेषान्तरमेदानुमितावपि नासंभवः । ननु अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्ति-रिति कारिकया अन्तात्वे सति निलाइन्यवृत्तित्वं विशेषलक्षणमुक्तं, तत्रा-न्खत्वं खतो व्याष्ट्रत्तत्वमेव अन्ते व्यावर्तकानामवसाने वर्तत इखन्खः इति व्युत्पत्त्या यस व्यावर्तकान्तरं नास्ति तत्त्वमित्यर्थलाभात् खतो व्यावृत्त-स्वस्येव लक्षणत्वसंभवे निलाइव्यवृत्तित्वमनर्थकं समवायस्यापि निलाइव्यवृत्तिः तया समवायातिव्याप्तिवारकत्वस्याप्यसंभवात् । नच वृत्तित्वं समवेतत्वमेव विवक्षितं तथाच समवायातिव्याप्तिवारकमेव तदिति वाच्यम् । तथापि सम-वेतत्वमात्रेणैव तत्रातिव्याप्तिवारणसंभवे निलाइव्यांशवैयर्थस्य दुर्वारत्वादिल-भिप्रायेणाह—विशेषाणां स्थानकथनमिति । अव्यावृत्तधर्मस्येति । यसाद्भेदसाधकत्वमिमतं तदवृत्तित्वेन अज्ञातधर्मस्यस्यः। ज्यावर्तकत्वा-संभवात् । तदितरमेदसाघकत्वामावादिल्यर्थः । तत्र एतत्परमाणुत्वादौ । ब्यावर्तकान्तरापेक्षायां एतत्परमाणुत्वे परमाण्वन्तरावृत्तित्वसाघकहेत्वन्तरा-पेक्षायां । अनवस्थानात् अनवस्थानप्रसङ्गात् । एष प्रसङ्घ इति। अनवस्थाप्रसङ्गात्मकप्रसङ्ग इत्यर्थः । तस्य विशेषस्य । धर्मिप्राहकमानेन परमाणुमेदः किंचिल्लिज्ञज्ञाप्यः मेदत्वात् कपालमेदज्ञाप्यघटमेदवदिति विशेष-साधकानुमानेन । स्वतः प्रमाणान्तरनिरपेक्षव्यावस्ततयेव परमाण्वन्तरा-कृतित्वरूपेणैव । सिद्धेरिति । अनुमितेरित्यर्थः । परमाण्यन्तरवृत्तित्वे विशेषस्य परमाष्वन्तरमेदसाधकत्वासंभवाद्यावर्तकत्वेन विशेषएव नसिध्येदित्यनपपत्तिप्रति-

१ तथाय समनायषटोभयभेदस्य भ्यासज्यवृत्तिभर्मानविद्धक्रप्रतियोगिताकत्या-भावेन न तमादायासंगतिरिति भावः

घटादीनां कपालादी द्रव्येषु गुणकर्मणोः। तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः॥११॥

व्याष्ट्रचत्तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ विनकरी।

तद्गुणास्तु न विशेषवन्त आश्रयरूपेण विशेषेणैव तेषां व्यावृत्तत्वात् आश्रयस्य च विशेषवत्तया व्यावृत्तत्वेन विशेषत्वसंभवादिति भावः । ईश्वराकाशयोर्नित्यज्ञानशब्दाभ्यां व्यावृत्तेः संभवान्न तत्र विशेष इत्यप्याद्धेः । नवीनास्तु विशेषेऽतिरिक्ते मानाभावः ययैव विशेषाणां स्ववृत्तिधर्म विना व्यावृत्तत्वं तयैव नित्यद्रव्याणामपी-

रामरुद्री।

संधानसहक्रतात्परामशीदितरपरमाण्ववृत्तित्वेन विशेषस्य सिद्धेरिति भावः। उप-संहरति-एवंचेति । आश्रयरूपेण रूपायाश्रयपरमाणुखरूपेण । विशेषेण व्यावर्तकेन । नन् अव्यावृत्तस्य कथं व्यावर्तकत्वमित्याशङ्का परिहरति-आश्चयस्येति । न तत्रेति । नेश्वरगगनयोरिखर्थः । विशेष इति । निल्यज्ञानशब्दाभ्यामेव तयोरितरनिल्यद्रव्यमेदसिल्या विशेषे प्रयोजनाभावा-दिति भावः । ईश्वरेखादाहुरिखन्तमेकदेशिनां मतं, तत्र च दिक्कालाकाशादीना परस्परमेदसिद्धेः प्राक् नित्यज्ञानशब्दयोः कालादिव्यावृत्तत्वासिद्धाः न कालादिमेदसायनं संभवति विशेषस्य त धर्मिप्राहकमानेन तत्सिच्या विशेषेणैव तत्साधनं संभवतीत्यसरसस्चनाय आहुरित्युक्तम् । यनु पार्थिवपरमार्णु-विशेषे जलपरमाण्विशेषमेदस्य पृथिवीसमवेतत्वेनानुमानसंभवात खतो ब्यावल-त्वस्य तत्राव्याप्तिरिति खसजातीयमेदानुमितिरिलस्य खेतरखसजातीययावतां मेदा-नुमितिरित्यर्थो वर्णनीय इत्याह । तन्मन्दम् । पृथिवीजलपरमाण्वोरेव विशेषं यदापि पार्थिवजलपरमाण्वोरमेदे जलत्वप्रधिवी-मेदासिद्धेरिति । साक्यीपत्त्या तयोभेंदः सिद्ध एवेति शक्यते वक्तं तथाप्यसं-भववारणायानुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वविशेषणस्यावस्यकतया पार्थिवजलपर-माणुविशेषयोर्भेदमन्तरा पार्थिवपरमाणुविशेषस्य जलपरमाणुव्यावृत्तत्वासिद्धा तित्सद्धाधीनविशेषमेदानुमितेः सिषाधयिषयैवाज्ञीकरणीयत्या अव्याप्तरसंभवा-दिति ध्येयम् । नवीनमतं दर्शयति—नवीनास्त्वित । आहरिखखरसो-द्भावनं, तद्वीजं त त्र्यणुकावयवः सावयवः सहदारम्भकत्वादित्यनमानेन

१ षष्ठयर्थः प्रतियोगित्वम्. २ सप्तम्यर्थः अनुयोगित्वम्. तथाच घटप्रतियोगिकः कपालानुयोगिकः संबन्ध इत्यर्थः, एवमेव द्रव्येषु गुणकर्मणोरित्यादौ. ३ कवत्वादिकं विश्वेषपदार्थो विति मूळविरुद्धमेतत्, ४ पार्थियपरमाणुनिष्ठविश्वेष इत्यर्थः.

समर्वायं द्रश्चयति—घटादीनामिति ॥ अवयवावयविनो-जीतिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेष-योश्च यः संबन्धः स समवायः, समवायत्वं नित्यसंबन्धेत्वम् । क्षित्वस्ते।

त्याद्वः ॥ १० ॥ घटादीनां कपालादौ द्रन्येषु गुणकर्मणोः ।
तेषु जातेश्व संबन्ध इति मूलम् ॥ तत्र घटपदकपालपदे
अवयव्यवयवपरे इत्याह—अवयवावयविनोरिति । जातेश्वेति
रामस्त्री ।

परमाण्येरव्यावृत्तस्यापि सिद्धिसंभवेन निखद्रव्याणां व्यावृत्तत्वस्य धर्मिप्राह-कमानासिद्धत्वमेवेति ध्येयम् । अत्रदमवधेयं, पूर्वोक्तयुक्खा मेदानुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया स्वभिष्ठाळिङ्गकत्वनिवेशनमफलं स्वेन खेतरमेदसाधनस्य सिषाधियषां विना असंभवात् विशेषान्तराभिनेन खेन विशेषान्तरमेदसाधनासंभवेन सिद्धेरावश्यकत्त्वात् सिद्धिसत्त्वे सिषाधियषयैवातु-मितिसंभवादिति । किंच परमाणुनां परस्परमेदसिद्धार्थमेव विशेषाङ्गीकार इति मूलामिप्रायवर्णनमप्यसंगतं, परमाणुमेदः किंचिल्लिङ्गज्ञाप्य इत्याद्युक्तानुमानेन विशेषसिद्धी सत्यां हि विशेषेण परमाण्वीर्भेदः साधनीयः, परमाण्वीर्भेदसिद्धी हि तं पक्षीकृत्य विशेषात्मानं संभवति । अन्यया पक्षासिद्धिप्रसङ्गादित्यन्योन्याश्रय-प्रसङ्खात् । किंच मूलकृतो घटादीनां द्याणकपर्यन्तानामित्यादिना घटादीनां परस्परमेदस्य कपालमेदानुमेयत्वोक्तिरप्यसंगता घटादीनां परस्परमेदस्य प्रस्यक्ष-सिद्धत्वादिति । वस्ततस्त घटादीनां ह्यणकपर्यन्तानामित्यादौ तत्तदवयवमेदा-दिखत्र पश्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वमेव नतु ज्ञाप्यत्वं प्रयुक्तत्वं च खरूपसंबन्धरूपं अवयव मेदादवयविमेद इति प्रतीतिसाक्षिकं तथाच बणुकोत्पादान्ययानुपपत्त्या परमाण्ड्यसिद्धौ तयोभेंदः किंचित्प्रयोज्यो मेदत्वात् कपालमेदप्रयुक्तघटमेद-विदेखादानुमाने इतरबाधवलात् परमाणुगतविशेषमेदिखद्या विशेषििद्धिरित मूलतात्पर्यम् । नृतु विशेषमेदेऽपि प्रयोजकान्तरातुमानसंभवेनानवस्थाप्रसङ्ग इलाशङ्कायामुक्तं स त खत एव व्यावृत्त इति । विशेषस्त खप्रयोज्यभेदवानेव नतु तद्रतिवशेषान्तरमेदप्रयुक्तमेदवानिति तदर्थः । तथाच खतोव्यावृत्तत्वं खप्रयोज्यखनिष्ठखसजातीयप्रतियोगिकमेदकत्वमेवेति पूर्वसाह्याघवमपीति सर्व चतुरस्रम् ॥ १० ॥ घटपदकपाळादिपद इति । घटादिकपालादिपद इलर्थः । निलद्रव्यविशेषयोः संबन्धस्य मुळे समवायत्वानुक्ला मूलस्य न्यूनलिमलाशङ्कां परिहरति-जातेश्चेतीति । नजु निलर्धनन्धत्वस्य सम-

१ द्वितीयार्थः विषयत्वं दृश्भातोवोंभार्यकत्वं णिजर्थः प्रयोजकव्यापारः । तथाच समवायविषयकवोभानुकृष्ठव्यापारानुकृष्ठकृतिमान् प्रन्थकार इति वाक्यार्थः. २ निल्य-पदानुपादाने संयोगेऽतिव्याप्तिः, निल्यत्वमात्रोक्तां आकाशादावतिव्याप्तिः.

तत्र प्रमाणं तु गुणिकियादिविशिष्टबुद्धिविशेषणविशेष्येसंबन्ध-विषया विशिष्टबुद्धित्वाइण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यतु-मानम् । एतेन संयोगादिवाधात्समवायसिद्धिः । नच खरूप-क्षिनकरी ।

चकारेण नित्यद्रव्येषु विशेषसंबन्धः समुचीयत इत्याह—नित्यद्रव्यविशेषयोरिति । समवायलक्षणमाह—नित्यसंबन्धत्वमिति । संबन्धश्च संबन्धिभिन्नो माह्यस्तेन नित्याभावादिखरूपसंबन्धे नातिव्याप्तिः । ननु समवायस्य संबन्धत्वे किं मानमित्याशह्याह—तत्र प्रमाणं त्विति । गुणिक्रियादीत्यादिना जातिपरिष्रहः ।
संयोगादीति । द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमादिति भावः ।
अत्र समवायसंबन्धेन पटत्वाविद्यन्तं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन
तन्तुत्वेन हेतुत्वात्कार्यतावच्लेद्वसंबन्धविध्या समवायसिद्धिः ।
नच समवायस्थाने स्वरूपसंबन्धं निवेद्य कार्यकारणभावः कल्पनीय
इति वाच्यम्, तथा सति यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिका-

वायलक्षणत्वे द्रव्यत्वाभावादीनां खात्मकखरूपसंबन्धेऽतिव्याप्तिरित्याश्चः परिद्ररित—संबन्धक्षेति । संबन्धिभिन्न इति । तथाच संबन्धप्रतियोग्यनुयोगिभिन्नत्वे सित नित्यत्वे सित संबन्धपत्वं समवायलक्षणमतः प्रतियोग्यनुयोग्यात्मकखरूष्ट्रपसंबन्धे नातिन्याप्तिः । अत्रच द्रव्यत्वाभावादीनां लाघवाद्रव्यत्वाभावादिरेक एव संबन्धः घटादीनां महाकाले कालिकसंबन्धे लाघवादेक एव महाकाल इति खरूपसंबन्धस्य कवित्प्रतियोगिरूपता कविद्नुयोगिरूपतेति विभागो बोध्यः । संबन्धत्वं च सांसार्गिकविषयतावत्त्वमेव । द्रव्ययोरेकिति । संयोगसामान्यं प्रति द्रव्यस्य समवायिकारणत्वादिति भावः । ननु समवायनानात्ववादिनां नव्यानां मते उत्तानुमानेन न समवायसिद्धः संभवति अतिरित्तानन्तसमवायानां संबन्धत्वकल्पनामपेश्य
कृप्तानन्तस्यरूपाणमेव संबन्धत्वौचित्यात्, इति तन्मतेऽपि समवायसिद्धार्थं खयं प्रमाणान्तरमाह—अश्रेति । यस्समवेतिमिति । समवायेन यद्दितिका-

रामरुद्धी ।

१ अत्र गुणिक्रयाजात्यन्यतमप्रकारकज्ञानत्वं पक्षतावच्छेदकं नात एकैकप्रकारकजुः बित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपरस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपरस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपरस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपरस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपरस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपर्यशाद्याः संवन्ध इति षष्ठीतत्पुरुषसमासे विशेष्यविश्वेष्ययोगित्यस्यानर्थक्यप्रक्षादन्ते विशेष्यतानिक्ष्पकत्वप्रकारतानिक्ष्पकत्वसंस्य विशिष्टबुद्धित्वहेतोस्त्रयाणामपि व्याप्यत्वादे- विश्वेष्यपिविश्वेष्यसंवन्धविषयेत्युक्तस्य, वस्तुतः प्रकृते संसर्गत्वनिक्ष्पकत्वमात्रं साध्यं तावतेव समवायसिद्धः संभवात् ३ किचिक्षिष्ठप्रकारतानिक्ष्पकतुद्धित्वादित्यर्थः । निर्विक्रस्यके व्यमिचारवारणाय विशिष्टितपूर्वोक्तार्थकमिति वोष्यस्

संबन्धेन सिद्धसाधनमधीन्तरं वा अनन्तस्वरूपाणां संबन्धत्व-कल्पने गौरवाञ्छाधवादेकसमवायसिद्धिः । नच समवायसैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गः, तत्र रूपसमवायसन्त्रेपि रूपाभावात् । नचैवमभावस्थापि वैशिष्ट्यं संबन्धान्तरं सिद्धोदिति वाच्यम्, विकरी।

रणिमिति समवायिकारणन्यवस्था न स्यात्। नच यत्संबद्धं कार्यमुत्पचते तत्समवायिकारणिमत्येवास्त्वित वाच्यं, कपाळसंबद्घघटध्वंसं
प्रति कपाळस्य समवायिकारणत्वप्रसङ्गादित्यपि द्रैष्टन्यम्। सिद्धसाधनिमिति । अर्थान्तरं वेति । समवायसाधने प्रवृत्तानां नैयायिकानामिति शेषः। ननु तथापि समवायसाधने प्रवृत्तानां नैयायिकानामिति शेषः। ननु तथापि समवायस्यैकत्वे किं मानमत आह
—लाघवादिति । तथाच यथा क्षित्यादिजनकतयेश्वरो लाघवादेक
एव सिद्धिति तथा समवायोऽपीत्यर्थः। रूपवत्ताबुद्धीति । रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। स्पर्शसमवायरूपसमवाययोरिक्यादिति
भावः। तत्र वायो । रूपामावादिति । नच रूपसमवायसत्त्वे
तेन संबन्धेन तत्र कथं रूपामावः संबन्धसत्त्वस्य तेन संबन्धेन
रामकृती।

र्यमिल्यः । समवायाभावे एतादशसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरिति भावः । यत्संबद्धमिति । यदनुयोगिकसंबन्धप्रतियोगील्यः । तथाच संबन्धत्वेनैव संबन्धप्रवेशात्समवायाभावेऽपि न समवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरिति भावः । सि-द्धसाधनमिल्यत्र कस्य सिद्धसाधनमिल्याकाङ्कोदयादाह—अयुतेति । ययोरेक-मपराश्रितमवतिष्ठते तावयुतसिद्धौ । अर्थान्तरशब्दस्य खानभिमतार्थसिद्धिर्यः । तत्रापि कर्यलाकाङ्कोदयादाह—समवायेति । लाधवादिति । लाधवशान-सहकारादिल्ययः । कृतिजन्यत्वन्याप्यकार्यत्ववानिति परामर्शादपि कृतेरेकत्वे लाधवमिति लाधवशानसहकृतात्श्रिल्यकृत्वाति । तरामर्शादपि कृतेरेकत्वे लाधवमिति लाधवशानसहकृतात्श्रिल्यकृत्वित्वन्यमेल्यन्यमिल्यनुमितिवत् संबन्धस्यये लाधवमिति लाधवशानसहकृतात् विशेषणविशेष्यसंबन्धविवयकत्वन्या-प्यविध्यद्वद्वित्ववती गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिति परामर्शादपि विशेषणविशेष्य-योरेकसंबन्धविषयिणील्यनुमितिरिति समुदायार्थः । समवायस्थैकत्वे वायौ ह्य-वत्ताबुद्धः प्रमात्वापत्तिपरतया व्याच्ये—क्ष्यचत्ति । तत्र हेतुमाह स्यर्थोति । स्वन्धसत्त्वस्यस्यस्येति । तत्रतियोगिकतत्त्वंवन्यसत्त्वस्य तेन संबन्धन

१ तथाच कपाळसंबद्धत्वस घटष्वंसे सत्तेऽपि न घटष्वंसः कपाळसमवेतकार्थ-मिति मावः. २ बायौ कपसमवायसत्त्वादिति तात्वर्थम्.

तंख निखत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावस्य तत्र सन्त्वात् तस्य च नित्यत्वात् अन्यथा देशा-न्तरेऽपि घटाभावप्रतीतिर्ने सात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सन्तात्'

दिनकरी।

संबन्धिसत्त्वव्याप्यत्वादिति वाच्यं, रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवा-यस्येव रूपसंबन्धतया वायौ तद्भावात् । नच विशिष्टस्यानतिरि-क्तत्वेन विशिष्टसमवायोऽपि वायावस्तीति वाच्यम्, रूपनिरूपितत्ववि-शिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणताया एव रूपसंबन्धत्वात् तस्य वाया-वभावात्। पृथिव्यां गन्धस्य समवायो न जले इत्यादिप्रतीतेः सम-वायस्य नानात्वमिति तु नव्याः। संबन्धान्तरं अतिरिक्तपदार्थतयेति शेषः । सिद्धोदियस्य भूतलादावियादिः । यदि वैशिष्ट्यमतिरि-क्तमुररीक्रियते तदा तिन्नसमिनसं वेति विकल्प्याचे दूषणमाह-तस्येति । नृतु वैशिष्टास्य तत्र सत्त्वेऽपि घटानयनद्शायां तत्र घटाभावाभावादेव न घटाभावबुद्धिरत आह—घटाभावस्थेति । तत्र घटवति भूतले । तस्येति । घटाभावस्येत्यर्थः । अन्यथा घटाभावस्याऽनिखत्वे । देश्चान्तरेऽपि घटशून्यदेशेऽपीलर्थः । घटत्वावच्छिन्नाभावस्थैकविधत्वादिति भावः । वैशिष्ट्यस्थेति । वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमपक्ष इत्यादिः । तत्र घटानयनेन घटवति । नच घटवति न घटाभावबुद्धिर्घटवत्ताज्ञानस्य प्रतिब-न्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यं, घटवत्ताज्ञानविरहृद्शायां जाय-

रामरुद्री।

तद्वत्वव्याप्यत्वात्प्रतियोगिमति च अभावासत्त्वादिति भावः। इति तु नव्या इति ।
तथाच तन्मते समवायस्य रूपसंबन्धत्वेऽपि न क्षतिः वायौ रूपसमवायानक्षीकारादिति भावः । अभावस्यापि वैश्विष्टयं संबन्धान्तरं सिष्येदिति मूळे संबन्धान्तरपदस्य संयोगसमवायातिरिकार्यंकत्वे त्विष्टापत्तिरेव स्वरूपस्थैव तत्संबन्धस्वोगममादतः शेषं पूर्यति—अतिरिक्तिति । उर्रािक्रियते । अन्नीक्षियत इस्यंः।
नन्वेकघटाभावस्य नाशेऽपि घटाभावान्तरमादाय घटसून्यदेशेऽपि षटाभाववत्तानुदिक्पपद्यत एवेस्याशक्काह्—घटत्वाचिक्छक्षेति। एकविधत्वादिति।

१ तस्य वैशिष्ट्यस्य.

ममं तु घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वाक् तद्भचाबुद्धिः, वैशिष्ट्यस्थानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम् । एवं च तत्तत्कालीनं तत्तद्भत्तलादिकं तत्तदभावानां

दिनकरी।

मानाया घटाभावबुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यात् । ननु सिद्धानितनोऽपि मते पाकेन रक्ते घटे श्यामरूपसमवायस्य सत्त्वात् श्यामरूपवत्ताधीप्रसङ्ग इत्यतः आह—मम त्विति । द्वितीये दृषणमाह
—विशिष्ट्यस्थिति । ननु वैशिष्ट्यानङ्गीकारे घटाभावभूत्वख्योः कः
संवन्धः स्वरूपमिति चेत्, तथा सति घटाशून्यतादशायामिव घटवत्तादशायामि भूतवे घटाभावबुद्धिस्तव मतेऽपि स्थात् घटाभावभूतख्योस्तत्स्वरूपसंबन्धस्य च तत्र सत्त्वादतः आह—एवं चेति ।
तत्तत्कालीनमिति । घटाभावबद्भृतलमिति ज्ञानकालीनमित्यर्थः ।
तत्तद्भावानामिति । यस्य यस्याभावस्य बुद्धिसास्य
तस्ययर्थः । तथाच न स्वरूपमात्रं संबन्धः किन्त्वीदशः स्वरूप-

रामरुद्री।

एकत्वादिखर्थः । जायमानाया घटामावबुद्धेरिति । घटवत्ताज्ञानाभाव-दशायां घटवलपि भूतले श्रमरूपा घटामाववत्ताबुद्धिजीयत एवेति न तदापत्तिः संभवतीत्वतत्त्वत्याः प्रमात्वमापादयति—प्रमात्वेति । नन्वेष प्रसङ्गः सम-वायैकत्ववादिनां मतेऽपि समान इत्याशङ्क्षा समित्वलादिप्रन्थमवतारयति— नन्विति । द्वितीये वैशिष्टस्यानिलत्वपक्षे । वेशिष्ट्यानङ्गीकारे अभावादि-करणयोरतिरिक्तसंबन्धानङ्गीकार इत्यर्थः । स्वरूपस्य संबन्धत्वे वाधकमाह—तथा स्तिति । तत्तत्कालीनं तत्तद्भृतलादिकमित्यत्र यदा यदा भूतले घटाभावो वर्तते तत्कालीनमित्यर्थे न संभवति घटवत्तादशायामपि घटामावे भूतलावृत्तित्वप्रयोज-कस्य दुर्वनत्वात् अतस्वत्तत्कालीनमिलस्यार्थमाह—घटाभाववदिति । ज्ञान-कालीनमिल्यत्र ज्ञानपदं प्रमात्वेनामिसत्त्वानपरं तेन घटवत्तादशायामपि श्रमात्म-कघटाभाववत्त्वबुद्धसंभवेन तामादाय नोकदोषतादवस्थ्यमिति ध्येयम् । नन्वे-वसभावाधिकरणयोः स्वरूपविशेष इति । तथाच सरूपसंवन्ध इत्यस्यापि सरूपविशेषः संवन्ध इत्यत्रैव तात्पर्यात् न सिद्धान्तव्याघात इति मावः ।

१ समवायैकत्ववादिमते.

अभावस्तु द्विघा संसर्गान्यान्याभावभेदतः। प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च॥१२॥ संबन्धः ॥ ११ ॥ अभावं विभजते—अभावस्त्विति । अभावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववस्त्रम् । संसर्गा-

विशेष इति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भाषः । नव्यास्तु वैशिष्टं पदार्थान्तरमेव भूतळं घटाभाववदिति प्रत्ययात् स्वरूपसंबन्धाभ्यु-पगमे चाभावाधिकरणवृत्त्यखण्डभेदतावन्मात्रविषयज्ञानादिकमादाय विनिगमनाविरह इत्याहुः ॥ ११ ॥ द्रव्यादिषद्कान्योन्या-भावेति । इहच द्रव्यत्वादि न प्रतियोगितावच्छेदकमननुगमात् किंतु तद्रैतषद्त्वसंख्यैव द्विप्रतियोगिकभेदस्य द्वित्वमिवेति ध्येयम् ।

रामरुद्री।

नव्यास्त्वित । ननु भूतलं घटाभाववदिति प्रतीतेः खरूपसंबन्धेनैवोपपत्त्या वैशिष्ट्यस्य पदार्थान्तरत्वे मानाभाव इसत भाइ—स्वरूपसंबन्धेति । अभावाधिकरणं तत्तद्भुतलादि । तद्वस्यखण्डो भेदः तद्भिन्नत्वप्रकारकप्र-माविशेष्यत्वाविच्छन्नभेदः । नजु तत्तद्धिकरणमात्रवृत्त्युक्तमेदस्याधिकरणातिरि-कत्वे तत्तद्धिकरणव्यक्तावनन्तमेदाङ्गीकारप्रसङ्गेन तस्याधिकरणस्वरूपत्वमेवोचि-तमतस्तमादाय न विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्यत आह—तावन्मात्रेति। वस्तुतस्तु अखण्डैकमेदेन साकमधिकरणानां न विनिगमनाविरहः संभवति अधिकरणानां नानात्वेन लाघवादेकमेदस्यैव संबन्धत्वौचित्यादतस्तद्विषयकज्ञाना-दिकमादाय विनिगमनाविरहं प्रसञ्जयति—तावन्मात्रेत्यादि । एतेन अन-वस्थामयेन मेदाधिकरणकमेदस्यैव अधिकरणरूपताङ्गीकरणीया नतु मेदमात्रस्य तथासल्यन्योन्याभावस्यैव विलयप्रसङ्घादिति दृषणं परास्तम् । द्रव्यगुणादिविषयकः ज्ञानव्यक्तेव्यत्वामावसंबन्धत्वे गुण इव द्रव्येऽपि द्रव्यत्वामावबुद्धिप्रसन्नः संब-न्धात्मकज्ञानस्य द्रव्येऽपि विशेष्यतया सत्त्वादतो मात्रपदम् । आदिना इच्छादिप-रिप्रहः । युक्तं चैतत् । समवायनानात्ववादिनां नव्यानां मते अनन्तातिरिक्त-नानासमवायकल्पनामपेक्ष्य क्रुप्तस्वरूपाणामेव संबन्धत्वीचित्येन तन्मतेऽतिरिक्तस-मनायस्यैनासिद्धिप्रसङ्गादिति मन्तव्यम् । अत्र चाहुरिखनेनाखरसोद्भावनं तद्वीजं उ तद्धिकरणविषयकनानाज्ञानव्यक्तीनां संबन्धत्वकल्पनामपेक्ष्यैकस्यास्तद्यक्तेस्त-थात्वे लाघवाच विनिगमनाविरहः यत्किचिदेकज्ञानव्यक्तेरेव तथात्वे तज्ज्ञान-व्यक्तयभावदञ्चायां संबन्धाभावेनाभावविशिष्टबुद्धगुदयापत्तेः, निस्वज्ञानव्यक्तेस्त-थात्वे च तस्याः सर्वविषयकावेन प्रतियोगिमलप्यमावबुद्धिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥ १९ ॥ षट्त्वसंख्यैवेति । यद्यपि घटपटोभयमेदस्य प्रलेकं घटपटयोरिव

१ मेदात्. २ द्रव्यादिगतपद्रत्वसंस्या.

भावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः । अन्योन्याभावसैकविष-त्वाचद्विभागाभावात् संसर्गाभावं विभजते—प्रागभाव इति ॥ संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावभिन्नाभावत्वम् । अन्यो-न्याभावत्वं तादात्म्यसंबन्धाविष्ठन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् ।

वस्तुतोभावभिन्नत्वमेव तथा बोध्यम् । अत्र केचित्, भावभिन्न-त्वस्याभावत्वे भावत्वरूपविशेषणज्ञानशून्यकाले घटो नास्तीति प्रतीत्यनापत्तिः । एवमन्योन्याभावत्वस्याभावत्वगर्भस्याप्रे वक्तव्यत-याऽभावत्वस्यान्योन्याभावत्वगर्भत्वे अन्योन्याश्रयापत्तिः । एवममा-वत्वस्य भावभिन्नत्वरूपत्वेऽभावो न भाव इति वाक्याच्छाब्दबोधा-नुपपत्तिश्च । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति, तस्माद्खण्डोपा-गमक्टी ।

षदत्वावच्छित्रमेदस्याभावत्वे तस्य प्रत्येकं द्रव्यादावि सत्त्वेन तेषामप्यभाव-स्वापत्तिः तथापि पर्याप्तिसंबन्धेन षद्त्वावच्छिन्नभेदस्य द्रव्यादौ सत्त्वेऽप्यपेक्षा-बुद्धिरूपषद्रत्वस्य विषयतयावच्छेदकत्वाज्ञ भावेष्वतिप्रसङ्घ इति मन्तव्यम् । न्तु व्यासज्यवृत्तिधर्माणां पर्याप्तिसंबन्धेनैव प्रकारत्वमिति नियमः । अन्यथा द्वित्वस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्त्वेनैको द्वाविति प्रतीत्यापत्तेः । नचैको द्वाविति प्रतीतिविरहेऽपि एको द्वित्ववानितिप्रतीतेरिष्टतया समनायेनापि व्यासज्यवृत्तिध-मीणां प्रकारत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । द्वित्ववानिति प्रतीतौ मतुवर्थसमवायस्थेव प्रकारत्वात्तथाच षड्किन्नमिति प्रतीतौ पर्याप्तिसंबन्धेनैव षदत्वस्य प्रकारत्वानुभवात् बदत्वाविक्विमेदो निष्प्रामाणिक एवेलिभिप्रायेणाह—वस्तुत इति । तथा-बोध्यमिति । अभावत्वं बोध्यमिलार्थः । यद्यपि द्रव्यादिभेद्षद्वस्थाभावत्वेन न कोपि दोषः तथापि गौरवात् द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थानामज्ञानेऽपि अभावत्व-प्रतीतेश्व तदुपेक्षितमिति ध्येयम् । अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वं वदतां मत्मप-न्यसित-अत्र केचिदिति । अभावत्वगर्भस्येति । तादात्म्यसंबन्धा-वच्छिनप्रतियोगिताकत्वमात्रस्थान्योन्याभावलक्षणत्वे घटत्वादौ घटत्वाभाववद्भेद-रूपेऽविव्याप्तिवारणायाभावत्वनिवेशस्यावस्यकत्वादिवि भावः । अन्योन्याश्रया-पत्तिरिति । अभावत्वज्ञानेऽन्योन्याभावत्वज्ञानस्य अन्योन्याभावत्वज्ञाने चामा-बत्बज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः । उद्देश्यतायच्छेदकेत्यादि । अमेदसंस-र्गकशाब्दनोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यस्येव मेदसंसर्गकशाब्द-बोधे उद्देयतावच्छेदकविधेययोरैक्यस्यापि निराक्तक्कृताप्रयोजकत्वादिति भावः। अभावत्वस्थाखण्डोपाधित्वं न विचारसद्दं तत्साधकमानामावादित्यमित्रेत्याह-

१ मानस्यं च समवायस्तसमबायिसमबायान्यतरसंबन्धेन सत्ताबस्तम्.

दिनकरी।

धिरतुयोगिताविशेषो वाऽभावत्वमिति वद्नित । अत्र नव्याः— अभावत्वस्यास्वण्डोपाधित्वे प्रमाणाभावः । किंतु भाविभन्नत्वं समवायसामानाधिकरण्यान्यतरसंबन्धाविच्छन्नप्रतियोगिताकसत्ता-भावरूपं तेच पूर्वानुपिश्चतमि प्रकारः। एवंच घटाभावपटामावप्र-तीतीनामभावांशेऽनुगतत्वमुपपद्यते । नच विषयतानवस्था सत्तास्य-न्ताभावव्यक्तेः स्वरूपत एव प्रकारत्वोपगमात् । अत्तएव सत्तारू-पप्रतियोगिज्ञानं विनापि घटो नास्तीति बुद्धौ स प्रकारः अभावत्व-प्रकारकप्रस्थक्ष एव प्रतियोगिथियो हेतुत्वात् । अन्यथा इदं तम

रामरुद्री।

अनुयोगिताविदेशो वेति । संसर्गाभावानुयोगिताव्यावर्तनाय विशेषपदम् । प्रमाणाभाव इति । ननु घटाभावादौ अभाव इत्यनुगततत्त्रतीतिरेव तत्सा-थिका भविष्यतीत्वाशङ्कायां अनुगतप्रतीति प्रकारान्तरेणोपपादयति -- किंत्वि-ति । नन्वेवससावत्वस्थान्योन्याभावगर्भतयोक्तान्योन्याश्रयापत्तिरित्यत आह— समवायेति । सत्ताभावरूपमित्यस्याभावत्वमिति शेषः । नन्वेवमपि सत्ताजप-स्थितिदशायां घटो नास्तीत्यादिश्रतीत्यनुपपत्तिरत आह—तश्चेति । नन् अनु-योगिताविशेषस्याभावत्वोपगमे लाघवात्तदेव कृतो नाष्ट्रीकृतमित्यत आह— एवंचेति । अभावांशेऽनुगतत्वसिति । एकधर्मप्रकारकत्वमिखर्थः । तथा-चामावत्वस्यानुयोगितारूपत्वे तस्याः घटामावादौ भिन्नतया अभावप्रतीतेरनुग-तत्वं न स्यादिति भावः । नन् जातीतरस्य सत्ताभावस्य स्वरूपतो भानासंभवेन अभावत्वेनैव तस्य प्रकारता वाच्या तच सत्तामावरूपं तदपि पुनः सत्तामावरू-पामावत्वेन प्रकार इत्यज्ञीकरणीयं. तथा चामावप्रतीतौ विषयतानन्त्यमिति शक्रां निराकुरुते - नचेति । विशेषणस सत्तामावस एकसैव तत्र तत्र प्रकारत्वात् विषयानवस्था नोक्ता अपितु विषयतानवस्थैवेति बोध्यम् । नन् सत्ताभावस्य सरूपतः प्रकारत्वोपगमेऽपि सत्तोपस्थितिग्रन्यकाळे घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिरनुप-पन्नैव अमावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेत्ततया सत्ताज्ञानं विना सत्ताभावभानासं-भवादिखत आह—अतएवेति। प्रत्यक्ष एवेति। अभावविषयकशान्ववी-वादौ प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणात् प्रस्रक्ष इत्युक्तम् । **इद्मिति** । इद्मिति प्रत्यक्षविषयः तमस्त्वं तु न तेजोऽभावत्वरूपं अपितु तेजोऽभावनिष्ठतद्यक्तित्वमेव नातस्तेजोज्ञानं विना नादशप्रतीखनुपपत्तिः । ननु सत्ताभावस्य पूर्वानुपस्थितस्य प्रकारत्वोपगमे विशिष्टबुद्धित्वाविच्छनं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतायां व्यमिचार

१ खसमबायिसमबाय. २ मावभिन्नत्वम्.

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते । विनाज्ञ्यभावत्वं प्रागभावत्वम् । जन्याऽभावत्वं ध्वंस-त्वम् । नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वम् । यत्र तु

दिनकरी।

इति प्रतीखनापत्तेः । नच् सत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वे विशेषणियो हेतुत्वे व्यभिचार इति वाच्यम् । विशेषण-भेदेन हेतुताया भिन्नत्वेन तत्र तद्धेतुत्वानुपगमात्फळानुरोधित्वात्क-रूपनाया इति प्राहुः ॥ संसर्गान्योग्याभावभेदत इति मूळादेकः संसर्गाख्योऽपरोऽन्योग्याभाव इति प्रतीयते तच्चायुक्तं संसर्गस्याभाव-त्वानङ्गीकारादित्यत आह—संसर्गाभावेति । तथाच द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्याभावपदस्य प्रत्येकं संबन्धात्संसर्गाभावोऽन्योग्याभावश्चेति मूळार्थ इति भावः । क्रमेण द्वयोरभावयोर्छक्षणमाह—संसर्गाभा-वत्वमिति । अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणायान्योन्याभावमिन्नेति ।

रामरुद्री।

इलाशङ्कायामाह—विशेषणभेदेनेति । अयं भावः । विशिष्टबुद्धित्वं हि सप्रका-रकबुद्धित्वादन्यदुर्वेचविशेषणत्वमपि प्रकारत्वादतिरिक्तं, तथाचोक्तकार्यकारणभावे सति घटज्ञानात् पटविश्रिष्टबुद्धापत्तिः घटस्यापि कचित्प्रकारत्वात् अतो घटवि-श्चिष्टबुद्धिप्रति घटज्ञानत्वेन पटविशिष्टबुद्धि प्रति पटज्ञानत्वेन विश्विष्येव कार्यकारण-भावः स्वीकरणीय इति । तन्नेति । अभावत्वविशिष्टबुद्धाविसर्थः । तद्धेतत्वेति । अभावत्वज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमादित्यर्थः । नतु सर्वत्र विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वाकल्पने बीजाभाव इत्यत भाह—फलेति। विशेषणज्ञानं विना विशिष्टबुद्ध-न्त्यादः फलम् । तदनुरोधित्वात् कार्यकारणभावकल्पनाया इत्यर्थः । घटादिज्ञान-मन्तरा घटादिविशिष्टबुद्धानुद्यात् तत्र कार्यकारणभावः कल्प्यते । अनुपस्थिता-भावत्वविशिष्ट्वद्रयुद्यादत्र न कल्प्यत इति भावः । द्वन्द्वान्त इति । अथात्र संसर्गश्वान्योन्यश्व संसर्गान्योन्यो तौ च तावभावी चेति विप्रहो न संभवति संसर्ग-स्याभावत्वानभ्युपगमात् नचात्र संसर्गपदं तादात्म्यमिन्नसंबन्धपरं अन्योन्यपदं च तादात्म्यसंबन्धपरं तथाच संसर्गान्योभ्याभ्यामभावावितिव्युत्पत्त्या तादात्म्यभिन्न-संबन्धावच्छित्रप्रतियोगिताकतादात्म्यावच्छित्रप्रतियोगिताकाभावयोर्काभाक्षोक्त-दोषः, तृतीयाया अवच्छित्रप्रतियोगिताकत्वार्यकत्वादिति वाच्यम् । एवमपि ध्वंस-प्रागभावयोः श्रतियोगित्वस्य संबन्धानविच्छचत्वमते तयोरसंप्रहापातादितिचेत्र । संसर्गपदस्य तादात्म्यानवच्छित्रप्रतियोगितारूपसंसर्गपरत्वेन अन्योन्यपदस्य ता-दात्म्यावच्छित्रप्रतियोगितापरत्वेन तयोर्मावावितिम्युत्पत्या तादृश्चप्रतियोगिताः

1

भृतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घटकालस्य सं-

घटादावितव्याप्तिवारणायाभावपदम् । एवममेऽपि । तादात्म्येति । तादात्म्येति । तादात्म्यत्वेन तादात्म्याविच्छन्नत्वं प्रतियोगितायां विवक्षितं । तेन संयोगाविच्छन्नप्रतियोगिताकं संयोग्यसन्ताभावे नातिन्याप्तिः । प्रागभावस्य छक्षणमाह—विनाश्यभावत्वमिति । अत्र ध्वंसे-ऽतिव्याप्तिवारणाय विनाशीति । नतु प्रागभावसत्त्वे किं मानमिति चेदत्रोत्पन्नस्य पुनरुत्पाद्भिया तिसिद्धिरिति प्राञ्चः । केचित्तु जातो घट इसादिवदुत्पन्नो घटध्वंस इति प्रसक्षवछेन नाशोऽतिरिच्यते न तु प्रागभावः इदेदानीं घटमागभाव इति छोकानां प्रस्थाभावात् । न च

रामरुद्री।

द्वयनिरूपकाभावाविखर्थलाभाचासङ्गतिः निरूपकत्वस्यैव षष्ट्यर्थत्वादिति । यद्वा सं-सर्गपदं संसर्गपदपूर्वकपरं अन्योन्यपदमपि तत्पदपूर्वकपरं अभावपदं चामावपद-बाच्यपरं तथाच संसर्गान्योन्यौ च तावभावौ चेति व्युत्पत्त्या संसर्गान्योन्यपदपूर्व-काभावपदवाच्यावितिपर्यवसितार्थलाभः । एतेनोक्तवाक्यादेवाभावद्वययोर्लक्षणला-भादाकाङ्काविरहेणोत्तरत्राभावद्वयलक्षणप्रतिपादनासङ्गतिरिखपि परास्तम्। एवम-ग्रेऽपीति । अन्योन्याभावलक्षणेऽपि भावेऽतिव्याप्तिवारणायैवाभावपदमित्यर्थः । तादात्म्यत्वेनेति । तादात्म्यत्वं तद्गतीऽसाधारणधर्मः । तादात्म्यत्वेन तादा-तम्यावच्छिन्नत्वविवक्षायाः फलमाइ—तेनेति । संयोग्यत्यन्ताभाव इति । संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्या संयोगसंबन्धाविच्छन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता भावे यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिः । इदानीं तु तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यनिष्ठा या संसर्गवि-धयावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगिताकत्वलामेन अखन्ताभावीय मंयोगनिष्ठप्र-तियोगितावच्छेदकतायाः संयोगत्वेनैवावच्छित्रत्वाज्ञातिव्याप्तिरिति भावः। यद्यपि संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तत्तादात्म्यत्वमि संयोगत्वमेवेत्यतिव्याप्ति-निरासो दुर्घट एव तथापि संसर्गतावच्छेदकं तादात्म्यत्वं न संयोगत्वादिरूपं ं किंतु संयोग्यादिवृत्त्यसाधारणधर्मत्वमेव अतोऽत्यन्ताभावीयप्रतियोगितायां संयो-ास्य संयोगत्वेनैवावच्छेदकत्वात् असाधारणधर्मत्वेनावच्छेदकत्वविरहाञ्च तत्राति-व्याप्तिः । मेदप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गस्यवासाधारणधर्मत्वेन भानाभ्युपगमात् अन्यथाखन्ताभावान्योन्याभावयोभेदासंभवादिति भावः । तत्सिद्धिरिति । त्रागभावानुमितिरित्थर्थः । तद्नुमानप्रकारश्च अयं घटः स्रोत्पत्तिक्षणावृत्तिकार-णजन्यः खोत्पत्तिद्वितीयक्षणानुत्पन्नत्वात् इत्येवंरूपः इत्यनुमानवलाचेतरेषां वाधा-द्यागभावसिद्धिः तस्य सामग्रीनार्यत्वेन प्रतियोग्युत्पत्तिक्षणात्रृत्तित्वादिति भावः । वीवितिकृतां मतमुपन्यस्यति—केचिदिति । छोकानामिति । पण्डितपा

दिनकरी।

तद्धटोपधायकतत्कपालतत्संयोगादीनां तद्धटोत्पत्तिकालेऽपि सत्त्वात्युनरिष तद्धटोत्पत्त्यापितः प्रागमावाङ्गीकारे च तद्भावादेव न पुन-,
स्तदुत्पत्तिरिति वाच्यं, जन्यद्रव्यत्वाविच्छन्नं प्रति जनकत्त्या क्रृप्तस्यसमवायसंबन्धाविच्छन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्य विरेहेणैतदापत्यसंभवात् । नच जन्यद्रव्याभावस्य जन्यद्रव्योत्पत्तिकालीनोत्पत्तिकथ्वंसाभावस्य वा हेतुत्विमत्यत्र विनिगमनाविरहेण ताहशद्रव्याभावस्य ताहशथ्वंसाभावानां च कारणतामपेक्ष्य लाघवादेक एव

रामरुद्री।

मरसाधारणानामिखर्थः। प्रागभावस्य प्रलक्षत्वे पामराणामपि तत्प्रलक्षापत्ति-रिति भावः । नचात्र घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतिरेव प्रागभावे मानं, वर्तमान-प्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्वरूपलादिति वाच्यम् । वर्तमानकालच्यंसाधि-करणकालोत्पत्तिकत्वस्यैव भविष्यत्वरूपत्वाभ्युपगमात् । उत्पत्तिश्च आद्यक्षणसं-बन्धः । क्षणे आद्यतं च, तद्यिकरणक्षणध्वंसानिषकरणत्विमिति भावः । जन-कतया क्रमस्येति । प्रागभावकारण ववादिना जन्यद्रव्यं प्रति द्रव्याभावस्य किमिति कारणत्वं कल्पनीयमिति तु नाशक्कनीयं, यत्र एतद्धटनाशानन्तरं तदार-म्मककपालाभ्यां घटान्तरमुत्पचते तत्र पूर्वघटोत्पत्तिद्वितीयक्षणे पुनर्घटोत्पत्तेः अन्यथा वार्यितुमशक्यत्वात् घटकारणीभूततत्तत्प्रागभावकपाळसंयोगादीनां सत्त्वात् । नच द्वितीयघटारम्भककपालद्वयसंयोगव्यक्तेस्तदानीमसत्त्वाच्च तदापत्ति-रिति वाच्यम् । यतो हि न द्वितीयघटव्यत्त्युत्पत्तिरापाद्यते येन तत्कपालसंयो-गव्यक्सभावात्न तदापत्तिरिति शक्यते वक्तं न वा पूर्वघटव्यक्तेरुत्पत्तिरापाद्यते येन तत्प्रागभावाभावात् न तदापत्तिरिति शक्यते वक्तुं अपितु घटत्वावच्छित्रोत्प-तिरेव आपायते तत्कारणीभूतानां घटप्रागभावादीनां सर्वेषां सत्त्वादिति भावः। यतु यत्र खण्डघटोत्पत्तिर्भविष्यति तत्र महाघटसत्त्वदशायामेव तत्रागमावादि-वलात्तदुत्पत्त्यापत्तिवारणाय द्रव्याभावस्य कारणत्वमावश्यकमिति, तत्तुच्छं, खण्ड-घटं प्रति महाघटनाशस्य कारणत्वेन तदापत्त्यसंभवादितिष्येयम् । तादृशद्भव्या-भावस्येति । समवायाविच्छनप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्येलर्थः । ताद्दशस्त्रं-

१ कार्यकारणमावस्तु जन्यद्रव्योत्पत्ति प्रति समवायसंबन्धाविष्ठिक्वप्रतियोगिता-कद्रव्यामावः कारणमिति, कपाले रूपध्वंसीत्पत्तिः तत्र समवायसंबन्धेन जन्यद्रव्य-सामान्याभावस्य।सत्त्वाव्यभिचारः, अतः कार्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यपदं, जन्यभावस्य पाकजरूपस्य कपाले उत्पन्नत्वात् तत्र द्रव्यसामान्याभावस्यासत्त्वात् व्यभिचारः अतो द्रव्यपदप्रसेपः. २ अत्राऽमावादिस्यपि पाठान्तरिमिति प्रतिभाति, अन्यथा वस्तु-तात्त्वित्वादिरामरुद्धा असंल्यकतापत्तिः स्यादिति बोध्यम्, ३ जन्यद्रव्यत्वाविष्ठक्षं प्रति द्रव्यामावः कारणमित्यादिकारणतामपेक्ष्य.

बन्धाघटकत्वादत्यन्तामावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटा-द्ववकरी ।

म्रागभावो हेतुः कल्प्यत इति वाच्यं, प्रागभावकल्पनेऽपि तत्काछो-त्पत्तिकानन्तपदार्यप्रतियोगिकानामनन्तानां प्रागभावानां विनिगम-नाविरहेण हेतुताया दुर्वारत्वात् । तथाच प्रागभावरूपधर्मिकल्पना-गौरवं परमतिरिच्यते इत्याहुः । अन्न वद्निन्-स्वानधिकरणेषु तन्तुषु पटोत्पत्तिवारणाय सहस्रतन्तुकपटस्थले बहूनां तन्त्न्नां तत्संयोगानां च तत्त्वक्रित्वेन हेतुत्वकल्पनापेक्षयेका प्रागभावस्य हेतुता लघीयसी । अथैवमपि द्वित्रचतुषु तन्तुषु सहस्रतन्तुकपटो-रपत्त्यापत्तिः, नच चरमसंयोगन्यकेस्तव्यक्तित्वेन हेतुत्वान्नापत्तिरिति

रामरुद्री।

सामावानामिति । जन्यद्रव्योत्पत्तिकालोत्पत्तिकव्वंसाभावानामिस्ययः। अत्रव बहुवचनेन द्रव्याभावत्वापेक्षया तादृशध्वंसाभावत्वस्य गुरुतया न तेन रूपेण कार-णतामादाय विनिगमनाविरहः प्रसज्यते अपि तु तत्तह्व्यं प्रति तदुत्पतिकालोत्प-त्तिकव्यंसव्यक्तीनां तत्त्वकित्वेनैवाभावानां कारणता वाच्या तथाचानन्तकार्यका-रणभावापत्या न विनिगमनाविरह इति स्चितम् । नच तर्हि घंसाभावानां कार-णतैव निर्युक्तिकेति बाच्यम् । ध्वंसप्रागभावाधिकरणे अखन्ताभावानभ्युपगन्तुमते जन्यह्रव्यानुत्पादप्रसङ्गेन अगत्या ह्रव्याभावमुपेश्य व्वंसाभावानां कारणतायाः स्वीकरणीयत्वात तथाचोत्पन्नस्य पुनक्त्पादवारणाय प्रागभावानक्रीकारे नवीनैह-व्याभावस्य प्राचीनैः ष्वंसामावानां हेतुता कल्पनीया प्रागभाववादिना तु तत्सर्वमु-पेक्ष प्रागमाव एव हेत्त्वेन फल्यत इति तद्धन्याभिप्रायः। वस्तुतस्त समवायेन द्रव्याभावस्य क्रुप्तस्योभयवादिसिद्धस्य जन्यद्रव्यत्वावच्छित्रंप्रति जनकतया जनक-त्वेनाङ्गीकरणीयत्या अभावादित्यत्रापि षष्ट्यन्तस्य पुनरन्वयेन क्रप्तस्य द्रव्यस्या-भावादिखर्थो स्थयते । तथाच प्रागमाववादिना द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वानुपगमेऽपि क्कारवेन इव्याभावस्थैव कारणत्वं वक्तुमुचितम् नत्वक्कृप्तस्य प्रागभावस्थेति पूर्व-अन्यभावः। एवंच कपालद्वयसंयोगाद्धरोत्पत्तिदशायां कापालिकादिष्वपि घरोत्पत्तिः स्वीकरणीया । अन्यथा कपालिकायां समनायेन घटाभावप्रस्थप्रसङ्गादिति तद्रव्यानारम्भकद्रव्याभावस्थेव कारणता वाच्या । तथाच तत्तद्वंसाभावानामपि विनिगमनाविरहेण कारणतापत्तिशङ्कापि संगतेत्रेति युक्तमुत्परयामः । एवं जन्य-इव्यंप्रति इव्योत्पत्तिकालिकोत्पत्तिष्वंसामावस्य हेत्तवे तद्धरनाशानन्तरं-तदारम्भक-कपालाभ्यां घटान्तरोत्पत्तिरपि न स्यात् तादशच्यंसाभावरूपकारणाभावादिसादि-ब्षणानां सत्त्वेऽपि तेषां स्पष्टत्वेन तान्यपेक्ष दृषणान्तरमाह-प्रागमावेति । अत्र वदन्तीति । प्राचीनातुयायिन इति शेषः । तत्संयोगानां । तन्त्रसंयोगा-नामिखर्थः । अधैवमपीति । प्रागमावस्य हेत्रत्वेऽपीलर्थः । हत्पस्यापत्ति-सि॰ मु॰ ९

त्यन्तामावबुद्धिः । तत्रोत्पादिवनाश्रञ्जाली चतुर्थोऽयममाव इति केचित् । अत्र घ्वंसप्रागमावाधिकरणे नात्यन्ताभाव इति प्राचां मतं, श्यामघटे रक्तो नास्ति रक्तघटे श्यामो ना-स्तीति घीश्र प्रागमावं घ्वंसं चावगाहते न तु तदत्यन्तामावं तयोविरोघात् । नघ्यास्तु—तत्र विरोधे मानामावात् घ्वंसा-दिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्तामावो वर्तत इत्याहुः । नन्वस्त्व-

दिनकरी।

वाच्यं, तथासति स्वानधिकरणतन्तुष्वपि चरमसंयोगाभावादेव पटोत्पत्तिवारणसंभवे प्रागभावकल्पनानौचित्यादिति चेन्न । चरम-संयोगस्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे तन्त्व-न्तरेऽपि समवायेन पटोत्पत्त्या तत्र समवायेन चरमसंयोगा-भावेन व्यभिचारापत्त्या समवायसंबन्धेन तत्पटत्वाविच्छन्नं-प्रति चरमसंयोगव्यक्तेः कालिकसंबन्धेन हेतुता वाच्या । तथाच स्वानिषकरणतन्तुष्विप कालिकविशेषणतया चरमसंयोगस्य सत्त्वा-त्पटोत्पत्तिवारणाय प्रगभावहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति । एवमप्यस्त कश्चिद्तिरिक्तः पदार्थस्तथापि तस्य सप्रतियोगिकत्वे प्रमाणाभाव इति त तत्त्वम् । ध्वंसस्य छक्षणमाह--जन्यामावत्वमिति । प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्येति । अत्यन्ताभावस्य छक्षणमाह---नित्येति । ध्वंसादिवारणाय नित्यपद् । नन्वत्यन्वाभावस्य नित्यत्वे घटानयनानन्तरमपि भूतले घटो नास्तीति प्रतीसापत्तिरिखत आह—यत्रत्विति । तथाच संबन्धामावादेव घटानयनानन्तरं घटात्यन्ताभावबद्धिर्नेति भावः । काछविशेषविशिष्टखरूपस्य संसर्गत्वोपगमादेव घटवति घटो नास्तीति प्रतीसभावोपपत्तौ चतुर्थ-

रामख्द्री।

रिति । तत्तत्तंयोगव्यक्तीनां लया हेतुतानभ्युपगमात्प्रागमावस्य तदानीमिष सत्त्वादिति शेषः । तत्तत्तंयोगव्यक्तीनां हेतुत्वोपगमे च व्यर्थ प्रागमावकल्पनमिति भावः । स्वानिकिकरणेष्विति । सहस्रतन्तुकपटानिकरणेष्वित्यर्थः । तन्त्यन्तरेऽपीति । चरमसंयोगाधिकरणतन्तुनिक्वसहस्रतन्तुकपटाधिकरणतन्तावन्तिर्थाः । वीधितिकृतामभिन्नेतमाह—एवमण्यस्त्वित । सप्रतियोगिकत्व

१ समनायेन तत्पटन्यक्तिप्रति चरमसंयोगव्यक्तेः समनायेन हेत्रत्वमित्यर्थः.

भावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेक । अनन्ताधिक-रणात्मकत्वकल्पनापेश्वयातिरिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वात्। एवंचाधाराघेयभावोऽप्युगपद्यते । एवंच तत्तच्छब्दगन्धरसाद्य-

विनकरी।

संसर्गाभावे मानाभाव इसखरसः केचिदिसनेन सूचितः । नृतु मास्तु घटकाले घटात्यन्ताभावबुद्धिः घटोत्पत्तेः प्राक्काले तु त्यादित्या-शक्याह - अत्रेत्यादिना । ननु तर्हि रक्तरप्रागभावाधिकरणे इयामघटे श्यामरूपध्वंसाधिकरणे च रक्तघटे कथं रक्तो नास्ति श्यामो नास्तीति च प्रतीतिः ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणेऽत्यन्ताभावस्यासत्त्वा-दिखत आइ--श्यामघट इति । तत्रेति । ध्वंसप्रागभावयोरि-त्यर्थः । अत्यन्ताभावेन सहेति शेषः । तथा च नव्यमते पूर्वपक्षि-कथितशङ्कायामिष्टापत्तिरेवेति भावः । युक्तं चैतत् । कथमन्यथा पूर्वमें प्रेडिप रक्ते मध्ये श्यामे घटे च रक्तं रूपं नास्ती साकारक प्रस्यय-सास्य सामान्याभावावगाहित्वात्, नचेदृशप्रययो रक्तिमध्वंसाद्यव-गाही पूर्वोपररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तादशाकारप्रव्ययप्रस-

रामरुद्री।

इति । तथाच तस्याभावत्वे मानाभावेन न प्रागभावसिद्धिरिति भावः । कथं रको नास्तीति । नास्तीत्यादिप्रतीतेरत्यन्ताभावविषयकत्वादित्याशिद्वरभि-प्रायः । सिद्धान्तिनस्तु तथात्वे मानाभाव इत्याशय इति घ्येयम् । पूर्वपश्चि-कथितराङ्कायामिति । घटकालस्य घटाभावसंबन्धाघटकत्वेऽपि घटप्रागभावा-दिकाले घटात्यन्ताभावबुद्धापत्तिरिति शङ्कायामित्यर्थः । रक्तं रूपं नास्तीत्या-कारकप्रत्यय इति । ननु तादशप्रतीतर्नोत्यन्ताभानो विषयः किं तु प्राग-भावध्वंसावेव तथेत्युक्तमेवेत्याशङ्कायामाह—तस्येति । नास्तीति प्रत्यययेत्यर्थः। सामान्याभावावगाहित्वात् सामान्यवर्मावच्छित्रप्रतियोगिताकामावविषय-करवादिलार्थः । ष्वंसप्रागभावयोश्व सामान्यधर्माविच्छन्नप्रतियोगिताकत्वानद्गीका-रादिति शेषः । नुनु नास्तीति प्रत्ययस सामान्यधर्मावच्छित्रप्रतिथोगिताकाभावमा-त्रविषयकत्वे मानाभाव इत्याशङ्का निराचष्टे—न चेति । पूर्वापरेति । पूर्व रकः ततः श्यामः ततो रक्तस्ततः श्यामस्ततो रक्तो यो घटः तस्मिन् मध्यरकः तादशायामिल्यर्थः । क्रमिकरकद्भपत्रयस्थळे तु नेयमापत्तिः संभवति तादशरकः

१ समयविशेषे प्रतीयमानसामयिकामावे इलार्थः. २ पूर्व रक्तस्ततः स्यामस्ततो रको यो वटस्त्रसिन् मध्यश्यामतादशायामिलर्थः.

मानानां त्रत्यश्चत्वग्रुपपद्यते । अन्यथा तत्तद्धिकरणानां तत्तदि-निद्रयात्राद्यत्वात्प्रत्यश्चत्वं न स्थात् । एतेन ज्ञानविशेषकालेवि-विनकति ।

क्रादिति । नच रक्त्वाविच्छक्रप्रतियोगिताकत्वं ध्वंसप्रागभावयोरव्याप्यवृत्ति तेनान्तरा र्यामे रक्तं रूपं नास्तिति प्रत्ययस्तव ध्वंसप्रागभावयोः सामान्याविच्छक्रप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात् नतु पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्ते तत्र तदा तदनभ्युपगमादिति वाच्यम् ।
विनिगमनाविरहेण पदार्थान्तरध्वंसप्रागभावयोरि तत्स्वीकारप्रसङ्गेन
गौरवात् तद्पेक्षयात्यन्ताभावस्यान्तरा र्यामादौ संवन्धत्वरूपनेनैव
छाधवादित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वभावस्तु द्विषेत्यादिविभागोऽनुपपन्नः,
अभाव एव मानाभावादित्यभिप्रायेण प्राभाकरः श्रक्कते—निवति ।
अभावस्याधिकरणात्मकत्वे गौरवं प्रदर्शयितुमनन्तेत्युक्तम् । अतिरिकेति । भावातिरिक्तेत्यर्थः । अभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपदोषः सोऽप्यस्मिन्मते नेत्याह—एवं चेति ।
अधिकरणापेश्चयातिरिक्तवे चेत्यर्थः । नन्वभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणात्मकत्वे यथाधारावेयभावोपपत्तिस्तथा सर्वत्राप्यस्त्वित्यते।
रामस्त्री ।

ध्वंसप्रागभावयोनीस्तीत्याकारकप्रतीतिनियामकत्वानक्षीकारसंभवात् उक्तस्थळे तु श्यामतादशायां तादशप्रतीत्या तयोरिष तादशप्रतीतिनियामकत्वस्य आवश्यकत्वा-दिति ध्येयम् । अव्याप्यवृत्तित्वेनेति । काळिकाव्याप्यशृत्तित्वेनेत्यशः । पदार्थान्तरध्वंसेति । रक्तस्यच्येतिते । काळिकाव्याप्यशृत्तित्वेनेत्यशः । पदार्थान्तरध्वंसेति । रक्तस्यचंतित्वालोत्यित्तकतत्समानाधिकरणवायु-संयोगादिष्वंसेत्यशः । गौरवादिति । विनिगमनाविरहेणानन्तध्वंसादौ रक्तत्वाव-च्छिष्वप्रतियोगिताकत्वकल्पनापत्या गौरवादित्यशः । अभावस्य अधिकरणरूपता मृत्ये शङ्किता तत्र पूर्वप्रन्थसङ्गतिमाह—नन्वभाव इति । अतिरिक्तेत्यस्य क्षुप्तपदार्थातिरिक्तार्थकत्वं न संभवति अभावस्यापि नैयायिकैः क्षुप्तत्वात् अतस्व-दर्यमाह—भावातिरिकेति । अभावस्याधिकरणात्मकत्व इति ।

गन्धामावस्य जलादिरूपत्वेऽपि जललादिनैव तेषां न प्राणेन्द्रियपाह्यता गन्धामा-

१ यसिन् काले भूतले घटामाववत्त्वं त्वया स्वीक्रियते तत्कालोत्पन्नानि तद्भूतलः विषयकाणि भूतले घटो नास्तीत्वाकारकाणि इदं भूतलभित्वाचाकारकाण्यपि वा ज्ञानान्येव भूतले घटो नास्तीति प्रतीतौ घटत्वविशिष्टनिक्पपतानुयोगिताप्रकारेण मासन्त इत्वर्थः. २ यसिन् काले भूतले घटो नास्ति तत्त्वकाल एव भूतले घटो नास्ति तत्त्वकाल एवं भूतले घटो नास्ति तत्त्वकाल प्रवासिक प्यासिक प्रवासिक प्र

सप्तानामपि साधमर्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

शेषाद्यात्मकत्वमभावस्थेति प्रत्युक्तं, अप्रत्यक्षत्वापतेः ॥ १२ ॥ इदानीं पदार्थीनां साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तं प्रक्रमते — सप्तानामिति । समानो धर्मो येषां ते सधर्माणस्तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितोऽर्थः । एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणस्तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितोऽर्थः । क्षेयत्वं ज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् । एवमिष्वेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम् ॥१३॥

दिनकरी।

दूषणान्तरमाह—एवंचेति । अन्यथा । अभावस्याधिकरणात्मकत्वे ।
एतेन वक्ष्यमाणदूषणेन ॥ १२ ॥ परस्परधर्मतापन्नानां सप्तपदार्थानामेव परस्परभेदकत्वं ज्ञापयितुमाह—इदानीमिति । पदार्थनिकःपणानन्तरमित्यर्थः । तदनिक्षपणे तत्तत्पदार्थघिटितस्य तत्तत्पदार्थस्य
साधर्म्यतया निक्षपणासंभवादिति भावः । समानो धर्मः सधर्मस्तस्य
भावः साधर्म्यम् । एवं वैधर्म्यमित्यत्रापि अमवारणाय बहुन्नीहिमाह—
समानो धर्मो येषामिति । केवलान्वयित्वादिति । विषयभेदेन विषयताया भेदेऽपि ज्ञानविषयतात्वेन केवलान्वयित्वमस्लेवेति भावः ।
एवममेऽपि । श्रेयत्वादीत्यत्रादिपदार्थं दर्शयति—एवमिभेघेयत्वेति ।
अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वमभिधा च संकेतमाह्योऽधिकः पदार्थं इति
मीमांसकाः । संकेतमिन्नायामभिधायां मानाभावात्संकेत एवाभिधेति नैयायिकाः । प्रमेयत्वादिकमित्यादिनास्तित्वपरिप्रदः । तव

रामरुद्री।

बत्वेन तु तेषामि तथात्वसिष्टमेवेति प्राभाकराणामिभप्राय इति मन्तव्यम् ॥१२॥
मूळे साधम्येवैषम्येनिक्पणयोः प्रयोजनस्यानुक्तत्वात् तत्प्रदर्शयितुमाह—परस्परेति । श्वानविषयतात्वेनेति वृत्तिमद्भावाप्रतियोगित्वं न केवलान्वयित्वं,
केवलान्वयिनोऽपि द्विलादिना अभावसत्त्वात् किंतु वृत्तिमद्भावप्रतियोगितानवच्छेदक्षमंवत्त्वमेव तथा, एवंच घटादिनिष्ठविषयताव्यक्तरिप ज्ञानविषयतालमादाय

१ पदार्थनिरूपणोत्तरकाळीनसाधम्यैवैधर्म्यविषयकप्रतिपत्त्वनुकृळ्व्यापारेच्छाधीनइ-च्छाविषय-उपक्रमानुकूच्कृतियान् प्रन्यकार इति शान्दवोधः.

द्रव्याद्यः पत्र भावा अनेके समवायिनः ॥

द्रव्यादय इति ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्य-मनेकत्वं समवायित्वं च । यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्य-नेकत्वे सति मावत्वं पञ्चानां साधर्म्यम् । तथाचानेकभावश्च-क्षित्रकरी ।

कालसंबिन्धत्वम् ॥ १३ ॥ द्रव्यादीनां षण्णां साधम्यं भावत्वं स्पष्टमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पश्चानां साधम्यं मूले प्रपश्चितम्— द्रव्यादय इत्यादिना । अनेकत्वे सित भावत्वमिति । एवंच मूले द्रव्यादयः पञ्चेत्युदेश्यपदं भावा अनेके इति च विधेयपदमिति बोध्यम् । अतएव भाष्ये पश्चानामित्युक्तं नतु पश्चभावानामिति । अनेकभावष्ट्यीत्यादि । अत्र चानेकभावष्ट्रतित्वं स्वप्रतियोगि-वृत्तित्वस्तसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन भेद्विशिष्टत्वे सित भाव-वृत्तित्वम् । तेन गुणादौ संख्यारूपस्थानेकत्वस्थाभावेऽपि नाव्यापिः ।

रामरुद्री।

केवलान्वयिलमक्षतमेवेति भावः । कालसंबन्धित्वमिति । इदंच गगना-दीनामपि कालगृत्तिलमभ्युपेख अनृत्तिगगनादीना काळानृत्तित्वे अस्तित्वस्य केवला-न्वयित्वानुपपत्तिः । युक्तं चैतत् । कथमन्यथा गगनादीनां नियतपूर्ववृत्तित्वघटित-शब्दादिकारणत्वमिति मन्तज्यम् ॥ १३ ॥ षङ्काव्पदार्थानां मूळे साधम्यीतुक्ला तत्र न्यूनतां परिजिहीर्षुराह—द्रव्यादीनामिति । ननु द्रव्यादयः पत्र भावा इति कारिकायां अनेकत्वमात्रं साधम्यमुक्तं तत्कयमनेकत्वे सति भावत्वं मुकावल्यां साधम्यमुकं मूलतस्तदलाभादिलाशङ्कां परिहरति—एवंचेति । उक्तार्थे भाष्यकृतां संमतिमाह—अतएवेति । पञ्चभावानासितीति । तथाच भावलस्यापि उद्देश्यताबच्छेदककोटिप्रवेशस्य भाष्यकृद्जुमतस्वे पश्चाना-मिलपहाय पश्चभावानामनेकत्वमिलेव ब्र्यादिति भावः । नन्वनेकभाववृत्तीलत्र अनेकरवं यदि बहुत्वसंख्या तदा गुणादी संख्याविरहातेष्वव्याप्तिः यदि च यत्कि-विदेखिभन्नतं तदा समवायेऽतिव्याप्तिः यदित् एकत्वाविच्छन्नसामान्यभेदः तत्र चैकत्वं यदि संख्यारूपं तदोकातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । यदि तन्मात्र वेषयकबुद्धि-विषयत्वं तदाऽप्रसिद्धिः समात्रविषयकबुद्धिविषयत्वरूपैकत्वस्य केवलान्वयितया तदविच्छन्नसामान्यभेदाप्रसिद्धेरित्याशङ्कानिरासाय अनेकभाववृत्तितः निर्वेकि---अत्र चेति । अभावत्ववारणाय भावत्रत्तित्वनिवेशः । समवायत्ववारणाय सत्य-न्तनिवेशः । सलन्ते उभयसंबन्धनिवेशोऽपि तद्वारणायैवाते बोध्यम् । उगाध-

१ भावत्वमात्रीकौ समवायेतिन्वाप्तिरतोऽनेकरवे सतीति.

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाचा गुणादिनिंग्रेणिकयः ॥ १४॥ चिपदार्थविभाजकोपाधिमच्चिमित फलितोऽर्थः। तेन प्रत्येकं षटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः । समवायित्वं च समवाय-संबन्धेन संबन्धित्वं नतु समन्नीयवत्त्रं सामान्यादावभावात् ॥ सत्तावन्त इति ॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावस्वमित्यर्थः ॥ गुणादिरिति ॥ यद्यपि गुणिकयाश्चन्यत्वमाद्यक्षणे घटादाव-

दिनकरी।

भावत्वरूपतादृश्धर्ममादाय समवायेऽतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविभा-जकोपाधीति । उपाधिमत्ता च समवायखह्मपान्यतरसंबन्धेन तेन कालिकसंबन्धेन ध्वंसस्य तादृशोपाधिमत्त्वेऽपि न क्षतिः । समवाये-नोपाधिमत्त्वविवक्षणे तु मामान्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तन्नोक्तम्। अन्यतरत्वघटकस्वरूपं तु कालिकसंबन्धभिन्नं प्राद्यं तेन ध्वंसे नातिव्याप्तिः। अत्रच समैवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यादिचतुर्णी साधर्म्यं बोध्यम् । उद्देश्यवाचकपदस्य चरममुपादान-मयुक्तं अतो योजनया तद्थे प्रदर्शयति - द्रव्यगुणकर्मणामिति । निर्गुणिकय इति मूलम् । तद्र्थश्च गुणिकयात्यन्ताभाववत्त्वम् । तेन गुणिकवयोरन्योन्याभावमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः । यद्यपि गुणेति । नच गुणगुणिनोर्वामद्श्विणगोविषाणवत्समानकालिकत्वा-

रामरुद्री।

मत्तायां संबन्धविवक्षायाः फलमाइ-तेनेति । अतस्तन्नोक्तमिति । खरूपेणोपाधिमत्त्वोक्ती द्रव्यलादीनां दैशिकखरूपसंबन्धे मानाभावेन द्रव्यादि-ष्वव्याप्तिरित्यपि इष्टव्यम् । पदार्थचतुष्टयस्य साधम्योनुक्ता मूलस्य न्यूनतां परिहरजाह-अन्नचेति । सत्तावन्तस्र यस्ताचा इत्यत्र आचत्रयमुद्दिय सत्ता-बत्त्वं साधम्यं विधीयते तचायुक्तं उद्देश्यवाचकपदस्य पूर्वमिभधेयलात् अतएव पर्वतो बहिमानिखेव प्रतिज्ञावाक्यं नतु वहिमान्पर्वत इति इलाशङ्का-निरासाय योजनया लम्यमर्थं मुक्तावल्यां प्रकटयतीलाह-उद्देश्यवाच-केति । अन्यथा तादृशवाक्यस्यातिस्पष्टार्थतया द्रव्यगुणेखादिवाक्यमनर्थ-

१ समवायप्रतियोगित्वसमवाबानुयोगित्वान्यतरवत्त्वमित्वर्धः. नुयोगितामात्रमिल्यं:. ३ समनेतवृत्तिपदार्थविमाजकोपाधिमत्त्वमित्युक्तौ विशेषेऽतिव्याः सिरतः समनेतसमनेतेति, विशेषत्वं त न समनेतसमनेतवृत्ति.

तिव्याप्तं क्रियाञ्चन्यत्वं च गगनादावतिव्याप्तं तथापि गुणवदृष्ट्-चिषमंवन्त्वं कर्मवदृष्ट्चचिपदार्थविमाजकोपाधिमन्त्वं च तदर्थः । निह घटत्वादिकं द्रव्यत्वादिकं वा गुणवदृष्ट्चचि कर्मवदृष्टि वा किंतु गुणत्वादिकं तथा, आकाश्चत्वादिकं तु न पदार्थं-

दिनकरी।

त्कथं गुणशून्यत्विमिति वाच्यं, निर्गुणे गुणोत्पत्तिस्वीकारेण तत्संभवात्। नचैवं घटादेराद्यक्षणाविच्छन्नस्य चाक्षुवता न स्यादिति वाच्यं,
इष्टापत्तेः। तथापीति । गुणवत्ता च समवायेन, तेन कालिकसंबचेन गुणवद्गुणादिवृत्तेर्गुणत्वादेरसंग्रहेऽपि न क्षतिः।गुणवद्गृत्तित्वं
वादशधर्मवत्त्वं च समवायस्क्ष्पान्यत्रसंबन्चेन। तेन समवायेन
गुणवद्गृत्तित्वाभिधाने वादशस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य
द्रव्ये सत्त्वाद्तिव्याप्तिः। अतस्तेनैव वद्वत्त्वं वाच्यं वदा सामान्यादावव्याप्तिरिति परास्तम् । पदार्थविभाजकपदस्य क्रसमाह—
आकाशत्वादिकं त्विति । कर्मपदगृत्त्याकाशत्वक्ष्पोपधिमत्याकाशेऽतिव्याप्तिवारणाय वत्यद्मिति भावः ॥ १४॥ जात्यादीनामप्येकार्यसमवायसंबन्वेन सामान्यत्त्वात्सामान्यपरिहीना इति

रामरुद्री।

१ तथाच द्रव्यत्वमादाय द्रव्येऽतिव्यासिरिति मावः.

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः । पारिमाण्डल्यभिकानां कारणत्वसुदाहृतम् ॥ १५ ॥ विभाजकोपाविः ॥ १४ ॥ सामान्येति ॥ सामान्यानिक् करणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः ॥ पारिमाण्डल्येति ॥ पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं । कारणत्वं तद्भिकानामित्यर्थः । अणुपरिमाणं तु न कसापि कारणं । तद्भि स्वाश्रयार्व्यद्रव्य-परिमाणारम्भकं भवेत् । तच्च न संभवति । परिमाणस्य स्वस-मानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमात् । महदार्व्यस्य मह-चरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् । एवं परममहत्परिमाण-मतीन्द्रियसामान्यं विशेषाश्च बोच्याः । इदमपि योगिप्रत्यक्षे

विषयस्य न कारणत्वम् । ज्ञायमानं सामान्यं न प्रैत्यासत्तिः । क्षितकरी ।

मूलमयुक्तमतो व्याचष्टे — सामान्यानिधिकरणत्विमिति । तथाच सामान्यनिरूपिताधिकरणता न सामान्यादौ एकार्थसमवायस्याधिक-रणतानियामकत्वाभावादिति भावः । अप्रसिद्धत्वात्पारिमाण्डस्यप-दार्थं निर्वक्ति —पारिमाण्डस्यमिति । तिक्कि नामिति । पारि-

रामरुद्री।

वदश्क्तिधर्मवस्त्रस्य दैशिकस्वरूपसंबन्धेनेव वक्तुमुत्तितलात्। गुणादौ गुण लप्नकार कप्रमाविशेष्यलादिकमादायैव साधम्योपपादनसंभवात्। परंतु कर्मबदश्कितपदार्थवि-भाजकोपाधिमत्त्वमिति द्वितीयसाधम्येनिककावेवोक्तरीलाऽन्यतरसबन्धानवंशन-मावश्यकं गुणादौ गुणलादिरूपपदार्थविमाजकापाधेः स्वरूपसंबन्धेनासत्त्वादिति मन्तव्यम् ॥ १४॥ अधिकरणतानियामकत्त्वाभावादिति । यदाप्यवं सति

१ स्व परमाणुपरिमाणं बाणुकपरिमाणं वा तदाश्रयारक्षं द्रव्यं बाणुकं त्र्यणुकं वा तत्परिमाणारम्मकं मनेत् कदाचित्संमान्येतेत्यधैः । नन्नेतावता यत्र परिमाणत्वं तत्र स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वमिति निष्मो रुभ्यते तत्र चान्त्यावयविपरिमाणे व्यभिचारो दुवारः अणुपरिमाणस्याणुतरपरिमाणजनकत्वापत्तिश्चेति चेन्नः। परिमाणजनकत्विशिष्टपरिमाणत्ववत्त्वस्यै व्याप्यत्वातः । पतादृश्याप्यव्यापकभावद्यानस्य च-तकोत्वापकतया पारिमाण्डल्ये बणुकपरिमाणकारणताम्रइनिवटकत्वमित्यधैः । अत्र पारिमाण्डल्यं यदि परिमाणजनकत्वविशिष्टपरिमाणत्ववत्त्यात्तार्वे स्वसमानजातीयोत्कृष्ट-परिमाण्यनकं स्वादिति तकोकारो बोध्यः. २ चतुण्यं मकारणत्वमपि. ३ प्रत्यक्षप्रयोन्वकसंनिक्ष्यैः।

दिनकरी।

माण्डल्यभिन्नानाम् । नतु खणुकपरिमाणस्य कारणत्वाभावातन्नाऽव्याप्तिरतः पारिमाण्डल्यपदं खणुकपरिमाणस्याप्युपछक्षकम् ।
वेन तस्वापि अछक्ष्यत्वमित्यमित्रेत्याद् — अणुपरिमाणं त्विति ।
परमाणुखणुकसाधारणमणुपरिमाणं त्वित्यर्थः । पारिमाण्डल्यस्य कारणत्वे बाधकमाद् — तद्भीति । अणुपरिमाणं द्दीत्यर्थः ।
तचेति । चस्त्वर्थे । तत्र देतुमाद् — परिमाणस्येति । स्वसमानजातीयेति । साजात्यमत्र परिमाणविभाजकरूपेण बोध्यम् ।
अणुजन्यस्येति । उत्कृष्टं चाणोरणुतरमेवेति भावः । नचाश्चषजन्यस्याणुतरत्वमस्तु किंवाधकमिति वाच्यम् । तथा सति द्वेटरचाश्चपत्वप्रसङ्गात् । नतु तर्दि खणुकादिपरिमाणस्य किं जनकमिति चेत्संक्येवेत्यवेदि, व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् । मूळस्य न्यूनतां
परिद्रति — एविमिति । बोध्या इत्यनेनान्वयः । न कारणानीति
बोध्या इत्यर्थः । ऐन्द्रियकयोर्महत्त्वसामान्ययोः स्वविषयकछौकिकप्रतक्षे देतुत्वात्परमत्वातीन्द्रयत्वे इह विशेषणे । नतु योगिप्रसक्षे
पारिमाण्डल्यस्यापि विषयविधया कारणत्वात् पारिमाण्डल्यभिन्ना-

रामरुद्री।

सामान्यादो भावलवरत्वमि न स्वात् सामानाधिकरण्यसंबन्धेन सत्ताधिकरणलमाहायेव तत्र भावलाधिकरणताया उपपादनीयलात् तथापि सत्तासमवायसामानाधिकरण्यान्यतरस्यैव भावत्वरूपत्वमिति भावः । वस्तुतस्तु समवायसंवन्धावचिक्ठमप्रतियोगिताकसामान्याभावस्य साधम्यत्वे न कोऽपि दोष इति च्येयम् । तस्व
न संभवतीस्यत्र नकारो न समुख्यार्थकः परमाणुपरिमाणस्य निस्तत्या कारुविधया, अतीन्द्रियत्या प्रस्यक्षे विषयविधया च कारणत्वासंभवेन कार्यान्तरं प्रति कारणत्वस्य समुख्यासंभवादतत्त्तस्य नुकारार्थकत्वमाह—त्वर्थं इति । नतु त्र्यणुकपरिमाणमपि परिमाणत्वेन अणुपरिमाणसजातीयं अणुपरिमाणादुत्कृष्टं चेति वणुक्परिमाणस्यापि कारणत्वे न उक्तनियमक्षतिरिस्याशङ्कायामाह—साजात्यमभेति । परिमाणविभाजकोपाधयः अणुत्वत्वमहत्त्वादयः । अचाश्चष्ठत्वप्रसक्वादिति । महत्त्वभावादिति शेषः । इदमिति । वणुकादिपरिमाणे सङ्क्वादिकारणत्वमिस्यर्थः । उपरिद्यात् । गुणनिरूपणे इस्यर्थः । इहेति । महत्त्वसामा-

१ अणुपरिमाणात् श्रसरेणुपरिमाणमुत्कृष्टमिति व्यवहारेण त्र्यणुकपरिमाणे अणुपरि-माणाविकोत्कर्षो बोध्यः

ज्ञायमानं लिक्कं नाजुमितिकरणमित्यभिप्रायेणोक्तम् । आत्य-मानसम्बद्धे आत्मपरममहत्त्वस्य कारणत्वात्परममहत्परिमा-णमाकाञ्चादेवीं घ्यम् । तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामा-ञ्चय इत्यन्ये । तक्क, ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारणताया आचा-यैक्कत्वात् ॥ १५ ॥ नजु कारणत्वं किमत आह—अन्य-

नामित्ययुक्तमत आह—इदमपीति । यथा योगजधर्मेणातीतानाग-तविषयकं प्रत्यक्षं तथा विद्यमानविषयकमपीत्यर्थः । नृतु ज्ञायमान-सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेन ज्ञायमानहेतोज्ञानुमितिकरणत्वेन पारि-माण्डल्यस्य सामान्यब्रक्षणाजन्यज्ञानेऽनुमितौ च कारणत्वात पारि-माण्डल्यभिन्नानामिति मूलमसङ्गतमत आह - ज्ञायमानमिति । आत्ममानसेति । विषयतया द्रव्यक्षीकिकप्रसक्षे समवायेन महत्त्वस्य हेतुत्वादिति भावः । यद्यपि स्वप्रत्यक्ष इत्येव वक्तुमुचितं तथापि टीकाक्रनमते आत्मैकत्वमहत्त्वयोरयोग्यत्वात्प्रत्यक्षं न संभवति इत्यात्ममानसेत्युक्तम् । केचितु कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्य इत्यत्र भाष्ये आदिमहणात्परममहत्त्वं गृह्यते इति वदतामाचार्याणा-मात्मपरिमाणमपि न कस्यचित्कारणमित्याशयो छभ्यते, नच तत्र परममहत्पद्मात्मपरिमाणाविरिक्तपरममहत्परिमाणपरमिवि वार्च्यः मानाभावादिति वदन्ति । तन्मतं द्वयितुमुपन्यस्यति—तस्यापीति । भात्ममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः । ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवेति । कारणत्वं च कारुधर्मेतरकायीपेक्षया इत्याचार्यप्रन्थः। क्वारुधर्मा ज्ञानाद्यः तद्-तिरिक्तभावकार्यं प्रति कारणत्वं पारिमाण्डल्यभिन्नानां साधम्येमिति

रामरुद्री।

न्ययोरिल्यः । नतु योगिप्रलक्षे विषयस्य कारणत्वामावे का युक्तिरिल्यत आह
—यथेति । तथा च योगिप्रलक्षेऽपि विषयस्य कारणत्व तेषामतीतानागतविषयकप्रलक्षं न स्पादिति लोकिकप्रलक्षः एव विषयस्य कारणत्वमङ्गीकार्यं योगजधगैरस्वलेकिकस्विष्ठकं एवेति भावः । स्वप्रत्यक्षः इति । आत्मगतमहत्त्वप्रलक्षे
सस्य विषयविषया कारणत्वादिति भावः । अयोग्यरवेनेति । अन्यथात्मवः
अणुरवे इन्द्रियादिस्क्र्यत्वे च विवादासंभवादिति भावः । तद्वितिरिक्तमावकार्यसिति । ज्ञानावितिक्रभावकार्यमिल्यः । यद्यपि ज्ञातूपर्मेतर्कार्य-

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता । कारणस्वं भवेत्तस्य त्रैविष्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥ थासिद्धीति ॥ तस्य कारणत्वस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥ तन्नेति । समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिका-विकरी ।

तद्र्यः । एवंच पारिमाण्डल्यादीति आदिपदेन परममहत्त्वं गृह्तामा-चार्याणां अयमाशयो यत्पारिमाण्डल्यस्य परममहत्त्वादीनां च ज्ञाना-तिरिक्तं प्रति न कारणत्वं नतु कारणत्वसामान्याभावस्तद्तुमत इति भावः । अत्राचार्यैः पारिमाण्डल्यादीत्यादिपदार्येषु सुखदुःखादेर-जनितावयविरूपादेः पाकनष्टपरमाणुरूपादेश्चागणनात्तेषां छक्ष्यत्व-मनुमतम् । एवंच तेषु ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यफ्छोपघायकत्वरूपस्था-चार्यछक्षणस्थाव्याप्तिं परिचिन्त्य स पक्षस्त्यको प्रन्थकृतेति भ्येयम् । ॥ १५ ॥ मूलेऽन्यशासिद्धीति । दण्डत्वादौ नियतपूर्ववृत्तितायाः रामकृति ।

पेक्षयेत्याचार्यप्रन्थे भावत्वं नोपात्तं तथापि द्यणुकपरिमाणस्य खर्ष्यंपंप्रति कारणत्वेन पारिमाण्डल्यपदस्याणपरिमाणसामान्यपरत्वेन घणकपरिमाणे भवत्यति-व्याप्तिरिति भावत्वसुपात्तं, भावत्वं त स्वमतेऽपि देयमेव, अन्यया तत्रंवादि-व्याप्तेः । अजनितावयविरूपादेरिति पाकनष्टपरमाणुरूपादेविशेषणं, तेन पाकनष्ट-परमाणुरूपस्थापि नाशाल्प्वं बाणुकरूपाद्यपधायकत्वेऽपि न क्षतिः । फलोपघाय-कत्यकपस्यति । समवायेन परिमाणं प्रति खाश्रयसम्बेतत्वसंबन्धेन परिमाण-त्वेन सामान्यतः कारणस्वेन पारिमाण्डस्यस्यापि कारणत्वेन स्वरूपयोग्यतारूप-कारणतावत्त्वात्फलोपधायकत्वविवक्षा । तच न अव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धेन कार्य-बिशिष्टत्वे सति खरूपयोग्यत्वं तस्य पारिमाण्डल्येऽपि सत्त्वात् । किं त कार्योत्पाद-प्रयोजकत्वमेव । प्रयोजकत्वं च खरूपसंबन्धरूपं दण्डाद् घटोत्पाद इति प्रतीति-साक्षिकमिति ध्येयम् । यद्यपि खमतेऽपि खप्रलक्षं प्रति सुखदुःखयोः कारणत्वेऽपि बरमाणुरूपस्यातीन्द्रयतया भावकार्यं प्रत्यकारणत्वेन तत्राव्याप्तिस्तदबस्धेव । न च जन्यमात्रस्य कालोपावितया कालत्वेन तस्यापि मावकार्य प्रति कारणत्वसक्ष-तमेवेति वाच्यम् । तबासति द्यण्डपरिमाणस्यापि कालविषया मावकार्यकारणत्वेन 'अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारण'मिति मूलविरोधापत्या कारणत्वपदस्य कार्य-स्वानवच्छिमकार्यतानिरूपितकारणस्वपरतायाः क्रियेव काल इति मतावलम्बनस्य बा आवश्यकत्वेनाऽभ्याप्तेर्द्रवारत्वादिहमसंगतं । तथापि स्वयते विश्वेषावेति चढा-रेण तारशरूपस्मापि समुभितत्वादिति मानः ॥ १५ ॥ इण्डत्वाद्यविति ।

रणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगे पटासमवायिकार-विनकरी।

रामरुद्री।

घटाधिकरणदेशावच्छेदेन नियतपूर्ववर्तिताया इत्यर्थः । खैाश्रयाश्रयत्वसंबन्धेन दण्डत्वादेरपि घटाधिकरणसंबद्धत्वादिति भावः । घटत्वाविकक्क इति । यद्यप्ये लघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकावच्छिकैरेव कार्योत्पादसंभवे तत्सहभूत-मन्ययासिद्धमित्येव पश्चमान्यथासिद्धिनिरुक्तिर्प्रन्थकृता वक्ष्यते तथाच तदासभरवस्य घटत्वावच्छित्रं प्रखपि नियतपूर्ववर्तितानवच्छेदकत्वात् घटत्वावच्छिनेऽपि तदास-भस्यान्ययासिद्धत्वं संभवति. तथापि लाघवस्य शरीरकृतसंबन्धकृतादिमेदेन नाना-रूपतया अन्यथासिद्धत्वमेकमनुगतं न शक्यते वक्तं तिद्वरोधिगौरवस्य तत्तत्पदार्थ-घटितत्वरूपस्यापि तत्तद्यक्तिमेदेन भिन्नतया अन्यदिखस्य गुरुभतार्थकतया गौर-बस्येव अन्यथासिद्धत्वपर्यवसानात् अतस्तत्तिद्वात्वमेव अन्यथासिद्धत्वं वाच्यम् । तत्रच नियतपूर्ववर्तिभिन्नानां नियतपूर्ववर्तित्वदछेनेव वारणसंभवे तादशानन्तपदा-र्थभेदानामन्यथासिद्धिग्रन्यलशरीरे प्रवेशे गौरविमति तत्कार्यनियतपूर्ववर्तित्वे सति तत्कार्थकारणत्वेनाव्यवहियमाणाः ये तद्भिक्षत्वमेवान्यशासिद्भिश्चन्यत्वं तथाच तदासभलस्य घटलावच्छिन्ननियतपूर्ववर्तितावच्छेरकलविरहात तद्वासभी न घटलावच्छिनेऽन्ययासिद्ध इति भावः । न च दण्डलायवच्छिन्नमेदकृटस्यानुगत-सैंब अन्यथासिद्धलमस्त्वित वाच्यम् । तथासति तद्भावस्य द्ण्डत्वादेरेव कार्-गतात्वसंभवेन शेषवैयर्थात् । न्यनशृतिदण्डत्वादेः कारणतानवच्छेदकत्वापत्तेश्व तद्भेदकूटाभावो नातिरिक्त इति ध्येयम् । अरण्यस्थदण्डादी कारणतासंपत्तये नियतपूर्ववर्तिजातीयत्वं कारणत्वमित्युकं तत्रच द्रव्यत्वादिना घटपटादीना-मपि घटकारणतापत्तिरत आह—तज्जातीयत्वं चेति । दण्डत्वादीति । नच दण्डत्वबद्दव्यत्वादिकमपि नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकमेवेति

१ तुरीतन्तुसयोगादीनामि पटादिसमवायिकारणे तन्त्वादां समवायसंबन्धेन प्रलासन्नत्वादिति मावः. २ खं दण्डत्वं खाझयो दण्डः खजन्यभ्रमिजन्यभ्रमिवत्ताः संबन्धाविष्ठिकातदाअय्व्यसंबन्धेनेल्यथः, अत्र खपदं दण्डपर तज्जन्यभ्रमिनीम चक्रिकि-बात्तव्यभ्रमिः कपाकिकिया सा च कपाळ इति दण्डलमि प्रागुक्तसंबन्धेन तत्र वर्तत इति मावः.

१० सि॰ मु॰

दिनकरी।

यत्समवेतिमिति । यदविच्छनं सकारणवावच्छेदकयद्धर्माविच्छने समन्वायसंवन्त्रेनोत्पद्यते वद्धर्माविच्छनं प्रति वद्धर्माविच्छनं समन्वायसंवन्त्रेनोत्पद्यते । घटत्वाद्यविच्छनं हि सकारणवावच्छेदककः पाछत्वाद्यवच्छने समन्वायसंवन्त्रेनोत्पद्यते इति भवति घटत्वाद्य-विच्छनं समनायकारणम् । सकारणवावच्छ्यनं समनायकारणम् । सकारणवावच्छ्यनंकत्युक्त्रत्या च न द्रव्यत्यादेघंटादिसमवायिकारणवावच्छेदकत्व-मिति । तत्रासम्नमिति । इदंच समनायिकारणादाविव्याप्तिवारणाय । पटसमवायिकारणवन्तुसमवेतवन्तुत्वादाविव्याप्तिवारणाय जनकमिति । वन्तुत्वस्थान्यथासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृति-वाया अभावेन नातिप्रसङ्गः । मुक्तावच्यामत्र यद्यपीति । तुरी-वन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कृतो नासमवायिकारणत्वमिति तु नाशक्कः नीयम् , तुरीवन्तुसंयोगनाशे पटनाशापत्तेः असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यं, व्यणुकनाशान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वादिति । नच वन्तुषु विनष्टेषु विनेव समवायिकारणं द्रव्यस्य क्षणद्वयं स्थितिः

रामरुद्री।

वस्थ्यमिति वाच्यम् । नियतपूर्ववर्तितावच्छेद्कपदेन लघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेद्कस्योक्तत्वात् । द्रव्यत्वस्य घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेद्कत्वेन तस्यैव घटकारः जतारूपत्वे अनन्तद्रव्येषु घटकारणत्वकृत्यनापत्त्या गौरवात् दण्डत्वादिकमेव लिखि आवः । तथाच दण्डत्वेत्वद्रव्यत्वादिभिन्नत्वे सति घटनियतपूर्ववर्तित्वावच्छेद्कधर्मवत्त्वं घटकारणत्वमिति पर्यवितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ यत्र समवायसंवन्येन यत्कार्यमुत्पवाते तत्तत्प्रति समवायिकारणमित्युक्तौ कपालादेर्द्रव्यत्वादिनापि घटसमवायिकारणतापत्तिः कपालत्वाविष्ठक्षस्य तद्वटत्वावविच्छन्नं प्रत्यपि
तथात्वापत्तिरित्यतो व्याचछे—यद्विच्छन्नमिति । प्रमाणाभाव इतीति ।
सर्वत्र समवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशसंभवादिति भावः । द्वाणुकेति । अत्र
व्याणुकपदं यादश्वद्यदेत्वद्वारम्भक्कपालनाश्वमन्तरा तत्संयोगनाशादेव वाद्यः
तादश्वघटादेरप्रुपलक्षकं नातो न्यूनताप्रसन्नः । क्षणद्वयमिति । समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वेऽपि कपालादिनाशसणे कपालादिकं विनेव घटादेरविध-

१ वणुकनाञ्चलने समवाविकारणस्य परमाणोर्निसत्तेन नाञ्चासंभवाञ्च समवावि-कारणनाञ्चात् वणुकनाञ्चसंमव इति मावः. २ दण्डलत्वादिवारणाय दण्डत्वत्वा-विभिन्नत्वम्. ३ तन्तुवारणाय घटनियतपूर्वदृत्तितावच्छेदकथर्मवस्त्वम्.

दिनकरी।

साविति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, कारणान्तरकस्पने गौरवात् । अध्य द्रव्यनाशासमवायिकारणनाशयोरसमानाधिकरणयोः कथं हेतुहेतुमद्भाव इति चेदत्राद्धः—प्रतियोगितया द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नं प्रति
स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकाछिकविशेषणतोभयसंबन्धेन नाशत्वेन हेतुतेति । इह काछिकसंबन्धस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वे
घटादेः क्षणिकत्वापत्तिरतः स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वनिवेशः ।
स्वप्रतियोगिजन्यत्वसंबन्धस्य द्ण्डनाशाद्धटनाशापत्तेरुपेक्षितः ।
भाविनाशमादायातिप्रसङ्गवारणाय काछिकसंबन्धनिवेशः । यदि तु
कपाछपवनसंयोगनाशाद् घटनाशापत्तिरेवमिष दुर्वारैवेति विभाव्यते
तदा सेप्रतियोगिजन्यत्वस्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकाछिकविशेवणतैतित्रितयसंबन्धेन नाशत्वेन हेतुता बोध्या । नचेवमिष तुरीतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशापत्तिरिति वाच्यं, तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं
प्रति कारणतैव न संभवति किंतु तुर्येव संयोगसंबन्धेन तन्तुनिष्ठा-

रामरुद्री।

खाद्यक्तेन द्रयपदम् । इद्यापत्तेरिति । नजु द्रव्यनाशे समवायिकारणनाशस्वापि पृथक् कारणलकल्पनेनेवोपपत्तो समवायिकारणमन्तरा क्षणद्वयं द्रव्यस्थिव्यभ्युपगमो नोन्वितः । नच परस्परजन्यद्रव्यनाशे परस्परव्यभिचार इति वाच्यम् ।
अव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेद्ककोटौ निवेश्य तद्वारणसंभवादिखत आह—
कारणान्तरेति । नजु दैशिकविशेषणतासंबन्धेन द्रव्यप्रतियोगिकनाशं प्रति दैश्रिकविशेषणतया द्रव्यासमवायिकारणप्रतियोगिकनाशत्वेन कारणत्वे यत्र यत्किषतन्तुसंयोगनाशात्सहस्रतन्तुकपटनाशः तत्र तन्तुसंयोगनाशानिकरणतन्तुष्वपि
पटनाशोत्पत्त्या व्यभिचारापत्तिः श्वंसप्रागमावयोः प्रतियोगिसमवायिदेशमात्रदृत्तित्वादिखभिप्रायेण शङ्कते—अथेति । हेतुतेतीित । तथा च कारणतावच्छेद्ककापवमपीति भावः । अणिकत्वापत्तिरिति । तत्पत्तिश्वमारभ्येव घटादौ यर्तिकविश्वासस्वादिति भावः । नजु क्षणिकत्ववारणाय स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वस्थाने स्वप्रतियोगिजन्यत्वमेव कुत्रो न निवेश्यत इत्याशद्वायामाह—स्वप्रतियोगीति । अतिप्रसङ्गवारणायेति । द्वितीयक्षणप्त घटादौ नाशोत्पत्तिप्रसङ्गवारणायेत्यरंः । इति विभाव्यते इति । सप्रतियोगिसमवायियावत्समवेतत्वोकौ
नेयमापत्तिः संभवतीति स्वनाय यदितिस्युक्तं, तथोकावपि कपाळक्यनाशादपि

१ सं नाशः. २ सं नाशः.

णत्वं स्यात् वेगादीनामभिधाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादीनामपीच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटास-

सती पटजनिकेति तत्रातिप्रसङ्गाभावात्। एवंच विशेषलक्ष्णेषु त्रिरीतन्तुसंयोगादिभेदानामनिवेशेन लाधवमपीति केचित्। वस्तु-तस्तु श्वप्रतियोगिनिष्ठासमवायिकारणवानिरूपितफलोपधानात्मकजन्यत्वसंबन्धेन नाशत्वेन हेतुता तुरीतन्तुसंयोगस्तु निमित्तं न त्वसम्बायीति न तन्नाशेन पटनाश इत्यन्यत्र विस्तरः। वेगादीनामिन्त्यादिना स्पर्शसंप्रदः। अभिधातादीत्यादिना नोदनपरिप्रदः। ज्ञाना-दीत्यादिना इल्लापरिप्रदः। इल्लादीत्यादिना प्रवृत्तेः परिप्रदः। वन्तुंसमवेतत्वे सति तुरीतन्तुसंयोगाद्यन्यत्वे सति पटकारणत्वं पटासमवायिकारणत्वमिति विशिष्येव लक्षणं कर्तव्यमित्याद्यस्त्राप्ति। वस्तुतस्तु तुरीवन्तुसंयोगत्वाविल्लन्नप्रतियोगिताकन्त्रेदः पटासमवायिकारणलक्षणघटकत्या प्रन्थकर्तुन्तिभित्रेतः अपि

रामरुद्री।

घटनाशापित्ततादवर्थ्यमतस्त्रथा न विविद्यातमेविति ध्येयम् । अतिप्रसङ्गाभावादिति । तुरीतन्तुसंयोगस्य पटजनकत्वामावादिति भावः । जन्वेवं तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रस्कारणत्वे तत्र पटसमवायिकारणस्वणातिव्याप्तिविरहेण तस्रक्षणे
तुरीतन्तुसंयोगभिज्ञल्वविशेषणस्य प्रन्यक्रदुपात्तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कायामेवमप्यस्माकं स्नावन्यविनो मतिवि बोध्यम् । स्वयमाह—चस्तुतिस्विति ।
सत्राप्तिवारणाय
कालिकसंवन्धेनिति । सत्रापि भाविनाशमादाय घटादेः क्षणिकत्वापित्तवारणाय
कालिकसंवन्धेपि प्रवेशनीयः एतस्राभायेवान्यत्र विस्तर इत्युक्तमिति ध्येयम् ।
नोद्नेति । शब्दजनकसंयोगोभिश्वातस्त्रद्भिश्वसंयोगो नोदनं अभिषाते विलक्षणवेपस्य तद्भिष्तंयोगे च क्रियाया असमवायिकारणत्वापितिति भावः । अत्र यद्यपि
तयोरसमवायिकारणत्वेऽपि न तत्राधादिमिश्वतादिनाशापितः द्रव्यनाशं प्रत्येव
स्वसमवायिकारणनाशस्य हेतुत्वादितीष्टापत्तः संभवति तथाप्यसमवायिकारणमनत्तरा सणत्रमं कार्यस्थितेरनिष्टतया तदापत्तिरेवात्रेष्टापत्तिवाधिकतेति मन्तव्यम् ।

१ खं नाशः. १ तन्तुवारणार्थं तन्तुसमवेतत्वं, तुरीतन्तुसंयोगवारणार्थं तुरी-तन्तुसंयोगाषन्यत्वं, द्रव्यत्वादिवारणार्थं पटकारणत्वम्,

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्।
एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमिक्तहेतुत्वम्॥१०॥
मवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगमिन्नत्वं देयम्, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कावंगादिकमपि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कायासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं देयम् । आत्मविश्लेषगुणानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तेद्भिन्नत्वं
सामान्यलक्षणे देयमेव अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्त्रं द्विविधं
कार्येकार्थप्रत्यासन्त्यां कारणेकार्थप्रत्यासन्त्या च, आद्यं यथा
घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणं तत्र कार्येण
घटोन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकसिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायि-

दिनकरी।

तु तन्तुभिन्नसमवेतत्वाविच्छन्नप्रतियोगिताकभेद एव । अन्यथा इस्ततन्तुसंयोगादिभेदानां पृथक्निवेशापत्त्या भेदकूटनिवेशने गौर-वादिति ध्येयम् । एतेन तन्तुमात्रसमवेतत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तुरी-तन्तुसंयोगान्यत्वनिवेशनमनुचितमित्यपास्तम् । मात्रपदस्थास्यदुका-

रामरुद्री।

इनादेरिच्छाद्यसमवायिकारणत्वे तु आत्मविशेषगुणानां काप्यसमवायिकारणत्वं नास्तीति विद्धान्तमङ्गप्रसङ्ग एव दूषणं बोध्यम् । ग्रन्थकर्तुनां सिप्रेत इति । तुरीतन्तुसंयोगिमञ्चत्वे सतीत्वस्य तत्संयोगप्रतियोगिकमेदार्थकसादिति भावः । नन्त्वेवं तादशमेदप्रतियोगितावच्छेदकं किमिलाशङ्कायां तन्तुभिष्ठसमवेतत्वमेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकमिलाइ—अपित्विति । तुरीतन्तुसंयोगत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वोगगमे वाधकमाइ—अन्यथेति । मात्रपदस्येति । तैन्तुभिक्षा-

१ सामान्यल्क्षणे तुरीतन्तुसंयोगिमञ्चलं कृतो न दीयते इति चेदाइ—तुरीति, २ आत्मविशेषगुणिमञ्चलम्, ३ कार्येण सद्द एकसिन् अर्थे प्रत्यासितः संबन्धः ४ कार्येकाथंप्रत्यासस्या कारणम्, ५ आधोदाइरणे, ६ कारणैकाथंप्रत्यासस्या कारणम्, ७ तन्तुभिञ्चासमवेतत्वे सतीत्यनुपादाने तुरीतन्तुसंयोगवारणं न स्यात् उपादाने च तुरीतन्तुसंयोगस्य तन्तुभिञ्चतुरीसमवेतत्वास्त्वादाणम्.

कारणं स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं घटस्तेन सह कपालरूपस्यैकस्मिन् कपाले प्रत्यासिचरस्ति तथा च कचित्स-मवायसंबन्धेन कचित्स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेनेति फलि-तोर्थः। इत्थंच कार्येकार्यकारणेकार्थान्यतरप्रत्यासच्या सम

विनकरी।

र्यंकत्वात् । पविभच्छाद्यसमवायिकारणळक्षणे आत्ममात्रसमवेत-त्वावच्छित्रप्रतियोगिताकभेद एव निवेदयो न तु ज्ञानत्वाद्यवच्छि-त्रभेद इति बोध्यम् । तथाचेति । द्विविधप्रत्यासत्त्विववक्षणे चेत्यर्थः । फलितोऽर्थं इति । द्विविधप्रत्यासत्त्योरिति शेषः । पर्यवसितमसमवायिकारणळक्षणमाद् — इत्थंचेति । कार्येकार्यप्र-त्यासत्तिः समवायसंबन्धः, कारणेकार्यप्रत्यासत्तिः स्वसमवायस-मवेतत्वसंबन्धः, तथा च समवायस्वसमवायसमवेतत्वान्यतरसं-

रामरुद्री।

समवेतत्वे सति तन्त्रसमवेतत्वमेव हि तन्त्रमात्रसमवेतत्वमिति भावः। इच्छा-द्यसमवायीति । अत्र आदिपदं कार्यमात्रपरं तथा चासमवायिकारणसामान्य-लक्षणे ज्ञानमेदनिवेशे इच्छामेदस्यापि निवेशनीयतया गौरविमत्येकमेदनिवेश एवोचित इति भावः । विशेषलक्षणपरत्वे तत्र ज्ञानातिरिकेऽतिव्यास्यप्रसत्त्या श्चानमेदमात्रनिवेशेनैव सामश्रस्यादिति केचिदाहः । तश्च मनोरमम् । उपायेच्छां अति फलेच्छायाः कारणत्वेन विशेषलक्षणेऽपि इच्छामेदनिवेशस्यावस्यकत्वादिति विभावनीयम् । इत्थंचेतीति । नत् तथाचेलादिना घटादिकं प्रति कपालादि-संयोगस्य समवायेन घटरूपादिकं प्रति कपाछरूपादेः खसमवायिसमवेतत्वसंब-न्धेन कारणत्वमिश्वाय इत्यंचेत्यादिना असमवायिकारणलक्षणघटककारणतायां कार्येकार्यप्रसासत्तिकारणकार्यप्रसासत्त्यन्यतराविच्छन्नत्वकथनं संदर्भविठदं कार्ये कार्यप्रसासत्तेः प्रकृतकार्यसमनाय्यन्योगिकसमनायरूपत्नात् लावनेन केवलसमना-यसीव कारणतावच्छेदकत्वात कारणैकार्यप्रत्यासत्तेः प्रकृतकार्यकारणसमवाय्यन्यो-गिकसमवायरूपायास्त कारणतावच्छेदकत्वस्येव असंभवात तेन संबन्धेन कपाछरू-यादेः घटादिरूपाधिकरणे असत्त्वादित्याशङ्कां निरसितं तदर्थमाह-कार्येकार्येति । तथाच समवाये प्रकृतकार्यसमबाय्यनुयोगिकलं कार्यकारणयोरैकाधिकरण्यलामायैव प्रहर्शितम् । नत् समवायस्य तेन रूपेण कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वलाभायेति भावः। एवं द्वितीयेऽपि कारणपदस्य प्रकृतकार्यकारणघटितार्यकत्या प्रकृतकार्यकारणेन सहैकस्मिन्नचे कारणचिता स्वसमवाविसमवेतत्वरूपा प्रत्यासतिरित्येवार्यः । वायिकारणे प्रत्यासमं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारण-मिति सामान्यलक्षणं पर्यवसितम् । आभ्यां समवायिकारणा-समवायिकारणाभ्यां परं मिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकार-दिनकरी ।

बन्धेन कारणत्वे सत्यात्मविशेषगुणान्यत्वं सामान्यतोऽसमवायि-कारणत्वमित्यर्थः । अत्र पटासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोगस्य पट-रूपासमवायिकारणस्य तन्तुरूपस्य संमद्दाय समवायस्वसमवायि-समवेतत्वयोः प्रवेशः । घटरूपं प्रति घटस्यासमवायिकारणतावार-णाय समवायिकारणे प्रत्यासन्तत्वे सति कारणत्वं परित्यन्य ताद्द-शान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणत्वपर्यन्तानुधावनम् । आत्मविशेषगुणान् वारियतुं विशेष्यभागः । युतु कार्यनाशजनकेनाशप्रतियोगित्वं तत्त्वमिति । तन्न । द्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यामपेक्षाबुद्धा-विवयातेरिति । अवयवमात्रसंयोगत्वं द्रव्यासमवायिकारणत्विम-

रामच्जी।

तत्रापि कारणघटितप्रखासत्तौ प्रकृतकार्यकारणसमवाय्यनुयोगिकत्वं कार्यकारण-योरैकाधिकरण्यलामायैव प्रदर्शितमिति भावः । नच खसमवायिसमवेतत्वं खसम-वाय्यन्योगिकसमवायप्रतियोगित्वमेव तच न कारणेन घटेन घटितमिति बाच्यम्। सहपसंबन्धात्मिकायाः प्रतियोगिताया घटायनतिरिक्तत्वादिति ध्येयम् । आत्म-विशेषेति । आत्ममात्रसमवेतान्यत्वमिखर्थः । पूर्वं तथैवाभिधानात् । ननु तत्रासमं जनकमिति मूळेन खरसादन्यतरसंबन्धेन समवायिकारणप्रसासम्बदे सति कारणलस्यैव असमवायिकारणलक्षणघटकता युक्ता नतु निरुक्तान्यतरप्रला-सस्यवच्छित्रकारणताया मूछतस्तदलाभादित्याशङ्कामपनेतुं यथाश्रुतार्थंपरित्यागे बीजमाइ-घटकपमिति । घटस्येति । रूपसमवायिकारणे घटे खसमवायि-समवेतलसंबन्धेन घटस्य प्रलासनलात् रूपं प्रति समवायिकारणलाचेति भावः। अपेक्षाबद्धावतिव्याप्तेरिति । अयात्र कार्यनाशनिष्ठजन्यतायां नाश्चनिष्ठजन-कतायां वा दैशिकविशेषणतासंबन्धाविछन्नलिनेशे नैष दोषः अपेक्षाबुद्धिनाशस्य दैशिकविशेषणतया तेन संबन्धेन द्विलनाशाधिकरणे घटादावसत्त्वेन दैशिकविशेष-शतया तयोः कार्यकारणभावासंभवात् कालिकविशेषणत्येव तयोः कार्यकारणाभा-वस्याङ्गीकरणीयलात् । दैशिकविशेषणतासंबन्धाविष्ठिश्वलिवेश आवश्यक एव । अन्यया घटादिनाशं प्रति काळत्वेन जनकस्य घटादिनाशस्य प्रतियोगिनि घटादावेद

१ कार्यनाश्चनकनाशः असमवाधिकारणनाशः तत्प्रतियोगित्वं असमवाबिका-रणे संबोगादौ इति कक्षणसमन्वयः.

दिनकरी।

स्यादिविशिष्यैव लक्षणं निर्वाच्यम्। अखण्डोपाधिरैव वा तदित्यन्ये। मिश्रं कारणमिति । अत्रेदं बोध्यम् । समवायिकारणत्वासम-वायिकारणत्वभिन्नकारणत्वमेव निमित्तकारणत्वं तेन तुरीपटसंयोगं प्रति तुरीतन्तुसंयोगस्यासमवायिकारणत्वे न तस्य पटं प्रति

रामरुद्री।

अतिव्याप्तिरिति चेन्न । दैशिकविशेषणतया पटादिनाशं प्रति तन्तुसंयोगादिनाशस्य तेन संबन्धेन कारणत्वे सहस्रतन्तुकपटस्थछे पूर्व व्यभिचारस्य प्रदर्शितत्वेन प्रतियोगितया द्रव्यनाशं प्रति पूर्वोक्तत्रितयसंबन्धेन नाशत्वेनैव कारणताया वाच्यतया कार्यत्वकारणत्वयोदें शिकविशेषणता संबन्धानवच्छिन्नलात् । इद्मुप-ठक्षणं । रूपनाशजनकनाशप्रतियोगिनि घटादावप्यतिव्याप्तिर्वयविरूपासम-वायिकारणावयवरूपादावव्याप्तिश्च द्रष्टव्येति विभावनीयम् । इस्यादिविशि-च्येवेत्यादिना इपनिष्ठसमवायसंबन्धाविच्छन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालिरूपत्वं रूपासमवायिकारणलक्षणमित्यादीनां परिग्रहः । पाकजरूपे चाग्निसंयोगो निमित्तं न लसमवायिकारणं नातस्तत्राव्याप्तिरिति भावः । पटानारम्भकतन्तुद्वयसंयोगे अतिन्याप्तिं परिचिन्त्य कारणत्वं पदार्थान्तरमिति मताभित्रायेणाह-अस्वण्डो-पाधिरिति । भिन्नं कारणसितीति । नृतु समनायिकारणासमनायि-कारणभिन्नत्वे सित कारणत्वस्य निमित्तकारणळक्षणत्वे पटनिमित्तकारणे तुरी-तन्त्रसंयोगेऽव्याप्तिः तस्य त्ररीपटसंयोगासमनायिकारणत्वेन सत्यन्तविरहात । नच तत्कार्यसमवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वे सति तत्कार्यकारणत्वं तत्कार्यं प्रति निमित्तकारणलिमिति विशिष्यैव लक्षणं वक्तव्यम् । तथाच तरी-तन्त्रसंयोगस्य पटसमवायिकारणासमवायिकारणयोर्भिन्नत्वेन न तत्र पटनिमित्त-कारणत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति व्वंसं प्रति निमित्तकारणे प्रति-तस्य समवायिकारणासमवायिकारणयोरप्रसिद्धेरित्याशङ्कां निराकुरुते-अत्रेद्मित्यादिना । समवायिकारणःवं समवायसंबन्धावच्छित्र-कार्यतानिरूपिततादीत्म्यसंबन्धाविच्छन्नकारणत्वं. असमवायिकारणत्वं च ताद-श्रकार्यतानिरूपितनिरुक्तान्यतरसंबन्धावच्छित्रकारणत्वसिति बोध्यम् ॥ १८॥ यत्कार्यं प्रतीलादेः यथाश्रुतार्थकत्वे तद्यक्तित्वेन घटादिविषयकप्रलक्षव्यक्ति प्रति पूर्ववृत्तित्वप्रह्विशेष्यतावच्छेदकसापि तद्यक्तित्वस्य स्वविषयकप्रत्यक्ष-लावच्छित्रतयक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपिता विषयविषया या कारणता तद्वरचेन खनिषयकप्रस्थक्षत्वानच्छिन्नं प्रस्यपि तद्यक्तित्वमन्ययासिद्धं स्यादिस्याशङ्कानिराः

१ पटासमनाथिकारणे तन्तुसंयोगेऽतिन्याप्तिनारणाय कारणतायां तादात्म्यसंनन्धा-विष्णुकेति तन्तुसंयोगनिष्ठकारणतायां समनायसंनन्धानिच्छन्नत्तेन न तन्नातिन्याप्तिरिति सावः।

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत्।
तत्रासम्भंजनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात्॥१८॥
येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य।
अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम्॥१९॥
णिमत्यर्थः॥१८॥ इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां तदाह
—येनेति। यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण
गृद्धते तत्कार्यं प्रति तद्दूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः। यथा घटं
प्रति दण्डत्विमिति। द्वितीयमन्यथासिद्धमाह—कारणमिति।
यस्य स्नातन्त्र्येणान्वयन्यवितेको न साः किं तु कारणमादायै-

दिनकरी।

निमित्तकारणत्वक्षतिरिति ॥ १८ ॥ यत्कार्य प्रतीति । यद्धमी-विच्छन्नं प्रतीत्यर्थः । येन रूपेणेति । यद्भपावच्छेदेनेत्यर्थः । इत्थंच तद्धमीवच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वमह्विशेष्यतावच्छे-दक्तवे सति तद्धमीवच्छिन्नं प्रति स्वतन्नान्वयव्यतिरेकशून्यत्वं तद्धमीवच्छिन्नं प्रति अन्यथासिद्धत्वं प्रथममित्यर्थः । द्वितीयान्य-थासिद्धदण्डरूपादिवारणाय सत्यन्तम् । कपाछसंयोगो घटपूर्ववर्ती-त्यादिमहे कपाछस्यापि तादशविशेष्यतावच्छेदकत्वात्तत्रातिव्याप्ति-वारणाय विशेष्यम् । किंतु कारणमिति । कारणत्वं चात्र

रामरुद्री।

साय तदर्यमाह—यद्धर्माविच्छिन्नमिति । तथा च तद्यक्तित्वस्य तद्यक्तिविषयक्रप्रस्यस्त्वाविच्छिन्नपूर्वेवृत्तित्वप्रह्विशेष्यतावच्छेद्कत्वेऽिप तद्यक्तित्वष्यकप्रस्यक्षत्वाविच्छनपूर्वेवृत्तित्वप्रह्विशेष्यताववच्छेद्कतद्यक्तित्वस्य ख्विष्यकप्रस्यक्षे
नान्यथासिद्धत्वप्रसङ्ग इति भावः । स्वतन्त्रेति । अन्वयः खाधिकरणे कार्यसत्त्वं व्यतिरेकः खाभावाधिकरणे कार्यासत्त्वम् । अन्वयव्यतिरेकयोः खातक्यं स्वभिन्नप्रकृतकार्यकारणान्वयव्यतिरेकाप्रयुक्तत्वं दण्डत्वदण्डरूपयोरन्वयव्यतिरेकं स्वभिन्नदण्डरूपकारणान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तां खाश्रयाश्रयत्वसंबन्धेन दण्डत्वादि-सत्त्वस्य दण्डस्त्वाधीनत्वात् तयोरन्यथासिद्धत्वस्यातिव्याप्तिवारणायेखर्यः । मृत्ते-कारणमादायेति । कपाले प्रथमान्ययासिद्धत्वस्यातिव्याप्तिवारणायेखर्यः । मृत्ते-कारणमादायेति । सभिन्नकारणं गृहीत्वेवेस्यः । ननु अनन्यथासिद्धत्वस-गीरे सभिन्नकारणस्य कारणत्वेन प्रवेशे कारणत्यस्यानन्ययासिद्धविटतत्वेन भव-स्वात्माश्रय इस्रत आह—कारणत्वं चात्रेति । पृथगिति । स्वाश्रयाघितसंव- वान्वयव्यतिरेको गृद्धेते तदन्यथासिद्धम् । यथा दण्डरूपम् । वृतीयमाह—अन्यं प्रतीति । अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथा-सिद्धत्वम् । यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य । तस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वम् । एवं च तस्य शब्दं प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्ममतस्तदन्यथासिद्धम् । नतु शब्दाश्रयत्वेन तस्य

दिनकरी।

पृथगन्वयन्यतिरेकशालित्वं तेन नात्माश्रयः । स्वातक्रयेण तत्कार्य-निरूपितान्वयन्यतिरेकश्न्यत्वे सित तत्कार्यकारणावच्छित्रस्वनिष्ठ-तत्कार्येनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वमह्विशेष्यताकं यत्तत्कार्ये प्रसन्य-थासिद्धमित्यर्थः । कपाछसंयोगो घटपूर्ववर्तीत्यादिपूर्ववृत्तित्वमह्वि-शेष्यतायाः कपाछसंयोगनिष्ठायाः कपाछावच्छित्रत्वात्कपाछसंयो-गेऽतिन्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । दण्डत्वादिवारणाय विशेष्यमिति । अत्रेतरान्वयन्यतिरेकप्रयुक्तान्वयन्यतिरेकशालित्वमित्युकौ प्रथम-द्वितीयान्यथासिद्धोः संमद्देऽपि भेदेनान्यथासिद्धिद्वयप्रदर्शनं शिष्य-बुद्धिवैशवार्यमिति बोष्यम् । अन्यं प्रतीति । फलाननुगुणमन्यं प्रतीत्यर्थः । तेन न कुलाळजनके चतुर्थान्यथासिद्धाश्रयेऽतिन्याप्तिः । शक्कित्यान्यथासिद्धाः संमद्देति । अन्यं प्रतीति । पर्लाननुगुणमन्यं

रामरुद्री।

न्धेनेल्यथः । दण्डादेरन्यथासिद्धलवारणाय कारणमादायेल्यस्य तत्कार्यकारणावचिक्ठकपूर्वदृत्तित्वप्रहृविशेष्यताकलार्यकताया अप्रे वश्यमाणतया तत्र च कारणपदस्य नियतान्वयव्यतिरेकशाल्यर्यकतया दण्डलस्यापि साश्रयाश्रयलयंकनेन
तथाविधतया दण्डस्य दण्डलस्य दण्डलस्य दण्डलस्यापि साश्रयाश्रयलयंकनेन
तथाविधतया दण्डस्य दण्डलस्य दण्डचितपरम्परासंबन्धेनेवान्वयव्यतिरेकशाक्तिवाच दण्डादेरन्यथासिद्धलमिति ध्येयम् । तत्कार्यकारणेति । यथाश्रुतमूलानुरोधात्स्वभिन्नान्वयव्यतिरेकशाल्यमहाधीनपूर्ववर्तित्वप्रहृविशेष्यत्वस्य विशेष्यद्धस्य दण्डस्य दण्यस्य दण्डस्य दण्यस्य दण्डस्य दण्डस्य दण्यस्य दण्डस्य दण्डस्य दण्यस्य दण्डस्य दण्यस्य दण्यस्य दण्डस्य प्रस्य प्रस्य प्रस्य दण्डस्य दण्डस्य प्रस्य प्रस्य प्रस्य प्रस्य दण्डस्य प्रस्य प्रस्य

कारणत्वे कान्यथासिदिरिति चेत् पश्चमीति गृहाण । नन्या-

दिनकरी।

भावादिति भावः । पश्चमीति । अवश्यक्रुप्तनियतपूर्ववर्तिन इत्या-दिकेत्यर्थः । यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्यो जन्यगुणत्वादित्यनुमित्यात्म-ककार्यकारणभावप्रहरूपानुकूछतर्कसहक्रतेनैव शन्दो द्रन्याश्रितो गुणत्वादित्यतुमानेन शब्दाश्रयत्वं गगने गृहीत्वा तेन रूपेण घट-पूर्ववृत्तित्वं प्राह्मम् । तथाच शब्दपूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वेव गगनस्य घटपूर्ववृत्तित्वप्रहातृतीयैवान्यथासिद्धिः संभवति तथाप्यन्यं प्रति इतस्य यथाश्वतार्थकत्वेऽपूर्वे प्रति यागस्यान्यथासिद्धिः स्यात्स्वर्ग प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गृहीतकारणत्वान्यथानुपपत्त्या यागव्या-पारत्वेनापूर्वकल्पनादतोऽन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वघटितहृपेण यस्य यज्ज-नकत्वं तस्य तेन रूपेण तं प्रत्यन्यथासिद्धत्वमित्येतावत्पर्यन्तं विव-क्षणमावइयकम् । यागस्य स्वर्गपूर्ववृत्तित्वघटितस्वर्गजनकत्वेनापूर्व प्रत्यन्यथासिद्धत्वेऽपि यागत्वेन हेतुत्वेऽन्यथासिद्ध्यभावात् । एवंच शब्दपूर्ववृत्तित्वघटितशब्दजनकत्वेन गगनस्यान्यथासिद्धत्वेऽपि तद-घटितशब्दाश्रयत्वेन हेतुत्वे तृतीयान्यथासिद्धासंभव इत्यभिप्रायः। शब्दाश्रयत्वाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना गगनस्य घटं प्रति हेतुत्वेऽपि

रामरुद्री।

रमकेति । इलादिन्यायप्रयोगप्रयोज्यानुमिलात्मकेलर्थः । कार्यकारणभाव-ब्रहरूपेति । कार्यकारणभावप्रहेण रूपं खरूपं यस्येखर्थः । तेन शब्दो यदि द्रव्याश्रितो न स्यात तदा द्रव्यजन्यो न स्यादित्यनक्रतर्कस्य कार्यकारणभाव-प्रहानात्मकत्वेऽपि न क्षतिः । सहकृतेनैवेति । अन्यथा गुणत्वमस्त हत्याभि-तत्वं मास्त्वित्यप्रयोजकत्वाशङ्कया गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वित्वसंमवादिति भावः। खर्गे प्रतीति । खर्गकामो यजेवेति विधिनेत्यादिः । प्रन्थकारानन्तो-षिनां केषांचिन्मतमुत्यापयति—शब्दाश्चयत्वेति । अष्टद्वव्येति । पृथिव्या-दिचतुष्ट्यं कालादिचतुष्ट्यं चेलाष्टी द्रव्याणि । अन्यं प्रतीलादेः अन्यं प्रति पूर्व-वर्तित्वं गृहीत्वेवेत्यादिः । गृह्यते इत्यनन्तरं तं प्रति तदन्यथासिद्धमिति पूरणीयम् । पूर्ववृत्तित्वाजुपपादकमित्यत्र पूर्ववृत्तित्वं खनिष्ठत्वेन विशेषणीयम् । अन्यया श्चन्द्रजनककुण्ठादिव्यापारं प्रति शब्दकारणत्वेन गगनस्य अन्यशासिद्धत्वं न

जनकं प्रति पूर्वेष्ट्रित्तामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते ।
काश्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्, कवस्वादिकं विशेषपदार्थों वेति । चतुर्थमन्यथासिद्धमाह—जनकं .
प्रतीति । यत्कार्यजनकं प्रति पूर्वेष्ट्रित्त्वं गृहीत्वेव यस्य
यत्कार्यं प्रति पूर्वेष्ट्रित्त्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । यथा क्रुलालपितुर्घटं प्रति, तस्य हि कुलालपितृत्वेन

दिनकरी।

रतीयेवान्यथासिद्धिः श्रन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वानुपपादकं यं प्रति यस्य पूर्ववृत्तित्वं गृद्धत इत्यर्थान्नापूर्वं प्रति यागस्यान्यथासिद्धिरित्यपि केचित् । कवन्त्वादिकमिति । विनिगमनाभावेन बहुनां वर्णानां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाद्वर्णानामसार्वकालिकत्वाचाह — विशेष्यपदार्थो वेति । यत्कार्यजनकं प्रतीति । अत्रापि अन्यं प्रतीत्याद्यभिषाने रतीयचतुर्थान्यथासिद्धयोः संप्रहेऽपि फलाननुगुणत्व- तद्नुगुणत्वयोविशेषणयोकपादानेन तयोभेदेनाभिषाने प्रयोजनाभा-

रामरुद्री।

स्यात् । तस्य कृतिनिष्ठशन्दपूर्ववर्तित्वघटकत्वात् खनिष्ठत्वोक्ते। च उक्तव्यापारस्य कृतिनिष्ठशन्दपूर्ववर्तित्वोपपादकत्वाद्रिय आकाशनिष्ठशन्दपूर्ववर्तित्वोपपादकत्वात् तं प्रस्यि भवति गगनमन्यथासिद्धमिति घ्येयम् । बहूनां वर्णानामिति । नतु विशेषस्य कारणतावच्छेदकत्वेषि प्रस्थेकं कवत्त्वादिकमादाय विनिगमनाविरहो दुर्वार एवेस्यस्यसादाह—सर्णानामिति । कारणतावच्छेदकविविष्ठकारणस्त्वस्य कारणतावच्छेदकोनगाने ककारासत्त्वद्यायां शन्दान्तरस्याप्युत्पत्तिनं स्यादिति भावः । कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणसत्तायाः कार्योत्पादप्रयोजकत्वे तु नैतहूषणमिति मन्तव्यम् । यद्यपि शन्दस्य शन्दिमेष्ठत्वाभावात् तथापि सस्य स्वावच्छेदकत्वे आत्माश्रयापत्तिः कारणतावच्छेदकत्वानस्य कारणतामहहेतुत्वादिति कवत्त्वादेः कारणतावच्छेदकत्वानुभावनम् । अथ गगनत्वस्य अव्यवहितप्रावक्ष-षावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्त्वान्यम् । अथ गगनत्वस्य अव्यवहितप्रावक्ष-षावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्त्वान्यस्य वित्योगितानवच्छेदकत्वक्ष्पनियतपूर्ववर्तिताव-च्छेदकत्वमेव न संभवति, गगनस्यावृत्तित्वेन घटाधिकरणे संयोगादिना तदभाव-स्वत्वादिति गगनस्य कारणतावारणयान्यशासिक्शुपपादनमनर्यकिमिति चेषा ।

१ एतदथंमेव तत्र विश्वेषः स्वीक्रियत इति मावः. २ अन्यं प्रतीत्वादितृतीया-न्यवासिक्षिरित्वर्षः

अतिरिक्तमथापि यद्भवेश्नियतावश्यकपूर्ववर्तिनः॥२०॥ घटं प्रति जनकत्वेऽन्यथासिद्धिः कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वे त्विष्टापत्तिः कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात् । पञ्चमम-न्यथासिद्धमाह—अतिरिक्तमिति । अवश्यकृप्तनियतपूर्वव-

दिनकरी।

वस्तथापि शिष्यबुद्धिवैश्वद्याय तथोक्तमिति । अवश्यकृप्तेति ।
गन्धत्वाविच्छन्नं प्रत्यवश्यकृप्तगन्धप्रागमावेनैव गन्धोत्पत्तिसंभवे
तत्सहभूतरूपप्रागमावादि पाकजगन्धं प्रत्यन्यथासिद्धम् । एवं घटजातीयं प्रत्यवश्यकृप्तनियतपूर्ववर्तिभिर्देण्डादिरेव घटोत्पत्तिसंभवे
रासमोन्यथासिद्ध इत्यर्थः । नन्ववकृप्तश्यनियतपूर्ववर्तिना पाकजरूपप्रागमावेन गन्धोत्पत्तिसंभवे रूपप्रागमावेन गन्धप्रागमावस्यान्यथासिद्धिः स्थात् । यत्कारणत्वमवश्यकृप्तमित्युक्ते चात्माश्रयः
स्यादिति चेदत्राद्धः । छघुनियतपूर्ववर्तित्वरूपमवश्यकृप्तत्वमिह्
बोध्यम् । छघुत्वं च शरीरकृतसुपस्थितिकृतं संबन्धकृतं च । तत्र
प्रथममनेकद्रव्यसमवेतत्वापेक्षया महत्त्वे । द्वितीयं गन्धं प्रति रूप-

रामरुद्री।

अङ्क्तरिष कालिकसंबन्धेन वृक्तितामते कालिकसंबन्धेनैव गगनस्य नियतपूर्ववृक्तित्वसंभवादिति ध्येयम् । अस्वश्यक्क्ष्मेति । यद्यपि गन्धरूपयोः समानकालोत्पिक्तर्वेन गन्धरूपप्रागमावयोः तुल्यमवद्यक्क्ष्मत्वं तथापि अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वेन गन्धरूपकार्योपस्थित्यनन्तरं गन्धप्रागमावस्येव शीघ्रमुपस्थितिः संमवित नतु रूपप्रागमावस्य तदुपस्थिते रूपज्ञानसापेक्षत्वादित्युपस्थितिलाधवेन गन्धं प्रति गन्धप्रागमाव एव नियतपूर्ववर्तित्वेन अवद्यक्रुसः । पाकजगन्धरूपकार्योपस्थित्यनन्तरं तु गन्धरूपप्रागमावयोर्थुगपदेवोपस्थितिः संभवति
रूपपरावर्तकतेजःसंयोगस्थैव पाकपदार्थत्या रूपोपस्थितेरप्यावद्यकत्वात् तथाचापाकजस्थले गन्धं प्रति अवद्यक्रुप्तनियतपूर्ववर्तिना गन्धप्रागमावेनैव पाकजगन्धोत्पत्तिसंभवे तं प्रति रूपप्रागमावोऽन्यथासिद्ध इति पर्यवसितोऽधः । घटजातीयमिति । घटत्वेन तद्धटसजातीयं प्रतील्यपः । घटोत्पत्तिसंभवे । तद्धदेत्पतिसंभव इत्यथः । निन्धत्यादि । गन्धरूपयोः युगपदुत्पन्नत्वेन गन्धप्रागमावेनैव गन्धप्रागमावोऽपि गन्धनियतपूर्ववर्तित्वेन अवद्यक्क्षुप्त इति रूपप्रागमावेनैव गन्धप्रागमावोऽपि गन्धनियतपूर्ववर्तित्वेन अवद्यक्क्ष्पः इति रूपप्रागमावेनैव गन्धप्रागमावः कृतो नान्ययासिद्ध इति भावः । यत्कारणत्वमिति । अपाकजग-

१ शरीरकृतम्. २ उपस्थितिकृतम्.

सि॰ सु॰ ११

तिन एव कार्यसंमवे तद्भिक्षमन्यथासिद्धमित्यर्थः । अतएव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् । तत्रं हि महत्त्वमवश्यक्षप्तं तेनानेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् । नच वेपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् । महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेद-कत्वे लाघवात् । रासभादिरिति । यद्धटच्यक्तिं प्रति रास-मस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति तत्रापि तद्धटजातीयं प्रति सिद्ध-कारणमावैर्दण्डादिमिरेव तद्यकेरपि संमवे रासमोऽन्यथासिद्ध

एते पश्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् । घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥२१॥ क्षिक्कराः।

प्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावे । गन्धात्मकप्रतियोि । झानसत्त्वेन शीघं तदुपस्थितेः रुँतीयं दृण्डत्वदृण्डरूपाद्यपेक्षया दृण्डे । स्वाश्रयदृण्डसंयोगादिघटितपरम्पराया गुरुत्वादिति । ननु निवन्धान्तरेध्वन्यत्र क्रुप्तेति हृश्यते तत्कयमत्रावश्यक्रुप्तेति कृतमवस्तस्य फल्डमाह—अतएवेति । अन्यथा महत्त्वस्थानेकद्रव्यत्वाद्न्यत्र क्रुप्तनियतपूर्ववर्तित्वाभावेन तस्थान्यथासिद्धिर्महत्त्वेन न स्थादिति भावः ।
अत्रानेकद्रव्यत्वं नानेकद्रव्यसमवेतत्वम् । तस्य द्याणुकेऽपि सत्त्वेन
व्याणुकप्रत्यक्षापत्तेः । समवेतसमवेतत्वं तदित्यपि न । आत्मिन
तस्याभावेनात्मप्रत्यक्षानुपपत्तेः किंत्वणुभिन्नद्रव्यत्वमिति बोध्यम् ।
तेन । पञ्चमान्यथासिद्धेन । परेषां । दण्डत्वद्ण्डरूपाकाशकुलाल-

रामरुद्री।

न्धस्थले गन्धं प्रति गन्धप्रागभावस्थेव हेतुता क्रुप्ता नतु रूपप्रागभावस्य अतो रूपप्रागभावेन न पाकजगन्धे गन्धप्रागभावोऽन्यशासिद्ध इति भावः । वुकत्वादितीति । इदमुपलक्षणम् । घटत्वावच्छितं प्रति निगतपूर्वेव-र्तितावच्छेदकं दण्डत्वादिकमेव कारणत्वं कत्यनालाघषात् । वतु तथा-विषद्भव्यत्वादिकं कत्यनागौरवात् । तथाहि नियतपूर्वेवर्तितावच्छेदकद्वय-त्वस्य घटकारणतारूपत्वे घटनिक्पितत्वविशिष्टकारणतास्वन्योऽनन्तघटादि-द्वयस्य करूपनीयः दण्डलस्य तथात्वे दण्डमात्र एवेति द्वव्यत्वापेक्षया

१ अन्यत्रक्तृक्षेत्वादेरन्यथासिद्धत्वमनुक्त्वाऽवश्यकृप्तनियतपूर्ववितिभिन्नस्य अन्यथा-सिद्धत्वकथनादेव- २ तत्र प्रलक्षे. १ संवन्यकृतस्, ४ तत् अनेकृद्धव्यत्वस्

तृतीयं तु भवेद्योम कुलालजनकोऽपरः। पत्रमो रासमादि स्याद् एतेष्वावश्यकस्त्वसौ ॥२२॥

इति भावः । एतेषु पञ्चस्नन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथा-सिद्ध आवश्यकः तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् । तथाहि दण्डा-दिभिरवश्यक्कसनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे दण्डत्वादिक-मन्यथासिद्धम् । नच वैपरीर्त्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् । दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डचटितायाः परम्परायाः संबन्धत्वक-

दिनकरी।

पितृणाम् । चितार्थत्वं । संमदः । अनियतरासभादेर्वारणाय नियतेत्यादि । नचानियतरासभादेः पञ्चमान्यथासिद्धत्वात्तेनेव वारणे नियतपदं व्यर्थमिति वाच्यम् । अवश्यक्कप्तत्वस्थैकस्थाभावेन यत्र यत्र प्रामाणिकानां न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्भेदस्य निवेशनीयतया निय-तपदेनेव रासभादेर्वारणे तद्भेदस्थाप्रवेशादित्यभिप्रायात् । पूर्वव-तित्वं चाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं तेन व्यवहितपूर्ववर्तित्वव्युदासः । अत्राप्त्व च यागादेः स्वर्गकारणत्वानुपपत्त्याऽपूर्वसंबन्धेनाव्यवहि-तपूर्ववर्तित्वोपपादनं प्रन्यकृतां सङ्गच्छते । अन्यथा यागस्थापि

रामरुद्री।

दण्डत्वे कल्पनालाघवमिलापि द्रष्टत्यम् । अनियतरासभादेरिति । ययपीदं पुनरुकं घटत्वाविच्छकं प्रत्यन्ययासिद्धे रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय नियते-तीलाल पूर्वमुक्तत्वात्, तथापि पूर्वमन्यत्र क्ष्मिनियतपूर्ववितिभिरेव कार्यसंभवे तत्सद्दभूतमन्यथासिद्धमिति प्राचीनैनिंकका पश्चमान्यथासिद्धः घटत्वाविच्छकं प्रति रासभस्य न संभवति घटत्वाविच्छकादन्यत्र क्ष्मिनियतपूर्ववितिभः घटोत्पा-दासंभविदिलेवं रूपेण रासभस्य घटं प्रति अनन्यथासिद्धत्वमुपपाद्य नियतितिपद्ध सार्थक्यमुकं, इदानीं तु प्रन्यकारैरितिक्तमथापि यद्भवित्यतावद्यकपूर्वभाविन इस्रेवं पश्चमान्यथासिद्धिनिवंचनात् तदनुसारेण रासभोऽपि घटत्वाविच्छकं प्रसम्पयासिद्ध एवेति तद्दैयस्यमिलाश्चाहां समाधातुं पूर्वमुक्तस्यापि पुनरनुवाद इति मन्तव्यम् । रासभोदिरिस्वादिना घटादेः परिग्रहः । नियतेलादीलादिना पूर्ववितित्वपरिग्रहः । तथाच घटं प्रति घटत्वाविच्छक्तस्यापि व्यापकतया तत्रातिन्याप्तिवारणाय पूर्ववृत्तित्वप्रवेश इति भावः । मिळितदलद्धयस्य तु घटाव्यविद्तत्पप्रसम्बणावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छदक्षप्रमित्तवमर्थं इति

१ दण्डलस्य कारणत्वे. २ स्वाश्रयाश्रयत्वस्य.

दिनकरी।

नियतपूर्ववृत्तित्वाबाधेनापूर्वकरुपनं न स्यादिति । नचैतादृशस्य कारणत्ने व्यतिरेकव्यभिचारक्रानस्य नियमांशमहे माह्यभावावगाहितया विरोधित्वेऽपि अन्वयव्यभिचारमहस्य कथं कारणतामह विरोधित्वमिति वाच्यम् । अवश्यक्क्षेत्रसाद्यन्यथासिद्धिज्ञानप्रयोजकत्वात्
तिद्वतरनिस्चिखतत्कार्यकारणसत्त्वे तत्कार्यव्यतिरेको यद्यतिरेकात्तेनावश्यक्क्ष्मेन नियतपूर्ववर्तिनान्यथासिद्धत्वज्ञानात् । नव्यास्तु कारणत्वस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेद्कधर्मवत्त्वे प्रतिवन्धकामावस्य तत्त्वद्यक्तित्वेन हेतुत्वापत्तिः । यत्र न कारणत्वव्यवहारस्तत्तत्यक्तिभेदकूदवत्त्वं तु सर्वक्षेनेव क्षेयम् । तत्तव्यक्तिभेदकूदवत्त्वसंबन्धेन कार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वं तद्यिप न युक्तं तस्य संबन्धत्वसन्देहात्, तस्मात्कारणत्वं पदार्थान्तरमेवेत्याद्वः । वदसत् । कार-

रामरुद्री।

वोद्धन्यम् । एकस्याभावेनेति । निरूपितं त्वेतत । म्राह्याभावेति । कारणतावच्छेदकरवेनाभिमतधर्मे कार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकरवस्वैव व्यतिरेकन्यभिचाररूपत्वादिति भावः । अन्ययासिद्धरवञ्चानादिति । न्यापकस्याधिकदेशवृक्तित्वे न्यापकत्वानपायादिति भावः । अन्ययासिद्धत्वञ्चानादिति ।
तथाच कारणताघटकानन्यथासिद्धत्वांश्चः एव अन्वयन्यभिचाग्ज्ञानस्य प्रतिववधक्रत्वभिति भावः । तत्तद्धाक्तिरवेनेति । दैश्विकविशेषणतासंवन्धावच्छिष्ठभणित्वावच्छिष्ठप्रतियोगिताकाभावत्वस्य मण्यभावनिष्ठतव्यक्तित्वापेक्षया गुरुत्वेनाव्यथासिद्धिनिरूपकत्वात् लाधवस्यैवान्यथासिद्धानिरूपकत्वपर्यवसानेनाभावनिष्ठतव्यक्तित्वस्यवासिद्धानिरूपकरवे सति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादिति भावः ।
वचाक्त तद्यक्तित्वेन प्रतिवन्धकाभावस्य कारणत्वं किं निर्छष्ठमिति वाच्यम् ।
दाद्दादिकं प्रति मण्यभावलादिना कारणतायाः सर्ववादिसंमतःयाः विलोपप्रसङ्गादिति भावः । प्रन्थकारमते त्वेष्ठधप्तिते वर्षणमिति द्रष्टव्यम् ।
वनु कारणत्वं नोकरूपमङ्गीकरणीयं किंतु यद्यद्भीवच्छिषे न कारणत्वव्यवहारः तत्तद्धमीभष्ठधर्मस्यैव तथालमङ्गीकरणीयमतो नोकदोष इत्यत आह—

यत्रेति । यद्धरीवच्छिष्ठ इत्यर्थः । मेदकूटवत्त्वमित्यसापि भेदकूटवद्धर्मवत्व-

१ कारणत् हि नियतत्वघटितं, नियतत्वं च कार्यसमानाधिकरणामावप्रतिथोगिता-नवच्छेदकधर्मवत्त्वम्, व्यतिरेकव्यभिचारश्चाने सति कारणतावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्मे कार्यसमानाधिकरणामावप्रतियोगितावच्छेदकत्वशानं भवति, अतो व्यभिचारश्चानं कारणताग्रहे प्रतिवन्धकमिति भावः.

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् । स्पने गौरवात् । एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं संभवति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ समवायीति ॥ स्पष्टम् ॥ विनक्ती ।

णत्वस्यातिरिक्तत्वे दण्डादौ सर्वदा तत्त्रत्यक्षापत्तेः । नचानन्यथासि-द्रत्वे सतीत्यादिधर्मस्तद्भक्षक इति वाच्यम् । तादृशधर्मझानस्याव-द्रयकत्वेन तस्यैव कारणताप्रहरूपत्वोचित्यात् । अस्तु वा दण्डत्वादि-कमेव कारणत्वं घटादिकायेसंबन्धितया तद्गहे उक्तधर्मस्य व्यक्षक-त्वादिति । परे तु कार्यान्वयव्यतिरेककालपूर्वकालान्वयव्यतिरेक-शालित्वमित्यूचुः । तद्युक्तम् । आत्मादौ सुखादिकारणे प्रागमा-वरूपव्यतिरेकासंमवेनाव्याप्तेः ॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥

रामरुद्री।

मेवार्थः । तेन तद्यक्तित्वावच्छित्रमेदस्य प्रतिबन्धकामावत्वावच्छित्रेऽसर्विप न क्षतिः । सर्वेश्वनैवेति । कारणतावच्छेदकभिन्नसकलधर्माणां तत्त्विकित्वेन अस्पदादीनां ज्ञानासंभवादिति भावः । नन् यद्यद्रमीविच्छने न कारणत्व-व्यवहारः तत्तद्यक्तिभेदकूटवत्त्वसंबन्धेन प्रकृतकार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वमेव कारणत्वमित्युक्ती नैष दोषः विशिष्टबुद्धौ संसर्गज्ञानस्य अहेतुत्वेन पूर्वमनुपस्थिता-नामपि तत्तद्यक्तिभेदानां संसर्गघटकतया भाने बाधकाभावादित्याशङ्कां निरा-चष्टे—तत्तद्यक्तीति । तस्येति । तादशभेदकृटस्येखर्यः । सर्वदेति । कदानि इण्डादौ घटकारणताप्रत्यक्षानुरोधेन कारणतायां योग्यत्वस्याङ्गीकरणीय-तया यदा यदा दण्डप्रसक्षं तदा तदा तद्रतघटकारणताया अपि प्रसक्षापत्ति-रिखर्थः । खमते तु कारणताया व्यापकताघटितःवेन व्यापकताज्ञाने च सह-चारज्ञानव्यभिचारज्ञानाभावयोः कारणत्वेन तद्विलम्बाज्ञैतदापत्तिरिति भावः। तद्यक्षक इति । कारणना प्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । तादशध-मंज्ञानस्येत्यस्य कारणताप्रहात्पूर्वेमित्यादिः । ननु तादशधर्मज्ञानस्य कारणता-ज्ञानार्थमपेक्षितत्वेऽपि न तैस्य कारणतारूपत्वसंभवः उक्तदोषस्य तादवस्थ्या-दिलखरसादाह—अस्त वेति । पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः । ननु दण्डत्वस्य कारणतारूपत्वे यदा यदा दण्डप्रत्यक्षं तदा तदैव घटकार-णताप्रसम्पत्तः, दण्डसन्निक्षे दण्डत्वेऽपि तस्यावश्यकत्वादिस्याशद्वां निराकुः रते—घटादिकार्यसंबन्धितयेति । घटादिनिरूपितत्वेने सर्थः । कार्येति । कार्यान्वयव्यतिरेकी कार्यप्रतियोगिकसंसर्गकार्यप्रागमानौ । तद्धिकरण-कालपूर्वत्वं । तिष्ठिष्वंसप्रतियोगित्वम् । ताहरापूर्वकालवृत्त्यन्वयव्य-

१ ताद्रश्रधमेख.

गुणकर्ममात्रवृत्ति श्चेयमयाप्यसमवायिहेतुत्वम्॥२३॥ गुणेति ॥ असमवायिकारणत्वं गुणकर्ममिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अथ वाऽसमवायि-कारणवृत्तिसत्तामिन्नजातिमत्त्वं तद्र्थस्तेन ज्ञानादीनामसमवायि-

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्विमहोच्यते । कारणत्विवरहेऽपि नाव्याप्तिः ॥ २३ ॥ अन्यत्रेति ॥ विनक्ता ।

मूले गुणकर्ममात्रवृत्त्यसमवायिकारणत्वमित्युक्तं तबायुक्तम् । आत्मविशेषंगुणेष्वव्याप्तेरतो वैधर्म्यपरतया मूलं व्याचष्टे—अस्मवायिकारणत्विमिति । साधर्म्यप्रकरणे वैधर्म्यकथनमयुक्तमित्या-श्यादाह्—अथवेति । सत्तामिन्नद्रव्यत्वरूपजातिमति द्रव्येऽतिव्या-प्रिवारणाय वृत्त्यन्तम् । तत्रैव सत्ताजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय सत्तामिन्नेति । तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्ममादायातिव्याप्तिवारणाय जातीति । वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितम् । तेन गुणादौ द्रव्यत्वस्य कालिकेन वृत्तित्वात् द्रव्यस्य च कालिकेन गुण-रवादिमत्त्वाह्रव्ये नातिव्याप्तिः ॥ २३ ॥ ननु गगनादिकं सर्वदै-

रामरुद्री।

तिरेकशालित्वम्। तद्वृत्तिसंसगप्रतियोगित्वे सति तद्वृत्तिप्रागमावप्रतियोगित्वं। धटसंसग्कालपूर्वकालप्रतियोगित्वं सति घटप्रागमावकालपूर्वकालप्रतिन्त्रागमावप्रतियोगित्वात् दण्डादेष्टकारणत्वं। धत्रच कार्यान्वयकालपूर्वन्वं, तादशकालद्वव्यापकध्वंसप्रतियोगित्वम्। तेन न खस्य खकारणतापत्तिः। कार्यव्यतिरेककालपूर्वत्वम् तु न तथाविधं। घटप्रागमावकालत्वव्यापकध्वंसप्रतियोगिकालाप्रसिद्धेः किंतु तादशकालप्रत्तिक्षंसप्रतियोगित्वमेव। व्यतिरेकघटितदलप्रवेशस्तु दण्डत्वगगनावीनां कारणतावारणायेति द्रष्टव्यम् । आत्मादाविति । व्यतिरेकपरस्य दण्डत्वादिवारणानुरोधेन प्रागमावपरताध्रौव्यादिति भावः। इदमुपलक्षणं । कार्यान्वयपूर्वकाले कार्यप्रागमावाधिकरणकालप्रागमावाविकरणत्वं विशेषणमुपादाय व्यवहितपूर्ववार्तेनां वारणसंभवेऽपि दण्डरूपरासमावीनां कारणत्वापत्तिरशक्य-परिहारैव । एवं प्रागमावे कार्यप्रागमावपूर्वकालीनत्वस्य कस्यापि प्रागमावस्यान्व्यावर्तकत्वया तद्वैयर्थ्यं चेत्रपि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ २०॥ २०॥ २२ ॥ द्रव्ये नातिव्यासिरिति । तथाच जातिपदं वृत्तित्ववृत्तिमत्त्वयोः समवायेन

१ तेषां क्रत्राप्यसमवायिकारणत्वविरद्दादिति भावः ।

नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाञ्चादीनि विहायाश्रितत्वें साधर्मे-मित्यर्थः । आश्रितत्वं तु समवायादिसंबन्धेन वृत्तिमचं विश्लेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः ॥ इदानीं द्रव्यसैव क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४॥ क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च । परापरत्वमूर्तत्वित्रयावेगाश्रया अभी ॥ २५॥ विशिष्य साधर्म्यं वक्तमारभते—क्षित्यादीनामिति ॥ विशिष्य साधर्म्यं वक्तमारभते—क्षित्यादीनामिति ॥

वास्तीत्यादिव्यवहारात् नित्यद्रव्येष्विष कालिकसंबन्धेनाश्रितत्वस-त्त्वादन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति मूलमयुक्तमत आह—आश्रितत्व-मिति । समवायादिसंबन्धेन सर्वाधारतानियामककालिकसंब-न्धातिरिक्तसंबन्धेन । विशेषणतयेति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः । अत्र नित्यद्रव्यातिरिक्तत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । नच संयोगेन पर-माणोरिष वृत्तेः परमाणावतिव्याप्तिः । तत्संयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वा-दिति । क्षित्यादीनां नवानां त्विति मूलस्यतुशब्देन सूचितमर्थे प्रक-

रामरुद्री ।

लाभायेन, अतोऽन्यतरत्वस्यातथात्वेऽपि न तहैयथर्थमिति मानः॥२३॥ समनायादि-संबन्धेनेस्यस्य विवरणं सर्वाधारतेस्यादिकम् । आदिपदेन कालिकस्यापि प्रहणसंभ-वात् । कालिकसंबन्धातिरिक्तिति । अत्र कालिकपदं दिग्विशेषणताया अप्यु-पलक्षणं तस्या अपि सर्वाधारताप्रयोजकत्वादिति बोध्यं। दैशिकविषेणताया व्यावर्त-नायाह—कालिकिति । नतु मूळे आश्रितत्वमिहोच्यत इस्त्रत्र इहेत्यस्य पूर्वेपरामु-ष्टब्र्व्यार्थकत्वेऽपि निस्त्रद्व्यातिरिक्तद्वव्यतं लक्ष्यतावच्छेदकमिति लभ्यते, तथाच गुणादावप्याश्रितत्वसक्तात् भवस्यतिव्याप्तिरित्याश्रद्धां निराकुरते—अत्रति । तथाच इहेत्यस्य न्यायसिद्धान्त इस्त्रवार्थः । वेदान्तिनां मते तु निस्त्रकानस्याप्यानिश्रतत्वाक्षीकाराक्तत्राव्याप्तिश्रद्धानिरासाय तदुपाक्तमिति ध्येयम् । परमाणोर-पीति । पतनप्रतिवन्धकसंयोगस्य ततनप्रतिवन्धकत्वाकत्यनेऽपि पार्थिवजलपरमाण्वोगुरु-त्ववक्त्या तस्य भूतलदिदेशसंयोगे पतनप्रतिवन्धकतमावश्यकमिति क्षित्यादिपर-माणोरपि संयोगे वृक्तिनियामक एवेति भावः । जृत्यनियामकत्वादितीति । जन्यगुरुत्वस्य प्रकृष्टगुरुत्वस्य वा पतनकारणतया तदमावादेव परमाणोः पतनासं-भवेन तत्संयोगस्य पतनप्रतिवन्धकृते मानाभावात् । अन्यया वाय्वादिप्रतिवन्ध- स्मष्टम् ॥ २४ ॥ क्षितिरिति ॥ पृथिव्यप्तेजीवायुमनसां
नरत्वापरत्ववन्तं मूर्तत्वं वेगवन्तं कर्मवन्तं च साधम्यम् ।
नच यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति
बाच्यम् । परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमन्त्वस्य
विवश्चितत्वात् । मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवन्त्वम् तचैषामेव गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात् । पूर्ववत्कर्मवन्तं

दिनकरी।

टयि — इदानीमिति ॥ २४ ॥ नतु घात्वर्थः क्रिया तत्रातिप्र-सङ्ग इत्यत आह — कर्मवत्त्वमिति । वेगवत्त्वं वेगसंबन्धित्वम् । विकृतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुरिद्मस्मात्संनिकृष्टमित्यपेक्षाबुद्धिः काळ-कृतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुरयमस्माद्द्ष्पतरकाळसंबद्ध इत्यपेक्षाबुद्धिश्च यत्र नोत्पन्ना तत्र परत्वापरत्वयोरनुत्पादाद्व्याप्तिमाशक्क्य निरस्यति — नचेत्यादिना । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणा-

रामरुद्री।

काभावदशायां सर्वेषामेव परमाण्नामधःपतनापत्तेरिति भावः । इदानीमि-तीति । तथाच द्रव्यातिरिक्तसाधारणसाधर्म्यप्रकरणव्यवच्छेदस्चनाय तुशब्द इति भावः ॥ २४ ॥ धात्वर्थः क्रियेति । 'धात्वर्थो हि किया ह्रेयो भाव इख्नियावः ॥ २४ ॥ धात्वर्थः क्रियेति । 'धात्वर्थो हि किया ह्रेयो भाव इख्नियावः । देश हत्र हरिकारिकोक्तरिति शेषः । कर्मचत्त्वसितीति । तथाच प्रकृते कियापदार्थो न धात्वर्थः अपितु कर्मेवेति भावः । वेग इव वेगवत् तत्य भावत्यन्त्वसिति व्युत्पत्त्या वेगसदशत्वं वेगवत्त्वसिति अमं निरिष्ठतुमाह—वेगस्वंविध्यत्वसिति । नजु नचेत्यादिना मूळे यत्र परत्वापरत्वयोनेत्पादस्वत्राव्याप्त्याश्चन्वज्ञत्विते । नजु नचेत्यादिना मूळे यत्र परत्वापरत्वयोनेत्पादस्वत्राव्याप्त्याश्चन्वज्ञत्विते गुणान्तरत्येव तयोरि उत्पत्तिदित्याशङ्कां निराकुरुते—दिक्कृत्वयोरिति । इत्येक्षावुद्धितित्यः इतिपदस्याप्यर्थकत्या इदमसाद्विपकृष्टमिति बुद्धिसंग्रहः । तेन परत्वं प्रति सन्निकृष्टत्वज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । यद्यपि "वाक्यार्त्यक्वाविशेषाच साध्यो विश्वविदैव्यय" इत्याचार्यकारिकानुरोधेन परमाणुषु द्वित्वं इश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यमित्यवर्यमङ्गीकरणीयं तथाच नित्यापेक्षाबुद्धा सर्वेत्र परत्वापरस्वयोरुत्वारक्तः संमवत्येव तथापि द्यण्यवपरिमाणान्यथानपपत्या

१ अत्र सामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेन आह्मम्, केच परत्वाद्यिकरणे घटादावात्मत्वस्य कालिकेन वृत्तित्वेऽपि जन्यगुणादेश्च कालिकेन पृत्रिवीत्वादिमत्त्वेऽपि नारमिन जन्यगुणादौ चातिन्याप्तिरिति ध्येयम्, २ सर्वविषय-क्यानवान् नित्व इत्वर्षः.

कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्तं । वेगवत्तं वेगवहु-त्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्तं च बोध्यम् ॥ २५ ॥ कालेति ॥ कालस्वात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् । क्षित्यादि पश्च भूतानि चत्वारिस्पर्शवन्ति हि ॥२६॥ कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं, सर्वगतत्वं सर्वमृर्तसंयोगित्वं,

दिनकरी।

न्तम् । तत्रैव सत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वान्यत्वेनापि जातिर्विशेषणीया तेन न द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्व-मादायातिव्याप्तिः । अपकृष्टेति । अविभुवृत्तिपरिमाणवत्त्वमित्यर्थः । तेन परमाणौ नाव्याप्तिः । क्रियाजनकतावच्छेदकं मूर्तत्वं जातिरि-त्यपि केचित् । तच्चेति । निरुक्तमूर्तत्वं चेत्यर्थः । चस्त्वर्थे । पूर्व-विदिति । परत्वापरत्वसमानाधिकरणेत्यादिकथितविवश्चितार्थविद-त्यर्थः ॥ २५ ॥ काळादौ स्पन्दाभावेनासंभवमाशङ्क्याह—सर्वमूर्तेति । अहं महानिति प्रतीतिविषयपरममहत्त्वत्वस्थ

रामरुद्री।

परमाणुद्धित्वस्यावस्यकत्वेऽपि यादशघटादी परत्वापरत्वबुद्धिनीनुभवसिद्धा तादन्न-घटादौ परत्वापरत्वयोः प्रमाणाभावाज्जन्यापेक्षाबुद्धिरेव परत्वापरत्वयोः कारणसि-त्याश्यः । अथवा दिक्पण्डसंयोगस्यापि परत्वापरत्वयोः कारणतया यादशघटादे-स्तृतीयक्षणे नाशस्तादशघटेऽव्याप्तौ तात्पर्यम् । तत्र परलापरत्वोत्पादश्रण एर भाश्रयनाशेन तदुत्पादासंभवादिति भावः । द्रव्यत्वान्यत्वेनापीति । वसु-तस्तु इव्यत्वव्याप्यत्वं प्रकृते द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वमेव लाघवात्, तच द्रव्यत्वसमा-नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं न द्रव्यत्व इति तदादाय नातिव्याप्तिसं-भवः । नच गुणत्वादेरिप तथालात्तदादायैवातिव्याप्तिरिति शङ्कनीयं, तेषां परत्वापरत्वसामान।धिकरण्यविरहादिति युक्तमुत्पद्यामः । अपकृष्टेतीति । पर-माणुपरिमाणस्य कुतोप्यपकृष्टत्वाभावात्तत्राव्याप्तिमाशक्काह्-अविभवत्तीति। अविभुवृत्तिसंयोगे तु वैजालमङ्गीकृत्य तादशविजातीयसंयोगस्य वेगायजन्यकि-यायां कारणत्वमङ्गीकृत्यापि विभौ कियावारणसंभवेन कियासमवायिकारणताव-च्छेदकतया मूर्तलजातिसिद्धिरविनिगमिके अखरसं मूचनायाह - केचिदिति । तश्चेतीति । चकारसमुबेयस्यार्थान्तरस्याभावात्तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्कानिरासायाह— चस्त्वर्थ इति । लर्थेन चेत्रनेन विभूपरिमाणे पृथिन्यादिसमवेतत्वस्य न्यवच्छे। दान तद्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २५ ॥ कालादाविति । सर्वमूर्तकर्मकगतिमत्त्व-

परमगहस्तं च । परमगहस्तत्तं जातिनिशेषः अपकर्षानाश्रयपरि-माणवस्तं ना ॥ क्षित्यादीति ॥ पृथिन्यप्तेजोनाय्नाकाश्चानां भृतत्त्वम् । तच नहिरिन्द्रियग्राद्यनिशेषगुणवस्त्वम् । अत्र

दिनकरी।

गगनपरिमाणादिसाधारणस्य जातित्वसंभवेऽप्यात्मरिमाणमयोग्यमिति टीकाक्वन्मतमनुसृत्याह्—अपक्षेति । यद्यप्यणुपरिमाणेषु
व्यणुकपरिमाणमेवापकर्षाश्रयो न परमाणुपरिमाणमिति परमाणावतिव्याप्तिस्तथाप्यपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणत्वं बोध्यम् । बहिरिनिद्रयेति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय बहिःपदम् । बहिरिन्द्रियमाद्यजातीयसंयोगादिमति काळादावतिव्याप्तिवारणाय विश्लेवेति । विशेषगुणत्वं च गुणनिरूपणे बङ्ग्यते । द्रव्यत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय गुणेति । लौकिकत्वनिवेशस्य फळमाह—
तेनेति । ज्ञातो घट इति ज्ञाने च प्रकारीभूतज्ञानांशे न लौकिकी
विषयता चक्षुरादेस्तत्र लौकिकसन्निकर्षामावादिति भावः ।

रामरुद्री।

रूपस्य सर्वेगतत्वस्य कियारहितकालादावसंभवादिति भावः । नुनु परममहत्त्व-रवस्य जातित्वमभियाय तस्य कारणतायनवच्छेदकरवेन तत्र जातित्वसाधकप्रमा-णविरहेण अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा तदिति कल्पान्तरमनुखतं मूले, तचायुक्तं आत्मगतपरिमाणे तादशजातेः प्रत्यक्षसंभवेन प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव तत्साधकस्य सत्त्वादिलाशङ्कां निरस्वति-अहिमत्यादि । महानिलस्य परमेलादिः । तेन महानिति प्रतीतौ परममहत्त्वत्वस्याविषत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपीत्यादि । नच परमाणुपरिमाणे अणुपरिमाणापेक्षया अपकर्षामावेऽपि घटादिपरिमाणापेक्षया अ-पक्षों वर्तत एव प्रसक्षसाधनत्वतदसाधनलाभ्यां तयोर्प्युत्कर्षापकर्षसंभवादिति बाच्यम् । परिमाणनिष्ठीत्कर्षापकर्षयोः परिमाणविभाजकजात्या खसजातीयपरिमा-णावधिकत्वस्यैव नियमात् कथमन्यया विभुपरिमाणे परमाणुपरिमाणापेक्षया नाप-कर्षः क्रियोपयोगित्वतद्तुपयोगित्वाभ्यां तयोरप्युत्कर्षापकर्षयोः संमवादिति भावः। उत्कर्षापकर्षे गुणनिष्ठजातिविशेषी अयमसादुत्कृष्ट इत्यादिप्रतीतिबलात्त्योर्पि सावधिकत्वस्वीकार इति बोध्यम्। महत्परिमाणत्वमिति। तथा च परमाणपरि-माणे अपकर्षानाश्रयत्वसत्त्वेऽपि महत्त्वत्वाभावादेव न परममहत्त्वतमिति भावः । बहिः पदमिति । मनोभिन्नत्वमेव बहिष्टं प्राह्मम् । प्राह्मजातीयेति । बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रसक्षविषयजातिमदिति तदर्थः । संयोगप्रस्रक्षे यावदाश्र-यप्रत्यक्षस्य कारणत्वेन तदभावात् काळसंयोगो न प्रत्यक्षविषय इति जातीयपर्य- त्राह्मत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम् । तेन ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षं ज्ञानस्याप्युपनीतमानविषयत्वाचहत्यात्मिन नातिच्याप्तिः । नवा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाण्वादाव-च्याप्तिः तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् महत्त्वलक्षणकारणान्तरास-भिधानाच न प्रत्यक्षत्वम् । अथवाऽऽत्मावृत्तिविशेषगुणवन्त्वम् ।।

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशारीरिणाम्।

स्वरूपयोग्यताप्रवेशस्य फलमाह—न वेति । नतु परमाणुरूपादे-योग्यत्वे कुतो न तस्य प्रसक्षमत आह—महत्त्वेति । छोकिकं-विषयतया द्रव्यसमवेतप्रसक्षे सामानाधिकरण्यसंबन्धेन कारणस्य महत्त्वस्य परमाणुरूपादावमावात्र तह्योकिकप्रसक्षमिति भावः । नतु चक्कुरिन्द्रियादिगतरूपादिविशेषगुणानामनुद्भृतत्वेन बहिरिन्द्र-

रामरुद्री।

न्तातुधावनमावश्यकमिति आवश्यकं च प्राह्यजातीयलविवक्षणमन्यथा परमाणु-रूपादेरप्रसक्षतया तत्राव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः । वस्यतः इति । बुद्धादिषद्वमि-सादिकारिकयेति शेषः । द्वव्यत्वमादायेति । यद्यपि विशेषगुणत्वं रूपाद्यन्य-तमत्वमेवाप्रे वक्ष्यमाणं तत्र च विशेषत्वगुणस्वयोर्न घटकता तथाप्यत्र विशेषत्वं सामान्यगुणभिन्नत्वं तत्सहितगुणत्वमेव विशेषगुणत्वमित्यमित्रायेण द्रव्यत्वस्यापि सामान्यगुणभिन्नतया तदादायातिव्याप्तिरभिहिता । नचैवमपि द्रव्यत्वे बहिरिन्दि-नप्राह्मजातिविरहादेव तदादाय नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इव्यत्वपदस्य इव्येत-रासमवेतार्यकतया कियाया अपि तथात्वेन तामादाय मनस्यतिव्याप्तेरेव तात्पर्य-विषयलात् । अन्यतमावस्य भेदकृटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपस्य गुरुत्वेन सामान्यगुणभेदकूटवत्त्वे सति गुणत्वस्यैव लक्षणघटकतोचितेति भावः। स्वध्नूरा-देरिति । यद्यपि चश्चः संयुक्तात्मसमनायस्य ज्ञाने सत्त्वात् लैकिकसिकक्षीमावा-दिल्लाक्षतं तथापि चक्षःसंयुक्तयोग्यसमनायस्यैव सिक्तवित्वमावस्यकं अन्यथा परमाणी चक्षःसंयोगदशायां तत्समवेतद्रव्यत्वादिप्रस्यक्षापत्तेरिति आत्मनोऽयोग्य-त्वाज्ज्ञाने न लौकिकसंनिकर्ष इति भावः । महत्त्वेतीति । नतु घटरूपादौ महत्त्वाभावेऽपि तत्प्रलक्षदर्शनात्परमाणुरूपे तदमावेऽपि तत्प्रलक्षं स्वादिलाशङ्कां ानिरस्पति - छोकिकेति । प्रहणायोग्यत्वादिति । बहिरिन्द्रियजन्यक्षेकिक-प्रसक्षं प्रति उद्भतहपत्वेनैव कारणतया कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्थैव योग्यताहप-

१ परमाणुरूपकालीनं द्रव्यमिति द्रव्यसमवेतद्रव्यत्वविषयकप्रसम्भालीकिकविष-वतया परमाणुरूपेऽप्युरपत्रमानतया तत्र व्यमिचारवारणाय लेकिकेति.

षत्वारीति । पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवस्त्रम् ॥२६॥ द्रव्या-रम्भ इति । पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् । न च द्रव्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः । द्रव्यसमवायिकारणवृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्यजातिमस्त्रस्य विविश्वतत्वात् ॥ अथाकाद्योति ॥ आकाद्यात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवस्तं साधम्यीम-

दिनकरी।

यमहणायोग्यत्वा सक्षुरादाव व्याप्तिमाशङ्क्य छाघवा साह — अथवेति । स्वत्रच करुपे देशिकपरत्वापरत्व माद्याय मनस्यति व्याप्तिवारणाय विशेषेति । स्पर्शवन्त्वं । समवायेन स्पर्शवन्त्वम् ॥ २६ ॥ द्रव्यसम्वायिकारणेत्यादि । सत्तादिकमादाय गगने ऽति व्याप्तिवारणाय द्रव्यत्व व्याप्येति । आकाशशरीरिणामिति मूळे शरीरिपद्मा-तमपरमित्यभिप्रायेणाह — आकाशशरीरिणामिति । छक्ष्ये छक्षणं योजयितुं शब्द झानादीनामव्याप्य वृत्तित्वं क्षणिकत्वं चोपपाद्य ति — आकाशस्येत्यादिना । क्षणिकस्य विशेषगुणस्यानभ्युपगमा-दाह — क्षणिकत्वं चेति । घटादि व्यावृत्तत्वे वृतीयक्षणवृत्तीति ।

रामरुद्री।

त्वादिति भावः । नजु बहिरिन्द्रियजन्यकाँकिकप्रस्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं न छक्षणे निवेद्वते किंतु वहिरिन्द्रियजन्यं लैकिकप्रस्यक्षविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वमेव लक्षषघटकं तथाच तथाविष्ठरूपतादिजातेः चछुरादिरूपेऽपि सत्त्वेन न चछुरादावव्याप्रित्रिस्त्यस्तादाह — लाभवाचेति । अथवेतीति । नन्वत्र कल्पे आत्मावृत्तित्वं
सम्बायेन भात्मवृत्तितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव वक्तुमुचितं अन्यथा तस्यात्मवृत्तिः
सिम्बल्कपत्वे सामान्यगुणभेदकूटरूपविशेषत्वनिवेशेन गौरवप्रसङ्गात् । इत्थं च
विशेषत्वनिवेशनं विवापि कालादावित्याप्तिवारणं संभविति कालादिनिष्ठसंयोगे
बादश्यमंवत्त्वाभावादिति विशेषत्वनिवेशनं अनर्थकमित्याश्वाश्वापनेतुं तिव्ववेशे
प्रयोजनान्तरमाह — अत्रचेति । समयायेनेति । बोध्यमिति शेषः । अन्यथा
कालकदिकृतविशेषणताभ्यां स्पर्धवतोःकालदिशोरित्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः॥२६॥
इच्यत्वव्याप्येतीति । यवपि द्व्यत्वमिप द्व्यत्वव्याप्यमित्युक्तदोषतादवरस्यं
तयाप्यत्रापि पूर्वोक्तरीतिरतुसंधेया अतो न कथिद्दोष इति घेयम् । घटादिव्या-

१ आत्मत्वजातिमादायात्मन्यतिन्याप्तिवारणाय द्रव्यसमनायिकारणवृत्तीति, वृत्तित्वं तादृश्चजातिमत्त्वं च समनायेन, तेन न काल्टिकेन तदादायात्मनि जन्यगु-मादौ चातिन्याप्तिरितिः

त्यर्थः । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चाव्याप्यवृत्तिः । यदा किंचिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तदभावस्थापि सन्त्वात् । क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिच्वंसप्रतियोगित्वम् । योग्यविश्वविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिविशेषगुणनाश्यत्वात्प्रथम-

स्वोत्तरवृत्तीति । स्वपदं नाश्यत्वाभिमतपरं तदुत्तरवृत्तिः तहितीयक्षणवृत्तिर्यो विशेषगुणस्तन्नाश्यत्वादित्यर्थः । अत्रच यत्र प्रतियोगितासंबन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशस्तत्र स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसंबन्धेन योग्यविभुविशेषगुण इति
सामानाधिकरण्येन नाशकत्वं बोध्यम् । कार्यतावच्छेद्के योग्यत्वोपादानेन प्रायश्चित्तादिजन्यादृष्टनाशे न व्यभिचारः । योग्यत्वं च
कौकिकसाक्षात्कारविषयनिर्विकल्पकान्यतरत्वं, अतीन्द्रियजातिशुरामकृती ।

वृत्तय इति । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वस्य लक्षणान्तरताया अन्ते वक्ष्यमाणतया ध्वंसप्रतियोगिविशेषगुणवत्त्वस्य घटादावतिव्याप्तिः तिवरासायेखर्थः । नचेदानी-मपि यद्धटरूपादिकं तृतीयक्षणे नष्टं तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति बाच्यम् । अग्रे समाधास्यमानत्वात् । द्वितीयक्षणवृत्तिरिति । खदितीयक्षणवृत्तिरिखर्थः । इदंच अपेक्षाबुद्धिन्यतिरिक्तस्थले तत्र तु तृतीयक्षणवृत्तिरिखेव वक्तव्यमिति बोध्यम्। वस्तुतस्तु मूळे खोत्तरवृत्तीत्यस्य खाव्यवहितोत्तरवर्तीत्यर्थः । अव्यवहितोत्तरत्वं स्रोत्तरविशेषगुणानुत्तरत्वे सति स्रोत्तरत्वम्। स्रोत्तरत्वं च, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियौ-गित्वमिखेकोक्सैवोभयसंप्रहः संभवतीति ध्येयम् । अत्रच खत्वस्याननुगतत्वेन तत्तद्यक्तिविश्रान्त एव कार्यकारणभाव इति तत्तद्यक्तिनाशं प्रति तत्तद्यक्तित्वेनैव कारणता युका खद्वितीयक्षणवृत्तित्वादेरव्यावर्तकत्वात् अनन्तकार्यकारणभावा-पत्त्या गौरवं चेत्याशयेनाह—अत्र चेति। स्वाव्यवहितेति । स्वागमानाधि-करणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति खप्रागभावाधिकरणत्वं अव्यवहितपूर्वत्वं. अत्र चापेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणोत्पन्नपुरुषान्तरीयज्ञानादिना तृतीयक्षणे तन्नाश्चनार-णाय खसामानाधिकरण्यप्रवेशः, अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे च तत्पुरुषस्य न योग्य-विशेषगुणीत्पाद इति सिद्धान्तः। ज्ञानादेः क्षणिकत्ववारणाय द्वितीयसंबन्धप्रवेशः। न व्यभिचार इति । नान्वयव्यभिचार इखर्थः । नुतु योग्यत्वस्य लौकिकप्रसक्ष-विषयत्वरूपत्वेन निर्विकल्पकस्य खोत्तरोत्पन्नज्ञानादिना नाशो न स्यादित्याशङ्काम-पनेतं योग्यतां निर्वक्ति-योग्यत्वं चेति । लाघवादाह-अतीन्द्रयेति ।

१ तृतीयक्षणवृत्तीत्यादिविवक्षणेऽपि. २ स्वोत्तरकालस्य स्वान्यवहितपूर्वत्वापत्ति-वारणाय विशेष्यम् । स्वपूर्वतृतीयक्षणस्य तद्वारणाय सस्यन्तम्

सि॰ मु॰ १२

दिनकरी।

न्यत्वं वा । रूपादिनाशे व्यभिचारवारणाय विभिन्नति । संयोगादि-नाशे व्यभिचारवारणाय विशेषेति । कारणतावच्छेदके योग्यत्व-विशेषत्वयोरुपादानाम द्वितीयक्षणोत्पन्नादृष्टसंयोगादिना वृतीय-अणेऽपेक्षाबुद्धिनाशः। सामानाधिकरण्यसंबन्धनिवेशात्र शब्दादिना व्यधिकरणानां ज्ञानेच्छादीनां नाशः । स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्व-संबन्धनिवेशाच न ज्ञानादीनां उत्पत्तिकालिकेच्छादिना नाशः। केचित्तु स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिपर्यवसायितया तत्तद्वुणस्य तत्तद्वुणो नाशकः अपेक्षाबुद्धेस्तु द्वित्वप्रत्यक्षमित्याद्वः । परे तु एतत्क्षणोत्प-श्रयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाइयता एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वावशिष्ट-योग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशकता अपेक्षाबुद्धिनाशे तु द्वित्व-प्रत्यक्षविशेषसामग्री तेनापेक्षाबुद्धुत्तरक्षणे सामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि

रामरुद्री।

निर्विकल्पकत्वं तु न जातिः निष्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव निर्विकल्पकत्वरूपत्वात् ज्ञानत्वं तु नातीन्द्रियमिति भावः । सपादिनाश इति । अत्र व्यमिनारपदं व्यतिरैक-व्यभिचारपरं, रूपसत्त्वे रूपान्तरानुत्पत्या अन्वयव्यभिचारासंभवात् । एवमुत्तर-त्रापि । पाकजन्यरूपादिना घटशत्तिगगनादिसंयोगस्य नाशानुत्पादाद् व्यभिचारो बोप्यः । व्यधिकरणानामिति । इदंच समानाधिकरणगुणानामेव नाशक-त्वमिति वस्त्रगतिमञ्जूरुध्योक्तं व्यधिकरणेच्छया शब्दनाशेऽपि तस्य द्विक्षणावस्था-यित्वनिर्वाहेणेष्टापत्तिसंभवात् । परंतु अस्मदुक्तैव व्यावृत्तिरिति ध्येयम्। उत्पत्ति-कालिकेच्छादिनेति । पूर्वक्षणोत्पत्तेच्छादिनेत्यर्थः । यद्यपि खस्यैव खनाश-कत्वापत्तिरेव बक्तमुचिता तथापि खाव्यवहितपूर्ववर्तिलस्य गुरुत्वेन तत्स्थाने खिभावमेव निवेश्य खस्य खनाशकत्ववारणसंभवादेतावत्पर्यन्तानुषावन-मिति मन्तव्यम् । अपेक्षाबुद्धिनाशं प्रत्यपि तृतीयक्षणोत्पन्नद्वित्वनिर्विकल्पव्यक्तीनां नत्त्रचित्तित्वेन कारणत्वे अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवात्त्रत्रैककारणताया अपि वक्तं शक्यत्वेन गौरवस्त्रीकारानौचित्यादित्याशयेनाह—अपेक्षाब्रके-प्रस्वित । एकस्मिन्क्षणे नानाविशेषगुणव्यक्तीनां नाशेन तत्तव्यक्तिनाशं प्रति तत्त-द्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनं बहुतरादिकार्यकारणभावाधिक्यसंपादकं, अतो लाक् वेन तत्तत्क्षणोत्पचयोग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति तत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-गुणत्वेनैव कारणता वक्तुमुन्तितेत्वाशयेनाइ—एतत्श्वणोत्पन्नेति । नन्वेवम-पेक्षाबुदेरि खद्वितीयक्षणवृत्तिगुणेन नाशापत्तिस्त्रथाच द्वित्वनिर्विकल्पकक्षण एवापेक्षावृद्धिनाशे चतुर्थक्षणे द्वित्वनाशाद्विषयाभावेन तत्क्षणे द्वित्वविश्विष्टप्रत्य-शानुपपत्तिरिखत आह—अपेक्षाबुद्धीत्यादि । विशेषसामग्रीति । तयान

अव्याप्यवृत्तिक्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥ ज्ञब्दस द्वितीयशब्देन नाशः । एवं ज्ञानादीनामपि । ज्ञानादिकं यदात्मिन विभौ श्रिरावच्छेदेनोत्पद्यते तदा घटाद्यवच्छेदेन तद्मानोऽस्त्येव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि । इत्थं चाञ्याप्यवृत्तिविशेषगुणवन्त्वं क्षणिकविशेषगुणवन्त्वं चार्थः । पृथिञ्यादौ स्पादिविशेषगुणोऽस्तीत्यतोऽञ्याप्यवृत्तीत्युक्तम् । पृथिञ्यादोवन्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम् ।

न क्षतिः चरमज्ञानादिकं तूत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टं स्वयमेव नाशकं एतत्स्रणोत्पन्नसकछविशेषगुणसाधारणं चेदमित्यप्याद्धः। शब्दस्यान्याप्यवृत्तित्वक्षणिकत्वे उपपाद्य ज्ञानादीनामपि ते उपपाद्यति— एवमिति । क्षणिकपदस्य वैयर्ध्याङ्कशणद्वयाभिप्रायेणार्थमाद्द— इत्यं चेति । अव्याप्यवृत्तीत्युक्तमिति । नच रूपादीनामपि केालिकाव्याप्यवृत्तित्वात्कयं तद्वारणमिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तिप्रके हेन देशिकाव्याप्यवृत्तित्वस्योक्तत्वात् । विशेषगुणेत्युक्तमिति । विशेषगुणात्युक्तिमिति । विशेषगुणात्र्य ''बुद्धादिषद्वं स्पर्शान्ताः स्रोहः सांसिद्धिको द्वः । अदृष्टभावनाशव्दा अमी वैशेषका गुणा" इति वक्ष्यमाणास्त- रामस्त्वी ।

विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्योपभायकतया सामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि द्वित्वप्रत्यक्षरूपविशेषकारणामावानृतीयक्षणे नापेक्षावृद्धिविनाश इति
भावः । नन्वेवं प्रथमकल्पे यण्झानानन्तरं मुक्तित्वाहशङ्कानानन्तरं तदात्मिन ज्ञानायनुत्पत्त्या तत्ताशानुपपित्तः । तद्यक्तित्वेन खस्येव नाद्यकत्वे तस्य सणिकत्वापितः । यदिच तदनन्तरमपि तत्र घटादिसंयोगोरपत्त्या तदेव नाद्यकमित्युच्यते तथापि महाप्रत्यपूर्वनृतीयक्षणोत्पत्तव्यभात्मसाक्षात्कारद्वितीयक्षणे गुणोत्पादस्त्रीकारे सणिकगुणानङ्गीकारेण नृतीयभाष्मसाक्षात्कारद्वितीयक्षणे गुणोत्पादस्त्रीकारे सणिकगुणानङ्गीकारेण नृतीयभणे महाप्रत्यानुपपत्तेत्वज्ञाशकं दुर्लभमेव । नच चरमात्मसाक्षात्कारेणाहष्टमात्रनाशे कारणामावेन महाप्रत्यानुपपत्तिति वाच्यम् । महाप्रत्यगानुरोषेन तत्कणस्यैव तज्जनकादृष्टनाशे प्रतिबन्धकत्वोपगमात् इस्रत आह—चरमद्यानादिकं त्विति । अत्र कार्यकारणमावानन्त्यप्रयुक्तगौरवं आहुरिस्वनेन स्वितम् । व्याप्यवृत्तित्वादिति । ईश्वरस्य शरीरविरहेण तदविष्कृष्ठ-

१ किंचित्कालावच्छेदेन स्वाधिकरणदृत्तिस्वस्य प्रतियोगित्वोमयसंबन्धेन अमावि-शिष्टांव कालिकाब्याप्यवृत्तित्वम्.

नच रूपादीनामिष कदाचित्रृतीयक्षणे नाश्वसंमवात् क्षणिक-विशेषगुणवन्त्वं क्षित्यादावतिच्याप्तमिति वाच्यम् । चतुःक्षणष्ट-चिजन्याष्ट्रचिजातिमिद्धिशेषगुणवन्त्वस्य तदर्थत्वात् । अपेक्षा-दुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति क्षणचतुष्टयं तु न किमिष जन्यज्ञा-नादिकं तिष्ठति रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्तते इति तद्युदासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणश्चचित्वाज्ञा-नत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्ञन्येत्युक्तम् । यद्याकाशजीवात्मनोः साधम्यं

दिनकरी।

इक्षणं तु गुणनिरूपणे वक्ष्यते। यतु अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्व-मीश्वरेऽव्याप्तं तद्गुणानां व्याप्यवृत्तित्वादिति । तन्न । अव्याप्यवृ-तिपदेनाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । चतुःक्षणवृत्तीति । चतुःक्षणवृत्तीनि यानि जन्यानि घटा-दीनि तदवृत्तिया जातिक्षानत्वादिस्तद्वान् विशेषगुणो ज्ञानादिस्तः द्वत्त्वस्थात्मादौ सत्त्वाञ्चक्षणसमन्वयः । अत्रच वृत्तित्वं समवायेन विवक्षितम् । तेन जन्यमात्रे कालिकेन ज्ञानत्वस्य वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । वृत्त्यन्तं च ज्ञानत्वादेर्जन्यवृत्तित्वात् असंभववारणाय । तदर्थत्वादिति । क्षणिकविशेषगुणवत्पदार्थत्वादित्यर्थः त्रिक्षणदृत्तित्वसुपेक्ष्य चतुःक्षणवृत्तित्वपर्यन्तानुधावने प्रयोजनामावः। नच त्रित्वचतुष्ट्रयोर्छाघवगौरवविरहेण चतुष्ट्रोपादाने इच्छैव निया-मिकेति वाच्यम् । प्रथमोपस्थितत्वरूपछाघवस्य त्रित्वे संभवादत आह-अपेक्षाबुद्धिरिति । तथाच त्रिक्षणवृत्तित्वस्य प्रवेशे ज्ञानत्वस्य संप्रहो न स्यादिति भावः । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तीतस्य फल्डमाइ—ह्मपत्वादिकं त्विति । तद्युदासः रूपत्वजाति-व्युदासः । तथाच रूपत्वजातिमद्विशेषगुणवति घटादौ याति-व्याप्तिः सा निरस्तेति भावः । जन्येत्यस्य फल्माह—ईश्व-

रामरुद्री।

स्वासंमवादिति भावः । न क्षतिरिति । नासंमव इत्यर्थः । चतुःक्षणवृत्तीत्यस्य कलमाइ— वृत्त्यन्तं चेति । संग्रहो न स्यादित्यनेन ज्ञानत्वमादायात्मनि लक्ष-वसमन्वयायैव तृतीयक्षणवृत्तित्वमुपेक्षितम् । इच्छात्वमादायैव लक्षणसमन्वय-

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः।

तदा जन्येति न देयं द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् परममहत्त्वस्य तादशगुणत्वाचतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाशाम्युपगमाद् द्वित्वादीनामपि तथात्वाचद्वारणाय विद्योषेति । त्रियणवृत्तित्वं वा वक्तव्यम् । इच्छात्वादिकमादायात्मिन लक्षणसमन्वयः ॥ २७ ॥ रूपद्रचत्वेति । पृथिव्यप्तेजसां रूपवर्त्वं
द्रवत्ववन्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः । न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थवहेरूष्मणश्च रूपवन्त्वे किं मानमिति वाच्यम् । तत्रापि
तेजस्त्वादिना रूपानुमानात् । एवं वाय्वानीतपृथिवीजलक्षित्वती ।

रेति । शरीरिणामिस्त्र मूळे शरीरिपद्स्य यथाश्रुतार्थकत्वामिप्रायेणाह—यद्याकाश्रजीवात्मनोरिति । नतु जन्यत्वाप्रवेशे

ह्यानत्वेच्छात्वप्रयत्नत्वजातीनां चतुःक्षणवृत्त्यवृत्तित्वाभावात्कथं छक्षणसमन्वय इत्यत आह—द्वेषत्वादिकमिति । आदिना शब्दत्वपरिम्रहः । विशेषपदस्य कृत्यमाह—परममहत्त्वस्येति । तादश्वगुणत्वादिति । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः ।
नतु परममहत्त्वत्वं न जातिः किं त्वपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वमित्युकम् । तथाच कथं वदादायातिप्रसङ्ग इत्यत आह—चतुर्थक्षणे
द्वित्वादीनामिति । यद्वा नतु जन्यपदानुपादाने परममहत्त्वत्वस्य चतुःक्षणवृत्तिवृत्तित्वान्न परममहत्त्वमादाय काळादावतिव्याप्रिरत आह—चतुर्थक्षणेति । द्वित्वादीनामिति । तथात्वादिति । वादशजातिमद्गुणत्वादित्यथः । प्रथमोपस्थितत्वरूपछाचवमभिसन्धायाह—त्रिक्षणेति ॥२७॥ चक्षुरादीनामित्यादिना प्राणादिपरिम्रहः । तत्रापि चक्षुरादिष्विष । पृथिवीत्वादौ द्वत्ववद्विनरामक्वी ।

संभवेन त्रिक्षणवृत्तीत्विपि शक्यते वक्तुमिति स्चितम् । यथाश्रुतार्थकत्वा-मित्रायेणेति । सावच्छित्रज्ञानादिमत्त्वसंबन्धेन शरीरविश्विष्टार्थकत्वाभित्रायेणे-

१ चक्षुरिन्द्रियवाय्वानीततेजोमागमर्जनकपाङस्यवद्वयूष्पाणश्च रूपवन्तः, तेज-स्त्वात् घ्राणेन्द्रियवाय्वानीतपृथिवीमागौ रूपवन्तौ पृथिवीत्वात् रसनेन्द्रियवाय्वा-नीतबङमागौ रूपवन्तौ जङस्वादित्याचनुमानप्रयोगा अत्र बोष्याः.

तैजोमागानामि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोष्यम् । न च घटादो द्वतसुवर्णादिमिने तेजसि च द्रवत्ववन्त्वमव्याप्तमिति वा-च्यम् । द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विविश्वतत्वात् । घृतजतुप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्वतसुवर्णादो तेजसि च द्रव-त्वसन्तात्तत्र च पृथिवीत्वादिसन्त्वात्तदाय सर्वत्र लक्षणसम-न्वयः । न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तं, अतिव्याप्तं च रूपादाविति वाच्यम् । चाक्षुपलोकिकप्रत्यक्षविषयष्टत्तिद्रव्यत्व-व्याप्यजातिमन्त्वस्य विविश्वतत्वात् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति । गुरुणी इति । गुरुत्ववन्त्वं रसवन्तं च पृथ्वीज-लयोरित्यर्थः । नच घाणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थिवादि-मागानां च रसादिमन्त्वे किं मानमिति वाच्यं । तत्रापि पृथ्वी-त्वादिना तद्यमानात् । द्वयोरिति । पृथिवीतेजसोरित्यर्थः । नच नैमित्तिकं द्रवत्वं घटादो वह्वयादौ चाव्याप्तमिति वाच्यम् ।

दिनकरी।

त्वसुपपाद्यति— घृतजित्वत्यादिना । योगिप्रत्यक्षविषयत्वादाह

— अतिव्याप्तं चेति । घटो वायुमानिति वाय्वंशे उपनीतभानात्मकघटविशेष्यकचाक्षुषविषयवायुवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमति वायावतिव्याप्तिवारणाय लेौिकिकेति । गुरुत्ववत्त्वमिति ।
गुरुत्वं रिककमाषकतोळकत्वादि । इद्मुपळक्षणम् । पतनवत्त्वमि-

रामरुद्री।

खर्थः ॥ २० ॥ मूलस्य न्यूनतामपनेतुमाह—पतनवत्त्वमितीति । बोष्य-मिलस्य क्षितिजलयोः साधर्म्यमिलादिः । पतनत्वं निर्वेक्ति—गुरुत्वेति । नव परमाण्नां सर्वदा पतनापत्त्या प्रकृष्टगुरुत्वस्यैव पतनासमवायिकारणत्वेनाज्ञीकर-णीयतया परमाणौ तदभावेन पतनासंभवाद्व्याप्तिरिति वाच्यम् । पतनवद्वृति-द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षणीयत्वादिति भावः । नन्वेवमप्युल्का पततीति

१ वायुत्वमादाय वायावतिन्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् सत्ताद्रव्यत्वाचादाय वाय्वा-दावतिन्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वन्यूनवृत्त्वयर्थकं द्रव्यत्वन्याप्येति पदम् । जालादिपदानां व्यावृत्तित्तु प्रागुक्तदिशैवानुसंघेयाः २ इदं च विषयताया एव विशेषणम्, तथाच वाधुवप्रलक्ष्विक्षित्कौककविषयतावृत्तीत्यर्थः, तेन घटो वायुमानिति प्रलक्षस्य व्यावे कौकिकत्वेन कौकिकविश्वेषणदानेऽपि पुनर्वायुत्वमादाय न वायावतिन्याप्तिः।

गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नेमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥ आत्मानो भूतवर्गाश्च विश्लेषगुणयोगिनः । यदुक्तं यस्य साधम्यं वैधम्यमितरस्य तत् ॥ २९॥ स्पर्जादयोऽष्टो वेगाख्यः संस्कारो मख्तो गुणाः ।

नैमित्तंकद्भवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विव-श्वितत्वात् ॥ २८ ॥ आत्मान इति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वा-काञ्चात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः । यदुक्तमिति । ज्ञेयत्वा-दिकं विद्यायेति बोध्यम् । तत्तु न कस्यापि वैधर्म्यं केवला-न्वयित्वात् ॥ २९ ॥ स्पर्शाद्य इति । ते च से आकाशे दिककी ।

त्यपि बोध्यम् । पतनत्वं गुरुत्वासमवायिकारणककर्मत्वम् । उल्का पततीत्यादिप्रयोगस्तु लाक्षणिकः । वस्तुतस्तु गुरुत्वासमवायिकारणककर्मवृत्तिपतनत्वं जातिविशेष एव ॥ २८ ॥ नृतु सप्तानामपि साधर्म्य क्षेयत्वं तत्कस्य वैधर्म्यमित्याशङ्कायामाह—क्षेयत्वादिकःमिति ॥ २९ ॥ "वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा जलक्षितिप्राण्धतां चतुर्दश । दिकालयोः पश्च पडेवः चाम्बरे महेश्वरेऽष्टो मनसस्तयेव चे"ति प्राचीनश्लोकमनुस्त्य वायोस्तावद्धणानाह—म्यूले स्पर्शादयोऽष्टाविति । स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्तवसंयोगिविमागपरत्वापरत्वान्यष्टौ वेगाख्यसंस्कारश्लेति वायोर्गुणा इत्यर्थः । वेजसो गुणानाह—स्पर्शाद्यादिति । अपां गुणानाह—स्पर्शाद्यादिति । स्पर्शसं

प्रयोगानुपपत्तिः तेजोरूपोल्कायां गुरुत्वाभावेन पतनासंभवादिखत आह— उल्केति । लाक्षणिक इति । गमधात्वर्थं इल्लादिः । लाघवमिभप्रेलाह् — वस्तुतस्त्विति । जातिविद्योष पवेति । गुरुत्वजन्यतावच्छेद्कतयैव तत्तिदिरिति भावः ॥ २८ ॥ ननु मूले "यदुक्तं यस्य साधम्यं वैधम्यमितरस्य तदि"ति सामान्यतोऽभिधानमयुक्तं सप्तपदार्थानां साधम्यं ह्रेयत्वादौ तदितराप्र-सिद्धा तदितरवैधम्यत्वाभावादिलाशङ्कामपनेतुं मुक्तावल्यां ह्रेयत्वादिकं विद्या-येति प्रयतीलाह्—नन्वित्यादि ॥ २९ ॥ प्राचीनस्त्रोकसिति । कवि-रक्कारिकावलीप्रन्थेयं श्लोको दृश्यते स प्रक्षिप्त एवेति मन्तन्त्यं एतद्वावयस्वरसात्।

१ जल्त्वमादाय जलेऽति व्याप्तिनारणाय समानाधिकरणान्तम् अन्यत्सर्वं पूर्वो-क्तिस्थाः

स्पर्शायष्टी रूपवेगी द्रवत्वं तेजसी गुणाः ॥ ३०॥ स्पर्शाद्योऽष्टी वेगश्च द्रवत्वं च गुरूत्वकम् । रूपं रसस्तथा सेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१॥ सेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश ॥ ३१॥ चुन्द्रशाद्यद्वं संख्यादिपश्चकं भावना तथा ॥ ३२॥ धर्माधर्मी गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश । संख्यादिपश्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च से॥३३॥ संख्यादिपश्चकं बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे । परापरत्वे संख्याद्याः पश्च वेगश्च मानसे ॥ ३४॥

दिनकरी।

द्योऽष्टाविति । प्रथिव्या गुणानाह—स्नेहहीना इति । एतेऽव्यवहितपूर्वोक्ताः । आत्मनो गुणानाह—बुद्ध्यादिषद्भमिति ।
बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयक्ताः संख्यादिपश्चकं संख्यापरिमाणपृयक्त्वसंयोगविभागाः । काछिदिशोर्गुणानामैन्यादेकोक्स्येवाह—
संख्यादिपश्चकमिति । आकाशस्य गुणानाह—शब्दश्चेति । तथा
चाकाशे शब्दः संख्यादयः पश्चेवं षद्गुणा इत्यर्थः । ईश्वरस्य
गुणानाह—संख्यादीति । अत्र नव्याः, ईश्वरस्य परिमाणवक्त्वे
प्रमाणाभावः, नच द्रव्यत्वेन तद्नुमानिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात्, ईश्वरे द्रव्यत्वसत्त्वे मानाभावाच । अत्यव् तत्र संयोगविभागयोः सत्त्वेऽपि मानाभावः । प्रथक्त्वस्य च गुणत्वमेव निर-

रामरुद्री।

येक्यादिति । एकजातीयत्वादिल्यः । तेन दिकालयोः परिमाणादिमेदेऽपि न स्रतिः । अप्रयोजकत्वादिति । ईश्वरपरिमाणस्याजन्यत्वेन जन्यपरिमाणं प्रति द्रव्यत्वेन कारणत्वेपि तादशकार्यकारणमावप्रद्रक्षपानुकूलत्तर्कसहकृतेनोकानुमानेन ईश्वरे परिमाणलिख्यसंभवादिति भावः । ननु द्रव्यत्वं यदि परिमाणन्यभिवारि स्याक्तिं निरुपाधिकं न स्यादिल्यनुकूलत्तर्कसहकृतेनोकानुमानेन ईश्वरेऽपि परिमाण-सिद्धिनिंष्प्रत्यूहैन अन्यथा कालदिशोरिप परिमाणसिद्धिप्रसङ्गादिलस्वरसादुकानुः माने स्वरुपासिद्धिमाह—ईश्वर इति । अत एव वेदान्तिनामीश्वरस्य सप्रकानश्चित्वात्मकृत्वे विवादोऽपि सङ्गच्छत इति भावः । निरस्तमिति । रूपं घटान् श्वरुकात्मकृत्वे विवादोऽपि सङ्गच्छत इति भावः । निरस्तमिति । रूपं घटान

|| ३० || ३१ || ३२ || ३३ || ३४ || साधर्म्यवैधर्में निरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति—तन्नेति ॥
विनक्ता

स्तम् । यथा चेश्वरे सुखसंभवस्तथामे व्यक्तीभविष्यति । एवं च संस्थानुद्धीच्छामयन्नसुस्नानीति पञ्जैवेश्वरस्य गुणा इत्याहुः ॥ ३०॥ ॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ इति श्रीमारद्वाजवालकृष्णात्मज-महादेवकृतौ मुक्तावलीप्रकाशे प्रथमः परिच्छेदः ॥

रामख्दी।

त्युथगिति व्यवहारानुरोधेन पृथकपदस्य भिषार्थकताध्रौन्येण घटः पटात्युथगिनस्य नापि तिह्वयकतयैवोपपत्तां ताहशप्रतीस्या पृथक्तकपगुणान्तरासिहिरिति भावः। तथाग्रे व्यक्तीभविष्यतीति। 'निसं विशानमानन्दं ब्रह्मे'ति 'शानन्दं ब्रह्मणो विद्वाष्त्र विमेति कृतश्चने'त्यादिश्रुतिभिरीश्वरे निस्यसुख्यसिहेरिति भावः। सन्वयं दिश्वति। 'एको ह वै नारायण' इत्यादिश्रुत्या तत्सिहिदिति भावः। शानेच्छा-प्रयक्तासु क्षितौ सकर्तृकत्वानुमानेनेव सिध्यन्तीति प्रतिपादितमधस्तात्। नवैवं 'अणोरणीयान् महतो महीया'निति श्रुत्या ईश्वरे परिमाणमपि कृतो न सिद्यतीति बाच्यम्। महत्त्वाणुत्वयोविषद्धत्वेन एकत्रोभयोरसंभवान्महत्त्वस्य देशकालापिरिच्छन्नत्वरुत्वयोविष्ठदत्वेन एकत्रोभयोरसंभवान्महत्त्वस्य देशकालापिरिच्छन्नत्वरुत्वया अणुत्वस्य च सर्वान्तर्यामित्वरूपताया एव प्रकृते वक्तव्यत्वादिति इदयम्॥ ३०॥ ३९॥ ३९॥ ३९॥ ३९॥ इति श्रीरामरुद्दमहाचार्य-विरचितायां मुकावलीप्रकाशतरङ्गिण्यां प्रथमस्तरङ्गः॥

साधर्म्यवैधर्म्यकर्मकनिरूपणोत्तरकालीनतत्रिरूपणसमानकर्त्वप्रशेकपृथिन्यादिक-मैकनिरूपणानुकुञ्जतिमानिति वाक्याथः.

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता। षड्डिधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः॥ ३५॥

गन्धहेतुरिति । गन्धसमनायिकारणमित्यर्थः । यद्यपि गन्धवन्त्वमात्रं पृथिव्या लक्षणग्रुचितम्, तथापि पृथिवीत्व-जातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वग्रुपन्यस्तम् । तथाहि पृथि-

दिनकरी।

गन्धहेतुत्वं काळादौ गतमतो व्याचष्टे—गन्धेति । गन्धवकृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तेन पुरभ्यपुरिमकपाळारक्षिनिगेन्धघटे नाव्याप्तिः । वृत्त्यन्तेन न जळादावतिव्याप्तिः ।
द्रव्यत्वव्याप्येत्यनेन तंत्रैव सत्तामादाय सा । न वा जातिपदौपादानाज्ञळपृथिव्यन्यतरत्वमादाय सा । गन्धवत्त्वं वृत्तित्वं च
समवायेन । तेन काळिकसंबन्धेन गन्धवति समवायसंबन्धावकिछन्नवृत्तित्ववज्ञळत्वादिमति पृथिवीनिक्षितकाळिकसंबन्धाविछन्नवृत्तित्ववज्ञळत्वादिमति वा जळादौ नातिव्याप्तिः । प्रमाणौ-

रामरुद्री।

काळादाविति । गन्धनिष्ठकार्यत्वावच्छित्रकार्यतानिक्षिततादात्म्यसंबन्धा-बच्छिषकालत्वावच्छिषकारणतायाः कालेऽपि सत्त्वादिति भावः । नन् गन्धत्वा-बिक्किनकार्यत्विवक्षणे नैष दोषः । आवश्यकं च तद्विवक्षणमन्यया कार्यतायां सम-बायसंबन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणेऽपि गन्धनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्नगुणत्वाव-व्यक्तकार्यतानिकापितद्रव्यत्वावच्छित्रकारणतामादाय जलादावतिव्याध्यापत्तिरि-खाशयेनादिपदमुपात्तम् । तेन च गन्धत्वावच्छित्रकारणविजातीयादृष्टसंब्रह इति भ्येयम् । गन्धवद्वतीत्वादिप्रन्थसः गन्धवत्त्वमात्रमिलसेलादि । द्वव्यत्व-ब्याप्येति । इव्यत्वन्युनवृत्तीत्यर्थः । तेन इव्यत्वस्यापि इव्यत्वव्याप्यत्वेन न तदादाय जलादावतिन्याप्तिरेवमभेऽपि द्रष्टव्यम् । नाव्याप्तिरिति । अनेन च तादशघटेऽव्याप्तिवारणाय गन्धवत्त्वस्योक्तरूपस्यैव विवक्षणीयतया तदपेक्षया काघवेन गन्धसमवायिकारणत्वमेव लक्षणं वक्तुमुचितं तथापि सति पृथिवीत्वान विच्छित्रे खरूपयोग्यतारूपकारणतामादाय ताहशघटेऽपि लक्षणसमन्वयसंभवात । नच द्रव्यत्वव्याप्यत्वं द्रव्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेद्कत्वमेव, कारणताशरीरे च गन्धविष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपनियमांशस्यानन्यशासिद्धत्वस्य च प्रवेशेन तत्रैव गौरवमिति वाच्यम् । अत्रापि निखत्वादिघटितगुरुशरीरजातित्वस्य प्रवेशात् विनिगमनाविरहेणापि तस्य लक्षणता दुर्वारैवेति स्चितम् । नातिच्या-सिरिति । एवंचान्यतरत्वमादायातिव्यात्यप्रसक्ता जलपृथिवीद्वित्वमादाय

वीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेर्देकतया सिध्यति अन्यशा दिनकरी।

पन्यासायेति । यद्यपि पृथिवीत्वस्य प्रत्यक्षत्या न प्रमाणान्तरा-पेक्षा तथापि अयोग्यसाधारण्येन प्रत्यक्षासंभवात्तत्साधारण्येन पृथिवीत्वसिद्ध्यर्थं तदुपन्यास इति भावः । अन्यथा गन्धत्वाव-चिछन्नं प्रति हेतुत्वानङ्गीकारे । आकस्मिकत्वापत्तेः नियतकार-णानियम्यत्वापत्तेरित्यर्थः । तथाच कार्यमात्रषृत्तेर्गन्धत्वस्य कार्यता-वच्छेद्कत्वनियमात् तद्वच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति भावः । इद्गुपुरुक्षणम् । रूपादिनाशकतावच्छेद्कतयापि पृथि-वीत्वजातिसिद्धिर्दृष्टन्या । प्रतियोगितासंबन्धेनाश्रयनाशाजन्यरूप-नाशं प्रति स्वसमवायिष्ट्यिवीसमवेतत्वस्ववृत्तिरूपत्वोभयसंबन्धेन विछक्षणतेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पृथिवीत्वस्य तादृशनाशकताव-

रामरुद्री।

जलेऽतिव्याप्तिवारणायैव जातिपदमिति विभावनीयम् । अयोग्यसाधारण्ये-नेति । अयोग्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः । तत्साधारण्येन अयोग्यपरमाण्वादिवृत्तिन्वेनेत्यर्थः । तथाच परमाणी प्रत्यक्षेण न पृथिवीत्वजा-तिसिद्धिरपि त तत्रापि गन्धोत्पत्त्या गन्धरूपकार्यहेतुकानुमानेनैव तत्कार्णता-वच्छेदकप्रथिवीत्वजातिसिद्धिरिति भावः । नियतकारणेति । कारणे नियतलं जलादिव्यावृत्तत्वमेव । नियम्यत्वं कार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं, तथाच गन्धं प्रति पृथिवीन्वेनाकारणत्वे कदान्विज्ञलादाविप तदुत्पादः स्थादिति भावः । नुनु नेय-मापत्तिः संभवति पाकजगन्धे विजातीयतेजःसंयोगत्वेन तेजःसंयोगस्यापाकजे चावयवगन्धस्येव कारणतया तदभावादेव जलादौ गन्धोत्पादासंभवात वैजालस पृथिव्यन्योगिकसंयोग एव स्वीकरणीयत्वात् अन्यथा एकवैजालस्य रूपादिजन-कतावच्छेदकतया जलादौ रूपोत्पादापत्तेः। न च रूपात्मकप्रतिबन्धकसत्त्वादेव न तत्र तदापत्तिरिति वाच्यम् । रूपान्तरोत्पादकतावच्छेदकस्यैव पूर्वरूपनाशकताब-च्छेदकतया नाशस्यैवापादनीयत्वादित्यस्वरसाद्भावमाह -तथाचेति। कार्यता-वच्छेदकत्वनियमादिखस्य समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमादिखर्थः । तेन गन्धातस्य विजातीयादृष्टजन्यतावच्छेद्कत्वेऽपि न पृथिवीत्वासिद्धिप्रसङ्गः । व्याप्तिसिद्धिस्त घटत्वादिकपालत्वादिभ्यां कार्यकारणभावदर्शनादेवेति भावः। न-नुक्तव्याप्ते मानाभावस्तद्वाहकानुकृत्वतक्त्रीभावादित्यस्तरसात्रमाणान्तरं दर्शयति-इदमित्यादि । विलक्षणिति । प्रभादिसंयोगेन रूपनाशानुत्पादाद्विलक्ष-

१ पृथ्वीत्वं बातिः गन्यसम्वायिकार्णतावच्छेदकत्वादित्वनुमानेनैवेत्वर्थः.

गन्यत्वावच्छित्रसाकसिकत्वापत्तेः । न च पाषाणादौ गन्धाभावाद् गन्धवन्त्वमव्याप्तमिति वाच्यम् । तत्रापि गन्धस-दिनकरी।

च्छेद्कसंबन्धघटकत्वात्। आश्रयनाशजन्यरूपनाशे व्यभिचारवार-णायाजन्यान्तं नाशविशेषणम् । घटाप्रिसंयोगेन पटरूपनाशापत्तिवा-रणाय समवेतत्वान्तस्य नाशकतावच्छेद्कसंबन्धे प्रवेशः । तेज्ञोष्ट्र-तिरूपे प्रतियोगितासंबन्धेन तादशरूपनाशापत्तिवारणाय तद्धदक-तया पृथिवीत्वप्रवेशः । स्वसमानाधिकरणरसगन्धादौ प्रतियोगि-तासंबन्धेन ताहरारूपनाशोत्पत्त्यापत्तिवारणाय स्ववृत्तिरूपत्वस्य नाशकतावच्छेर्कसंबन्धे प्रवेशः । खर्तित्वं च कालिकविशेषण-तया बोध्यम् । स्वसमवायिष्ट्रिथवीसमवेतत्वविशिष्टरूपत्वस्य संब-न्धत्वे रूपत्वविशिष्टखसमवायिसमवेतत्वमादाय विनिगमनाविरहेण नाइयनाशकभावद्वयापत्तिरिति तत्त्यागः । एतेन पाकजगन्वे तेज:-संयोगस्य कारणत्वेनापाकजे च सुरभ्यादिगन्धादाववयवगतसुर-भ्यादेनियामकत्वेन गन्धत्वेन पृथिवीत्वेन कार्यकारणभावे माना-भावात् पृथिवीत्वं न जातिरिति प्रत्युक्तम् । ननु गन्धवस्त्वस्य पृथिवीलक्षणत्वे पाषाणादौ गन्धशून्येऽन्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति -नचेत्यादिना । तत्रापि पाषाणादावपि । पृथिवीत्वेनेति शेषः । गन्धसस्त्रात् गन्धानुमानात् । ननु पाषाणादौ गन्धसस्त्रेऽनुप-रामरुद्री।

णेति । स्ववृत्तिरूपत्वस्येति । रूपलस्य तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वे माना-भावात् खन्नतित्वप्रवेशः । परंपरासंबन्धे प्रविशिष्टविशेषणभागस्य सप्रतियोगि-कत्वादेव विशिष्टपरंपरासंबन्धस्य सप्रतियोगिकत्वनियमात्तद्वतराधेयतायाः तेजःसं-योगप्रतियोगिकत्वेन स्ववृत्तिरूपत्वस्य तत्प्रतियोगिकत्वसंभवादिति भावः। स्वस-मवायिप्रियवीसमवेतत्वेति । विलक्षणतेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम-वायानुयोगिसमवेतत्वेलर्थः । तेन पृथिवीत्वाप्रवेशेऽपि न क्षतिः। तेजःसंयोगप्रति-योगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगित्वस्य तेजस्यनङ्गीकारादिति भावः। तेज इति। विजातीयतेजःसंयोगत्वेनेति शेषः । तेन जलादौ न गन्धापत्तिः वैजालस्य पृथिव्यनुयोगिकसंयोग एव खीकारादिति हृदयम् । प्रत्युक्तमिति । तादशकार्य-कारणभावाभावेऽपि रूपनाशकतावच्छेदकसंबन्धघटकत्यैव तत्सिद्धेरिति भावः । पृथिवीत्वेनेतीति । पाषाणादौ गन्धसत्त्वादिति मूलमसङ्गतम्, तत्र तत्साध- त्वात् अनुपलिधस्त्वनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्भ-सनि गन्ध उपलभ्यते । मसनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् गाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति यद्रव्यं यद्रव्यध्वंसजन्यं दिककी।

हम्मो न स्वादित्यत आइ-अनुपलन्धिस्त्वित । अनुत्कट-त्वेन अनुद्भृतत्वेन। ननु पाषाणस्य पृथिवीत्व एव मानाभावे नितरां तद्धीनगन्धवस्वे इत्यवस्तत्र पृथिवीत्वसाधनाय भूमिकामा-रचयति - कथमन्यथेत्यादिना । अन्यथा पाषाणादौ पृथिवी-त्वानक्रीकारे । तद्भानि पाषाणभस्मनि । यद्यपि पाषाणे पृथि-वीत्वामावेनाळक्ष्यत्वादेव तत्र गन्धवत्त्वळक्षणं नाज्याप्तमिति ज्यर्थ-स्तत्र गन्धसाधनाय परिश्रमस्तथापि वस्तुश्थितिमनुरुष्य तथोक्तमिति ध्येयम् । पाषाणभस्मनि गन्धः प्रत्यक्षसिद्धस्तेन तत्र पृथिवीत्वमङ्गी-करणीयम् , तत्रश्च भस्मारम्भकावयवेष्वपि पृथिवीत्वसिद्धिस्ततश्च पाषाणारम्भकावयवेष्वपि पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयं भस्मारम्भकावय-वपाषाणावयवयोरैक्यादेवं च पाषाणस्यापि पृथिवीत्वसिद्धिरि-त्यभिप्रायस्तदेति द्विशद्यति भसानो हीति । एतेन इव तद्भस्यन्यव्यनुद्भूतगन्धापत्तिवारणाय पाषाणावयवेषु पाकाङ्गी-कार आवश्यक: । एवं च पाकोत्पादितगन्धवद्भिः पाषाणावयवै-रेव तद्भसारम्भः निर्गन्धेश्च तैरेव पाषाणारम्भ इसन्यथा तद्भस-नीत्याद्यसङ्गतिरिति परास्तम् । तथासत्यप्युक्तप्रणाल्या पाषाणे पृथि-वीत्वसिद्धा तेन गन्धानुमानसंभवादिति । यद्दव्यमिति । अत्र

रामरुद्री।

कप्रमाणाभावादित्याशङ्कानिरासाय गन्धसत्त्वादित्यस्य गन्धानुमानादित्यर्थकतायाः भावस्यकत्वेन तत्र हेत्वनुपन्यासे मूळस्य न्यूनतापत्तिरिति भावः । ठयर्थ इति । पाषाणस्य प्रथिवीत्व एव छक्षणस्यान्याप्तिः । तस्याप्रथिवीत्वे तु तत्र गन्धासत्त्व-स्यातिव्याप्तिवारकत्या अनुकूछत्वादिति भावः । चस्तुस्थितिमनुकृष्येति । पाषाणस्य प्रथिव्यन्यद्रव्यताया अपसिद्धान्तत्या छक्ष्यत्वेन तत्राम्याप्तिपरिहारस्ये-वोचितत्वादिति भावः । पाषाणारम्भ इतीति । नच पाकजगन्थे गन्धनान्योऽपि कारणमन्यथा गन्धनाद्यात्येनेव पाकेन गन्धोत्पादप्रसङ्खादिति कथं विगेन्धपरमाणौ गन्थोत्पादः संभवतीति बाच्यम् । गन्धंप्रति गन्धस्य प्रतिवन्ध-

तत्तत्वुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः । दृष्टं चैतत् खण्डपटे महा-दिनकरी ।

च घटध्वंसप्रसिक्षे घटोपादानानुपादेये व्यभिचारवारणाय प्रथमं द्रव्यपदम् । अथ वा घटध्वंसजन्यरूपध्वंसे व्यभिचारवारणाय सत् । मिध्याझानध्वंसजन्यकायव्यूहे नवीनमते, दण्डस्कूपदण्ड-प्रागमावध्वंसजन्ये घटे वा व्यभिचारवारणाय द्वितीयं द्रव्यपदम् । प्रतिबन्धकद्रव्यास्यन्तामावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारवारणाय ध्वंस-पदम् । ध्वंसत्वेन चेह जनकत्वं विवक्षितम् । तेन प्राचां मते प्रतिबन्धकसंसर्गामावत्वेन तस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । ध्वंसजन्यत्वं चादृष्टाद्वारकं विवक्षितम् । तेन शाल्प्रामशिलाध्वंसजन्ये नारकीयशरीरे न व्यभिचारः । न च दुग्धध्वंसजन्ये दिन्न दुग्धा-

रामरुद्री।

कत्वेन प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविरहादेव गन्धसत्त्वे तदुत्पादासंभवात् । नचैवमपि जलादी पाकेन पाकजगन्धापत्या तद्वारणायैव पृथिवीत्वेन गन्धहेतुता आविदय-केति वाच्यम् । विजातीयतेजःसंयोगस्यैव पाकत्वात् । जलादिवृत्तिसंयोगे वैजा-न्यानक्रीकारादिति भावः । द्रव्यपदिमिति । नजु अप्रे ष्वंसरवेन ष्वंसजन्यत्वं विवक्षणीयं तथाचात्र न व्यभिचारः, प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य सामान्यतो विषय-त्वेन, विशेषतश्च तत्तवाकित्वेन, हेतुतयैवोपपत्तौ मध्यविधानन्तकार्यकारणभावे मानाभावादिखत आह—अथवेति। कायव्यृह इति। झटिति प्रारव्धक्षयार्थ सौभरित्रमृतीनां युगपदनेकश्चरीरपरिमहः पुराणेषु श्रूयते तादशकायसमूहे मिथ्या-ज्ञानजन्यानादिवासनाध्वंसोऽपि हेतुत्वेनाङ्गीकरणीयस्तत्त्वज्ञानरहितानां युगपदने-कशरीरपरिप्रहस्य काप्यननुभवादिति यद्भंसजन्यमित्युकौ वासनोपादानानुपादेथे कायसम्हे भवति व्यभिचार इति भावः। नवीनमत इति । दण्डप्रागभावध्वंसस्य बवीनमते दण्डरूपत्वानज्ञीकारेण दण्डजन्यघटादी वक्ष्यमाणव्यभिचारासंभवेन उक्तमेव प्रयोजनं तन्मत इति सूचनाय इद्मुक्तम् । प्राचीनमते घटेऽपि व्यभि-बारत्तद्वुपादान इलाइ-दण्डेति । प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये इति । मण्यभावजन्यवद्यादाविखर्यः । प्राचां मत इति । नवीनमते त् प्रतिबन्धकालन्ताभावसीव कार्यहेतुतया नायं व्यभिचारः संभवतीति भावः। नारकीयशरीर इति । न च निषिद्धाचरणमेव पापद्वारा नरके तद्वपयोगि-शरीरे व हेतुरिति न व्यभिचार इति बाच्यम् । खानुकूलकृतिमत्त्वसंबन्धेन

१ अवच्छेवतासंबन्धेन नारकीयशरीरं प्रति स्वानुकृष्कातिजन्यादृष्टसंबन्धेन शाक्यामध्वेसः कारणमिति कार्यकारणमाव स्तर्वः । स्वं शाक्यामध्वेसः ।

पटध्वंसजन्ये । इत्थंच पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात्तजन्य-शाषाणस्यापि पृथिवीत्वं तथाच तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधका-भावः। नानेति । ग्रुक्कनीलादिमेदेन नानाजातीयं रूपं

दिनकरी।

वयवजन्यत्वस्वीकारे दभ्नोऽपि दुग्धत्वापत्त्या दुग्धावयवैर्द्धि न जन्यते इत्यक्कीकरणीयम , तथा च द्ग्नि व्यभिचार इति वाच्यं । द्ग्नी क्र्यणुकातिरिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वास्त्रीकारात् द्यणुकरूपदुग्धध्वंसज-न्यत्वेऽपि तस्य न तत्र व्यभिचारः, तदुपादानपरमाणुजन्यत्वस्य द्गि सत्त्वात् । नच दुग्धपरमाणुजन्यत्वेन दृष्नोऽपि दुग्धत्वापत्ति-रिति बाच्यम् । दुग्धपरमाणौ दुग्धत्वाभावात् । द्रव्यत्वव्याप्य-व्याप्यजातेः परमाणुवृत्तित्वे मानाभावात् । अन्यथा परमाणु-स्वरूपदुग्धजन्यत्वेन दुग्धत्वापत्तिवारणासंभवात् दिधत्वदुग्धत्वयोः परमाणुवृत्तित्वे जातिसङ्करप्रसङ्गादिति । व्याप्तिबोघार्थे दृष्टान्त-माह—इष्टं चैतदिति । मूले नानारूपवत्त्वं छक्षणान्तरमुक्तं तह्रक्ष्ये प्रतिपादयति--शुक्केत्यादिना । अछक्ष्ये छक्षणगमना-

रामरुद्री।

निषिद्धकर्मणोऽपि हेतुत्वसंभवादिति भावः । दश्नीति । स्थूलद्ध्रीत्यर्थः । दुग्धावयवेत्यस्यापि स्थूलदुग्धावयवेत्यर्थः । सिद्धान्तेऽपि दथिद्यणुकस्य दुग्धद्यणु-कावयवजन्यत्वस्त्रीकारादिति । व्यभिचार इतीति । दिधेत्र्यणुकस्य दुग्धत्र्य-णुकध्वंसजन्यत्वे तत्र दुरधम्यणुकावयवदुरधद्यणुकोपादानोपादेयत्वविरहेणेति भावः । द्यणुकातिरिकेति । इदंच उपादानपदस्य साक्षादवयवपरताभिप्राये-गोक्तं, तदुपादानोपादेयमिलस्य तदारम्भकपरमाण्वारव्धमिल्यर्थकत्वे तु स्थूलद-थ्रोऽि स्थूलदुग्धव्वंसजन्यत्वेऽिप न क्षतिस्तदारम्भकपरमाण्वारब्धत्वस्य तत्र सत्त्वात् । परमाणौ तदारम्भकत्वं च तत्सत्ताप्रयोजकसत्तावत्त्वमेव शक्यते निर्व-कुम् । अन्यथा स्थूलपाषाणारम्भकावयवीपादेयत्वे भस्मनोऽपि पाषाणत्वापत्त्यन विशेषाद्विपर्यन्तानुधावने प्रयोजनाभाव एवेति चिन्तनीयमिति । तस्येति। नियमस्येखर्यः । तत्र दिघद्यणुके । मानाभावादिति । दुग्धारम्भकपरमाणु-नामन्यत्र गमनं दध्यारम्भकतिङ्कत्तपरमाण्नामत्रागमनमित्यस्य कल्पनं तत्त्रयो-जकविरहेणायुक्तमिति भावः । अन्यथेति । दिधद्यणुकस्य दुग्धपरमाणुजन्यत्वे

१ निषेषविषयशाल्यामध्वंसस्वापीत्यर्थः.

पृथिच्यामेव वर्तते, न तु जलादौ तत्र ग्रुक्रसैव सन्तात्, पृथिच्यां त्वेकसिन्नपि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसंभवात्। न च यत्र नानारूपं नोत्पनं तत्राच्याप्तिरिति वाच्यम्। रूपद्रयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमन्त्वस्य विवक्षितत्वात्। रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमन्त्वस्य वा वाच्यत्वात्। वैशेषिकः नये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सन्तात् न्यायन्ये घटादावपि तत्सन्त्वाह्यस्थणसमन्त्रयः ॥ षड्विध इति ॥ मधुरादिमेदेन यः षड्विधरसः स पृथिव्यामेव। जले मधुर एव रसः । अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमन्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः। द्विविध इति वस्तुस्थितिमात्रं न तु द्विविध

दिनकरी।

सत्त्वं प्रतिपादयति—नित्वति । रूपद्रयवद्वृत्तिसत्तारूपजातिमति
गुणादाविव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वव्याप्यजकत्वादिमति जलादाविव्याप्तिवारणाय रूपद्रयवद्वृत्तीति । द्रव्यत्वव्याप्यजलपृथिव्यन्यतरत्वादिमति जलादाविव्याप्तिवारणाय
जातीति । अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपद्धित्वघटितत्वेन गौरवादाह—रूपनाशेति । अत्रापि प्रतिपद्व्यावृत्तिः पूर्ववद्वोध्या ।
यङ्विधस्तु रसस्त्रत्रेति मूलोकं रसस्य षद्विषत्वं प्रकाशयति—
मधुरेत्यादिना । यत्र नानारसा नोत्पन्नास्तत्राव्याप्तिरित्यतः
आह—अत्रापीति । नतु मूले "गन्धस्तु द्विविधो मत" इत्रनेन
द्विविधगन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणं प्रदर्शितं तचायुक्तं द्वैविध्यांशस्य
वैयर्ध्यादित्यत आह—वस्तुस्थितिमात्रमिति । वस्तुगता गन्धो

रामरुद्री।

इल्लयंः । नजु द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः परमाणुद्दत्तित्वे बाधकाभाव एव मानं भिष्यतीलात आह—द्धित्वेत्यादि । जातीतीति । अत्रापि दृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेनैव विवक्षणीयम् । अन्यथा जलःवं पृथिवीत्वं चादाय जलेऽतिब्याप्तितादवरथ्यात् । एवं च जातिपदव्याद्दत्तिर्जलपृथिब्युभयत्वादिक-मादायैवेति द्रष्टव्यम् । अपेक्षेति । रूपनिष्ठं द्वित्वं न संख्यारूपं गुणे गुणानक्षी-कारात्, अपितु रूपद्वयविषयकापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपं तिश्ववेद्यनीयमिति गौरव-

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो खनुष्णाशीतपाकजः।
नित्यानित्या च सा द्वेषा नित्या स्यादणुलक्षणा ३६
धगन्धवन्तं लक्षणं द्विविधत्वस्य व्यर्थत्वात् । द्वैविध्यं च
सौरमासौरममेदेन बोध्यम् ॥ ३५ ॥ स्पर्श इति । तस्याः
पृथिव्याः । अनुष्णाशीतस्पर्शवन्तं वायावपि वर्तत इत्युक्तं
पाकज इति । इत्यं च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत इति
ज्ञापनार्थे तदुक्तं पाकजस्पर्शवन्त्वमात्रं तु लक्षणं अधिकस्य
वैयर्थ्यात् । यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि
पाकजस्पर्शवद्वनिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमन्त्वमर्थो बोध्यः ।

दिनकरी।

द्विविधस्तिष्ठतीति स्वियतुमुक्तं न तु लक्षणे द्वैविध्यस्यापि प्रवेश इत्यर्थः । गन्धस्य द्वैविध्यं प्रकाशयति—द्वैविध्यं चेति ॥ ३५ ॥ अनुष्णाशीतत्वस्य वैयध्यादाह—इत्थं चेति । पाकजस्पर्शवन्त्वमात्रोक्तो चेत्रर्थः । न्यायमते पाकजस्पर्शमाववति पटे, वैशेष्कमते पाकजस्पर्शस्य परमाणुष्वेव विद्यमानत्वाद्वयविनि, भागा-सिद्धमाशङ्क्य निषेधति—यद्यपीति । पाकजस्पर्शेति । पटा-दावित्यादिपदेन वैशेषिकमतेऽवयविमात्रपरिष्रहः । सत्तारूपजातिमादाय गगनादावित्यप्रिवारणाय द्रव्यत्वयाप्रयेति । द्रव्यत्वसमानाधिकरणसत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय व्याप्यभागः । स्पर्शसमानाधिकरणजल्वादिकमादाय जलादाविव्याप्तिवारणाय पाकजेति । पाकजद्रवत्वसमानाधिकरणतेजस्त्वमादाय तेजस्रति-

रामरुद्री।

मतस्वर्षितं रूपनाश्यितिलक्षणं प्रणिनाय। नाशतं च अखण्डोपाधिरूपमेवेति न गौरविमिति भावः। द्वित्वादिषितत्वेनेत्यादिपदं संपातायातं तदितरभागत्यो-भयत्र तुत्यत्वादिति ध्येयम्॥ ३५॥ जातीतीति। अत्रापि पूर्वोक्तमनुसन्धे-यम्। नतु पृथिवीत्वमपि पृथिवीलक्षणं संभवतीति तत्कथं नोक्तमित्याश्रद्धां निरस्यति—अत्र चेति। आचार्यमत इति। व्यापकसामानाधिकरप्यरूपा-न्वयव्याप्तिज्ञानमेव सर्वत्रानुमितौ कारणम्। न वैवमन्वयसहचारज्ञानेन पृथिवी-तरेभ्यो भिग्रते गन्धवन्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तिज्ञानासंभवात्कथमनुमितिरिति वाच्यम्। तत्र व्यतिरेकसहचारप्रहेणैवान्वयव्याप्तिज्ञानासंभवात्कथमनुमितिरिति वाच्यम्। तत्र व्यतिरेकसहचारप्रहेणैवान्वयव्याप्तिज्ञानासंभवात्कथमनुमितिरिति वाच्यम्। तत्र व्यतिरेकसहचारप्रहेणैवान्वयव्याप्तिज्ञानसंभवात्व। तथाचान्वय-

[प्रत्यक्षखण्डम् १

अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी । सा च त्रिधा भवेदेहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७॥ नित्येति । सा पृथिवी द्विविधा नित्यानित्या चेत्यर्थः । अणुरुक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या ॥ ३६॥ तदन्या परमाणुमिका पृथिवी ब्यणुकादिरूपा सर्वाप्यनित्येत्यर्थः ।

दिनकरी।

व्याप्तिवारणाय स्पर्शेति । जलपृथिवध्यन्यतरत्वमादाय जलादाव-तिव्याप्तिवारणाय जातीति । अत्रच पृथिवीत्वस्य लक्ष्यतावच्छे-दकत्वाल्लक्षणत्वं न संभवतीति तत्परित्यागः । वस्तुतस्तु पृथिवी-त्वजातिरिष पृथिव्या लक्षणम् । नच व्यतिरेकसहचारेणाप्यन्व-यव्याप्तिरेव गृह्यत इत्याचार्यमते पक्षतावच्छेद्कस्य न हेतुत्विमिति वाच्यम् । हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति ज्ञानेऽपि हेतुमान् साध्य-वानिति बोधस्यानिष्पन्नत्वेन पक्षतावच्छेद्कत्वेऽपि हेतुत्वाविरोधात् व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतायां तु सुतराम् । अणुत्वस्य द्यणुकेऽपि सत्त्वा-दाह—परमाणुरूपेति ।। ३६ ॥ बौद्धः शङ्कते—निन्ति ।

रामरुद्री।

सहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वमेव केवलान्वयित्वं हेतौ व्यतिरेकसहचारमात्रगृही-तव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वम् । उभयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकित्वमित्याचार्यमतम्, उभयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकारणतावादिमणिकारमत एव गृहीतान्वयमात्रव्याप्तिमत्त्वादिकं केवलान्वयित्वादिकमिति बोध्यम् । पक्षता-वच्छेद्कस्येति । व्याप्तिमद्वादायामेवानुमितिमात्तस्य पक्षतावच्छेद्कसाच्ययोः सामानाधिकरण्यस्य गृहीततया सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः । अविरोधादिति । समानाकारिकाया अधिकविषयिण्या अपि तथाविधाया एव सिद्धरनुमितिप्रतिवन्धकत्वादिति भावः । यद्यपि तथाचायमित्युपनयवाक्यात्यक्षो हेतुमानिति बोध-स्येव प्राचीनैः स्वीकारात्पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये उपनयवाक्याच्छाब्द्वोधानुमपत्तिरिति तथाचार्यमत्युपनयवाक्यात्यक्षाव्याद्वोधानुमपत्तिरिति तथानि परार्थानुमितावेव न्यायप्रयोगस्यापेक्षणीयतया स्वार्थानुमितिमादायैव लक्षणप्रयोजनसंभवात् उपनयवाक्याच्छाब्द्वोधासंभवेपि क्षतिविरहात् । नवीनमते साध्यव्याप्यहेतुमत्तावोधस्यैवोपनयजन्यत्वोपगमेन विषेयांशेऽधिकावगाहितया तत्स्यमवाक्षेति भावः । सुतरामिति । इद्मुपलक्षमणम् । अववच्छेदकाव्यविद्येवान्तिसितसंभवोऽपि बोध्यः सामानाधिकरण्यमात्रविषयकिरिद्यस्वन्यस्थित्वरित्वस्थलतिर्वेत्वः ॥ ३६॥ नन्त्ययं घट इति प्रतीतेः परमाणुपुक्ष-

सैवानित्यापृथिव्यवयववतीत्यर्थः । नन्ववयविनि किं मानं, परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः। न च परमाण्नामतीन्द्रियत्वाद् घटा-दीनां प्रत्यश्चं न खादिति वाच्यम्। एकस्य परमाणोरप्रत्य-श्चत्वेऽपि तत्समृहस्य प्रत्यश्चत्वसंभवात् यथैकस्य केशस्य द्रेऽ-प्रत्यश्चत्वेऽपि तत्समृहस्य प्रत्यश्चत्वम्। न चैको घटः स्थूल-इति बुद्धेरनुपपितिति वाच्यम्। एको महान् धान्यराशिरि-तिवदुपपत्तेः। मैवं । परमाणोरतीन्द्रियन्वेन तत्समृहस्यापि प्रत्यश्चत्वायोगान् द्रस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सिश्वधाने तस्थैव

दिनकरी।

नन्त्रयं घट इत्यादिप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यत्यत आह—
परमाणुपुद्धरेवेति । विलक्षणसंख्यानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः । उपपत्तेरिति । अयं घट इत्यादिप्रतीत्रहपपत्तेरियर्थः ।
तत्समृहस्य परमाणुममृहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ।
तत्समृहस्य केशसमृहस्य । अनुपपत्तिति । परमाणूनामनेकत्वादणुत्वाचेति भावः । इतिवदुपपत्तेरिति । तत्र यथा धान्यसमृहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगांवशेषस्यैव महत्त्वात्मकत्या महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुद्धेष्वि भावः । प्रत्यधत्वायोगादिति । तथाच स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न संभवतीति भावः । दूरस्थकेशस्तु
स्वभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य वैषम्यमित्याह—दूरस्यकेशस्त्विते । तस्येवेति । तस्य दूरस्थकेशस्य । एवकारश्च

रामरुद्री।

विषयकत्वे मृत्यिण्डेऽपि तथा प्रतीत्यापितस्त्रतापि तत्सत्त्वादित्यतस्त्रवाचारे— विल्ठक्षणेति । संस्थानं संयोगः । समूहस्यैकत्वादिति । समूहशब्दा-थोऽत्र तावद्धान्यनिष्ठसंख्याविशेष एव न तु तद्विशिष्ट्यान्यानि तत्रैकत्वाभावात् प्रत्येकमेकत्वसत्त्वेऽपि राशिपदप्रयोगानुपपत्तेरिति ध्येयम् । संयोगविशेष-स्योति । एकधान्यसंयुक्तापरधान्यसंयुक्तान्यधान्यप्रतियोगिकसंयोगस्थेलर्थः । न संभवतीति । अन्यथा पिशाचारीनामपि परस्परसंयुक्तानां प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति भावः । ननु तस्यैवेलस्य दूरस्थकेशस्यैवेलर्थकत्व एवकारास्त्रतिः सिश्याने घटादेरपि प्रत्यक्षत्वादत् क्षाह—एवकारस्रोति । ननु अदृश्यपरमाणुपुका- प्रत्यक्षत्वात् । नच तदांनीं दृश्यपरमाणुपुञ्जस्य उत्पन्नतान्न प्रत्यक्षत्वेऽपि विरोध इति वाच्यम् । अदृश्यस्य दृश्यानुपादान-त्नात् अन्यथा चक्षुरूष्मादिसन्ततेः कदाचिदृश्यत्वप्रसङ्गात् । नचातितप्ततेलादो कथमदृश्यदृहनसन्ततेर्दृश्यदृहनोत्पिचिरिति वाच्यम् । तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदृहनावयवैः स्थूलदृहनो-त्पचेरुपगमात् । न चादृश्येन द्व्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणो-रूपिचिरिति वाच्यम् । यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्य-चित्त्वभावादाचक्ष्महे किं तु महन्त्वोद्भृत्रस्पादिकारणसम्रदा-

दिनकरी।

वच्छव्दप्राक्तनसिन्नधानपदेनान्वेति । तथाच सिन्नधानत एव तस्य प्रतिबन्धकृत्वात्तद्दशायामप्र- तथाच दूरत्वस्य प्रतिबन्धकृत्वात्तद्दशायामप्र- तथान तथाच दूरत्वस्य प्रतिबन्धकृत्वात्तद्दशायामप्र- तथान तथान । उत्प- कृत्वादिति । क्षणभङ्गवादिनां मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारा- दिति भावः । अन्यथा अदृश्यस्य दृश्योत्पादकृत्वे । तन्न तादृश्यद्विस्तात्तेत्वान्तःपातिसिः । स्वभावात् कारणनेरपेक्ष्यात् । उद्भृतकृपादीति । आदिनाऽऽ- छोकादिपरिमदः । तद्भावे महत्त्वोद्भृतकृपाद्यभावे । तद्भा- वात् महत्त्वाभावादित्यर्थः । अत्र नास्तिकमतानुयायिनः पर- स्परिकक्षकपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां

रामरुद्री।

हुत्यपरमाणुपुजोत्पत्तिमृ्लोका न सङ्गच्छते परमाण्नां निस्तवादिसाश्च हां निराकृषते—क्षणमङ्गिति । तथाहि तेषां प्रयोगः यत्यत्तत्सिणकं दीपसन्ततिनदिति
मानः। अददयस्य दृत्यानुपादानत्नादिति मूलं तत्र यद्यप्युपादानपदं न कारणार्थकं
संभवति स्वमतेऽप्यदृश्यादृष्टस्य दृत्यघटादिकारणतात्, नापि समनायिकारणार्थकं
संभवति अदृत्यपरमाणौ दृत्यपरमाणुसमनायिकारणतायास्तैरप्यनङ्गीकारात्समनावेन परमाणौ परमाणोर्वृत्तित्वाङ्गीकारे परमाणोरेन सानयनत्वापत्त्याऽनयनिनराकरणानुपपत्तेः। नापि प्रकृत्यर्थकं प्रकृतित्वं हि द्यो दुग्धादौ स्वजनकनाशप्रतियोगित्वं।
तच्च न तेषां मते परमाणुषु संभवति, क्षणमङ्गवादिनां तेषां पूर्वपूर्वव्यक्तित एनो-

१ घट इत्याकारकप्रत्यक्षपूर्वमित्यर्थः.

यवतो दृश्यत्वम् तदभावे चादृश्यत्वम् । तथाच त्रसरेणोर्म-हृन्वात्त्रत्यक्षत्वं न तु द्व्यणुकादेस्तदभावात् । नहि त्वन्मतेऽपि संभवतीदं परमाणो महन्ताभावात् । इत्थं चावयविसिद्धौ तेषाम्रत्यादविनाश्चोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वम् । तेषां चाव-

दिनकरी।

पुश्वात्मनां तेषां प्रसिक्षं बाधकामावः । नच महत्त्वामाव एव बाधकः, परस्परिवळक्षणसंयोगरूपस्येव महत्त्वस्य प्रसिक्षजनक-त्वात् । नच परमाणूनां निस्तत्वाद्धटादावुत्पित्तनाशप्रतीस्यनुपपत्ति-रिति वाच्यम् । तन्मते पदार्थमात्रस्येव क्षणिकत्वात्परमाणूनामुत्प-त्तिनाशयोः स्वीकारात् । नच परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपा-ठाद् घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिः परमाणूनां कपाळजन्यत्वामावादिति वाच्यम् । तन्मते कपाळस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपप-रमाणुपुञ्जेषु कपाळरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्ति-रिति वेषां सिद्धान्वादिसाहुः । तञ्ज । घट इसादिप्रती-तिविषयताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवादिस्रवयवातिरिक्ताव-

रामरुद्री।

त्तरोत्तरव्यक्रेरुत्पादस्यानुमतत्यान्तरनाशक्षणव्यवधानस्य तैरश्लीकारादिति महदः समझसं तथापि त्वन्मत इत्यादिपूरणाजानुपपत्तिः, तन्मते पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैवो-त्तरव्यक्तिहेतुतयादृष्टादेः कारणतानभ्युपगमेनोपादानपदस्य कारणमात्रार्थकत्वे अतिविरहादिति ध्येयम् । कारणनैरपेक्ष्यादिति । तथाच लन्मतेऽतीन्द्रि-यत्वं प्रत्यक्षत्वं च खाभाविकमित्यतीन्द्रियस्यैन्द्रियकपदार्थोत्पादकत्वे चक्षरादौ कदाचिद्र्यत्वमापादितं मन्मते तु कारणबलात् त्र्यणुकस्य प्रसक्षत्वेऽपि तदमा-वाइयणुकस्यातीन्द्रियत्वसंभवाददृर्यस्य दृश्यकार्णत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। विलक्षणसंयोगेति । विजातीयसंयोगेलर्यः । तच वैजालं चक्षःपिशाचादि-संयोगव्यावृत्तमेवाक्षीकरणीयमतो न तेषां परस्परसंयोगेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति भावः । एवकारेण तदतिरिक्तमहत्त्वास्त्रीकारः सूचितः भवयविमात्रस्येवानश्लीका-रादाकाशकालायप्रत्यक्षपदार्थानामप्यनङ्गीकाराच तन्महत्त्वेऽव्याह्यसंभवादिति ध्येयम् । उत्पत्तिनाश्चयोः स्वीकारादिति । नवैवं प्रतिक्षणं घटादाबुत्पत्ति-विनाशप्रसक्षापत्तिरिति वाच्यम् । घटघाराया दीपकधारावदच्छित्रत्वेन तत्प्रस-क्षासंभवात्, प्रलक्षपुज्ञस्य सजातीयपुज्ञान्तरपूर्वत्वाभावे नाशस्य तादशपुज्ञान्त-रानुत्तरत्वं चोत्पत्तेः प्रखक्षसंभवादिति भावः । सिद्धान्तादिति । कपालक्षपपु-अद्दर्शाद्धटरूपैकपुत्रीत्पत्तिरिति सिद्धान्तादिलार्थः । दिगिति । त्र्यणुक एवावयव-

यवघाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरिप साम्यप्रसङ्गः अतः क्रचि-द्विश्रामो वाच्यः । यत्र तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽसमवेतकार्यो-

दिनकरी।

यविसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्षपयोरिति । अपिशब्दः साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं संबध्यते, तेन च ब्राणुकस्य सावयवारव्धत्वे महस्वापितः समुद्धीयते । साम्यं परिमाणतारतम्याभावः, परिमाणकारणीभूताया अवयवसङ्ख्याया उभयत्र साम्यादिति भावः । नच
मेर्ववयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वं नतु सर्षपावयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वाच्यम् ।
मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणतारतम्याभावस्याप्यापादनीयत्वात् । नच मेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेषात्तिद्विशेष इति वाच्यम् । प्रचयविशेषस्यापि संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्विशेषानुपपत्तेरिति ।
नतु तथापि विश्रमाश्रयस्य नियत्वे मानाभाव इस्रत श्राह—
यत्र त्विति । असमवेतेति । असमवेतभावकार्योत्पत्तिपसङ्ग
इस्रर्थः । नतु तस्य निस्रत्विसद्धावप्यणुत्वे किं मानमिस्रत

रामरुद्री।

धाराया विश्वान्तिरिति वैधितिकारमं त्रयणुकपुत्तस्य केशसमृह्वत् प्रत्यक्षसंमवेपि नानात्र्यणुकानां तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पने गौरवादेवातिरिक्तावयविदिद्विदिति स्वितम् । महत्त्वापत्तिरित्त । अपकृष्टमहत्त्वं प्रति खाश्रयसमवेतसमवेतत्वसंबन्धेन संख्यायाः कारणत्वादिति भावः । कारणीभृताया इति ।
परिमाणोत्कर्षपक्षप्रयोजिकाया इत्यर्थः । साम्यादिति । साम्यमत्र उभयावयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव, न त्वेकजातीयत्वमवयवधाराया अविश्वान्तत्वे
तद्गतसख्याया एवासिक्वंरिति ध्येयम् । संयोगिवशेषादिति । सुष्टिपरिमिततूलस्य यथा प्रचयांवशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभवसिक्वं तथा मेरोरवयनेषु अखन्तिश्विष्ठसंयोगान्मेरुपरिमाणस्योत्कर्षः सर्वपावयवेषु च किंचिच्छिथिछसंयोगातत्परिमाणस्यापकर्षे इति भावः । संख्याविशेषनियम्यत्वेनिति । यद्यप्यवयवानां सख्यासाम्येपि प्रचयविशेषण परिमाणतारतम्यमनुभूयते तथापि सर्वपावयवेषु दढतरसंयोगेनापि परिमाणापकर्षसंभव इस्त्र तात्पर्यम् । वस्तुतो
मेरोरवयवषु सर्वपावयवापेक्षयोत्कृष्टप्रचयाङ्गीकारे सर्वपापेक्षया मेरौ मार्ववापित-

स्विप्रसङ्गाचस नित्यत्वम् । महत्परिमाणतारतम्यस गगतादौ विश्रान्तत्विमवाणुपरिमाणतारतम्यसापि कविद्विश्रात्तत्वमस्तीति तस परमाणुत्विसिद्धिः । नच त्रसरेणावेव
विश्रामोस्त्वित वाच्यम् । त्रसरेणुः सावयवः चाश्चपद्रव्यत्वाद्
घटविद्यतुमानेन तद्वयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः
महद्दारम्भकत्वात्कपालवित्यतुमानेन तद्वयवसिद्धः । नचेदमप्रयोजकं, अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यवन्त्वस प्रयोजकत्वात्।
नचैवं क्रमेण तद्वयवधारापि सिद्धोदिति वाच्यम् । अनवस्थाभयेन तदसिद्धेरिति । सा चेति । सा कार्यरूपा पृथिवी

दिनकरी।

आह—महत्परिमाणेति । चाक्षुपद्रव्यत्वादिति । अत्रातमि व्यभिचारवारणाय चाक्षुपप्रम् । घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् । तद्वयवसिद्धाविति । त्रमरेण्व ग्यवसिद्धावित्यर्थः । तद्सिद्धेरिति । अवयवधाराया असिद्धेरित्यर्थः ।
अत्र नव्याः—त्रसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याचनुमानयोरु कयोरप्रयोजकत्वेन त्रुटावेन विश्रामः । नच चाश्चुषं प्रति महत्त्वं कारणं
तथा च त्रुटो महत्त्वमावर्यकं तचावयनसंख्याजन्यमिति अवयवं
विना नोत्पद्यते इत्यनुकूछत्रभ्रसत्त्वात्राप्रयोजकत्वं ख्यणुकसाधकानुमानस्यति वाच्यं । त्रप्ररेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततकानववारात् । नचाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनिबन्धनतया तदाश्रयद्रव्यसिद्धिरावश्यकीति वाच्यम् । तस्यापकृष्टपरिमाणनिबन्धनत्वात् ,
महत्यपि महत्त्वमादणुव्यवहारात् । नचैवं त्रसरेणुपुन्त एवास्त्ववयवीति वाच्यं । विश्वकितेष्विप तेषु घट इत्यदिप्रत्यप्रसङ्गात् । नच तत्संयोगवृत्त्येव घटत्वं घटो द्रव्यमित्यादिप्र-

रामरुद्री ।

रेव नाथिकेति विभावनीयम् । नतु ष्वंसस्यासमवेतकार्यस्य सिदान्तिभिरप्युत्पा-दान्नीकारादापितिरियमसङ्गतेस्यत् आद् —असमवेतभावेति । मूलेऽनेकद्र-व्यवत्त्वस्रोति । स्रसमवेतसमवेतत्वसंबन्धेन नानाद्वयवत्त्वसेस्यश्येः । नतु समवेतत्वसंबन्धेन तथात्वं तद्यस्त्रयासति परमाणुसाधकानुमानस्याप्रयोजकस्य-

योनिजादिर्भवेदेह इन्द्रियं घाणलक्षणम् । विषयो द्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥३८॥ त्रिविधा । शरीरेन्द्रियविषयमेदादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्र देह-

तीतौ च परम्परया तद्भानमिति वाच्यम् । संभवति साक्षात्संबन्ध-विषयत्वे परम्परासंबन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादिखाद्वः । ननु परमाणुत्रयेण कृतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन खणुकवत् । एवं खणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिक्षिमिर्खणुकैः त्र्यणुकवदिति वेश्व । प्रमाणाभावेन तादशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्रये खणुकद्वये च द्रव्यारम्भकसंयोगकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यम् । त्रिभिः परमाणुभि-रेव त्र्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भरतु सिद्धान्तिनां खणुकाभ्या-मनारम्भ इव मानाभावात् फळवळेन त्रयाणामेव युगपद्रव्यारम्भ-कसंयोगकल्पनात् । वस्तुतो गवाक्षरन्धे दश्यमानानां खणुकत्व-मेव युक्तमणुद्धयारब्धत्वे छाघवादिति । मूळ्खस्य देहिमिन्द्रयं विषयस्त्रयेलस्य त्रैविष्ये देनुपरत्वं सूचितुमर्थमाह—सा कार्य-क्रपेति ॥ २७ ॥ योनिजं ग्रुकशोणितयोः परस्परमेळनजन्यम् ।

रामरुद्री।

शहायां अनिष्रतेरिति ध्येयम् । परम्परयेति । घटो इत्यमिलादिप्रतीतौ आग्रस्रस्मनवाित्वसंबन्धेन घटत्वभानमिल्यार्थः । आहुरिल्रनेन विलक्षणसंयोगविशिष्टत्रयणुकपुत्र एव घटत्वाक्षीकारे नैव दोष इल्लस्तरसः स्चितः । प्रमाणाभावेनेति । ताहशद्रव्ये इल्लादिः । त्र्यणुकस्य प्रलक्षसिद्धत्या तद्व्ययानुपपत्या
स्रणुकसिद्धिसंभवेऽपि परमाणुत्रयार्व्यद्व्यादेः सिद्धसंभवादिति भावः । ल्लाघचादिति । नचैवं तस्य त्र्यणुकपद्वाच्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रलक्षधःएकवासनावासितैरेव तथा व्यवहियमाणत्वात् । 'जालस्वमरीचिस्यं यत्स्स्सं
दश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुरिति स्मृत' इति स्मृतौ त्रसरेणुपद्स्येव
प्रयोगात् तत्पदं च मण्डपादिपद्वत्केवल्रह्यमेव । यहा त्रिभिः सहितो रेणुलसरेणुः हितलोप आर्ष इत्येव तत्रास्तु व्युत्पत्तिरिति भावः । एतद्येक्षयापि व्यणुकनिल्यतायामेव लाघवं परमाण्वादिकस्पने गौरवादिति ध्येयम् । हेतुपरत्वं
कार्यपरलम् । परमाणोविवयत्वेऽपि विषयस्ययेत्रस्य जन्यविषयार्थकत्या परमाणोस्तवात्वं नास्लेव । अत्रप्व कारिकायाममेऽपि ''विषयो द्युकादिस्तु ब्रह्माव्यव्यात्वं नास्लेव । अत्रप्व कारिकायाममेऽपि 'विषयो द्युकादिस्तु ब्रह्माव्यव्यात्वं नास्लेव । अत्रप्व कारिकायाममेऽपि 'विषयो द्युकादिस्तु ब्रह्माव्यव्यात्वे नक्ष्यतीति भावः ॥ ३० ॥ योनिकमिलस्य योनिद्वारा निर्गतिमि-

हुदाहरति योनिजादीति । योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः । गोनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजं चेति । जरायुजं मानुषाहीनाम् । अण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं खेदजोद्धिजादिहम् । खेदजाः कृमिदंशाद्याः । उद्धिजात्तरुगुल्माद्याः ।
गारिकणां शरीरमप्ययोनिजम् । नच मानुषादिशरीराणां
गार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यम् । गन्धादिमन्तस्थैव प्रमाण-

तिक्रममयोनिजम् । जरायुजिमिति । गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जरायुः । मानुषादीनामित्यादिना पश्चमृगादीनां परिप्रहः । सपोदीनामित्यादिना विहङ्गमादिपरिप्रहः । स्वेदजमुदाहरति—कृमिदंशाद्या इति । वच्छरीराणामुत्पत्तेरधर्मविशेषसिहतेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । विद्वज्ञादिकमित्यादिना देवादिशरीरपरिप्रहः । तच्छरीराणामुत्पत्तेर्धर्मविशेषसिहतेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । वेषामयोनिजत्वे त्वागम एव "ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः पुत्रा" इत्यादिः प्रमाणम् । "योनि विना न शरीर"मित्येवंविधागमे च योनिपदं कारणमात्रपरं शरीरपदं मनुष्यदेहपरं वा । गन्धादीत्या-

खर्यकरने कदानित्खेदजस्यापि योनिद्वारा निर्गमसंभवादितव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहा-राय व्याच्छे-शुक्रेति। पशुमृगादीनामिति। यद्यपि पशुपदस्य लोमवल्ला-जुलबद्धाचकतया तेनैव मृगसंब्रहे पृथक् मृगपदोपादानं व्यर्थं तथापि गोबलीवर्दन्या-येन लाङ्करहितस्यापि मृगविशेषस्य संभवाभिप्रायेण वा तदुपादानमिति बोध्यम्। विहक्तमारीत्यादिना पहीप्रमृतीनां परिप्रहः । दंशाद्या इति । नतु क्रम्यारीनामपि शरीरं शुक्रशोणितमेलनजमेव शरीरमात्रस्य तदालादित्याशङ्कायामाह - तच्छरी-राणामिति । तेषामिति । देवादिशरीराणामित्यर्थः । नत् क्रम्यादिशरीरा-णामिल्यर्थः । उत्तरत्र बक्ष्यमाणप्रमाणस्य तेषामयोनिजलसाधकलाभावादिति घ्ये-यम् । योनि विनेति । ग्रुकशोणितमेलनं विनेखर्थः । कारणमात्रपरमिति । नन्वेवं कार्यमात्रस्येव कारणं विनाऽसंभवाच्छरीरमात्रस्य कारणं विनानुत्पत्तिकथनं न युज्यत इलाशङ्कायामाइ-शरीरपदमिति। अत्र मनुष्यपदं पश्वादीनामप्यपळ-क्षकम् । नतु मानुषादिशरीरे पृथिवीलसाधनाय मुळे गन्धादिमत्त्वादिति हेतुरुपन्य-स्तस्तत्र हेताबादिपदं व्यर्थं केवलग्रन्धस्येव प्रथिवीलाव्यभिचारिलात् । नचादिपदं हेलन्तरसूचनायेति वाच्यम् । गुणान्तरस्यैव पृथिवीसव्यभिचारित्वेन तदसंभवा-दिखत भाह-गन्धादीत्यादिनेति । तथाच नीलादिहेलन्तरसूचनायैवादि-सि॰ स॰ १४

त्वात् । नच क्रेदोष्मादेरुपलम्मादाप्यत्वादिकमपि सादिति वाच्यम् । तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना संकरप्रसङ्गात् । नच तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु नतु पार्थिवत्वभिति वाच्यम्। क्केदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्गन्धाद्यपलन्वेश्व पृथिवीत्वसिद्धेः तेन पार्थिवादिश्वरीरे जलादीनां निमित्तत्व-मात्रं बोध्यम् । श्ररीरत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्क-र्यात् । किंतु चेष्टाश्रयत्वं, दृक्षादीनामपि चेष्टाश्रयत्वाना-दिनकरी।

दिना गुक्केतररूपपरिमदः । क्वेंदोष्मादेरित्यादिना व्यूहावकाशपरि-प्रदः । क्केदः क्षरणं स्वेद इति यावत् । ऊच्मा पाकः औष्ण्यमिति यावत् । तत्र शरीरसंबन्धेन पुष्पादौ रूपादिपरावृत्त्यानुमीयते अनु-ष्णात्तद्नुत्पत्तेः । व्यृहः क्रिया । अवकाशो मुखादावनादिगत्पप्र-तिबन्धः । ननु कथं तर्हि शरीरे पाश्चभौतिकत्वव्यवहार इत्यत आह—तेनेति । शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनेनेत्यर्थः । एवंच शरीरे पाञ्चभौतिकत्वन्यवहारो न पञ्चभूतोपादानकत्वनिबन्धनः तज्जन्यत्वनिबन्धनस्तत्राप्येकैकस्योपादानत्वं चतुर्णी निमित्तत्व विवेकः । किंतु चेष्टेति । चेष्टात्वं जातिविशेषश्रेष्टत इति प्रत्यक्ष-सिद्धः। नच शरीरत्वमेव प्रथिवीत्वादिव्याप्यजातिः चेष्टात्वं त रामरुद्री।

पदमिति भावः । शरीरस्याद्रवत्वेन क्षरणासंभवादाह—स्वेद् इतीति । नतु पाको रूपपरावर्तकते जःसंयोगः स च पृथिवीलस्यैव साधको न तु तेजस्त्वस्य पृथिवी-भिन्ने पाकानक्षीकारादत आह—औष्ण्यमितीति । उष्णस्पर्श इस्रर्थः । व्यूहः क्रियेति । यद्यपि क्रियानत्त्वं न नायुलसाधकं तस्य पश्चद्रव्यसाधारणत्नात् तथापि वायोरेव सदा गतिमत्त्वेन क्रियापदस्यात्र सर्वदा क्रियावत्त्वार्थकतया न तेन वायलः साधनानुपपत्तिः। नच सुषुप्तिदशायां शरीरेपि कियाविरहात्खरूपासिद्धिरिति वाच्य-म् । तदानीमपि श्वासादिप्रयुक्तिश्वासत्त्वादिति भावः । चतुर्णामिति । यदापि जलपरमाण्वादिसंयुक्तपार्थिवपरमाणुष्वेव घट इव शरीरमुत्यचत इति वाय्वन्तत्र-याणां तत्र कारणत्वं जळसंबन्धामावे संश्वेषामावेनावयव्यनुत्पादादुष्णस्पर्शसर्वदा-गलभावापत्त्या च जलादीनां कारणतासंभवादाकाशसंयोगस्याव्यावर्तकत्या कथं तस्य कारणत्वं तथापि निविद्याषाणादौ मेकादीनामनुत्पत्त्यावकाश्विषयाऽऽका-शस्य शरीरकारणत्वमिति मन्तव्यम् । विवेक इति । मेद इलर्थः । न चेति ।

त्याप्तिः। नच दृक्षादेः श्ररीरत्वे किं मानमिति वाच्यम्। श्राध्यात्मिकवायुसंबन्धस्य प्रमाणत्वात् । तत्रैव किं मानमिति वेत्, भन्नश्चतसंरोहणादिना तदुर्श्वयनात् । यदि इस्तादौ धरीरव्यवहारी न भवति तदान्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम् । ाच यत्र श्र**रीरे चेष्टा न जाता तत्राच्याप्तिरिति** वाच्यम्। ताद्देशे माणामावात् । अथवा चेष्टावदन्त्यावयविवृत्तिद्रव्यत्वव्या-विनकरी।

ात्क्रियात्विमिति वाच्यम्। पृथिवीत्वादिना सङ्करेण पृथिवीत्वादिव्या-यानेकशरीरत्वकल्पने गौरवात् । आध्यात्मिकेति । आध्या-त्मकवायुः प्राणाख्यः । शङ्कते—तत्रैवेति । भग्नश्वतेति । भग्न-प्रतयोर्विभागविशेषविश्विष्टाव वयोः संरोहणादिकम् । आदिना <u> [द्विसंत्रहः । वृद्धिश्चावयवापचयः । तदुन्नयनादिति ।</u> आध्यात्मिकवायुसंबन्धानुमितेः । ननु भग्नश्चतसंरोहणादिहेतुभूत-वायोः शणत्वे प्रमाणाभाव इति चेन्न । "नर्मदातीरसंजाताः सर-ळार्जनवादवाः । नर्मदातीयसंस्वर्शाते यान्ति परमां गतिम् ॥ गुरु हुंकुत्य तुंकुत्य विष्रं निर्जित्य वाद्तः । रमशाने जायते वृक्षः कट्ट-ग्रधोपसेवितः ॥" इत्यागमस्यैव तत्र मानत्वात् । अन्त्यावयवि-त्वेतिति । द्वानारम्भकद्वव्यत्वेनेत्यर्थः । मृतशरीरे चेष्टाया अभावेनाव्याप्तेराह-अथवेति । घटत्वमादाय घटेऽतिव्याप्ति-वारणाय चेष्टावदिति । हस्तादावितव्याप्तिवारणायान्यावयवीति ।

रामरुद्री ।

विनिगमनाविरहेणेति शेषः । तत्क्रियात्वं शरीरसमवेतिकयात्वम् । सङ् रेजेति। पृथिवीत्वं विद्वाय शरीरत्वस्य जलशरीरादौ शरीरत्वं विद्वाय पृथिवीत्वस्य घटादी उमयोश्व मानुषादिशरीरे सत्त्वेनेल्यंः । उपस्यः आधिक्यम् । तत्रेति । तादशवायोः प्राणत्व इत्यर्थः । मानत्वादिति । धर्मवि-शेषेणोत्तमगतिप्राप्तेर्श्वस्य जीवश्वरीरत्वमावस्यकं तच्छरीरिजीवस्यैवोत्तमगतिप्रा-त्रिसंभवात् जीवात्मनो भोगायतनस्य च प्राणवत्त्वनियमादिति भावः । सृतदा-रीर इति। न च मृतशरीरेऽपि पूर्व चेष्टासत्त्वात्कयमन्याप्तिनीह यदा यस्य चेष्टा-वस्यं तदा तस्य शरीरत्वमिति कालघटितं लक्षणमिति वाच्यम् । यत्र मरणान-

१. वृक्षः आध्यात्मिकवायसंबन्धवान् मग्रश्वतसंरोहणादिलनुमानाकारः.

प्यजातिमत्तं अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं वा तत् । मानुषत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः । न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः । तत्र नृसिंहत्वसैकव्यक्तिवः चितया जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्व-स्वापि जातित्वाभावादिति वाच्यम्। कल्पमेदेन नृसिंहशरीरस्य

दिनकरी।

नच इस्तत्वादिकं न जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करादिति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिक्याप्यनानाइस्तत्वाद्यङ्गीकारात् । पृथिवीत्वरूपतादशजातिमति घटादावतिव्याप्तिरतो लक्षणान्तरमाइ—अन्त्यावयवीति । अन्त्यावयविमात्रवृत्तीत्यनेन पृथिवीत्वजातिव्युदासः ।
चेष्टावद्वृत्तीत्यनेन घटत्वादिव्युदासः । चेष्टाच हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो क्रिया प्राह्मा नतु स्पन्दनमात्रं प्राह्मम्, घटादाविष सत्त्वात् । नतु देवत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वय इत्यत आह—
जलीयेति । देवत्वस्थापीति । अपिना नृसिंहत्वपरिप्रहः ।
जातित्वामावादिति । जातिसाङ्कर्योदिति भावः । जातिसाङ्कर्य-

रामरुद्री।

न्तरं खण्डशरीरान्तरमुत्पन्नं तत्राव्यासौ ताल्पर्यात् । न चेति । यद्यपि इस्त-त्वस्य जातित्वामावेऽपि पृथिवीत्वादिकमादायैवातिव्याप्तिः प्रसज्यत एव तथापि पृथिवीत्वादिकमादायैतल्लक्षणे घटादाविव्यासेवंश्वमाणतया तदादाय व्यावृत्ति-प्रदर्शनमजुन्तितिति इस्तत्वस्य जातित्वसाधनाय परिश्रमः । नन्वत्र शरीरलक्षण-प्रविष्ठं चेष्टात्वं विद्यारीरिक्षयानिष्ठजातिविशेषस्यदा मन्त्रादिमहिन्ना नोदनं विनापि यत्राचेतने घटादौ क्रियोत्पत्तिस्त्रत्रापि मन्त्रमहिन्ना घटबेष्टत इति प्रयोगात्तत्रापि तादशजातेरङ्गीकरणीयतया घटत्वमादाय घटादाविव्याप्तिः । यदि च शरीरिक्र-यात्वं चेष्टात्वं तदात्माश्रय इस्त्रवेष्टात्वं प्रकारान्तरेण निर्वक्ति —चेष्टा चेति । परिद्वारार्थेति । अत्रेष्टत्वं स्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वमनिष्टतं स्वावच्छिन्नदेषवि । परिद्वारार्थेति । अत्रेष्टतं स्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वमनिष्टतं स्वावच्छिन्नदेषवि । वटत्वादिकमादायाविव्याप्तिः । तद्यत्वं च तत्रययोजनकत्वं तद्वजुकूलत्वसीति यावत् । नच शरीरे कीदशजातिमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् पृथिवीत्वादेर्तथात्वादिति वाच्यम् । मनुष्यत्वादिकमादायैव तत्तंभवात् । नच मनुष्यत्वमपि न जातिः सिद्वादिभिरेव साङ्वयादिति वाच्यम् । तत्र मनुष्यत्वायनङ्गीकारादिति भावः । अपिनेति । ग्रिसंहत्वस्य जातित्वे बाषकमेकव्यक्तिकत्वं नतु सांकर्यमिति बोष्यम् । अपिनेति । ग्रिसंहत्वस्य जातित्वे बाषकमेकव्यक्तिकत्वं नतु सांकर्यमिति बोष्यम् ।

१. अत्रेद्यानिष्टेति रामरुद्रीसंमतः पाठ इति प्रतिमाति.

नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात् । इन्द्रिय-मिति । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः । पार्थिवत्वं कथमिति चेदित्यम् । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्येवाभि-व्यञ्जकत्वात् कुङ्कमगन्धाभिव्यञ्जकगोष्टतवत् । न च दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यम्। परकीयरूपाद्यव्य-ञ्जकत्वस्य तद्र्थत्वात् । न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेऽनेका-हिनकरी ।

स्यादोषत्वे देवत्वशरीरत्वादेनीनाजाितत्वाङ्गीकारे वा देवत्वशरीरत्वजाितमादायेव छक्षणसमन्वय इति ध्येयम् । ह्रपादिषु मध्य
इति । रसगन्धरपर्शा आदिपदार्थाः । नवशरावगन्धव्यक्षकजले
मनि च व्यभिचारवारणायेवकारः । तद्दाने च सक्तुरसस्याप्यभिव्यक्षकत्वात्र दोषः । प्राणेन्द्रिये गन्धत्वाभिव्यक्षकत्वाद्धेत्वप्रसिद्विवारणाय हेतौ मध्यान्तम् । नचािसद्धिवारकिविशेषणं निरर्थकमिति वाच्यम् । व्यभिचारङ्गान इव हेत्वप्रसिद्धाविष व्याप्तिङ्गानाभावेन व्याप्तिप्रहौपियकाप्रसिद्धिवारकिवशेषणोपादानस्य सर्वसिद्वत्वात् । तद्येत्वात् हेतुवाक्यघटकमध्यान्तपद्समभिव्याद्वतैवकारार्थत्वात् । तथाच दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यक्षकघृतादावसिद्धिवारणाय परकीयत्वं रूपादौ विशेषणं देयमिति मावः । तस्येति ।
नवशरावगन्धव्यक्षकजलसेर्थः । नच येन नवशरावगन्धव्यक्षकजलेन सक्तुरसोनाभिव्यक्षितस्तत्र जलविशेषेऽनैकान्तिक इति
वाच्यम् । परकीयरूपादिविषयकसाक्षात्कारस्वरूपायोग्यत्वस्य विवक्षितत्वात्रवशरावगन्धव्यक्षकजलेष रसव्यक्षकतावच्छेदकजलत्वस्य

रामरुद्री।

नवरारावेति। नतु रूपायव्यक्षकतं तत्प्रस्यक्षानुपथायकत्वम्। तच परकीयरूपायव्यक्षकगन्थव्यक्षकजळव्यक्षावक्षतमेवेसेवकारेण न तत्र व्यभिवारवारणसंमव इस्राक्षयेनान्यत्र व्यभिवारवारकतां तस्य प्रदर्शयति—मनसिचेति।
मध्यान्तमिति। एवकारेण गन्धभिन्नायव्यक्षकत्वं छभ्यते तच न गन्धत्वव्यक्रक्ष्याणेन्द्रियेऽपीति स्वरूपासिद्धिवारणाय मध्यान्तं तत्सिहतैवकारेण च गन्धभिन्नरूपायन्यतमाव्यक्षकत्वं छभ्यते अतो न गन्धत्वव्यक्षक्रप्राणेन्द्रियेऽपि स्वरूपासिद्धिरिति भावः। निर्यक्तिति। व्यभिचारावारकत्वादिति भावः।
व्यासिप्रहीपयिकेति। व्यासिग्रहानुकूळेस्यः। व्यभिचारावारकविशेषणस्य

न्तिकत्वमिति वाच्यम् । तस्य सक्तुरसामिव्यञ्जकत्वात् । यद्वा परकीयेति न देयम्, वायूपनीतसुरिमभागानां दृष्टान्तत्वसं-भवात् । न च घ्राणेन्द्रियसिकर्षस गन्धमात्राभिव्यञ्जक-त्वात्तर्त्र व्यभिचार इति वाच्यम्। द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात्। विषयमाह—विषय इति । उपभोगसाधनं विषयः । सर्व-विनकरी।

सत्त्वादिति । परकीयेति विशेषणाप्रवेशे छाघवादाह-यद्वेति । तददाने देतुमाह-वायूपनीतेति । इदमत्र बोध्यम् । रूपाद्य-व्यञ्जकत्वे सतीत्यस्य हेतुत्रये तात्पर्यं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति गन्ध-व्यक्षकत्वस्य नवशरावगन्धव्यक्षकोद्के व्यभिचारेण तत्र प्रन्थ-कर्तुसात्पर्यामावात् । तत्र हेतुषु रूपरसस्पर्शानां परकीयत्वं विशे-षणम् । नच प्रथमहेतौ नवशरावगन्धव्यञ्जकजले व्यमिचारः लुप्राक्षरमधीनीलक्षपञ्यक्षकत्वात् । नच तृतीयहेतौ तत्र व्यभि-चारः एतद्खरसेनापि यद्वेतिकल्पान्तरप्रणयनात् तत्रापि परकीय-त्वविशेषणाघटितं हेतुत्रयमिति । तत्र घाणेन्द्रियसन्निकर्षे । इन्द्रियत्वं न जातिस्तेजस्त्वादिना साङ्कर्यात् किंतु शब्देतरेत्यादिना वस्यमाणं बोध्यम् । नतु विषयत्वं न जातिः सामान्यादौ सत्त्वा-द्वसालक्षणमाह-उपभोगेति । यद्यपि साक्षाद्वपभोगसाधनत्वं रामरुद्री ।

हि हेतौ सार्थक्यं व्याप्तिप्रहानुकूलत्वमेव तथाच मध्यान्तानुपादाने हेतोरेव सत्त्वाप्रसिद्धा व्याप्तिज्ञानासंभवेन तस्याप्येतद्याप्तिप्रहानुकूलत्वात्र तद्वैयर्थ्यमिति भावः । नन्यत्र हेतौ शब्दाव्यश्रकलप्रवेशो निरर्थक एव आदिपदेन रसगन्ध-स्पर्शनां प्रहणेऽपि रसाव्यज्ञकत्वे सति गन्धव्यज्ञकत्वमात्रस्य हेतुतासंभवेन रूपस्पर्शयोरव्यञ्जकत्वस्य हेत्रघटकत्वे प्रयोजनामाव इत्यस्वरसात्प्रकारान्तरेण तद्ध-न्यतात्पर्यं वक्तुमुपक्रमते-इदमत्रेति । हेतुत्रय इति । नतु रूपरसस्पर्शश-ब्दघटितत्वेन हेतोश्रातुर्विच्यात् त्रय इत्संगतमत् आह—राब्देति । कल्पा-म्तरेति । परकीयत्वाषटितकल्पेलर्थः । तथाच तादशजलस्यापि स्वीयस्पर्शेव्य-अकलात् न तत्र तृतीयहेतौ व्यभिचार इति भावः । अपिशब्देन पूर्वोक्तलाघ-वसमुचयः । यद्वेत्वादिकल्पेऽप्येकत्र हेतौ रूपरसस्पर्शानां त्रयाणामुपादानं व्यर्थः मिखिभिप्रायेणाह—तत्रापीति । नजु मूळे देहविषययोरेव निर्वचनादिन्द्रियत्वं जातिरेवेलाश्ययो लभ्यते तच न संभवतीलाश्चम समाधते-इन्द्रियत्व-मिति । उपभोगेतीति । युखदुःखसाक्षात्कार उपभोगस्तत्सापनं तत्त्र- मेव कार्यजातमदृष्टाघीनम् । यत्कार्यं यददृष्टाघीनं तत्तदुपमोगं साक्षात्परम्परया वा जनयत्येव । नहि बीजप्रयोजनाम्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्व्यणुकादित्रक्षाण्डान्तं सर्वमेव हिनकरी।

क्ष्यणुकादाबन्यातं साक्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वं परमाणाव-पीति क्ष्रणुकादिमझाण्डान्त इति प्रन्थविरोधस्यथापि साक्षात्परम्प-रासाधारणभोगसाधनत्वं विवक्षितम् । परमाणुरपि विषय एव कार्यरूपपृथिन्या एव त्रिप्रकारेण विभजनात्कार्यपृथिनीविषय एव क्ष्रणुकेत्यादिना प्रदर्शित इति न तद्गन्थविरोधः । अत एवोक्तं तदुपभोगं साक्षात्परम्परया वा जनयत्येवेति । कार्यजातमित्यत्र जातपदं संपातादायातम् । अदृष्टाधीनमिति । अत्र कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुता न समवायसंबन्धेन घटाद्यधिकरणे कपालादौ समवायेन तद्मावाक्ष्यभिचारात् । यत्तु स्वसमवायिसंयोगेनादृष्टं कार्यमात्रे हेतुरिति । तत्र । शब्दक्षपकार्याधिकरणे गगनेऽदृष्टस-मवाय्यात्मसंयोगाभावेन न्यभिचारात् । परन्तु स्वसमवायिसंयुक्त-संयोगेन तस्य हेतुता बोध्या । इदं तु बोध्यम् । अदृष्टस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुता न साक्षात्, निह सामग्रीसमवधानेऽदृष्टविल्यन्वेन कार्यविल्यन्वो दृष्टः येन तत्साक्षाद्वेतुः स्थात्, परंतु सामग्रीसंपा-रामकृति ।

योजक इल्लर्थः । तत्र घटादेरकारणत्वादिति ध्येयम् । कार्यक्षपपृथिव्या इति । सा कार्यक्षपितिविवरणादिति भावः । प्रदर्शित इति । तत्रविषय इल्लस्य जन्यविषय इल्लर्थकत्वादिति भावः । यद्यपि सेलस्य पृथिवीत्वावच्छिकपरत्वेपि न क्षतिः परमाणोर्देहत्वायसंभवेपि विषयतया त्रिविधान्तर्गतत्वसंभवात्तथापि सा चेल्लत्र चकारस्य कल्लर्थनां त्रैविध्यस्याभे वस्थमाणतयार्थान्तरसमुखायकत्वासंभवेनैवकारार्थकताया एव स्वीकरणीयतया तस्य च जल्लर्थनामपि त्रिविधत्वेन पृथिव्यतिरिक्तत्रैविध्यव्यवच्छेदकलासंभवेन साचेलस्य कार्यकर्पाया एवेल्यंकताया भावत्यकत्वादिति भावः ।
संपाताद्यातसिति । सर्वमिल्यनेनैवाशेषत्वलामादिति भावः । नन्वरष्टाधीनत्वमरष्टजन्यत्वमेव तच न घटादिक्पकार्यस्य संभवतीलाशक्वते—अन्नेति ।
व्यमित्वारादिति । इदगुपलक्षणम्, कालिकदिकृतविशेषणताभ्यां तथात्वेऽपि
तत्रैव व्यभिचारो वोध्यः । बोध्येति । गगनेप्यात्मसंयुक्षपवनादिसंयोगसत्त्वन
विश्वद्यसंयोगानक्रीकारेऽपि क्षतिविद्यादिति भावः । अदष्टजन्यमित्युपेक्ष्यादध्याविमित्युको फलं वक्तुगुपक्रमते—इदंत्विति । स्यादिति । तदितर-

वर्णः शुक्को रसस्पर्शी जले मधुरशीतली । लेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकसुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ विषयो भवति । शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरेणोप-न्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः ॥ ३८ ॥ जलं निरूपयति — वर्णः शुक्क इति । श्लेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजा-

दकतया प्रायः परम्परयेव तदुपयोगः, किच्छ मेघसंचारादौ साक्षादेव तद्धेतुः अन्यथा सामग्रीसंपादकत्वस्थैवानुपपचेरिति । एतदर्थमेव साक्षात्परम्परासाघारणजन्यत्वबोधकमधीनपद्मुपात्तम् । यद्दष्ट्षाधीनं यत्पुरुषीयादृष्ट्राधीनम् । तत् तत्कार्यसित्यर्थः । तदुपभोगं तत्पुरुषस्थोपभोगसाधनम् । तेन क्र्यणुकादिकार्यस्य तत्त-त्पुरुषोपभोगसाधनत्वेन । नन्वेवं सर्वस्थैव विषयत्वेन शरीरेन्द्रि-यविषयभेदेन पृथिव्यास्थैविष्यं न सिद्ध्येदित्यत आह्—भारीरेन्द्रिययोरिति ॥ ३८ ॥ इति पृथिवीग्रन्थः ॥ जळत्वजातौ प्रमाणमाह—स्वेहेति । कारणतावच्छेदकतया धर्मसिद्धौ बाध-काभावात्तस्य जातित्वमिति भावः । नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छे-

रामरुद्री।

यावत्कारणसत्त्वे तदमावे कार्यामावरूपव्यतिरेकसह नारामावादिति भावः । तदुपयोगः अदृष्टोपयोगः । तज्जनकाष्ट्रष्टाभावे तत्कारणानामेव जननानुपपत्तिति भावः। नन्वेवं कार्यमात्रेऽदृष्टस्थाऽप्रयोजकत्वमेवेस्याञ्च्यमपाकरोति—किचिदिति । आदिनौत्पातिकम्कम्पादिपरिष्रहः । अन्यया कार्यमात्रंप्रस्वेव तस्याकारणत्वे । साम्प्रीसंपत्तिरेकत्र सकलकारणतावच्छेदकाविष्ठत्वसंवन्धः । अनुपपत्तेरिति । सामप्रीसंपत्तिरुपकार्यजनकत्वस्थेव सामप्रीसंपादकताकपत्वादिति भावः । त्रेविष्टयं विभाजक्ष्यमंत्रयवत्त्वस्थे । परस्परासंकीणव्याप्यधर्माणामेव विभाजकत्वादिति भावः । मूले प्रकारान्तरेणस्य विषयत्वभित्वदेहत्वादिनेस्थयं । उपन्यासः कथनम् । शिष्यबुद्धेवैद्यां देहत्वायवान्तर्थमंविषयक्तं, तद्र्यः तत्प्रयोजकः । यद्यप्येतावता विभागव्याषातो न परिद्वतस्थापि प्रकृते विषयत्वस्य देहेन्द्रियातिरिक्षोपमोन्वता विभागव्याषातो न परिद्वतस्थापि प्रकृते विषयत्वस्य देहेन्द्रयातिरिक्षोपमोन्वसाधनत्वरूपस्य विभाजकतावच्छेदकत्वोपगमेन व विभागानुपपत्तिति मन्तव्यम् ॥ ३८ ॥ इति पृथिवीग्रन्थः॥ ननु क्षेद्रजनकतावच्छेदकत्या जलत्वसिद्धः शब्दादिकारणतायां कारणतालस्य जासवच्छिष्ठत्वव्य-भिचारित्वे न तस्य जातित्वसिद्धः शब्दादिकारणतायां कारणतालस्य जासवच्छिष्ठत्वव्य-भिचारित्वे न ते हेतुना जलत्वजासवच्छिष्ठत्वस्य साधनासंमवादित्वस्यः। माह—साधकाभावादिति । जातित्व इति शेषः । व्यक्तयभेदादिरूपजातिन्तिम् माह—साधकाभावादिति । जातित्व इति शेषः । व्यक्तयभेदादिरूपजातिन

तिसिद्धिः । यद्यपि स्रेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यताव-च्छेदकं तथापि जन्यस्रोहत्वं तथा बोध्यम् । अथ परमाणौ जलत्वं न सात् तत्र जन्यस्नेहाभावात् तस च नित्यस सह-पयोग्यत्वे फलावश्यंभावनियमादिति चेन । जन्यस्रोहजनकता-बच्छेदिकाया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकताव-

दिनकरी।

द्कत्वाभावेन स्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं न संभवतीति शङ्कते-यद्यपीति । तथा कार्यतावच्छेदकम् । वस्तुतस्तु नित्य-साधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात् जन्यपदं न देय-मेव । ननु यथाऽरण्यस्थदण्डादौ फलानुपधायके कारणतावच्छे-द्कतया दण्डत्वादिजातिस्तथात्रापि भविष्यतीत्यत तस्येति । दण्डादेः स्वरूपयोग्यतायां न कापि श्वतिः। तस्यानि-त्यत्वेन फछोपधायकत्वाभावादिति भावः । जन्यजलत्वजातेः जन्यजलमात्रवृत्तिजातेः । तदविक्तक्षेति । जन्यजलत्वजात्यव-च्छिन्नेयर्थः । नचैवं जलान्यावयविनि जल्दवं न स्यादिति वाच्यम्। जलस्यान्यावयवित्वानुपगमात् । ननु जलत्वावच्छिन्नं प्रति सम-वायसंबन्धेन स्नेहस्यैव कारणत्वमस्तु अतिरिक्तजातिकरुपनापेक्षया छाघवादिति चेन । जल्दवावच्छिन्नं प्रति स्नेहत्वेन कारणत्वं

रामरुद्री ।

बाधकविरहादिखर्थः । जातित्वमिखस्यात्रे लाघवादिति शेषः । एतेन कारणता-बच्छेदकीभूतं जळत्वं श्रीतस्पर्शवत्त्वमेव, न जातिः, पदार्थान्तरकल्पने गीर्वादिति प्रत्युक्तम् । शीतत्वरूपजातिविशिष्टानामनेकेषां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाह्माघ-बेन ग्रहजलबजातेरेव कारणतावच्छेदकत्वीचित्यादिति ध्येयम् । दोषाभावा-दिति । कालविशेषावच्छेदेन बेहवत्वावच्छिक्षाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानव-च्छेद्फजलत्वधर्मकत्वरूपकार्यतायाः केहत्वेऽनतिप्रसक्तत्वसंभवादिति भावः। अत्रापीति । बेहान्पधायकपरमाणावपीत्यर्थः । तथात्रापि भविष्यतीति । कारणतावच्छेदकजळत्ववता निरावाधा भविष्यतीत्वर्थः । नुनु जन्यजळत्वं जन्यत्वविश्विष्ठजलत्वं विश्विष्टं च न जातिरिसत भाइ—जन्यजलमात्रति । जलान्यावयविनि जलान्तर्जननायोग्यजलावयविनि । न स्यादिति । तादशज्छे जनकतावच्छेदकजातिस्त्रीकारे तस्यायोग्यतैव न स्यादिति भावः। अनुपगमादिति । जलमात्र एव जलान्तरसंयोगेन बृहज्जलननयोग्यतासत्त्वा-दिति भावः । जातिसिद्धेरिति । नतु जलत्वस्यापि ताभ्यां विनिगमनाविरह च्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः । ग्रुक्करूपमेव जलस्येति दर्श्व-यितुमुक्तं वर्णः ग्रुक्क इति । नतु ग्रुक्करूपवन्त्वं लक्षणम् । अथवा दिनकरी ।

शीतस्पर्शत्वेन वेसत्र विनिगमनाविरहेणातिरिक्तजातिसिद्धेः क्रप्त-मादाय कल्पनीयेन विनिगमनाविरहाभावादिति । केचितु धूमादिकं प्रत्याद्रेंन्धनादेः कारणत्वं निर्विवादम्, आर्द्रत्वं च जलसंयुक्तत्वं तथाच जलसंयुक्तेन्धनत्वेनेन्धनसंयुक्तजलत्वेन वा कारणतेत्यत्र विनिगमनाविरहाज्जछत्वेन्धनत्वयोः पार्थक्येन कारणतावच्छेदक-तया जल्लजातिसिद्धिरियाहुः । परे तु स्थूलजलवृत्तिप्रयक्षसि-द्वजल्यरूपजात्यवच्छित्रसमवायिकारणतावच्छेदकतया परमाण-साधारणजल्दवजातिसिद्धिः कार्यतावच्छेद्ककारणतावच्छेद्कयो-रैक्ये क्षत्यभावात नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषा-भावाचेत्याद्वः । नत्विति । पृथिव्यादावितव्याप्तेरिति शेषः । शक्कपवत्त्वस्य उक्षणत्वेऽपि न क्षतिरित्यभिष्रेत्याह—अथवेति । द्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय रूपवद्व-त्तीति । यथाच वायुत्वं जातिस्तथामे वक्ष्यते । पृथिवीत्वादिजाति-मादाय प्रथिव्यादावतिप्रसङ्गवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववदृवृत्तीति । साक्षादिति पटत्वादिवारणाय । द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यत्वं च द्रव्यत्व-व्याप्याव्याप्यत्वमात्रं नतु द्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यापि तत्रान्तर्भावः रूपबद्धत्तित्वविशेषणेनैव रूपत्वादीनां वारणात्तिविशे प्रयोजना-रामरुद्धी ।

इस्रत आह—क्कृप्तमिति । विनिगमनाविरहामावादितीति । कल्पनीयस्य हि कारणतावच्छेदकतं धर्मिप्राहकप्रमाणसिदं कृप्तस्य तु न तथात्वमिति विनिगम-कस्यैन सत्त्वादिति भावः । निर्विवादिमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिखादिः । पार्यक्येनेति । इदं न वखुगतिमनुष्योक्तम् । आहुंन्धनत्वेन धूमकारण-त्वेऽपि कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैन जललसिद्धसंभवादिस्यवधयम् । आहु-रिस्प्रस्तरसोद्भावनं तद्वीनं तु परमाणुक्पनसंयोगस्य धूमप्रयोजकत्वे मानाभावेन उक्तयुक्त्या परमाणौ जलत्वासिद्धेरिति । परेत्विस्यादिकं तु खानुमतमेन, स्नेहलस्यैव जन्यतावच्छेदकलसंभवेन जन्यलाप्रवेशेऽपि न सतिरिस्यस्य स्वेनैव प्वंयुक्तसादिति मन्तव्यम् । तन्नान्तर्भाव इति । ननु हत्यलव्याप्याव्यात्यात्वसात्रस्य हत्यत्व-साक्षायाव्यात्वस्यत्वे तथाविषकप्रस्थादाय क्यादावित्याप्तिरिस्यत् आह—क्ष्य- नैमित्तिकद्भवत्ववदष्टतिरूपवद्भृतिद्रव्यत्वसाक्षाम्याप्यजातिमत्त्वम् । अभाखरश्चक्रेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्भृतिद्रव्यत्वसा-श्वाम्यजातिमत्त्वं वा तद्रथः। रसस्पर्शाविति । जलस्य मधुर एव रसः। श्रीत एव स्पर्शः। तिक्तावृत्तिमधुरवद्भृति-द्रव्यवसाक्षाम्यजातिमत्त्वं तद्रथः। नतु शुक्करपमेवेति कृतः

दिनकरी।

भावात् । यद्यप्यवद्योपस्थितिकद्रवत्वस्थैव रूपस्थाने प्रवेशो युक्तः स्तेनापि वायुत्वादेवारणात् । एवंच द्रवत्ववद्वृत्तित्वाभावादेव पट-त्वादीनां वारणसंभवे द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्येत्यपि न देयमिति छाघ-वम्, तथापि मूळे वर्णः ग्रुक्ठ इत्यादिना रूपघटितळक्षणस्थोक्त-त्वात्त्वघटितळक्षणपरिष्कारे मूळविरोधः स्यादिति तथा न कृत-मिति ध्येयम् । मूर्तत्वजात्यनभ्युपगमेन चेदं, तेन जळत्वस्य द्रव्य-त्वव्याप्यमूर्तत्वव्याप्यत्वेऽपि न क्षतिः । जळघटान्यतरत्वमादाय घटादाविव्याप्तिवारणाय जातीति । कचिच्छुक्करूपवद्वृत्तीति पाठः । तत्र ग्रुक्कप्रदे रूपपदं वा संपातादायातम् । एवमेव च व्यावृत्ति-रमास्वरग्रक्केतररूपेत्यत्र रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यपद्योवोध्या । पृथिवीत्वमादाय पृथिव्यामितव्याप्तिवारणायाभास्वरग्रक्केतररूपास-मानाधिकरणेति । जळत्वस्य ग्रुक्करपसामानाधिकरण्यादसंभव इति ग्रुक्केतरेति । वेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणायाभास्वरेति । श्रुकेतरेति । वेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणायाभास्वरेति । श्रुति प्वेति । यद्यपि शीतं ग्रुण इति कोशात् क्रीवतैवोचिता

रामरुद्री।

चित्यादि । अवस्योपस्थितिकेति । नैमित्तकद्रव्यत्ववदरृत्तित्वस्य पृथिवीत्वादिवारणायावर्यमुपात्तत्या द्रवत्वस्यावर्योपस्थितिकत्वेन तत्परिस्रज्यानुपस्थितहपप्रवेशस्यानुचितत्वादिति भावः । कृपघिटितेति । तत्र वर्णपदस्य रूपार्थकत्वादिति भावः । यद्यप्येवमपि मूळे शुक्रपदस्याप्युपात्तत्वेन तस्य चोक्तलक्षणाघटकत्वया
मूळविरोधो दुर्वार एव तथापि शुक्रवद्वत्तित्वं रूपबद्वत्तित्वं वा प्रवेशनीयमिस्यत्र
विनिगमनाविरहेण लक्षणद्वये मूळतात्पर्यस्य विवक्षणीयत्या न मूळविरोध इति
भावः । एवमेवेत्यादि । एकस्मिन्लक्षणे शुक्ररूपपद्योरघटकत्वेनापरितोधानमूळे
कारिकानुसारिलक्षणान्तरमिस्ववधयम् । बोध्येति । वायुत्वमादायातित्याप्तिवारणाय पटत्वादिकमादाय तद्वार्णाय च रूपबद्वत्तित्वद्रव्यत्वसाक्षास्याप्यत्वयोः प्रवेश

कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलन्धेरिति चेक । नीलजनकताव-च्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरमावाजले नीलरूपासंमवात् कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयौपाधिकी । अत एव वियति विशेषे धवलिमोपलन्धिः । अथ जले माधुर्ये किं मानम्, निह प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्रानुभूयते । नच नारिके-लजलादौ माधुर्यम्रपलभ्यत एवेति वाच्यं तस्याश्रयौपाधि-कत्वात् अन्यथा जम्बीरजलादावाम्लादिरसोपलन्धेराम्लादि-मन्त्वमपि स्यादिति चेक । हरीतक्यादिमक्षणस्य जलरसव्यञ्ज-

दिनकरी।

तथापि विशेष्यस्य स्पर्शशब्दस्य पुंतिष्णताविक्तं । शुक्रं रूपित्यादी शुक्रपदस्य क्षीवतयैवेति । देव्यत्वव्याप्या या पृथिवीत्वरूपा जाविस्तामादाय पृथिव्यामितव्याप्तिवारणाय तिकावृत्तीति । शेषं दर्शितदिशाऽवसेयम् । नतु जले नील्रूपामावे कथं नील्रूपप्रतीतिरत आह—कालिन्दीति । स्वसमवायिसंयोगसंबन्धेनोपष्टम्भकपार्थिवभागगतनील्रूपप्रतीतिः कालिन्दीजलादाविति भावः । अत्रप्वेति । वपदार्शितसंबन्धस्य जलं नील्रिमिति प्रतीतिनियामकत्वादेवेत्यर्थः । वियतीति । तदोपदर्शितसंबन्धस्यकसंयोगानाशादिति भावः । तत्र जले । तस्य माधुर्यस्य । अन्यथा

रामरुद्री।

इस्रयंः । नच पटे नीलदिरूपसाप्यगुभविषद्धतयाऽसमानाधिकरणान्तेनैव पटत्वादिवारणसंभवात् शङ्कादावित्याप्तिवारणमेव साक्षात्पदप्रयोजनं तथाचैवमेवेति
कीर्तनमसङ्गतमिति वाच्यम् । नीलपटादिस्थले नीलदिरूपं न पटस्यापि तु नीलयुकद्रव्यान्तरस्थैवेति सिद्धान्तात् । क्र्विवतैवेति । 'गुणे ग्रुङ्कादयः पुंसी'ति कोशसत्त्वेऽपि ग्रुङ्कं रूपमिसादिप्रयोगो यथा चिन्तामण्यादौ द्दयते तथात्रापीस्थाः ।
कोशस्य विशेष्यवाचकपदासमिन्याहारस्थले एव प्रवृत्तिरिति भावः । द्रव्यत्वेस्थादिम्ले श्रीतस्पर्शवत्त्वस्य जललक्षणत्वे कापि दोषाभावात्तिविक्तर्ने कृतेति
मन्तव्यम् । शेषमिति । वायुत्वमादायातिन्याप्तिवारणाय मधुरवद्दत्तीति । शर्करास्वमादायातिन्याप्तिवारणाय साक्षाद्धाप्येति । जलशर्करोमयत्वमादाय तद्वारणाय
जातीतिपदमिति भावः । उपष्टम्भकेति । कालिन्वीजलसंयुक्तेस्ययैः । इदं तु बोध्यम् । कालिन्वीजले नीलत्वप्रतीतावाश्रयोपाधिकत्वं आश्रयविशेषसंयोगरूपदोषजन्यत्वमेव मूलप्रन्यकर्तुरिनिप्रेतं नत्क्षपरम्परासंसर्थक्तं तथासित जले नीलत्वस्रये

त्वात् । नच हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्ति-िति वाच्यम् । कल्पनागौरवात् । पृथिवीत्वस्याम्लादिजन-तावच्छेद्कत्वाच जले नाम्लादिकम् । जम्बीररसादौ

ाश्रयौपाधिकत्वामावे । व्यञ्जकत्वादित्युत्तरं हरीतकी भक्षणोत्तरं त्यक्षेण माधुर्योपल्नभादिति पूरणीयम् । कृत्यनागौरवादिति । व्यवरसाजन्यस्य पृथिवीरसस्याप्तिसंयोगसाध्यत्वदर्शनादेतद्तु-धमात्रेण जलसंयोगस्यापि पृथिवीरसोत्पादकत्वस्थीकारेऽतिरिक्तार्यकारणभावस्य हरीतक्यां मधुररसस्य च कल्पने गौरवादिति । व्यव्यविकारसस्यापि स्वीकारे वाधकाभाव इत्यत आह—पृथिवी-इस्थेति । अम्लादिजनकतावच्छेद्कत्वादिति । यद्यपि विवीत्वस्थाम्लादेर्जनकतावच्छेद्कत्वादिति । यद्यपि विवीत्वस्थाम्लादेर्जनकतावच्छेद्कत्वानमधुरजनकतावच्छेद्कत्वम् वस्तीति तुल्यं तथापि हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जलेऽपि मधुरोपल्लेक्त्यन मधुरस्वीकारस्थावश्यकत्या जल्त्वेनापि मधुरं प्रति हेतुत्वं ज्ल्यत इति भावः । नतु जम्बीरसलिलादावम्लप्रत्यक्षाञ्चल्वे-॥म्लादिरसेऽपि तुल्यवद्वेतुत्वं स्थाद्त आह—जम्बीररसादा-

रामरुद्री।

विनीलस्थापि प्रतीतिप्रसङ्गात् । नच त्वन्मतेऽपि ताद्दशदोषबलात्कृतो न पृथिनेत्वप्रस्य इति बाच्यम् । स्फटिकादिस्वच्छद्रव्ये रक्तपटादिसंयोगबलाद्रक्तत्व-तितिदेव नतु पटत्वप्रतीतिरिति स्वांतुमविद्धमिति पित्तादिदोषस्य पीतत्व-ग्रात्रआन्तिजनकतामात्रकल्पनावद्त्राप्यतुभवानुरोधेन नीलत्वभ्रान्तिजनकतामात्रभ्येव ताद्दशदेषे कल्पनीयत्वात् दोषविशेषजन्यत्वादेव विशेषदिशिनामपि समवायेक विलस्र्आान्तः । निहं नीलो घटो नीलं जलमिति प्रतीत्योवेंकक्षण्यमनुभविद्धमिति किश्वदुपैतीति । इरीतकीमक्षणस्येखादिना इरीतकीमक्षणस्य जलरसन्य-विकत्वमुक्तं मूले तत्र च हेतोरनिमधानान्मूलस्य न्यूनतामाशङ्का हेतुं पूरविक्रियक्ष्यत्वादिना । इरीतकमक्ष्यत्वामिति । यद्यपि इरीतक्यां मधुररसक्त्यक्ष्यक्ष्यत्वादिना । इरीतक्यामिति । यद्यपि इरीतक्यां मधुररसक्त्यनं सिद्धान्ते जले मधुररसक्त्यन्यानिति । यद्यपि इरीतक्यां मधुररसक्त्यनं सिद्धान्ते जले मधुररसक्त्यन्यानिति । यद्यपि इरीतक्यां मधुररसक्त्यन्यानीति । यद्यपि इरीतक्यां मधुररसक्त्यन्यानीति यद्यच्यते तदा जलेऽस्माकं तत्कल्पनं भवतो इरीतक्यां मधुररसक्त्यन्यानीयिति यद्यच्यते तदा जलेऽस्माकं तत्कल्पनं भवतो इरीतक्यां मधुररसक्त्यन्यानीयं कार्यकारणमावकस्यनं त्वन्मतेऽधिकमेवेति स्वित्वितं तत्किर्वनितिति सिक् १५ १५

त्वाश्रयौपाधिकी तथा प्रतीतिः। एवं जन्यशीतस्पर्शजनकता-वच्छेदकं जन्यजलत्वं तदवच्छित्रजनकतावच्छेदकं जलत्वं

विति । खसमवायिसंयोगेन जम्बीरगताम्छरसप्रतीतिस्तद्भवज्ञ इत्यथः । गुष्केऽपि जम्बीरे आम्छप्रतीतेस्तत्राम्छरसस्यावश्यक्रते तस्यैव तद्गतज्ञ परम्परया प्रतीतिः । इरीतक्यां तु मधुररसाम्मावाञ्च हरीतकीगतमाधुर्यस्य ज्ञ प्रतीतिरिति भावः । कर्कटी-मक्षणोत्तरं ज्ञ ज्याने तिक्तरसस्यानुभवात्तिक्तरसोऽपि ज्ञ स्यादिति तु न, ज्ञ पानात्पूर्वमपि कर्क्यां तिक्तरसोपङ्घेः, कर्कटीभक्ष-णोत्तरं रसनामवर्तिपित्तक्षोभे तदीयतिकोपङ्घेवेंद्यकसिद्धस्यापङ्णासं-मवान्मधुर एवेति युक्तम् । एतेन हरीतक्यादौ न ज्ञ स्यायनमाधुर्यस्रादेते येन कल्पनागौरवम् । परंतु हरीतक्यां कषायवनमधुरस्योऽपि स्विक्तियते तत्र्यञ्जक्ष ज्ञ स्यायोगो नतु तद्गतरसान्तरस्य फङ्बङात् । यदि च चित्रक्षपवित्रत्रसे मानाभावाद्वण-विरोधेन नीरसैव हरीतकी रसप्रतीतिस्तु अवयवेषु रससत्त्वारप-विरोधेन नीरसैव हरीतकी रसप्रतीतिस्तु अवयवेषु रससत्त्वारप-

रामरुद्री।

ध्येयम् । अम्लजनकतावच्छेदकपृथिवीत्वस्य जलेऽभावाश्वाम्लादिमत्तं जलसेति स्लोकं न सङ्गच्छते। शर्करादी मधुरजनकतावच्छेदकरवेनापि पृथिवीत्वस्य ह्यातया तदमावाज्यने मधुररसायभावप्रसङ्कादिलाशङ्कते—यद्यपीति । तत्र हरीतक्यां। धावस्यकतयेलस्यानुभवानुरोधेनेलादिः । जलत्वेनेलस्य पृथिवीत्वेनेनेलादिः । नतु जम्बीरगतरसस्य जले भानं जलगतरसस्य जम्बीरे भानं वेलत्र विनिगमकं दुर्क-अभिलाशङ्कायामाह—नुप्रकेऽपीति । नवैवं हरीतकीगतमधुररसत्येव जलेऽपि परम्परया भानस्वीकारेणेवोपपत्तौ जले मधुरो रसोऽपि न स्यादिलत आह—हरीतक्यामिति । तद्यञ्जकक्षेति । हरीतकीमधुररसव्यञ्जकस्त्वत्यर्थः । रसान्तरस्य कषायरसस्य । फलबलात् तत्रज्ञलक्षरूपकार्यंवलादिल्यर्थः । मानाभावादिति । वित्ररसस्याप्रामाणिकत्वे तत्र चित्रस्य इवावयवगतनानारसानां हेतुत्वसंभवेऽपि नीरसद्वयप्रलक्षे वावकामावेन चित्रस्पवित्रस्यात्रपत्या निर्मेष हरीतकीति समुदायाधः । नवैवं हरीतकीमक्षणे तस्यापि रसस्य प्रलक्षं न स्यादनुभूवते च कवायरसप्रलक्षमत आह—रसप्रतितिस्त्वति। परम्परया

। घ्यम् । घृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलन्धिश्चन्दनान्तर्वितिशीत-रसिळलसैव । तेजःसंयोगाञ्जले उष्णप्रतीतिरौपाधिकी फ्रटैव तत्र पाकासंभवात् । स्लेहस्तत्रेति । घृतादाविप दन्तर्वितंजलसैव स्नेहः जलस स्नेहसमवायिकारणत्वात्। न जलएव स्नेह इति मन्तव्यम्। द्रवत्वमिति। सांसिद्धिक-बत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तदवच्छिमजनकताव-विनकरी।

न्परयेत्युच्यते तदास्तु जलसंयोगो हरीतक्यवयवगतमाधुर्यस्यैव यञ्जक इत्यपास्तम् । जळत्वजातावनुमानान्तरं प्रमाणमाह— वमिति । नत् जल्लाभावेऽपि घृष्टचन्दनादौ शैत्योत्पत्तेव्यीभ-ारेण कथं जन्यजलत्वेन तत्र हेतुत्वमत आह—घृष्टेति । पूर्व ोत एव स्पर्श इत्युक्तं तत्साधयति—तेजःसंयोगादिति । तत्र छ । विवेचयिष्यते च पाकासंभवसुपरिष्टात् । घृतादाविद्यादि-देन तैलपरिप्रहः । जलस्यैव स्नेह इस्रनन्तरं खाश्रयसंयोगेन तीयत इति शेषः । तेन घृतादौ समवायेन स्नेहनिरासेन । ालएवेति । स्नेहस्यावान्तरविशेषाभावात्स नोत्कीर्तितः । तदव-चेल्लकतावच्छेदकं सांसिद्धिकद्रवत्वत्वावच्छिन्नजनकताव-म्छेदकम् । तदेव जन्यजलत्वमेव । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं ग्रछत्वमिति भावः । अथैवंरीत्या परमाणुव्यावृत्तमाद्व्यणुकं जल-त्रमेकं परमाणुसाधारणं द्वितीयमिति जलत्वयोर्भेदे भेदायहः कुत इति चेत्समनियतयोग्यव्यक्तिवृत्तित्वादिति । एवमप्रेऽपि । तैलादा-विलादिपदेन श्वीरपरिप्रहो नतु घृतस्य तत्र नैमिचिकद्रवत्वस्य समवायेनेव सत्त्वात । द्रवत्वमित्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीयत

रामरुद्री।

साश्रयसमवेतलसंबन्धेन । अपास्तमिति। गङ्गाजळे माधुर्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा-दिति भावः । नजु घृतादावि तदन्तर्गतजलस्यैव स्नेह इति मूलमसङ्गतं घृतादेः पार्थिवत्वेन तत्र जलीयमेहासंभवादतः प्रयदि-जलस्येवेत्यादि । जन्य-जलत्यमेवेति । जन्यनलमात्रवृत्तिजातिरेवेल्यः । परमाणी जलत्वसिद्धार्थः माइ--तदचिक्कन्नेति । जन्यजळत्वाविक्छन्नेत्यर्थः । समनियतेति । अय-

निखतादि प्रथमवर्त्कितु देहमयोनिजम्। इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः॥ ४०॥

च्छेदकमपि तदेवेति मानः । तैलादावि जलसैव द्रवत्वं खेहप्रकर्षेण च दहनाजुक्ल्यमिति वक्ष्यति ॥ ३९॥ प्रथम-विदित्त । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथाहि जलं द्विविषं नित्य-मित्यं च । परमाणुरूपं नित्यं । द्यणुकादिसर्वमनित्यमवयव-समवेतं च । अनित्यमपि त्रिविषं अरीरेन्द्रियविषयमेदात् । पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह—किंतिवित । देहमयोनिजं अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियमिति । जलीयमित्यर्थः । तथाहि रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यक्षकत्वे सति रसव्यक्षकत्वात् सक्तुरसाभि-

विनकरी।

इति शेषः । ननु तेले जलस्य सत्तवे तैलस्य दहनानुकूल्यं न स्थाज्जलस्य दहनप्रतिकूल्यादिस्य आह—स्नेहप्रकर्षेणिति । प्रकृष्टस्नेहस्य जलस्य दहनानुकूल्यमेव । अपकृष्टस्नेव तस्य दहन-प्रतिकूल्यादिति भावः । इति वक्ष्यतीति । स्नेहनिक्षपणावसरे इति शेषः ॥ ३९ ॥ प्रथमविद्ति । षष्टीसमर्थाद्वतिरसिप्राय्येणाह—पृथिन्या इवेत्यर्थे इति । एवमप्रेऽपि । जलीयं श्रिरिमिति । तत्र पार्थिवावयवैरुपष्टन्यं बोध्यम् । तेन जलमात्रे इति । तत्र पार्थिवावयवैरुपष्टन्यं बोध्यम् । तेन जलमात्रे इत्तपादादिन्यवस्थाया असंभवेऽपि न क्षतिः । ननु ताहशशरीरे मानाभावोऽनुपल्पमादित्यत आह—वरुणलोक इति । तत्र च श्रुतिरेव प्रमाणभिति भावः । ग्रन्थेति । रसन्यक्षके मनसि

रामरुद्री।

मेव दोषो जात्योभेंदमहप्रतिबन्धक इति भावः । अम्रेऽपीति । तेजोनिष्ठजान्त्योरिप मेदमहे प्रतिबन्धकमिदमेवेति भावः ॥ ३९ ॥ षष्ठीसमर्थादिति । प्रथमाया इवेति षष्ठ्यन्ताद्वतिप्रत्यय इत्यमिप्रायेणेत्ययः । अम्रेऽपि तेजोनि-इपणेपि । जलमान्ने केवले जले । स्वत्विति । तादशपाठित्त्वित्ययः । महुजुः स्पष्टार्यकः । तदुक्तं नैमित्तिकद्वत्वमुक्तम् । ऊष्मण एव निमित्तत्वप्रतिपादनादिति भावः । तक्क नैमित्तिकद्ववत्वं च । सांसिद्धिकस्यैव तस्य जलत्वश्रकस्वा

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्र्यं शुक्कभास्तरम्।

व्यक्तकोदकवत् । रसनेन्द्रियसंनिकर्षे व्यमिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं द्रश्चयित—सिन्धुरिति । सिन्धुः सम्रुद्धः । हिमं तुषारः । आदिपदात्सरित्कासारकरकादिः सर्वोऽपि प्राद्धः । नच हिमकरकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । ऊष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् यद्रव्यं यद्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तर्दलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः । अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात् करकायाः काठिन्यप्रत्ययस्य स्रान्तित्वात् ॥ ४०॥ तेजो निरूपयित—उष्ण इति । उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्यं च जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविन

दिनकरी।

व्यभिचारवारणाय गन्धाद्यव्यक्षकत्व इति । कासारः सरः । करकादिरित्यत्रादिपदात्कूपादिपरिप्रदः । कठिनत्वादिति । कठिनस्पर्शवत्त्वादित्यग्रंः । विलीनस्य तस्येति । सप्तम्यर्थे पष्टी । कचिद्रिलीनयोरिति पाठः । स तु ऋजुरेव । विलीनताया द्रवत्व-रूपाया जल्प्तव्यक्षकत्वादिति भावः । नतु विलीनतायो देवत्व-रूपाया जल्प्तव्यक्षकत्वादिति भावः । नतु विलीनता नैमित्तिक-द्रवत्वमेव तदुक्तमूष्मणेति । तद्य न जल्प्तव्यक्षकम् । यदि विलीने तस्मिन्नित्यस्य तस्मिन्नष्टे सतीत्यर्थस्तथापि करकादिनाञ्चोत्तरं द्रव्यान्तरोत्पादात्तन्त्रेव द्रवत्वलल्वयोः प्रत्यक्षं न करकायां नष्टत्वाद्व आह—यद्रव्यमिति । तथाच करकादिनाञ्चोत्पन्नद्रव्यान्तरे जल्प्तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तव्यात्या करकादिनाञ्चोत्पन्नद्रव्यान्तरे जल्प्तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तव्यात्या करकादिनु जल्प्तसिद्धिरिति भावः । नतु हिमकरकयोः पार्थिवत्वाभावे कथं काठिन्यप्रत्यय इत्यत आह—अद्दष्टिविशेषेणेति ॥ ४० ॥ इति जलग्रन्थः ॥ इत्थं चेति । उष्णत्वजातिसिद्धौ चेत्रर्थः । नतु कथं तर्धि जन्यो-

रामरुद्री।

भावः । नष्टत्वादिसस्य करकाया इत्यादिः । मूळेऽदृष्टविशेषेणेसस्य दुरृदृष्ट्यव्येने-स्वयैः । प्रतिरोषोऽप्रस्यक्षं तथाच प्रतिबन्धकबलात् द्रवत्वाप्रहे भ्रान्तिस्मैव काठिन्यप्रतीतिरिति मावः ॥ ४० ॥ इति जळप्रन्थः ॥ विळस्रकेति ।

श्रेषः । तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्रेवानुसन्धेयम् । नचोष्णस्पर्शवस्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं । तत्राप्यु-**म्मस्य सत्त्वात् किंतु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः।** एवं रत्निकरणादी च पार्थिवस्पर्शेनामिभवात् चक्षुरादी चातु-ऋतत्वादग्रहः । रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरकतिकरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिमवात् शुक्करूपात्रहः । अथ तदूपात्रहे दिनकरी।

ष्णस्पर्शसमवायिकारणभिन्नेषु परमाणुषु तेजस्त्वजातिसिद्धिरिखत भाइ — तस्रेति । तेजस्त्वस्रेत्यर्थः । जलत्वस्रेवेति । यथाच जन्यजळत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्वजा-तिसिद्धिसाया जन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तेजःपर-माणावि तेजस्वरूपजातिसिद्धिरित्यर्थः । इद्मुपलक्षणम् । सम-बायेन विलक्षणनीलोत्पत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन तेजःसंयो-गत्वेन हेत्त्वात्तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । चन्द्रकिरणा-दावित्यादिना रत्नकिरणादेः परिप्रहः । तत्रापि चन्द्रकिरणादा-वपि । नन तहाँ ज्यप्रतीतिः कृतो नेत्यत आह — किंत्विति । तदन्तःपातिजलस्पर्शेनेति । चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभागशीतस्प-र्शेनेत्यर्थः । नतु चक्षुरादिनिष्ठस्योष्णस्पर्शस्य केनाप्यनभिभृतत्वा-त्रात्यक्षापत्तिरत आह—चक्षुरादौ चेति । मरकतिकरणादावि-त्यादिना सुवर्णपरिप्रदः। स्याद्र्पं शुक्रमास्वरमिति मूलम्। तत्र शुक्टेति खरूपक्यनम् । भाखररूपमात्रस्य उक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गाभा-बात् । भाखरत्वं जातिविशेषः । स च तेजोरूपमात्रवृत्तिः गुक्रत्व-व्याप्यश्चेति । ननु रूपाविषयकद्रव्यप्रत्यक्षस्थाभावाद्वैश्वानरादेश्वाध्य-षत्वानापत्तिरिति शङ्कते—तद्रूपाग्रह इति । वैश्वानरादेरचाश्चषत्वे

रामरुद्री।

अवयवनीलाजन्येत्यर्थः । नीकेत्युपळक्षणं पाकेन रक्तादेरप्युत्पत्तेः । अतिप्रसङ्गा-माबमुपपाइयति—भास्वरत्वमिति । नतु तेजोगतरूपाणामनेकविधत्वात् पीत-त्वशक्तवादिना सांक्योद्धाखरतस्य जातित्वं न संभवतीत्याशृष्टां निराकरोति-शुक्कत्वच्याप्यभ्रोति । नच विद्युदादौ माखरपीतसाप्यतुमवात्कयं शुक्कत्वं नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥ धर्मिणोऽपि चाक्षुवत्वं न सादिति चेन्न । अन्यदीयरूपेणेव धर्मिणो प्रहसंमवात् श्रृङ्कस्येव पिचपीतिम्ना । वहेस्तु शुक्तं रूपं नाभिभृतं किंतु तदीयं शुक्तत्वमभिभृतमित्यन्ये । नैमित्तिक-मिति । सुवर्णोदिरूपे तेजसि तत्सन्त्वात् । नच नैमित्तिक-द्रवत्वं दहनादावच्याप्तं घृतादावतिच्याप्तं चेति वाच्यं। पृथिव्य-वृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वस्य विविद्यत्ति । पूर्ववदिति । जलसेवेत्यर्थः । तथाहि तत्

दिनकरी।

तद्गतसंख्यादिगुणानामि चाक्षुषत्वं न स्यादिति, योग्यव्यक्तिमात्रवृत्तित्वामावादिति, अपिना स्चितम् । अन्यदीयरूपेणैवेति ।
पार्थिवरूपेणैवेत्यर्थः । मतान्तरमाह—वहेस्त्वित । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सन्त्वादिति । तेन नासंभव इति भावः । पृथिव्यवृत्तीति । नैमित्तिकद्रवत्वबद्धृत्तिपृथ्वीत्वरूपजातिमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय पृथिव्यवृत्तिति । पृथिव्यवृत्तिजल्द्वजातिमादाय जले, पृथिव्यवृत्तिवायुत्वादिकमादाय वायावतिव्याप्तिवारगाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्दत्तिति । वायुतेजोन्यतरत्वमादाय वायाव-

रामरुद्री।

तस्येति नाच्यम् । तत्रलागुरू एव पीतत्वभ्रान्तेरेवोपगमादिति भावः । इपाविषयकेति । नच निर्विकल्पके प्राथमिके षट इति प्रलासे च रूपविषयकत्वाननुमवात् कथमेतदिति वाच्यम् । घटत्वे संनिकर्षद्शायां रूपादाविष
संनिकर्षस्यावश्यकत्या घटघटत्वयोरिव रूपरूपलयोरिप समूहाल्म्बननिर्विकल्पकस्य प्राथमिकविश्विधप्रलक्षस्यापि रूपत्वविश्विधवेशिष्ट्यानवगाहिनो रूपविषयकत्वस्येव स्वीकरणीयत्वादिति भावः । स्चितमिलस्य वैश्वानरादेरित्वादिपदेनेति श्वेषः । पार्थिवेति । पाकजपार्थिवरूपेणेल्यः । तस्यैव पाकजत्वात्
वैश्वानरे यादश्यस्पप्रतीतिस्वादशं रूपं न काष्टादिरूपपृण्यिक्यां पूर्वमनुभूतमतः
पाकजत्वं प्रदर्शितमिति च्येयम् । ननु ग्रवणंद्यतेत्रसि नैमित्तिकद्वत्वस्यत्वं मूळे
प्रदर्शितं तथानवंकमेव तावताप्यच्यातेरपरिहारादिलाशङ्कायामाद— तेनेति ।
तत्कथनेनेल्यः । तथाच तद्वत्वस्यासंभवपरिहारकत्वमेव । अव्याप्तिपरिहारसु
उत्तरप्रन्येवेव करणीव इति भावः । पृथ्विव्यवृत्तीति । अत्र जातिपदस्य
इत्यत्वसाक्षाद्वपायजातिपरत्वेऽपि न निस्तार इति स्वनायेव द्रव्यत्वसाक्षा-

इन्द्रियं नयनं वहि खर्णादिर्विषयो मतः।

हिविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपं तदन्यद्नित्यम-वयि च । तच त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयमेदात् शरीरमयो-निजमेव । तच द्यंकोकादौ प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥ अत्र यो विशेष-स्तमाह—इन्द्रियमिति । नतु चक्षुपस्तैजसत्वे किं मानमिति चेत् चक्षुस्तेजसं परकीयस्पर्शाद्यन्यञ्जकत्वे सित परकीयस्प-व्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् । प्रदीपस्य स्तीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादत्र दृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणाय प्रथमं परकीयेति । घटादेः स्तीयरूप-व्यञ्जकत्वाद्यमिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति । अथवा

दिनकरी।

तिन्याप्तिवारणाय जातीति ॥ ४१ ॥ परकीयस्पर्शादीति ।
गन्धान्यञ्जकत्वादिघटितहेत्वन्तरस्चनायादिपदेन गन्धादिपरिप्रदः।
चञ्चषः परकीयरूपादिन्यञ्जकत्वादिसिद्धिवारणाय स्पर्शपदम्। अत्र
केचिदाहुः—चञ्जविषयासंबद्धमेव माहकम्। यदि प्राप्यप्रकाशकारि
स्यात् तदा रसनादिवद्धिष्ठानसंबद्धं गृहीयात्, नचैवं, गोलकार्धबद्धप्रहणात्। किंच यदि चञ्चः प्राप्य गृहीयात्हिं स्वतोऽधिकप-

रामरुद्री।

द्याप्येत्युक्तम् । जलवेत्युपलक्षणं वायुत्वादिकमादाय वाय्वादावप्यतिव्याप्तिसंभवाविति इष्टव्यम् ॥ ४१ ॥ स्पर्शपद्मिति । परकीयपदमपि खीयस्पर्शव्यक्रक्वचैपे दृष्टान्तासिद्धवारणाय । उक्तरीला परकीयक्षपव्यक्रके व्यभिचारवारणाय हेती सल्यन्तं । गगनादौ तद्वारणाय विशेष्यद्वं । घटादौ खीयक्ष्यव्यक्षके तद्वारणाय तत्रापि परकीयेति । चछुःसंनिक्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीव्यपि प्रणीयम् । एतस्वर्वं मूलोक्तवादुपेक्षितमिति बोध्यम् । गोळकमेव चछुर्वं तैक्यमित्युच्कृक्षकमतं दर्शयति—अत्र केचिदित्यादिना । विषयासंबद्धं विषयसिक्षकंपरिहतम् । एवकारेण सिक्षकृष्टप्राहकतं व्यवच्छियते गोलकसंयुक्तस्य चछुषाऽप्रहणात् । अत्र चछुःपदं चछुपिन्द्रयत्वेनाभिमतपरं तेन तेजोक्षप्वधुवः समते असत्त्वेऽपि न पक्षाप्रसिद्धंनव पार्थिवगोळकस्य च संनिकृष्टप्राहक्तताः तेनाप्यनद्वीकारेण यथीलाद्युत्तरप्रन्यातुत्वितिति व्ययम् । अत्र चोक्तस्यन्यातुसारविष्टानासंबद्धप्रहक्तादिति हेतुक्हनीयः, परं लाभिमुक्यमक्यन्वानं च प्रहणे प्रयोजकमित्येतन्मतेऽवर्यस्यक्रीकरणीयमन्यया पृष्ठदेशस्वितानां व्यवहितानां च चाष्ठवापित्वारणासंवाद्यस्यत्वेत्वार्यम्यया पृष्ठदेशस्वितानां व्यवहितानां च चाष्ठवापित्वारणासंवाद्यस्यक्रितानां च चाष्ठवापित्वारणासंवाद्यस्यक्रितानां च वाष्ट्रवापित्वारणासंवाद्यस्यक्रितानां च वाष्ट्रवापित्वारणासंवाद्यस्यान्यस्य व्यक्षक्षितानां च वाष्ट्रवापित्वारणासंवाद्यस्यानां विद्यान्तिस्य चयाः विद्यान्तिस्य चयाः प्रविद्यानां व्यवहितानां च वाष्ट्रवापित्वारणासंवाद्यस्य विद्यान्तिस्य चयाःस्यानां व्यवहितानां च वाष्ट्रवापित्वारणासंवाद्यस्य विद्यान्तिस्यक्षेत्रस्यानां व्यवहितानां च वाष्ट्रवापित्वारणासंवाद्यस्य विद्यान्तिस्य चयाःस्यान्तिस्य

प्रमाया दृष्टान्तत्वसंभवादाद्यं परकीयेति न देयम् । चश्चः-संनिकर्वे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति—

दिनकरी।

रिमाणवन्न गृह्वीयात्, न खलु नखरखनिका परशुच्छे छं छिनत्तीति, शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकाल्ध्रम्हणानापत्तिश्च। गतिक्रमेण प्राप्यम्हणे हि सिन्निहितक्रमेण महणं स्थात् नतु तुल्यकाल्सुपल्प्नः। अनुभवति तून्मील्यन्नेव नयने शाखां शीतमयूखं च। एवंच प्राप्यकारित्वातु-रोचेन गोलकातिरिक्तं चक्षुः परेरङ्गीक्रियते गोलकस्य चन्द्रादिप्राप्त्य-संभवात्। अप्राप्यकारित्वे च गोलकमेव चक्षुलाच्च न तैजसमिति। तद्सत् । अधिष्ठानासंबद्धार्थमाहिण्याः प्रदीपप्रभाया इव चक्षु-षोऽपि प्राप्यकारित्वसंभवात् पृथुतरम्हणस्य च गोलकनिर्गतस्य महत्तश्च चक्षुषः पृथ्वमत्वेन प्रदीपप्रभाया इवोपपत्तेः, स्वाधिकपरि-माणवद्गव्यमाहिणा त्वगिन्द्रियेण व्यभिचारात् तादशनियमे माना-

रामरुद्री।

वेनैव तद्वारणसंभवान्न तेषामेतत्कल्पनीयं दूरस्थलस्य प्रतिबन्धकताकल्पनं तुभ-यमतेऽपि समानमिति बोध्यम् । नन्कहेतुरप्रयोजक इलाशङ्कानिरासाय साध्या-भावे हेत्रेव न स्वादिति हेत् च्छित्यापतिरूपमनुकूलतर्के प्रदर्शयति-यदीत्या-दिना । प्राप्यप्रकाशकारि संनिकृष्टप्राहि । नर्वनमिति छेदः । गोलकसंबद्ध-मात्रप्राहकं नचेति तदर्थः । प्रहणादिखन्तस्य चक्षुषेखादिः । अत्र प्रदीपप्रभायां बक्ष्यमाणव्यभिचाररूपारुचि परिचिन्त्य खाधिकपरिमाणवद् द्रव्यप्राह्कत्वेनापि चक्रुष्युक्तसाध्यसिद्धिः संभवतीत्याह्—किंचेति । यदारसंयुक्तमेव यरसंवन्धिः फळननकं तत्तदपेक्षया नालन्तन्यूनपरिमाणवदिति सामान्यमुखव्याध्यभिप्रायेण द्यान्तमाइ-न खल्वित । नखरञ्जनिका नखक्रन्तनी । तथा चैतबाह्य-नद्गीकारे नखरज्ञनिकापि परश्चभेद्यं महादार्वपि छिन्दात् । अत्र च खाधिकपरि-माणदारोरपि परशुभेयत्वदर्शनादाखन्तिकन्यूनताया निर्वेक्तुमशक्यलाचे खखर-बादित्वन्तरमाह—शास्त्रिति । तथाच शास्त्राचनद्रमसोरेककालीनचाक्षपजनक-रवेनापि चश्चिष असन्निकृष्टमाहकलमापादियतं शक्यमिति भावः । उपसंहरति-प्यंचेति । चश्चषः असिकृष्टप्राहक्ते चेलार्थः । नन्विष्टापत्तिरिलाशङ्कायामा-ह-तश्चिति । तथा चेन्द्रियं नयनमिति कारिकाविरोधापत्तेर्नेष्टापत्तेः संभव इति भावः। अधिष्ठानासंबद्धेति । तथाचोक्तनियमो वीपरूपाधिष्ठानासंबद्धवटादिप्रा-हिण्यां रीपप्रभायां व्यभिवरित इति भावः । तदिभमानस्य एककालीनलश्रमस्य । काळसंनिकर्पेण अतिसन्निहितकाळवृत्तित्वेन । नत् शाखातश्रन्त्रमसोऽतिदर-

वहीति । ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेत् । न ।

भावाच । तुल्यकाल्प्रहणं चासिद्धमेव । तद्भिमानस्य काल्संनिकर्षेणैवोपपत्तः । अचिन्त्यो हि तेजसो लाघवातिश्येन वेगातिशयः
यत्प्राचीनाचल्प्रृहावल्प्स्वन्येव भगवति मयूल्लमालिनि भवनोद्रेण्वालोक इत्यमिमानो लोकानाम् । यन्त्राहुः शालिकाचार्याः—
चक्कुर्वाद्यालोकाभ्यामारव्येन चक्कुषा तावद्यंसंस्पृष्टेन युगपत्तावदर्यमहणमिति शास्ताचन्द्रमसोस्तुल्यकाल्प्रहणग्रुपपद्यत एवेति ।
तक् । चक्कुर्वाद्यालोकाभ्यामारव्यस्य चक्कुषः पृष्ठभागेऽपि सत्त्वात्पृष्ठभागस्थितपदार्थमहणापत्तेः पृष्ठदेशस्थवाद्यालोकेश्वक्कुरुत्पादे मानाभाव इति चेदमदेशस्थवाद्यालोकेरपि तदुत्पादे मानाभावः तदनभ्युपगमेऽपि चाक्कुषोपपादनस्यानुपद्मुक्तवादिति । लाघवादाह—
अश्वति । तेजसत्वे कि मानमिति । सुवर्णे पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वादित्यनुमानस्य पार्थिवत्त्वसाधकस्यैव सत्त्वात् । समाभन्ते—नेति । सुवर्णमिति । नचात्र पीतक्तपवह्नव्यात्मकस्य

रामरुद्री।

त्वेन झिटित चन्द्रचक्षुःसंयोगासंभवात् शाखाचन्द्रमसोश्राख्यवगेरखन्तसान्नध्यमेव संभवित येन तुल्यकाळताञ्रान्तः स्यादिखाह — अचिन्त्यो हीति । निर्वेकुमशक्य इखर्थः । छाञ्चचातिशयेन वेगजनकित्रगतिशयेनेखर्थः । गुरुखाभावरुगळाघवस्य वाध्वायपेक्षयातिश्रयासंभवादिति मन्तव्यम् । यत् यसात् ।
प्राचीनाचळः उदयगिरिः । चूडा अप्रं श्रिखरमिति यावत् । मयूखमाछिनि सूर्ये । अभिमानो अमः । उदयावलारोहणप्रहणं किरणप्रसारयोवंसुग्राखेककाळीनत्वाभावादिति भावः । वस्तुतसु चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वसाघकानुमानस्य पूर्वमुक्तत्या तत एव गोळकस्य चक्षुरिन्द्रियस्तं न शङ्कास्यदमिष । निहं विद्यान्तिभः प्राप्यकारिकान्तं चश्चष्यस्य । यद्यपि प्राणेन्द्रयस्य पार्थिवत्वादिष्ठानातिरिक्तत्वे न किचिद्यपे मानं तथापि नासिकासत्त्वेषि केषांचिद्रन्थानुपळविदर्शनाद् प्राणाचीन्द्रियमतीन्द्रियमिन्द्रियत्वान्मनोवदिखनुमानाच तत्सिद्धिरित घ्येयम् । बाह्याळोकोऽत्र न सौराळोकादिपरमाण्वादिस्तदारच्यस्य प्रतक्ष्यस्वापातात् किंत्वनुद्भृतरूपवित्ते । उपष्टम्भकपार्थिवभाग-

सुवर्णं तैज्ञसं असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेसत्यप्यजुच्छि-द्यमानद्रवत्वात् यज्ञैवं तज्ञैवं यथा पृथिवीति । नचाप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्यात्यन्ताप्रिसंयोगनाभ्यत्वात् ।

दिनकरी।

युवर्णस्य पक्षत्वे बाधः तैजससुवर्णस्य चातुमानात् पूर्वमिसिद्धाः पक्षाप्रसिद्धिः । धर्मशास्त्रे पीतद्रव्येऽपि सुवर्णपद्प्रयोगेण तस्यापि सुवर्णपद्वाच्यत्या सुवर्णपद्वाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेद्कत्वे बाधता-द्वर्थ्यादिति वाच्यम् । अत्यन्तानळसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रव-त्वाधिकरणत्वस्यैव पक्षतावच्छेद्कत्वात् अवच्छेद्कावच्छेदेन साध्य-सिद्धेरुदेश्यत्या पक्षतावच्छेद्कहेत्वभेद्रप्रयुक्तस्य सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्यादोषत्वात् । असति प्रतिवन्धकः इति । जल्पमध्य-स्यष्टवादौ व्यभिचारवारणायासति प्रतिवन्धकः इति । अप्रिसंयोगानाश्यद्रवत्ववित घृतादौ व्यभिचारवारणाय संयोगे सतीत्यन्तम् । वाद्यश्रद्भवत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताप्रिसंयोगासमानकालीनत्वान्त्रवत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताप्रिसंयोगासमानकालीनत्वान्त्रवत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्तादितस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वादितस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वादितस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वादितस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वादितस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वादितस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वादितस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वादितस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वादितस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वादिति गगनादौ व्यभिचारात् । अप्रिसंयोगनाश्यत्वादिति । एतचोपळक्षणम् ।

रामरुद्री।

सेखर्थः । धर्मदास्य इति । तोलकपरिमितं युवर्णं द्वादिखादिरूप इखर्थः । ताद्वस्थ्यादिति । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया समानाधिकरण्येन वाध्यसद्भादिति भावः । सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धाः विप युवर्णस्य तैजसविषयत्वसंभवेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धाः समानाधिकरण्येन वाधस्यादोषत्या युवर्णपद्वाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । शोभनो वर्णे यस्यति व्युत्पत्त्या युवर्णपद्वोध्यो दीपादिरपीति न युवर्णस्य तेजोविषयलसिद्धिरिति नाझङ्गीयम् । तथाव्युत्पत्तौ तस्य वाक्यत्वेन शक्यता-कपवाच्यत्वाप्रसिद्धिरिति तु विभावनीयम् । सामानाधिकरण्येन सिद्ध-साधनस्यति । यद्यपुक्तहेत्वधिकरणे अनुमानात्वृवं क्षापि साध्याधिक्षयेन व्यतिरेकव्यापिक्षावादेवानुमितिहपगन्तव्या, व्यतिरेकव्याप्तौ च न साध्यसाध-नयोः सामानाधिकरण्यं घटकमिति न सिद्धसाधनशङ्कावसरस्यथापि रजतादौ व्यतिरेकेण सामानाधिकरण्येन अनुमित्युत्तरमन्वयव्याप्तिक्कानसापि संभवतील्यभित्रायेणैतदिम-वयव्यापिक्कानेनापि संभवतील्यभित्रायेणैतदिम-वयव्यापिक्कानेनापि संभवतील्यभित्रायेणैतदिम-

नतु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्थापि तदानीं द्वतत्वाचेन व्यभिचार इति चेन । जलमध्यस्थमपीक्षोदवत्तसाद्वतत्वात् । अपरे तु

दिनकरी।

"अमेरपत्यं प्रथमं द्विरण्यमि"त्याद्यागमान्यथानुपपत्तेरप्यनुकूळतर्कत्वादिति। पतेनाश्रयनाश्रजन्यद्वत्वनाशे व्यभिचारवारणाय द्रवत्वे
आश्रयनाशनाश्यद्रवत्वव्यावृत्तं जातिविशेषं कल्पयित्वा विजातीयद्रवत्वनाशं प्रत्यमिसंयोगत्वेन हेतुता स्वीकार्या। तच वैजात्यं
स्वर्णद्रवत्वव्यावृत्तमपीति दर्शितानुकूळतर्कोऽसङ्गतः सुवर्णस्य
पृथिवीत्वेऽपि तदीयद्रवत्वस्यामिसंयोगनाश्यतावच्छेदकानाकान्ततया अत्यन्तामिसंयोगसत्त्वेऽपि नाशापत्तेरसंभवादित्यपि परास्तम्।
श्लोद्श्रूर्णम्। तस्य पीतिमगुकत्वाश्रयस्य। प्रकारान्तरेण तस्य
तैजसत्वं साधयतां मतसुपन्यस्यति—अपरे त्वित्यादिना।

रामरुद्री।

हितमिति ध्येयम् । अग्निसंयोगानार्येखस्य अग्निसमवधानाभावेनेखादिः । तेन घृत-इवत्वसामान्यस्येव अग्निसंयोगनार्यतावच्छेदकाकान्ततया तादश पृतस्याप्रसिद्धाविप अमेरसमवधानेन अमिसंयोगजन्यनाशाप्रतियोगिद्रवत्ववतो घृतस्य प्रसिद्धा न क्ष-तिः। स्वसमानाधिकरणेति । गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादिखादौ सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकतायाः, गोषु दुश्चमानाषु गत इत्यादौ तस्याः समानकालीनत्वा-र्थकतायाश्र क्षप्तत्वादिति भावः । अनुच्छिचमानद्रवत्वस्य स्वसमवायिषंयोगरूपपरं-परया गगनादिसामानाधिकरण्येन व्यभिचारित्वापत्त्या समवायेन तस्य हेतुतालाभा-याधिकरणतांशं पूरियला व्याचधे-अनुचिछद्यमानेत्यादि । द्रवपदस्य गुणपर-ताया अपि संभवेन उच्छियमानो द्रवो यस्य स उच्छियमानद्रवः नोच्छियमानद्रवो-ऽनुच्छिद्यमानद्रवः तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थकतां तत्पदस्य निराकरोति --- नित्वति । अनिषकरणलादित्यस्य पूर्वतनेनेत्यर्थः इत्यनेनान्वयः । अनुकूळ-तकेत्वात् सुवर्णे यदि तेजसं न स्यात्तर्धातदागमप्रतिपाचाप्रयपत्यलवन्न स्यादिति तर्कस्य सत्त्वात् । खसमवायिकारणसमवायिकारणकमपत्यशब्दार्थः जन्यमात्रं न तदर्थः तथासति तस्य कालादृष्टादेरपत्यत्वप्रसङ्घादिति भावः । जातिविशेष-मिति । अन्यथा अवयवनाश्जैन्यत्वस्य गुरुशरीरस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवे-शेन गौरवापरोरिति इदयम् । इलिप परास्तमिल्यपिना तादशागमस्य शब्दविध-यापि सुवर्णस्य तैजसत्वे प्रमाणता स्चिता। क्षोद इति। यद्यपि पार्थिवभागस्य

१ अत्राश्रयनाञ्चाजन्यत्वस्येति पाठः समुचितः ।

पीतिमाश्रयस्थात्यन्तात्रिसंयोगेऽपि पूर्वरूपापराष्ट्रचिद्रश्चनात्तरः तिबन्धकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते । तथाहि अत्यन्तात्रि-संयोगी पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्य-संयुक्तः अत्यन्तात्रिसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपा-

विनकरी।

तत्प्रतिबन्धकं रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकम् । अग्निसंयोगस्य तैज-ससुवर्णेऽपि सत्त्वादुक्तं पीतिमेति । साध्ये विजातीयपद्मु-देश्यसिद्धधर्यम् । हेतौ सत्यन्तमिन्नसंयोगरिहते पूर्वरूपविजा-तीयरूपानाधारे घटे व्यभिचारवारणाय । अत्र हेतौ पृथि-वीत्वं देयं तेन जलपरमाणौ न व्यभिचारः । यथाक्यंचिद्ग्नि-संयुक्ते घटे तद्वारणायात्यन्तेति । नचाप्रयोजकत्वं, विरोधिद्रबद्भव्य-संबन्धं विना पार्थिवामिसंयोगस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादिति भावः । नच द्रवद्भव्यादन्यदेव प्रतिबन्धकं वाच्यम् । अदृष्टकरूपना-

रामरुद्री।

तदानीं इवत्वाज्ञीकारेऽपि वेजोक्षपद्रवद्वव्यान्तरस्य प्रतिवन्धकस्य सत्त्वाज्ञ व्यक्तिन्यार इति शक्यते वक्तुं तथापि पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिवन्धकत्वेन जलस्येव हृपित्या नैमित्तिकद्रवत्ववतस्येजसोऽनुमानात्पूर्वमिलद्भतया न तत्प्रतिवन्धकसत्तामान्द्राय व्यभिचारवारणसंभवः पार्थिवद्भवत्वाशप्रतिवन्धकत्वेन द्रव्यान्तरकत्यनं द्र परेतिवलादिना वक्ष्यमाणं मतान्तरमेवानुसरतीति भावः। तेजससुवर्णेऽपीति। तत्र वक्ष्यमाणपृथिवीत्वधितद्वेतोरमावेन अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्या मागासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः। अतएव अभिसंयोगग्रत्यपीतपार्थिवे साध्यस्य विजातीयद्ववद्वयसंयोगस्य, हेतोश्च स्वसमानाधिकरणामिसंयोगकाळीनपूर्वक्षिक जातीयह्वद्वयसंयोगस्य, हेतोश्च स्वसमानाधिकरणामिसंयोगकाळीनपूर्वक्षिक जातीयह्वपानाधारत्वस्य चासत्त्वेन वाधासिद्धोर्वारणाय अभिसंयोगीति सार्थकम् । अत्र च यत्किनित्पीतपटादौ साध्यस्योभयवादिसिद्धत्या सामानाधिकरण्येन साध्यत्यायां विद्धसाधनापत्त्याऽवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिक्देश्येति बोध्यम्। तेन जलस्य प्रवायां विद्धसाधनापत्त्याऽवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धक्देश्येति बोध्यम्। तेन जलस्य प्रवायायापि तत्र द्वत्वपदस्य वैमित्तिकद्रवत्वार्थकत्वोपगमान्न व्यभिचार इति विभावनीयम्। विरोद्धिति । विजातीयक्षप्रतिवन्षकर्वेत्यः। द्वद्वद्वय्यद्वन्यव्यावन्त्रस्य । विद्याद्वन्यस्य विद्यावन्वकर्यः। द्वद्वद्वव्याद्वन्यस्य विद्यायम् । विरोद्धिति । विजातीयक्षप्रतिवन्षकर्यः। द्वद्वद्वव्याद्वन्यस्य

१ विजातीयं यद्रूपप्रतिवन्धक्द्रवद्ग्व्यमित्यर्थः।

सि॰ मु॰ १६

श्रचाकजोऽजुञ्जाजीतस्वर्शस्तु वचने मतः॥ ४२॥ निषकरणत्वात् जलमध्यस्वपीतपटवत्। तस्त च द्वविवीज्क-विकराः।

पत्तेरिति । तस्य चेति । तस्य द्रवद्रव्यस्य । पृथिवीजलिममस्येति । पृथिवयाः पश्चीकृतपीतिमाश्रयाया विज्ञातीयत्वामावाज्ञलस्य
तत्रासंभवादिति भावः । तेष्रकृत्वित्रमादिति । वाय्वादौ रूपामावादिति भावः । नचान्यकारे पीतिमरूपाश्यद्रव्यप्रद्रापतिः
सुवर्णरूप्तकोकसंयोगसस्वादिति वाच्यम् । उद्भूतानिभभूतरूपाछोकसंयोगस्व द्रव्यप्रस्ये हेतुत्वात् सुवर्णरूपस्य त्वभिभूतत्वात् । नव
तक्वां वीवरूपस्याप्ययद्यात् सजातीयमद्दणकृतमप्रद्रणं नतु सुवर्णरूपस्यामिभूतत्वेनेति व तस्याभिभूतत्विमिति बाच्यम् । स्युतया
सजातीयसंवन्यस्येवामिभवपद्रार्थत्वात् । नच तथाप्यन्यकारे
सुवर्णस्य साम्रात्कायपत्तिः तेजोभिन्नद्रव्यप्रसम् प्रस्वेवाछोकसंयोगस्य
हेतुत्वादिति वाच्यं । सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्तद्भिन्नद्रव्यप्रसम्भ्रं प्रस्वेव तस्य
हेतुत्वात् । नवीनास्तु सुवर्ण पार्थिवमेव पीतं सुवर्णं द्रतमिति
साक्षात्संवन्येन द्रवत्वप्रतीतेर्भमत्वायोगात् दुतं द्रततरमिति प्रतीते-

रामरुद्री।

व्यक्त अदृशिकमिल्र्यः। त्रवासंभवादिति । सांविद्धिकद्दवत्तस्य तत्राननुभवादिति भावः। वाय्वाद्विति । ययपि तेजसोऽपि न तत्र इपं प्रलक्षमिति
इपाभावो न वायौ प्रतिबन्धकत्वकल्पनवीजं तथापि पार्थिवहपनाशे नीहपद्वव्यसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वे कापि पार्थिवहपनाशः पाकेन न स्यात्तस्य सर्वदैव संभवादिति ह्पवतो द्वव्यस्थान्यस्थैव तथात्वभद्गीकरणीयमित्यमिप्रायेणैतदमिहितमित्यववेयम्। तद्वानीमिति। अन्धकारस्थितिद्यायामित्यर्थः। सज्जातीयप्रहृणकृतमिति । हपत्वेन सस्यातीयं यत्पीतहपं तत्प्रलक्षप्रयोज्यं अप्रहृणं प्रलक्षविषयत्वाभाव इत्यर्थः। तेजोभिष्मेति । स्वस्मिन्खप्रतियोगिकसंयोगानद्गीकारेण
वेजोन्तरासंयुक्ततेजःप्रलक्षानुपपत्त्या तथैव कार्यकारणभावस्य स्वीकरणीयत्वादिति
भावः। ययपि तेजःसमवेतसंयोगत्वेन हेतुत्वे नेयमनुपपत्तिस्तंजस्यपि तत्सत्त्वातथापि लाधवात्संयोगसंबन्धेन तेजस एव द्रव्यप्रलक्षहेतुतायाः स्वीकरणीयत्या
स्वस्मिनसंयोगेव स्वस्यास्वात्तेजोभिक्ततं द्रव्यविशेषणमावश्यकमिति भावः। द्रवत्विति । इदं च जलमध्यस्थमधिक्षोदन्यायेन पीतद्रव्यस्य अद्वदत्वाद्वीकारस्य
प्रम्यकृत्संमतत्वात्त्विप्रायेणोक्तम् । द्रवत्वस्यापीलपिकार उच्छेदादिस्वनन्तरं योजनीयस्ययाच जक्षेद्रवत्वसत्त्वेऽपि तदीयद्रवत्वस्य पार्थेवद्रवत्वापेक्षयातिविलक्षण-

4

भिष्मस्य तेजस्त्वनियमात्। वायुं निरूपवति — अपाकज इति। अबुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तमपाकज इति । अः

दिनकरी।

र्रवत्वस्थाप्यसन्तोच्छेदात् प्रथिवीत्वस्य पीतरूपसमवायिकारणताव-च्छेदकत्वाद्रपनाशे तादात्म्येन स्वर्णस्य विरोधित्वाच न पीतरूप-नाश इति वदन्ति ॥ इति तेजोग्रन्थः ॥ वायौ प्रमाणं दर्शयितुं मूछेऽपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मत इत्युक्तं तत्रापाकजादि-पदानां क्रमेण व्यावृत्तिमाह—अनुष्णाशीतस्पर्शेति । उक्त-मपाकज इति । यद्यपपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रवृत्तिद्वव्यत्वसाक्षात्र्या-विव्याप्तं तथाप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रवृत्तिद्वव्यत्वसाक्षात्र्या-प्यजातिमत्त्वं पाकजस्पर्शवदवृत्त्यनुष्णाशीतस्पर्शवद्वृत्तिद्वव्यत्वसाक्षा-

रामरुद्री।

त्वात्सांसिद्धिकत्वाच न जलमित्यर्थः । पीतरूपवत्त्वाच न पृथिव्यन्यदित्याह— प्रियीत्वस्येति । ननु तर्श्विमसंयोगे कृतो न रूपनाश इसत भाइ-रूपनाश इत्यादि । वदन्तीत्यस्तरससूचनाय । स च पार्थिवस्यापि तदानीं द्रवताक्षीकारसं-भवेन प्रतीतेः प्रमात्वसंभवात इत्यान्तरसंयोगस्यैव अन्यत्र पार्थिवरूपइवत्वनाश-प्रतिबन्धकत्वेन ऋप्तत्या तत्रैव तादात्म्येन खस्य तदुभयनाशप्रतिबन्धकताकल्प-नेऽन्यत्रादृष्टकल्पनापत्तेः प्रन्थकता पार्थिवस्य द्ववत्वानज्ञीकारेण तदीयद्रवत्वनाशे द्रव्यान्तरसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाचैतनमते तत्रापि खस्य प्रतिबन्धकताक-ल्पनाधिक्याचावगन्तव्यः ॥ इति तेजोप्रन्थः ॥ अपाकजानुष्णाशीतस्प-र्शवन्मात्रेति । पृथिवीत्ववारणाय मात्रपदम् । अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्भिन्ने पार्थिवपरमाणौ पृथिवीत्वस्य वृत्तेसाद्युदासः । अत्रच तादशस्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वं तादशस्पर्शबद्भिषावृत्तित्वमात्रं नतु तादशस्पर्शवद्गत्तित्वमपि तत्र घटकं श्रयोजन-विरहादात्मत्वादेरपि ताहशस्पर्शवद्भिचन्नित्वादेव वारणात् । पटत्वादिकमादाया-तिन्याप्तिनारणाय साक्षाद्याप्यलनिवेशः, तत्र द्रव्यत्वव्याप्यजाखव्याप्यत्वमात्रं गुणादिवृत्तिजातीनां तादशस्पर्शवद्भिवावृत्तित्वद्छेनैव वारणात् । बायुपटद्वित्वमा-दायातिन्याप्तिवारणाय जातिपदम् । अपाकजस्पर्शवद्भित्वावृत्तित्वनिवेशेनैव पृथिवी-त्ववारणसंभवेपि जललाबीनामवारणाद्युष्णाश्चीतस्पर्शवदित्युक्तम्। प्रथमस्याधिका-माबद्धयावच्छित्रवृत्तिताद्भयदितत्वेन आधिक्यादेकाधिकरणाधेयत्वघटितं समु-

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः।

पाकजस्पर्शस जलादाविष सत्त्वादुक्तमनुष्णाञ्चीतेति । एतेन वायवीयो विजातीयस्पर्शो दर्शितः । तजनकतावच्छेदकं वायु-त्विमिति भावः ॥ ४२ ॥ एष वायुः । स्पर्शादिलिङ्गकः । वायुर्हि स्पर्शशब्दष्टतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां घृत्या शाखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात् ।

दिनकरी।

द्याप्यजातिमत्त्वं वा तद्यों ऽवसेयः । एतेन स्पर्शस्यानुष्णाशीतत्वादिक्यनेन । तज्जनकृतावच्छेद्कमिति । तथाच विजातीयस्पर्शजनकृतावच्छेद्कतया वायुत्वजातिसिद्धिः । इद्मुपळक्षणम् ।
शब्द्विशेषस्य विद्वत्वावच्छित्रस्य वा निमित्तकारणतावच्छेद्कतया
वायुत्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥ मूले स्पर्शादिलिङ्गकः
इति । स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य स तथा । मुक्तावच्यां घृतीति ।
धृतिर्गुरुणो द्रव्यस्यापतनम् । विजातीयस्पर्शेनेति । एतीयान्तचतुष्कमनुमानादित्यनेनान्वितम् । अनुमितिप्रकारस्तु योऽयं रूपवद्दव्यासमवेतस्पर्शेः स कविदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत् ।
पृथिव्यादिस्पर्शे सिद्धसाधनवारणाय रूपवद्दव्यासमवेत इति विशेषगम् । एवमसति रूपवद्दव्याभिषाते योऽयं पर्णादिषु शब्दसन्तानः स

रामरुद्धी।

भृतं कल्पान्तरमाह —पाकजेति । पृथिवीत्ववारणायावृत्त्यन्तं । जल्दववारणाय वृत्त्यन्तं । स्पर्शलव्याप्यजातिविशेषाविष्ण्यत्रपमनुष्णाश्चीतपदमिति लाभायेवात्र स्पर्शपदम् , अन्यया उष्णश्चीतमित्रज्ञानिदमद्वत्त्यात्मत्वज्ञातिमादायेव अतिव्याप्तेः। पूर्वदेले स्पर्शपदं तु समवायेन पाकजवत्त्वलामायान्यथा वायोरि कालिकादिना पाकजस्पर्शवत्तयाऽसंभवापतेः, अन्यत्पूर्ववदन्तसंभयम् । पतेनेति । वस्तुतस्तु यद्यपीत्यादिना द्शिताशङ्कानिरासायेव मूले एतेनेत्यादिप्रन्थः । तथाच विजातीय-स्पर्शवत्त्वस्येव वायुलक्षणत्वे न कोपि दोष इति मूलामित्राय इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ४२ ॥ सिद्धसाधनवारणायेति । इदं च स्पर्शत्वसामानाधिकरण्येन द्वया-श्रितत्वसाधभाभिप्रायेण,अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यस्ति ॥ सामानाधिकरण्येन विदेष्ट प्रतिवन्यकत्वात् । एवमप्रेपि बोध्यम् । द्वाब्दसन्तान इति । यद्यपि वेगवदृत्य-संयोगस्यव झव्दजनकत्वा साध्ये स्पर्शवत्वविशेषणमनर्थकं शब्दजनने स्पर्शाः

पूर्ववित्रिखताद्यक्तं देहव्यापि त्विगिन्द्रियम् ॥ ४३॥

दिनकरी।

स्पर्शवद्वेगवद्रव्यसंयोगजन्यः अविभज्यमानात्रयवद्रव्यसं विश्वशब्द-सन्तान्त्वात् दण्डामिहतभेरीशब्दसन्तानवत् । पृथिव्याद्यभिषात-जन्मनि सिद्धसाधनवारणायासतीत्यादिपश्चविशेषणम् । विभाग-जन्मनि शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतावविभज्यमानेति । एवं नभसि रणतूळस्तनयिक्नुविमानादीनां घृतिः स्पर्शवद्वेगवद्रव्यसंयोगहेतुका अस्मदाद्यनिधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकाधृतिवत् । जलादिगतरणादौ सिद्धसाधनवारणाय नमसीति । प्रयक्नवदात्मसंयोगहेतुकधृत्यादौ व्यभिचारवारणायास्मदादीति । एवं रूपवद्रव्याभिघातमन्तरेण रुणे कर्म स्पर्शवद्वेगवद्रव्यामिघातजन्यं विजातीयकर्मत्वात् नदीपूराहतका-श्नादिकर्मवदिति । अग्रे वक्ष्यत इति । आत्मनिरूपणावसर इत्यर्थः ।

रामरुद्री।

जुपयोगात्तथापि उक्ताजुमानेनैव वायोः स्पर्शस्यापि सिद्धर्यं तदुपात्तम् । साध्ये व्यर्थविशेषणत्वस्यादोषत्वादिति ध्येयम् । यत्तु गगनादिसंयोगहेतुकत्वसिख्याऽर्था-न्तरतावारणाय स्पर्शवदिति । नन्वेवमपि तेजस्यंयोगहेतुकत्वसिद्धाऽर्थान्तरता तदबस्थेवेत्यस्वरसादाह वेगवदिति । तम्न । वेगपदं चात्र द्रव्यान्तरिकयाजनक-वेगपरं तेन तेजस्यपि वेगसत्त्वेन तदुपादानेऽपि नार्थान्तरतापत्तिरेवं च स्पर्शवत्त्वो-पादानं वायौ स्पर्शिखर्थमेवेखव्ययम् । अस्मदाचनिष्ठितेति । प्रयत्नव-दात्मसंयोगाप्रयुक्तद्रव्यशृतित्वादिल्यः । नौकाभृतीति । जलस्यद्रव्यशृतिनदि-सर्थः । जलादिगतेति । इदं चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिदेनेंदित्यता किंद्र सामानाधिकरण्येनेलिभिप्रायेण । अन्यथा तादशतणादिधृतौ साध्यस्य सिद्धाविप बायुमात्राधिष्ठिततृणादिषृतावेव साध्यस्यासिद्धतया अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसि-व्यभावात्तादशानुमितौ बाधकामावेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धरिकंचित्क-रत्वापातात् सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धापि वायुसिद्धिसंभवेनावच्छेदकाव-च्छेदेन साध्यसिद्धेरहेर्यत्वे प्रयोजनामानादिति भावः । नभसीति । नायुभिन-स्पर्शवदनिषष्ठितेति तद्र्यः । नभःसंयुक्तार्यंकत्वे जलस्यतृणादिष्ठतिन्यावर्तना-संमवादिति मन्तव्यम् । प्रयत्नवदिति । परमेश्वरष्टतपृथिव्यादिलोकष्टलादा-विखर्यः । नलस्तदादिश्रतघटादिश्रलादाविति तदर्यः संभवति । तत्रास्मदादिष्ट-स्तादिरूपतादशद्रव्यसंयोगहेतकत्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वेन व्यभिनाराप्रसक्तेरितः

ययाच वायुर्न प्रत्यक्षत्तथां वस्यते । पूर्वविदिति । वायु-द्विविधो नित्योऽनित्यश्च । परमाणुरूपो नित्यत्तद्द्योऽनित्योऽ-वयवसमवेतश्च । सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयमेदात् । तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् परन्तु जलीयतेजसवाय-वीयशरीराणां पार्थिवमागोपष्टममादुपमोगश्चमत्वं जलादीनां

विवकरी।

मुके पूर्वविश्वत्वताद्युक्तमिति । पूर्ववञ्चलदिसर्थः । निस्तादी-सादिमाऽनिस्तत्वपरिमहः । उक्तं बोध्यमिसर्थः । एतदेव स्पष्टयि सुकावस्यां—वायुद्धिविध इति । तत्र तेषु मध्ये । अयोनिजं अयोनिजमेवेसर्थः । पिश्वाचादीनामिति । महतां छोके प्रसिद्ध-मिति शेषः । नन्न वायोस्तास्वादिवाग्व्यापारामावात् करचरणाद्य-मावेन चाहरणविहरणाद्यभावात् कथं भोगायतनत्वमिस्रत आह—परंत्विति । जलीयतेजसशरीरयोरप्याक्षेपस्य तुस्यत्वात् प्रकरण-छाघवमिमेतेस साधारण्येन समाधानमाह—जलीयतेजसवायः वीयेति । नन्न कथं तर्हि जलीयत्वादिव्यपदेश इस्रत आह— जलादीनामिति । अत्र त्विगिन्द्रये । यो विशेषोऽधिष्ठानादिः ।

रामरुद्धी।

आचान्याजलीयत्वादिकमिति । अत्र यो विश्लेषत्तमाह—देह-अवापीलि । वरीरव्यापकं स्पर्शवाहकमिन्द्रियं स्वक् तव

दिनकरी।

श्वरीर्घ्यापकिमिति । नच नखलोमकेशादीनां त्विगिन्द्रियानाधार-त्वाद्संभव इति वाच्यम् । तेषां संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरत्वाभावात् । मृ्ळस्यत्विगिन्द्रियमित्यस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन देइ-सहजावरणं त्विगित्युच्यते तच पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धं चेति नेन्द्रियं न च वायवीयमिति परास्तम् । त्विगिन्द्रियळक्षणमाह—स्पर्शेति । कार्यमात्रजनककालादाविव्याप्तिवारणायेन्द्रियमिति । चक्षुरा-द्राविव्याप्तिवारणाय स्पर्शमाहकेति । त्वक् त्विगिन्द्रिय-मित्यर्थः । तच्चिति । त्विति । त्विति । त्विति । त्विति । त्विति । त्विति । स्वर्थः । पक्षे स्पर्शत्वा-

रामरुद्री।

र्गिसतारीनामनभिधानादिसतस्तदर्थमाह—बोध्यमिति । तेषामिति । लोमादीनामिल्यः । संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरसंयुक्तद्वव्यत्वेनेल्यः । द्रव्यद्व-यस्यैव संयोगसंभवाल्लोक्रो न शरीरत्वमिति योतनाय शरीरसंयुक्तत्वाभिधानम् । यसप्येवमपि पुरीतित शरीरावयवनाडीविशेषे त्वगिन्द्रियाभावेन तस्यवमपि न देहव्यापकतासंभवः सुषुप्तिकाले ज्ञानवारणानुरोधेन पुरीतित तदनक्रीकारात्तथापि देहव्यापकत्वं यावदेहावयववृत्तित्वमेव विवक्षितं तच पुरीतृति त्वगिनिद्रयाभावेऽपि खप्रजनकमध्यस्थनाडीविशेषस्थैव पुरीतत्त्याङ्गीकारेणाक्षतमेव । पुरीतत्त्रदेशस्य नाष्ट्रवयवत्वेऽपि श्ररीरावयवत्वाभावात् । नच शरीरव्यापकःवं शरीरनिष्ठप्रतियो-गिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमेव तथाच प्ररीततः शरीरावयवत्वेपि तदवच्छेदेन श्रारारवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेऽपि त्वगिन्द्रियस्य न शरीरव्यापकत्वानुपपत्तिरिति बाच्यम् । तथासित केशादीनां शरीरावयवरवेऽपि क्षतिविरहेण प्रन्यकृतां तेषां इच्यान्तरताव्यवस्थापनस्य वैफल्यापत्तेः । परेतु मिद्धान्तर्नभोभाग एव प्ररीतत् । गगने त्वगभावादेव तत्र मनसोऽवस्थानदशायां ज्ञानानुत्पादः । एतद्भिप्रायेणैव "रे रे मानस पाछितं प्रति जनुरेंहान्तरे त्वं सदा तस्मात्कृष्णपदांबुजे क्षणमपि प्रस्थीयतां रै मनः । इत्यं प्रार्थितमानसं निजगृहप्रध्वंसशङ्काकुलं मिद्धामध्यवि-यद्गतं न च गतं तत्पाद्पक्केरुहं" इति प्राचीनपद्मिप सङ्गच्छत इति प्राहुः। सहजावरणं सामाविकावरणं चर्मरूपम् । कालादाविति । यद्यपि स्पार्शन--त्वाविछन्नजन्यतानिवेशे न कालादावतित्याप्तिः भावश्यकश्च लक्षणे तादशजन्य-तानिवेशः। अन्यया जन्यमात्रस्य कालोपाधितामते चश्चव्यविन्याप्तितादवस्थ्यातः। नच प्रलये किययैव क्षणघटिकादिव्यवस्था बाच्या, तत्र तदनज्ञीकारे पुराणप्रसि- वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शसैवाभिन्यञ्जकत्वात् अङ्गसिङ्ग-सिल्लेशेत्याभिन्यञ्जकन्यजनपवनवत् ॥ ४३ ॥ विषयं दर्श-यति—प्राणादिरिति । यद्यप्यनित्यो वायुश्रतुर्विधस्तस्य च-तुर्थी विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे तथापि संक्षेपादेव त्रैविध्य-सुक्तम् । प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशान्सुखनिर्गमना-

दिनकरी।

मिन्यक्षकत्वाद्सिद्धिवारणाय रूपादिषु मध्य इति । मनसि न्यभिचारवारणाय एवकारः। त्विगिन्द्रियसिक्षकेषे न्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीत्यपि बोध्यम् । अङ्गसङ्गिसिल्लं खेदः ॥ ४३ ॥ आकरे प्रशस्तपादमाध्यादौ । प्राणम्त्वेक एवेति । कथं तर्ध-पानादिन्यवहार इत्यत आह—स्थानवञ्चादिति । "इदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंखितः । उदानः कण्ठदेशस्यो न्यानः सर्वशरीरगः" इति स्थानभेदादित्यर्थः । क्रियामेदाचिति । सख-नासिकाभ्यां निष्कमणप्रवेशनात्प्राणः मलादीनामघोनयनाद्पानः आहारेषु पाकार्थं वहेः समुक्रयनात्समानः उद्ध्वं नयनादुदानः नाडीमुखेषु वितननाद् न्यान इति क्रियामेदाद्धि पञ्चसंज्ञा लभते नतु संज्ञामेदेन संज्ञिभेद इति भावः ॥ इति वायुग्रन्थः ॥

रामरुद्री।

दस्य श्रिप्रलयकालयोरेकप्रमाणत्वस्य असंभवात् प्रलये दिक्कालविभागो नास्तीलस्य महाप्रलयपरत्वात् । तथाच महाप्रलयोपाधित्वस्य ष्वंसे लीकारेपि तद्तिरिक्तिकः सामिक्वजन्यमात्रे कालोपाधित्वकल्पने बीजामावान्मतमेतदसङ्गतमिति वाच्यम् । तथासतीदानीन्तनदिनाधुपाधिलस्यानन्तिक्रयाव्यक्तिषु कल्पने गौरवात् जन्य-मात्रस्य तथात्वे तु दिनमात्रस्थाययेकघटादिन्यक्तेव तथात्वसंभवेन लाघवस्येव तन्मूलतासंभवेन ताद्यमतस्य सङ्गतत्वात् तथापि त्वन्ययोगादाविन्याप्तिवार-णायेव इन्द्रियपदमिति ध्येयम् । मुळे इन्द्रियं त्वगित्यसङ्गतं त्वच्यमं स्थाप्त इन्द्रियाधिष्ठानत्वादत इन्द्रियपदपूर्णेन तस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थकतामाह —त्वविनिद्रयमिति । मध्य इतीति । तत्सहितेवकारेण रूपायव्यञ्जकत्वस्येव लामेन स्पर्शत्वव्यञ्जकत्वेऽपि त्वगिन्द्रयस्य न सहपासिद्धिरिति भावः । बोष्य-मित्यस्य विशेषणमित्यादिः ॥ ४३ ॥ इदि प्राण इत्यादेः इन्मात्राविच्छक्त इत्यादिर्थः । यथाश्रुते व्यानस्यापि प्राणत्वापतिः । समुक्रयनमुद्दीपनं वहेर्वायुसस्वत्वेन वायुसहकारेणेव तदभिष्ठद्विरिति भावः । वितननादक्ररसस्य विस्तारणादित्यर्थः ॥ इति वायुस्रस्थः॥ नजु आकाश्वनेहरपणावसरे आकाश्वतं न जातिरिलेष

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः। आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः॥४४॥

दिनानाकियामेदाच नानासंझां लभते । आकाशं निरूप-यति—आकाशस्येति । आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तिक-त्वादाकाश्वत्वादिकं न जातिः किंतु आकाशत्वं शब्दाश्रय-

आकाशेति । काळत्वं दिक्त्वं न जातिरित्यमे वक्तव्यं भवति वक्षाघवेनात्रैव प्रसङ्गायुगपदिभिद्दितम् । न जातिरिति ! अनेक-समवेतत्वाभावादिति शेषः । तेनैकव्यक्तित्वस्य जातित्वाभाव-

वक्तव्यं कालत्वदिक्तवयोस्तत्तिक्ररूपणावसरएव जातित्वनिषेधौचित्यात् तार्तेक मुक्ता-वल्यामिदानीमेव त्रयाणां जातित्वनिराकरणमारभ्यतइलाशङ्कायामाह-काल-त्वमित्यादि । अग्रे तत्तिक्षरूपणावसरे । तथाच न जातिरिखस्य वारत्रयलेखने प्रन्थगौरवं स्यादिति भावः । तदिखव्ययं तस्मादिखर्थः । नन् तथाप्यसङ्गताभि-थानं दुर्वारमेवेत्यत आह-प्रसङ्घादिति। स्मृतस्योपेक्षानर्दत्वं प्रसङ्गः एकहेतु-कानुमितिविषयत्वेन तयोरपि स्मृतत्वादिति भावः । तथाच प्रसङ्गसङ्गत्या तदिभ-धानाञ्चार्थान्तरतापत्तिरिति बोध्यम् । मुले आकाशादीनामेकव्यक्तिकत्वादिति आका-श्चत्वादैर्जातित्वाभावे हेतुरुक्तस्तत्र हेतुसाध्ययोवैयधिकरण्यमाशक्का हेतुं पूर्यति-अनेकेति । यद्यपि आकाशादीनामाकाशत्वादिकमेकव्यक्तिकत्वाच जातिरिख-न्वयः । तत्रच एकैव व्यक्तिराश्रयो यस्येति बहबीही कप्रस्ययः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मा-दिखर्थः । आश्रये एकतं च खप्रतियोगियृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वखाश्रयत्वो-भयसंबन्धेन मेदविशिष्टो यस्तदन्यत्वं एतादृश्विशिष्टो घटादिनेत्वाकाशादिः तदा-श्रयकत्वं तदाश्रितत्वमिति यावत् । एवंरीत्या मूलोक्तहेतुरपि परिष्कर्तं शक्यस्त-थापि एतादशहेतौ गौरवमालोचयताऽनेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभाव-रूपहेतुः पूरितः । अनेकत्वं नैकत्वभिवसङ्ख्या तथासति गुणे गुणानश्लीकारेण गुण-त्वजाताविप तथाविधसङ्ख्यावदन्योगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभावसत्त्वेन व्यभि-चारापत्तेः किंतु अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं तच यद्यपि अपेक्षाबुद्धीनामननुगतत्वाद-ननुगतं यत्किचिदेकबुद्धिव्यक्तिविषयानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभावस्य घट-त्वादिजातिसाधारण्येन हेतुत्वमसंभवद्किकं तथापि खप्रतियोगिसमवेतत्वसाध-यसमवेतत्वोभयसंबन्धेन भेदविश्विष्टान्यत्वादिखर्थे तात्रर्याञ्च दोषः । एतावतापि द्रव्यविभाजकोपाधिघटितम्लोक्तहेत्वपेक्षया लाघवानपायात् । अत्रव लाघ-वात्स्रमवेतत्वाभावस्थैव हेतुता युक्तेति नाशङ्कनीयम् । शब्दसमवायिकारणत्वापे-अया लाघवेन शब्दसैव आकाशत्वरूपतया खरूपासिदिप्रसङ्गादिलवधेयम् ।

त्वम् । वैश्वेषिक इति कथनं तु विश्वेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् । तथा हि शब्दो गुणश्रक्षर्ब्रहणायोः ग्यवहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमस्वात् स्पर्श्ववत् शब्दो द्रव्यसमवेतः

दिनकरी।

देतुत्वे वैयधिकरण्यमिति प्रत्युक्तम् । किंत्विति । आश्रयता चात्र समवायेन विविक्षता तेन कालस्य जगदाधारत्वेन शब्दाश्रय-त्वेऽपि न श्वतिः । मूले वैशेषिकपदस्य वैयध्यमाशङ्कवाह—वैशेषिक इतीति । इत्यं च शब्द इति मूलं सावधारणं क्षेयम् । एतेन विशेषगुणवत्त्वकथनेन । प्रमाणमिति । आकाश इत्यादिः । तच शब्दः पृथिन्यादाष्टद्रन्यातिरिक्तद्रन्याश्रितः अष्टद्रन्यानिश्रतत्वे सति द्रन्याश्रितत्वादित्येवंरूपं बोध्यम् । द्श्वितं स्चितम् । अत्रातु-माने स्वरूपासिद्धं परिहर्तुमाह—तथाहीति । घटादौ न्यभिचार-

रामरुद्री।

वैयधिकरण्यमितीति । इदं च एकव्यक्तिरेवैकव्यक्तिकं तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या एकव्यक्तिकत्वादिल्यर्थपर्यवसितं मूलोक्तं तत्रच कव्यक्तिकत्वेन व्यभिचारापत्या आकाशादीनामित्येकव्यक्तिकत्वादित्यनेनान्वित-मिल्सिप्रायेणोक्तं यथोक्तार्थंकत्वे वैयधिकरण्याभावात् । नचैवमिदानीं तादृशार्थ-कैकव्यक्तिकत्वादित्यस्य हेतुत्वसंभवानमूळे तदुक्तिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । हेतुसा-धकत्वेनैव तदुपन्यासादिति भावः । इत्थं चेति । वैशेषिकपदस्याकाशे विशेषग्रणान्तरव्यवच्छेदपरत्वे चेखर्थः । सावधारणमिति । शब्द एवेखेव-कारसहितमिल्थंः। तथासलेवोक्तार्थलामसंभवादिति भावः। विशेषगुण-त्वेति । विशेषगुणत्वस्य शब्दे सिद्धनन्तरमेव वक्ष्यमाणरीत्याऽऽकाशसाधकव-क्यमाणहेतोः शब्दे सिद्धिसंभवादिति भावः । आकाशे प्रमाणप्रदर्शनरूपता श्चन्दएवाकाशविशेषगुण इलस्य न संभवतीलतो द्शितमिलस्यार्थमाइ—स्वि-तमिति । घटादाविति । त्विगिन्त्रियजन्यलैकिकप्रत्यक्षविषयघटत्वादिजाति-मत्त्वादितिभावः । चक्करित्यादि । चक्कर्जन्यलीकिकप्रलक्षस्त्रस्पायोग्यत्वे सती-तिसलन्तार्थः । घटः शब्दावच्छेदक इति शब्दांशे अलौकिकविषयताशालिचा-क्षवं प्रति शब्दस्यापि खरूपयोग्यतया खरूपासिदिवारणाय लौकिकत्वनिवेशः । तादशप्रसक्षाविषयत्वोत्तौ चह्यस्यंयोगायभावेन तादशप्रसक्षाविषयपटादौ व्य-भित्रारतादवर्ष्यमतः खरूपयोग्यताप्रवेशः । सा च "उद्भतरूपं नयनस्य गोचर" गुषत्वात् संयोगविदत्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्वर्श्वविद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वा-मावे सित अकारणगुणपूर्वकन्नत्यक्षत्वात् सुखवत् । पाकजरू-पादौ व्यमिचार्वारणाय सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यमिचार-

विनकरी।

वारणायायोग्येति । आत्मिन व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रिय-श्राग्नेति । रक्षत्वादिव्यावृत्तये जातिमदिति । एतबातुमानमिमद्रव्य-समवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति बोध्यम् । गुण-स्वादिति । एतदनुमानेनोक्तपरिशेषानुमाने हेतौ विशेष्यासिद्धि-निरस्ता । विशेषणासिद्ध्यद्धारायाह—शब्दो न स्पर्शवद्विशेष-गुण इति । न स्पर्शवतो द्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्ट्यस्य विशेषगुण

रामरुद्री।

इलादिना परिगणितानामेवेति भावः । बहिरिन्द्रियप्राह्येति । बहिरिन्द्रियप्रान श्चात्वं बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वम् । आत्मनि व्यभिचारवारणाय लौकि-कत्वनिवेशः । अथात्मनि बहिरिन्द्रियप्राह्यद्रव्यत्वादिजातिसत्त्वाद्यभिचारो दुर्वार एष । न च सल्यन्तं जातावेव विशेषणमस्तु तथा च द्रव्यत्वस्य चश्चर्प्रहणयोग्य-त्वाच तदादायात्मनि व्यभिचार इति वाच्यम् । तथासति चाधुषाविषयत्वोक्सीव सामंजस्य योगताविशेषनिवेशनवैयर्थ्यापत्तः । चाध्रुपाविषयबहिरिन्दियप्राह्यगुणा-वृत्तिजातौ मानाभावेन तादशजातिमादाय व्यभिचाराप्रसक्तेरिति चेन्मैवं । बहि-रिन्द्रियप्राह्मजातिमत्त्वादित्यस्य बहिरिन्द्रियप्राह्मत्वे सित जातिमत्त्वादित्यर्थकतया आत्मनि व्यभिचारानवकाशात् शब्दधंसादौ व्यभिचारवारणायैव जातिमत्त्वस्य सार्यकत्वाच । न वैवं भागासिद्धिरिति वाच्यम्। बहिरिन्द्रियाप्राह्यशब्दसंभवेऽपि शब्दत्वसामानाथिकरण्येन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसिद्धाप्याकाशसिद्धिसंभ-वेन शब्दत्वाबच्छेदेन गुणत्वसाधने प्रयोजनाभावेन सामानाधिकरण्येन गुणत्व-सिद्धेरुद्देश्यत्वात्सामानाथिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायां भागासिद्धेरदोषत्वात् । रसत्वादिव्यावृत्तये रसत्वादौ हेतोरमावज्ञानायेखर्थः । अन्यथा चक्षुप्रहणा-योग्यत्वे सति रसनेन्द्रियप्राह्य रसत्वे गुणत्वाभावेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः। शब्दे गुणत्वातुमानस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति—एतश्चेति । द्रव्यसमवेतत्वा--तुमानस्य फलमाइ—प्तद्नुमानेनेति । विशेषाभावसहकृतसामान्यहेतुकातुः मानं परिशेषानुमानं । स्परीवह्रव्यविशेषस्य गुणो नेति साधने पृथिव्यादियर्तिकचिह्र-व्यविशेषगुणत्वाभावसिद्धौ उद्देश्यभूतस्पर्शवद्रव्यसामान्यविशेषगुणत्वाभावासिद्धि-रतो व्याचष्टे--न स्पर्शवत इत्यादि । अपाकजत्वे सलकारणगुणपूर्वकप्रल- बारणायाकारणगुणपूर्वकेति । जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचार-बारणाय प्रत्यक्षेति । शब्दो न दिकालमनसां गुणः विशेष-गुणत्वात् रूपवत् । नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रिययोग्यत्वात् रूपवत् । इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगनात्मकं सिद्शति । नच वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारण-

दिनकरी।

इत्यर्थः । अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति । अकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । हेतुसत्त्वं प्रतिपाद्यितुं पाकजेति ।
जलपरमाण्विति । अनित्यानां पार्थिवक्षपादीनां केषांचिद्ग्रिसंयोगासमवायिकारणकत्वात् केषांचित्कारणगुणपूर्वकत्वाद्त्रोप्रेक्षा ।
न दिकालेति । शब्द इत्यनुवर्तते । बहिरिनिद्रयेति । मनसोऽन्यदिनिद्रयं बहिरिनिद्रयम् । योग्यत्वात्तत्प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । एतेनानात्मगुणमाहकेनिद्रयत्वं बाह्येनिद्रयत्वं तद्य मनस्यतिप्रसक्तं तेनापि
क्षपादिप्रहणादिति निरस्तम् । इत्थं च अनेन प्रकारेण पृथिव्याचष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च । सिद्धातीति । पूर्वोक्तपरिशेषानुमानेन सिद्धातीत्यर्थः । नन्वेतत्सर्वं तदोपपचेत यदि शब्दस्य
विशेषगुणत्वे किंचित्प्रमाणं स्यात्तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्न ।
शब्दो विशेषगुणः छौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियमाह्यत्वे सति छौकिक-

रामरुद्री।

क्षस्य विषयत्वादित्यस्य हेतुत्वे कारणगुणपूर्वकरूपादौ व्यभिचारः आत्मनः कारणा-भावेन प्रत्यक्षमात्रस्थैवाकारणगुणपूर्वकत्वादतस्तद्रथमाह—अकारणेति । पाक-जेतीति । पाकजत्वोक्त्येव कारणगुणजन्यत्वाभावलामेनाकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वरूपहेतुप्रतिपत्तिसंभवादिति भावः । अत्रोपेक्षेति । अत्र प्रत्यक्षत्वद्रल्व्याहत्तिप्रदर्शने । उपेक्षा तेषामप्रदणम् । तत्प्रत्यक्षत्त्वप्रयादित्यर्थः । प्रमाणं स्याविति । शब्दस्य सामान्यगुणत्वे अष्टद्रव्यानाश्रितत्व-रूपविशेषणासिद्धिप्रसङ्गात्कर्मजसंयोगादौ व्यभिचारेण उक्तहेतुना स्पर्शवद्वुणमेद-साधनासंभवेन स्पर्शवद्विशेषगुणमेदसाधने च स्पर्शवतां सामान्यगुणत्वसंभवादिति भावः । छौकिकप्रत्यास्तरयेति । इदं च गुरुत्वत्वादरपुपनयसिक्वर्षेणेन्द्रिय-प्राह्मत्वमादाय व्यभिचारवारणाय । द्वितीयमि एतादशपदं शब्दस्पर्शयोरप्युपन-यसिक्वर्षेण चक्षप्रौद्धतया असिद्धिवारणायैव । द्वीन्द्रिययति । जातौ तत्तदि-न्द्रयप्रहृणयोग्यत्वं तत्तिदिन्द्रययोग्यदित्तत्वमेव द्वीन्द्रयपदं तु विजातीयेन्द्रयद्व- गुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम् । अयावद्रव्यमा-वित्वेन वायोर्विशेषगुणत्वामावात् ॥ ४४॥ तत्रच श्वरीरस्य दिनक्तः।

प्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियमहणयोग्यताराहित्ये च सति गुणत्वच्याप्यजातिमत्त्वादित्यनुमानस्येव तत्र प्रमाणत्वात् । प्रभात्वमादाय व्यभिचारवारणाय गुणत्वव्याप्येति । गुरुत्वत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं
सत्यन्तम् । संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् ।
सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहधर्माधर्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेऽपि तत्र हेत्वन्तरेणैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति । पूर्वोक्तानुमाने बाधं स्वरूपासिद्धं चाशङ्कते—नचेति । वायाविति । तथा च स्पर्शवद्धायुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात्तद्भावसाधने बाध इति भावः । कारणगुणपूर्वकत्वकथनं त्वकारणपूर्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम् ।
अयावद्रव्यभावित्वेनेति । स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्यरामस्द्वी ।

यपरं बोध्यम् । अन्यथा रूपादीनामपि चक्षुर्द्वयग्रहणयोग्यतया द्वीन्द्रियग्रहणा-योग्याप्रसिद्धः । यद्यपि संख्यात्वादीनां सर्वासामेव जातीनां कालमेदेन पुरुषभेदेन च द्वीन्द्रियप्राह्मतया द्वीन्द्रियाप्राह्मत्वेन सतीत्येव वक्तुमुचितं योग्यतानिवेशे प्रयो-जनामावात्तथापीन्द्रियद्वयजन्यत्वस्य काप्यसंभवेनाप्रसिद्धापत्त्या तथा नोक्तम् । न च खात्मकेन्द्रियजन्यप्रद्विषयत्वखिमात्रविजातीयेन्द्रियजन्यप्रद्विषयत्वोभय-संबन्धेनेन्द्रियविश्रिष्टलरूपं द्वीन्द्रियप्राह्मत्वमनुगतं निर्वक्तं शक्यमिति बाच्यम् । जन्यत्वादिशवेशेनैतस्यातिगुरुत्वादिस्यभिप्रायात् । न चेन्द्रिययोग्यत्वमपि तज्जन्य-कौकिकप्रसम्मिवप्यवृत्तित्वमेवेति आधेयत्वमधिकमेव योग्यतानिवेशपक्ष इति बाच्यम् । चक्क्योग्यत्वमुद्भतरूपाद्यन्यतमत्वं त्वग्योग्यत्वमुद्भतस्पर्शाद्यन्यतमत्व-मेवंरूपत्वादिन्द्रिययोग्यतायाः अन्यतमत्वं च भेदकृटावच्छिन्नभेदस्तस्य च तत्त-द्यक्तित्वेनैव योग्यताघटकत्वोपगमेन ळाघवानपायादिति ध्येयम् । सांसिद्धि-केति । तथाविधद्रवत्वत्वस्रेहत्वयोस्त्वक्चस्रुरुमयमाह्यत्वाद्धर्माधर्मभावनानामती-न्द्रियत्वाच तेषु हेतुसत्त्वमिति भावः । हेरवन्तरेणैवेति । एते पत्र विशेषगुणाः स्थितिस्थापकान्यत्वे सति विभिन्नद्रव्यविभाजकोपाधिमद्यक्तिद्वयनु-त्तितानवच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वात्मुखवदित्येवमनुमानं बोध्यम् । पूर्वोक्ताः तमाने स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावसाध्यकानुमाने । हेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थेमिलस्य

१ स्थितिस्थापकस्य पृथ्वीमात्रवृत्तित्वेन तादृशोपाधिमद्यक्तिद्वयवृत्तितानवच्छेद्द-क्युणस्वन्याप्यस्थितिस्थापकस्वात्मकजातिमत्त्वाच् तद्वारणाय सस्यन्तं संयोगवारणाय विश्वेष्यम्

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः।

विषयस चामावादिन्द्रियं दर्शयति—इन्द्रियमिति । नन्वा-काशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं पुरुषमेदाद्भिषं कथमाकाशं स्वादिति चेत्तत्राह—एकेति । आकाश एकः सम्रापि उपाधेः कर्णशष्कुलीमेदाद्भिषं श्रोत्रात्मकं मवतीत्यर्थः । कालं निरूप-

दिनकरी।

त्तत्तिक्रत्वेनेत्यर्थः । नतु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं किसिति नोपन्यसामिति चेन्न । चाक्षपत्वप्रयोजकस्य महत्त्वे सत्युद्धतरूप-वत्त्वस्थाकाशेऽसंभवेन चक्षयः प्रमाजनकत्वासंभवात् । नत् यद्या-काशो न चाश्चषसादेहपश्चीति चाश्चषाधिकरणत्वेन किं भासते इति चेदालोक एवेति परिकलय ॥ ४४ ॥ नन्त्राकाशीयशरीरविषययोः प्रदर्शनमुज्झिता कथमिन्द्रियप्रदर्शन "मिन्द्रियं तु भवेच्छोत्र"मिल-नेन प्रन्थेन क्रियत इत्याशक्र्याह—तत्रचेति । आकाशे चेत्यर्थः । कर्णशब्द्वलीमेदादिति । वैत्रादिकर्णशब्द्वल्यवच्छित्रमाकाशं चैत्रा-दिश्रोत्रमिति भावः । नृज्यास्तु शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्रुप्तस्येश्व-रस्येव शब्दसमवायिकारणत्वम् । नचेश्वरस्य शब्दसमवायिकारणत्वं जीवस्य वेत्रत्र विनिगमनाविरद्दः जीवस्य शब्दसमवायित्वे ज्ञान-वच्छब्दस्यापि मानसत्वापत्तेः अदृष्टादिवत्प्रतिबन्धककल्पने चाति-गौरवम् । नचैवं कर्णशष्क्रलीविवरावच्छित्राकाशस्य कथं श्रोत्रत्वो-पपत्तिरिति वाच्यम् । तथाविधस्येश्वरस्यैव श्रोत्रत्वोपपत्तेरित्याहः । स्वतन्त्रास्त मृदङ्गादीनामेव गुणः शब्दः शब्दं प्रति मृद्ङ्गत्वादिना समवायिकारणतायाः स्त्रीकारात् प्राचीनैरि मृदङ्गत्वादिना निमि-त्तकारणतायाः स्वीकारात् मृद्क्ते शब्द इत्यादिप्रतीतेश्च । नच तत्रावच्छेदकत्वं विषयः मानाभावात् अन्यथा तत्रावच्छेदकताल्य-खरूपस संबन्धस्थान्यत्र समवायस्य कल्पने गौरवादिति वद-

रामरुद्री।

पक्ष इत्यादिः । सक्कुष इ । तिनीकं नम इति नाक्षुषश्रमारश्रमेत्युक्तम् ॥ ४४॥ अतिगौरयमिति । विनिगमनाविरहेण नानावीनेषु शब्दसमनाविकारणताया अतिरिक्तप्रतिविध्यप्रतिवन्धकमानकस्पनायाश्रापतिरिति भावः । नव काळदिशान

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः॥४५॥ यति—जन्यानामिति । तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—जगता-विनक्ता ।

न्तीति ।। इत्याकाशप्रन्थः ।। मूले जन्यानां जनक इति । कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । अत्रच कालिकसंब-न्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितमधिकरणविधया निमि-त्तत्वं काळळक्षणम् । कालिकसंबन्धावच्छिन्नेतिकरणादिश्यधिकरण-विधयेतिकरणाददृष्टेश्वरयोनांतिन्याप्तिरिति बोध्यम् । ननु कार्यमात्रं प्रति काळस्य निमित्तकारणत्वे किं मानमिति चेदत्राहुः । अद्य घटो मविष्यति श्वः पटो भविता इत्यादिप्रत्ययेन तत्तत्कार्योत्पत्त्यधि-

रामरुद्री।

बादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । नवीनैस्तयोरपीश्वर एव अन्तर्भावित-त्वादिति मन्तव्यम् । अथ खतन्त्रमते शब्दप्राहकमिन्द्रियं किंखरूपं कर्णशब्कु-ठीखरूपमेव बिधरस्य शब्दप्रस्थवारणाय शरीरस्थदोषस्य तत्प्रसक्षप्रतिबन्धक-ताकल्पनस्य सर्वमत् एवावश्यकतया शब्कुलीमात्रस्य श्रोत्रत्वेऽपि तत्कल्पनाधि-क्यविरहादिति चेत्तर्हि मृदङ्गसमवेतशब्दे श्रोत्रस्य कः संनिकर्षः खसंयोगिसं-युक्तसमवाय इति चेत्संनिकर्षान्तरकल्पनागौरवादिति । मैवम् । तत्तदात्मन एव तदीयश्रोत्रेन्द्रियत्वोपगमात् । नच कर्तृत्वकरणत्वयोविरोधात्कथमेतदिति वाच्यम् । खात्मानं वेत्तीत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वयोरिव तयोरप्यविरोधादित्यं च केवलसमवायस्य संनिकर्षत्वाकल्पनेन लाघवान्तरमपि। नच कर्णशष्कुलीपिधानदशायामपि शब्द-प्रसक्षापत्तिरिति वाच्यम् । तथाविधाकाशस्य श्रोत्रतामतेऽपि केनापि वस्तुना व्यवधीयमानाकाशे शब्दीत्पत्ती वाधकाभावेन तस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताकल्प-नायाः सिद्धान्तेऽप्यावश्यकत्वादिति दिक् ॥ इत्याकाशमन्थः ॥ कार्यसामान्ये कालस समवायिकारणत्वासंभवादसमवायिकारणत्वस्य च द्रव्येऽसत्त्वाज्जनकपदं निमित्तकारणपरतया व्याचष्टे-निमित्तकारणमित्यर्थ इति । मूछे जगता-माश्रय इलस्य कालप्रमाणप्रदर्शनपरतया व्याख्येयतया जन्यानामित्यादिकं काललक्षणप्रदर्शनपरमेवेति वाच्यम् , लक्षणप्रामाण्यखरूपाभिघानस्यैव निरूपण-श्रन्दार्थत्वात्तच न संभवति दिगादीनामपि कार्यसामान्ये निमित्तकारणत्वेनाति-प्रसङ्गादिलत आह-अत्रेति । अधिकरणविधयेति । अधिकरणत्वेने-सर्थः। यद्यपि कार्यमात्रं प्रति कालस्य कालत्वेनैव कारणता युक्ता अधिकर-णत्वस्य दिगाद्यतिप्रसक्तत्वेन कालनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वासंभवात्तथापि कालत्वस्यैकव्यक्तित्वेन जातित्वासंभवात्कालिकसंबन्धावच्छिकाधिकरणत्वादति-रिक्तस्य काळलस्य निर्वक्तमञ्जनयत्या अधिकरणविधयेत्युक्तम् । तथा च

माश्रय इति । इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दा-

करणत्वेन काळो विषयीक्रियते तत्तदुत्पत्त्यधिक्ररणत्वेन व्यवहार-विषयस्य तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वनियमात् । तदुत्पत्तिहेतुत्वस्य तद्धेतुत्व-व्याप्यत्वात् । एवंच तत्तत्कार्यविशेषं प्रति तत्तत्काळविशेषस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति व्याप्त्या कार्यमात्रे काळस्य हेतुतासि-द्धिरिति । सा च हेतुता निमित्तकारणतेव । नच कार्यमात्रे काळस्य निमित्तहेतुत्वं न संभवति स्वसमवेतद्वित्वपृथक्त्वसंयोगविभागं प्रति काळस्य समवायिकारणत्वेन तद्भिन्नत्वघटितस्य निमित्तकारणत्वस्य तत्राभावादित्याचार्योक्तं शक्क्यम् , समवायसंबन्धेन द्वित्वादिकं प्रति तस्य समवायिकारणत्वेऽपि काळिकसंबन्धेन द्वित्वादिकं प्रति तस्य समवायिकारणत्वेऽपि काळिकसंबन्धेन द्वित्वादिकार्यं प्रति निमित्तकारणत्वस्यानपायात् । एवमेव कार्यमात्रे दिशोऽपि निमि-त्तकारणत्वं बोध्यम् । सुक्तावस्यां तत्रेति । तत्र काळे । जग-तामाश्रयो मत हति । काळः सर्ववानिति प्रतीत्या सर्वाधिकर-णत्वेन काळसिद्धिरिति भावः । नन्वेतादशी प्रतीतिर्दिग्विषयिण्ये-वास्तु अविरिक्तकाळकरूपने गौरवादिति न केवळमनया प्रतीत्या

रामरुद्री।

निश्क्तकाळत्वस्याधिकरणतारूपत्वाजासंगतिः । एवं दिक्त्वमिप दिकृतविशेषणतयाधिकरणत्वमेव नातो दिश्यतिन्यास्यिभधानासंगतिरिति केचित् । तदसत् ।
तथासित महाकाळळक्षणस्य घटादावित्यास्यापत्तरेत्रे तत्रैव प्रमाणस्य प्रदर्शनीयतया तस्यैव ळक्ष्यत्वावधारणात् । परंतु तस्य तादात्म्यसंबन्धेनेत्येवार्थः ।
ध्वाधारस्य सर्वत्र तेन्व कारणत्वात् । निमत्तत्वं कारणत्वं नतु निमित्तकारणत्वं
तिज्ञवेशे प्रयोजनाभावादिति घ्येयम् । दिशीत्यस्य नातिव्याप्तिरित्यप्रेतनेनान्वयः ।
ध्वष्टध्यरयोरित्यत्रेश्वरप्रहणं कार्यमात्रे कर्तुरेव कारणत्वाभिप्रययेण । कृतिकारणतामते तु ईश्वरपदं तत्कृतिपरमिति द्रष्टव्यम् । उत्पत्त्यधिकरणत्वेनेति ।
भूधातोः प्रकृते उत्पत्त्यर्थत्वादिति भावः । व्यवहारिवययस्येति । कपाळे
घट उत्पवत इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । यद्यपि कपाळादेनं घटोत्पत्तिसाक्षादाधारत्वं तथापि गृहे पचतीत्यादाविव परंपरया तथात्वं बोध्यम् ।
यद्यपि आद्यक्षणसंबन्धस्य ताद्यक्षणस्वस्यत्वात् तथाच ताद्द्यक्षणहेतुता
सत्ताद्विनसादौ विप्रतिपत्वेव कपाळादिदृष्टान्तोऽप्यसंभवदुक्तिक एव, उक्तियमोऽस्यप्रयोजकत्वेन विप्रतिपत्त एव तथापि यदुत्पत्त्याधारत्वेन प्रतिपत्नो यस्तत्तका-

परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः।

दिकं यदा विषयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः संबन्धो वाच्यः, सच संबन्धः संयोगादिने संभवतीति काल एव संबन्धदकः कल्प्यते । इत्थं च तस्याश्रयत्वमेव सम्यक् ॥ ४५ ॥ प्रमाणान्तरं दर्शयति—परापरत्वेति । परत्वापरत्वादिबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव । परत्वापर-

दिनकरी।

कालः सिध्यति परंतु प्रमाणान्तरेण काले सिद्धे प्रकृतप्रतीतिबलात् सर्वाधारत्वं करूप्यत इत्याह—इदानीमित्यादिना । सूर्यपरिस्य-न्दादिकमिति । इदानीं तदानीमिति प्रतीतिर्महाकालं विषयीक-रोतीति तु न वाच्यम् । तथासतीदानीं घटो न तदानीमिति प्रतीत्यातुद्यापत्तेः । नच तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल एवेदानीमित्यादि-प्रत्ययविषयस्तथा चेदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्यस्थैतिक-याविशिष्टमहाकाले घटो न तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल इत्यर्थ इति वाच्यम् । तथा सति तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकालापेक्षया लाघवेन तत्तत्क्रियाया एव तादृशप्रतीतिविषयत्वस्थोचितत्वात् । इतीत्यनन्तरं स्वीश्रयतपनसंयोगिसंयोग एव संबन्धो वाच्यस्तत्रेति शेषः ।

रामरुद्री।

रणमित्येवंनियमस्थैवोपगमसंभवादुत्पत्तिनिवेशे प्रयोजनाभाव एव परंतु उत्पत्तिराकस्मिकत्वापत्तिवारणायैव नियमे उत्पत्तेः प्रवेश्वितत्या यदि तस्याः कियावात्मकता तदा तासां स्वकारणनियम्यत्या नाकस्मिकतापत्तिति तिक्षवेशो व्यर्थ एव ।
एवं च काळविशेषनियताम्रफलादौ काळविशेषकारणताया भावश्यकत्वेन यिद्वशेषयोरिति न्यायेन कार्यसामान्ये काळस्य हेतुतासिद्धेरिति युक्तमुत्पश्यामः ।
एतदिभिप्रायेणैवास्त्रसस्चनायाहुरित्युक्तम् । सा चेति । इतरकारणतयोरक्तरीत्या काळेऽसंभवादिति भावः । इदानीमित्यादिप्रतीतीनां स्येषरिस्पन्दादिविषयकत्वं मूळे प्रतिपादितं तदुपपादयि — इदानीमित्यादिना । प्रतीत्यजुद्यापत्तेरिति । महाकाळस्य सर्वाधारत्वादिति भावः । यद्यपि न तदानीं
घट इति प्रतीतेरेव बाधितार्थकता निवदानीं घट इत्यस्येति इदानीं घट इति
भागस्य प्रकृते नोपयोगस्त्यापि काळस्य गगनादिवस्न कस्यापि काळकसंबन्धेनाधारतेति न तदानीं घट इत्यस्य नानुपपत्तिरिति यदि सूयात्तदेदानीं घट

१ स्वं सूर्यंकिया.

त्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादितिरिक्तः काल एव कल्प्यत इति भावः । नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमास-वर्षादिसमयमेदो न स्यादित्यत आह—क्षणादिः स्यादु-पाधित इति । कालस्त्वेकोऽप्युपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहार-

दिनकरी।

नचाकाशमेव संबन्धघटकमास्तामिति वाच्यम् । आकाशिदगातमनां विनिगमनाविरहेणातिरिक्तेककालस्य तथात्वात् । इत्थं चेति । अतिरिक्तकालसिद्धौ चेल्यर्थः । सम्यगिति । कालः सर्ववानिति प्रतीतेरितिरिक्तकालविषयकत्वस्योचितत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥ परत्वापरत्वबुद्धिरिति । क्येष्ठे परत्वप्रत्ययः कनिष्ठेऽपरत्वप्रत्ययः स च परत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः परत्वापरत्वे च सासमवायि-कारणके भावकार्यत्वात् असमवायिकारणं च तयोः कालपिण्डसं-

रामरुद्री।

इस्रिप न स्यादिस्यानेद्यितुं तदुपादानमिति ध्येयम् । आकादामेवेति । खाश्रयसंयोगिसंयोगरूपपरंपरासंबन्धस्याकाशमादायापि घटयितं शक्यत्वादिति भावः । तथात्वात् संबन्धघटकत्वात् । यद्यपि खसंयोगित्वेनैवाकाशादीनां संबन्धघटकता नत्वाकाशत्वादिनेति न विनिगमनाविरहावकाशस्तद्वपेण क्रप्त-विभूनां सर्वेषामेव संबन्धघटकत्वमपीष्टमेव विनिगमनाविरहात् । नचानन्त-व्यक्तीनां तादशपरंपराघटकत्वकल्पनापेक्षया एकातिरिक्तव्यक्तिकल्पनमेव लिबति बाच्यम् । कालस्य संयोगिसंयोगघटकतायाः खसंयोगिन्याकाशादिव्यावर्तकवि-शेषणमन्तरा दुर्वीरत्वादिदमसंगतं तथापि अनन्तानामाकाशादिसंयोगव्यक्तीनां घटीयसंसर्गता विनिगमनाविरहेण कल्पनीया अतिरिक्तकालव्यक्तिकल्पने तदीयसंयोगमात्र एव तत्कल्पनमिति लाघवं इताकाशादिसंयोगमादायाङ्कृतकाल-संयोगस्य विनिगमनाविरहो न संभवतीति पूर्वमेवावेदितमिति तात्पर्यमवगन्त-व्यम् । अतिरिक्तकाळेति । कालाख्यातिरिक्तद्रव्यसत्त्वे उक्तप्रतीतेर्दिग्विष-यकता न युज्यते दिशोऽनुहेखात्कालपदस्य दिगर्यकता च लक्षणां विना न संभवतीति तत्स्वीकारे मुख्यार्थंपरित्यागापत्तेरिति भावः ॥ ४५ ॥ मूळे असा-धारणं निमित्तमित्यस्य तादशबुद्धित्वाविच्छन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थो न संग-वति तथाविषद्वेततायां मानाभावादतत्तत्पदस्य प्रयोजकार्थकतां स्पष्टयति-ज्योच्य इत्यादिना भाव इत्यन्तेन । प्रमाणमिति । एमः परो लक्ष्मणोऽपर इति विलक्षणप्रतीत्यैव कालिकपरत्वापरत्वयोः सिद्धित्वादशप्रतीतेः दिकृत-

दिनकरी।

योग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया काल-सिद्धिरिति भावः । परत्वापरत्वयोरित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वेपि तद्ध-द्धिपर्यन्तात्रधावनं कालिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुम् । नच पिण्डगतरूपादेरेव परत्वापरत्वासमवायिकारणत्वमस्त्वित वाच्यम् । कालिकपरत्वापरत्वयोर्वायावृत्पत्त्या व्यभिचारात्।अत एव पृथिवी-पिण्डसंयोगस्य न तत्र कारणत्वम् । पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेऽपि ताहश-. परत्वापरत्वयोहत्पादेन व्यभिचारात् । ननु तथाप्याकाशदिगात्म-मनोभिः पिण्डसंयोगस्य तथात्वं स्यात् किं कालकल्पनयेत्यत आह-लाघवादिति । आकाशदिग्भ्यां पिण्डसंयोगस्य तथात्वे जीवात्मभिः प्रत्येकं विनिगमनाविरहादात्ममनसोस्त्वनन्तत्वान तथात्वं किंतु लाघवादितिरिक्तः काल एव तथात्वेन कल्प्यत इति भावः । ननु यदि काल एक एव तदा क्षणलवकाष्ट्रादिनानान्यव-हारत्तत्र न स्थात् । नचैकस्मिन्नेव घटे घटः कलशः क्रम्भ इति व्यवहारवद्त्रापि क्षणादिनानाव्यवहारे बाधकाभाव इति वाच्यम्। एकस्मिन् विरुद्धनानाञ्यवहारायोगात् नहि घटत्वकछशत्वादिकं मिथो विरुद्धं क्षणत्वदिनत्वादिकं तु विरुद्धमेव नहि क्षणं दिनमिति प्रतीतिरस्तीत्याशङ्कते—नन्वेकस्येति । समयमेदः समयभेदः व्यवहारः । विभिन्नव्यवहारविषय इति यावत् । एकस्मिन् विष-द्धनानान्यवहारविषयत्वाभावादिति भावः । उपाधिभेदादिति ।

रामरुद्री।

परत्वादिविषयकत्वासंभवादिति भावः । प्रसक्षे विषयस्य कारणतया विषयप्रयो-जकस्य तत्प्रस्यक्षप्रयोजकतावसेया । व्यभिचारादिति । यद्यपि स्पर्शस्य कार-णत्वे न वायुपरत्वादौ व्यभिचारस्त्रथापि सङ्क्ष्मादिकमादाय विनिगमनाविरहा-इनन्तगुणानां तथात्वापत्याऽक्कृप्तस्य कालसंयोगस्यैव तथात्वमुन्ति भिति भावः । तथात्वेन निरुक्तसमवाधिकारणसंयोगाश्रयत्वेनेस्ययः । विरुद्धिति । एक-भर्मावच्छिषाबोधकत्वमेव व्यवहारगतो विरोधः। नहीति । घटत्वादीनाम-विरोबोक्तिव्यवहारे एकधर्मत्वावच्छिष्ठाबोधकःवरूपविरोधपरिहारायैव। एवमुक्त-रत्नापीति अन्तव्यम् । एकसिक्षस्यनन्तरं विरुद्धिति पूरणीयम्, उक्तयुक्तः ।

विषयः । उपाधिस्तु खजन्यविमागप्रागमावाविच्छन्नं कर्मं

दिनकरी।

तथा चैकस्य कालस्य किंचिद्धर्मविशिष्टस्य लक्षत्वं किंचिद्धर्मविशिश्रम्य दिनत्वं नतु केवलस्येति भावः । इद्युपलक्षणम् । तादृशोपाधीनामेव क्षणत्वादिन्यवहारविषयत्वं न तु महाकालस्येत्यपि
द्रष्टन्यम् । स्वजन्येति । स्वं क्रिया । घटगतैकिकियानाशोत्तरोत्पकातद्रतिकियान्तरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य प्रथमकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्यायिनः क्षणत्वापत्तिरतः स्वजन्येति । नन्वेवं प्रथमक्षणे
श्वणन्यवहारोपपादनेऽपि द्वितीयक्षणे कथं तदुपपादनं तत्र क्रियाजन्यविभागोत्पत्त्या विभागप्रागभावासंभवात् । नच द्वितीयक्षणोत्पन्नक्रियान्तरस्यैव निरुक्तविशिष्टस्य तत्र क्षणत्विभिति वान्यम् ।
प्रतिक्षणं क्रियोत्पत्तौ मानाभावात् अतस्तत्रापि क्षणन्यवहारोपपादक्युपाधिमाह—पूर्वसंयोगिति । स्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभाग इत्यर्थः । तेन स्वजन्यविभागस्य स्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्य तथात्वेऽपि च क्षतिः । तृतीय-

रामरुद्री।

द्रष्टव्यमिति । इदंच न मूळकारसंमतं तथासत्युपाधीनां काळघटितपरंपरासंबन्धेनैव शाधारताप्रस्यस्योपगन्तव्यतया गौरवापत्तेः साक्षाद्धिकरणत्वोपगमस्य नानाव्यिक्ष्य तत्तद्दनन्तपदार्थीयकालिकसंबन्धत्वरूपनाप्रयुक्तगौरवप्रस्तत्वादिति व्ययम् । निरुक्तिति । स्वजन्यविभागप्रागमावेस्रयः । प्रतिक्षणमिति । द्वितीयतृतीयचतुर्थक्षणेषु क्रियान्तरोत्पत्तिमन्तरा क्षणनिर्वचनसंभवेऽपि पश्चमक्ष- कोपाधेः क्रियान्तरोत्पत्त्येव निर्वाहात्प्रतिक्षणमित्युक्तम् । स्वजन्यिति । सपदं पूर्वतत्तित्रस्यव्यक्तिपरं । स्वजन्यविभागनाश्यत्वनिवेशे प्रयोजनमाह—तेनेति । विक्रसेणिति । इदंच उत्तरदेशसंयोगेन चतुर्थक्षणे सर्वत्र विभागनाश इस्रमिन्त्रायेण । अन्यथा गगनादिगतविभागस्य व्यंवादिवद्विनाशित्वापत्तेरिति भावः । विभागे स्वजन्यत्वनिवेशन्त्रभणकृतित्वेऽपीसस्य न क्षतिरिस्यमेतनेनान्वयः । विभागे स्वजन्यत्वनिवेशन्त्रयोजनमाह—यर्तिकचिदिति । तथात्वेऽपि त्रिक्षणवृत्तित्वेऽपि । नातिन्

पूर्वसंयोगावच्छित्रविभागो वा पूर्वसंयोगनाशावच्छित्रोत्तर-संयोगप्रागमावो वा उत्तरसंयोगावच्छित्रं कर्म वा । नचोत्तर-

दिनकरी।

क्षणे तदुपपादकमुपाधिमाह—पूर्वसंयोगनाञ्चाविच्छकोत्तरसं-योगप्रागमावो वेति । स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोगनाञ्चाविच्छ-अस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागमाव इत्यर्था आतिप्रसङ्गः । किचित्पुस्तके पूर्वसंयोगनाञ्चाविच्छअविभागो वेति पाठः स च प्रामादिकः। प्रथ-मद्वितीयचतुर्थक्षणेष्वकेकोपाघेरेवाभिद्विततया तृतीयक्षणे उपाधि-द्वयाभिधाने सन्दर्भविरोधापत्तेः, उत्तरसंयोगस्यैव विभागनाञ्चक-वायाः सिद्धान्तसिद्धत्तया निरुक्तोपाघेः क्षणद्वयावस्थायिनः क्षण-त्वायोगाच । यदि च तत्पाठप्रामाण्येऽप्याप्रहस्तदा पूर्वसंयोगनाञ्च-स्वेव विभागनाञ्चकत्वाभिप्रायेण संयोजनीयः। चतुर्थक्षणे तमाह— उत्तरसंयोगिति । स्वनाञ्चकोत्तरसंयोग इत्यर्थः । तेन सर्वस्यैव संयोगस्योत्तरसंयोगतया तद्विशिष्टकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिर्निरस्ता । नन्वेताद्यक्षणळक्षणं महाप्रख्यात्मकक्षणेऽ-व्याप्तं तत्र ताद्यकर्माभावात् । नच महाप्रख्यस्य क्षणत्वाभाव इष्ट प्रवेति वाच्यम् । तत्रापि क्षणव्यवद्दारस्य सत्त्वात् । अन्यथा महा-प्रख्योत्पत्तौ उत्पत्तिळक्षणस्य तद्धिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्ति-

रामरुद्री।

प्रसङ्ग इति । पूर्वसंयोगनाशे खजन्यविभागजन्यत्वाप्रवेशे उत्तरसंयोगे खजन्यत्वाप्रवेशे च पूर्ववद्विप्रसंगो यः स नेत्यर्थः। संद्रभेति। ननु तृतीयक्षणे उपाधिद्वयस्यापि संभवेन एकमात्राभिधाने न्यूनता स्यादिति द्वयमप्युक्तम् । इतरत्र एकैकोपाधेरेव सत्त्वादेकैकमेवोक्तमिति नैतावता संदर्भविरोध इत्यत आह—उत्तरेति। एवकारेण पूर्वसंयोगनाशव्यवच्छेदः। तथा चोत्तरसंयोगोत्पित्तक्षणेऽपि विभागस्तिष्ठत्येवेति भावः । स्वनाशकेति । उत्तरसंयोगोत्तरं किया न तिष्ठतीति लाभायतदिभिद्दितं लाघवेन स्वजन्यत्वस्येव वक्तुमुचितत्वात् । नव पूर्वसंयोगनाशस्येवोत्तरसंयोगजनकत्वमिति वाच्यम् । तथासिति कियाविगमेऽपि तदुत्पत्त्यापत्तेः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति स्वविरोधापत्तेथेति । ताद्व-श्रोति । विभागप्रागमावाद्यवच्छित्वकर्मेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । उत्तरसंयोगप्रागमावादेप्यसत्त्वादित्यपि बोध्यम् । तद्विकरणेति । तत्त्वसुत्तरस्यमानपदार्थ-परं, अधिकरणत्वमाघेयताद्वयं च कालिकेन, व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च देशिकस्व-

संयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम् । कर्मान्तर-स्यापि सत्त्वादिति । महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा ध्वंसेनैवोपपादनीय इति । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणक्र्टै-रिति ॥ दिश्चं निरूपयति—दूरान्तिकेति । दूरलमन्तिकत्वं च दैशिकं परलमपरत्वं बोध्यम् । तह्नद्वेरसाधारणं बीजं

ध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वरूपस्थान्यात्याः तत्र महाप्रलया-धिकरणक्षणाप्रसिद्धरत आह—महाप्रलय इति । महाप्रलये क्षणव्यवहारो नास्त्येव उत्पत्तिलक्षणस्य क्षणाघटितस्येव स्ववृत्तिष्वंस-प्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वरूपस्य तदुत्पत्तौ संभवादित्य-भिप्रेत्योक्तं यदीति । ध्वंसेनैवेति । स्ववृत्तिष्वंसप्रतियोगिप्रतियोगि-कयावद्भंसविशिष्टसमयस्येव तत्र क्षणव्यवहारविषयत्वादिति भावः ॥ इति कालग्रन्थः ॥ बीजं प्रयोजकम् । कथं दिशस्तत्र प्रयोजकत्वं तद्दर्शयति—देशिकपरत्वापरत्वयोरिति । परत्वापरत्वबुद्धं प्रति

ह्रपेण बोध्यम् । तथा च यद्धिकरणक्षणावृत्तित्वस्य व्याप्या यत्समयवृत्तिः चंसप्रति-योगिता तस्य तत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तिरिलर्थः । अत्रच यद्धिकर्णसमयेत्युक्ती तद्भटाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वस्यैव तदुत्पत्तिसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिपूर्वविनष्ट-पटादौ सत्त्वेन व्याप्तिमञ्जः स्यादिति क्षणत्वेनैव समयो निवेशनीय इति भावः । स्ववत्तीति । अत्र खपदद्वयं यत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तित्वेनाभिमतं तत्समयव्यक्ति-परं, कालावृत्तित्वं तादशकालवृत्तित्वसामान्याभावस्तेन न खपदेन द्वितीयक्षणा-द्युपादानसंभवः । अन्यथा द्वितीयादिक्षणगृत्तिष्वंसप्रतियोगियत्किचित्पर्वकाला-वृत्तित्वस्योत्पन्नघटादौ सत्त्वेन तस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तित्वस्याप्युत्पत्तित्वप्रसंगात् । तादशाभाववैशिष्ट्यं स्वर्शात्तःवे सामानाधिकरण्यसंबन्धेन बोध्यम् । नन मुळे महाप्रलये घ्वंसरूपसमयेनैव क्षणव्यवहार उपपादनीय इत्यक्तं तच संगच्छते । म्बंस्य क्षणत्वे सृष्टिकाळेऽपि ध्वंसरूपस्थलकालस्य क्षणत्वेन व्यवहारापतेः। यदिच चरमध्वंसव्यक्तेरेव तद्यक्तित्वेन क्षणत्वं नान्यध्वंसस्येत्युच्यते तदा कुतो नान्य-ष्वंसस्य तद्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयता चरमष्वंसस्यैव तथात्वमित्यत्र बीजालाभ इत्यतो यथा नान्यध्वंसस्य तद्यक्तित्वेन क्षणव्यवहार्विषयत्वं तथा विशेषणं प्रदर्शयति—स्ववसीति । तादशसमयथरमध्यंस एवेति भावः ॥ इति काळ-प्रन्थः ॥ कारिकास्यहेत्रशब्दस्य मुळे बीजमिति व्याख्यानं कृतं तच संगच्छते। कारणेऽपि कचिद्वीजशब्दप्रयोगात् । परापरत्वबद्धी दिशोऽकारणताच । अतो बीजशब्दस्य प्रकृते प्रयोजकार्यकतामाह्-बीजिमिति। नजु पर्त्वापरत्वाभ्यामेव

दूरान्तिकादिघीहेतुरका नित्या दिग्रच्यते ॥ ४६॥ उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिच्यपदेशभाक् ।

दिगेव । दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया लाघवादेका दिक् सिद्ध्यतीति भावः ॥ ४६ ॥ नतु यद्येकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथग्रुपपद्यत इत्यत आह—उपाधिभेदादिति । यत्पुरुषस्योदयगिरिसश्चिहिता या दिक् सा तत्पुरुषस्य प्राची । एवग्रुदयगिरिव्यवहिता या

दिनकरी।

परत्वापरत्वे निमित्ते तत्र दिक्षिण्डसंयोगस्तत्र दिगिति क्रमेण परम्परया दिशसद्धुद्धौ निमित्तत्वं बोध्यम् । अत्रापि बुद्धिपर्यन्ता-नुधावनं दैशिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुं तादृशपरत्वाप-रत्वाप्र्यामेव तद्दनुमितेः संभवादिति ॥ ४६ ॥ प्रतीच्यादीत्यादि-नोदीच्यादिपरिमहः । मूले उपाधिति । वस्तुतो दिश एकत्वेऽपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसंज्ञामेद इति भावः । प्राच्यादिसंज्ञामु निमित्तभूतानुपाधीनाह—यत्पुरुषस्येति । पुरुषस्येति पदार्थमा-त्रोपळक्षणम् । पश्चम्यर्थे षष्टा । दिक् मूर्तम् । एवममेऽपि । तथाच

रामरुद्री।

दिशोऽनुमानसंमवातद्विद्धपर्यन्तानुधावनमफलमिखत आह — अत्रापीति॥४६॥ अयमसात्मिहित इत्यादिप्रयोगात्पुरुषादिलेव प्रयोक्कमुनितं नतु पुरुषस्थेखत आह—पञ्चम्यर्थं इति । अवधित्वं पष्पम्यर्थः । पुरुषाविधकोदयगिरिसाधिःध्यवति दिक् तस्य प्राचीत्यर्थः पर्यवसितः । अवधित्वं सहस्पर्यवन्धविशेषः । सेति । तन्मूर्ताविष्ठिका महती दिगित्यर्थः । नातः स्नीलिक्ननिर्देशासंगतिः । संयोगापेक्षयेखस्यापि तादृश्चंयोगाविधकत्वमेवार्थः। तस्य च अल्पतरत्वे अन्वयः। उद्यगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तेखस्य तादृश्चंयोगादिपर्याप्तेखर्थः । सादिना तद्दर्यं युक्तसंयोगादीनां पुरुषित्रश्चर्ययेयाचिष्ठकानं परिमदः । तेषु पर्याप्तसंस्थया अपेक्षावृद्धिविशेषविषयत्वरूपेव गुणेषु गुणानक्षीकारात् । यद्द्रा मथुरानिष्ठो यः परंपर्योद्दयित्येविषयंत्वरूपेव गुणेषु गुणानक्षीकारात् । यद्द्रा मथुरानिष्ठो यः परंपर्योद्दयित्येविष्ठसंयोगसद्धद्व ये मूर्तास्तर्याप्तसंस्येयर्थे तात्पर्याक्ष दोषः । संस्थात्याप्त्वत्व च संस्थासमानाधिकरणप्रतियोग्यद्वित्तमेदप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वमेव वतु व्यापकसामानाधिकरण्यादिकं तथासति सस्यापि सम्याप्तवा-पातात् । मूर्तवृत्वितिदिसुपाधीनामेव प्राच्यादिकपत्वमिस्वभिष्ठाभिप्रावेष । अन्यसा तु ।

दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुसिश्वहिता या दिक् सोदीची । तद्यवहिता त्ववाची । सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुचरतः स्थित इति नियमात् ॥ आत्मानं निरूपयति—

दिनकरी।

यद्पेश्वयोदयगिरिसिन्निहितं यन्मूर्तं सा ततः प्राचीत्यर्थः । तद्पेश्व-योदयगिरिसिन्निहितत्वं च तिन्निन्नोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेश्वयात्पर्व-रोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् । इत्यं च मधुरायाः प्राच्यः प्रयाग इ-त्यत्र मधुरानिन्नोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्याप्यसङ्कापर्या-प्र्यं काशीतः प्रतीच्यां प्रयाग इत्यत्र काशीनिन्नोदयगिरिसंयुक्त-संयोगपर्याप्तसङ्काव्यापकसङ्क्ष्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्त-संयोगपर्याप्तसङ्काव्यापकसङ्क्ष्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्त-संयोगपर्याप्तसङ्क्षाव्यापकसङ्क्ष्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्त-संयोगपर्याप्तसङ्क्षाव्यापकसङ्क्ष्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयो-गवन्मूर्तवृत्तिः प्रयागः । एवमन्यत्रापि बोधा ऊहनीयाः । तन्नि-ष्ठोदयाचळसंयुक्तसंयोगपरम्पराघटकं यन्मूर्ते तत्प्राचीत्रपि वदन्ति । दीिषितिकृतस्तु दिक्काळी नेश्वरादितिरच्येते मानाभावात् तत्तत्काळो-पाधिदिगुपाधिविशिष्टादीश्वरादेव श्वणदिनप्राचीप्रतीचीत्यादिव्यवहा-रोपपत्तेरित्याद्वः । अत्र नव्याः । ईश्वरस्य दिक्काळस्थत्वं तत्तज्ञीवस्य वेति विनिगमनाविरहेणातिरिक्तयोस्तयोः स्वीकारः । नचात्र जीवस्य

रामरुद्री।

ताद्दशमूर्ताविच्छिष्ववृत्तिरिति शान्दवोधो वर्णनीयः । संख्याच्यापकेति । व्यापकत्वमत्र न ताद्दशसंख्यासमानाधिकरणप्रतियोगयवृत्तिमेदप्रतियोगितानव-च्छेदकलं तथासति सस्य व्यापकत्वेनातिप्रसङ्गात् । नापि स्वभिष्वत्वे सति ससमानाधिकरणतादशमेदप्रतियोगितानवच्छेदकलं विभिष्वपुरुषीयापेक्षानुद्धि-जन्यसजातीयसंख्यामाद्य संख्यान्तरस्थापि व्यापकत्वापत्त्या अतिप्रसङ्गतादव-स्थ्यात्। परंतु स्वसमानाधिकारणतादशमेदप्रतियोगितावच्छेदकनिकक्तसंख्याकत्व-मेवेति न काशीतः प्रतीच्यां काशीति व्यवद्यारापत्तः। आहुरिस्यनेन वीविति-कृन्मते अस्वरसः स्चितः। तद्वीजं तु इदानीतदानीमिस्यादिप्रयोगाणां तत्तदुपाध्य-विद्यस्य विषयत्वोपगमे प्रत्येकं जीवमाद्य विनिगमनाविरहेण अतिरिक्तका-स्थितः। नव कार्यमात्रजनकत्वेन कृतस्यस्य विषयत्वोपगमे प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहेण अतिरिक्तका-स्थितः। नव कार्यमात्रजनकत्वेन कृतस्यस्य त्येव जन्यमात्रजनककारुष्पता सुक्ता नतु जीवस्य तत्र तस्याकृतस्वादिति विनिगमकमस्तिति वाच्यम्। कार्यमात्रं प्रति ईश्वरीयकृतेरेव हेतुत्वेन कृत्वत्वात्कर्तुः कार्यजनकत्वे मानाभावादिति । सत्तप्य एतादृशास्त्रस्यं स्पर्धकर्तुं नवीनमतमुपन्यस्यति—स्वत्र नव्या दति ।

आत्मेन्द्रियाचिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥४०॥ आत्मेन्द्रियाचिष्ठातेति। आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादि-

दिनकरी।

जगज्जनकत्वं परत्वापरत्वजनकत्वं च कल्प्यमीश्वरस्य तु क्रुप्तमिति लापविमिति वाच्यम् । संबन्धघटकयोर्दिकालयोर्जगज्जनकत्वाकल्पना-हिकालोपाधीनामेव जगज्जनकत्वकल्पनात्परत्वापरत्वयोर्गुणत्वे एव मानाभावः सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्यामेव परापरव्यवहारोपपत्तेरिति वदन्ति ॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥ सुखदुःखादीति । आदिना ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्ममावनापरिग्रहः । यद्यप्यात्मत्वस्थान्यात्म-न्यप्रसक्षत्वेऽपि खात्मनि खरूपतो मानसप्रसक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि सकलात्मसाधारणानुगतप्रस्रक्षासंभवेन जातिरूपं तन्न सिध्यति अनेकसमवेतत्वघटितजातित्वप्रहे उनेकव्यक्तिप्रहहे तुत्वस्य सर्वसिद्धत्वादिखनुमानमेव तत्र प्रमाणमिखभिप्रायेण सुखदुःखादि-समवायिकारणतावच्छेद्कतया तत्सिद्धिः प्रदर्शिता । अथ सुख-त्वाद्यवच्छित्रं प्रत्यात्मत्वेन कारणत्वे मानाभावः । सुखदुःखद्वेष-भावनाधर्माधर्मान्त्रति यथाक्रमं धर्माधर्मानिष्टसाधनत्वादिज्ञानातु-भवविद्वितनिषिद्धकर्मणां समवायसंबन्धेन निमित्तकारणत्वावश्यक-तयाऽतिप्रसङ्गाभावाद् भावकायीणां ससमवायिकारणकत्वनियमस्य तु द्रव्यत्वेन तत्तव्यक्तित्वेन वा समवायिकारणत्वमादायैवोपपन्न-

रामरुद्री।

दिकालोपाधीनामिति । नवनं प्रन्यकृदुक्तकाललक्षणमसंभवप्रसमिति वाच्यम् । नवीनानां प्रन्यकृदननुयायित्वादिति भावः । वदन्तीत्वनेन अत्राप्य-स्तरसः स्वितस्वद्वीजं तु नानोपाधीनां कारणताकृत्यनमपेद्वय एकस्य महाकालस्य कारणताकृत्यनमेवोचितं लाधनात्कालस्य जगत्कारणत्वेऽपि उक्तरीत्यातिरिक्तकाल-सिद्धिसंभवाचेति व्येयम् ॥ इति दिग्प्रन्थः ॥ नन्वहं सुलीत्यादिप्रतीत्या आत्म-त्वेनात्मनो विषयीक्ररणात् प्रत्यक्षमेवात्मत्वे प्रमाणं संभवति तत्कयं मूळे सुलादि-सम्वायिकारणता किंचिद्वच्लिक्षा कारणतालादित्यनुमानं तत्र प्रमाणत्वेन द्वितमित्याशङ्कते—यद्यपीति । स्वक्रपतः खांशे किंचिद्यमाप्रकारकेत्ययः । सक्लात्मसाधारणम् सक्लात्मविशेष्यकम् । सनुगतप्रत्यक्षम् सक्लान्त्रसाधारणम् सक्लात्मविशेष्यकम् । सनुगतप्रत्यक्षम् सक्लान्त्रसावाद्वप्रत्रक्षसम् । प्रकारकत्वस्य समासल्वप्तप्रक्षायंत्वात् । जाति-सि॰ गु॰ १८

समवायिकारणतावच्छेदकतया सिघ्यति। ईश्वरेऽपि सा जातिर-स्त्येव अदृष्टादिरूपकारणामावाच सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस

दिनकरी।

त्वादिति चेदत्र प्राञ्चः कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्विन्यमात् तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्। नच तावता सुख-त्वाद्यवच्छित्रं प्रति सत्त्वेन द्रव्यत्वेन वा कारणत्वमस्तु अदृष्टाद्दे-विभित्तकारणत्वादेवातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम्। व्याप्यछप्नभूत्व-धर्में कारणतावच्छेदके संभवति व्यापकधर्मेण कारणत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादिसाद्दः। वस्तुतस्तु—मनसि ज्ञानोत्पत्तिवारणाय ज्ञानत्वाद्यवच्छित्रं प्रसात्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति। नतु तथाप्या-त्मत्वजातेभेगवदात्मसाधारण्ये मानाभाव इस्रत आह्—ईश्वर् इति। "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य" इस्रादिश्चतावात्मपद्व्यवहारादिति मावः। नतु तर्दाश्वरे सुखाद्युत्पत्तिः कृतो न भवतीस्रत आह्—अदृष्टादीति। आदिना शरीरपरिप्रदः। नतु तथापि निसस्य

रामरुद्री।

कपमिति । तथाचात्मलस्य स्वरूपतः प्रसक्षत्वेऽपि तद्गतजातित्वं न प्रसक्ष-सिद्धमिति भावः । नतु सुखादीनामात्मभिन्ने उत्पादी निमित्तकारणाभावादेव न संभवति किमर्थमात्मनस्तत्र समवायिकारणतेलाशङ्कते-अधेति । कार्यताव-च्छेदकत्वनियमादित्यस्य समवायिकारणेत्यादित्तेन निमित्तकारणजन्यतावच्छेदक-त्वेनापि सुखत्वस्य समवायिकारणजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि नोक्तनियमस्य भन्नः। अन्याय्यत्वादिति । अनेकव्यक्तिषु कारणताकल्पने गौरवादिति भावः। नन्वत्र कारणता न फलोपधायकतारूपा तस्या द्रव्यत्वेन कारणतावादिनापि आत्मन्यस्वीकारात् किंतु खरूपयोग्यतारूपैव सा च कारणतावच्छेदकरूपैवेति नवद्रव्येषु द्रव्यत्वस्य क्रुप्तत्वाच तत्कल्पनागौरवमित्यखरसादाह—वस्तु-तस्त्वित । आवश्यकमितीति । तथाच सुखसमवायिकारणतावच्छे-दकत्या तन्त्रस्टाविप ज्ञानसमवायिकारणतावच्छेदकत्यैव तत्सिद्धिरिति भावः । **बानं** प्रखात्ममनः धेत्रेगस्य हेतुरवेन घटादौ तदमावान्मनस्येव व्यभिचारः प्रदर्शितः । एवमिच्छादिधं प्रति ज्ञानादेः कारणत्वेन तदभावादेव मनसि तदापा-द्नासंभवेन ज्ञानमात्रातुस मम् । इत्थं च कार्यवृत्तिजातेस्तदविक्वनस्याकसिक-त्वापत्तिवारणाय किंचित्कार्शजन्यतावच्छेदकत्वनियम एवाज्ञीकियते नतु समवा-यिकारणजन्यतावच्छेदकत्वनियमोऽपि तदनभ्युपगमे क्षतिविरहादिखात्मत्वं न . पूर्वोक्तयुक्त्या सिद्धतीति पूर्वपक्षोऽपि निरवकाश इति भावः । सुखाद्युत्पत्तिरित्तन्त्र

स्तर्यमोग्यस फलावश्यम्मावनियम इत्यसाप्रयोजकतात् । परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् । नच दशम-द्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः । इन्द्रियाद्य-

सक्रपयोग्यत्वे फळावश्यंभाव इति नियमेनेश्वरस्य स्वरूपयोग्यत्वे फळोपधानापत्तिरित्यत् आह—नित्यस्येति । अप्रयोजकत्वा-दिति । जळपरमाणौ स्नेहानुत्पत्त्या ताहश्चनियमे मानाभावादिति भावः । नन्वीश्वरेऽदृष्टं कृतो नोत्पद्यतः इति चेन्न । मिथ्याज्ञान-रूपकारणाभावात् । मिथ्याज्ञानस्याहेतुत्वे च मुक्तात्मन्यप्यदृष्टोत्प-तिप्रसन्नः । वेदस्थात्मपदादेर्ज्ञानादिमति ळक्षणापत्तिरित्यस्वरस् आहुरित्यनेन सूचितः । इन्द्रियाद्यधिष्ठातेति मूळमात्मनि प्रमाण-

रामरुद्री।

भादिना ज्ञानपरिप्रदः । भतएव तदापत्तिवारकशरीरस्यादिपदेन प्रदृणं सार्यकम् । **ज्ञानं** प्रति शरीरस्य स्नावच्छित्रभोगजनकादप्टवत्त्वसंबन्धेन हेतुता तदभावादेव मुक्तस्य न ज्ञानोत्पत्तिरिति भावः । अदृष्टशब्दस्यात्र धर्मोऽर्थः सुखं प्रति तस्यैव कारणलादिति ध्येयम् । कुतो नोत्पद्यत इतीति । अथेश्वरस्य शरीराभावेन तदीयश्चमाञ्चमकर्माभावादियमापत्तिरयुका नहास्मदादिश्चमादिकर्मणा ईश्वरेऽदृष्टी-त्पत्तिरापाद्यितुं शक्या चैत्रकियया मैत्रात्मन्यदृष्टोत्पत्तिवारणाय कियाया अवच्छे-दकतासंबन्धेन खकारणीभूता या कृतिखद्वत्त्वसंबन्धेनैवादष्टकारणतायाः स्त्रीकर्• णीयत्वादीश्वरकृतेरस्मदादिशरीरानवच्छित्रतया अवच्छेदकतासंबन्धेन अहेत्-लात् । नच खजनककृतिमत्त्वसंबन्धेनैव कर्मणोऽदृष्टहेतुलम्लु चैत्रक्रियायां मैत्रीयकृतेरजनकत्वाज पूर्वोक्तापत्तिरेवं च कार्यमात्र एवेश्वरकृतेः कारणत्वेन ईसरे अद्द्यापत्तिः संभवत्येवेति वाच्यम् । कालिकसंबन्धाविच्छन्नकार्यत्वाव-च्छित्रकार्यतानिरूपितकालिकसंबन्धावच्छित्रकृतित्वावच्छित्रकारणतायाः क्रुति-मात्रे सत्त्वात् तद्भिन्नायां विशेषकारणतायामीश्वरकृतौ मानाभावादिति चेन । जीवादष्टवशेन ईश्वरपरिगृहीतरामकृष्णादिशरीरचेशया ईश्वरकृतिजन्यत्वस्तीका-रात् तच्छरीरचेष्टाया जीवीयकृत्यसाध्यतयाऽवच्छेदकतयेश्वरकृतिजन्यत्वमावश्यकं असवीयचेष्टातो विलक्षणत्वात्। नच तदीयमुखप्रसादमालिन्याभ्यां सुखदुःखयोर-नुमानाद्गोगस्यापीश्वरे प्रसन्न इति वाच्यम् । ईश्वरक्षरीरे अहं खामीत्युपासनया कस्यचित्तच्छरीरमित्युपगमात् परंतु जीवासाध्यचेष्टोपपत्तये भूतावेशन्यायेन तच्छ-रीरे अवच्छेदकतयेश्वरकृतिकल्पनादिति नानुपपत्तिछेशोऽपीलवघेयम् । मुक्ता-त्मन्यपीति । जीवन्युकात्मन्यपीत्यर्थः । परममुक्तस्य शरीराभावेन कर्मण एवा-

[.] १ 'स्यामि' इति पाठान्तरम्.

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः।

िषष्ठाता इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसंपादकः ।
यद्यप्यात्मनि अहं सुसी दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविषयतमस्त्येच

परतया व्याचष्टे—इन्द्रियाणामिति । आदिपद्संप्राह्यमाह— श्वरीरस्थेति । परम्परया जनकतासंबन्धेनावच्छेदकतासंबन्धेन बा। चैतन्यं ज्ञानवत्त्वम् । एतेनात्मनि प्रमाणं दर्शितम् । अचे-तनं चेतनाधिष्ठितं कार्यं करोतीति व्याप्तेः । अहं सुस्तीत्यादि नाहं

रामरुद्री।

भावात् । मिध्याज्ञानपदमपि शरीरे आत्मज्ञानजन्यवासनापरं अन्यथा तादश-ज्ञानविरहदशायां अद्दष्टानुत्पादप्रसङ्घात् जीवन्युक्तस्य आत्मसाक्षात्कारेण तादय-बासनानाशेऽपि प्रार्व्यवलात्तकार्यस्य शरीरस्य न नाश इति बोध्यम् । मुळे इन्द्रियाणामधिष्ठातेति । अधिष्ठातृशब्दस तिष्ठिकियाजनकार्यकत्वे प्रद-रयायन्मेयोऽयमिखनेन गतार्थता स्यात् तिष्ठव्यापार्जनकन्नानजनक इस्रय-करवे च गौरवमतस्त्रज्ञिष्टज्ञानवत्त्वसंपादकतार्थंकता इन्द्रियाणामित्यादिना मुळे इशितेति । अवच्छेदकतेति । ययप्यवच्छेदकतासंबन्धेन तरीयज्ञानं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन तदीयशरीरस्य हेत्तताया आवश्यकतयावच्छेदकत्वोपादाने खण्डशरीरसमकालोत्पन्नज्ञानव्यक्ती द्वितीयक्षणोत्पन्न-प्रयोजनामावस्तथापि कण्डशरीरस्य पूर्वमसत्त्वेनाकारणतया व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभावासंभवः परंत तत्समवेतगुणानां तदीयशरीरेणैवावच्छेदावच्छेदकभावनियमोपगमादेव घटादीनां न ज्ञानावच्छेदकत्वमिति भावः । तथावीत्तरत्र मुलोक्तं ज्ञानी-पधानं उक्तान्यतरसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वमेत्रेति पर्यवितम् । एतेनेति । इन्द्रि-बाणि शरीरं च ज्ञात्रधिष्ठितं अचेतनत्वे सति उक्तान्यतरसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वा-द्वास्यादिवदिखनुमानमात्मनि प्रमाणं दर्शितमिखर्यः । अत्राधिष्ठितत्वं सहकृतत्वं, तच खभिन्नत्वे सति खजन्यकार्योपधायकत्वं, खस्मिन् खसहकृतत्वाप्रतीतेः स्वभिन्नत्वनिवेशस्त्रया चोकानुमानेनेन्द्रियादिभिन्नज्ञातृसिद्धिः । ज्ञानोपधायके शात्मनि व्यभिचारवारणाय हेती सलन्तं, न चेश्वरमादाय साध्यसत्त्वाच व्यभिचार इति वाच्यम् । सहकारिताघटकजन्यतायाः कार्यत्वानवच्छित्राया एव प्रकृते निवेशितत्वादीश्वरजन्यत्वस्य ज्ञानेऽसंभवाच तदीयकृतेरेव कार्यमात्रे कारणत्वादिति भ्येयम् । यद्यपि शरीरस्य ज्ञानाकारणत्वेन तत्र चेतनसङ्कृतत्वं दुर्घटं तथापि चेतनाधिष्ठितत्वं उक्तान्यतरसंबन्धेन चेतनप्रयोज्यतत्तित्वयावत्त्वमेव । प्रयोज्यत्वं च जन्यतज्जन्यसाधारणं तेन छिदां प्रति चेतनस्याकारणत्वेऽपि तत्कारणप्रवृत्ति-कारणत्वेन दृष्टान्तस्य न साध्यवैकल्यमिति विभावनीयम् । अचेतनसिति ।

तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपाद्यितुं न शक्यते इत्यतः प्रमाणान्तरं
दुर्श्वयति—करणिमिति । वास्यादीनां छिदादिकरणानां
कर्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम्, एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानामपि फलोपधानं कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्ता कल्प्यते ॥ ४७॥ ननु शरीरस्थैव कर्तृत्वमस्त्वतः
आह—शरीरस्येति । ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव ग्रुक्तात्मनां
त्वन्मत इव मृतशरीराणामपि तद्मावे का क्षतिः प्राणामा-

दिनकरी।

जानाम्यहं करोमीत्यादिपरिमहः । नचात्मा तावन्न प्रत्यक्ष इति सूत्रभाष्यविरोध इति वाच्यम् । आत्मतत्त्वविवेके परात्माभिषायेण भाष्यव्याख्यानस्य प्रदर्शितत्वात् । विप्रतिपन्नं प्रतीति । अहमिति प्रतीतेः शारीराद्यतिरिक्तविषयकत्वे विप्रतिपन्नं प्रतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ नैयायिकमते यथा मुक्तात्मनां ज्ञानाभावेन न ज्ञानाधिकरणत्वरूपं वैतन्यं तथा ममापि मते मृतशरीरस्य न वैतन्यमिति शरीरमेवान्तमिति वादी चार्वाकः शङ्कते—ननु चैतन्यमिति । ज्ञानादिकं ज्ञानाद्यधिकरणत्वम् । तद्भावे ज्ञानाद्यभावे । ननु तव मते

रामरुद्री।

ययपि करणं हि सक्र्नकमिति व्याप्तः प्रदर्शिता यद्यत्करणं तत्तत्कलेपहितकारणम्। तत्स्वकर्ष्टकं तदुपधाने तत्कर्नृसहकृतमिति तद्यात्। व्यापारवत्कारणस्य करणत्वे वक्षुः संयोगेन जानातीति प्रयोगानुपपत्या फल्लोपहितकारणलस्यैव तत्त्वात्सहः
कृतत्वं पूर्वनिरुक्तमेव एतादशसामान्यमुखव्याप्तिरेवोत्तरत्र मूळे वास्यादीनामित्यादिना द्श्रीयिष्यते तथापि आत्मनि उक्तनियमस्य व्यभिनारः समिन्नतज्ज्ञानकर्तुरप्रसिद्धेः हेतोईष्टान्तपक्षसाधारण्यानुरोधेन उक्तनियमस्य व्यभिनारः समिन्नतज्ज्ञानकर्तुरप्रसिद्धेः हेतोईष्टान्तपक्षसाधारण्यानुरोधेन उक्तनियमस्याश्रयलानुकूलकृतिमत्त्वतदन्यतररूपतत्तिक्वयकर्तृत्वघटितलाद्गौरवं चेत्यालोच्य तादशब्याप्तेरेवायं परिष्कार

सादतः । ययद्चेतनं यत्करोति यदुपधायकं भवति तत्तदुपधाने चेतनाधिष्ठतं
भवतीति तद्यंः । चेतनाधिष्ठतं पूर्वं निरुक्तमेवेत्युक्तानुमानेन चक्षरादिभिन्नज्ञातुसिद्धिः चेतनाचेतनयोरेकत्वासिद्धिरिति भावः । उक्तानुमाने वास्यादिरेव दष्टान्तः
उत्तरमूलप्रन्यानुसारादिति भावः ॥ ४२ ॥ द्यरीरमेवारमेति । तथाचोक्तहेतोरसिद्धिरिति भावः । ज्ञानाद्यिकरणत्वमिति । कालिकादिना ज्ञानादेः
कालादाविप सत्वेन तेषामिप चेतनत्वापत्त्या समवायाविक्षमञ्जावाद्यादारत्वमेव

वेन ज्ञानामावस्य सिद्धिरिति चेन । शरीरस्य चैतन्ये वाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे सरणानुपपचेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पाद्विनाशशालित्वात् । नच पूर्वशरीरोत्पनसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पाद्यत इति वाच्यम् । अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् । एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिने स्थात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुतात् तदानीमिष्टसाधनत्वानुमावकाभावात् मन्मते तु जन्मान्तरा-

दिनकरी।

मृतशरीरे चैतन्याभावः किंनिबन्धनः मन्मते तु प्राणविशिष्टात्मनो विरह एव तत्र प्रयोजक इत्यत आह—प्राणाभावेनेति । तथा च छाषवात् प्राणाभावश्चेतन्यविरहे प्रयोजक इति भावः । चार्वाकमतं परिहरति—नेति । सरणानुपपत्तिरिति । अतुभ्याश्चयस्य बाल्यशरीरस्य तदानीमभावादिति भावः । ननु बाल्यशरीरं तदास्त्येवेत्यत आह—शरीराणामिति । संस्कार उत्पाद्यत इति । तथा च स्वप्रयोज्यसंस्कारवत्त्वसंबन्धेन बाल्यशरीरसमवेतानुभवस्य स्थविरशरीरे सत्त्वान्न स्मरणानुपपत्तिरिति भावः । गौरवस्य फळमुखत्वाद् दूषणान्तरमाह—एवमिति । न स्थादित्यत्र हेतुमाह—इष्टेति । तद्वेतुत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वात् । तदानीं स्तन्यपानप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले । ननु प्रवृत्त्यव्यानुप-पत्तिस्ति । सन्त्यवापि समानेत्याशङ्कय स्वमते प्रवृत्त्यव्यानुपर्णतं परिहरति —मन्मते त्विति । अन्यद्पीति । इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थः । अत्र तु स्वन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनत्वस्ररणे तु । आत्मनो

रामरुद्री।

वैतन्यमिति भावः । उत्पाद्यत इतीति । नतु पूर्वपूर्वशरीरिनष्ठसंकारेणोत्तरोत्तरश्चरीरे संस्कारोत्पत्तावि न स्मरणोपपत्तिः स्थविरश्चरीरे बाळकशरीरगताजुभवस्य स्वजन्यसंस्कारवत्त्वसंबन्धेन विरहादिस्यत आह—तथाचेति ।
गौरवस्य अनेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनरूपगौरवस्य । फल्रमुखत्वादिति । फल्रं
विचारफल्लं शरीरस्यारमत्वनिवयः, तन्मुखत्वात्तदुत्तरकालीनत्वात् इत्यर्थः ।
फल्रं मुखं पूर्वकालीनं यस्येति व्युत्पत्तेः, तथाचोत्तरकालीनगौरवज्ञानस्य पूर्वकाकीननिवयमप्रतिवन्यकत्वासंभव इति भावः । इष्टसाधनत्वाद्नयद्पीत्यर्थं

तुभृतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं सरणादेव प्रवृत्तिः। नच जन्मा-न्तरातुभृतमन्यद्पि सर्यतामिति वाच्यम्। उद्घोधकामावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्घोधकं कल्प्यते इत्थं च संसारस्यानादितया आत्मनोऽनादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासम्भवानित्यत्वं संभवतीति बोघ्यम्॥ ननु चक्षुरादी-नामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साध-

दिनकरी।

नित्यत्वं साघयति-इत्थं चेति । स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकुलेष्टसाघन-तास्मरणे च । प्रागभावस्य नाशसंभवादाह—भावस्थेति । नाशासंभवादिति । नाशं प्रति जन्यभावत्वेन हेतुत्वादात्म-नोऽनादित्वेन जन्यमावत्वरूपहेतोरमावेन नाशासंभवादित्यर्थः॥ इति चार्वोकमतखण्डनम् ॥ ततु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्त्वित । करणत्वं च व्यापारवत्त्वे सित कारणत्वं, भवति हि चक्षुरादौ चक्षुःसंयोगादिरूपव्यापारवित चाक्षुषज्ञानाव्यवद्वितपूर्वकालवृत्तित्वम् । न तु फलोपहितत्वं, राज-सूरेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यादौ यागादिनिष्ठकरणत्वादावप्रसङ्गा-त्करणत्वकारणत्वयोरविशेषप्रसङ्गात । कर्तृत्वं च यद्यपि क्रियान-कुछक्विमत्त्वं न संभवत्यचेतने चक्षुरादौ तथापि पूर्वपश्चिणाति-रिक्तसात्मनः कुलादीनामात्मसमवेतत्वस्य चानङ्गीकरणात् कुला-श्रयत्वमपि चक्षरादीनामस्त्वित्यर्थः । नन्वेकस्वैव करणत्वे कर्रत्वे कर्टकरणादिव्यवहारभेदोऽनुपपन्न इत्यत आह - विरोध इति । विरोधे विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वे । तथाच कर्तृत्वकरणत्वादि छक्ष-णोपाघेर्भेदात्कर्त्करणादिव्यवहारभेदोपपत्तिरित्याशयः। न चैतन्य-मित्यत्र विशेष्यत्योपश्चितस्याभावस्य तच्छब्देन परामर्शसंभवा-

रामरुद्री ।

इतीति । तथा च सर्वेषां जातिस्मरत्वापत्तिरिति भावः । मूले अनायसेसस्मान् गसेस्यर्थः । अन्ययेष्टसाधनतानुभवाभावेनोद्वोधकाभावेन स्मरणासंभवेन च अवस्यसंभवेन बालः शुष्ककण्ठो भ्रियेतेति भावः । अप्रसङ्गादिति । तादात्म्ये-नाव्याप्तेरिस्यर्थः । यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्वत्वाभावादिति भावः । नन्वव्यवहित-

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥४८॥
कामानादत आह—तथात्वमिति । तथात्वं चैतन्यम् ।
उपघाते नाशे सति । अर्थाचश्चरादीनामेव । कथं स्मृतिः
पूर्वं चश्चषा साक्षात्कृतानां चश्चरमावे सरणं न सात् अतुः
मवितुरमानात् अन्येनानुभृतसान्येन सरणासंमनात् अतुः

दिनकरी।

स्याचंष्टे—तथात्वं चैतन्यमिति । उपघातपदस्य केवडावयवनाशएव प्रयोगस्तदाह—नाश्च इति । मृछे उपघाते कथं स्पृतिरित्युक्तम् , तत्रोपघातः केषामित्याकाङ्कायाः सत्त्वादाह—अर्थादिति । तथाचैकमेवेन्द्रियाणामिति पदमाकाङ्कावशादुमयत्र संबध्यत इत्याशयः। कथं स्पृतिरिति मूछेनेन्द्रियाणां चैतन्यपक्षे चस्तुरभावे स्पृत्यमाव आपादितस्तत्र हेतोरनुक्तेः स्वयं हेतुं पूरयन्नर्थमाह
—पूर्व चक्षुषेति । नन्विन्द्रियान्तरेणैव स्पृतिभेविष्यतीत्रतः
आह—अन्येनानुभृतस्येति । अत्र हेतुमाह—अनुभवेति ।

रामरुद्री।

पूर्ववृत्तित्वमवश्यं कारणतावच्छेदकसंबन्धेन विवक्षणीयं तथाच खजन्यापूर्व-संबन्धस्येव प्रकृते तथालाश्वाञ्चाप्तिरन्यथा व्यापारवत्त्वोपादानेऽपि विशेष्यदला-सत्त्वेन यागस्याकरणत्वापत्तेरिखतो दूषणान्तरमाह-करणत्वेति।इदं वाव्य-वहितपूर्ववृक्तित्वमेव कारणत्वमित्यभित्रायेण । वस्तुतोऽरण्यस्थदण्डादौ कारणता व्यवहारानुरोधेन नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वेन न तयो-र्मेदानुपपत्तिगन्धोऽपि । व्यवहारमेदो व्यवहारवैछक्षण्यं तच परस्परविरोध एव नत्वानुपूर्वीमेदोऽत्र भेदशब्दार्थः। एकार्थकयोरपि घटकुम्भशब्दयोत्तयादर्श-नादसङ्खलापतेः । नन्वेवं कर्तकरणपदयोः पर्यायतापत्तिरेकार्थकत्वात् । न चेष्टा-पत्तिः कर्तृप्रयोगस्थके करणश्र-दाप्रयोगादिस्यत आह-तथाचेति । भेदोप-पितः वैलक्षण्योपपत्तिः। तद्पि विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमेव । केवलावयवेति। अवयविर्हितावयवेल्यः । अवयवनाशेऽप्यवयविनो नाशस्यावश्यकत्वात्केवले-त्युक्तम् । नत्ववयविनाशव्यवच्छेदाय तदुक्तिः, एवकारेणैव तत्तिद्धेः । उमय-त्रेति । इन्द्रियाणामित्यस्य तथात्वं नाश इत्युभयोरित्यर्थः । घटाचनुमवोत्तरं पटादाविति । नच घटविषयकस्मरणं प्रति घटविषयकानुभवत्वेन कारणत्वे नैष दोष इति वाच्यम् । तथासति विषयभेदेनानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः। तयोर्डेत्हेत्मद्भावस्वीकारादिति । अनुभवसारणयोः कार्यकारणमाव-खीकारादिलायै: । तथा च विषयतथैक: समवायेन चैक: कार्यकारणभाव इति मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्। भवसरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः॥ ४८॥ नतु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु

यद्यपि व्यधिकरणयोः कार्यकारणभावविरहात्सामानाधिकरण्येनेत्युक्तिर्विफळा तथापि यत्र विषयतासंबन्धेन स्पृतिस्तत्र विषयतासंबन्धेनानुभव इतीहशविषयत्वघितसामानाधिकरण्यप्रयासस्या
कार्यकारणभाव आवश्यकः आत्मनिष्ठसामानाधिकरण्यघितकार्यकारणभावेन घटाधनुभवोत्तरं पटादो विषयतासंबन्धेन स्पृत्यापतेरवारणादिति चश्चःकर्तृकानुभवस्य घटे सस्वादिन्द्रियानतरकर्लकं स्मरणं तत्र नानुपपन्नसित्याशङ्कानिराकरणाय तथोक्तिः समवायघितसामानाधिकरण्यप्रत्यासस्येति तद्येः। नैत्रस्य घटानुभवकाळे मैत्रस्य घटस्मरणवारणाय तत्तत्युक्षीयत्वनिवेशे पुरुषभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवात् समवायघितसामानाधिकरण्यप्रत्यासस्या तयोईनुहेतुमद्भावसीकारादिति भाव इति
क्येयम् ॥ इतीन्द्रियवादिमतस्वण्डनम् ॥ ४८॥ इन्द्रियाणां
चैतन्यपक्षे यो दोषः सोऽत्र कल्पे नास्तीति सूचितनुमाह—

रामरुद्री।

भावः । एतचापाततः उक्तरीला कार्यकारणभावद्वया(न) द्वीकारेऽपि घटघटल-समवायिवयकिविवैक्त्यकादिप घटत्वप्रकारकसरणापतः । न च प्रकारलः विशेष्यत्वसांसर्गिकविषयताभिः कार्यकारणभावत्रयोपगमात्रेष दोषो निर्विकत्यकस्य तादशिवययताभिः कार्यकारणभावत्रयोपगमात्रेष दोषो निर्विकत्यकस्य तादशिवययताभ्युगगमादिति वाच्यम् । एवमपि घटत्वपटत्वाभ्यां पटघटविषय-कानुभवाद्वटत्वप्रकारकघटविशेष्यकपटत्वप्रकारकपटविशेष्यकसरणापत्तेः कार्ल-केने घटत्वप्रकारत्वपटत्वप्रकारकपटविशेष्यकसरणापत्तेः कार्ल-केने घटत्वप्रकारत्वस्य कार्लकेन पटत्वप्रकारकपटविशेष्यकसरणापत्तेरशक्यपरिहारत्वात् अनायत्वा घटत्वप्रकारकस्य कार्लिकेन पटत्वप्रकारकपटविशेष्यकानुभवः समवायेन घटत्वप्रकारकप्रवायस्य घटत्वप्रकारकस्य विशेष्यकानुभवः समवायेन घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकस्य विशेष्यकानुभवः समवायेन घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकस्य प्रति समवायेन कारणमिति रीला विषयभेदेनानन्तकार्यकारणभावस्य करूपनीयत्वात् । परंतु काल्किविशेषणता-प्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्मरणानुभवयोः कार्यकारणभावाभ्यु-

१ कालिकेन घटलप्रकारकसमनायेन घटलप्रकारकस्य कालिकेन पटलप्रकारकस्य घटनिशेष्यकसरणापचेरित्यपि पाठान्तरम्

नित्यस चैतन्यं सादत आह—मनोऽपीति। न तथा न चैतनम्। ज्ञानादीति। मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षे महत्त्वस हेतु-त्वात् मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः। यथा च मनसोऽणुत्वं तथाप्रे वक्ष्यते॥ नन्वस्तु विज्ञानमेवा-त्मा तस स्तः प्रकाशरूपत्वाचेतनत्वम्। ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः। तस्यापि भावत्वादेव श्वणिकत्वं पूर्वपूर्व-

विनकरी।

नित्यसेति । नतु वथेतात्र मूळे तच्छन्देन पूर्वोपस्थितचैतन्यसेव परामर्शः स्वात्तथा चासङ्गितः स्वाद्त श्राह—न तथा न चेतन्निति । अनध्यक्षं तदा अवेदिति मूळेन अनसक्षेतन्ये ज्ञानादेर-अत्यक्ष्यस्व मुक्त । तत्र हेतुं प्रदर्शयन्नाह—मनस इति । तत्प्रत्यक्षेति । ज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । नन्न अनसोऽणुत्वमेवा-सिद्धमत आह—यथा चेति । अप्रे वक्ष्यत इति । "अयोग-प्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्विमद्देष्यत्य" इति प्रन्थेन साधिवध्यते इत्यर्थः । विज्ञानमेवेति । आत्मनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादात्मेत्युक्तं वस्तुमात्रसेव तन्मते विज्ञानरूपत्वादिति बोध्यम् । अत्र विज्ञानत्वं प्रमेयत्वस्य सत्त्वस्य वा व्यापकं न वेति विप्रतिपत्तिः, तत्र विधिक्षाने प्रवृत्तिविज्ञानमाळ्यविज्ञानं चेति । तत्रायं घट इत्यादि-प्रवृत्तिविज्ञानमाळ्यविज्ञानं चेति । तत्रायं घट इत्यादि-प्रवृत्तिविज्ञानं, अहं जानामीत्याळ्यविज्ञानं तदेवात्मा । तस्य

रामरुद्री।

पगमे एकेन्द्रियेणानुभूतस्य इन्द्रियान्तरेणापि सरणोपपत्तेः समवायघिटतसामाना विकरण्यार्थकस्य सामानाधिकरण्यप्रसासत्त्रयेखस्य मूळेऽभिधानमिति युक्त-सुत्रश्यासः ॥ ४८ ॥ असङ्गतिः स्वादिति । मनसो ज्ञानस्पत्नासंभवानिति मावः । साधिष्यत इत्यर्थ इति । यद्यपि मानसान्यप्रसासं प्रस्ते महत्त्वसं कारणत्वोपगमे नैव दोषः । अतएव माध्वादिमते जीवानामणुत्वमेवान्श्रीकृतं तथापि मानसान्यत्वप्रसाक्षद्धत्वयोविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्त्या गौरवापत्तेनं तथोपगमसंभवः । न च सिद्धान्तिमते अनन्तजीवानां कत्यनीयत्या कारणताद्वयकत्यने व ततो गौरविमति वाष्यम् । अनेकजीवकत्यनागौरवस्य प्रस्मुखत्वेनादोष्ठसादिति भावः । विज्ञानास्मवादिविचारे तद्वविप्रतिपत्तिं दर्शयति—अत्रति । सस्वस्य वेति । सामान्यादीनां तन्मते

विज्ञानस्रोत्तरिवज्ञानहेतुत्वात् सुषुप्त्यवस्थायामप्यालयिक् ज्ञानघारा निरावाधेव सृगमदवासनावासितवसन इव पूर्वपूर्व-विज्ञानजनितसंस्काराणाम्चत्तरोत्तरिवज्ञाने संक्रान्तत्वाकानुष-पत्तिः सरणादेरिति चेत्र । तस्य जगद्विषयकत्वे सर्वज्ञत्वाप-तिः । यित्कचिद्विषयकत्वे विनिगमनाविरदः । सुषुप्ताविष विषयावमासप्रसङ्गाच । ज्ञानस्य सविषयत्वात् । तदानीं निरा-कारा चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेत्र । तस्याः प्रकाशत्वे प्रमा-णाभावात् । अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः । नचेष्टा-पत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यम् । घटादे-रनुभूयमानस्यापलपितुमश्चन्यत्वात् । आकारविशेष एवायं

दिनकरी।

विज्ञानस्य । नतु सुषुप्तावात्मा न सिद्धोत् पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य श्रणिकरवेन नाशाद्विज्ञानान्तरस्य च तदानीमुत्पादकाभावादत आह—
पूर्वपूर्वेति । नतु विज्ञानस्य श्रणिकत्वेन तदाश्रितसंस्कारस्यापि
श्रणिकत्वात् काळान्तरे स्मरणं न स्यादित्याशङ्कां परिहरति—
मृगमदेति । विज्ञानस्य जगद्विषयकत्वं यर्तिकचिद्विषयकत्वं वाभिप्रेतमिति विकल्प्याचे दूषणमाह—तस्येति । विज्ञानस्य । द्वितीये
आह—यर्तिकचिदिति । आत्मस्वरूपविज्ञानस्य सविषयत्वे दूषणमाह—सुषुप्ताविति । शङ्कते—तदानीमिति । निराकारा
निर्विषया । चित्सन्तिः विज्ञानसन्तिः । प्रकाशन्ते ज्ञानत्वे ।
ज्ञानत्वस्य विषयिताव्याप्यत्वादिति भावः । अन्यशा प्रमाणामावेऽपि तत्र ज्ञानत्वस्वीकारे । आकारस्य विज्ञानातिरिक्तवमन-

रामरुद्री।

अलीकत्वादिति भावः । सत्त्वमत्र कालसंबिन्धत्वमेव प्राह्मम् । अहं जानाः मीति । अहमिलाकारकज्ञानमिल्ययः । तेन सुषुप्तिकाले उत्तरत्र वक्ष्यमाणालय-विज्ञानधाराजुवृत्तेने विरोधः । अन्यथा तत्काले प्रवृत्तिज्ञानविरहेण जानामील्या-कारकज्ञाने च घटः पट इल्यादिप्रवृत्तिज्ञानस्येव विषयत्वेन आलयविज्ञानानुवृत्ते-स्तदानीमसंभवापत्तेः अहमिल्याकारकज्ञाने च ख्यमेव विषयः । घट इल्यादि-ज्ञानस्य तद्गोचरप्रवृत्तिसाधनत्वात्प्रवृत्तिज्ञानत्वमिति वोध्यम् । उत्पादकामावा-

विज्ञानखेति चेन्न । किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानाचिहैं
समायातं विज्ञानच्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेचिहैं समृहारुम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् । स्ररूपतो विज्ञातस्याविशेषात् । अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्मं इति चेन्न ।
नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकसिन्नसमावेशात् इतरथा विरोधावधारणस्थैव दुरुपपादत्वात् । नवा वासनासंक्रमः संभवति ।
मात्रुप्तयोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात् । न चोपादानोपादेयमावो नियामक इति वाच्यम् । वासनायाः संक्रमासंभवात् ।
उत्तरसिद्धत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न । तदुत्पादकामावात् ।

दिनकरी।

तिरिक्तवं वेति विकल्पाधे दूषणमाह—तार्हं समायातमिति । द्वितीये त्वाह—समृहालम्बन इति । नीलपीते इति समृहालम्बन इत्यर्थः । स्वादिति । तदिभन्नाभिन्नस्य तदिभन्नत्वनियमादिति भावः । एतदेवोपपाद्यति—स्वरूपतो विज्ञानस्रेति । विज्ञानस्रक्षस्यर्थः । अविश्लेषात् एकत्वात् । नतु नीलाकारः पीता-कारश्चाभिन्न एव भेदप्रतीतिस्तु तद्धर्मयोनीलत्वपीतत्वयोभेदात् । नच तयोरपि विज्ञानस्रक्षत्वादभेदः नीलत्वादेरपारमार्थिकस्य पारमार्थिकविज्ञानेनाभेदासंभवादित्यभिप्रायवान्शङ्कते—-अपोहरूप इति । अनील्व्यावृत्तिरूप इत्यर्थः । इत्रथा विरुद्धनीलत्वादीनामेकत्र समावेशे । नतु समृहालम्बने न नीलाकारो नवा पीता-कारोऽभ्युपेयते परंतु चित्राकार एवेति नोक्तदोष इति वासनासं-क्रमं मुख्यतया दूषयति—नवेति । मातृपुत्रयोरिति । मात्राऽनु-भूतस्य गर्भस्थेन तनयेन स्यरणप्रसङ्गादिति भावः । उपादानेनानु-भूतमुपादेयेन स्यर्थे इत्यपि निरस्यति—नचेति । शङ्कते—उत्तर-

रामरुद्री ।

दिति । पुरीतद्भिन्नदेशाविष्ठन्नमनःसंयोगरूपकारणाभावादित्यर्थः । मूले सुन्नाविति । तदानीं तदालयविज्ञानस्य खमात्रविषयकत्वोपगमेऽपि तस्यैव तदानीं मानप्रसन्न इति मावः । प्रमाणाभावेऽपीति । विषयितात्मकज्ञानत्व-व्यापकाभावेऽपीत्यर्थः । तद्मिन्नेति । नीळक्पाकारात्मकविज्ञानाभिन्नस्य

चितामेवोत्पादकत्वे संस्कारानन्त्यप्रसङ्गः । श्वणिकविज्ञानेष्व-तिश्वयविशेषः कल्प्यत इति चेत्र । मानामावात् कल्पनागौर-वात् । एतेन श्वणिकशरीरेष्वेव चैतन्यं प्रत्युक्तं गौरवादतिशये

दिनकरी।

सिनिति । तदुत्पादकेति । वासनोत्पादकेखर्थः । चितामेवेति । ज्ञानानामेव संस्कारोत्पादकत्वे तेषामानन्त्यात् संस्कारानन्त्यापत्ति-रित्थर्थः । शङ्कते—क्षणिकेति । अतिश्चयविश्चेषः शक्तिव-शेषः । उत्तरोत्तरविज्ञानानुकूछतयेति शेषः । गौरवादिति । स

रामरुद्री।

पीताकारस्य नीलाभिन्नत्वनियमादिति भावः । एकत्र समावेश इति । एकाधिकरणवृत्तित्वेनावधारणे । तेनैकाधिकरणवृत्तीनामपि तथात्वेनाप्रतीति-दशायां भ्रमात्मकविरोधावधारणेऽपि नासंगतिः । उपादानेनेति । अत्रोपादा-नत्वं न समवायिकारणत्वं, विभिन्नकालीनयोः क्षणिकज्ञानव्यक्खोरेकव्यक्ति प्रति क्षपरव्यक्तेरुक्तसमवायिकारणलासंभवात् । नापि तन्मते खकारणत्वे सति खोत्पत्तिकालोत्पत्तिकव्वंसप्रतियोगित्वसुपादानत्वं. तन्मते वस्त्रमात्रस्यैव क्षणि-करवेन मातुरिप पुत्रोपादानतापत्तेः । अतएव न खभिषासमवेतत्वे सति खकारणत्वमुपादानत्वं उत्तरोत्तरघटादिव्यक्ति प्रति पूर्वपूर्वघटादिव्यक्तीनामुपादा-नत्वानुपपत्तेस्तन्मते तत्राप्युपादानोपादेयभावाभ्युपगमेनेष्टापत्त्यसंभवात् । परंत्र असहकृतं कारणसुपादानं, उत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैव तैः कारणत्वाङ्गीकारात् भवत्युत्तरव्यक्ती पूर्वव्यक्तेरुपादानत्वं, माता च पुत्रं प्रति नासहकृतं कारणं शुक्रशोणितादेरि पुत्रकारणत्वादिति ध्येयम् । शक्तिविशेष इति । अयं भावः---ज्ञानव्यक्तीनां संस्कारज्ञानजनकत्वे प्रतिज्ञानं भिन्नसंस्कारव्यक्तिकल्पना-गौरवेऽपि यादशज्ञानव्यक्त्युत्तरं सारणमनुभवसिद्धं तज्ज्ञाननिष्ठसंस्कारानुकूला काचिच्छक्तिः पूर्वज्ञानव्यक्ती खीकरणीया नतु सर्वज्ञानव्यक्तावतिशयः कल्प्यते तेन न संस्कारानन्त्यम् । क्षाणिकेति । तन्मते पदार्थमात्रस्य क्षाणिकत्वेऽपि यदा यदा यत्सरणमनुभवसिद्धं तदा तदा तज्ज्ञानेष्वेकैव शक्तिः कल्पनीया नातोऽनन्तशक्तिकल्पनागौरवसिति यदि ब्र्यात्तदा ज्ञानव्यक्तिमेदेन शक्तिर्भिनै-वाज्ञीकरणीया पदार्थानां तन्मते क्षणिकत्वादिति समाधानस्चनाय पदार्थमात्र-साधारणक्षणिकत्वस्यापि शक्तावनुवादः । अतु एव ध्वंसप्रागभावावप्यवस्यकल्प्या-विति योतनाय घ्वंसप्रागमावयोज्यादानमपि सङ्गच्छते । अनन्तेति त अनन्त-व्यक्तिकल्पनागौरवस्फुरणाय यदा यदा स्मरणमनुभूयते तदा तदा विभिन्नशक्ति-व्यक्तिकल्पनस्यावस्यकत्वादिति भावः । इद्मुपलक्षणम् । तत्तदतिशयं प्रति पूर्वे-कालीनज्ञानव्यक्तीनां कार्णताकल्पनेनापि गौरवं होष्यम् । अत्रच प्रामाणिकं मानाभावाच । बीजादाविष सहकारिसमवधानासमवधानाः भ्यामेवोषपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात् ॥ अस्तु तर्हि क्षणिकवि-

दिनकरी।

एवायमित्यापामरप्रत्यभिज्ञानात्क्षणिकानन्तशक्तितत्प्रागमावध्वंसकल्पने गौरवादित्यर्थः। नतु श्चेत्रस्थबीजादङ्करोत्पत्तिनं कुसूलस्थबीजाद्तोऽङ्करत्वावच्छिन्नं प्रति कुर्वद्रपत्वेन हेतुत्वमङ्गीक्रियते कुर्वद्रपत्वं
चाऽङ्करज्ञनकतावच्छेद्कतया सिद्धो जातिविशेषः स च फलोपधायकक्षणिकसमर्थबीजमात्रवृत्तिबीजत्वव्याप्यः कल्प्यते एवमत्रापि कुर्वद्रपत्वेनैव क्षणिकशरीरेषूत्तरोत्तरशरीरनिष्ठवासनोत्पादकत्वं वाच्यमत आह—बीजादाविति । उपपत्तः कस्माचिद्वीजादङ्करोत्पत्तिः
कस्माचिन्नेति नियमोपपत्तः । कुर्वद्रपत्वाकल्पनादिति । कुस्खस्थबीजादिषु घरणिसलिङसंयोगादिक्षपसहकार्यभावादेवाङ्करातुपपत्तेः कुर्वद्रपत्वं तद्रपेण जनकत्वं च न कल्प्यते प्रमाणामावादिति भावः । अत्र वद्नि —यत्यत् तत्थिणिकमिति व्याऱ्या जगतः
क्षणिकता तद्तुरोचेन च कुर्वद्रपत्वं तद्रपेण कार्य प्रति हेतुत्वं चावद्यकम् । नच तादशव्याप्ती मानाभावः तादशव्याप्त्यस्वीकारे कुसूलस्थवीजादङ्करोत्पत्तिवारणाय घरणिसलिङसंयोगादीनां सहकारि-

रामरुद्री।

गौर्वं न दोषायेति न्यायेन नानाशक्तिकल्पनेऽपि न दोष इलाशङ्कानिरासायेव सोऽयमिल्यमेदप्रलमिज्ञानादित्युक्तं अमेदलैवानुभविद्धत्या नानाव्यक्तिकल्पनं न प्रामाणिकमिति तदिनिप्रायः । वस्तुतस्तु पदार्थमात्रलेव क्षणिकत्वानुपगमे हेतुरेतत् तथा च क्षणिकपदार्थोपगन्तृणां मते नानाव्यक्तिकत्वानागौरवमेव हेतुरतेनामिमतं तत्रैव प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेलाशङ्कायामाह—स प्रवाय-मिति । तथा चामे ल्येव अनुभविद्धत्या क विभिन्नव्यक्तीनां प्रामाणिकतान्वितेति भावः । एतेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षरूपत्वेन शक्तीनामतीन्त्रयत्वेन तिद्वषयकप्रत्यभिज्ञानं न संभवतीति दृषणमि प्रत्युक्तम् । ज्ञातिविद्येष इति । अङ्करोपधायकक्षणिकवीष्ठव्यक्तिमात्रवृत्तिजातिरिल्यवः । सचायमपोहरूप एव अनुगत्यर्भमात्रस्य तन्मते अलीकलादिति । तादश्वाव्यास्यस्थीकार इति । तथा च जगवदि क्षणिकं न स्यात्वा नानाकारणताकल्यनरूपगौरवोपधायकं स्यादिति

ज्ञाने गौरवात् नित्यविज्ञानमेवात्मा "अविनाशी वारेऽयमा-दिनकरी।

त्वकल्पने गौरवात् तादृशञ्याप्तिस्वीकारे तु कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वक-लपनात्कुपूळ्स्थवीजे कुर्वद्रपत्वाभावादेवाङ्करातुपपचेने सहकारिता कारणान्तराणामिति छाघवात्। नच क्षणिकत्वमतेऽपि वीजस्य धरणिसिळ्संयोगादेवी कुर्वद्रपत्वेन हेतुत्विमस्त्र विनिगमनाविरहेण सर्वेषां सहकारिणां कारणत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्। मन्मते अङ्कुरं प्रति बीजानां धरणिसिळ्संयोगादिसहकारिणां च कुर्वद्रपत्वेनेव हेतुत्वकल्पनात् कुर्वद्रपत्वानङ्गीकारे तु वीजत्वधर-णिसिळ्संयोगत्वादिनानाहेतुत्वकल्पने गौरवादिति । तदसत्। ईदशगौरवापेक्षया क्षणिकानन्तपदार्थकल्पनेऽतिगौरवात् । न च छाघवात्कुर्वद्रपत्वेन तेषामेकहेतुतासिद्धावीदृशं गौरवं न दोषाय फळ-मुखत्वादिति वाच्यम् । फळमुखगौरवस्यापि दोषत्वात् । किं च जगतः क्षणिकत्वे स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः पूर्वकाळी-नघटाभेदस्थैतत्काळीनघटेऽभावात् । नच तज्जातीयाभेद एव ताद्द-शप्रतीतेविवयः तन्मते जातेरपि क्षणिकत्वेन पूर्वकाळीनघटवृत्तिघ-टत्वस्थैतत्काळीनघटेऽभावात् । एतेन जगतः क्षणिकत्वे नाशत्वाव-

रामरुद्री।

तर्क एवोक्तव्याप्ती प्रयोजक इति भावः । मन्मत इति । तथा च कुर्वद्रपत्वेन सर्वेषां कारणत्वेऽपि कारणता एकैव त्वन्मते तु नानाकारणता कल्पनीयेति गौरवमिति भावः । ईट रागौरवेति । कतिपयकारणताकल्पनगीरवेत्यं । फळमुखत्वादिति । नानाकारणताकल्पनापेक्षया व्यथ्वेन कुर्वद्रपत्वेनेककारणतासिद्धौ एतदुपपत्तये नानाव्यिककल्पने तादशकल्पनायाः कारणतासिद्धौतर्कावितया तादशगौरवज्ञानस्य पूर्वतनानुमितिपतिवन्धकल्पनायाः कारणतासिद्धौतर्कावितया तादशगौरवज्ञानस्य पूर्वतनानुमितिपतिवन्धकल्पनंभाविति भावः । नच कारणतानिश्वयात्पूर्वमि यत्सिदिखादिव्याप्त्या नानाव्यक्तिकल्पनमुपतिष्ठत एवेति वाच्यम् । तादशव्याप्तेरप्रयोजकत्वाशद्धानिरासाय उक्ततकंपिक्षया तत्र नापायव्यतिरेकिश्वयसंपादकस्यैकरूपेण तादशिवश्वयस्यापेक्षणीयतया गौरवो-पस्थितेः कारणतासिद्धनुत्तरत्वनियमादिति भावः । दोषत्वादिति । उत्पन्नायामप्यनुमितौ उत्तरकालीनगौरवज्ञानेनाप्रामाण्यज्ञानोत्पत्त्या अप्रमाण्यज्ञाना-स्कन्दितानुमिस्या एककारणत्वसिद्धसंभवादिति भावः । यद्यपि तन्मते ज्ञातेरस्थिकतया सत्त्वाभावेन न क्षणिकत्वं निस्पदार्थानां तैरनज्ञीकारात्

त्मा" "सत्यं ज्ञानमनन्तं त्रक्षे"त्यादिश्चतेश्चेति चेत्र । तस्य सविषयत्वासंभवस्य दर्शितत्वाभिर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानामावात्

च्छिनं प्रति सत्त्वेनैकमेन हेतुत्वमिति लाघनमिल्यपास्तम् । यदिष स्थिरपदार्थाङ्गीकारे एकस्मिन् पदार्थे सामध्येमसामध्ये च विरुद्धमतसद्भेद इति तदिष न । एकसिनेन पदार्थे एककालानच्छेन्देन सामध्येतद्भावयोरेन विरुद्धतया कालमेदेन तस्त्वीकारे वाधकाभावान् । यत्तु पूर्वापरकालीनधर्मिणोरभेदे तद्धर्मयोः सामध्येतामध्येयोभेदोऽनुपपन्नस्तन्मते धर्मधर्मिणोरभेदादिति । तत्र । घटत्वं न घट इल्लादिप्रतीतीनामप्रामाण्यापत्त्या धर्मधर्मिणोरभेदस्य वक्तमशक्त्यत्वादिति दिक् ॥ इति श्वणिकवादिमतस्वण्डनम् ॥ वेदानती शङ्कते—अस्तु तहीति । श्वणिकवादिमतस्वण्डनम् ॥ अत्मनः श्वणिकविज्ञानस्वरूपत्वपश्च इल्लाहे । आत्ममात्रस्य निल्लाविज्ञानस्वरूपत्वपश्च इल्लाहे । आत्ममात्रस्य निल्लाविज्ञानस्वरूपत्वपश्च इल्लाहे । विद्यानस्वरूपत्वपश्च द्वादिमन्थेन दर्शितत्वादिल्पर्थः । तत्वादिति । तस्य जगद्विषयकत्व इल्लाहेमन्थेन दर्शितत्वादिल्पर्थः । तथा च जीवस्य तथात्वासंभवान् नात्ममात्रस्य निल्लानस्वरूपत्व-मिति भावः । नतु जीवस्य न जगद्विषयकत्वं नवा नियतयर्तिक्वि-द्विषयकत्वं नृमः, पांतु यद्विषयकत्वं यत्र जीवेऽनुभवसिद्धं तत्र

रामरुद्री।

अनुगतधर्मानङ्गीकाराच कुर्वद्र्यत्वस्याप्यपोहरूपत्वात् । नच तर्हि सदसतोः संबन्धामावेन तज्जातीयत्वं घटे नास्त्येनेति प्रत्यमिङ्गानुपपत्तिरिति वाच्यम् । असतोऽपि तैभीनाङ्गीकारेण प्रत्यमिङ्गानस्मवादिदमसङ्गतं तथापि असिद्विष्यकृत्वेन प्रत्यमिङ्गाया अमत्वापत्तिरेन तन्मते दूषणम् । न चेष्टापत्तिस्वया-सिति अमेदानगाहित्येन प्रतीत्युपपत्तो तज्जातीयत्वानगाहित्वानुसरणनैयर्थ्यापत्तेः । प्रतीतेः प्रमात्वोपपादनायेन तदनुसरणात्तदनुसरणेनाप्यप्रतीकारादिति विभाननीयम् । क्षणिकविङ्गानपक्ष इत्यस्य विङ्गानस्य क्षणिकत्वपक्ष इत्यर्थकता-अमं निराकुकते—आत्मन इति । उत्तरत्र दूषणद्वयस्य मूळे वक्तव्यतया विकल्प दूषणद्वयं सङ्गमयति—आत्ममात्रस्यति । यत्तिकचिद्वपयकत्व-मिति । नियतैकविषयकत्वमित्यर्थः । यश्चाश्चते अनुमनानुसारेण नियतयिक-विद्वपयकत्वमिति । तिद्वपयकत्विमिति । तिद्वपयकत्वानुसारित्वात्विम्वानुसारित्वात्वस्यापत्वाचा विष्वानुसान्वानुसारित्वात्वस्यापत्वाचा विष्वान्वान्वस्यापत्वाचान्नान्वरद्वानिति । त्या वानुमनानुसारित्वात्वस्यनाया न विनिगमनानिरद्वानकात्व इति भावः ।

सविषयकत्वस्थाप्यननुभवादतो विज्ञानादिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवे तु नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानां मेदसिद्धौ सुतरामीश्वरमेदः अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः । योऽपीश्वरामेदबोधको

दिनकरी।

विद्वषयकत्वमत थाह — स्विष्यकत्वस्येति । ननु ससं ज्ञानमिति श्रुतिरेव जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वे प्रमाणमत आह्—सत्यमिति । ननु जीवन्रद्वाणोरैक्यान्नित्यविज्ञानरूपत्वं जीवस्य निरावाधमिस्यतो जीवन्रद्वाणोरेक्यान्नित्यविज्ञानरूपत्वं जीवस्य निरावाधमिस्यतो जीवन्रद्वाणोर्भेदं साधयति —ज्ञानाञ्चानेति । सुखित्वादीत्यादिना दुःखित्वपरिप्रदः । सुत्ररामिति । जीवात्मनां नानात्वसिद्धावीन्धर-स्थैकस्यानेकजीवात्मकत्वासंभवादेकत्वानेकत्वयोविरोधादिति भावः। ईश्वरमेदः ईश्वरजीवात्मनोर्भेदः सिद्धातीत्यर्थः । अन्यथा ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे । बन्धमोक्षेति । कश्चित्संसारी बद्धः कश्चिन्सुक इति व्यवस्थाऽनुपपत्तिः स्यादित्यर्थः । चैन्नमैन्नात्मनोरीन्धर-रूपयोरैक्यादिति भावः । ननु कथं तर्दि तत्त्वमसीत्यादितच्छब्दप्र-तिपाद्यनद्वाधको वेदः प्रमाण-मित्यत आह्—योऽपीति । मोक्षकाछे जीवात्मनां न्रद्वाणा सहाभेद

रामरुद्री।

सविषयकत्वस्येतीति । नहि षटविषयको अपितु घटविषयकज्ञानवानिलेब अनुभवादिति मूलाशयः । अन्यश्चेति । नन्वेकस्मिष्ठेव ब्रह्मणि जीवोपाधीनामनन्तत्त्वा तत्त्वत्तः करणावच्छेदेन विलक्षणपुष्कित्वदुः खित्वाद्यनेकानुभवो न विष्ठस्यते एकस्मिष्ठेव गगने विभिष्णकर्णशष्टु स्वयस्येति । संसारीति वद्य इस्यस्य विवरणम् । मुक्त इति । निवृत्तसंसार इस्रयंः । अनुपपत्तः स्यादिस्य इस्रयः विवरणम् । मुक्त इति । निवृत्तसंसार इस्रयंः । अनुपपत्तः स्यादिस्य इस्रयः एकश्वरस्य विवरणम् । इक्त इति । विवृत्तसंसार इस्रयंः । अनुपपत्तः स्यादिस्य इस्रयः एकश्वरस्य स्थादिस्य विवरणम् । इक्त इति । वद्युक्तारमनोरिति तद्यंः । ईश्वरस्य क्ष्ययोः एकश्वरस्य स्थादे । इदं नैक्यहेतुत्वेनोक्तम्। अय तत्तदन्तः करणावच्छिष्ठन्वैतन्यस्य मुक्तस्य एकत्वेऽपि तदन्तः करणस्य नाशः तदन्तः करणावच्छिष्ठन्वैतन्यस्य मुक्तस्य वद्यवहारः यदन्तः करणस्य न नाशः तदन्तः करणावच्छिष्ठन्वैतन्यस्य मुक्तस्य स्थान्तरः यदन्तः करणस्य न नाशः तदन्तः करणावच्छिष्ठन्वैतन्यस्य मुक्तस्य वद्यनहारः यदन्तः करणस्य न नाशः तदन्तः करणावच्छिष्ठन्वैतन्यस्य मुक्तस्य वद्यनहारः यदन्तः करणस्य न नाशः तदन्तः करणावच्छिष्ठन्वेतन्यं वद्यत्वयवहारः इति बद्यमुक्तयवस्थाया नानुपपत्तिरिति चेत् , एवमपि मोक्षार्थं प्रयक्तानुः इति वद्यमुक्तयवस्थाया नानुपपत्तिरिति चेत् , एवमपि मोक्षार्थं प्रयक्तानुः इति वद्यमुक्तयवस्थाया नानुपपत्तिरिति चेत् , एवमपि मोक्षार्थं प्रयक्तानुः इति वद्यमुक्तस्य इति वद्यमुक्तस्य स्थापि नानुपपत्तिरिति चेत् , एवमपि मोक्षार्थं प्रयक्तानुः ।

वेदः सोऽपि तद्मेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयंस्तौति अमेद्भावनयैव यतितव्यमिति वदति । अत एव "सर्वे आत्मानः समर्पिता" इति श्रूयते । मोक्षद्शायामज्ञाननिष्टचावमेदो जायते इत्यपि न । मेदस्य नित्यत्वेन नाशासंभवात् । मेदनाशेऽपि व्यक्तिद्धयं स्थास्यत्येव । नच द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यम् । तव निर्धमेके ब्रह्मणि सत्यत्वामावेऽपि सत्यस्वरूपं तदितिवद् द्वित्वा-भावेऽपि व्यक्तिद्धयात्मकौ ताविति सुवचत्वात् । मिथ्या-त्वामावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्विमिति चेत् । एकत्वाभावो व्यक्तिद्धयात्मको द्वित्विमत्यप्युच्यताम् । प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्य इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजन-

उत्पद्यत इति मतं निरस्यति — मोक्षेति । भेदस्यानिस्यत्वमभ्युपेस्यापि
मोक्षकाले जीवब्रह्मणोर्भेदं व्यवस्थापयति — मेदनाशेऽपीति । भेदसत्त्वे व्यक्तिद्वयं निर्विवादमेवेस्यिपना सूचितम् । तव वेदान्तिनः ।
निर्धमेक इति । इदं च सस्यत्वाभावेऽपीस्यत्र द्वेतुतयोक्तम् । नतु
निर्धमेकदं समित्रधर्मशून्यत्वं मिण्यात्वामावरूपसस्यत्वस्य ब्रह्मरूपत्वादभावस्याधिकरणात्मकत्वान्नानुपपन्नमिस्यभिप्रायेण शङ्कते —
मिण्यात्वाभाव इति । नतु कथमेकत्वाधिकरणे तदभावरूपद्वित्वमत आह—प्रत्येक्मिति । नतु "ब्रह्मविद्वद्वौव भवतीति"
श्रुतेमोक्षदशायामभेद उत्पद्यत इस्यिकायाः का गतिरत आह—
योऽपीति । अत्रय्व "ब्रह्मविद्वद्वौव भवती"ति श्रुतेः साम्यप्रति-

रामरुद्री।

दुःखोत्पत्तेरावर्यकतया प्रश्वतिफलस्य निर्दुःखन्वस्यासंभवादिति भावः । यदि वान्तःकरणसेव युखदुःखादिनं वैतन्यस्य कदापीत्युच्यते तदा विमुक्सर्यं-प्रयक्तो व्ययं एव स्वस्य निस्मुक्तस्यत् । यदि च भ्रान्तिनिश्वर्यर्थं तद्य्युच्यते तदा विमुक्सर्यं-प्रयक्तो व्ययं एव स्वस्य निस्मुक्तस्यत् । यदि च भ्रान्तिनिश्वर्यर्थं तद्य्युच्यते तदाप्यन्तःकरणान्तराविष्ठिके स्वस्मिनेव भ्रान्तेरावर्यकत्वन प्रयक्षस्य निष्फल्या-प्रतेरावर्यकत्वादिति भावः । मेद्मिति । द्वित्विस्थर्यः । यथाश्रुते मेदनाञ्चा-भ्रयुपगमेन पुनर्भेदोत्पादस्य मूळानुकात्वेन च मेदव्यवस्थापनस्यासङ्गलापत्तिरिति भ्रयम् । न च मेदनाशे प्रतिबन्धकाभावेन तादात्म्यमप्युत्पचतामिति वाच्यम् । अभेदभावनामात्रेण तादात्म्योत्पत्ती घटपटयोरपि तथालापकेरिति भावः ।

सिद्धत्वात् । योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयित संपदाधिकये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत् । अतएव 'निरञ्जनः परमं साम्यम्रपैती'ति श्रृयते । ईश्वरोऽपि न ज्ञानसुखात्मा किंतु ज्ञानाद्याश्रयः 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रयः 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रयः एवोक्तः 'यः सर्वज्ञः स सर्ववि'दित्याद्यतुरोधात्। आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः । अर्शुआदित्वानमत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । अन्यथा पुंलिङ्गत्वापत्तेः । आनन्दोऽपि
दुःखाभावे उपचर्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवत् ।
अस्तुवा तसिकानन्दो न त्वसावानन्दः 'असुखं'मिति श्रुतेः ।
न विद्यते सुखं यस्येति क्रुतो नार्थ इति चेन्न । क्रिष्ट-

दिनकरी।

पादकत्वादेव । निरञ्जनः निर्दुःखः । द्वितीये दोषमाह—ईश्वरोऽ-पीति । विज्ञानपदेन निर्यमित्यादिश्वयन्तर्गतविज्ञानपदेन । अधिकरणस्युडन्तेन विज्ञानाश्रयत्वबोधनादिति भावः । आनन्द-विद्रत्यर्थ इति । मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तेनानन्दशब्देनानन्दवतो बोधनात् अन्यथानन्दमिति नपुंसकत्वानुपपत्तेरिति भावः । नन्वान-न्दबदित्यर्थो न सङ्गच्छते तव मते ईश्वरे आनन्दाभावादत आह —आनन्दोऽपीति । छक्षणाकस्पनमेव तव दोष इत्यत आह— अस्तु वेति । असुखमिति । असुखमित्यत्र नवा ब्रद्धाणि सुखभेदबोधनादिति भावः । क्षिष्टकस्पनापत्तेरिति । बहुत्रीहा-वन्यपदार्थछामार्थे नवस्तत्र छक्षणापत्तेरित्यर्थः । नच नञ्तस्पुरुषे-

रामरुद्री।

खिमाष्यमंश्र्त्यलिमखस्य नानुपपष्रमिखग्रेतनेनान्वयः । द्वितीय इति । नात्म-सामान्यस्य ज्ञानरूपत्वं किंतु परमात्मन एवेति द्वितीयपक्षे इखर्यः । मत्स्वर्धी-येति । तदस्यास्तीखर्ये मतुवादीनामिव अर्शभादिभ्योऽजिति स्त्रेण अच्प्रस्यय-विधानादिति भावः । नपुंसकत्वानुपपत्तेरिति । 'स्वादानन्दथुरानन्द' इति कोशेन तस्य निस्पपुंद्विज्ञत्वावधारणादिति भावः । न च छान्दसं नपुंसकस्त्रिज्ञत्व- कल्पनापत्तेः प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्र मत्वर्थीयाच्प्रत्य-यविरोधाचेति संक्षेपः ॥ एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्क-विनक्ति।

ऽपि नवो छक्षणावश्यकी अन्यथा नव्यध्य नामार्थतया भेदेनान्वयासंभवादिति वाच्यम् । तस्य नामत्वेऽपि निपातत्वादिति । नतु
नव्तत्पुरुषेऽपि तत्रासुखपद्बद्धापद्योरेकधर्मिबोधकत्वछक्षणं सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धम् । अन्यथा तयोः समानवचनत्वानुपपत्तेरतत्तिक्षविद्धार्थं नवोऽभाववति छक्षणा तवाप्यावश्यकीत्यत आह—
प्रकरणेति । प्रत्ययविरोधाचेति । आनन्दशब्दस्य पुंलिङ्गत्वनियमेनानन्दमिति रूपस्य मत्वर्थायाच्प्रत्ययं विनानुपपत्तेरिति भावः ॥
इति वेदान्तिमत्खण्डनम् ॥ सांख्यमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—एतेनेति । पूर्वोक्तयुक्त्वात्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन वक्ष्यमाणयुक्त्या
चेत्रर्थः । प्रकृतिरिति । मूळप्रकृतिरित्रर्थः । कर्जीति । कर्तृतं

रामरुद्री।

मिति वाच्यम् । गत्यन्तराभाव एव छान्दसत्वाभ्युपगमादित्यवधेयम् । आवद्य-कीति । ब्रह्मणि मुखभिन्नस्यैवामेदान्वयसंभवादिति भावः । नतु नवर्थमेदस्या-श्रयतयेव ब्रह्मण्यन्वयो वाच्य इत्यत आह—अन्यथेति । नामार्थतयेति । नामार्थयोः मेदान्वयबोधोपगमे राजा पुरुष इत्यत्रापि राजकीयः पुरुष इति बोधा-पत्तिरिति भावः । निपातत्वादितीति । निपातातिरिक्तनामार्थयोरेवाऽभेदेनान्व-यनियमः । कथमन्यया घटो नास्तीत्यादौ ननर्थाभावे प्रतियोगितया घटादेरन्वया-भ्युपगम इति भावः। समानवचनेति । अभेदान्वयस्थल एव समानवचनत्विन-यमादिति इति मानः । प्रत्ययविरोधादिति । न विद्यते सुखं यस्येति बहुनीह्या-दरणे आनन्दमित्यत्र मत्वर्यकाच्प्रत्ययश्रुतिविरोधादिति भावः । वस्तुतः प्रकरणप-दस्य प्रत्ययार्थकता न प्रसिद्धा अतो नज्तत्प्रक्षनिष्पन्नपद्परम्परापठितत्वमेव प्रक-रणं तद्विरोधादिलायैः। अस्थूलमनणु अधीर्धमिलादौ सर्वत्र नम्तत्पुरुषदर्शनेन तत्स-जिवावेकस्य अधुखमिति पदस्य बहुवीहिनिष्पन्नत्वे प्रकरणविरोधादिल्य्यो ज्याया-निति प्रतिभाति ॥ मूलस्थैतेनेलस्यार्थमाइ—पूर्वोक्ति । नच पुरुषस्य सांह्यमते-Sप किंतु चेतन इलनेन चेतनलाङ्गीकाराचैतन्यस्य ज्ञानरूपलादात्मनो ज्ञानवत्त्व-साधनेन सांख्यमतनिराकरणासंभवादिद्मसङ्गतमिति वाच्यम् । चेतनस्य तन्मते विज्ञानरूपलाभ्युपगमादन्यथा चेतनातिरिकज्ञानाभ्युपगमे तस्य पश्चविंशतितस्य-बध्येऽप्रविष्टतया तत्त्वाधिक्यापत्तेः 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । बोडशकरत विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' इति तत्सिद्धान्तादिति भावः । एतेनेलस्यैवार्थान्तरमाह—वस्यमाजेति । मुलेति । धर्वकारणेलर्थः । रपलाञ्चविन्नर्लेपः किंतु चेतनः कार्यकारणयोरमेदात् कार्य-नाशे सित कार्यक्रपतया तनाशोऽपि न स्वादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचेतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमित्युच्यते तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौं तस्या एवेन्द्रियप्र-

दिनकरी।

चात्र कर्त्रभूतान्तःकरणप्रकृतित्वम् । अनुकूलकृतिमत्त्वलक्षणकर्तृत्वस्य तन्मतेऽन्तःकरणधर्मत्वादिति ध्येयम् । पुष्करप्रलाश्वदिति ।
पद्मपत्रवदित्यः । यथाच पद्मपत्रमम्भसा लिप्तं न संभवति तथा
पुरुषः कर्तृत्वाद्याश्रयो न भवतीति भावः । तथाच पुरुषः कर्तृत्वाभाववान् कारणत्वाभावादिखनुमानं तत्र प्रमाणं बोध्यम् । ननु तत्र
कारणत्वसत्त्वाद्धेत्वसिद्धिरत आह—कार्यकारणयोरिति । न
स्यादिति । माभवत्वित्यर्थः । तस्य पुरुषस्य । नन्वेतादृशपुरुषसत्त्वे किं
मानमत आह—बुद्धिगतेति । कचित्प्रसिद्धस्यव चैतन्यस्य बुद्धावारोपसंभवादिति भावः । प्रकृतेरिति । मूलप्रकृतेरित्यर्थः । ननु पुरुषस्य
कर्नृत्वाभावे तत्र धर्माधर्मयोरुत्पत्त्यभावात्तद्धीनसुखदुःखयोस्तत्रानुत्पत्तौ दुःखव्वंसरूपमोक्षः पुरुषस्य न स्यादत् आह—तत्सत्त्वासस्वाभ्यामिति । बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः । बुद्धिसत्त्वे इन्द्रियप्रणालिकया तत्परिणामेनायं घट इत्यादिज्ञानेन संबद्धो घटादिर्विषयः
स्वाकारज्ञानपरिणामिबुद्धाऽगृहीतासंसर्गकत्वसंवन्वेन पुरुषनिष्टः

रामरुद्री।

प्रकृतित्वमिति । कारणत्वमित्यथः । ननन्तुकुळकृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वमिति कृतो नाभ्युपेयत इत्यत भाह—अजुक्लेति । माभवित्वतीति । पुरुषस्य घटादि-कारणत्वे घटादिकार्वस्यापि नाशो न स्यात्कार्यकारणयोरमेदात्पुरुषस्य चाविकारस्य नाशस्पविकारासंभवादिति भावः । इन्द्रियप्रणालिकयेति । इन्द्रियद्वारेत्यसंः। इन्द्रियमार्गेण बहिर्निर्गताया बुद्धेघटादिविषयदेशप्राप्तौ तदाकारेण बुद्धेः परिणामो व्जायते स एव वृत्तिस्पं घटादिझानमिति रीलेन्द्रियाणां द्वारता बोध्या । संबद्ध इति । खाकारकत्वमेव झानघटयोः संबन्धः । स्वाकारेति । घटादिविषयाकारेत्सर्थः। परिणामित्वं कारणत्वम् । अगुद्दीतासंसर्गकत्वं अगुद्दीतमेदकत्वम् ॥

णालिकया परिणतिक्कीनरूपा घटादिना संबन्धः । पुरुषे कर्द-त्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात्। ममेदं कर्तव्य-मिति मदंग्धः पुरुषोपरागो बुद्धेः खच्छतया तत्प्रतिबिम्बाद-तान्विको दर्पणस्रेव मुखोपरागः। इदमिति विषयोपरागः इन्द्रि-

दिनकरी।

पुरुषस्वरूपितरोधानेन पुरुषस्य संसारसंपादकः, बुद्धिनाशे तु
तत्परिणामस्यायं घट इत्यादिज्ञानरूपस्याभावाद्विषयावच्छेदाभावात्कैवल्येनावस्थानरूपो मोक्षः । दुःखसंबन्धतद्वंसरूपो संसारमोक्षो तु
न पुंसः किंतु बुद्धेरेवेति भावः । ननु पुरुषे साक्षात्संबन्ध एव
विषयस्यास्तु स एव च तस्मिन् संसारव्यवहारनियामकोऽस्तु किमुकबुद्धिघटितपरम्परासंबन्धेनेत्यत आह—तस्या एवेति । तथाच
विषये बुद्धेरेव संबन्धः पुरुषसंबन्धः बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गामहात्,
ननु पुरुषे स्वातक्येण विषयसंबन्धोऽस्ति मानाभावात् । नच विषयप्रकाशार्थे साक्षात्संबन्ध एव स्वीकार्यः किमुक्तपरंपरयेति वाच्यम् ।
तस्य पुरुषस्वभावनिबन्धनत्वे पुरुषस्य नित्यत्वेन तत्स्वभावाधीनविषयसंबन्धस्य सत्त्वान्मोक्षाभावप्रसङ्गात् घटप्रकाशकाले पटादिरूपविषयस्वभावाधीनस्य पटादिरूपचैतन्यसंबन्धस्य सत्त्वात्पटादेरिष
प्रकाशापत्तेरिति । यद्वा बुद्धितो ज्ञानस्य भेदमाह—तस्या एवेति ।
वथाच बुद्धेः परिणतिर्ज्ञानं नतु बुद्धिरेवेति भावः। भेदाग्रहादिति ।
बुद्धिपुरुषयोर्भेदाप्रहादित्यर्थः । इदानीं बुद्धित चपळक्षेभेददर्शनार्थ

रामरुद्री।

भेदाप्रहस्त बुद्धिसाचिष्यरूपदोषादेवेति बोध्यम् । स्वरूपतिरोधानं संवन्धमात्ररहितस्वभावस्याप्रकाशः । विषयाच्छ्छेदः विषयसंबन्धभानम् । कैवल्येनेस्यसापि विषयसंबन्धभानं विनेखेवार्थः । बुद्धेरेवेति । बुद्धावेव दुःसस्य तद्धंसस्य चोत्पादादिति भावः । साक्षात्संबन्धः स्वरूपसंबन्धस्य इस्पर्थः । बुद्धेः
पुरुषसंबन्धित्वं तत्र पुरुषसंबन्धं विनानुपपत्रमिस्याशक्क्षाह् —बुद्धीति । तथाच
भेदाप्रह एव तत्र तत्संबन्ध इति भावः । स्वातक्रयेण मेदाप्रहातिरेकेण । मानाभावादिति । बुद्धे तद्भित्रपुरुषसंबन्धे प्रमाणाभावादिस्यर्थः । विषयप्रकाशार्थंमिति साक्षात्संबन्धकरूपने प्रमाणोपन्यासाय । तस्य साक्षात्संबन्धस्य सद्धमावाधीनभावनिबन्धनत्वे पुरुषस्वरूपप्रमुक्तदे । स्वात्मक्रस्वस्यस्य सद्धमावाधीन-

यप्रणालिकया परिणतिभेदस्तान्त्रिको निःश्वासाभिद्दतद्र्पण-खेव मिलिनिमा । कर्तव्यमिति व्यापारांशः । तेनांशत्रयवती बुद्धिः । तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातान्त्रिकः संबन्धः दर्पणस्य मिलिनिम्नेव मुखस्योपलिक्षरुच्यते । ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्रेष-धर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव । कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । नच बुद्धिश्वेतना परिणामित्वात् इति मतमपास्तम् । कृत्यदृष्ट-

बुद्धरंशत्रयं प्रदर्शयति — ममेदमित्यादिना । पुरुषोपरागः पुरुष-संबन्धो दर्पणस्य यथा मुखसंबन्धः प्रतिबिन्बमात्रं नतु तात्त्विक-स्वथा बुद्धिपुरुषयोर्भेदाप्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपराग इत्यर्थः । इन्द्रियप्रणालिकया इन्द्रियद्वारा । परिणतिमेदः अयं घट इत्यादिज्ञानरूपः परिणाम एव विषयेण घटादिना बुद्धेः संबन्ध इत्यर्थः । तस्य पारमार्थिकत्वे निःश्वासाभिहतद्पेणस्य मलिनिमा दृष्टान्तः । कर्त्व्यमितीति । पूर्वोक्तपुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यां कर्तव्यघटादेखमासस्तेन कर्तव्यमित्यध्यवसायो व्यापारांश इत्यर्थः । ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः संबन्ध इति । अत्र ज्ञानेन पुरुष्य योऽतात्त्विकः संबन्धः स उपलब्धिरित्युच्यत इत्यन्वयः । अतात्त्विके दृष्टान्तः दर्पणस्य मलिनिमेव सुखस्य संबन्ध इति । तथाच ज्ञानेन सह चेतनोऽहमिदं जानामीत्याकारो बुद्धावारोपितस्य यः संबन्धोऽतात्त्विकः स उपलब्धिने तु बुद्धिरेवोपलब्धिरित्रि

रामरुद्री।

लादिति भावः । उत्ताशयकल्पनागौरवमिभसंघाय प्रकारान्तरेणैतद्गन्यमेवावतारयति—यद्गेति । पुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यामिति । विशेषणे तृतीबा
तदर्थस्य च बुद्धेर्ज्ञानरूपरिणामार्थकाध्यवसायपदार्थे अन्वयः । कर्तव्यघटादेरिति
षष्ट्यशेषि तत्रैवान्वेति । व्यापारांश इति । व्यापारः कर्तव्यमिल्यभिल्यमानः
अंशः संवन्धो यस्य स तथेल्यंः । तथाच ममेदं कर्तव्यमिति वृद्धभिलापकश्चन्दे
ममेल्यनेन पुरुषसंबन्धः इदमिल्यनेन विषयसंबन्धः कर्तव्यमिति व्यापारसंबन्धो
बुद्धावभिल्य्यत इति संबन्धत्रयवती बुद्धिरिति सिद्धमिति भावः । तथाचेत्यादि ।
चेतनोऽहं करोमीलाकारेण बुद्धावारोपितस्य पुरुषस्य शानेन सहेदं श्चानमिति
प्रतीयमानोऽतात्विकसंबन्धो यः स उपलिब्धिति स्थां योजनया प्रतीयमान इक्ष-

मोगानामिव चैतन्यस्थापि सामानाविकरण्यप्रतीतेः तद्भि मानाभावाच । चेतनोऽहं करोमीति चैतन्यांशे अम इति चेत् कुत्यंशेऽपि किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षामावोऽनि दिनकरी ।

भावः । कृतिसामानाधिकरण्येनेति । अदृष्टस्यातीन्द्रयत्वेऽी
धार्मिकोऽद्दं करोमीति तदंशे उपनीतभानरूपं बोध्यम् । परिणामि
त्वादिति । अनिस्यधमांश्रयत्वादिस्ययः । कृत्यदृष्टभोगानामिति
कृतिः स्वसमानाधिकरणमेवादृष्टं जनयति तच्चादृष्टं स्वसमानाधिक
रणमेव भोगं जनयतीति कृत्यदृष्टभोगानां परम्परया सामानाधिक
रणमेव भोगं जनयतीति कृत्यदृष्टभोगानां परम्परया सामानाधिक
रणमेव भोगं जनयतीति कृत्यदृष्टभोगानां परम्परया सामानाधिक
रण्यप्रमितिवचेतनोऽदं करोमीति सामानाधिकरण्यप्रमितिप्रतीतेरि
स्यर्थः । तद्भिकोति । कर्तिभिन्ने। मानाभावादित्यस्य चेतन इत्यादिः
चः पूर्वोक्तदृष्णसमुचायकः । कर्तृत्वाश्रयो न चेतनः जन्यधमी
श्रयत्वात् घटवदिति वाधकसत्त्वाचेतनोऽदंकरोमीति प्रतीतिचैतन्यांरे
श्रम इत्याशङ्कते—चेतन्यांशे इति । कृत्यंशेऽपीति । बुद्धि
रामक्दी।

स्याध्याहारेण च बोध्यः । ननु कृतिसामानाधिकरण्येन अदृष्टप्रतीतिः प्रात्यक्षिकी न संभवति तस्यातीन्द्रियत्वादत आह—अहष्टस्येति । तदंशे अद्रष्टांशे । अनि त्यधर्माश्रयत्वादिति । यद्यपि धर्माश्रयत्वांशो व्यर्थः तथापि क्षणिकविज्ञानवा दिना अनित्यविज्ञाने व्यभिचारोद्धावनमभिसंघाय तदुक्तम् । क्षणिकविज्ञानस्य वृत्ति मत्त्वलक्षणधर्मत्वविरहाम तत्र व्यभिचार इति भावः । वृत्तिमत्त्वं च दैशिकसंबन्धेन बोध्यम् । तेन कालिकेन क्षणिकविज्ञानस्य वृत्तिमत्त्वेऽपि न व्यभिचारतादबस्थ्यं बुद्धेस्त प्रकृतिपरिणामत्वेन तद्वत्तित्वाच खरूपासिद्धिः। नतु तद्विचे मानामावादिः त्यसङ्गतं कर्तिभन्नानां प्रकृत्यादीनां सत्त्वादत आदि पूर्यति चेतन इत्यादि रिति । बुद्धिः कर्तृत्वामाववती जन्यत्वादिति पाठः जन्यवर्माश्रयत्वादिति प्रामा-दिकः । यद्ययं नैयायिकानां प्रयोगस्तदा तन्मते कर्तुर्जन्यधर्मीश्रयत्वाद्यभिचारित्वा-पत्तेः, यदि च सांख्यमतप्रविष्टस्यैव तन्मतसिद्धपुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु न बुद्धेरिख-भित्रायेणायं प्रयोग इत्युच्यते तदा खमतव्याघातः कर्तृत्वस्यापि जन्यधर्मतया पुरुषधर्मत्वासंभवेन कर्तृत्वस्याधर्मत्वापत्तिश्वेति । यदि च तत्पाठप्रामाण्येऽप्याप्रहः स्तदा जन्यधर्मः कर्तृतातिरिक्तत्वेन विशेषणीयस्तयाच सांख्यमतातुयायिन एव पुरुषस्यव कर्तृत्वं चेतनत्वं चास्तीत्यभिश्रायेणेयमाशृङ्का भविष्यति । केचित्त जन्यः धर्मत्यादिलस बहुवीहिमाश्रिल जन्यधर्माश्रयत्वादिलयं परिकल्य एतद्भन्यस कर्तृताभावसाधने न तारपर्यं अपि त व्यभिचारिणोक्तहेतना चेतनत्वासावो न स्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापितः । नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धरचेतनत्वम् । कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेक । असिद्धेः, कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् । वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् । अनादेनीञ्चासंभवाकित्यत्वम् तित्काः।

कर्तृत्वामाववती जन्यधर्माश्रयत्वात् इति वाधकस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । अन्यथेति । कर्वचेतनयोर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः । बुद्धेनित्यत्व इति । कर्वभिन्नस्य चेतनस्य स्वीकारे तिसान्सुस्रद्धःस्वामावात्संसारम्योक्षयोरनुपपत्या पूर्वोक्तरीत्या बुद्धिस्त्वासत्त्वाभ्यामेव संसाराप्वगौं वाच्यो । तथाच बुद्धेनित्यत्वे तु तत्सत्त्वनिवन्धनस्य संसारस्य सर्वदापत्त्या मोक्षाभाव एव स्थात् । बुद्धेरनित्यत्वे तु तत्र जन्यत्वं स्वीकरणीयमजन्यस्य नाशासंभवात् । तथाच तद्धत्पत्तेः पूर्वं तत्सत्त्वनिवन्धनः संसारो न स्यादित्यर्थः । वस्तुतस्रद्धत्पत्तेः पूर्वं तत्त्वश्रिताच्छादेरभावाद्धद्धेरनुत्पत्त्या संसारः कदापि न स्यादित्यवधेयम् । असिद्धेरिति । बुद्धौ प्रकृतिकार्यत्वाभावादिति भावः । ननु कर्तृत्वेन जन्यत्वानुमितिः परिशेषात्प्रकृतिजन्यत्वविषयिणी स्यादिन्यत आह—कर्तुरिति । कर्तृत्वस्य जन्यत्वव्याप्यत्वेऽनुकूळतकी-भावादिति भावः । प्रत्युत तद्धिपरीतानादित्वमाहकतकेसत्त्वादनादि-त्वमेव कर्तुरिताह—वीतरागेति । 'वीतरागजन्मादर्शना'दिति न्या-यस्त्रं सरागजन्मदर्शनादिति तदर्थः । अनादित्विमिति । सन्य-

साधियतुं शक्योऽन्यथा तेनैव व्यभिचारिहेतुना कर्त्तवाभावोऽपि किं न सिद्धोदि-खापादन एव तात्पर्यमिलाहुः। नतु कर्तृनिलाले निर्मोक्षप्रसङ्ग इति मूलमसङ्गतं, कर्तुनिलालेऽपि तद्भिष्ठस्य चेतनस्याल्यन्तिकदुःखनिष्ठतिहास्पमोक्षे वाधकाभावादि-खत आह—कर्त्वप्रिष्ठास्येति । तस्मिन् चेतने । सुखेति । श्रुमाशुभकर्माकर्तरि सुखदुःखयोरस्भवादिति भावः । न स्वादित्यर्थं इति । नचेष्ठापत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वमसंसारिणोऽपि संसारित्वोपगमे मुक्तस्यापि पुनः संसारित्वापत्या मोक्षार्थं कोऽपि न प्रवर्तेतिति भावः । पूर्वमसंसारे कदापि संसारो न स्वादिल्या-पत्तिः संमवतीलाह—सस्तुतिहत्वति । तदुत्यत्तेश्चरति । तदाशितेति । सुन्धाश्रितेल्यवः । अदृश्वदित्वादिना तजनककर्मणः परिप्रदः । अनुत्यत्येति ।

रामरुद्री।

घर्माघर्माश्रयोऽघ्यक्षो विशेषग्रणयोगतः॥ ४९। प्रवृत्त्याचनुमेयोऽयं रथगत्येव सारिषः।

नच 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहंका रिवमूदात्मा कर्ताहमिति मन्यते' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस त द्रथत्वात्। तन्नैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु य इत्यादिवदता मगवता प्रकटीकृतोऽयग्नपरिष्टादाशय इति सं क्षेपः। धर्माधर्मेति। आत्मेत्यनुष्व्यते। शरीरस्य तदाश्र यत्वे देहान्तरकृतकर्मणां देहान्तरे भोगानुप्पत्तेः। विशेषेति

दिनकरी।

पाने बालस्य प्रवृत्तिनेष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण तच नातुभवस्तरः बाधात्स्मरणस्य स्वसमानाधिकरणपूर्वानुभवसापेक्षतया पूर्वजन्म सत्त्वे पूर्वजन्मन्यपि प्रथमप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्पूर्वस्य एवं तत्पूर्वरं जन्मनः सिद्धावनादित्वमात्मन इति भावः । अनादेरित्यस्य भाव स्थेति शेषः । जन्यभावत्वेन नाशे हेतुत्वादिति भावः । नचेति प्रकृतिर्माया तस्या गुणैः सत्वरजस्तमोलक्षणैः क्रियमाणानि कर्माणभवन्ति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययस्तेन विमृद्ध आत्मा अन्तःकरः यस्य तथाविधः पुरुषः कर्ताहमिति मन्यते इत्यर्थकेन भगवद्वच नेनेत्यर्थः । तेनात्मनः कर्त्तत्वाभावप्रतिपादनादिति भावः । अह मेवेति । तथाच तेन स्वतन्नकर्ण्त्वाभाव एवात्मनि प्रतिपाद्यते नद्

रामरुद्री।

कार्यमात्रे अदृष्टस्य कारणत्वादिति मावः।नन्वनादेर्नाशायोगादिति मूल्यसंगतं प्राग् भावस्यानादेरिय नाशदर्शनादिखत आह्—अनादेरित्यस्येति । प्रकृतेर्गृष्टै क्रियमाणानि सर्वशः कर्माणीलस्योत्तराधेनान्वयसंभवः । कर्माणीलस्य द्वितीय न्तत्वोपगमेऽिप कर्तेति कृशोगे षष्ट्यापत्त्या साधुत्वानुपपत्तेर्निराकाङ्गतापरिहारा क्रियापदमध्याहरित—भवन्तीति । इत्यंनोत्तराधित्यागेवमपीलिपः पूरणी इति भावः । अहमिति प्रलय इलस्य कर्तरिबुद्धौ इलादिस्त्रथास्त्रेव तेन विम् द्वतोपपत्तः । आत्मेलस्य पुरुषार्थकत्वे मेदनियतविष्रहस्थष्ट्यनुपपत्तिरत्व्यावष्टे—अन्तःकरणसिति । विरोधे हेतुमाह—तेनेति । स्वतन्त्रक अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥५०॥ गोग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुलादेः संबन्धेनात्मनः प्रत्यक्षत्वं संभवित न त्वन्यथा। अहं जानेऽहं करोमीत्यादिप्रतीतेः ॥४९॥ प्रवृत्त्येति । अयं आत्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा । ज्ञानेच्छाप्रयतादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्र प्रयत्नसाध्यत्वाचेष्टया प्रयत्नवानात्मानुमीयत इति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह—रथेति । यद्यपि रथकर्मचेष्टा न भवति तथापि तेन कर्मणा सार्थियथानुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मानुमीयत इति भावः । अहङ्कारस्येति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषय

कर्तृत्वसामान्याभाव इति भावः । प्रकटीकृतोऽयमिति ''अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथिविधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा देवं चैवात्र पश्चमः" मिल्रनेन पञ्चानामि कर्तृत्वं प्रतिपाद्य ''तत्रैवं सती''- ल्यादिनापि स्वतं कर्तृत्वस्थैवात्मनो निषद्धत्वादिति भावः । एवं पुरुषस्थैव कर्तृत्वमस्तु, नच कारणत्वाभावेन कर्तृत्वाभाव एव साधनीय इति वाच्यम् । स्वरूपासिद्धेः । कार्यकारणयोरभेदात्कार्यनाचे कार्यकरतया नाशः स्थादित्यकारणत्वं पुरुषस्थेत्यपि न सत् । कार्यकारणयोरभेदात्कार्यनाचे कार्यकरतया नाशः स्थादित्यकारणत्वं पुरुषस्थेत्यपि न सत् । कार्यकारणयोरभेदस्थेवासिद्धत्वादित्यादिविक्तरभिया नोक्तमित्यभिन्प्रायवानाह—संक्षेप इति । तदाश्रयत्वे धर्माधमाश्रयत्वे । अन्यथा विशेषगुणसंवन्धादते । इत्यादिप्रतितिरिति । इत्यादे ज्ञानादिसंवन्धप्रकारेणवात्मनः प्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ परकीयप्रवृत्त्यादेरतीन्द्रियत्वेन हेतुज्ञानासंभवात् स्वरूप्पासिद्धेश्चाह—प्रवृत्तिरत्रेति । शरीरस्य न

रामरही ।
र्हरवं कारणान्तरनिरपेक्षनिष्ठकर्तृतं । अधिष्ठानमाधारः । दैवमदृष्टम् । कर्तृत्वं
प्रतिपाद्य कारणत्वं प्रतिपाद्यसर्थः । क्रियानुकूलकृतिमत्त्वरूपस्य तस्याधिष्ठानादौ
वाधात् । एवं वाहमेव कर्ता इस्रत्नापि अहमेव कारणमिस्रेवार्थः, तथासस्रेव
मृहतोपपत्तिरन्यथा कारणानां बहुत्वेऽपि सस्येव कर्तृतयाहमेव कर्तेसस्य प्रमात्वापत्तिरिति स्येयम् ॥ ४९ ॥ स्वक्रपासिक्षेति । परकीयश्ररीरस्यैव

बिमुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविघा मता । अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विघा ॥ ५१ ॥

आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति । मनोभिन्नेन्द्रियजन्य-प्रत्यक्षाविषयः मानसप्रत्यक्षविषयश्रेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रि-यान्तरायोग्यत्वात् ॥ ५० ॥ विस्तुरिति । विश्वत्वं परममइ-त्परिमाणवन्त्वम् । तच पूर्वेश्वक्तमपि स्पष्टार्थेश्वक्तम् । बुद्ध्यादि-गुणवानिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्यश्चतुर्देशगुणाः पूर्वेश्वका वेदितच्याः । अत्रैव प्रसङ्गात्कतिपयं बुद्धेः प्रपश्चं दर्शयति—

दिनकरी।

वैतन्यमिस्यनेनोक्तत्वादिसर्थः । इच्छादीनामभावस्य कण्ठरवेणातुक्तेः प्रायःपदम् । चेष्टायाः प्रवृत्तिज्ञापकत्वेऽनुकूळतर्कमाह—
चेष्टायाश्चेति । चेष्टयेति । शरीरे समवायेन चेष्टानुमितस्यावच्छेदकतया प्रयव्सस्य समवायेनाश्चय आत्मेवेति भावः । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति—यद्यपीति । तथा चोत्तरसंयोगप्राप्तियोग्यकियावत्त्वस्येव हेतुत्वमिति भावः । आत्मनो मनोमात्रजन्यज्ञानविषयत्वे हेतुनाह—रूपाद्यभावेनेति ॥५०॥ काळखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महदिस्यनेनात्मि परममहत्त्वस्योक्तेः
पौनकत्त्यमाशङ्कथाह—तचेति । पूर्वभुक्ता इति । "बुद्धादिषद्कं
संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः
स्युश्चतुर्दशः" इत्यनेन साधर्म्यप्रकरणे कथिता इत्यर्थः । इति श्रीभारद्वाजकुलोद्भववालकुष्णभट्टतन्द्भवमहादेवभट्टकृतौ भ्रक्तावलीप्रकाशे द्वितीयः परिच्छेदः ।

मूळे बुद्धिस्तु द्विविधा मता अनुभूतिः स्मृतिश्च तत्रानुभूतिः रामस्त्री।

पक्षतया तत्र प्रवृत्तिरूपहेतोरभावादिति भावः । दृष्टान्तासिद्धिमिति । अरीरमिदं चेतनाधिष्ठितं चेष्टावत्त्वाद्रथवदिखनुमाने चेतनाधिष्ठितत्वं चेतनप्रयु-क्रक्रिय।वत्त्वमेव तस्य दृष्टान्तर्ये सत्त्वेऽपि चेष्टारूपहेतोरभावात् अरीरिक्रया-यामेव चेष्टात्वाक्षीकारादिति भावः ॥ ५० ॥ इति श्रीरामख्द्रभट्टाचा-र्थविरचितायां मुकावछीप्रकाशतरिङ्गण्य द्वितीयस्तरङ्गः॥ अर्था-

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे।

बुद्धिस्त्विति । द्वैविध्यं व्युत्पादयति अनुभूतिरिति । एतासां चतस्रणां करणानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दाः प्रमाणानीति सत्रोक्तानि वेदितव्यानि । इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं

दिनकरी।

प्रतिक्षात्मिकैवेति चार्वाकाः । अनुमितिरपीति कणाद्युगतौ । उपिनितिरपीति केचिन्नैयायिकैकदेशिनः । अर्थापत्तिरपीति प्रामाकराः । अनुपळिव्यरपीति भाष्ट्रा वेदान्तिनश्च । संभवैतिह्यरूपे अपीति पौराणिकाः । तत्सर्वमयुक्तमिति सूचितुमनुभूतेश्चातुर्विध्यमाह—— अनुभूतिश्चतुर्विद्यति । अनुमिनोमि उपिनोमि शाब्दयामीति प्रतीतिसिद्धानामनुमित्यादीनां दुर्वारतया चार्वाकाग्चुदितमयुक्तम् । अर्थापत्तेश्चानुनित्वावेवान्तर्भावो व्यतिरेकिप्रनथे व्यक्तीमविष्यति । अनुपळव्वेस्त्वभाव एवान्तर्भावः । अन्यासां च यथायथमनुमित्यादावन्तर्भावः । उदिष्टासु प्रमासु प्रथमोपस्थितत्वात् प्रत्यक्षं छक्ष-गमकदी ।

पत्तिरपीति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुक्के इति ज्ञानानन्तरं पीनत्वान्यथातु-पपत्त्या रात्रिभोजनं कल्पयति इयमर्थापत्तिरिखर्थः। अनुपल्जिधरपीति । अभावे क्षप्तसन्निकर्षाभावेन प्रत्यक्षासंभवात्तद्वहार्थं प्रतियोग्युपलम्भाभावस्य प्रमा-णत्वं परिकल्य तज्जन्यैवाभावप्रतीतिरिति भाद्य वेदान्तिनश्चेत्यर्थः । संभवेति-ह्यरूपे अपीति । शतमस्तीति ज्ञानानन्तरं शतं पश्चाशद्धटितमितिज्ञानात्पश्चा-शदस्तीति संभवानुभवः । इह वटे यक्षस्तिष्ठतीखज्ञातमूलवक्तृकवाक्याजायमानी-Sत्रमव ऐतिहाम् । नचायं शाब्दात्रमवः । आप्तोक्तत्वेन निश्चितशब्दस्यैव तत्करणत्वेन तदभावादिति भावः । नन्वनुभूतिश्रत्वविधेति वाज्यात्रेण कथं न्यूनाधिकसंख्यानिरास इलाशक्का खयं युक्तिमाइ-अनुसिनोसीत्यादि । अभाव प्वान्तभीव इति । उपलब्यमाव एवानुपलिबर्धनेत प्रमितिः विशेषणतासंनिकर्षेणामावज्ञानं प्रत्यक्षात्मकमेवेति भावः । यथायथसिति । संभवसानुमितावैतिहास शब्दे अन्तर्भाव आप्तोक्तवसंदेहादप्रामाण्यज्ञानास्क-न्दितः स इति भावः । इन्द्रियक्तपादावपीति । इदंच यथाश्रुतामिप्रायेण । बद्धतो मनोक्पेन्द्रियजन्यानुमिखादावतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियत्वावच्छित्रजनकः तानिरूपितजन्यताविवक्षणस्यावश्यकत्या ज्ञानपदं खरूपक्रीर्तनमेवेति बोध्यम् । अनुमिलादाविलादिनोपमिलाहिपरिप्रहः । नन सत्रे अव्यक्तिचारिपदवैयर्थ- तथापीन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं तत्प्रत्य-श्वमिति विवक्षितम् । ईश्वरप्रत्यश्चं तु न लक्ष्यम् । ''इन्द्रिया-र्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमञ्यपदेश्यमञ्यभिचारि व्यवसायात्मकं

यति-मुक्तावल्याम्-इन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यत्विम-न्द्रियरूपादावप्यस्यतो ज्ञानमिति । अनुमित्यादाविवयाप्तिवार-णायेन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यत्वविशेषणे दत्तेऽप्यनुमित्या-दावितव्याप्तिस्तद्वस्थेत्याशङ्कते-यद्यपीति । नन्विन्द्रयजन्यत्वा-भावादीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरत आह —ईश्वरप्रत्यक्षं तथाच जन्यप्रसक्षमेव स्वस्यमिति भावः। ननु तस्यैव स्वस्यत्वे किं मानमत आह—इन्द्रियार्थेति । इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमित्यने-नेश्वरप्रसक्षमनुमित्यादि च व्यावर्सते । भ्रमवारणायाह-अव्य-भिचारीति । भ्रमिन्नमित्यर्थः । एतावता प्रत्यक्षप्रमाया छक्ष-णमुक्तम् । तद्विभागमाह-अन्यपदेश्यमिति । निर्विकल्पकमि-त्यर्थः । न चाव्यपदेश्यपदेन कथं निर्विकल्पकछाभ इति वाच्यम् । व्यपदेशः पद्वाच्यत्वं तद्विषयकमित्यर्थोद्विशिष्टज्ञाने तत्तत्पद्वाच्य-त्वमुपनीतं भासते इति प्राचीनमतानुसारित्वात् । अतएव कणादं कणादनामानं मुनिमित्यादि तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते। यद्वा व्यपदेशः शब्दप्रयोगः स च विशिष्टज्ञानादेवेत्यव्यपदेश्यत्वेन व्यपदेशानहित्वेन निर्विकरपक्रलाभः । व्यवसायात्मक्रमिति । विशिष्टव्यवसायात्मकः रामरुद्री।

मिलाशक्काह—भ्रमेति । नन्त्रज्ञक्षणस्य प्रलक्षभमे अन्यापिरित्तत आह—
पतावतेति । तथाच प्रलक्षप्रमाया छक्ष्यतया भ्रमस्यालक्ष्यत्वाच तन्नाः
व्याप्तिरिति भावः । नचैवं मूलोक्तळक्षणस्य भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि छक्ष्यत्वाभ्युपगमे च सूत्रानुसारिता न स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानपदस्य मूलस्थळक्षणे
प्रमापर्त्वादत एव न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । तद्विषयक्तितिति ।
पद्वाध्यत्वाविषयकमिल्यद्यः । नन्वयं घट इत्यादिविशिष्टज्ञानस्यापि पदवाः
च्यात्वाविषयकेत्वान्निर्विकल्पकविभाजकचर्मस्य विशिष्टज्ञानसाधारण्यादसङ्गतिरिः
स्यत आह—विश्विष्टज्ञान इति । तथाचायं घटपदवाच्य इत्यादिरेव विशिष्ट
द्यानाकार इति भावः । एतत्कल्पे व्ययदेश्यपदे विषयः प्रस्थार्थः । नवीनमः
तमनुस्त्याह—यद्वेति । एतत्कल्पे व्यक्षि एव प्रस्थार्थं इति भावः । अनुः

प्रत्यक्ष" मितिसूत्रे तथैवोक्तत्वात् । अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं

मित्यर्थः । विशिष्टक्षानात्मकमिति यावत् । एवंच सूत्रे इन्द्रियार्थसित्र-कर्षोत्पन्नमन्यमिचारि अन्यपदेश्यं न्यवसायात्मकमिति योजना बोध्या । अन्यथा लक्षणवाक्ये विभागनोधकपदेन न्यवधानादसङ्गते-रिति । तथैवोक्तत्वादिति । ईश्वरप्रत्यक्षाल्रक्ष्यस्वस्थैवाभिप्रेतत्वादि-त्यर्थः । ईश्वरप्रत्यक्षस्थापि लक्ष्यत्वमभिप्रेताह—अथवेति । ज्ञाना-करणकमिति । ज्ञाना-करणकमिति । ज्ञाना-करणकमिति । ज्ञानस्याद्वादेशेषणज्ञानजन्यस्वादतो ज्ञानाकरणकमिति । अनुमित्यादौ न्याप्त्या-दिज्ञानस्य करणत्वमस्त्येवेति नानुमित्यादाविन्याप्तिः । अकरणकत्वा-

रामरुद्री।

व्यवसायभिषाज्ञानमात्रस्यैव व्यवसायत्वेन निर्विकल्पकसाधारणं व्यवसायत्वमत आह—विशिष्टति । इन्द्रियार्थसंनिकर्षीत्पनं ज्ञानमञ्यपदेश्यमव्यभिचारिव्य-वसायात्मकमिति सूत्रयोजनमाह-एवंचेति । नन्वीश्वरप्रव्यशं तु न लक्ष्य-मित्युक्ता सूत्रे तथैवोक्तत्वादिति मूलकारोक्तिरसङ्गता, उक्तसूत्रे ईश्वरप्रत्यक्षाल-क्ष्यताया अनिभधानादतस्तदर्थमाह—ईश्वरेति । ननु जन्यप्रसक्षप्रमालक्षणस्य सूत्रकारोक्ताविप प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणं किमिति शिष्यजिज्ञासया प्रत्यक्षप्रमा-सामान्यलक्षणं वक्तव्यमेवेत्यस्वर्सालक्षणान्तरमवतारयति-ईश्वरेति । अव्या-सिरिति । निर्विकल्पकस्य ज्ञानाजन्यतया लक्षणस्य तत्र सत्त्वेन विशिष्टज्ञान-मात्रेऽव्याप्तिरित्यर्थः । नच निर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतयाऽसंभव एव वक्त-मुचित इति बाच्यम् । एवमपीश्वरप्रसक्षे लक्षणसमन्वयस्यावस्यकत्वात् । अन्याप्ती हेतुमाह—विशिष्ट्रति । जन्येत्यादिः । तेनेश्वरविशिष्टज्ञानस्य विशेषण-ज्ञानाजन्यत्वेऽपि न कृत्लार्थकमात्रपदासङ्गतिः। यत्त्वीश्वरद्भानं निर्विकल्पकमेवेति. तदसत. कार्यमात्रं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोके विशिष्टज्ञानस्यैव कारणत्वावधार-णादिशिष्टज्ञानस्येवेश्वरे सकर्तृकत्वानुमित्यासिद्धः । यदि च कार्यसामान्ये कृतेरेव कारणत्वं न ज्ञानेच्छयोः तया तयोरन्यथासिद्धत्वात्तथा च सकर्तकत्वानुमानेनेश्वरे कृतेरेव सिद्धिर्न ज्ञानेच्छयोः। नचैवमीश्वरे ज्ञानेच्छयोः कथं सिद्धिरिति वाच्यम्। "यः सर्वज्ञः" इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्य "स ऐक्षत बहुस्या"मिति श्रुत्या इच्छायास्तत्र सिद्धेरीक्षणस्यच्छारूपत्वादिति विभाव्यते तदा यथाश्रुतमेव साधु । नवैवमपि जन्यनिर्विकल्पकसापीश्वरञ्जानजन्यतया तत्राव्याप्तेरनुपपादनाद्वन्यकारस्य न्यूनता दुर्वारैवेति वाच्यम् । ज्ञानाजन्येत्यस्य समवायसंबन्धावच्छित्रजनकतानिरूपितजन म्यताश्रद्भार्थकत्वे निर्विकल्पकेऽव्याद्यसंभवेन तद्रपेक्षणसंभवादिति च्येयम् । अनुमिखादौ लक्षणासत्त्वमुपपादयति—अनुमित्यादाविति । इदं लक्षण-

दिनकरी।

देव चेश्वरक्षानसंप्रदः । अथ निद्ध्यासनद्वारा मननादिक्षानकरणके योगिप्रत्यक्षे छक्षणमिद्मन्यापकमिति चेन्न । ज्ञानाकरणपदेन ज्ञानत्वगर्भधर्मावच्छित्रकरणत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । नचेदं योगिप्रत्यक्षान्यापकं, अवणादिप्रतिपत्तीनां शाब्दत्वादिनेव जनकत्वेन विशिष्टाभावसत्त्वादिति । अथवा ज्ञानकरणकत्वान्यभित्तातिश्चातिश्चानत्वमिह् विवक्षितं तादशी च ज्ञातिरनुमितित्वादितेव । एतेनानुमित्यादौ न्याप्तिज्ञानादेर्ज्ञानत्वेन करणतानये ज्ञानत्वघटितकरणतावच्छेदकधर्माप्रसिद्धाऽसंभवोऽपि प्रत्युक्त इति । न्याप्तिज्ञानस्येति षष्ट्यन्तचतुष्टयस्य करणत्वादित्यनेनान्वयः । नच स्मरणात्मकपरामर्शस्यके न्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासंभव इति वान्यम् । तत्र न्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वात् । न च ज्ञानपदं

रामरुद्री।

मीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमिलाइ—अकरणकेत्यादि । करणसामान्यग्रन्यत्वादेवे-लर्थः । नतु तत्त्वज्ञानात्मकप्रलक्षे अव्याप्तिस्तत्र निदिष्यासनव्यापारकस्य अनुमित्यदिज्ञानस्य करणत्वादित्याशहते—अशेति । ज्ञानत्वगर्भेति । ज्ञानत्वघटितेत्वर्थः । करणत्वाभावस्थेत्यस्य निरूपकतासंबन्धेनेत्यादिः । योगिः प्रसक्षं तत्त्वज्ञानरूपं बोध्यम् । नन्वेवमपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रसक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्यापारकनिर्विकल्पककरणके अव्याप्तिर्द्वतरैवेल्य-खरसादाइ-अथवेति । करणतानय इति । परामर्शाभावादेव घटादि-ज्ञानादनुमितिवारणसंभवादिति भावः । एतच यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तं पर्या-स्यनिवेशस्चनायैव घटितेत्युपादानात्, एवं ज्ञानलघटितत्वं ज्ञानत्वाविषयकः प्रतीलविषयत्वमात्रं नतु ज्ञानत्वभिष्यत्वमपि तत्र घटकं प्रयोजनाभावादसंभवा पत्तेश्रेति विभावनीयम् । कर्णत्वासंभव इति । व्याप्तिज्ञानासत्त्वेऽपि विशि-ष्ट्रविषयकसंस्काराद्विकिष्ट्रविषयकस्मरणात्मकपरामशौत्यत्तेरिति भावः। संस्काः रद्वारेति । तथाच व्याप्तिज्ञानस्य खजन्यपरामर्शसंबन्धेन अनुमितौ कारणता, परामशें खजन्यत्वं च खनिष्ठ-समबायखजन्यसंस्कारान्यतरसंबन्धावच्छिनकारः णतानिरूपितकार्यतारूपं नातः प्रात्यक्षिकपरामर्शजन्यात्रमितेर्घ्याप्तिज्ञानकरणक लाज्ञपितिरिति भावः। ज्ञानपदिमिति । अनुमितौ व्याप्तिक्षानं करणमित्यत्र ज्ञानपदमित्यर्थः । तथाच स्मरणात्मकपरामर्शस्यापि व्याप्तिविषयकसंस्कारजन्यतया करणत्वमक्षतमिति भावः । एवंच करणं व्याप्तिधीरिति कारिकायामपि धीववं प्रत्यश्चम् । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य उपितौ साद्द्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मृतावनुभवस्य करणत्वात्तत्र नाति-व्याप्तिः । इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् । परामर्शजन्यं विकारी ।

स्विषयकपरमेवास्ताम् । किं व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा तत्र हेतुत्वकरूपनेनेति वाच्यम् । इच्छादितः संस्काराचानुमितेरनुद्यात् सविषयकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् । सादृष्टश्र्यज्ञानस्य सादृश्यप्रकार-कज्ञानस्य । तत्रानुमित्यादौ । अनुमितिं छक्षयति—परामर्शेति । परामर्शत्वं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वम् । तथा च व्याप्ति-विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरिति फलितम् । भवति हि

रामरुद्री।

सविषयकपरमेवेति भावः । तत्रेति । सारणात्मकपरामर्शे इत्यर्थः । यद्यपि समानविषयकनिश्वयस्य संस्कारद्वारा कैश्विदनुभवत्वेन कैश्विज्ज्ञानत्वेन स्मरणज-नकत्वं ऋप्तमेवेति नैतद्वुरोधेन तत्कल्पनीयमित्यसंगतमेवैतत्, तथापि हेतुलक-ल्पनेनेत्यस्य तादशहेतुत्वघटितलक्षणकल्पनेनेत्यर्थकतया अन्यतरसंबन्धेन व्याप्ति-ज्ञानजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वमपेक्ष्य समवायेन व्याप्तिविषयकजन्यत्वस्य लक्षण-घटकत्वे लाघवानासंगतिः । अतिप्रसक्तत्वादिति । अथ व्याप्तिविषयकत्वेन कारणतापक्षे व्याप्तिविषयकेच्छादावपि कारणत्वमस्येवेति कथमतिप्रसक्तता ? अन्यया अनुमिल्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानेऽपि व्याप्तिज्ञानत्वसत्त्वेन अतिप्रसक्तत्या तदपि कारणतावच्छेदकं न स्यात् । यदि च अनुमिखनुपधायकेऽपि व्याप्तिज्ञाने खरूपयोग्यतारूपकारणत्वस्वीकारामातिप्रसक्तिरित्युच्यते तदा प्रकृतेऽपीदमेवोत्त-रमिति । मैवम । कतिपयव्याप्तिज्ञानेषु कारणत्वकल्पनापेक्षया अनन्तेच्छादिषु तत्कल्पनगौरवस्थेव तन्मते दूषणत्वेन प्रकृतप्रन्थाभिप्रेतत्वादत एवैतत्सूचनायै-वैच्छात इत्युपेक्ष्य इच्छादितः संस्काराचेत्येतावत्पर्यन्तमभिद्वितमित्यवधेयम् । उपमितौ साहर्यज्ञानं करणमिलात्र गवयादिविशेष्यकसाहर्यप्रकारकज्ञानस्य व्यापा-रताश्रमं निराकर्तं व्याचधे सादद्यप्रकारकेति । नवैवं तद्यापारदौर्लभ्यं अतिदेशनाक्यार्थस्मृतेर्व्यापारत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तथाचेति । व्याप्तिवि-चिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षविशेष्यकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुतावच्छेदकसंसर्गावगा-हिज्ञानमित्यर्थः । परामर्शजन्यसंस्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदोपादानम् । नतु व्याप्तिविधिष्टे पक्षधर्मताज्ञानमिति व्युत्पत्त्या विह्वव्याप्यविशेष्यकपर्वतादिवृत्तित्व-प्रकारकज्ञानजन्यस्वं ततो लभ्यते. तथाच विह्नव्याप्यधूमवानिति परामर्शजन्या-नुमितावव्याप्तिरित्याश्रद्धायामाह—भवति हीति । विक्वियाप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं भवतीत्यन्वयः । उत्तरीत्या व्याप्तिप्रकान इत्रानमनुमितिः । यद्यपि परामर्श्वप्रत्यक्षादिकं परामर्श्वजन्यं तथापि परामर्श्वजन्यं हेत्वविषयकं ज्ञानमनुमितिः । नच कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादः श्रज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अथवा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः । एवं सादृश्यज्ञानकरणवं

दिनकरी।

विह्नव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता ज्ञानं तज्जन्यं पर्वतो विद्वामानिति ज्ञानमिति तत्र छक्षणसमन्वयः यद्यपीत्यादि । प्रत्यक्षादिकमित्यादिना विशेषणतावच्छेदकप्रका रकनिश्चयविषया परामर्शजन्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य परिष्रद्दः परामर्शजन्यमिति । विषयविषया तत्र परामर्शस्य हेतुत्वादिः भावः । कादाचित्केति । धूमवान् पर्वतो विद्वमानित्यनुमिते पक्षतावच्छेदकविषया धूमस्य भानादिति भावः । तादृशेति कथितनिश्चयजन्यहेत्वविषयकेत्यर्थः । सत्तामादायातिव्याप्तिर

रामरुद्री।

रकपक्षविशेष्यकहेतुतावच्छेदकसंबन्धावगाहिज्ञानस्यैव तादशवाक्यलभ्यत्वादिर्ग भावः । नचैवमपि विह्नव्याप्यो धूमः पर्वत इति ज्ञानजन्यानुमितावव्याप्तिर्धूम विहव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति परामर्शानात्मकज्ञानजन्यप्रसक्षादावितव्या रिवेहिन्यान्यधूमवानिति परामर्शस्यापि कालविधया घटादिप्रसक्षहेतुतया तत्राति व्याप्तेर्वारणाय च हेतुतावच्छेदकसबन्धावच्छिन्नव्यास्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपित पक्षविशेष्यताशालिनिश्वयत्वावच्छित्रजनकतानिरूपितजन्यताया एव लक्षणे निवे शनीयत्वादिति वाच्यम् । अनुमितिसमानविशेष्यतया पक्षादिविशेष्यकपरामशे स्यैवानुमितिहेतुत्वादिति भावः । यद्यपीत्यादीति । ननु प्रत्यक्षे विषयस सामान्यतो विषयत्वेन विशेषतश्च तत्तद्यक्तित्वेनैव हेतुतया लक्षणे चोक्तनिश्च यत्वावच्छित्रजनकतानिरूपितजन्यताया एव विवक्षणीयतया नोक्तातिव्याप्तिरि खत आह—आदिनेत्यादि । तथा चैतदखरसेनैव मूले आदिपदसुपात्तम् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिसुद्धित्वावच्छित्रं प्रति च विशेषणतावच्छेद्कप्रकारकविशे षणनिश्वयत्वेनैव हेतुत्या भवति तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। धूमचान्पर्वत इत्यादि । आलोकादिलिङ्गकधूमवत्पर्वतपक्षकानुमिलादाविल्यधः । सत्तामा दायेति । पर्वतो बह्रिमानिखनुमितिवृत्तिसत्ताजातिमत्त्वस्य प्रसक्षादावपि सत्त्वा दिति भावः । नन्वनुभवलमप्यनुभवत्वव्याप्यमेवेति तदादायैव अतिव्याप्तिता

दिनकरी।

त्तोऽनुभवत्वन्याप्येति । अनुभवत्वन्यूनवृत्तित्वं तद्र्यः । तेन नानुभवत्वजातिमादाय प्रत्यक्षादाविव्याप्तिः । जातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितं तेन कालिकसंवन्धेन जातिमति काले नातिव्याप्तिः । पक्षधर्मताया अप्रवेशेन लाधवाल्यक्षणान्तरमाह—अथवेति । अन्त्रापि साध्यतावच्लेद्कधर्मसाध्यतावच्लेद्कसंवन्धहेतुतावच्लेद्कम्प्राम्यतावच्लेद्कसंवन्धहेतुतावच्लेद्कम्प्रामाननुगमादेकव्यास्युपादानेऽन्यानुमिन्तावव्याप्तेरेकां व्याप्तिमुपादाय तच्कानकरणकवृत्त्यनुभवत्वव्याप्य-जातिमत्त्वं विवक्षणीयम् । नन्वनुमिति प्रत्यपि न व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वं किं तु ज्ञानत्वेन मनस्त्वेनैव वा, एवमेवोपमित्यादावपि मनस्त्वेनैव करणत्वम् । नच कार्यवैज्ञात्यं न स्यादिति वाच्यम् ।

रामरुद्री।

द्वस्थ्यमित्यत आह-अनुभवत्वेति । अत्र च धूमनान् पर्वतो विह्नमानि-खनुमितावन्याप्तिवारणायैव जातिघटितलक्षणादरणमिति बोध्यम् । लाघवा-दिति । व्याप्तिज्ञाननिष्ठखजन्यज्ञानसंबन्धावच्छित्रजनकताकत्वं व्याप्तिज्ञानकर-णकत्वं, नतु व्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वे सति व्याप्तिज्ञानजन्यत्वं व्याप्तिज्ञान-करणकत्वं, तेन कालोपाधिविधया व्याप्तिज्ञानजन्यत्वमादाय तथैव परामर्शजन्यल-मादाय च घटादिप्रलक्षे नातिव्याप्तिः । अत्रापि लिङ्गाविषयकत्वनिवेशनमा-वस्यकम् । अन्यथा विद्वयाप्यधूमवत्पर्वतवान्देश इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने अतिव्याप्तिप्रसङ्गात् लिङ्गाविषयकत्वं व्याप्त्यविच्छन्नप्रकारताशून्यत्वमेव तेन धूमलादिना धूलीपटलादिविषयकविशेष्यावगाहिप्रलक्षे नातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । नचैवमपि व्याप्तित्वेन घटायवगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षवारणासंभव इति वाच्यम्। हेत्तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधे-यत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिकमेणाधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतापर्यन्तमुपादाय तिन्नरू-पितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारिताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वादिति भावः। तज्ञानकरणकवृत्तीति । तद्याप्तिज्ञानकरणकज्ञानवृत्तीयर्थः । करण-त्यमिति । परामर्शरूपकारणान्तराभावादेव यत्किचिज्ज्ञानाःकेवलमनसो वानुमितिवारणसंभवादिति भावः । अत्र च ज्ञानत्वेन करणतापक्षे अनन्तज्ञान-व्यक्तीनां करणत्वकल्पनापत्तेरि च ज्ञानस्य समवायेन कारणत्वेऽिप क्षत्य-भाषात्परामशेखापि ज्ञानत्वाद्भुरुभूतत्वजन्यज्ञानवत्त्वसंबन्धेन तस्य तथात्वे मानाभावाचेति मनस्त्वेन वेत्युक्तम् । ननु परामर्शातिदेशवाक्यार्थस्मरणद्वारानु-मित्युपमिखोरेकमनःकरणकत्वे इन्द्रियत्वव्याप्तिज्ञानलादिना प्रमाणविभागो न स्यात् । नच प्रत्यक्षकरणत्वाज्ञमितिकरणत्वादिना एकस्यापि मनसो विभागसंभवः वरस्परासंकीर्णव्याप्यधमैकथनं विभाग इत्यत्र परस्परासंकीर्णत्वस्य

ब्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥ ५२ ॥ क्षानमुपिमितः । पद्ज्ञानकरणकं ज्ञानं श्राब्दबोधः । वस्तुते यां कांचिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजातिमन्त्रमनुमितित्वम् । एवं यत्किचित्प्रत्यक्षादिकमादाय तद्यक्तिवृत्त्यन्त्रमित्ववृत्ति । एवं यत्किचित्प्रत्यक्षादिकमादाय तद्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमन्तं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति जन्यप्रत्यक्षं विभजते—घाणजादीति । घाणजं रासनं चाक्षुपं स्पार्शनं श्रीतं मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षम् । नचे विनकरी ।

सामग्रीवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः । नच प्रमाणविभागानुपपत्ति कियाविशेषात्तदुपपत्तेरतः पूर्वोक्तानुमिलादिलक्षणानामसंमव इत्रतः आह—वस्तुत इति । घटेऽतिन्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् । वृत्तिः समवायेन विवक्षितम् । तेनानुमितौ कालिकेन घटत्वस्य वृत्ति त्वेऽपि नातिन्याप्तिः । क्षानत्वानुभवत्वादिकमादाय प्रत्यक्षादावति न्याप्तिवारणाय विशेष्यदृलम् । ननु मनसः करणतापक्षे क्षानाः करणकत्वं प्रत्यक्षलक्षणमनुमिलादावित्याप्तमतः प्रत्यक्षस्य लक्षः णान्तरमाह—एवमिति । प्रत्यक्षत्वादिकमिति । यित्किचिदुः पमितिन्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमस्वमुपमितित्वम् । यित्किचिद्धः प्रमितिन्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमस्वमुपमितित्वम् । यिक्किचिक्वाद्यमिल्यक्षः । शब्दभेदेनानुमिल्यादीनां लक्षणकथनमनुभवत्वः

रामरुद्धी।

च्छिज्ञविषयित्वाव्यापकविषयितावच्छेदकत्वरूपत्वाद्यया व्यभिचारभिज्ञविरो वाप्रसिद्धा हेत्वाभासविभागानुपपत्तिरिति वाच्यम् । मनस्वेनैवोभयत्र करण्त् अनुमितित्वोपमितित्वयोरेव नियामकामावेन कथंचिद्दिप विभागासंभवादित्या शङ्कते—नचेति । क्रियाविद्यापदिति । क्रिया घात्वर्यो नतु कमं तथाच प्रलक्षादिप्रमारूपमाघात्वर्थविजातीयप्रमामेदेनैव प्रमाणानां विभागसंभवादिरि सावः । मनस इत्यसानुमित्यादावित्यादिः । अतिव्याप्तमिति । नित्य प्रत्यक्षे अव्याप्तिभिया इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षव्यणतासंभवादिति भावः प्रत्यक्षत्वादिकमितीति । उपमित्यदेः सर्वमतासिद्धत्या प्रथमोपस्थि तत्वाच अनुमित्यसमवेतत्वस्थैव प्रत्यक्षव्यणघटकत्वेनोक्तिः । आदिपद्माद्य प्रप्रमितितं शाव्दत्वं च निर्वक्ति—यार्कितिदिति । शब्दमेदेनैति

ब्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः। तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः॥५३॥

श्वरप्रत्यश्वस्थाविभजनाक्यूनत्वं, जन्यप्रत्यश्वस्थैव निरूपणीय-त्वादुक्तस्त्रानुसारात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ गोचर इति । प्रास्त्र इत्यर्थः । गन्धत्वादिरित्यादिपदात्सुरमित्वादिपरिग्रहः । गन्धस्य प्रत्यश्वत्वात्तद्भृतिजातिरपि प्रत्यश्चा गन्धाश्रयप्रहणे तु प्राणस्थासामर्थ्यमिति बोध्यम् । तथा रस इति । रसत्वादिसहित इत्यर्थः । तथा शब्दोऽपि शब्दत्वादिसहितः । गन्धो रसश्चोद्भृतो बोध्यः ॥ ५३ ॥ उद्भृतरूपमिति । प्रीष्मो-

जासङ्गीकारेण, तदनङ्गीकारे तद्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्म-समवायित्वरूपस्य छक्षणचतुष्ट्रयस्यैकशब्देन वक्तुं शक्यत्वादिति ध्येयम् । उक्तसूत्रेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिसाद्यपदर्शितसू-त्रातुसारादिस्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ घाणस्य निर्विषयकत्वादाह— ग्राह्य इति । सुरभित्वादीसादिनाऽसुरभित्वपरिमहः । तद्वृत्तीति । गन्धवृत्तीसर्थः ॥ ५३ ॥ उद्भूतपदस्य क्रसमाह—ग्रीष्मेति ।

रामरुद्री।

प्रत्यक्षकक्षणे अनुमित्यसमवेतेति तदितरलक्षणेषु प्रत्यक्षासमवेतेति शन्दविशेषेणे-सर्थः । प्रथमतो मूळे अनुमितिलक्षणस्येव जातिषटितस्योक्तवातप्रस्यक्षादीनामि-त्युपेक्ष्य अनुमिलादीनामित्युक्तम् । अनुभवत्वजात्यङ्गीकारेणेति । विशेषण-ज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटी रमृत्यन्यत्वनिवेशे गौरवापत्त्या तज्जन्यतावच्छेदक-कोटिप्रविष्टतयैवानुभवत्वजातिसिद्धेरिति भावः। एवं च सर्वलक्षणेषु स्मृत्यसम-वेतेत्युकौ अनुभवत्वमादाय अनुमित्यादावतिव्याध्यापत्त्या एकत्रानुमित्यसमवेत-त्वस्यान्यत्र प्रत्यक्षासमवेतत्वस्यैव निवेशनीयत्या शब्दमेदेन लक्षणाभिधान-मावश्यकमेवेति बोध्यम् । तद्यक्तिसमवेतेति । एकशेषेण प्रसक्षादिव्यक्तिसम-वेतेत्यर्थः । ज्ञानत्वादिकमादाय अन्यत्रातिव्याप्तिवारणायात्र स्मरणासमवेतेत्युक्तम् । स्त्रानुसारादिति । स्त्राननुसारेण प्रत्यक्षसामान्यस लक्षणप्रदर्शनपक्षे द निखप्रसक्षस्यैकत्वेन तृद्विभागासंभवाजन्यप्रसक्षयेव विभाग इति भावः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ नजु गोचरपदस्य विषयार्थकतया घ्राणस्य गोचरो गन्ध इलसङ्गत-मिलाशङ्कां निराकरोति-झाणस्येति । प्राह्य इतीति । तथाच गोचरपदस्य जन्यज्ञानविषयार्थंकतया नासङ्गतिरिति भावः । न तत्प्रलक्षमिलस्य नोष्मादिप्रल-क्षमिति नार्थः, रूपे उद्भतत्वप्रवेशेन तत्प्रलक्षवारणसंभवात् द्रव्याणि तद्वन्तीलवे-सि॰ म॰ २१

उद्भृतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्भित पृथक्तवसंख्ये। विभागसंयोगपरापरत्व-स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥ कियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायं च तादृशम्। यृह्णाति चक्षुःसंबन्धादालोकोद्भृतरूपयोः ॥ ५५ ॥ उद्भृतस्पर्शवद्भव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः। रूपान्यबक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥

प्मादावनुद्धतरूपमिति न तत्प्रत्यक्षम् । तद्धन्ति उद्भूतरूप्वन्ति । योग्येति । पृथक्तवादिकमपि योग्यवृत्तितया बोध्यम् । तादृशं योग्यव्यक्तिवृत्तिम् । चक्षुयोंग्यत्वमेव कथं तदाह—गृह्णातीति । आलोकसंयोग उद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणम् । तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसंबन्धेन कारणत्वं द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षे खाश्रयसमवायसंबन्धेन द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे खाश्रयसमवायसंबन्धेनेति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ उद्भृतेति । उद्भूतस्पर्शेवद्भव्यं त्वचो गोचरः । सोऽपि उद्भृतस्पर्शेऽपि स्पर्शन्त्वादिसहितः । रूपान्यदिति । रूपभिनं रूपत्वादिभिनं

कष्मादावित्यादिना चूर्णप्रविष्टतेजसः परिमहः । न तत्प्रत्यक्षम् नोष्मादिगतरूपप्रत्यक्षम् । न्यूनतां परिहर्तुमाह—पृथ्वक्त्वादि-कमपीति । आलोकसंयोग इति । तस्य कारणत्वम-न्धकारे चाक्षुषापत्तिवारणाय, उद्भृतरूपस्य तु पिशाचादीनां प्रत्यक्षवारणायेत्यववेयम् । तयोः उद्भृतरूपालोकसंयोगयोः ॥ ॥ ५४॥ ५५॥ रूपमिन्नस्य रूपत्वादेस्त्वगिन्द्रियेणाप्रहृणा-दाह—स्पत्वादिमिन्नमिति । आदिना नील्लादिपरिमहः ।

रामरुद्री।

नैव तत्त्रत्यक्षस्य भंरणीयत्वादतो व्याचष्टे—नोष्मादिगतेति ॥५३॥५४॥५५॥ रूपत्वादिभिन्नमितीति । इदंच पूर्णं नत्नु विवरणं तथात्वे रूपादिभिन्नमित्येद

द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्।

यचश्चमो योग्यं तत् त्विगिन्द्रियसापि प्राह्मम्। तथाच पृथक्तव-संख्याद्यो ये चश्चप्रीद्या उक्ता एवं क्रियाजातयो योग्यष्ट्चयः त्वचो प्राह्मा इत्यर्थः । अत्रापि त्विगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् । तथाच बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् । नवीनास्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणं, प्रमाणाभावात्, किंतु चाश्चप्रत्यक्षे रूपं, स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणम्, अन्वयव्यतिरेकात् । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्य-प्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेत्, न किश्चित्, आत्माद्यत्ति-शब्दिभिन्नविशेषगुणवन्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेन्न । वायोस्त्विगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात् । इष्टा-

दिनकरी।

द्रव्याध्यक्ष इति पूर्वान्वयी न त्त्तरान्वयीति बोधयितुं रूपमत्रापि कारणं द्रव्याध्यक्ष इत्यन्तप्रतीकधारणम् । शङ्कते—बहिरिन्द्रिः येति । नतु कार्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकतया गगनादौ बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाभावे रूपाभावस्पर्शाभावयोः प्रयोजकत्वक-रूपने गौरवात्तादृशप्रत्यक्षे रूपत्वेन हेतुतां कल्पयित्वा तद्विच्छ-स्नाभावत्वेनेव तादृशप्रत्यक्षाभावे प्रयोजकत्वमुचितिमत्यत आह—आत्मावृत्तीति । आत्मनो बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणायात्मावृत्तीति । आकाशस्य बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणाय शब्दभिन्नति । काछादेस्तद्वारणाय विशेषेति । शङ्कते—रूपस्येति । पुनः शङ्कते—

रामरुद्री।

ब्रूयादिति बोध्यम् । नतु रूपमत्रापि कारणमिखत्रैन कोकसमाप्तेर्द्रव्याध्यक्ष इति द्वितीयकारिकास्थमेकं पदं किमिखत्रैनोपात्तमिखाशङ्कां निरस्यति—द्वव्याध्यक्ष इति ति। पुनः शङ्कत इति । मूळे लाघनादिखस्य आत्मावृत्तित्वाविच्छन्नामानत्वे-नैन तादशप्रसक्षामाने प्रयोजकत्वे शब्दभिन्नविशेषगुणापेक्षयेखादिः । रूपापेक्षया स्पर्शस्य लाघनामानात्त्रथाच उद्भुतरूपत्वेन उद्भुतस्पर्शत्वेन वा कारणत्वमिखत्र

पित्तरिति चेत् । उद्भृतस्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु । प्रमाया अप्रत्यक्षेत्विष्टापत्तिरित्येव किन स्यात् १ तसात्प्रभां पश्यामीति-बत् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययसंभवात् वायोरपि प्रत्यक्षत्वं संमवत्येव, बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य नवा स्पर्शस हेतुत्वम् । वायुप्रभयोरेकत्वं गृद्यत एव, क्वचिद्वित्वाः

दिनकरी।

इष्टेति । प्रतिबन्द्योत्तरयति — उद्भृतेति । उपसंहरति — तसाः दिति । नतु बुदेः स्पार्शनानङ्गीकारात्तत्स्पार्शनवारणाय स्पर्शान्यः हुव्यसमवेतस्पार्शनं प्रति स्वकृसंयुक्तस्पार्शनवद्भव्यसमवायत्वेन हेतुः त्वस्य वाच्यतया वायोः स्पार्शनाङ्गीकारो नोचितः। अन्यथ बायुगतसंख्यापरिमाणयोस्त्वचा प्रहणप्रसङ्गादित्यत आह—वायुप्र मयोरिति । प्रभोपादानं दृष्टान्तार्थम् । गृह्यत एवेति । तथान बायुगतसंख्यादिमहे इष्टापत्त्वा वायोः स्पार्शनाङ्गीकारे बाधका

रामरुद्री।

विनिगमनाविरहः वायोरिव प्रभायाः प्रलक्षाभावे इष्टापत्तिसंभवादिल्पत्रैः तद्भन्यतात्पर्यमिति बोध्यम् । एतदेव स्पष्टयति—प्रतिबन्द्येति । समान विरोध्युत्तरं प्रतिबन्दी । उपसंहरतीति । गुरुभूतस्यापि आत्मावृत्ती लादिना पूर्वमुक्तस्य कारणत्वमेव व्यवस्थापयतीलर्थः । नोचित इति चतुरणुकादिवायोरिप स्पर्शान्यत्वाइव्यसमवेतत्वाच । तत्रच कारणीभूतत्वक्संयुक्त स्पार्शननत्समवायाभावाश्रयणुकस्य स्पार्शनाविषयत्वादिति भावः । ननु वायुगतसं स्यादिप्रलक्षापत्तिदोषेणैव वायुप्रभयोरिति प्रन्थस्यावतारितत्वेन तत्र प्रभागतसं स्याप्रसक्षे इद्यापत्तिरयुक्तेखत भाद-हृद्यान्तार्थमिति। बाधकाभाव इति अत्र च यद्यपि वायोः स्पार्शनोपगमे तस्यापि स्पर्शान्यद्रव्यसमवेतत्वेन तत्प्रस्रहे कारणीभृतस्य त्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवेतत्वस्य विरह एव बाधको भवति परमा **मु**द्ध महत्त्वाभावादेव न स्पार्शनयोग्यः । नच वायुचतुरणुकस्य नेष्यत एव स्पार्शनमपि त पञ्चाणुकादीनामेवेति वाच्यम् । चतुरणुकस्य स्पार्शनाविषयतः पश्चाणुकेऽपि कारणासंपत्तिरिदमसङ्गतमिखाक्षिप्य तथापि वायोः स्पार्शनमङ्गीकर्वत नवीनेन द्रव्यसमवेतेत्यत्र द्रव्ये त्रुटिभिचत्वस्य प्रकृष्टमहत्त्वस्य वा विशेषणतामङ्गी इसेन वायुस्पार्शनस्योपपादनीयत्वाचासङ्गतिः । प्रन्थकारेण च प्राचीनसंम तकार्य कारणभाव एव प्रदर्शितस्तेन वायोः स्पार्शनानङ्गीकारेण द्रव्ये तद्विशेषणस्यानर्थ कत्वादिति केचन समाद्धिरे । तन्न मनोरमम् । वायुत्पार्शनानक्षीकर्श्रापि पार्थिव बतुरणुकादिस्पार्शनोपपत्तये द्रव्ये तद्विशेषणस्योपादेयत्वात् । वस्तुतः स्पार्शनवत्त

दिकमपि, क्वचित् संख्यापरिमाणाद्यग्रहो दोषादित्याहुः।।५६॥ विनक्ता।

माव इति भावः । क्कचिदिति । सजातीयसंवलनाभाव इत्यर्थः । आदिपदात् परिमाणपरिम्रहः, तद्महश्च भूयोऽवयवावच्छेदेन त्विगिन्द्रयसन्निकर्षश्चले बोध्यः । नतु सजातीयसंवलनद्शायां भूयोऽवयवावच्छेदेन त्विगिन्द्रयसन्निकर्षभावे च कथं न वायुगतद्वित्व-परिमाणयोर्भह इत्यत आह—क्कचित्संख्यापरिमाणेति । दोषा-दिति । सजातीयसंवलनादिरूपदोषादित्यर्थः । आहुरित्यनेनास्वरसः, तद्वीजं तु वायोः प्रत्यक्षतासन्देहेन लाघवानमूर्तप्रत्यक्षतासन्देहा-धीनव्यभिचारसन्देहस्य प्रतिवन्धकस्य सत्त्वात्कयं कारणताम् इति वाच्यम् । लाघवतकंभावविशिष्टस्यैव व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिवन्धकत्य सत्त्वात्कयं कारणताम् इति वाच्यम् । लाघवतकंभावविशिष्टस्यैव व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिवन्धकत्य सत्त्वात् वद्भावविशिष्टव्यभि-वारसन्देहाभावस्य सत्त्वात् । यत्रोक्तं प्रभाया अप्रत्यक्षे त्विष्टा-पत्तिरित्येव किं न स्यादिति तदिप न, स्परिदेशे विहङ्गम इत्यत्र प्रभामण्डलस्येवोपरिदेशतया तत्प्रत्यक्षं विनोपरिदेशे विहङ्गम

रामरुद्री।

च न लौकिकविषयतया स्पार्शनविशिष्टत्वं तथासत्यवयवस्पार्शनानुत्तरावयविस्पार्श-नानुपपत्तेनीप स्पार्शनोपलक्षितत्वं यद्भुरावयवस्य स्पार्शनमसिद्धं तस्य स्पार्शनानु-पपत्तरतः स्पार्शनयोग्यत्वमेव तद्वाच्यं तद्योग्यता च प्राचां महत्त्वे सित उद्भतरूप-स्पर्शवत्वं नवीनानां उद्भतस्पर्शसहितं महत्त्वमतो नानुपपत्तिः । इत्थंच पूर्वोक्त वायुस्पार्शनानौचित्ये अन्यथे खादिनोक्तस्य वायुगतसंख्यापरिमाणप्रसक्षापादनस्यैव बीजता बोध्या । तद्वहश्चेति । परिमाणप्रहथेखर्यः । सूर्तप्रत्यक्ष इति । इन्द्रियत्वस्यातिगुरुतया बहिरिन्द्रियजन्यत्वपरिस्रागः कृतः । उक्तलाघवेति । मृतिप्रत्यक्षामाने रूपस्पर्शयोरभानद्वयस्य प्रयोजकताकल्पनमपेक्ष्य एकस्य रूपामान वस्य तथात्वे लाघवमित्यनेनोक्तलाघवेत्वर्थः । नन्वेकस्पर्शामावस्य तथात्वेऽिष लाघवानपायात् स्पर्शस्यैव कारणता लाघवात् सिद्धतामिस्रत आह-यशोक-मिति । उपरिदेशे विहंगम इतीति । एतच प्रालक्षिकप्रतीलमिप्रायेण । शाब्दबोधे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यतया भाननियमेन उपरि-देशस्याप्रसक्षत्वेऽपि विहङ्गमांशे विशेषणत्योपनयसंनिकर्षेण भानसंभवादतः पपत्त्यभावात्तथा चोपरिदेशविशेष्यकविद्वज्ञमप्रकारकप्रत्यक्षस्यैवानेन शब्देनाभि-लापादुपनीतं विशेषणतयैव भासत् इति नियमादुपरिदेशस्याप्रसक्षत्वे तस्य प्रसक्षे मुख्यविशेष्यतया मानानुपपत्तिः वायोरप्रसक्षत्वे त न काचिदनुपपत्तिरस्तीतिः

स्वचोयोग इति । त्वद्धानःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणिम त्यर्थः। किं तत्र प्रमाणं ? सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतित क र्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति । नतु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं मविष्यति, अनुमवरूपं सरणरूपं वा ? नाद्यः, अनुभवसाम प्रयमावात् । तथाहि प्रत्यक्षे चक्षुरादिना मनःसंयोगस्य हेतु साचदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम् । ज्ञानादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षं, ज्ञानाद्यभावे च आत्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति

दिनकरी।

इति प्रस्यक्षानुपपत्तेरित्यादिकमिति ॥ ५६ ॥ ज्ञानसामान्ये जन्यज्ञानसामान्ये । ज्ञानाजननमिति । प्रमाणमित्यनुषच्यते चक्षुरादिनेत्यादिना त्वगादिपरिष्रदः । तद्भावादेव चक्षुरादिन मनोयोगाभावादेव । ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति । अत्र ज्ञानादेने मानसमिति । अत्र ज्ञानादेने मानसमित्यन्वयः । अभावादित्यत्रापि ज्ञानादेरित्यस्यान्वयो बोध्यः । न प्रत्यक्षमिति । योग्यगुणसंबन्धेनैवात्मनो मानस-

रामरुद्री।

भावः ॥ ५६ ॥ नन ज्ञानसामान्ये त्वब्बनोयोगस्य कारणत्वं मूलोक्तमसञ्जतं निखज्ञाने तस्याकारणत्वादतो व्याचधे-जन्यकानेति । प्रमाणमितीति । इद्मुपलक्षणं तत्रेलस्याप्यनुषङ्गो बोध्यः । आम्रस्य को रस इति प्रश्नोत्तरभते मधर इलादी किंशब्दं विहाय प्रश्नस्थस्य सर्वस्येव अनुषङ्गदर्शनादन्यया प्रश्न-वाक्यतो रसत्वावान्तरधर्मप्रकारकाम्रविशेष्यकज्ञानेच्छाया लामेनोत्तरतो मधुर-त्वप्रकारकाम्ररसिवशेष्यकबोधानुत्पत्तौ तस्योत्तरत्वानुपपत्तेरिति ध्येयम् । त्वगाः दीति । प्ररीतित त्विगिन्द्रियाभावेन तत्र स्थितमनस्त्वक् संयोगासंभवादिति भावः। नतु ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति मूळे केषामित्याकाङ्काया अनि-क्तेराह-अत्रेति । नन्वेवमभावादिलत्रापि तादशाकाङ्कायाः सत्त्वात् तदनि-वृत्तितादबस्थ्यमत आह—अभावादित्यत्रापीति । यद्यपि न मानासमिलस्य मानससामान्याभाव एवार्थः संभवति मनोयोग्यस्यात्मनः सत्त्वेऽपि योग्यगुणसंब-न्धाभावादेव तत्प्रलक्षस्याप्यसंभवात् तथाप्यत्रैव मानससामान्याभावोकौ उत्तर-मन्यानुत्यिते स्वया नोकमिति ध्येयम् । योग्यगुणेति । मनोप्रहणयोग्येल्यः । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगत इति कारिकायामेवोक्तवादिति भावः । नजु जातमात्रस्य प्राथमिक्षेष्टसाधनतास्मर्णे जीवनादृष्टसाप्युद्धोधकस्य कल्पनादत्रापि संबन्धिज्ञानरूपोद्बोधकासंभवेऽप्यदृष्टविशेषस्योद्बोधकत्वसंभवादुद्बोधकाभावादिति

व्याप्तिज्ञानाभावादेव नाजुमितिः,साद्द्यज्ञानाभावाभोपमितिः, पदज्ञानाभावाभ शाब्दबोधः, इत्यज्ञभवसामग्र्यभावाभाजुभवः। उद्घोधकाभावाच न सरणम्। मैचम्। सुषुप्तिप्राकालोत्पके-च्छादिव्यक्तेस्तत्संबन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, तदती-न्द्रियत्वे मानाभावात् सुषुप्तिप्राकाले निर्विकल्पकमेव नियमेन

दिनकरी।

प्रत्यक्षस्त्रीकाराद्योग्यविशेषगुणप्रत्यक्षसामम्यन्तर्गतस्य ज्ञानादेरभावा-देव नात्मप्रत्यक्षमित्यर्थः । उद्घोधकाभावादिति । उद्घोधकस्य फल्लबलकल्प्यत्वादिति भावः । इच्छादिव्यक्तेरिति । इच्छाया आदिरिति व्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रं विवक्षितम् । तदतीन्द्रियत्वे ज्ञानातीन्द्रियत्वे । ननु सुपुप्तिप्राक्तालीनज्ञानस्य निर्विकल्पकरूपत्वात् तदतीन्द्रियत्वसुभयवादिसिद्धमेवेत्यत् आह—सुपुप्तिप्राकाले इति ।

रामरुद्री।

मूलमसङ्गतमत आह-उद्दोधकस्येति। तथाच सरणस प्रमाणसिद्धत्वे तदन्र-रोघेन कस्यचिदुद्वोधकत्वं कल्पनीयम् । नचात्र स्मरणमनुभवसिद्धमिति भावः । ननु प्रथमोपस्थितज्ञानसुपेक्ष्येच्छादिव्यक्तेरिति मूलाभिधानमसङ्गतमिखत आह— इच्छाया इत्यादि । ज्ञानमात्रमिति । यद्यपि सुषुप्तिप्राकाले कदाचिदि-च्छादेरपि संभवेन तद्नुक्ला मूलस्य न्यूनतापत्या मात्रपद्मसङ्गतं किंतु तत्पुरुषबहुत्रीहिभ्यां ज्ञानादिविवक्षितमित्येव वक्तुमुचितं तथापि खप्रावस्थान-न्तरमेव सुषुप्तिरिति नियमेन खप्नदशायां च मिद्धामनः संयोगरूपदोषवशाद्ध-मात्मकज्ञानमेवोत्पद्यते नत्विच्छादिकमन्यथा खप्नदशायां चिकीर्षाबळात्प्रवृत्तेर-प्यापत्त्या गलादेरप्यापत्तेरिति सिद्धान्तमनुस्लिवमभिहितमिति मन्तव्यम् । वस्तुतो ज्ञानादिव्यक्तेरित्युक्ती केषांचिज्ज्ञानानां सिद्धान्तेऽप्यतीन्द्रियतया वश्य-माणस्य तस्यातीन्द्रियत्वे इत्यादिदूषणस्यासङ्गत्यापत्त्या मूलकृता ज्ञानमुपेक्षितमेत-हूषणस्य सविकल्पकज्ञानोपगमेऽपि सुगमतया तदुपेक्ष्य निर्विकल्पकमेव जायत इलागंक्यापे मूळे निराकरिष्यते । अतएव खप्नावस्थायां प्रलापादेरप्यनुभव-सिद्धतया तदानीमिच्छादेः प्रामाणिकत्वेऽपि नासंगतिरिति युक्तसुत्पर्यामः । ननु सुषुप्तिप्राकालोत्पन्नज्ञानव्यक्तीनामतीन्द्रियत्वे मानाभाव इति मूलोक्तमस-इतं तदानीं निर्विकल्पकस्पैवोत्पत्त्या तदतीन्द्रियत्वस्य सर्ववादिसिद्धत्वादिसाशस्त्री-त्तरप्रन्थमवतारयति-निवत्यादि । तदतीन्द्रियत्वं निर्विकल्पकाती-न्द्रियत्वम् । मुळे विषयत्वसंयोगसेखस्य भुज्यमानद्रव्यवाय्वादिना त्वक्संयोग- जायते इत्यत्रापि प्रमाणामानात् । अथ ज्ञानमात्रे त्वन्धनः संयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् विषयत्वक्संयोगस्य त्वन्धनः संयोगस्य च सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धादेकमपि वा न स्यादिति । अत्र केचित् पूर्वोक्तयुक्तत्या त्वन्धनः संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्रयाः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधाः त्कल्पनते इति । अन्येतु सुषुष्रयनुरोधेन चर्ममनः संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वन्धनः संयोगासाः

दिनकरी।

त्वद्मनःसंयोगस्य चेति । वदस्वीकारे चाक्षुषमपि न स्यादिति भावः । ननु चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रविवन्धकत्वादेव न स्पार्शनं वन्नेत्यत आह—परस्परेति । अनुभवानुरोधादिति । अनुभवानुरोधादिति । अनुभवानुरोधादिति । अनुभवानुरोधादिति । अनुभवानुरोधादिति । अनुभवानुरोधादिति । अनुभवानुरोधादिता । त्वदुक्तापन्तेत्सङ्गतत्वापातादिति भावः । मिश्रमतमाह—अन्येत्वित्यादिना । सुषुर्यनुरोधेन सुषुप्तौ झानानुत्पादानुरोधेन । इत्थंच चाक्षुषादिकाले पूर्वोक्तस्पार्शनापत्तिर्ने संभवतीत्याह—चाक्षुषादीति । अत्र नव्याः, सुषुरयन्यवहितप्राक्षाले ज्ञानोत्पत्तिर्यदि स्यात्तदा तत्प्रत्यक्षापत्तिभिया त्वद्धानःसंयोगस्य चर्ममनःसंयोगस्य वा हेतुत्वं सव तु न युक्तिसिद्धा । तथाहि सुषुर्यनुकूलमनःक्रियया मनसा आत्मनो विभागस्तत आत्ममनःसंयोगनाशस्ततः पुरीतितिह्रपोत्तर-देशेन मनःसंयोगरूपा सुषुप्तिरूपद्यते एवंच सुषुर्यन्थवहितपूर्वक्षणे

रामरुद्री।

सेखर्थः । तदस्वीकार इति । त्वस्थानः संयोगास्वीकार इत्यरंः । न स्यादिः तीति । ज्ञानसामान्ये त्वया तस्य हेतुत्वस्वीकारादिति भावः । स्वहस्तितत्वाः दिति । स्विकृतत्वादित्यरं । इष्टापत्त्यादिनेति । स्पार्शनं चाक्कुपादिकालेऽपि भवत्येवेतीष्टापत्तेरित्यर्थः । आदिना चाक्कुपादिकं कदापि नोत्पद्यत एवेत्यपलापपरिः प्रहो बोध्यः । नतु पुरीतित मनःप्रवेशस्यैव युषुप्तिपदार्थतया त्वस्थानःसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वेऽपि तदनुपपत्त्यभावात्मुषुत्यनुरोधेनेत्यम्नतमत आह—सुषुप्ताः विति । न संभवतीति । चर्ममनःसंयोगस्य चाक्षुपादिकाले सत्त्वेऽपि तत्र स्थितेन त्वगिन्दियेण मनःसंयोगभावादिति भावः । नव्यमतमुपन्यस्यति—सत्र

दिनकरी।

आत्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणनाशात् तत्क्षणे क्वानोत्पत्तेर-भावात् असमवायिकारणस्य कार्यसहमावेन हेतुत्वात् । यदिच कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगिन पवासमवायिकारणस्य कार्यसहमा-वेन हेतुत्वमिति मन्यते तथापि न सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्वालेरपञ्चा-नव्यक्तेः सुषुप्तिकाले तत्प्रत्यक्षापत्तिभिया त्वज्ञानःसंयोगादेहेंतुत्वं विजातीयात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेनेव तत्प्रत्यक्षवारणात् । तच्च वैजालं परात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेनेव तत्प्रत्यक्षवारणात् । तच्च वैजालं परात्ममनःसंयोगपुरीतत्यवच्छिञ्चात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमेषि-तव्यमिति भावः। नच वैजालेनात्ममनःसंयोगस्य त्वज्ञनःसंयोगस्य व्यास्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः त्वज्ञनःसंयोगस्य हेतुत्वे कतासंवन्चेन हेतुत्वापेक्षया समवायेनात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वे छाघवात् त्वज्ञमनःसंयोगस्य हेतुत्वे चाक्षुषादिसामप्र्याः स्पार्शन-

रामरुद्री।

नव्या इति । तत्क्षणे सुषुत्यव्यवहितप्राक्क्षणे । अभावादिति । नतु कार-णस्य कार्योत्पादपूर्वक्षण एव सत्त्वमपेक्षितं नतु कार्योत्पत्तिकालेऽपि तथाच ज्ञानो-त्पत्तिपूर्वश्वणे विभागकाळेऽपि आत्ममनःसंयोगोऽस्खेव ज्ञानोत्पत्तिकाळ एव पूर्वोत्प-श्वविभागेन तस्य नाशादतः सुबुत्यव्यवहितपूर्वक्षणेऽपि ज्ञानोत्पत्तौ न बाधकमत थाइ-असमवायिकारणस्येति । कार्यसहभावेनेति । कार्यकालवृत्तिल-वैशिष्ट्रेनेखर्यः। यदि चेति । असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यहपकार्यनाशं प्रखेव हेत्ता नतु गुणादिरूपकार्यनाशं प्रखपीति द्रव्यं प्रखेवासमवायिकारणस्य कार्यकाल-वृत्तित्वेन कारणता नतु गुणादिकं प्रत्यपीति भावः । तत्प्रत्यक्षवारणात् सुषुत्य-व्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नज्ञानप्रसक्षवारणात् पुरीतद्वच्छेदेनात्ममनःसंयोगे वैजासा-नक्तीकारादिति भावः । वैजात्येनेति । यद्यप्यात्ममनः संयोगस्य कारणता क्रुप्तैव वैजालस्य तदवच्छेदकत्वमेव कल्पनीयं त्वस्त्रमनःसंयोगस्य तुकारणतैव न ऋतित वैषम्यान्न विनिगमनाविरहावकाशस्त्रथापि वैजालस्याऽक्कप्तस्य कल्पनीयतया क्रप्त-त्वब्धनःसंयोगे कारणतैव किं न कल्प्यते कल्पनीयस्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः। त्वव्यनःसंयोगादेरित्यादिना चर्ममनःसंयोगपरिप्रहः । अवच्छेदकतेति । समवायेन तयोरात्मन्यसत्त्वादिति भावः । छाघवादिति । अवच्छेदकतायास्त-त्तद्वच्छेद्कखरूपायाः कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वे नानाव्यक्तिषु संबन्धत्वकल्पने गौरवं, एकस्य समवायस्य तथात्वे लाघवादित्यर्थः। त्वस्तानःसंयोगस्य कारणतापक्षे बौरवान्तरमप्याह—चाश्चषादीति । एतेनेत्यादि । वश्यमाणदूषणेनेति तदर्यः । एवंच धुषुप्तित्वाभावाचेति चकारः प्रामादिक एवेति बोध्यम् । नच विजाती-

दिनकरी।

प्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच । एतेन यत्र मनःक्रियया न पुरीत् तिसंयोगरूपा सुषुप्तिः किंतु पुरीतितिक्रययैवात्मसंयुक्तेन मनस् पुरीतितिसंयोगरूपा सुषुप्तिः तत्र पूर्वोक्तापत्तिवारणाय त्वच मनःसंयोगादेईं तुत्वमित्यपास्तम् । पुरीतितिक्रयाजन्यमनःपुर्र तितसंयोगस्य सुषुप्तित्वाभावाच । तदानीं मनसः सर्वावयव वच्छेदेन पुरितितिसंयोगाभावेन पुरीतिविबहिदेंशावच्छित्रात्ममन संयोगस्य सत्त्वात् ज्ञानाद्युत्पत्ती वाधकाभावात् । अतएव यः त्वचं त्यक्तवा मनः पुरीतितमनुविशतीति प्रनथकाराणां छेष्ट सङ्गच्छत इति वदन्ति । मनोप्राह्यत्वस्य सार्वित्रकत्वादाह—

रामरुद्री।

यात्ममनःसंयोगस्य समवायेन कारणत्वे लाघवस्यापि चकारेण समुचयसंभवाः कारस्य प्रामादिकत्वकल्पनमसंगतिमिति वाच्यम् । पुरीतितिकियया सुषुप्तिस्थ पूर्वतनात्ममनःसंयोगानपायात्सुषुप्तावि ज्ञानोत्पादापत्त्या तद्वारणाय पुरीर्ताः मनःसंयोगस्य ज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकत्वे वैजात्यं कल्पयित विजातीयात्ममनः संयोगत्वेन कारणतायामेव मानाभावात् । यदि च तत्संयोग व्यक्ताविप वैजालं नाङ्गीकियत इत्युच्यते तदा जाप्रदवस्थायामपि तदात्मनःसंयं गव्यक्तितो ज्ञानानुत्पादप्रसङ्ग इत्यवधेयम् । अथ पुरुषान्तरीयात्मना पुरुषान्तर यमनः संयोगात् ज्ञानोत्पत्तिवारणाय पुरुषान्तरीयात्ममनः संयोगव्यावृत्तं वैजा कल्पयित्वा विजातीयात्ममनःसंयोगत्वेन ज्ञानहेतुता आवश्यकी। तच वैजा अष्तिकाळीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमपीति कल्पनयैवोपपत्तौ त्वन्धानःसंयोगां कारणत्वान्तरकल्पनमयुक्तमितिचेदनियगतभावोऽसि । पूर्वोक्तसुषुप्तिदशायां पू शानोत्पत्त्यनुरोधेन क्रुप्तवैजात्यात्ममनःसंयोगस्य सत्त्वे सित विजातीयात्ममन संयोगकारणताया वारयितुमशक्यतया सुषुप्तेरेव ज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यावस्यकः वैजालस्य तद्भिन्नसुष्पिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तकल्पनेऽपि बीजाभावात तादशसुषुप्रमाकारपक्षे ज्ञानसामान्ये तब्द्धानःसंयोगस्य कारणत्वमप्यप्रामाणिः मेव । तथाविधसुषुप्तिसमये मनसो निश्वलत्वेन पूर्वतनत्वक्संयोगस्यापि सत्त्वे तत्कारणतयापि ज्ञानवारणासंभवेन अगला पुरीतितमनःसंयोगस्य ज्ञाः मात्रप्रतिबन्धकत्वमेव कल्पनीयमित्यं च त्वन्धनःसंयोगचर्ममनःसंयोगर कारणतयापि तदानीं ज्ञानवारणासंभवेनादिपदेन पुरीततिमनःसंयोगसै प्रतिबन्धकतायां प्रन्थकारेण तात्पर्यं सूचितमिति विभावनीयम् । नव्यम एव प्रन्थकाराणामपि निर्भरो लाघबादिखनधेयम् । लैकिकचाख्यषादेरपि मन

मनोग्राह्यं सुःखं दुःखिमिच्छा द्वेषो मितः कृतिः ॥५७॥ त्वाच त्वाचप्रत्यक्षमिति ॥ मनोग्राह्यमिति ॥ मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः।मितिर्ज्ञानम् । कृतिर्यत्नः । एवं सुखत्वदुःखिल्वादिकमिप मनोग्राह्यम् । एवमात्मापि मनोग्राह्यः किंतु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः ॥ ५७ ॥ चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टं ज्ञानं न संभवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् विशिष्ट- हुद्धौ विशेषणञ्चानस्य कारणत्वात् । तथाच प्रथमतः घटघट- त्वयोवैंशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते तदेव निर्विकल्पकं तच

दिनकरी।

मनोजन्येति । मनोमात्रजन्येत्यर्थः । न्यूनतां परिहरति—एव-मिति ॥५७॥ निर्विकल्पके प्रमाणं दर्शयति—चक्षुःसंयोगादीति । विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति । कदाचिद्धट इत्याकारकं सक्तपतो घटत्वप्रकारकं कदाचिज्ञातिमानिति जातित्वेन घटत्वादि-प्रकारकं ज्ञानं जायते इत्यनुभवसाक्षिकं तिन्नवीहाय घटत्वांशेऽन्या-प्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धौ तादशघटत्वज्ञानत्वेन घटत्वांशे जातित्व-

रामरुद्री।

जन्यतया मनोप्राह्यत्वस्य घटादावित्याप्तिमाशङ्क्षाह—मनोमात्रेति । मनोलौकिकसिक्षिकर्षजन्यत्विविद्यायां मात्रपदं विनाप्युपपितिरिति घ्येयम् ॥ ५७ ॥नतु
विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः । चक्षुःसंयोगद्वितीयक्षण एव घट
इति विशिष्टप्रसक्षोपगमे क्षतिविरहात् । नहि नृतीयक्षण एव तादशप्रसक्षमिति
लोकानामनुभवः । क्षणस्यातिस्क्ष्मत्वेन क्षणविल्यस्य शपयनिर्णेयत्वात्, रक्तो
दण्ड इति निर्णयं विना रक्तदण्डवानिति निर्णयानुदयेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवतु
विशिष्टवैशिष्ट्यप्रसक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वं निर्विकल्पकस्य
अतीन्द्रयत्वेन विशेषणज्ञानहेतुतायामन्वयन्यतिरेकप्रस्यक्षासंभवादतो विशेषणज्ञानहेतुत्वे युक्तिमाह—कदाचिदित्यादि । तिश्चित्तंद्वाया तादशानुभविर्वाहाय । अन्यया जातिमानिति घटत्वप्रकारकवोधोत्पाददशायामिष घट इस्राकारक्तप्रसक्षापत्तिरिति भावः । घट इति प्रसक्षकार्के जातिमानिति प्रसक्षापत्तिस्तु
न संभवति विशेषणतावच्छेदकप्रकारज्ञानरूपकारणविरहादिस्यधेयम् । श्वानत्वेविति । अथ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया जातिमानिति बुद्धस्तत्र जातित्वप्रकारकघटत्वविशेष्यकनिथयत्वेनैव हेतुत्या ज्ञानत्वेनस्यक्षत्रमितिचेषा । विशेष्ये विशेषणं

न प्रत्यक्षम् । तथाहि—नैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं भवति । घटमहं जानामीति प्रत्ययात् । तत्रात्मिन ज्ञानं प्रकार् भूय भासते,ज्ञाने घटः, तत्र घटत्वं, यः प्रकारः स एव विशेषण मित्युच्यते विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्यु च्यते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञां कारणं निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वावि

प्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धौ च तादृशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्य कत्वादिति भावः । वैशिष्ट्यानवगाद्येवेति । वैशिष्ट्यानिष्टसांस् गिंकविषयताशून्यमेवेत्यर्थः । वैशिष्टयसांसर्गिकविषयतानिरासेनै घटघटत्वयोविशेष्यताप्रकारताशून्यत्वं छन्धं तयोवैशिष्ट्यसांसर्गिव विषयतानियतत्वात् । नचेवं निर्विकल्पकस्य निर्विषयकत्वापिः स्तुरीयविषयताया एव तत्र स्वीकारात् । एतेन निर्विकल्पकः घटघटत्वावगाहित्ववद्वैशिष्ट्यावगाहित्वमिष दुर्वारम्। घटेन्द्रियसंनिव र्षकाले इन्द्रियसंबद्धविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्या सत्त्वादिति वैशिष्ट्याः

रामरुद्री।

तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानस्य जातिमानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैिष्टिष्टानियानियान्तरमिति रीत्या जायमानस्य जातिमानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावयं हिरवस्य दुवैचतया तदिप वैशिष्ट्यावयाग्रेहोति वाच्यम् । विशेषणाविष्टिकाप्रतियं गिकतत्तर्त्तसंसर्गावगाहिज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात् । विशेषणाविष्टिकाप्रवि रिताशालित्वमेव तत् विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या उत्पन्नज्ञाने तु प्रकारप्रकारेना च्छेदकताख्या विलक्षणा विषयता नातस्तस्य तथात्वापत्तिरित्यपि केचित इत्थमेव च वण्डो रक्तो न वेति संशयानन्तरमौचित्याज्ञातो रक्तदण्डवाच वे सन्देहोऽप्युपपादनीयः।

इदं पुनिरहावधेयं, विशेष्यं विशेषणमिति न्यायेन जायमाने जातिमानि ज्ञाने न जातित्वप्रकारकघटत्वज्ञानत्वेन हेतुता विश्वकिलतजातित्वघटत्वज्ञानाद ताहशबुद्ध्युत्पादादिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिपरमेवेदम्, एवं च ज्ञानः निश्वयार्थकतया व्याख्येयमिति । नतु .निर्विकत्पकस्य वैशिष्ट्यानवगाहित्वमित् विशेषणतासिक्षक्षेण घटघटत्वयोरिव तत्समवायस्यापि निर्विकत्पके मानसंभवाः आह—वैशिष्ट्यनिष्ठेति । एवं प्रकारताश्चन्यत्वं विशेष्यताश्चन्यत्वं च लक्ष्यंभवतीति स्वयन्नाह—वैशिष्ट्यत्यादि । निर्विषयत्वापित्ति । त्रिष्ठ घविषयतानामप्यसत्त्वादिति भावः। तुरीयविषयताया प्रवेति । प्रकारता

विशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न संमनति घटत्वाघप्रकारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न संमनति जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्त-पदार्थज्ञानस्य किंचिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् । महत्त्वमिति ।

दिनकरी।

वगाहित्वोक्तिरसङ्गतेखपास्तम् । वैशिष्टवानवगाद्येवेखकारेण कल्यनीयविशेषणज्ञानस्य वैशिष्टावगाहित्वे तस्यापि विशिष्टबुद्धितवा
विशेषणज्ञानान्तरसापेश्वता स्यादेवं तस्यापि वैशिष्टावगाहित्वमियनवस्थाभिया प्रथमं विशेषणज्ञानं वैशिष्टाानवगाद्येव स्वीकार्यमिति स्चितम् । तदेव तादृशविषयतात्रयशून्यमेव । निर्विकल्पकं
निर्विकल्पकस्वरूपम् । लक्षणं तु प्रकारताशून्यत्वादिकं प्रयेकमेवेति ध्येयम् । निर्विकल्पके मूलोक्तमतीन्द्रयत्वं साधयति—तथाहीत्यादिना । ज्ञानस्य प्रयक्षं वैशिष्टयानवगाहि न भवतीयन्वयः ।
इति प्रत्ययादिति । घटाद्यवगाहित्वेनेव ज्ञानप्रयक्षस्यानुभवसिद्वत्वादित्यर्थः । तत्र घटमहं ज्ञानामीति प्रयये । घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्टश्यमानं ज्ञाने न संभवतीति । नच विशेष्ये
विशेषणमिति रीत्येव निर्विकल्पकानुव्यवसायोऽस्त्विति वाच्यम् ।
रक्तः पटो घटो द्रव्यमिति समृद्रालम्बनानन्तरं रक्तं घटं जानामीति प्रतीत्यापत्त्या विशिष्टवैशिष्टयविषयताशून्यज्ञानानुव्यवसाया-

रामरुद्री।

त्रितयभिक्षविषयताया इल्पर्यः। प्रत्येकमेवेति। एकत्र लक्षणे इतरविषयताश्चर्यत्विनिशे प्रयोजनामावादिति भावः। समृद्दाल्यम्बनेति। विशेष्ये विशेष्णमितिन्यायेनानुन्यवसायोपगमे रक्तत्वघटयोः पूर्वमुपस्थित्या तादशानुन्यवसायसंभवादिशिष्टवशिष्ट्यावगाहित्वे तु पूर्वं रक्तो घट इति क्षानिरद्दात्र तादशानुन्यवसाय इति
भावः। यद्यपि घटत्वप्रकारकशान्दबोधोत्तरोत्पत्तनिर्विकल्पकस्य तादशानुन्यवसायः
संभवत्येव तथापि पूर्वं घटत्वज्ञानसत्त्वे विशिष्टप्रत्यक्षस्य सामगीसत्त्वाच्छःसंयोगानन्तरं विशिष्टप्रत्यक्षमेव स्तिक्षयते नतु निर्विकल्पकमतएव स्थिरच्छःसंयोगस्थके
घटविशिष्टप्रत्यक्षमविशेषयेते नतु निर्विकल्पकमतएव स्थिरच्छःसंयोगस्थके
घटविशिष्टप्रत्यक्षमविशेषयेते नतु निर्विकल्पकमतएव स्थिरच्छःसंयोगस्थके
घटविशिष्टप्रत्यक्षमविशेषयेते नतु निर्विकल्पकमत्तरितप्रत्यक्षमविति मन्तन्यम् ।
अभैवमपि निर्विकल्पकस्य घटत्वरूपविषयोपरागेण प्रत्यसं दुर्वारमेव जातीतरस्थैव
स्वस्पतः प्रकारत्वानभ्युपगमेन तस्य ज्ञाने विषयितया सक्ष्पत एव प्रकारत्वसंभवादिति । मैवम् । जातेः समवायेनैव सक्ष्पतः प्रकारत्वाभ्युपगमादन्यथा कालो घटो
सि॰ स॰ २३

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । महत्त्वं षड्विघे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसंबन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवे-तानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन, द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयस-मवेतसमवायसंबन्धेन कारणमिति । इन्द्रियमिति । अत्रापि यह्विध इत्यनुषज्यते । इन्द्रियत्वं न जातिः, पृथिवीत्वादिना सांकर्यात् । किंतु शब्देतरोद्भृतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । आत्मादिवारणाय सत्यन्तम् । उद्भृतविशेषगुणस्य श्रोत्रे सत्त्वाच्छब्देतरेति ।

दिनकरी।

नभ्युपगमादिति । महत्त्वं षड्विधे इति । यद्यपि श्रावणादौ महत्त्वस्य हेतुत्वे प्रयोजनामावः तथापि द्रव्यसमवेतप्रस्रक्षत्वादेखः-जन्यतावच्छेदकस्य श्रावणादिसाधारण्यात् श्रावणाद्यन्यत्वनिवेशे गौरवात् प्रयोजनामावाच षड्विध इत्युक्तमिति ध्येयम् । आत्मादि-वारणायेति । आत्मादौ योऽतिव्याप्तिरूपो दोषस्तद्वारणायेस्यर्थः । सस्यन्तदाने च शब्दादितरे ये उद्भूतिवशेषगुणाः सुस्नाद्यस्तदा-श्रयत्वस्येवात्मनि सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति । श्रोत्रे सत्त्वादिति ।

रामरुद्री।

क्वानं घट इस्रादिप्रस्यापत्तेः ताहशप्रतीतेरनुभविषद्धत्वादिति ध्येयम्। घद्द्धिश्च इत्युक्तमिति। तथान षड्विष इस्य षड्विषयाराणप्रस्यक्षत्वाविच्छिष इस्येवार्यो नतु आवणत्वायविच्छिष इति तदयं इति भावः। आतमाद्गिति। अत्रादिपदेन चर्ममनःसंयोगस्य झानकारणत्वपञ्चे तत्तंप्रदः। अतएव लघुभृतस्यापि आत्मिष्मिन्तस्य परिस्यागस्यथापति आत्मिष्मि चर्मण्येवातिप्रसङ्गात् नवीनमते तु शब्देतरेस्वत्र शक्यपदिस्यागस्य परिस्यागस्य प्राप्तिभिष्क चर्मण्येवातिप्रसङ्गात् नवीनमते तु शब्देतरेस्वत्र शक्यपदिस्य अतिनिम्द्रस्य भावेतिस्यागस्य शक्यपदिस्यागस्य स्वत्यया अति अवस्यातिप्रसङ्गादेवं तन्मते अनुद्भतिकोषगुणवदसम्येतभृतमेव सन्यया अति अवस्यातिप्रसङ्गादेवं तन्मते अनुद्भतिकोषगुणवदसमवैतभृतमेव

विश्वेषगुणस रूपादेशश्चरादावि सच्चादुद्धतेति । उद्भृतत्वं न जातिः, शुक्कत्वादिना साङ्कर्यात् । न च गुक्कत्वादिव्याप्यं नाने-वोद्भृतसमिति वाच्यम् । उद्भृतरूपत्वादिना चाश्चषादौ जनक-त्वानुषपत्तेः । किंतु शुक्कत्वादिव्याप्यं नानेवानुद्भृतत्वं तद्भाव-कृटश्चोद्भृतत्वं तच्च संयोगादावप्यस्ति तथाच शब्देतरोद्भृतगुणः संयोगादिश्रश्चरादावप्यस्त्यतो विशेषेति । कालादिवारणाय विशेष्यदलम् । इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्ष-जनकत्वादिन्द्रियावयववारणाय, नवीनमते कालादो रूपाभाव-प्रत्यक्षे सिक्किष्यटकतया कारणीभृतचश्चःसंयोगाश्रयस्य काला-

दिनकरी।

तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः। विशेषपदस्य प्रयोजनं वक्तुं भूमिकामाह—उद्भृतत्विमिति । जनकत्वानुपपत्तेरिति । एकैकस्य
कारणतावच्छेद्कत्वे व्यभिचारात् कृटस्यैकत्राष्ट्रतितया करणतानवच्छेद्कत्वादिति भावः। तद्भावकूटश्रोद्भृतत्विमिति । तथाच
तादशकूटस्य कारणतावच्छेद्कत्विमिति नोक्तदोष इति भावः।
इन्द्रियावयववारणायेति मनःपद्मित्यनेनान्वितम्। नवीनमते मनःपद्प्रयोजनमाह—कालादाविति । समवायेन घटाद्यभावादीनां
काले सत्त्वेऽपि न तत्प्रत्यक्षम् योग्यानुपळ्चेरभावादतो रूपाभाव-

रामरुद्री।

मन इति न तत्राप्यव्याप्तिरिति ध्येयम् । भूमिकामिति । प्रयोजनसंपादिकां युक्तिमिल्यः । उद्भतलस्य प्रत्यक्षजनकतावन्छेदकजातिरूपत्वे तादश्वजातेः संयोग्गादिसामान्यगुणे कल्पकामावेन उद्भृतगुणशून्यत्वोक्ताविष चस्तुरादावव्याप्त्यप्रसक्तेरज्ञ्भत्त्वामावकृत्रस्य तत्त्व एव संयोगादावगुङ्भृतलजातौ मानाभावेन तदादा-याव्याप्तिदानसंभवाद्भूमिकालमवसेयम् । नोक्तदोष इतीति । एकत्राद्यत्तित्वप्रयुक्तकारणत्वागुपपत्तिरूपदेषे इत्यर्थः । इन्द्रियावयवार्थावयवयोः संयोगस्यापि प्राचां मते ज्ञानकारणत्या तमादायेन्द्रियावयवे अतिव्याप्तिवारणाय मनःपदमिति भावः । योग्यानुपल्डब्धेरिति । यदि काळे घटः स्यात्तदा घटवत्त्या उपल्डभ्येतेल्यापत्तेः काळस्यायोग्यत्वेन असंभवादिति भावः । काळे यदि रूपं स्यात्तदा उपल्डभ्येतेल्यापत्तिः काळस्यायोग्यत्वेन असंभवादिति भावः । काळे यदि रूपं स्यात्तदा उपल्डभ्येतेल्यापत्तिस्तु संभवति नीक्ष्यत्वेनेव काळस्यायोग्यतायाः संपादनीयतया

विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

देर्वारणाय मनःपदम् । ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणायैव । करण-मिति । असाधारणं कारणं करणम् । असाधारणत्वं व्यापार-वत्त्वम् ॥५८॥ विषयेन्द्रियसंबन्ध इति । व्यापारः संनि-कर्षः । षड्विघं संनिकर्षप्रदाहरणद्वारा प्रदर्शयति — द्रव्यग्रह इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् । द्रव्यसमवेतप्रत्यक्ष-

पर्यन्तातुधावनम् । तद्वारणायेति । कालादेर्वारणायेत्यर्थः ॥ ५८॥ जन्यत्वघटितस्य व्यापारत्वस्य श्रोत्रशब्दसंबन्धे समवायरूपेऽभावा-दाह-व्यापारः संनिक्षं इति । द्रव्यप्रत्यश्चमिति । द्रव्यवृत्ति-

रामरुद्री।

क्पसत्त्वे तदनिर्वाहादिति भावः । मूले तद्वारणायैवेति । कालस्येन्द्रियत्व-बारणायैवेखर्यः । यद्यपि ज्ञानकारणत्वीपादानेऽपि कालविधया कालमनःसंयोग-स्यापि ज्ञानकारणतया तहोषतादवस्थ्यं समवायेन कारणत्वविवक्षणे त कापि कार्ये कालमनःसंयोगस्य समवायेनाकारणत्वात् ज्ञानपदमनर्थकं तथापि समवायेन कारणतालाभायेव ज्ञानपदमथवा दैशिकपरत्वादिकारणदिकानः संयोगमादाय दिश्य-तिव्याप्तिवारणाय तत्पद्मिति भावः॥ ५८॥ नतु विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापार इति मूळमसंगतं शब्दश्रोत्रसंबन्धस्य निखतया समवायस्य तजन्यत्वे सति तजन्यजन-करवरूपव्यापारत्वस्यासंभवात् । अतएवैतदस्वरसेनैव व्यापारपदं सन्निकर्षार्थकतया विवृतं मुक्तावस्यामित्याह्-जन्यत्वेत्यादि । वस्तुतस्तु तत्र समवायोऽपि व्यापार एव कथमन्यथा शब्दप्रसक्षे श्रोत्रेन्द्रियस्य करणत्वं व्यापारवत्कारणस्यैव करणत्वात् किंत तज्जन्यत्वं व्यापारलक्षणप्रविष्टं तद्घीनसत्ताकत्वमेव शब्दप्रतियोगिकत्ववि-शिष्टसमनायस्येन प्रत्यक्षजनकतया तादृशस्याकाशात्मकश्रोत्रसत्त्वाधीनसत्ताकलाञ्च व्यापारत्वविरोध इति मन्तव्यम् । अस्तु वा इन्द्रियस्य करणत्वोपपत्तये शब्दादे-विषयस्यैव व्यापारत्वं प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वात् शब्दादेविषयस्याकाशादिजन्य-रवात्युखादेरप्यात्ममनःसंयोगजन्यत्वे मनोजन्यत्वानपायादिति विभावनीयम् । नतु द्रव्यप्रसक्षे इन्द्रियसंयोगस्य न समवायेन कारणतासंभवः तस्य विषयनिष्ठ-स्यात्मन्यसंभवादिति विषयतैव कार्यतावच्छेदकसंबन्धो वाच्यस्तया च द्रव्यविषय-कप्रसक्षस्य घट इत्याचाकारकस्य विषयतया घटत्वादावप्युत्पत्त्या इन्द्रियसंयो-गस्य व्यभिचार इत्यतो द्रव्यप्रसभीतस्यार्थमाह—द्वव्यवृत्तीति । तथाच प्रसक्षत्वमेवेन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकं द्रव्यवृत्तिकौकिकविषयतायाः कार्यताव-

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः । तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः॥ ६०॥

मिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । वस्तुतस्तु द्रव्य-चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं, द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणं, द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः, एवमन्यत्रापि विश्विष्येव कार्य-कारणमावः । परंतु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं, पृथिवी-परमाणौ पृथिवीत्वं च चक्षुषा कथं न गृह्यते ? तत्र परम्परयो-

दिनकरी।

ळोकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । द्रव्यसमवेतेति । द्रव्यसमवेतवृत्ति छोकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । एवमग्रेऽपीति । द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्ति छोकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः । नतु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसिककषेत्वेन हेतुत्वे त्वक्प्रभासंयोगासाक्षुषापत्तिः, एवमन्धकारे घटचक्षुःसंयोगात् स्पार्शनापत्तिश्चेत्यत आह—वस्तुतिस्त्विति । नन्वेवमात्मप्रत्यक्षातुरोधेन मनःसंयोगस्य क्षानादिप्रत्यक्षातुरोधेन मनःसंयुकसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि चक्षुरादिसंयोगतत्तसंयुक्तसमवाययोः
प्रमाणाभावः चक्षुरादिसंयुक्तसमवेतसमवायेनैव व्यणुकादेश्वाक्षुषाधुपपत्तेरत आह—परंत्विति । परम्परया स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वा-

रामरुद्री।

च्छेदकसंबन्धलादेव घटत्वादी न व्यभिनार इति भावः । एवं संयुक्तसमवायाः दावप्यूहनीय इत्याह—द्रव्यसमवेतेति । द्रव्यप्रत्यक्ष इति । द्रव्यवृत्तिलोः किकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्ष इत्यर्थः । इन्द्रियसंनिकर्षत्वेन इन्द्रियसंगेग्यतेन । चाश्चुषापित्तिरिति । यद्यपि चाश्चुषत्वसेन्द्रियसंयोगजन्यतानवः च्छेदकरवेनेन्द्रियसंयोगकारणवलाचाञ्चवापित्रयुक्ता तद्वलेन प्रत्यक्षत्वावच्छिषः स्वेव आपादनसंयोगकारणवलाचाञ्चवापित्रयुक्ता तद्वलेन प्रत्यक्षत्वावच्छिषः स्वेव आपादनसंयोगकारणवलाचाञ्चवातं प्रत्यक्षं चाश्चषमेवाक्षीकार्यं न स्पाद्यक्षेव आपादनसंयानात्वासंयाति । एवमुक्तरत्रापि । चाश्चषे आलोकसंयोग्यसित्रायेण चाश्चवापादनात्रासंयतिः । एवमुक्तरत्रापि । चाश्चषे आलोकसंयोग्यस हेतुत्या तदभावाषान्यकारे चाश्चवापत्तिरतः स्पार्शनापादनमिति बोष्यम् । अय हेतुत्या तदभावाषान्यकारे चाश्चवापत्तिरतः स्पार्शनापादनमिति बोष्यम् । अय हेतुत्या तदभावाषान्यकारे चाश्चवापत्तिरतः स्पार्शनापादनमिति बोष्यम् । अय हेतुत्या तदभावाषान्यकारे चाश्चवापतिरतः स्पार्शनापादनमिति वोष्यम् ।

द्भृतह्मपसंबन्धस महत्त्वसंबन्धस च सत्त्वात् । तथाहि नीले नीलत्वजातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्तते तथाच महत्त्व-संबन्धो घटनीलमादाय वर्तते उद्भृतह्मपसंबन्धस्तूभयमादायेव वर्तते । एवंपृथिवीत्वेऽपि घटादिकमादाय महत्त्वसंबन्धो बोघ्यः । एवं वायो तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाश्चषप्रत्यश्चं स्वात् , तस्तादुद्भृतह्मपावच्छित्रमाहत्त्वावच्छित्रस्थुःसंयुक्तसमवायस द्रव्यसमवेतचाश्चष्ठे, ताद्यचश्चःसंयुक्तसमवेतसमवायस द्रव्यसमवेतसमवेतचाश्चषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थंच परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः परमाणौ चश्चःसंयोगस्य महत्त्वावच्छित्रत्वा-

दिसंबन्धेन । उद्भृतरूपाविच्छन्नमहत्त्वाविच्छन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्पेति । अत्र चक्षुघंिटतचक्षुःसन्निकषं चक्षुष्ट्वादीनां प्रत्यक्षवारणायोद्भृतेति। उद्भृतरूपाविच्छन्नेति महत्त्वाविच्छन्नेति चक्षुःसंयुक्तपदार्थेकदेशसंयोगेनान्वेति । तथाच महत्त्वाविच्छन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य त्रसरेणावभावात्त्वाक्षुषाद्यनुपपित्तरतः संयोगस्य
प्रत्यासित्त्वमावश्यकमिति भावः । संयुक्तसमवेतसमवायेन संयुक्तसमवायस्य नान्यथासिद्धिरित्याह—द्रव्यसमवेतेति । ताहशेति ।
महत्त्वाविच्छन्नेत्यर्थः । तथाच महत्त्वाविच्छन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतस-

रामरुद्री।

नोककार्यकारणभावोऽप्यावदयक एवेति वस्तुतिस्त्वसादिना मूळे तत्परिसागोऽनु-चित इति चेन्मैवम् । तादशव्याप्तौ मानाभावात् । नचैकस्पेन्द्रियसंयोगाभावस्य प्रस्यक्षसामान्याभावप्रयोजकत्वे छाषवमेव तत्र मानमिति वाच्यम् । प्राणेन्द्रिया-दिसंयोगसत्त्वेऽपि द्रव्यनिष्ठलैकिकविषयत्या प्रस्यक्षसामान्याभावसत्त्वेन तस्य तत्र प्रयोजकत्वासंभवादिति ध्येयम् । एवं विशिष्येव कार्यकारणभावे । स्रक्षुर्घेटि-तेति । परकीयचक्षुर्घेटितेस्वर्यः । स्वस्मिन्सप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वासंभवात् । स्युक्तपदार्थेकदेश इति । यद्यपि सामानाधिकरण्यसंवन्धेन संयोगे क्षाव-च्छिन्नत्विनिशापेश्वया संयुक्त एव समवायेन क्षावच्छिन्नत्वनिवेश एव स्वायवं तथापि विभिन्नावच्छेदेनास्नोक्चस्तुःसंयोगाभ्यां दण्डादिप्रसक्षवारणायाप्रे चर्छान्यसंयोगे क्षास्रकेसंयोगीकास्रकेसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिक्षकत्वस्य विवक्षणीयतया तत्रेव महत्त्वोन

१. शुक्रत्वादीनामिति पाठान्तरम्.

मावात् । एवं वाय्वादौ न सत्तादिचाश्चुषं तत्र चश्चःसंयोगस्य स्त्रावच्छिन्तनामावात् । एवं यत्र घटस्य पृष्टावच्छेदेनालोकसंयोगः चश्चःसंयोगस्त्वप्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षामावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चश्चःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं
द्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम्। द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे
त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वश्चद्रवत्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे
प्राणसंयुक्तसमवायः, गन्धसमवेतस्य प्राणजप्रत्यक्षे प्राणसंयुक्तसमवायः, रससमवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् ।

दिनकरी।

मवायस्य त्रसरेणुरूपेऽभावाश्वाञ्जषानुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रसा-सत्तित्वमिति भावः । एतत्त्रसङ्गेन पूर्वे रूपावच्छित्रत्वममे चाछोकसं-योगावच्छित्रत्वं चञ्चःसंयोगे तत्प्रयोजनं चाभिहितमिति बोध्यम् । स्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संनिकर्षस्य कारणत्वं प्रपञ्चयति—एनिस्या-दिना । पूर्ववदेवेति । परमाणुघटितत्वक्संनिकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शन-वारणाय महत्त्वावच्छित्रत्वं, प्रभाघटितसंनिकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शनवा-

रामच्द्री।

द्भृतवैशिष्टं निवेशितं एकत्रैकं विशेषणं अपरत्र विशेषणद्भयमिति स्रीकारे अर्थजरतीयन्यायापतिरिति भावः। वस्तुत उक्तछाषवानुरोधेन चक्षःसंयुक्त एव विशेषणद्वयमुन्तित्मेकत्र विशेषणत्रयोपगमे परस्परिवशेषणविशेष्यमावे विनिग-मनाविरहेण कार्यकारणभावाधिक्यप्रसङ्गादिखवधेयम् । नन्कप्रन्यस्य संयुक्त-समवेतसमवायेनैवोपपत्तौ संयोगसंयुक्तसमवाययोर्वेयध्येमिलाशङ्कथेव अवतारि-तत्या संयोगे महत्त्वाविरुक्षस्वनिवेशैनैव तादशशङ्कानिरासादुद्भृतरूपाविरुक्षन्वविशेषणप्रदर्शनं मूळे विफलमिलाशङ्कां परिहरति—एतदिति । तथाव स्यु-तस्योपक्षानर्हत्वादेव तत्र विशेषणद्वयममिहितमिति न दोष इति भावः। अत्र वाप्रे चेलादिकं यथालोकसंयोगाविरुक्षतत्वोपादानं प्रयोजनान्तरायंमेव नतु संयोगसंयुक्तसमवाययोः संनिकर्षत्वोपपत्त्यर्थं तथोद्भृत्ररूपाविरुक्षस्वविवेशवमिष वक्षुष्ट्रादेः बाह्यप्रवित्सवायेवेति दशन्तविषयेवोक्तं तेन वश्यमाणप्रन्यस्थोक्का-

श्रुव्दप्रत्यक्षे श्रीत्राविञ्ज्ञन्नसमवायः, श्रुव्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रीत्राविञ्जनसमवेतसमवायः कारणम् । अत्र सर्वे प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम् । वश्यमाणमलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि संमवति । एवमात्मप्रत्यक्षे मनःसंयोगः, आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः, आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अमावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंबद्धविशेषणता हेतुः । वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः । अत्र यद्यपि विशेषणता

दिनकरी।

रणायोद्भृतस्पर्शाविच्छन्नत्वादिविशेषणं बोध्यमित्यर्थः । श्रोत्राव-च्छिन्नेति । सकलपुरुषाणां सर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरतः श्रोत्राविच्छ-नेति । इन्द्रियसंबद्धेति । यद्यपीन्द्रियसंयुक्तविशेषणता इन्द्रियसं-युक्तसमवेतिवशेषणतेत्यादिक्रमेण बाहुल्यमेव तथापि विशेषणतात्वे-नेव रूपेण विभागः । नचैवं समवायत्वेन चतुर्णामनुगमप्रसङ्गः, परि-भाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । समवायो न प्रत्यश्च इति ।

रामरुद्री।

शहुयानवतारितत्वेऽपि न क्षतिः । प्रभायां सत्तास्पार्शनवारणं लक्संयोगे उद्भूत्तरूपावच्छिकत्वनिवेशाक्ष संभवतीति स्पर्शानुधावनम् । श्रोत्रावच्छिकत्वस्य समवायविशेषणस्य फळमाह्—सक्छेति । निवन्द्रियसंबद्धविशेषणताया समवायाभावयोः प्रस्यक्षमिति वदतो मूळकारस्येन्द्रियसंबद्धविशेषणताया विभाग इति प्रन्यकाराणामाशयो क्रभ्यते स वासंगतः हन्द्रियेण काल्किन संबद्धे पटादा विशेषणतया घटत्वाभावादेः प्रस्यक्षत्वानुपपत्तः किंतु संयुक्तविशेषणतात्वादिनैव संतिकषेता वाच्यति विभागोऽपि तेन तेन रूपेणव कार्यस्याय संनिकषेत्र पित्वध्यावात इस्राश्चा निरावष्टे—यद्यपीति । यद्यपीयमाशद्वाश्च मूळकृतेव क्रियते समाधीयते वोक्तसमाधानेनैवित व्याख्याने एतदाशद्वायास्तरसमाधानस्य च वैफल्यमेव तथापि विशेषणतानां विशेषणतान्त्वेन विभागे संयुक्तसमवायावीनां चतुर्णां केवलसमवायविभाजकसमवायत्वेना- नुगमसंभवेन संयोगसमवायविशेषणतालयः संनिकर्षा इस्य कृतो गोक्रमिनसाक्षेपस्य मूळकृता तादशसमाधानोपर्यनिराकृततया तिश्वरात्ययेव मूळोका- संसानुवाद इति विभावनीयम् । परिमाषायाः षद्विधसंनिकर्ष इति शासका- रीयसंकेतस्य । अपर्यनुयोजयत्वादिति । संयोगादिभेदेव त्रिविधः संनि-

तहुत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः। विशेषणतया तहदभावानां ग्रहो भवेत्॥ ६१॥

नानाविधा, तथाहि भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्त-विशेषणतया गृह्यते । संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेत-विशेषणतया संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेत-विशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्राविक्छन्नविशेषणतया, कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्राविक्छन्नसमवेतविशेषणतया एवं कत्वाद्यविक्छन्नाद्धावे गत्वाभावादिकं श्रोत्राविक्छन्नविशेषण-विशेषणतया, घटाभावादौ घटाभावः चक्षुःसंयुक्तविशेषण-विशेषणतया, एवमन्यत्राप्युह्मम्, तथापि विशेषणतात्वेन एकैव

दिनकरी।

संबन्धप्रसिक्षे यावदाश्रयप्रसिक्षस्य हेतुत्वादिति भावः । नतु विशेषणतया तद्वदिसाद्यसङ्गतं विशेषणताप्रसासत्तेरभावात् । नच तत्रसासत्तेरमञ्जूपगमेऽभावप्रसिक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । इष्टा-पत्तेः, अनुपलम्भस्येव तत्प्रसिक्षस्योपगमात् । नच समवायप्रसिक्षानुरोधात् विशेषणताप्रसासत्तिस्वीकारः, तस्यानुपगमात् , अत एवाभावप्रसिक्षे इन्द्रियं न करणं, वितु योग्यानुपल्बिधरेवेति भाट्टा-

रामरुद्री।

कर्ष इत्येव कृतो नोक्तमिलाक्षेपानईत्वादिल्यंः । तथा विभागेऽपि क्षतिविरहादिति भावः । मूळे वैशेषिकमते समवायो न प्रलक्ष इत्युक्तं तत्र युक्तेरतुक्षतात्रत्र युक्तिमाइ—संबन्धप्रत्यक्ष इति । समवायस्यैकतया एकदा
भाविभृतसकलाश्रयव्यक्तीनां ज्ञानासंभवादिति भावः । न्यायमते तु संबन्धप्रसक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकं संबन्धत्वस्य अनुगतस्य निर्वक्तमावस्यत्वात्, सांसगिकविषयतावस्त्रस्य कथंचित्सुवचत्वेऽपि तादशसंबन्धत्वस्य घटत्वादिसाधारगत्या तत्प्रलक्षे व्यभिचारापत्तरिति तु संयोगप्रलक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतः
समवायस्य तन्मते न प्रलक्षत्वानुपपत्तिरिति भावः । समवायप्रलक्षानुरोधादिस्वस्य विशेषणतायाः संनिकर्षत्वमिति शेषः । तस्य समवायप्रलक्षस्य । अनुपगमाद्खीकारादिलयः । महैरिति शेषः । तैः समवायस्यैवानक्षीकारादवयवाव्यव्यावीनां खरूपत्येव तन्मते संबन्धत्वादिति भावः । सत्तप्व विशेषणताअलासत्तरभावादेवेलयः । ननु यदि स्वादुपलभ्येतेलेवं यत्र प्रसञ्यते तत्र
विशेषणत्या तद्वदभावानां प्रहो भवेदिल्यनेन मूळेन नोक्तमद्वमतिराकरणं संभ-

यदि स्यादुपलभ्येतेलेवं यत्र प्रसज्यते । प्रलक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्॥ ६२ ॥

सा गण्यते, अन्यथा पोढा सिनकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येतेति । अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलिष्धः कारणम् । तथाहि भृतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते तेनामावोपलम्मे प्रतियोग्युपलम्भामावः कारणम् । तत्र

दिनकरी।

नामाक्षेपं दूषियतुं मूले यदि स्यादिति । तथा चेन्द्रियाणामभाव-प्रसिक्षे जननीये योग्यानुपछन्धेः सहकारितामात्रेण निर्वाहेऽतिरिक्त-प्रमाणकल्पनमनुचितमिति भावः । तत्र योग्यानुपछन्धेरभावप्रस्रक्षे । हेतुत्वे युक्तिमाह—तथाहीति । घटादिज्ञाने घटादिभ्रमे । नच घटादिश्रमहेतुदोष एव तत्प्रतिबन्धकः अन्यथा भ्रमोत्पत्तिकाले

रामरुद्री।

वित तत्र तादशमतिनरासक्युक्तेरस्फुरणादतस्तद्भावमाइ—तथाचेति । निर्वाह इति । विशेषणतासंनिक्षेणाभावप्रत्यक्षोपगमे तया पिशाचादीनामप्यभावप्रत्यक्षा-पत्तिरिखनिर्वाद्यः योग्यानुपलब्वेरभावप्राहकत्वे तु पिशाचस्यायोग्यतया योग्यप्रति-बोग्युपलम्भाभावरूपकारणाभावेन न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । इदानीं त अभान बप्राहकसंनिकर्षसत्त्वेऽपि सहकारिणो योग्यानुपलम्भस्याभावादेव न पिशाचाभा-बादिप्रसक्षापितिरिति भावः । अनुचितमिति । ययप्यनुपलन्धेः कारणत्वकः स्पनं विशेषणतासंनिकर्षकल्पनं चापेक्य अनुपलन्धौ प्रमाणलकल्पनमेवोचितं अनुपळक्षेर्व्यापाराभावेन व्यापारवत्कारणत्वघटितप्रमाणत्वासंभवात् अभावज्ञानस्य अधिकरणाविषयकस्य अननुभवेन अनुपल्णिजन्याभावज्ञाने अधिकरणमानानुपपत्तेश्वाभावज्ञानस्य प्रत्यक्षकपताया एव स्वीकरणीयलात्त्रथासति नाभावस्य विशेषणत्याधिकरणस्य च संयोगादिना एकसिखेव हाने भानसंभ-बाबानुपपत्तिरिति भावः । ननु घटस्य प्रमारूपज्ञानद्शायामभावप्रस्थसमेव न संभवति घटसत्त्व एव तत्त्रमासंभवेन तदानीमभावे विशेषणतासंनिक्षंस्येव अमा-बादतो ज्ञानपदं अमार्थकमिलाह—घटादिश्चम इति । नतु घटअमकाछे घटा-बभावप्रसक्षानुद्येन अभावप्रसक्षे प्रतियोगिश्रमजनकदोषाभावस्यैव कार्णत्व-मस्त न त प्रतियोग्युपलम्माभावस्य तत्कार्णता तथासत्यपि भ्रमोत्पत्तिकाळे अभावप्रत्यक्षापत्तरवारणादित्याशङ्कते-नचिति । दोषाभावस्याभावप्रत्यक्षकारण-रवेऽपि यत्र विनर्यदवस्थापन्नदोषाद्धटादिश्रमः तत्र श्रमानन्तरमभावप्रत्यक्षवा-

दिनकरी।

वद्भावप्रसक्षापितिरिति वाच्यम् । विनश्यद्वस्थदोषाद्यत्र भ्रमस्तत्र भ्रमोत्पित्तिकाले प्रतिबन्धकीभृतदोषाभावस्य सत्त्वादभावप्रसक्षा-पत्तेः । अभावोपलम्भे तिहिन्द्रयजन्यतत्संबन्धाविष्ण्यभ्रतद्भा-वलौकिकप्रसक्षे । प्रतियोग्युपलम्भाभाव इति । तिहिन्द्रय-जन्यानाहार्यतत्संसगेकतत्प्रकारकोपलम्भाभाव इत्यर्थः । इन्द्रिया-न्तरजन्ये आनुमानिके च तदुपलम्भे सत्यपि तद्भावप्रस-क्षात्तिनिद्रयजन्येति । अभावप्रसक्षदेतुप्रतियोग्यारोपसत्त्वेऽप्यभाव-प्रसक्षादनाहार्येति । तत्र प्रतियोग्युपलम्भाभावे । अपेक्षितेति । तेन न जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाभावादैः प्रसक्षमिति भावः । मणिक्रन्मतानुसारेण योग्यतां निर्वक्ति—सा चेति । प्रसंजितः

रामरुद्री।

रणाय प्रतियोगिन उपलम्माभावस्यापि कारणत्वमावश्यकमिति समाधते-विन-इयदवस्थेति । वल्तुतः प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया प्रतियोग्युपलम्भस्याभावप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया कारणीभृताभावप्रतियोगित्वेन प्रति-बन्धकताया दुरपह्नवतया चाभावप्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽपि प्रतियोग्युपलम्माभावस्या-पेक्षिततया दोदप्रतिबन्धकतां विनैवोपपत्तिरिखवधातव्यम् । तदिन्द्रियजन्ये-तीति । कारणतावच्छेदककोटी कार्यतावच्छेदककोटी चेति शेषः । अभावप्र-त्यक्षहेत्विति । इदं चाभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यारोपस्यापि कारणत्वमिति प्राची-नमताभित्रायेण । नचैवं यत्र प्रसज्यत इत्यनेन मूलकारेणापि तादशापत्तिसहकारे-णैवामावस्य प्रत्यक्षोपगमात् तादशापत्तरिप घटप्रकारकतया खमतेऽपि तस्य हेतु-तासिद्धैवेत्याशङ्कनीयं घटप्रकारकोपलम्भविषयः स्यादित्यापत्तेर्भृतले घटाप्रकार्-करवात यदात्र घटः स्यादिति त आपत्तिकारणीभृतमापादकवत्ताज्ञानप्रदर्शनपर-मेव नत्वापत्तिविषयाभिलापक्रपं तथाचापत्तेः कारणत्वेऽपि तस्याः घटप्रकारत्वेन खमते प्रतियोग्यारोपस्य कारणत्वाप्रसक्तः तादशापत्तियोग्यतैवापेक्षिता नत्वापत्ति-रपीलमे वस्यमाणत्वाचेति मन्तव्यम् । अनाहार्येतीति । एवमेकसंसर्गेण प्रतियोगिप्रकारकञ्चानसत्त्वेऽप्यन्यसंसर्गेणामावप्रसक्षोरपत्या उभयत्र संसर्गनिवेश इत्यपि बोध्यम् । नतु मूळे अभावप्रसम्भजनकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छित्रत-त्संबन्धाविच्छन्नप्रकारतानिक्सपिततद्धिकरणनिष्ठविशेष्यताशाल्युपलम्भाभावे यो-**ग्यतानिवेशिता तत्प्रयोजनं तु नोक्तमतस्तत्प्रयोजनं प्रदर्शयन् तहैयध्येशङ्कामपा-**करोति - तेनेत्यादि । तथाच तदनिवेशे जलपरमाणुविशेष्यकसमवायाविष्ठ-चपूचिवीत्वत्वावच्छिचप्रकारकोपसम्भाभावरूपकारणबलात्तत्र पृथिवीत्वाभावप्रस-श्वापत्तिरिति भावः । मणिकन्मतेति । अनेन च योग्यप्रतियोगिप्रकारकयोग्या- योग्यताप्यपेक्षिता, सा च प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजनप्रसंजितप्रति-योगिकत्वरूपा, तद्रथ्य प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या-प्रसंजित उपलम्मरूपः प्रतियोगी यस सोऽमावप्रत्यक्षे हेतुः, तथाहि—यत्रालोकसंयोगादिकं वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्याचिहिं क्षिक्ती।

आपादितः । स उपलम्भाभावः । अभावप्रत्यक्षे हेतुरिति । अत्र तद्धिकरणविषयकाभावप्रत्यक्षे तद्धिकरणकतदापादककाप-त्तियोग्यतदुपल्लम्भस्य विषयतासंबन्धाविन्छन्नप्रतियोगिताकोऽभावो हेतुरित्यर्थः । उपलम्भे तद्धिकरणकतदापादककापत्तियोग्यत्वं च तत्प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठन्याप्तिनिरूपकत्वम् । अत्र च तदापादकका-

रामरुद्री।

धिकरणविशेष्यकोपलम्भप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यतानिर्वचनमपि संभवतीति सु-चितं. एवमपि स्तम्भादिविशेष्यकपिशाचोपलम्भस्य जलपरमाण्वादौ वृथिवीत्वो-पलम्मस्य च योग्यप्रतियोगिप्रकार्कत्वयोग्यविशेष्यकत्वविरहेणैव स्तम्भे पिशा-चामावस्य जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाभावस्य च अप्रत्यक्षत्वोपपादनसंभवादिति भावः । मूले प्रतियोगिसत्वेति । प्रतियोगिसत्त्वस्य प्रसक्षविषयामावप्रति-योगिसत्त्वस्य प्रसंजनेन आहार्यारोपेणे सर्थः । आपत्तावापाद्याच्यापादकवत्ता-ज्ञानस्य हेत्त्वया निर्घटदेशादौ प्रतियोगिसत्त्वज्ञानस्याहार्यत्वादिति भावः । प्रसंजित इससार्थमाह - आपादित इति। नतु जलादि विशेष्यकप्रतियोगिसत्त्वप्रसंजन-प्रसंजितोपलम्भस्य विशेष्यतासंबन्धेन अभावस्य जलपरमाण्वादौ सत्त्वेन तत्र प्रश्चि-वीत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः । समवायावच्छित्रभूतलविशेष्यकघटप्रकारकोपलंभा भावस्य घटवत्यपि भूतले सत्त्वेन तत्र विशेष्यतासंबन्धेन घटाभावप्रत्यक्षापत्तिः। न च घटाभावे संनिकशभावादेव नेयमापत्तिरिति वाच्यम् । अधिकरणान्तरान्त-भीवेण घटाभावे संनिकर्षस्यापि सत्त्वात् । नच समवाय एव कार्यतावच्छेदकसं-बन्धो बाच्यः आत्मनि च तादृशोपलम्भस्य सत्त्वादेवाभावविरहान्न तत्र समवा-येन भूतलविशेष्यकघटाभावप्रलक्षापितारिति वाच्यम् । तथासति तद्धिकर्णकत्-दापादककापत्तियोग्यत्वस्य तदियकरणावृत्तिधर्मानवच्छित्रप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठन्या-प्तिनिरूपकत्वस्यैव वश्यमाणतया भूतलातिरिक्तविशेष्यकघटप्रकारकोपलम्भद-शायामपि भूतलविशेष्यकघटाभावप्रखक्षानुपपत्तेः तादशोपलम्भाभावस्यात्मन्य-मावादतो निष्कृष्टकार्यकारणमावं दर्शयति - अत्रेति । तद्धिकरणविषयक-भावप्रत्यक्ष इति । तद्धिकरणनिष्ठलौकिकविषयतासंबन्धेन तद्भावप्रकार-कप्रसद्धं प्रतीसर्थः । तदुपलम्मस्य यदमानप्रसद्धं जननीयं तत्प्रकारकोप-इम्भस । तत्प्रतियोगिसत्वेति । यत्प्रतियोगिकामावप्रस्थं जननीयं तत्प्र-

उपलम्येतेत्यापादयितुं शक्यते तत्र घटामावादेः प्रत्यक्षं मवति.

पत्तिर्यत्र नोत्पन्ना तत्र तद्भावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति योग्यत्वनिवेशः । नच प्रतियोगिसस्वस्योपलम्भव्याप्यत्वं न निर्विशेषितस्य, उपलम्भ-कसामज्यन्तरविरहे प्रतियोगिसत्त्वेऽप्युपलम्भाभावात्, किंतु मह-त्त्वोद्भतरूपाद्यव च्छिन्नस्यैव, एवंच महत्त्वादिविशिष्टपृथिवीत्वस्योप-**खम्भव्याप्यत्वाज्ञळपरमाणौ पृथिवीत्वामावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम्।** तद्धिकरणावृत्तिधर्मानविच्छिमत्वस्य योग्यताघटकीमृतव्यात्यंशे नि-वेशात. महत्त्वस्य जल्परमाण्ववृत्तित्वेन तादशन्याप्ती तादशधर्मान-वच्छित्रत्वाभावात् । नच गन्धवद्णुभिन्नत्वविशिष्टस्यापि पृथिवीत्वस्य तदुपलम्भव्याप्यत्वादु गन्धवद्णुभिन्नत्वस्य जलपरमाणुवृत्तित्वाच

रामरुद्री ।

तियोगिसत्त्वेत्यर्थः । ननु मूळे आपादित इत्युक्तया आपादनमेवापेक्षितमिति लभ्यते तत्कथं योग्यता विवक्षितेत्वत भाइ-अन्नेति । तन्नेति । भतलादौ चक्षःसंयोगान्तरमापादनं विनापि घटो नास्तीति प्रतीतेरनभवसिद्धतया योग्यता-निवेश इति भावः । नज् घटादिसत्त्वेऽपि चश्चःसंयोगाद्यभावे घटोपलम्भाज्दयाच केवलप्रतियोगिसत्त्वस्य व्यापकता उपलम्भ इति काप्यभावप्रत्यक्षं न स्यात्. यदि च प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोग्युपलम्भकारणकृटविश्चिष्टप्रतियोगिसत्त्वव्यापकता विवक्षितेत्युच्यते तदा परमाणौ पृष्यिवीत्वाभावप्रत्यक्षवारणमशक्यमेवेत्याश्रहते-नचेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । सामद्रयन्तरेति । तादशसामग्रीघटकप्र-तियोगिसत्त्वातिरिक्तकारणेखर्थः । यथाश्रते यत्किचित्सामग्रीसत्त्वे तदन्तरविर-हेऽपि प्रतियोग्युपलम्भादसङ्गलापत्तः । महत्त्वोद्भतरूपेल्युपलक्षणं प्रतियोगिस-रवातिरिक्तप्रतियोग्युपलम्मकारणकृटाविच्छन्नस्यैव प्रतियोगिसत्त्वस्योपलम्भव्या-प्यत्वात । नचैवं तथाविधनानाचस्रःसंयोगव्यक्तीनां त्वक्संयोगव्यक्तीनां च एक-त्रासंभवेन तादशप्रतियोगिसत्त्वं न कुत्रापीति बाच्यम् । यत्किचिद्रनुभवनिष्ठकार्य-तानिरूपितकारणतावच्छेदका यावन्तः प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्ततत्तदविच्छन्नकृट-विशिष्टप्रतियोगिसत्त्वव्यापकताया विवक्षणीयत्वात । तदधिकरणेति । यद-धिकरणविशेष्यकाभावप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं तद्धिकरणेत्यर्थः । तथाचै-तल्लामायैव पूर्व तद्धिकरणकतदापादककेत्यत्र तद्धिकरणकेत्युक्तमिति भावः । तादशधर्मानविच्छन्नत्वाभावादिति।परमाणवृत्तिधर्मानविच्छन्नतामा-वादिल्यर्थः । तथाच तद्धिकरणपदेन जलपरमाणुपादाने प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठपर-माण्ववृत्तिधर्मानवच्छित्रव्याप्तिनिरूपकोपलम्भाप्रसिद्धा तदमावरूपकारणविरहादेव न जलपरमाणी पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षमिति भावः । नत् महत्त्वस्थाने गन्धव- अन्यकारे तु नापाद्यितुं शक्यते, तेन घटाभावादेरन्यकारे न

तद्दोषताद्वरध्यमिति वाच्यम् । योग्यताघटकच्याप्तौ प्रतियोगिप्राह्कातिरिक्तवर्मानवच्छिन्नत्वस्थापि निवेशात्, गन्धवद्णुभिन्नत्वादेश्च प्रतियोगिप्राह्कातिरिक्तत्वेन वाद्दशधर्मानवच्छिन्नत्वस्थोक्तच्याप्तावभावात् । नच प्रतियोगिप्राह्कत्वं, प्रतियोगिप्रह्जनकत्वं,
तच गन्धवद्णुभिन्नत्वप्रथिवीत्वोभयसमूहाछन्वनात्मकछौकिकप्रत्यक्षे
विषयविधया हेतुत्वात् गन्धवद्णुभिन्नत्वस्थाप्यक्षतिमिति वाच्यम् ।
प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितछौकिकविशेष्यताविर्दृप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्थैव प्रतियोगिप्राहकत्वपदार्थत्वात् । अथैवं पिशाचत्वप्रकारतानिरूपितछौकिकविशेष्यत्वाप्रसिद्धा वद्धदितनिरुक्तयोग्यानुपछन्भविरहात्तद्भावप्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न । नहि वयं
सर्वत्राभावप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपछन्भस्य हेतुत्वं त्रृमः, किंतु योग्यस्याभावप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपछन्भस्य हेतुत्वं त्रृमः, किंतु योग्यस्याभावप्रत्यक्षे , अयोग्यपिशाचत्वाद्यभावप्रत्यक्षे तु तद्धिकरणीयत्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकस्तद्धिकरणीयत्वोपछन्भस्य विषयतासंबन्धावच्छिन्नाभाव एव प्रतियोगिनिष्ठो हेतुः । अत्राप्यापादनस्य
सर्वत्रासंभवेन तद्धिकरणीयत्वप्रसंजनप्रसंजितत्वं तद्धिकरणी-

रामरुद्री।

दणुभिन्नत्वं निवेश्य तिद्विशिष्ट्रये सित इन्द्रियसंयोगादिविशिष्ट्रियवीत्वसत्वस्य पृथिवीत्वोपलम्भव्याप्यतया तस्य जलपरमाणुकृत्तितया च जलपरमाणौ पृथिवीत्वामावप्रत्यापतिरित्यास्र इते — नचेति । प्रतियोगिप्राहकेति । प्रतियोगिप्रत्यक्षजनकेत्यर्थः । गन्धवदणुभिन्नत्वं तु न प्रत्यक्षजनकं तथासित जलपरमाणौ जलत्वादिप्रत्यक्षपत्तिति भावः । विरह्मयोजकेति । यद्यपि कारणामावस्येव कार्यविरह्मयोजकत्योक्तविशेष्यतायामकारस्य महत्त्वस्यप्यभावो नोक्तविशेष्यताविरहे प्रयोजकः संमवित तथापि लौकिकविषयतासंवन्येन प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वस्य कारणत्या लौकिकविषयत्वा प्रत्यक्षाभावस्य लौकिकविष्यत्वाभावस्य निवत्तत्या तदिभन्नत्वेन लौकिकविषयत्वाभावे प्रयोजकता महत्त्वाभावे अक्षतेव । यद्वा व्यापकाभावे प्रयोजकस्य च व्याप्याभावप्रयोजकता निवयमेन निक्तविशेष्यताविरहप्रयोजकत्वं महत्त्वाभावस्य संप्रकृष्टि । लौकिकविशेष्यत्वाभाव-प्रयोजकत्वः विशेष्यत्वाविशेष्यत्वाविनामभावासंप्रदा-रप्रतियोगिप्रकारतानिक्षितत्वस्य विशेष्यताविशेषणत्वेनोपादानं यद्यप्येवमप्या-लोकसंयोगासंमहो दुर्वार एव । अन्यकारे रपार्श्वनोत्पत्त्या पृथिवीत्वप्रकारतानिक्ष्र्वात्वसंयोगासंमहो दुर्वार एव । अन्यकारे रपार्श्वनोत्पत्त्या पृथिवीत्वप्रकारतानिक्ष्यातिकसंयोगासंमहो दुर्वार एव । अन्यकारे रपार्श्वनोत्पत्त्या पृथिवीत्वप्रकारतानिक्ष्य

चाक्षुषप्रत्यक्षं, स्पार्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव, आलोकसंयोगं विनकरी।

यत्वनिष्ठन्याप्तिनिरूपकत्वं, जातित्वादिविशिष्टस्य स्तम्भवृत्तित्वस्यो-पछम्मन्याप्यत्वात् स्तम्भे पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षं, जातित्वादिविशि-ष्टस्य पिशाचवृत्तित्वस्योपछम्भान्याप्यत्वान्न पिशाचे स्तम्भत्वाभाव-प्रत्यक्षम् । एवं तादात्म्येन स्तम्भवृत्तित्विपशाचवृत्तित्वयोषपछम्भ-व्याप्यत्वान्याप्यत्वाभ्यां स्तम्भपिशाचयोः पिशाचभेदस्तम्भभेदयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे अप्युपपादनीये इति । न चाक्षुपप्रत्यक्षमिति । रामकृती ।

पितलौकिकविशेष्यतासामान्याभावे आलोकसंयोगाभावस्याप्रयोजकत्वात् विशेष्य-तायां चाश्चषनिरूपितत्वमादाय तत्संग्रहे च त्वक्संयोगासंग्रहस्तथापि चाश्चषनिरू-पिततादृश्विशेष्यत्वाभावस्पार्शननिरूपिततादृश्विशेष्यत्वाभावान्यतरप्रयोजका-भावप्रतियोगित्वेन सर्वेषामेव संप्रहः संभवतीति विभावनीयम् । प्रतियोगिनिष्ठ इति । तद्धिकरणनिष्ठलैकिकविशेष्यतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रति-योगिलसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतासंबन्धेनाऽयोग्याभावप्रत्यक्ष इति शेषः । व्यासि-निरूपकत्वसिति । नजु स्तम्भवृत्तित्वं नोपलम्भव्याप्यं पिशाचे स्तम्भवृत्तित्व-सत्त्वेऽपि तत्प्रकारकोपलम्भस्य विषयतया पिशाचे विरहादिखत आह-जाति-त्वादिविशिष्टस्येति । आदिना इन्द्रियसंयुक्तसमवायादिपरिष्रहः । तथाच पिशाचे जातित्वविरहान व्याप्तिमङ्ग इति भावः । अथैवं वहौ पिशाचत्वाभावोऽ-प्येतादश्योग्यनुपलम्भेनैव गृह्यत इत्यायातं तच न संभवति विद्विश्वतित्वविशिष्ट-तणादिजन्यतावच्छेदकजातीनामप्रसक्षतया जातित्वादिविशिष्टविहृत्तित्वस्योप-स्माव्याप्यत्वात् । नच जातित्वादिशन्देन योग्यतापि प्राह्मा तथा च तृणा-दिजन्यतावच्छेदकजातीनामयोग्यतया न व्याप्तिभङ्ग इति वाच्यम् । तथासति पिशाचत्वस्याप्ययोग्यत्या तस्य स्तम्भवृत्तित्वेऽपि तत्त्वेनोपलम्भासंभवेन पिशाचत्वामावप्रत्यक्षस्यैव असंभवादिति चेन्न । प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वामावविशि-ष्टत्वेन जातित्वस्य विशेषणीयत्वात् तादशजातीनां च तादात्म्येन प्रसक्षप्रति-बन्धकत्वात् न तासु व्याप्तिमङ्गः । पिशाचत्वं त न प्रत्यक्षप्रतिबन्धकं अयो-ग्यवृत्तित्वेनैव तस्याऽयोग्यतया तत्प्रसक्षापादनसंभवात् तत्प्रतिबन्धकताकल्पने बीजाभावात् । न पिशाचे इति । यद्यपि पिशाचे स्तम्भत्वाभावप्रसक्षापति-र्नोक्तयोग्याजपलम्मेन संभवति अयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव कारणतायाः पूर्वमुक्तत्वादेतुत्कथनमफुलं तथापि स्तम्भत्वस्योपलक्षणतया मन-स्त्वाभावप्रत्यक्षापत्तिनिरासपरत्वाच्च वैयर्ध्यमिति ध्येयम् । ननु योग्यवृत्तिजातेरेव यथायोग्यत्वं तथा योग्ययोग्यजात्यन्यत्प्रतियोगिकाभावस्यैव योग्यत्वमित्यु-क्सैव पिशाचावभावप्रसक्षवारणं संभवति अन्यकारे घटायभावस्य जलपर-माणौ पृथिवीत्वाभावस्य च प्रत्यक्षवारणाय महत्त्वोद्भतरूपावच्छिषालोकः विना स्पार्श्वनप्रत्यश्वसापादियतुं श्वन्यत्वात् । गुरुत्वादिवं यदयोग्यं तदमावस्तु न योग्यः, तत्र गुरुत्वादिप्रत्यश्वसापाद

अनुपछम्भे विद्यमानेऽपि निरुक्तयोग्यताविशिष्टस्य तस्य तत्राभावा दिति भावः । आपाद्यितुं श्रुक्यत्वादिति । तथा च समाने न्द्रियजन्योपछम्भव्याप्यत्वस्य योग्यताघटकत्वान्न तत्र चाक्षुषिर्मितं भावः । नतु जातित्वादिविशिष्टस्य तेजोवृत्तित्वस्योपछम्भव्याप्य त्वात् तेजसि गुरुत्वाभावप्रसक्षापत्तिः एवं स्तम्भे पिशाचत्वा भावस्यापि प्रसक्षापत्तिरत आह—गुरुत्वादिकमिति । आदिपदेनिपशाचादिपरिष्रदः । अयोग्यस्य पिशाचत्वादिजातेरभावस्य प्रसक्षाव्वाद् गुरुत्वादिकमित्युक्तम् । न योग्यः न प्रसक्ष्वविषयः गम्बद्धी।

संयोगावच्छित्रेन्द्रियसंयुक्तविशेषणताया एवाभावत्राह्कत्वमास्थीयतां किमुक्त गुरुतरयोग्यानुपलन्धिद्वयस्य कारणतयेलाशङ्कानिरासायाह—एवमिति । तयाचोक्तरीत्या स्तम्मे पिशाचमेदप्रत्यक्षोपपादनस्यासंभवादेव गुरुभताया योग्यानुपलन्धेः कारणताज्ञीकृतेति भावः । शक्यत्वादितीति । नतु यद्यन्ध-कारैऽपि घटादेः स्पार्शनोपलम्भापादनसंभवेन घटायभावस्य स्पार्शनं जायते तदा चाक्षुषमपि स्यात् अन्धकारे घटसत्त्वे स्पार्शनोत्पत्त्या प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्त-प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितचाश्चषनिरूपितलै।किकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्र-तियोगितावच्छेदकावच्छिनकृटतथाविधस्पार्शननिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्र-योजकामावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नक्रदैतदन्यतरविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठ-व्याप्तिनिरूपकत्वस्य यत्किचिदिन्द्रियजन्यघटोपलम्मे सत्त्वेन प्रतियोग्युपलम्भाभावे योग्यतासत्त्वात् । यदिच प्रतियोग्युपलम्मे प्रमेयलादिना व्याप्तिनिरूपकता सर्व-त्रैव संभवतीति किंचिदिन्द्रियजन्यप्रतियोग्युपलम्माभावे योग्यतासत्त्वात् व्याप्ति-निरूपकत्वावच्छिन्नैव व्याप्तिनिरूपकतायोग्यता लक्षणे निवेशनीया, तथाचा-न्धकारे घटामावचाखुषवारणाय प्रतियोग्युपलम्भा यद्यदिन्द्रियजन्याः प्रसिद्धाः प्रत्येकं तत्तदिन्द्रियजन्यप्रतियोग्युपलम्भत्वावच्छिन् व्याप्तिनिरूपकता विवक्ष-णीयेति विभाव्यते तदा घटाभावस्य स्पार्शनमपि न स्यादित्याशङ्कां भाववर्णनेन निराकरोति तथाचेति । समानेति । तथाच तद्भावचाश्चषलायवच्छिनं अति तत्प्रतियोगिचाक्षुषाद्यभावत्वेन विश्विष्यैव हेतुता । योग्यताघटकव्या-प्तिनिरूपकतापि प्रतियोगिचाक्षुषलायनच्छित्रेव निवेश्या एवंच व्याप्तावपि वाश्चषाद्यपलम्भकारणकृटविशिष्ठप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठत्वमेव निवेशनीय**मिति** न पूर्वोक्तान्यतरघटनापीति लाघवमिति भावः । नवैवमिन्द्रियान्तर-

जन्योपलम्भ सत्त्वेऽपीन्द्रयान्तरेणाभावप्रसक्षापतिरिति वाच्यम् । इष्टलात् ।

यितुमञ्चन्यत्वात्, वायावुद्भृतस्त्पाभावः, पाषाणे सौरमा-भावः, गुढे तिक्ताभावः, वह्वावनुष्णत्वाभावः, श्रोत्रे शब्दा-विकसी।

अश्वस्यत्वादिति । निरुक्तयोग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानविच्छन्नत्वस्य निवेशात् प्रकृते च जातित्वविशिष्टतेजोवृत्तित्वस्थोपछम्भव्याप्यत्वेऽपि जातित्वस्य गुरुत्वावृत्तित्वेन तादृशव्याप्यत्वे
प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानविच्छन्नत्वाभावादिति भावः । न च तद्धिकरणीयत्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकस्तद्धिकरणीयत्वोपछम्भस्याभाव ऐन्द्रियकघटाभावादिप्रत्यक्षे हेतुरास्तां किं पूर्वोक्तयोग्यातुपछम्भहेतुतयेति वाच्यम् । तथा सति परमाण्वादौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति । वायायुद्भत्रस्पाभाव इति । रूपत्वाविच्छनाभावस्यातीन्द्रयानुद्भत्तरुपप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षासंभवादुद्भतेति । एवमाद्य इत्यादिना प्रभाया चद्भतस्यश्चीमावपरिमद्दः ।
प्रत्यक्षे विषयत्वेन कारणत्वस्य क्रुमत्वात्तेनैव गुरुत्वाद्यतीन्द्रयाभाव-

रामरुद्री।

लौकिकसन्निकर्षजन्यवुद्धी समानेन्द्रियजन्यविरोधिनिश्वयस्यैव प्रतिबन्धकरवादिति भावः । पिशाचादीत्यादिना परमाण्वादातीन्द्रियसंप्रहः । नन्वेवं गुरुत्वादिकमिति व्यर्थं यदयोग्यं तदभावश्च न योग्य इलस्पैव वक्तुमुचितत्वादिलत आह— अयोग्यस्येत्यादि । तथाच गुरुत्वादिकमिति पदं तादात्म्येन प्रसक्षप्रतिबन्धक-जातिभिन्नसामान्याभावपरमेव तेन विक्रिनेष्ठवैजात्याभावस्य स्तम्भादौ न प्रसक्षा-पत्तिरिति भावः । नजु न योग्य इत्यस्य गुरुत्वादिकं यदयोग्यं तद्वद्वहत्वाद्यभावोऽपी-सर्थकत्वे भापादयितमञ्चन्यत्वादिस्यन्तहेतोर्मूलोक्तस्यासमितिः गुरुत्वादिवत्तस्या-प्यप्रसक्षत्वादिसस्येव वक्तुमुचितत्वादतस्तस्य न प्रस्य इसर्थकतामाह--न प्रस्य-श्रोति । ऐन्द्रियकेति । इन्द्रियप्राह्यं यद्धटादि तद्भावप्रसक्षेऽपीलर्थः । पर-माण्वादाविति । परमाणौ महत्त्वसत्त्वे तद्वतित्वेन परमाणूपलम्भापादनस्य कर्तुं शक्यतया परमाणावपि महत्त्वाभावस्य प्रस्यक्षत्वोपगमादिति भावः। प्रत्यक्षाञ्चपपचेरिति । परमाणोरयोग्यतया तद्दत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वादिति भावः । प्रत्यक्ष इति । विषयतया लैकिकप्रलक्षं प्रतीलर्थः । विषयत्वेनेति । लौकिकप्रसमिवषयतोपलक्षितत्वेनेस्यर्थः । क्रमत्वादिति । विषयासत्त्वद्शायां तद्विषयक्लीकिकप्रत्यक्षवार्णाय तत्त्त्लीकिकप्रत्यक्षे तत्त्वित्तत्वेन तादारम्येन कारणताया आवस्यकत्या यद्विशेषयोरिति न्यायेन सामान्यतः कार्यकारणभाव-स्यावस्थकत्वादिति भावः । गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभावप्रत्यक्षवारणे हति ।

मानः, आत्मनि सुखाद्यमानः, एनमादयस्तत्तदिन्द्रियेर्गृह्यनं तत्तरत्यक्षसापाद्यितुं शक्यत्वात् । संसर्गामावप्रत्यक्षे प्रति

विनकरी।

प्रत्यक्षवारणे तद्नुरोघेन तद्धिकरणीयत्वेत्यादिद्वितीययोग्यानु पडम्भस्य हेतुता न स्त्रीकार्येत्यभिष्ठायवान संसर्गाभावे योग्यत्व माइ--संसर्गेति । प्रतियोगिनो योग्यतेति । योग्यमात्रप्रति योगिकत्वे सति योग्यधर्ममात्रावच्छित्रप्रतियोगिताकत्वसित्यर्थः

रामरुद्री।

तेषु प्रत्यक्षवारणसंभव इत्यर्थः । तेषां कौकिकप्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावेनैः तेषु लौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षापत्तरयोगादिति भावः। तद्वत्ररोधेन तेष प्रसक्षापत्तिवारणानुरोधेन । नच पिशाचत्वामावप्रसक्षार्थमेव द्वितीययोग्यानुपर विधस्त्रीकार इति पूर्वमुक्ततया तदमावे प्रथमयोग्यानुपलब्धेस्तत्रासंभवात्पिशाच त्वाभावप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम । योग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव प्रथमयो ग्यानुपलब्धिकारणतायाः पूर्वमुक्तत्वेन तद्भावेऽपि पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षे बाधका भावात् । नचैवमयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रसक्षे योग्यानुपलब्धेरकारणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । पूर्वमयोग्यस्याभावप्रस्तक्षे योग्यानुपलन्धेः कारणत्वाभावे गुरुत्वाचभावस्थापि प्रसक्षं स्थादिस्थापत्तिवारणार्थमेव अयोग्याभावप्रसक्षे तदेतुता स्वीकारादिति भावः । संसर्गाभाव इत्यादि । यद्यप्येतादशाभिप्राये संसर्गाभावे योग्यताप्रदर्शनमफलमेव तादशयोग्यत्वाकल्पनेऽपि गुरुत्वामावादौ विषयत्वामावेन भप्रसक्षत्वस्य पिशाचाभावादौ विषयत्वाभावेन भप्रसक्षत्वस्य चोपपत्तेः । नच गुरुत्वामावादेः प्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वामावे किं प्रयोजकमित्याकाङ्कानिरासायैव संसर्गाभावे योग्यता प्रदर्शितेति वाच्यम् । गुरुत्वादौ विषयत्वाभावो यथा तादात्म्येन गुरुत्वत्वादिना प्रसक्षप्रतिबन्धकताप्रयुक्तस्तथा प्रसक्षे सामान्यतः संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकलासंभवेऽपि गुरुत्वाभावादीनां तत्तद्यक्तित्वेन प्रलक्षप्रतिबन्धकत्व-कल्पनयैव तेषां विषयत्वाभावोपपादनसंभवात्त्रथापि तत्तदभावानां तत्त्रद्यक्तित्वेन अनन्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौर्वमित्यभिप्रायेणैव योग्यताप्रदर्शनमिति बोध्यम् । नजु केयं योग्यता नाम न तावजातिरूपेति शक्यते वक्तं अभावावृत्तित्व-प्रसङ्गात् । नापि प्रलक्षप्रयोजकोपाधिरूपा सप्तातिरिक्तपदार्थस्य सिद्धान्ते अभा-बात्। नचाभावरूपैव सेति वाच्यम् । कस्याभावरूपा सेलाक्षेपस्य तथाप्यतः द्धारादिति । मैवम् । प्रतिबन्धकामावस्यैव योग्यतारूपत्वोपगमाद्धटादियोग्य-त्वस्य गुरुत्वाद्ययोग्यत्वस्य चोपपादनसंभवात् । नचैवं गुरुत्वाभावादीनां गुरु-त्वप्रतियोगिकाभावत्वेनैकप्रतिबन्धकतासंभवेऽपि परमाण्वादितद्वतानन्तरूपादीनां च मनस्त्विपशाचत्वादीनां च अभावव्यक्तीनां तत्त्विक्रप्रतियोगिकाभावत्वेन अनन्तप्रतिबन्धकताकस्पनेन गौरवसपरिहार्यमेवेति बाच्यम् । योग्यमात्रप्रतियो- योगिनो योग्यता, अन्योन्यामावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यतापे-श्विता अतः स्तम्मादौ पिञ्चाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यते दिनक्ते।

अत्र द्रव्यसामान्याभाववारणाय मात्रेति । गुरुत्ववद्धटात्यन्ताभाव-वारणाय विशेष्यद्छम् । रूपगुरुत्वान्यतरावच्छित्राभाववारणाय विशेष्यद्छे मात्रेति । अधिकरणयोग्यतेति । योग्याधिकरण-वृत्तित्वमित्यर्थः । इदं चाभावमाहकयोग्यसन्निकर्षप्रदर्शनार्थं, तेन

रामरुद्री।

गिकत्वे सति योग्यमात्रधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यसंसर्गाभावत्वेनैकप्रतिबन्धक-तायाः प्रदर्शनायैव एतादृशयोग्यतानिर्वचनादिति ध्येयम् । अथैवमपि पिशाचत्वा-दीनां संसर्गाभावप्रत्यक्षातुपपत्तिरशक्यसमाधिरेव निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदक-धर्माकान्तत्वात्तेषामभावानामिति चेन्न । अन्योन्याभावभिन्नत्वरूपसंसर्गाभावत्वस्य पिशाचत्वाभावेऽभावेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकानाकान्तत्वात् । पिशाचत्वात्यन्ता-भावस्य पिशाचमेदसम्नियतत्या तद्भिन्नत्वाद्वक्ष्यमाणान्योन्याभावयोग्यताया-स्तत्र सत्त्वाच न प्रत्यक्षानुपपत्तिः । यदिच समनियताभावानामनैक्यमते पिशाच-त्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदास्तु पिशाचत्वं नास्तीति प्रतीतावपि पिशाचमेद एव विषयः । मणिकारमते मूळे महीरुहो न विहंगमसंयोगीति प्रतीते-विंहंगमसंयोगालन्ताभावविषयकत्ववत् प्रकृतप्रन्थस्य समनियताभावैक्यपक्षमव• लम्ब्येव प्रवृत्तिरित्यस्यापि सुवचत्वाच तदनैक्यपक्षमवलम्ब्येव द्वितीययोग्यातुः पलब्धेः पूर्वे हेतुताक्रीकारस्यापि सयुक्तिकत्वाचेति विभावनीयं सुधीभिः। ननु अतियोगिनिष्ठयोग्यतायाः संसर्गाभावे असत्त्वात्कयं तस्याः संसर्गाभावयोग्यतात्व-मिलिभिप्रायेणाइ-योग्यमात्रेति। द्रव्यसामान्याभाववारणायेति। तत्र-त्यक्षवारणायेल्थः। एवमप्रेऽपि । गुरुत्वबद्धटालन्तामावेलस्य गुरुत्वाविच्छन्नघटा-दिनिष्ठप्रतियोगिताकात्यन्ताभावोऽर्थस्तेन गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्या गुरुत्वघटलोभयधर्मावच्छित्रामावस्याप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः। अत एव नात्र मात्र-पदव्यावृत्तिः संभवतीति तद्यावृत्तिमन्यत्रैव दर्शयति - रूपेति । रूपस्य गुरुत्वेस्यैव सत्त्वादुमयावच्छिन्नमावस्याप्रसिद्धा अन्यतरावच्छिनेति । एतचापाततः रूपवा-बास्तीति यत्र प्रतीतिः तत्रैवान्यतरवाबास्तीति प्रतीतेर्लोघवाद्रूपमात्रस्यैव तादश-प्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यान्मात्रपदप्रयोजनं रूपावच्छिनाभावप्रत्यक्षवारणमेव उद्भूतानुद्भतरूपयोग्यायोद्धयोरेव तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति मन्त-व्यम् । योग्यसंनिकर्वेति । इन्द्रियसंयुक्तयोग्यविशेषणतारूपाभावप्राहकसंनि-कर्षप्रदर्शनपरमेवेदं नत्वन्योन्याभावयोग्यताप्रदर्शनपरमिति भावः । तेनेति ।

१ गुरुण्येवेलिप पाठान्तरम्.

अलोकिकस्तु व्यापारस्त्रिविघः परिकीर्तितः। सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकि-कमेदेन द्विविधं तत्र लौकिकप्रत्यक्षे पोढासंनिकर्षो वर्णितः। अलौकिकसंनिकर्पस्तिवदानीग्रुच्यते — अलौकिकस्तिवति । ब्यापारः सन्निकर्षः । सामान्यलक्षण इति । सामान्यं रुष्ठणं यसेत्यर्थः । तत्र रुष्ठणपदेन यदि स्वरूपहुच्यते तदा सामान्यसहरा प्रत्यासचिरित्यर्थे लम्यते, तचेन्द्रियसंबद्ध-

विनकरी।

स्तम्भ इव वाय्वादौ न पिशाचान्योन्याभावप्रत्यक्षमिति भावः। अन्योन्यामावे योग्यता तु जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वजात्यित-रिक्तयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरदेव, तेन स्तम्भे पिशा-चान्योन्याभावपिशाचवद्न्योन्याभावयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वोपपत्ति-रित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ धूमत्वादि-सामान्यब्रक्षणाया इन्द्रियजन्यत्वाभावाद्यापारत्वकथनमसङ्गतमत श्राह—व्यापारः संनिकर्ष इति । यद्यपि धूमत्वादेरिन्द्रियप्रति-योगिकत्वाभावात् सन्निकर्षत्वमयुक्तम् । तथापि संयोगस्थेन्द्रिय-श्रवियोगिकत्वात् तद्भटितस्येन्द्रियसंयुक्तविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूत-

रामरुद्री।

एतादृशसंनिकर्षस्यवाभावपादृकृत्वेनेत्यर्थः । अन्योन्याभावयोग्यताया मूळेऽतुक्त-त्वात्तामेवाह-अन्योन्येति । नन्वेतादशयोग्यतायाः किमिलन्योन्याभावप्रसन्ध अयोजकताकल्पनीयेखाशद्वायामाह-तेनेति । पिशाचमेदप्रसक्षोपपत्तये जास-बच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपादानं, घटवदन्योन्याभावादेः प्रलक्षोपपत्तये जात्यतिरि-केलादि उपात्तमिति बोध्यम् । नन्विन्द्रियसिक्कष्टयोग्यविशेषणता अभावप्राहक-संनिक्षं इत्युक्तं तत्र योग्यत्वं महत्त्वोद्भतरूपावच्छिन्नत्वमेवान्यस्य दुवेचत्वात्तथा च परमाणी महत्त्वामावस्य वायाबुद्भतरूपामावस्य च प्रसक्षं न स्यादिस्यत आह— अन्यत्र विस्तर इति । अयं भावः—महत्त्वाभावप्रसक्ष इन्द्रियसंयुक्तोद्भृतरू-पवद्विशेषणतासंनिकर्षः उद्भृतरूपामावप्रस्यक्षे चेन्द्रियसंयुक्तमहद्विशेषणतैव सेनि-कर्षः कारणमतो नाजुपपत्तिरिति॥ ५९॥६०॥६९॥६२॥संनिकर्षे इतीति। नतु संनिकर्षेलमिन्द्रियसंबन्धलमेव तदपि सामान्यस्थेन्द्रियप्रतियोगिकस्वामावेन

विश्वेष्यकज्ञानप्रकारीभृतं बोध्यं, तथा हि—यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारस्तत्र धूमत्वेन संनिकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सक-लधूमविषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यदीन्द्रियसंबद्धप्रकारी-भूतमित्येवोच्यते तदा धूलीपटले धूमत्वश्रमानन्तरं सकल-धूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रियसंबन्धा-भावात् । मन्मते त्विन्द्रियसंबद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम

दिनकरी।

धूमत्वादेः प्रत्यासत्तितानिर्वोद्दः । नच सामान्यस्वरूपं च । अत्र यदीति । इन्द्रियसंबद्धं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्युच्यते तदेत्यर्थः । नतु यत्र चक्षुःसंनिक्षेण धूम इति ज्ञानं जनितं तत्र चक्षुःसंयोगं विनापि तादशज्ञानमादायेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारस्य धूम-त्वादेर्थूमान्तरे सत्त्वाद्भूमान्तराणां सामान्यस्थ्रणया ज्ञानापत्तिः । न च तदा धूमो नेन्द्रियसंबद्धः, ज्ञानस्थ्रणात्मकसंनिकर्षस्य धूमे

रामरुद्री।

दुरुपपादमेवेलाशक्का समाधते—यद्यपीति । प्रत्यासित्तानिर्वाह इति । यद्यप्येवमपि ज्ञानलक्षणयोगजधर्मयोरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वानुपपतिस्तद्वस्थैव तथापि कालिकेन स्वाध्रयत्वविद्यास्तयोः संनिकर्षत्वाभ्युपगमादाश्रयत्वस्य स्वप्रतियोगिकत्वादेवेन्द्रियप्रतियोगिकत्वस्य ज्ञानस्य विषयत्या विषयवृत्तितया च तद्वुयोगिकत्वस्याप्युपपत्त्या नानुपपतिः । नन्वेवं न्यापारिवरहेणालौकिकप्रस्रक्षे इन्द्रियस्य कारणत्वं कथमुपपादनीयमिति चेत् , संयोगस्येव न्यापारत्वोपगमेनेति गृहाण।कथमन्यथा स्मरणाद्यास्मति चेत् , संयोगस्येव न्यापारत्वोपगमेनेति गृहाण।कथमन्यथा स्मरणाद्यास्मकज्ञानलक्षणप्रस्यास्तः करणीम्तेन्द्रियाजन्यत्वान्तस्या न्यापारत्वासंभवेन इन्द्रियस्य करणत्वमिति भावः । चक्षुःसंविकवेणेसस्य विनश्यदस्यापकेस्यादिः । तेन चक्षुःसंयोगं विनापीसस्य नासंगतिः । धूमान्तर इति । प्रस्क्षभूतधूममित्वधूम इत्यंः । प्रसक्षधूम्यकोदितीयक्षणे तज्ज्ञानरूप-ज्ञानलक्षणप्रस्यासत्त्या सलौकिकप्रस्यः इष्टमेवेस्यः अन्तरपदम् । ज्ञानापत्ति-रिति । पूर्वं धूमान्तर एव संनिकर्षस्योपपादिततया तस्यैव ज्ञानापादनं लभ्यत्व इति । प्रस्वान्यास्त्याः संविकर्ष-घटकत्वोपगमाकोकापत्तिरिति भावः । प्रकक्षण इति । एतरपूर्वं चक्षुःसंयोग-

इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभृतं धूमत्वं प्रत्यासिनः । इन्द्रियसंब न्धश्र लौकिको प्राद्यः । इदंच बहिरिन्द्रियस्थले, मानसस्यले

सत्त्वात् । नच तत्रैकक्षणे सामान्यछक्षणाजन्यक्कानस्त्रीकारे क्षति विरह् इति वाच्यम् । तन्मूछकक्कानधारापत्तेदुवारत्वादित्यत आह—लौकिको प्राह्म इति । अत्र छौकिकसिक्षकषस्य विशेषणविधय घटकत्वं बोध्यम् । अन्यथा तत्र धूमे पूर्वकालीनचक्षुःसंयोगमादाय तहोषताद्वर्ध्यमिति ध्येयम् । इद्युपछक्षणं, यत्र चक्षुःसंयोगे विद्यमानेऽपि दोषवशात्र धूमचाक्षुषं किंतु धूमत्वप्रकारकं स्मरण तत्र धूमत्वसामान्यछक्षणाजन्यज्ञानापत्तिवारणाय सामान्यछक्षणा घटकक्काने तदिन्द्रियजन्यत्वस्य वाच्यत्वात् । नन्विन्द्रियसंबद्धेत्यत्र छौकिकसंबन्धः ज्ञानप्रकारेत्यत्र ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं चेद्विव क्षितं तदाणुत्वेन यर्त्किचिद्णूपिश्वतावणुत्वसामान्यछक्षणया सक छाणुगोचरो मानसो बोधो न स्यात् तदाणौ मनसो छौकिकसंब न्धस्य क्वाने मनोजन्यत्वस्य चामावाद्त आह—इदंचेति । तथ

रामरुद्री।

सत्त्वेन सामान्यलक्षणया ज्ञानोत्पत्ताविष्टापत्तः, ज्ञाननाशानन्तरं च ज्ञानप्रकारत्व विरहादेव आपत्त्यसंभवादिति भावः । नचैवमपि ज्ञानद्वितीयतृतीयक्षणयोरापत्ति संभवादेकक्षण इत्यसङ्गतमिति वाच्यम् । यत्र तत्पूर्वक्षणेऽपि घटत्वप्रकारकज्ञान मारीत्तत्र जायमानस्येव सामान्यलक्षणया सकलधूमविषयकतया क्षणद्वयेऽि तादशज्ञानस्य सर्ववादिसिद्धतया ततीयक्षण एव तदापत्तिः कर्तव्येत्यभिप्रायेण एकक्षणाभिधानात् । अतिविरह इति । क्षणस्यातिस्क्ष्मत्वेन तत्क्षणे ताहश ज्ञानानुत्पादस्य प्रमाणेन निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः । तन्मू छकेति । आपाच मानशानव्यक्तिमूलकेल्यर्थः । ज्ञानाधारेति । सामान्यलक्षणया प्रत्यक्षे लैकिक संनिकर्षस्य अहेतुत्वेन पूर्वपूर्वज्ञानव्यक्तरेव संनिकर्षसंपादकत्वादिति भावः यद्यपि सिद्धान्तेऽपि घट इति ज्ञानानन्तरं मनसा सामान्यप्रव्यासत्तिजन्यज्ञानधार इष्टैव तयाप्यत्र चाश्चवसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्य यत्किचित्सामान्याश्रयांः लौकिकत्वनियमेन रष्टापत्त्यसंभवेन चाख्रुषतादशज्ञानधाराया एवापादनाजानुप पत्तिरित्यवधेयम् । विशेषणविधयेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । विशेषणत्वं न विशेष्यान्वयित्वं, संनिकर्षविशेष्यभृतसंनिकर्षवता विशेष्यतासंबन्धेन अन्वयिा ज्ञाने समानकालीनत्वसंबन्धेन संनिकर्षस्य विशेषणतया विवक्षणाद्विशेषणत्वमिरि भावः । बाच्यत्वादित्यस्य विशेषणतयेत्यादिः । तथाच तदिन्द्रियेण सामान्यलक्ष तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं प्रत्यासितः ॥ ६३ ॥ परन्तु समानानां मावः सामान्यं तच किलिक्त्यं धूमत्वादि किलि-चानित्यं घटादि । यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन कपाले वा ज्ञातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्धटादिमतां भूतला-दीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति, तत्रेदं बोध्यम् । परन्तु

दिनकरी।

च बिहिरिन्द्रियेण सामान्यछक्षणया ज्ञाने जननीये तिद्वविक्षतं न तु मानससामान्यछक्षणाजन्यज्ञान इति नोक्तरोष इति भावः ॥६१॥ आसत्तराश्रयाणां त्वित्यादिमूळमवतारियतुं भूमिकां रचयति— परन्तिकत्यादिना । भूतळे इत्यस्य ज्ञात इत्यनेनान्वयः । भूतळा-दीनामित्यादिना संयोगेन तद्भटाधिकरणद्रव्यान्तरपरिष्रदः । तन्नेदं बोध्यमिति । ज्ञायमानमनित्यं सामान्यं तत्र प्रत्यासत्तिरिति बोध्यमित्यर्थः । परम्परया प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्ति-त्वसंभवात् कित्वित्यादिना वक्ष्यमाणदोषासङ्गतिरत आह— परंतिवित । तथा च घटत्वस्य परम्परया कपाळादावज्ञानाद्वक्ष्य-

रामरुद्री।

णया ज्ञाने जननीये तदिन्द्रियजन्यतिदिन्द्रियलं किकसंनिष्विद्धिष्यकज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं संनिकषं इति भावः । मनोजन्यत्वस्य चेति । यद्यपि ज्ञानसामान्यस्य मनोजन्यतयाऽण्पस्थितौ मनोजन्यत्वसस्येच तथापि स्मरणस्यापि कालोपा- विविधया इन्द्रियजन्यत्वेन तद्वारणाय तदिन्द्रियनिष्ठजनकतानिरूपितत्त्रप्रस्यक्षित्वस्य वाजकोपाध्यवच्छिष्ठजन्यताया एव विवक्षणीयतया ताद्दशमनोजन्यतायाः सुखादिज्ञान एव सत्त्वाज्ञासंगतिः ॥ ६३ ॥ भूमिकासिति । अवतरणानुकूला युक्तिरेव तद्भिका । ज्ञायमानसामान्यमिस्यत्र जातेरेव सामान्यपदार्थत्वे अनिस्यसामान्यस्य अप्रसिद्धा तत्र दोषदानानुपपत्त्या तद्वारणार्थं सामान्यसुपेश्य तज्ज्ञानस्य प्रसासत्तित्वोपगमवैयथ्यमिस्यस्य सामान्यत्वस्थापनसुत्तरप्रयानतारणोपयुक्तमिति बोध्यम् ॥ मूले समानामिति । तथा च प्रकृते सामान्यपदं यौगिकमेव न तु पारिभाषिकमिति भावः । परिष्रद्व इति । यद्यपि समवायेन तद्वटाचिकरणं कपालमेवेति मूले कपालावैनामित्यसंगतं तथापि तद्वटा-दिमतामिति पूर्ववाक्यस्थादिपदेन पटादेरपि परिप्रहात्तदनुरोषेन यत्रैको घट इति तत्पूर्ववाक्यस्थादपदस्थापि पटाद्यपद्वस्थ स्थादपदेन तन्त्वादिसंप्रहसंभवा-वार्यगतिः । कालाबीसादिना विषयितया धूमत्वादिमतां ज्ञानादीनां परिग्रहः ।

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते । तदिन्द्रियजतद्धर्भबोधसामग्रयपेक्षते ॥ ६४ ॥

सामान्यं येन संबन्धेन ज्ञायते तेन संबन्धेनाधिकरणान प्रत्यासितः । किंतु यत्र तद्धटनाञ्चानन्तरं, तद्धटनतः सर्णं जातं तत्र सामान्यस्थया सर्वेषां तद्धटनतां भानं न स्थात् सामान्यस्य तदानीममावात् किंचेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकं घर्षति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परिदेने इन्द्रियसंबन्धं विनाणिताद्यज्ञानप्रकारीभृतसामान्यस्य सत्त्वात् ताद्द्यज्ञानं कृतो । जन्यते तस्मात्सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासित्तः न तु सामान्यमित्याह—आसित्तिरिति । आसित्तः प्रत्यासितिरि

दिनकरी।

माणदोषसङ्गतिः । तेन संबन्धेनेति । अन्यया समवायेन ज्ञानः कारीमूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या काछादिज्ञानापत्तेरिति भावः किंत्विति । एवं चेत्यर्थः । किंचेति । कुतो न जन्यत इति इदमापाततः सामान्यछक्षणाघटकीभूतछौकिकसन्निकर्षस्य विशेष णत्विविक्षणेन काछान्तरीयसंयोगमादायोक्तातिप्रसङ्गस्याभावादिति तस्मात्पूर्वोक्तदोष एवात्र कल्पे बोष्यः । नच तत्र स्वसमवारि समवायादिसंबन्धेन घटत्वादेरेवासन्तिवया पूर्वोक्तदोषोऽपि

रामरुद्री।

अव्यविहतपूर्वोक्तयुक्तयैवोक्तरत्र आपादनीयतया कितिवसंगतमतस्तसैवंचेस कतामाह—एवंचेत्यर्थं इति । यद्यप्यत्रेतद्धटवान् कपाल इति प्रस्तक्षे परम्परा बन्धेन कपालांशे घटत्वस्यापि प्रकारता कल्पयितुं शक्यते तन्नाशानन्तरं कपालां प्रस्रक्षस्य तत्कल्पकस्य सक्तात् । ननेवमि तादशशान्दादिस्थले का गतिरि वाच्यम् । तत्रापि विशिष्टवैशिष्ट्यवोधमर्याद्या मतुवर्थसंबन्धे निक्षितत्वसंबन्धे घटस्येव तद्विशेषणतापन्नघटत्वस्यापि अन्वयसंभवात् , समनायसंयोगयोां स्वाअयाश्रयत्वस्यापि मतुपा बोधियतुं शक्यत्वाच तथापि यत्र तद्यक्तिमानिक् कारकशा द्विह्मानं तत्र घटत्वस्य कथंचित्प्रकारत्वासंभवेन अनुपपित्रदृष्टव्य कृतो न जन्यत इतीति। अत्र यद्यपि परिदेनेऽयं घट इति ज्ञानं यदि स्परणादिः तदा तदिन्द्रियत्रन्यलामावादेव नापित्तर्थेदि चाक्षुषं तदा चक्षुःसंयोगावश्यकते नापितसंभवः तथःपि अलैकिकवाक्षुप्रमादाय आपित्तर्वोध्या। विशेषणत्र्वां चक्षणेनेति । विशेष्णतासमानकालीनतद्विश्वस्यतव्यावर्तकत्वेनस्थंः। अन्य त्यर्थः । तथा च सामान्यलक्षणमित्यत्र लक्षणशब्दस्य विष-योऽर्थः तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते। नतु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र

दिनकरी।

संभवतीति वाच्यम् । स्वसमवायिसमवायादिना घटत्वं कपालादौ यदा न झातं किंतु तदा तद्धट एव समवायादिना झातस्तदुत्तरमपि तद्धटाश्रयकपालानां ज्ञानस्य सर्वातुभवसिद्धस्य घटत्वप्रयासत्त्या चपपादनासंभवात् । एवं ज्ञायमानस्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयज्ञान-विषयसामान्यप्रयासत्त्या मैत्रस्य तदाश्रयप्रयक्षापत्तिभिया तत्प्रक-षीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवम्, ज्ञानस्य प्रसासत्तित्वे तु पुरुषनिष्ठप्रयासत्त्या हेतुत्वान तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति छाघव-मिलपि बोध्यम् । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानमिति । इन्द्रिय-संबद्धविशेष्यकं सामान्यप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । यद्वा सामान्य-विषयकं ज्ञानमात्रमित्यर्थः । सामान्यविषयकज्ञानत्वं प्रत्यासत्तिता-वच्छेदकमिति यावत् । तथा चात्र कल्पे इन्द्रियसंबद्धविशेष्य-कत्वप्रकारकत्वतदिन्द्रियजन्यत्वानि ज्ञानस्य विशेषणानि नोपादे-यानीति । पूर्वमते तु तदिन्द्रियजन्यत्वादेनिवेशेन इन्द्रियभेदेन कार्यकारणभावभेदकल्पनेन च गौरविमिति भावः । एतन्मते च निर्विकलकसाधारणं स्मरणसाधारणं च सामान्यज्ञानमात्रं प्रत्या-सत्तिः। तथाच घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेद्कं, घटत्व-ज्ञानत्वं च कारणतावच्छेदकं, स्वप्रकारीभृतघटत्वाश्रयत्वं च कार्य-

रामरुद्री।

यत्र धूमे बक्षःसंयोगे सत्यपि धूमस्मरणमूलकं धूमकालीनो घट इति धूमांशे अलैकिक बाक्ष्यं तदा धूमत्वप्रलासत्त्या चक्ष्या सकल धूमविषयक बाक्ष्या पत्ति भावः । नतु तद्भटवान् तद्भक्तिमान्या कपाल इति ज्ञानस्य कपालांशे घटत्वप्रका-रकत्वस्य प्रलक्षासिद्धत्वेऽपि उत्तरकालीनकार्यात्ररोधेन तत्र तदनुमेगमिल स्वरसा-रसामान्यप्रलासित्वपक्षे तत्पुश्चीयत्विनवेशप्रयुक्तगौरवमाह—एवसिति । पुरुषिनष्ठप्रत्यासत्त्या । समवायेन । इन्द्रियसंबद्धेति । नन्वेतत्कले सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रलासित्वेऽपि न दोषः इन्द्रियसंबन्धामावद्शायां सामान्यप्रला-स्व गुरुष् १४

सकलघटादीनां चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यादत आह—तदिति । अ स्यार्थः । यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यित्किचिद्धिमिण तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानस्य हिनकरी ।

तावच्छेदकः संबन्धः, स्वविषयघटत्वाश्रयत्वं कारणतावच्छेदकः संबन्धः, चश्चःसंयोगादिश्चन्यकाले पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाण-तिदिन्द्रयजेत्यादिनैव वारणादिति ध्येयम् । अणुत्वज्ञानमात्रेणैव सकलाणुगोचरमानसबोधोदयादाह—विहिति । आलोकसंयोगा दिकमित्यादिना दोषाभावपरिमहः । न जन्यत इति । अयमाध्यः—यदा घटचक्षुःसंनिकपीदिघटिता चाक्षुषादिसामप्री तदुत्त-रक्षणे घट इति चाक्षुषं सैव सामान्यलक्षणा तयोत्तरक्षणे सकलघः टिवषयकं ज्ञानं जन्यत इति प्राचीनमते क्षणैकविलम्बः कल्यते ।

रामरुद्री।

सत्त्या ज्ञानोत्पादस्य मूलकृतेव वारणीयत्वादित्यभिप्रायेणाह—यद्वेति । एतत्कृत्ये ळाघवान्तरमपि प्रदर्शयति—तथाचेति। कल्पनेन चेति। चकारेण पूर्वोपद शित्विशेषणत्रयघटकत्वेन कारणतावच्छेदकशरीरगौरवस्य समुचयः।यदापि सामाः न्यप्रकारकत्वस्थाने सामान्यविषयकत्वप्रवेशो ज्ञानप्रत्यासत्तित्वपक्षेऽप्यवशिष्ट एव तथापि त्रितयघटितत्वं कारणतावच्छेदकस्यति दर्शयितुमेतदुत्कीर्तनमिति ध्येयम्। निर्विकल्पकस्मरणसाधारणत्वम् । ज्ञानान्तर्गतनिर्विकल्पकादिकत्वम् । इदं च सामा-न्यज्ञानमात्रशन्दार्थे सामान्यज्ञानसामान्ये विवक्षितम्। निर्गळितकार्यतावच्छेदकः कारणावच्छेदकधर्मसंबन्धानेतन्मतानुसारेण दशयति—तथा चेति।सामान्य-लक्षणाजन्यप्रत्यक्षे नियमेन घटत्वस्य प्रकारतया भानोपपत्तये घटत्वप्रकार्कत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतया उपादानम् । नचैवमपि प्रत्यक्षे संनिकर्षे विना भानाः संभवाद्धटत्वे सामान्यप्रसासत्त्यमावात्कथं घटत्वस्य स्मरणादिना सामान्य-ज्ञानेन जन्ये प्रलक्षे भानमिति वाच्यम् । ज्ञानप्रलासत्तेस्तत्र सत्त्वात् । स्वप्रकारीभृतेति । एतचापाततस्तथासति घटन्वसामान्यलक्षणादिजन्यप्रसम् निखिलघटादिभाननियमानुपपत्तेः । किंत्वलौकिकविषयतैव कार्यतावच्छेदक-संबन्धः संनिकृष्टघटांशे च विषयताद्वयमुपगम्यते प्रयोजकसत्त्वादिति मन्तव्यम् । ननु सामान्यज्ञानस्य प्रखासत्तित्वनये पूर्वोक्तरीला कार्यकारणभावे लाघवस् त्त्वेऽपि सामान्यलक्षणप्रव्यासत्त्या तदिन्द्रियजन्यप्रव्यक्षं प्रति तदिन्द्रियजन्यतृद्धर्म-प्रकारकलौकिकप्रलक्षस्य नानाकारणघटितगुरुभृतसामध्याः तत्सहकारित्वं कल्प-नीयमितीन्द्रियमेदेन सामान्यप्रलासत्तिजन्यप्रलक्षे गुरुतरसामग्रीकारणताक-ल्पनस्यावश्यकतया नैतन्मते लाघववार्तापि । नच प्राचीनमते प्रश्वमेदेव विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।
सामग्रयपेक्षिता, साच सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकं
तेनान्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न जन्यते ॥ ६४ ॥
नजु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि
ज्ञानरूपा तदा तथोर्भेदो न स्यादत आह—विषयीति ।
सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति
ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्येव प्रत्यासत्तिः ।

दिनकरी।

तत्र च मानाभावः। यदैव घट इति चाक्षुपमुत्पद्यते तदैव संनिकृष्ट-घटांशे छोकिकमन्यघटांशेऽछोकिकमित्यभ्युपगमात्तथा च सामान्य-छक्षणाजन्यघटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वस्य व्यापकं घटत्वप्रकारकछोकिक-चाक्षुषत्वमिति फलितम् । तथाच चक्षुःसंनिकषीदिशुन्यकाले व्याप-कघर्मावच्छिन्नजनकसामम्याः सहकारिण्या विरहादेव न चाक्षुषं सामान्यछक्षणया ज्ञानमिति ॥ ६४ ॥ यदि ज्ञानरूपेति । अत्रत्यो यदिशब्दः सामान्यछक्षणापीत्युत्तरं योज्यः । सामान्यछ-क्षणास्तीकारे वीजमाह—अत्रेति । अयमर्थः अयमभिप्रायः । रामस्त्री ।

अनन्तकार्यकारणभावः कल्पनीयः, नवीनमते तदभावाह्णपविमिति वाच्यम् । एतन्मतेऽपि सामध्यास्तरपुरुषीयचक्षःसंयोगादिघटितत्वे लौकिकसंबन्धेन तरपुरुषीयचक्षःसंयोगादिघटितत्वे लौकिकसंबन्धेन तरपुरुषीयचक्षःसंयोगादिघटितसामध्याः कारण-ताकल्पनस्पावस्यकत्या तादशलाघवस्याप्यभावात् अन्यथा पुरुषान्तरीयचक्षःसंयोगादिघटितसामग्रीतः पुरुषान्तरस्य निमीलितनयनस्पापि सामान्यज्ञानवतः सामान्यप्रसासक्तजन्यचाक्षुवापितिस्सामद्रामाशयवर्णनेन निराकरोति—अय-माश्य इति । चाक्षुवादिसामग्रीति । विशिष्टचाक्षुवादिसामग्रीत्यर्थः । वेन निर्विकल्पकस्पापि लाभः, अन्यथा तदुत्तरक्षणे घट इति विशिष्टचाक्षुवानुपपत्तिति ध्येयम् । इत्यभ्यप्रयामात् इत्यभ्यप्रगमसंभवात् । इदंच मानाभावे हेतुः । व्याप्यकर्माविच्छिक्नस्योत्पत्ती । अयं भावः । व्याप्यक्रमीविच्छक्रस्योरम्तते व्यापकधर्माविच्छक्रस्योम्पत्ते स्थापक्षमीविच्छक्रस्योम्पत्ते व्यापकधर्माविच्छक्रस्योम्पत्ते व्यापकधर्माविच्छक्रस्योम्पत्ते व्यापकधर्माविच्छक्रस्याम्पत्ते तत्पुरुषीयसामान्यप्रसासन्तिनन्यघटत्वादिप्रकारक-चाक्ष्वपादनं न संभवति, नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनाह्णवस्य-चाक्षपादनं न संभवति, नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनाह्णवस्य-चाक्षपादनं न संभवति, नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनाहण्यवस्य-चाक्षपादन्ति न संभवति, नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनाहण्यवस्य-चाक्षपादन्ति न संभवति, नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनाहण्यावस्य-

अत्रायमर्थः — प्रत्यक्षे सिक्षक विना भानं न संभवित तथाच सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां विहत्वेन सकलबहीनां च भानं कथं भवेत् तद्थे सामान्यलक्षण स्वीक्रियते । नच सकलबिह्य धूमभानाभावे का श्वतिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षधूमे विह्वसंबन्धस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस् चातुपस्थितत्वात् धूमो विह्वव्याप्यो नवेति संश्वयातुपपत्तेः मन्मते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीय देशान्तरीयधूमे विह्वव्याप्यत्वसंदेहः संभवित । न च सामान्य लक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वद्याप चिरिति वाच्यम् । प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वद्याभावात् । एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरिभ चन्दनमिति ज्ञाने सौरमस्य ज्ञान

दिनकरी।

भानं विषयता न संभवतीति । प्रत्यक्षविषयतायाः संनिकर्षा अयत्वव्याप्यत्वादिति भावः । विहसंबन्धस्य गृहीतत्वादिति तथा च प्रत्यक्षधूमे व्याप्तेर्निर्णयात्र ति हिशेष्यको व्याप्यत्वसंशय संभवतीति भावः । अनुपिश्यतत्वादिति । तथाच धर्मिज्ञानामा वाल ति हिशेष्यकोऽपि व्याप्यत्वसंशयः संभवतीति भावः । ज्ञानल क्षणास्त्रीकारे वीजमाह—एविमत्यादिना । कथं स्यादिति चन्दनस्वण्डस्य चाक्षुषे जायमाने उपस्थितसौरभमानं न स्यात् सौर भाशे चक्षुःसंनिकर्षामावादित्यर्थः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्ष

रामरुद्री।

स्रतमेविति ॥ ६४ ॥ ज्ञानरूपा यदीत्यत्र यदिशब्दस्य पूर्वान्वयित्वं न संभवं ज्ञानलक्षणाया ज्ञानरूपतायाः सर्ववादितिद्धलादतस्तद्भमवारणायाह—अन्नर इति । वश्यमाणस्य व्याख्येयप्रन्थार्थत्वाभावादाह—अयमाभिप्राय इति संनिकर्षाभावादिति । योग्यवृत्तित्वविशिष्टसंनिकर्षाभावादित्यर्थः । तेन चन्ने चक्षःसंयोगदशायां सौरमेऽपि संयुक्तसमवायस्य आवश्यकत्वेऽपि न क्षतिः अयवा युर्भि चन्दनमिति अमात्मकप्रसक्षाभिप्रायेण इदमुत्तरमिति नासंगतिः नजु सुरभि चन्दनमिति प्रसक्षे शौरभत्वप्रकारकङ्गानरूपसामान्यलक्षणप्रसासत्ये

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुक्षानभेदतः ॥६५॥ कयं खात् । यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरमस्य भानं संभ-वति तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र

सामग्र्याः सहकारिण्या विरहेण सौरभत्वसामान्यछक्षणयापि सौरभानं भमानं न संभवतीति भावः । सुरभि चन्द्नमिखादौ सौरभादेभांनं सौरभत्वादिसामान्यछक्षणयेव संभवति, सौरभत्वप्रकारकछौकिकप्रव्यक्षसौरभत्वाविच्छन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामप्रीसहकारेणैव तस्याः फळजनकत्वाङ्गीकारात्, प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सहकारिण्याः सत्त्वादित्यभिप्रायेणाह—यद्यपीति । सौरभत्वस्य भानमिति । सक्ष्पतः सौरभत्वस्य भानमिति । स्वान्तरक्षणया ज्ञानछक्ष-णयेव । तदानी सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्यागृहीततया सामान्यछक्ष-णयेव । तदानी सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्यागृहीततया सोरभत्वांशेऽ-प्रदेऽपि सौरभत्वसामान्यछक्षणयेव सौरभत्वादेभीनमस्तु सौरभत्व-

रामरुद्धी।

शौरभमानं संभवतीत्याशङ्कां निराकरोति—सौरभत्वेति । नतु मुळे यद्यपीत्या-द्याशङ्का न संगच्छते, उक्तरीला सामान्यलक्षणया सौरभभानत्यासंभवादतः तद्भावमाह सुरभीत्यादि । अत्र च सौरभत्वावच्छित्रप्रकारकेखपपाठः । ज्ञानलक्षणप्रत्यासन्यनज्ञीकारे सौरमप्रकारकप्रत्यक्षसामम्या एव प्रकृते उपपा-दयितमशक्यत्वात्कित सौरभत्वप्रकारकप्रसम्भेत्येव पाठः । सौरभत्वप्रकार-कालीकिकमानससामग्रीसन्वेन एतादृशपाठे अनुपपत्यभावादिति ध्येयम्। स्वरूपत इति । प्रमेयत्वादिसामान्यछक्षणया प्रमेयत्वादिना तद्भानसंभवेऽपि खरूपतः सौरमत्वभानं ज्ञानलक्षणाष्ट्रीकारेण न संभवतीति भावः । धर्मान्तरे-खत्र अन्तरपदं संपातायातं सौरभत्वांशे कस्यापि प्रकारतया अमानादिति बोध्यम् । तद्भानानिर्वाष्टादिति । सौरभत्वज्ञानस्पर्धामान्यप्रत्यासत्तेः सौरभ-त्वप्रकारतानिरूपितालौकिकविषयतासंसर्गस्य कार्यतावच्छेदकसंबन्धस्वेऽपि प्रस्यक्षे संनिक्रष्टस्येव भानमिति नियमेन सौरमत्वे सामान्यप्रसाक्षतेः कार्णतावच्छेद-कसंबन्धेनाभाव।दिति भावः । अलैकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षत्वाविच्छन्नं प्रखेब सारमत्नादिज्ञानस्य कारणता स्त्रीकार्या, सारमत्नादेः प्रकारतया भानं त विशेषणज्ञानरूपकारणान्तरबलादेवोपस्थिताऽवाधितधर्मान्तरमानमपि सामा-न्यप्रसासत्तिजन्यप्रसाक्षे इच्यत एव प्रसाक्षे संनिकर्षानाश्रयस्य न मानमिति नियमोऽपि नाङ्गीकियत एव । घटादिवाध्यपे पटादेरमानं त तद्वासककारणा-

युक्तस्य सर्वेदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः।

घूमत्वेन घूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलसानुन्यवंसारे मानं ज्ञानलक्षणया । योगज इति । योगाभ्यासजनिते धर्मविशेषः श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः । युक्तयुज्ञा नरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मसापि द्वैविध्यमिति भावः ॥ ६५ ।

दिनकरी।

प्रकारकसौरभिवशेष्यकत्वस्थेव तत्कार्यतावच्छेद्कत्वादिति चेन्न सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः सामान्यछक्षणायाः स्वविषयसौरभत्वादिमस्वरूपसंबन्धस्य सौरभत्व अभावेन सामान्यछक्षणया तद्भानानिर्वाहात् । सौरभत्वसामान्यछक्षणायाः कार्यतावच्छेद्वे सौरभत्वान्तरकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाच । नच ज्ञानछक्षणाया कारणत्वान्तरकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाच । नच ज्ञानछक्षणाया कारणत्वान्तरकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाच । नच ज्ञानछक्षणाया च्छेद्के निवेश इति वाच्यम् । विशेषणज्ञानहेतुत्वयैव निर्वाहे ज्ञान छक्षणायाः कारणत्वान्तरकत्पनाविरहादिति । नतु विशेषणज्ञानज्ञ-न्यतावच्छेदकं विशिष्टबुद्धित्वं ज्ञानछक्षणायास्तु विशिष्टप्रसक्षत्विति न क्षृप्तेन निर्वाहः । एवं यत्र ज्ञानछक्षणया स्वविषयमुख्यविशेष्यकं मानसं तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह—एव-मिति । ज्ञानछक्षणया ज्ञानछक्षणयेव । तत्र धूमत्वज्ञानरूपसा-मान्यछक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाश्रयत्वसंबन्धेन धूळीपटछेऽभावेन

रामरुद्री।

भावादेव संभवतीत्याश्येनाह—कार्यतावच्छेदक इति । तथाविधसंबन्ध इत्यर्थः । विशिष्टप्रत्यक्षृत्वमिति । तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तज्ज्ञानत्वेन कारणत्व-मित्यभिप्रायेणेदं तथाच कार्यतावच्छेदकधर्ममेदेन कार्यकारणभावयोभिक्तत्वादेकेन परस्यान्यथातिहिनं संभवतीति भावः । नतु प्रत्यक्षे ज्ञानप्रत्यासत्तेः कारणताऽन-क्रोकरणीया विशेषणज्ञानकारणतायां तु युक्तिः पूर्वमुपद्शितेवेत्यत आह—एवं यत्रेति । स्वविषयमुख्यविशेष्यकमिति । तथाच तहिषयकश्चैिककप्रत्यक्षं प्रति तहिषयकज्ञानत्वेन कारणत्वमावश्यकमन्यथा घटादिविशेष्यकालीककमानेन

१. भूमत्वेन भूलीपटळविषयकशानप्रकारकं यदूमनानहमिलानुज्यनसायात्मकं प्रत्यक्षं तिश्वक्षिपतिषयत्वमिलावेः । भूलीपटळेन सह मनसो ळैकिकसिकियोमानास् स्विषयकपूमत्वक्त्वसंबन्धेन सामान्यळक्षणायास्त्रज्ञावर्षमानत्वास्ति सावः।

युक्तस्येति । युक्तस्य तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा आकाध-परमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव मवितुमर्हति द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोऽपि सहकारीति ॥ इति श्रीविश्वना-थपश्चाननभद्दाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥ १ ॥

दिनकरी।

सामान्यच्क्षणयाऽनुब्यवसाये धूळीपटळमानासंभवादिति भावः
॥ ६५ ॥ सर्वदैवेति । ध्यानाद्यभावेऽपीत्यर्थः ॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रभट्टबालकुष्णात्मजमहादेवभट्टविरचिते
द्वांकावलीप्रकाशे प्रत्यक्षखण्डम् ॥ १ ॥

रामरुद्री।

घटादेर्भानसालैकिकलापत्तिरिति भावः । इत्यत आहेति । इसिभिप्रायेण ज्ञानलक्षणप्रसासत्तेः प्रयोजनमाहेस्यर्थं इति । शिवम् ॥ ६५ ॥ इति दिनकरीय-तरिङ्गण्यां प्रत्यक्षतरङ्गः ॥ १ ॥

इति प्रत्यक्षखण्डम् ।

अथानुमानखण्डम् २

व्यापारस्तु परामर्शः कारणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ६६ अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ।

अनुमितिं व्युत्पादयति—व्यापारस्तिवति । अनुमाय अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः । तथाहि— येन पुरुषेण महानसादौ धूमे विद्वव्याप्तिगृहीता पश्चात् स एर

दिनकरी।

अनुमितिमिति । संगितिश्चात्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावं बोध्यः । करणे निर्दिष्टे एव व्यापारे जिज्ञासोद्यान्मूळे पश्चात्रिहिं ष्टमपि करणं प्रथमं दर्शयति— व्याप्तिज्ञानमिति । परामशे व्यापार इति । ननु व्यापारत्वं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं सम् परामशें न संभवति, विह्वव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामशे व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्थाभावात्, महानसीयविह्वव्याप्तिज्ञानस्य तदा नीमभावेन व्यभिचाराद्तस्तुप्पाद्यति—तथाहीत्यदिना

रामरुद्धी।

संगतिश्चात्रेति । प्रसक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे संगतिश्रेस्पर्थः । स प्तम्यर्थः प्रयोजकत्वं, संगतिपदार्थे तदन्वयो बोध्यः । अनन्तराभिधानप्रयोजकिज्ञा साजनकज्ञानविषयसारणानुकूलसंबन्धो निरूपणीयनिष्ठासंगतिः। तथाहि प्रत्यक्षनि क्षपणानन्तरमनुमाननिरूपणे प्रयोजकजिज्ञासा अनुमानज्ञानं मे भवत्वित्याकारिक -तज्जनकज्ञानमनुमानज्ञानं मदिष्टधाघनमित्याकारकं तद्विषयोऽनुमानं तत्सारणानुकृ रूसंबन्धः अनुमाननिष्ठप्रत्यक्षकार्यत्वं संगतिः । अत्रानन्तराभिधानप्रयोजकिका साजनकज्ञानं संगतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वेन विशेषणीयम् । तेन घटादिनिरूपणान न्तरमपि संबन्धविशेषज्ञानाधीनप्रत्यक्षज्ञाने तत्कार्यत्वेन अनुमानस्पर्णसंभवेऽि न प्रत्यक्षकार्यत्वे घटादिनिरूपितसंगतिलापत्तिः। अनुमानज्ञानस्य घटज्ञानाप्रयोज्य रवात । प्रकृते च चश्चरादिना अनुमानस्य व्याप्तिह्यानस्य जननादनुमाने प्रसक्षप्रमाण कार्यलरूपोपजीवकलमिति मावः । एवमनुमितावपि परामशेरूपप्रलक्षप्रमितिजन्य रवमस्तीति प्रसक्षप्रमानिरूपणोत्तरमञ्जमितिनिरूपणमिति बोध्यम् । अथ दीप दानं मरीयच्छाःसाधनं भवितुमईति रीपश्रष्ठरत्तममिति वेदेन चछाःसाधनत्वे बोधितत्वादिखनुमानेन दीपदाने यत्र प्रवृत्तिस्तत्र तज्जनितचक्षुरादिव्यक्तेरनुमानो यजीवकतया अनुमाननिरूपणानन्तरमेव प्रत्यक्षं किमिति न निरूपितमिति । नन उपजीवकलं कार्यतारूपमेव नत् प्रयोज्यतारूपमिति चख्ररादौ साक्षादनुमानजन्य

पुरुषः क्रचित्पर्वेतादावविच्छिक्ममूलां घूमरेखां पश्यति तदन-

दिनकरी।

पश्यतीति । धूमदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणे उद्बोधकविधया हेतुत्वसं-पत्त्यर्थे यादशविशेषणविशिष्टस्य धूमस्य संवन्धितया ज्ञानं ताद-शधूमदर्शनस्यैव व्याप्तिस्मृताबुद्बोधकत्विमित्रामिप्रायेणाविच्छित्रत्व-

रामरुद्री।

त्वाभावाचानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापतिरिति वाच्यम् । तथासित शक्तिज्ञानात्मकोपमितेः पदार्थसारण एवोपयोगात् साक्षाच्छाब्दबोधाजनकत्वे-नोपमित्यनन्तरं शाब्दनिरूपणातुपपत्तेः । नचादृष्टाद्वारकमुपजीवकत्वमनन्तरा-भिधाननियामकमिति वाच्यम् । यत्रेष्टसाधनतानुमानेन दर्पणादौ प्रवृत्तिस्तत्र दर्पणेन महाचक्षुनीशे तब्बन्यखण्डचक्षुर्व्यक्तावद्दष्टाद्वारकोपजीवकत्वस्यापि संम-वात् । यदिच प्रत्यक्षप्रमाणत्वावच्छेदेन नानुमानोपजीवकत्वं मनःश्रवणयोर-जन्यत्वादनुमानं च निश्विलमेव मनोरूपेन्द्रियजन्यमिति न वैपरीत्यापादनसंभव इति विभाव्यते तदा ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिस्वरूपयोग्यत्वेनानुमापकतया तत्र प्रसक्षोपजीवकलाभावेन प्रसक्षानन्तरमन्माननिरूपणस्याप्यनुपपत्तिरिति चेत् । मैवम् । नहि यदासंगतं भवति तत्तदनन्तरं निरूपणीयमिति नियमः येनानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः । किंतु यगदनन्तरं निरूप्यं भवति तत्तत्संगतं भवतीखेवं व्याप्तिः नासंगतं प्रयुत्तीतेखभियुत्तीत्तेः। एवं च कारणे कार्ये वा जाते किमस्य कार्य कारणं वेति जिज्ञासोदयेन उपजीवकलम्. पजीव्यत्वं च द्वयमपि संगतिः । अतएव चिन्तामणावनुमितिनिरूपणानन्तरम-नुमाननिरूपणमपि संगच्छते । नच कार्यत्वकारणलयोर्द्वयोरपि संगतित्वेन संगतेः षोढात्वं व्याह्न्येत, तथाचोक्तम्—''सप्रसंग उपोद्धातो हेत्तावसर-स्तथा। निर्वाहकैक्यं कार्थैंक्यं षोडा संगतिरिष्यते" इति वाच्यम्। हेतुतासा निरूपकतासंबन्धेन आश्रयतासंबन्धेन च संगतित्वेन कार्यत्वस्य हेत्रतायामेबा-न्तर्भावात् । कारणतानिरूपकत्वस्येव कार्यतारूपत्वात् तत्र उपोद्धातादि-भिन्नः स्मरणप्रयोजकतात्मकहेतुभ्यां गतार्थता शङ्कनीया । अनुमितिलक्षणो-पोद्धातसंगसा विशिष्टपरामशस्यानुमितिहेतुताव्यवस्थापनात् । नहि विशिष्टपरामर्शहेतुत्वं साक्षात्परम्पर्या वा कारणं किंतु उपपादकमेवेति ध्येयम् । अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वं. यथा प्रस्यक्षनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वेनानुमानोपमाः नयोदमयोर्निरूपणप्राप्तौ बहुवादिसंमतत्वेन प्रथममनुमाने एव जिज्ञासोदयेन अनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धक जिज्ञासानि इत्ताववसरसंगत्या उपमाननिरूपणमितिः मन्तव्यम् । निर्वाहकैक्यं एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वम् । कार्येक्यं एककार्यात्रकूल-

१. घटकमेवेति पाठान्तरम्।

न्तरं धूमो विद्वव्याप्य इत्येवंरूपं व्याप्तिसरणं तत्य भवति पश्चाच विद्वव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते, तदनन्तरं पर्वतो विद्वमानित्यनुमितिर्जायते । अत्र प्राचीनास्तु—व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति

दिनकरी।

मुक्तम् । एवं रूपं व्याप्तिसारणिमिति । उद्घुद्धसंस्कारस्य पूर्वं सत्त्वादिति भावः । स एव परामर्श्व इति । तथाच स्मरणात्मकज्ञानस्य
पूर्वं सत्त्वात्र व्यभिचार इति भावः । नच तथापि यत्र व्याप्तिघटकानां पदार्थानां विश्वङ्क्षलोपिस्थितिमूलको विशेष्ये विशेषणं
तत्रापि विशेषणिमितिरीत्या परामर्शस्तत्र विशिष्टव्याप्तिज्ञानस्य
व्यभिचारो दुरुद्धर एवेति वाच्यम् । व्याप्त्यंशे निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेन विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्या परामर्शस्येवानुमितिदेतुत्वादिस्यभिन्नायात् । स्मरणात्मकपरामर्शे व्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचार इस्यपि न, संस्कारसंबन्धेन पूर्वं व्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचार इस्यपि न, संस्कारसंबन्धेन पूर्वं व्याप्तिज्ञानस्य सत्त्वात् ।
अत्र नव्याः—व्याप्तिज्ञानत्वस्य परामर्शव्यापकतयाऽनुमितिं प्रति
कारणत्वमेव नास्ति कृतः करणत्वं, अन्यथा कपालादेर्घटं प्रति
द्रव्यत्वेन देतुतापत्तिः तस्माद्नुमितिं प्रति मनस्त्वेनैव कारणत्वमित्याद्वः । लिङ्गमनुमितिकरणिमिति । अनुमितौ परामर्शमात्रं न

रामरुद्री।

त्वमिति दिक् । संबन्धितयेति । व्याप्तिसंबन्धितयेथ्यः । विशेष्ये विशेषणमितीति । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे विद्वयाव्यो धूम इति इति इति विना शाब्दपरामर्शासंभवादिति भावः । छाघवेनेति । व्याप्तित्भावव-द्यूमवान्पर्वत इति व्याप्त्यंशे संशयाकारपरामर्शादनुमितिवारणाय धूमांश इव व्याप्त्यंशे निश्चयत्वं निवेशनीयमिति गौरवम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य कारणत्वे तु कारणीभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविश्वयेन प्रतिवन्धादेव व्याप्त्यंशे संशयासंभवेन तिष्ववेशे प्रयोजनामावादिति भावः । संस्कारसंबन्धेनेति । खजन्यसंस्कारसंबन्धेनेत्यर्थः । स्वजन्यसंस्कारसमवायान्यतरसंबन्धेन व्यापिकतयेति । खजन्यसंस्कारसंवन्धेनेत्यर्थः । स्वजन्यसंस्कारसमवायान्यतरसंवन्धेन व्यापिकतयेति । तादात्म्येन परामर्शस्य व्याप्यत्वं प्राह्मम् । कारणत्वमेव नास्तीति । नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकव्याप्यसत्वे व्यापकष्रमेण हेतुताया-सन्ययासिद्धेरितिमावः । परामर्श्वमात्रमिति । ज्ञानमात्रमिद्धर्थः । परापूर्वक-

अनागतादि लिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥ व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ।

वदन्ति तद्द्षयिति—ज्ञायमानिमिति । लिङ्गसातुमित्यकर-णत्वे युक्तिमाह—अनागतादीति । यद्यतुमितौ लिङ्गं कारणं स्याचदानागतेन लिङ्गेन विनष्टेन चातुमितिर्न स्यादतुमिति-करणस लिङ्गस तदानीमभावादिति ॥६६॥६७॥ व्याप्य-स्येति । व्याप्तिविशिष्टस पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमतु-मितौ जनकम् । तच पक्षे व्याप्य इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवा-

दिनकरी।

हेतुरिप तु लिङ्गपरामर्शः । तथाच विशिष्टस्य कारणतामहे विशेषणस्यापि कारणतामहात् परामृश्यमानलिङ्गस्य लिङ्गपरामर्शस्य वा
हेतुतेस्रत्र विनिगमनाविरहादुभयोहेंतुतासिद्धौ तत्रच व्यापाराभावान्न
परामर्शस्य करणता किंतु लिङ्गस्यैनेसाशयः । लिङ्गस्य तदानीममानादिति । नच परामर्शरूपव्यापारसंबन्धेन तदानी लिङ्गमस्त्येनेति वाच्यम् । अतीतादिलिङ्गस्य परामर्शाजनकतया परामर्शस्य
तद्यापारत्वासंभवात् । इदमुपलक्षणम् । लिङ्गस्य हेतुत्वे चैत्रीयपरामर्शविषयालिङ्गान्मैत्रस्यानुमितिप्रसङ्गः तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशे गौरवम् । अस्मन्मते सामानाधिकरण्यप्रस्थासत्त्या हेतुहेतुमद्भावेनैवाति-

रामख्दी।

युश्चभातोः ज्ञानार्थकत्वादिति भावः । लिङ्केति । व्याप्तिविशिष्टपक्षभमेताविशिष्टहेतुर्लिङ्गं विषयितासंबन्धेन तिद्विश्विष्ठज्ञानमेन अनुमितिहेतुर्बोध्यमित्यर्थः । कारणताप्रहादिति । असित्वाधके विशिष्टस्य कारणताप्राहकप्रमाणेन विशेषणांशेऽपि
कारणताप्रहात् । अतएवारणया पिङ्गाक्ष्येकहायन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यत्र तृतीयया मेविशेषणीभूतानामारण्यादीनामपि सोमकयणसाधनता प्रतीयत इति मीमांसकान्यविद्यान्तोऽपि संगच्छत इति भावः । विनिगमनाविरहेणापि लिङ्गस्य कारणता विश्वतिस्य — परामृश्यमानेति । किंत्विति । परामश्येव विषयविध्या लिङ्गजन्यत्वसंभवादिति भावः । तद्यापारत्वासंभवादिति । शान्दादिपरामश्यस्य अतीतादिलिङ्गाजन्यतया लिङ्गव्यापारत्वासंभवादित्यर्थः । अनुमितिप्रसङ्ग इति । पक्षनिष्ठस्य लिङ्गस्य समवायेनानुमितिं प्रति हेतुत्वासंभवेनोहेरयतासंबन्धेनानुमितिं प्रति हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन लिङ्गस्य कारणतायाः खीकरणीयत्वादिति भावः । अस्मस्मते परामशेहेतुतावादिमवे । सामानाधिकरण्यम-

निति ज्ञानं वा । अनुमितिस्तु पश्चे व्याप्य इति ज्ञानात् पश्चे साध्यमित्याकारिका पश्चो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पश्चः साध्य-वानित्याकारिका । द्विविधादिष परामश्चीत् पश्चः साध्यवानि-त्येवानुमितिरित्यन्ये । ननु विद्वव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं

दिनकरी।

प्रसङ्गाभावात्र तत्युक्षीयत्वनिवेश इति छाघवमित्यपि बोध्यम् ॥३६॥ ॥ ६७ ॥ तञ्च व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं च । नजु परस्परं व्यभिचार इत्यत आह—अनुमितिस्त्वित । कार्यतावच्छेद-कस्य परस्परानुमितिव्यावृत्तत्वात्र व्यभिचारः । पश्चविशेष्यकत्वमेव सर्वत्रानुमितौ नियतमिति नवीनमतमाह—द्विविधाद्पीति । पश्चविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः । कारणतावच्छेदकं च परामर्शद्वयसाधारणं व्याप्यपश्चोभयवैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वमतो न

रामरुद्री।

त्यासऱ्या । एकात्मानुयोगिकसमवायसंबन्धेन कार्यकारणभावानैकपुरुषीयपरा-मर्शादन्यस्यानुमित्यापत्तिरिति भावः ॥६६॥६७॥ परस्परेति । पक्षविशेष्यक-परामशीत्तरातुमितौ व्याप्यविशेष्यकपरामशिख तद्वत्तरातुमितौ पश्चविशेष्यकपरा-मर्शस व्यमिचार इल्परः। सर्वत्राज्ञमिताविति। प्रसिद्धसाध्यकसकलानुमिता-विखर्थः । तेन पृथिवीतर्त्वच्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिः परामर्शादप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमित्युपगमेऽपि न क्षतिरिति मन्तन्यम् । नन्वेवं परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारो दुर्नार इलाशङ्कायामाह—कारणतावच्छेदकं चेति । व्याप्यपक्षोभयेति । यद्यपि निश्वयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्वचं तद-भावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनिश्वयत्वस्य प्रकारीभूतव्याप्यपश्चरूपधर्मवि-शेषघटितत्वात् तत्प्रकारतावच्छेदकसंबन्धानतुगमाच सांसर्गिकविषयतायाः विशि-च्यानिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामशीदप्यनुमिखापत्तेरनुगतैकरूपेण कारणत्वं दुर्घटं तथापि हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छित्राधेयत्वसंबन्धावच्छिन् निर्मानस्यः पक्षतावच्छेदकावच्छित्राभावप्रकारत्वानिरूपिता या हेतुतावच्छेदकर्ता स्त्रिादे अ-न्धानवच्छित्रा व्याप्यवच्छित्रा विषयता तत्रिरूपिताया हेतुतावच्छेदक् सिर्म धाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्याभावप्रकारत्वानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना-धेयत्वसंबन्धान्यसंबन्धानविच्छना पक्षतावच्छेदकाविच्छना विषयता तच्छालिहा-नत्वेनानुगतकारणत्वं संभवति प्रकारतायामेव संसर्गावच्छित्रत्वं न विशेष्यतायाम-पीति सिद्धान्तादिति भावः । एवमपि न्याप्यप्रतियोगिद्धाभावत्वेन अभावनिवेशे आलोकाभाववति धूमप्रकारकनिश्वयसंप्रदृख व्याप्यसामान्यामावनिवेशे च वहि- विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो विह्वव्याप्यो धूम इति सरणं तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैश्चि-ष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कारणं किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रका-रकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् तत्र विशिष्ट-

दिनकरी।

व्यभिचार इति भावः । द्विविधयोरिष परामर्शयोः खखाव्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति ताद्रूप्येण हेतुत्वमित्यिष केचित् । वस्तुतस्वनुभवानुरोधात् पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेनुत्वमत एव विह्नव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोपनयः सर्वसंमत
इति ध्येयम् । मीमांसकः शङ्कते—निवृति । ज्ञानं विनापीत्यस्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्वयः । ज्ञानद्वयादेव ज्ञानद्वयादि ।
विशिष्टवेशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति । भावप्रधानो निर्देशः ।
सर्वत्र न कारणमिति । अनुमितित्वाविष्ठिन्नं प्रति न कारणतावच्छेदकमित्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयमतसिद्धनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकताकत्वादित्यर्थः । ननु ज्ञानद्वयस्थेऽपि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयमतो-

रामरुद्री।

व्याप्यधूमवाज्ञ वेति संशयवारणस्य वाऽसंभव एव अप्रामाण्यज्ञानानामि विभिन्नाकाराणामेकैकिनश्चयकारणतावच्छेद्ककोटावभावा निवेशनीया इत्यतोऽपि नातुगतहेतुतासंभव इत्यभिप्रायेण मतान्तरमुपन्यस्यति—द्विष्ठिष्योरिति। तादूप्रयोगित। पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यथः। स्वमतमुपद्र्शयित वस्तुतस्त्वित। अनुभवानुरोधादिति। पक्षविशेष्यकादेव परामर्शादनुमितिनं
व्याप्यविशेष्यकादनुमितिरिलनुभवानुरोधादित्यथः। स्रोके प्राचां संमतिमाह—
अतप्वेति। विह्व्याप्यधूमवानिति नवीनमताभिप्रायेणोक्तम्। प्राचीनमते तु
तथा वायमित्युपनयाकार इति मन्तव्यत्। ननु विह्व्याप्यधूमवान्पर्वत इति शाव्दादिपरामशेष्यछे ज्ञानद्वयं विनापि मीमांसकैरप्यनुमितिस्रीकारात् ज्ञानद्वयादेवेलेवकारासंगतिरित्यतक्तस्याप्यर्थकतामाह—क्वानद्वयादपीति। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सर्वत्र नानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तात्यर्थकत्वे
अप्रे अतो विशिष्टवैशिष्यावगाहिनिश्चयत्वं नानुमित्यनकतावच्छेद्कमिति पूर्णीयमुक्तवावयस्य साक्षादिशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वित्रासकस्वादित प्रयासाधिक्यमतक्तद्वन्यस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतानिरासकत्वं संपादयक्वाह—भावप्रधानो
सि० ४० २५

ह्मानकल्पने गौरवाचेति चेन्न । व्याप्यतावच्छेदकाञ्चानेऽपि वह्विच्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्जाघवाच व्याप्तिप्रकारक-पश्चधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् । किंच धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छेदकीभृतधूमत्वप्रकारकस्य पश्चधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात्। नच गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रका-

दिनकरी।

न व्यभिचार इत्यत आह—विशिष्टज्ञानेति । व्याप्यतावच्छेद्केति । अयमालोको धूमो वेति सन्देहद्शायां व्याप्यतावच्छेद्कप्रकारकनिर्णयाभावेऽपीत्यर्थः । वृद्धिव्याप्यवानिति ।
बह्वप्रभाववदृष्ट्विमानित्यर्थः । नतु धूमसमानाधिकरणेत्यादिरूपव्याप्रिविशिष्टवानित्यर्थः । अत्र हेतुतावच्छेद्कभाननैयत्यात् । अनुमित्युत्पचेरिति । तथाच व्याप्यतावच्छेद्कप्रकारकपक्षधर्मताञ्चानस्य
तत्र व्यभिचारात्र तेन रूपेण हेतुत्वमिति भावः । नतु तत्र फल्
बलाद् व्याप्यतावच्छेद्कप्रकारकं ज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार
इत्यत आह—लाघवाचिति । व्याप्यतावच्छेद्कप्रकारकत्वापेक्षया
व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु तवावच्छेद्कलाघवं
तथापि पूर्वोक्तकल्पनलाघवमेव मीमांसकानां मूल्युक्तिभविष्यतीत्यत
आह—किंचेति । नच गृह्यमाणेति । अत्र शानचा प्रहस्य
वर्तमानताया अभिधानान्न कालान्तरीयतादशमहमादाय दोषः ।

रामरुद्री।

निर्देश इति । एतदतुरोधेन सर्वत्र न कारणमिखस्यार्थमाह—अनुमिति-त्वाविछन्नं प्रतीति । आवश्यकत्वादिसस्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्तिताव-च्छेदकत्वादिस्यंकतामाह—व्याप्यतावच्छेदकेत्यादि । तथाचानन्यथासिद्धत्वमात्रं मीमांसकैः कल्पनीयं नैयायिकैस्तूभयं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । नजु व्याप्यतावच्छेदकानिर्णये विह्वव्याप्यवानितिशाब्दपरामर्शोऽपि न संभवस्येव धूम-व्यापकविह्यमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरेव व्याप्तित्वादिस्याशङ्कानिरासायाह—वड्यमावयदवृत्तीति। फळबळादिति। अनुमितिस्पकार्येण कारणानुमान-संभवादिति भावः। छच्चत्वादिति। उभयत्रापि व्यभिचारस्याविश्विष्ठतया छच्छप्रेणैव कारणतायाः कल्पयितुमुन्वतत्वादिति भावः । मूळयुक्तिरिति। व्याप्यताव-च्छेदकप्रकारकपक्षभर्मताज्ञानहेतुतासाधकपुक्तिरिसर्थः । शानचेति। स्टःस-

रकपश्चधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् । चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पश्चधर्मताज्ञानात् अनुमितिः स्यात् । यदि तत्पुरुषीयगृद्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपश्चधर्मताज्ञानं
तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते तदानन्तकार्यकारणभावः ।
मन्मते तु समवायसंबन्धेन व्याप्तिप्रकारकपश्चधर्मताज्ञानं समवायसंबन्धेनानुमितिं जनयतीति नानन्तकार्यकारणभावः । यदि
तु व्याप्तिप्रकारकं पश्चधर्मताज्ञानं च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते
तदा कार्यकारणभावद्वयम्, विद्वव्याप्यो धूमः आलोकवान्

दिनकरी।

क्याप्तिप्रकारकं ज्ञानमिति स्वतन्त्रमित्यनेनान्विय । इत्युच्यते इति । इत्यंच न तत्पुरुषीयत्वं निवेदयते चैत्रस्य व्याप्तिप्रहकाले तच्छून्यस्य मैत्रस्यानुमित्यापत्तेरभावान्भैत्रात्मिन स्वतन्त्रहेतुभूतव्याप्तिज्ञानाभावा- दिति भावः । नतु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मता- विषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहेण हेतुताद्वयं तवापीत्यत आह—विद्वव्याप्य इति । अनुमितिः स्यादिति । न्यायनये तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरू

रामरुद्री।

त्यापीति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेद्कप्रकारकपश्चित्रशेष्यकिष्यस्वेन पक्षिविक्यापिति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेद्कप्रकारकपश्चित्रशेष्यकिष्यस्वेन पक्षिविक्याप्यतावच्छेद्कप्रकारकपश्चित्रशेष्यकिष्यस्वेन पक्षिविक्याप्यतावच्छेदकप्रकारकिष्यस्वेन वा कारणत्वमिस्यत्र विनिगमनाविर्हेण मीमांसकमते कार्यकारणभावचतुष्टयापत्या न्यायमते विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयापादनमसङ्गतं तथापि व्याप्तिप्रकारत्वहेतुप्रकारत्वपश्चविद्रोष्यत्वानां त्रयाणां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावत्रयापत्या मीमांसकमते न गौरवमिस्यर्थे तात्पर्याष्ठासङ्गतिति भावः । मुळे आलोक्कवानिति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेद्कानां धूमत्वावीनां निवेशे न तदापत्तिः धूमत्वप्रकारकपश्चधमताङ्गानस्य धूमविशेष्यकव्याप्तिज्ञानसहकारेणैव फल्जनकत्वस्योपगन्तव्यत्वात् तथापि व्याप्यतावच्छेदकानां निवेशे व्याप्यतावच्छेदकन्यस्योपगन्तव्यत्वात् तथापि व्याप्यतावच्छेदकानां निवेशे व्याप्यतावच्छेदकन्यक्रयाप्तिज्ञानसम्य धूमविशेष्यक्यापि व्याप्यतावच्छेदकन्यक्रयाप्तिज्ञानसम्य व्याप्यतावच्छेदकन्यस्याप्तिज्ञानसम्य । व्याप्तिप्रकारता-किस्पत्वस्याप्तिकारत्वानिति । इदंच प्रकारताविशेष्यतयोरमेदवादिमताभिप्रायेण ।

१ बद्कापत्या इत्यपि पाठान्तरम्.

पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यात् । इत्थंच यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलग्रुखगौरवस्थादोपत्वात् । व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः तत्र व्याप्तिः केत्यत आह— व्याप्तिरिति । विद्वमान् धूमादित्यादौ साध्यो विद्वः साध्य-

दिनकरी।

पितपक्षविशेष्यताशालिक्षानत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् न तादृशक्षानात्रवा धूमो विह्वव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति क्षानादृतुमित्यापतिस्तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमविशेष्यतायाः पर्वतिवशेष्यतानिरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति भावः । नतु ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टक्षानकस्पने कस्पनागौरवं न्यायमते दूषणं भविष्यतीत्यत आह—
इत्थं चेति । फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति । फलं कार्यकारणभावप्रदः । तन्मुखं तद्धीनम् । गौरवं गौरवज्ञानित्यर्थः ।
विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वप्रहे विशिष्टज्ञानत्वधर्मिकगौरवनिश्चयो विरोधी वाच्यः । तच गौरवं प्रमाणान्तरासिद्धतत्तद्दुनित्यव्यवहितपूर्ववर्तिस्वाश्रयकत्वमेव, तादृशगौरवनिश्चयो विशिष्टज्ञातत्वेन कारणत्वनिश्चयाधीनः स्वध्यक्तिभूततत्तद्नुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिस्वाश्रयनिर्णयं विना न संभवतीति कार्यकारणभावनिर्णयात् पूर्व
गौरवनिर्णयाभावान्न तादृशगौरवं दोष इति भावः । मूले परामर्शलक्षणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे सङ्गतिमुपोद्धातं निरूपयन्नाह—व्याप्यो

रामरुद्धी।

भद्याचार्यमते तु व्याप्तिप्रकारतानिक्षितविशेष्यतावि च्छिन्नप्रकारतानिक्षितपक्ष-विशेष्यताशालित्वेन वक्तव्यं एकनिष्ठप्रकारताविशेष्यतयोरवच्छेयावच्छेदकभाव-स्त्रीकारात् विशेष्यताप्रकारतयोरमेदस्त्रीकारे रक्तदण्डवानितिबुद्धौ रक्तरूपविशेष्य-कदण्डाभावनिश्वयप्रतिवध्यत्वापत्तेः दण्डप्रकारतानिक्षितरक्तरूपनिष्ठविशेष्यता-श्चालित्वात्तादशबुद्धौरिति ध्येयम् । वक्ष्यभाणगौरवस्य कारणतानिश्वयानधीनत्वा-दाद्यगौरवज्ञानमिति । प्रमाणान्तरेति । कार्यलिङ्गकानुमानातिरिक्त-प्रमाणेस्थाः । स्वाश्ययकत्वं साश्रयद्वतित्वम् । निश्चयाधीन इति । तादश-कारणतानिश्वये सस्यव कार्यलिङ्गेन तत्तदनुमिस्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वविशिष्टपरामर्शस्य निर्णयसंभवादिति भावः । स्वघटकीभृतेति । गौरवघटकीभृतेस्यशं । न ताद-शेति । स्रोत्तरोत्पन्नगौरवज्ञानस्य प्रतिवन्धकत्वासंभव इति भावः । उपोद्धा- व्याप्तिः साध्यवदन्यसिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥ ६८॥

वान् महानसादिस्तदन्यो जलहदादिस्तदृष्ट्यत्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्वेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिस्तप्तायःपिण्डादौ वह्वेः सच्चान्नातिव्याप्तिः । अत्र येन संबन्धेन साध्यं तेन संबन्धेन साध्यवान् बोध्यः । अन्यया समवायसंबन्धेन वह्विमान्वहेरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वा-द्व्याप्तिप्रसङ्गात् । साध्यवदन्यश्च साध्यवच्चावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकमेद्वान् बोध्यः । तेन यत्किचिद्वहिमतो महानसादिभिने पर्वतादौ धूमसच्वेऽपि न क्षतिः । येन संबन्धेन हेतुता तेनैव संबन्धेन साध्यवदन्याष्ट्रितित्वं बोध्यम् । तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसंबन्धेन सच्वेऽपि न क्षतिः । साध्य-

दिनकरी।

नामेति । तत्रेति । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । अच्याप्तिप्रसङ्गादिति । अच्याप्त्र्यभिधानमिदं येन केनचित्संबन्धेन साध्यवत्त्वविवक्षणाभि-

रामरुद्री।

तिमिति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिङ्कानस्य व्याप्तिहानसाध्यत्वेनोपोद्धातसङ्गल्या परामर्शनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणिमिति भावः । घटकत्विमिति ।
स्वाविषयकप्रतीलविषयतत्कत्वं तद्धटकत्वं व्याप्यघटकीभूता व्याप्तिः केल्यंः
पर्यवितिः । साध्यवदन्यादृत्तित्वलक्षणे साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्वाविक्ष्यक्षणे विद्वमान् धूमादिलादौ अव्याप्तिर्मूलोक्ता न सङ्गच्छते साध्यवत्वावच्छिन्
क्रमेदस्य संयोगेन साध्यवति पर्वतादावसंभवादिलतस्तद्भन्थभावमाह——येनकेनचिदिति । यत्विचित्संबन्धेनेति तद्यः । तथाच समवायेन विद्वम्यन्यत्वस्य पर्वतादौ सत्त्वाक्षाव्याप्त्यसङ्गतिरिति भावः । यद्यपि विषयिता
दिक्षृतविशेषणतादियत्विचित्वंबन्धेन साध्यवदन्यस्मिन्हेतोर्षृत्त्या सर्वत्रासंभव
एवेल्यव्याप्त्यभिषानं मूलकृतोऽसङ्गतं तथापि अयं सविषयकान्यत्वविशिष्टतद्भुप्त्वान् तद्वसादिलादौ लक्षणसंभवाद्व्याप्त्यभिन्
वान् तद्वटभिक्षान्यत्वविशिष्टतद्भूपनान्वा तद्वसादिलादौ लक्षणसंभवाद्व्याप्त्यभिन्
वानमिति बोध्यम् । ननु संबन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्षणीयमतो

१ साध्यवत्पदं साध्यवत्प्रतियोगिकपरं तस्याभेदसंबन्धेनान्यपदार्थेकदेशे भेदेऽ-न्वयः । निरूपितत्वं सप्तस्यर्थः । तस्य असंबन्धपदार्थं अवृत्तित्वघटकवृत्तित्वेऽन्वयः । प्रथाच साध्यवत्प्रतियोगिकाभिक्तभेदवदवृत्तित्वमिति वाक्यार्थः.

वदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वाविक्विश्वप्रतियोगिन्ताकाभावः । तेन धूमवान् वक्षेरित्यत्र साध्यवदन्यजलहदादि-वृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्य-त्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चेक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादाववृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छे-दकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकं वृत्तितानवच्छेदक-

दिनकरी।

प्रायेण । यदि च संबन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्ष्यते तदा धूमवान् वह्नेरित्यादावित्याप्तिर्वोध्या । अवृत्तित्वं नास्तीति । विशिष्टाधेयताया अनितिरक्तत्वादिति भावः । फलितोऽर्थ इति । तथाच तिन्निष्टाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैव तिन्निरूपितावेय-तावच्छेदकत्वनियमेन विशिष्टसत्तात्वस्य गुणाधेयतानवच्छेदकत्वा-

रामरुद्री।

नाव्याप्तिरिखत आह—यदि चेति । अतिव्याप्तिरिति । धूमग्रः न्यायोगोलकादेरपि संबन्धसामान्यान्तर्गतकालिकादिना धूमवत्त्वेन धूमास-मानकालीनपदार्थस्यैव धूमवदन्यत्वात् वह्नयधिकरणस्य धूमासमानकालस्याप्रसि-द्धेरिति भावः । यदिच धूमासमानकालीनः प्रलयोत्पन्नपरमाणुकियादिरैव तत्र हेतुताबच्छेदकसंयोगेन वृत्त्यप्रसिद्धीव नातिव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा तद्भिप्रा-येणैवादिपदेन विह्नमत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य खरूपसंबन्धेन हेतोरुपसंप्रह इति मन्तम्यम् । मूले साध्यवत्वाविद्यन्नेति । साध्यतावच्छेदकाविद्यन श्रपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवानिखर्यः । यथाश्रुते साध्यस्यैव साध्यव-त्त्वरूपतया तत्त्विक्तिमद्भेदस्य महानसीयविक्षमद्भेदस्य च वारणासंभवात् । इदंच गरुधर्मस्यापि प्रतियोगिताबच्छेदकत्वमताभिप्रायेण तेन द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले द्रव्यं -वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपर्याप्तावच्छेद कताया गुरुधर्मस्यानवच्छेद क-तामतेऽश्वसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम् । एवं साध्यवदन्यावृत्तित्वत्वाविच्छिनेति मूलस्यापि तादशश्वतित्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताकेत्यर्थी बोध्यः । अन्यया विद्वमद-न्यहदरृत्तित्वन्मावस्य वारणानुपपत्तेः । एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यानुः योगिकत्वविभिष्ठहेतुतावच्छेद्कसंबन्धप्रतियोगित्वमेव, नतु साध्यवदन्यनिरूपि-ततःसंबन्धावां च्छाबाधेयत्वम्, वृत्त्यनियामकसंबन्धेन हेतुतायां तदप्रसिद्धेः तादशाधेयतानव च्छेदकं हेतुतावच्छेदकमिलत्रापि तादशप्रतियोगितानवच्छेदक-मिलेवार्थं इति ^{ध्}ययम् । विशिष्टाधेयताया इति । यद्यपि विशिष्टसानतिरि-कत्वादिलेव वंक्तव्यम् तच मुळे उक्तमेव तथापि विशिष्टस्यानतिरिक्तवेऽपि

अथ वा हेतुमन्निष्ठविर्रहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥६९॥

मिति फिलितोऽर्थः ॥ ६८॥ ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यसाप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः । किंच सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकः संबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत आह—अथवेति । हेतुमित निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः तथा च हेत्व-धिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अत्र यद्यपि वहिमान्

दिनकरी।

श्राव्याप्तिरिति भावः ॥ ६८ ॥ अथ वेत्यादि छक्षणमवतारियतु-भाग्य छक्षणे दोषमाह—निन्ति । नतु केवछान्वयित्वज्ञानकाछे पक्षताघटकसंशयाभावा श्रेवानुमितिः तच्छून्यकाछे तु भ्रमात्मक-व्याप्तिश्चानादनुमिति भेवत्ये वेत्यत आह—किंचेति । इत्यादावित्यादिना संयोगेन देतुतायां गुणवान् घटादित्यादेः संग्रहः । ननु स्वाधिकर-णावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावकत्यं छक्षणार्थस्तथाच नेयमव्याप्तिरिति चेत्र । बिह्नमान् धूमादित्यादे धूमाधिकरणे बिह्नमदन्योन्याभावस्य काछिकसंबन्वेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामक-

रामरुद्री।

विशिष्टनिष्ठाधेयताया अतिरिक्तत्वेन शुद्धसत्तापर्याप्ताधेयताया गुणादिनिरूपितत्वेऽपि विशिष्टपर्याप्ताधेयताया न गुणादिनिरूपितत्वसित्याशङ्कानिरासायैव तदुकामिति बोध्यम् ॥ ६८ ॥ केवलान्वयित्वेति । मेदप्रतियोगितानवच्छेद्कत्वरूपकेवलान्वयित्वनिश्चयकाल इत्यर्थः । पक्षताघटकेत्यपपाठः । साध्यसंदेद्दस्यैव पक्षतात्वात् सिद्ध्यमावरूपपक्षतायाः संदेद्दाघटितत्वाच । किंतु पक्षतात्मकेत्येव पाठः तथाच वाच्यो नवेति संशयामावादेव नानुमितिरिति भावः ।

१ विपूर्वकरहभात्वथोंऽभावः प्रथमतृतीयार्थः अभेदः साध्यान्वयी तृतीयाप्रकृत्य-श्रंस्थाभेदेन वा साध्येऽन्वयः साध्यपदीरतृतीयार्थः निरूपितत्वं ऐकाधिकरण्यान्वयी ऐकाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यं तथाच हेतुमिन्नष्ठाभावाप्रतियोगिविशिष्टसाध्यनिरूपि-तसामानाधिकरण्यंन्यासिरित्यर्थः.

धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्त-द्वह्वचादेरस्तीत्यव्याप्तिः । नच समानाधिकरणविह्वधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्वह्वचादेरप्युभयाभावसत्त्वादेकस-त्वेऽपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्या-

संबन्धेनावृत्तित्वस्यावद्यं विवक्षणीयतया सत्तामाववान् जात्यभावा-दित्यादावव्याप्तेः जात्यभावाधिकरणे साध्यवत्ताप्रद्विरोधितानिया-मकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः। नच सत्तावान् जातेरित्यादौ स्वाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणं सत्तामाववान् जात्यभावा-दित्यादौ तु साध्यवद्नयेत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणमिति वाच्यम्। तथापि संयोगसंबन्धावच्छिन्नघटामावे साध्ये विषयितया हेतौ घटे छक्षणद्वयस्याप्यव्याप्तिः तत्र विषयितया हेत्वधिकरणज्ञाने साध्य-वत्ताप्रद्वविरोधितानियामकसंयोगेन, घटाधिकरणे हेतुतावच्छेदक-विषयितया, वृत्तेरप्रसिद्धेः। नन्वतिरिक्तोभयामावे मानाभाव इत्रत आह—एकसत्त्वेऽपीति । इदमुपछक्षणं । विशिष्टामावमादाया-व्याप्तिरित्यपि बोध्यम्। नचुवैशिष्ट्यव्यासब्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रति-योगिताकत्वेनाभावविशेषणान्नाव्याप्तिरत आह—गुणवानिति । अत्र हेतोरेकव्यक्तितया समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्युक्ताविप

रामरुद्री।

वस्तुतः सिद्धान्ते सिवाधयिषाविरह्विशिष्टसिद्धामावस्यैव पक्षताःवोषगमात् मीमांसकमते केवलान्वयिसाध्यकानुमित्यनद्गीकाराद्वितीयदूषणामिधानमिति युक्तमुत्पस्यामः । नच सत्तावानित्यादि । साध्यसाधनमेदेन व्याप्तिमेदस्यावरथकतया शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वादिति भावः । अतिरिक्तोभयाभाव इति । प्रसेकाभावातिरिक्तोभयाभाव इस्रर्थः । तथा च विद्यत्तिरेक्ताभाव एवेति भवसेवाव्याप्तिरिति भावः । विदिष्टाभावमिति । महानसीयत्वविशिष्टवह्वयभावमित्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिवर्मानविष्ठिष्ठप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽपि
विह्वमान् धूमादिस्यत्रैव तत्त्व्यक्यमावमादायाव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरेऽत्याप्तिप्रदर्शनं किमर्थमित्याशङ्कां निरस्यबाह—अत्रेति । अय प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमित्युक्तावपि नाव्याप्तिपरिहारः हेत्वधिकरणपर्वतादौ महावसीयवह्वयभावादिसत्त्वेन तत्प्रतियोगितायां महानसीयत्वादिसहितस्य विहत्वादै-

प्तिश्व । तथापि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छित्रसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम् । नतु रूपत्वच्याप्यजातिमद्दान् पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छे-दिका रूपत्वच्याप्यजातयस्तासां च शुक्कत्वादिजातीनां

दिनकरी।

न निस्तार इति भावः । एतद्र्पवानेतद्रसादित्यादौ छक्षणसत्त्वाव-संभवाभावादाह—अञ्याप्तिश्चेति । इति वाच्यमिति । गुणत्वस्य

रामरुद्री।

रवच्छेदकत्वात्। नचानवच्छेदकत्वमवच्छेदकतापर्यात्यनिधकरणत्वम्। अवच्छे-दकतापर्याप्तिश्रोभयस्मिन् नतु प्रत्येकमतो नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रत्येकावृत्ते-रुभयवृत्तित्वासंभवेनोभयोरवच्छेदकतापर्याप्यधिकरणत्वे प्रश्लेकस्य तथात्वस्या-बश्यकत्वात् । नच प्रत्येकमवच्छेदकतासत्त्वेऽप्यवच्छेदकतायाः व्यासज्यशृत्ति-रवेन प्रलेकमुभयभेदवत्पर्याप्तिसंबन्धेनावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो बह्नित्वे अक्षत एवेति वाच्यम् । तथासति महानसीयविह्नमान् धूमादिखादौ महानसीयवह्दय-भावपतियोगितावच्छेदकावच्छित्रभेदस्य प्रत्येकं महानसीयत्ववहित्वयोः सत्त्वे-नातिच्याप्तिप्रसङ्गादिति चेन्मैवम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-कतापर्याध्यनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकतापर्याध्यवच्छेदकमित्यस्य विवक्षितलात्। विद्यानधूमादिलादी विद्वत्वादेनिरविच्छित्रेव यद्यपि साध्यतावच्छेदकता तथापि साध्यतावच्छेदकतापर्याध्यवच्छेदकं विहत्विनष्ठं तद्यक्तित्वं तच न महानसीय-बह्वयभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्यवच्छेदकं व्यासज्यवृतिधर्मपर्याप्तेरेकमा-त्रवृत्तिधर्मस्यानवच्छेदकत्वात् अन्यथाकाशाविति प्रयोगापत्तेः । नचैवं घटपटा-विलादौ घटमात्रवृत्तिधर्मस्य कथं घटपटगतद्वित्वपर्यात्यवच्छेदकरवेन भानमिति बाच्यम् । एकमात्रोद्देश्यतावच्छेदकताकस्थल एव द्वित्वपर्याप्यनवच्छेदकत्व-स्योद्देश्यतावच्छेदके भानोपगमात् । अत्र तु महानसीयत्वविहत्वोभयत्वमेवेति माव्याप्तिः । नवा महानसीयविह्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति परमरह-स्यमनुसन्धेयम् । परेतु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छे-दकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वं विशेषणमुपादायोक्ताव्याप्तिर्वारणीया महानसीयव-ह्रवभावादिप्रतियोगिताया वहित्वतद्भिन्नमहानसीयत्वाभ्यामवच्छिन्नतया लक्षणा-घटकत्या घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया एव लक्षणघटकत्वात् । व्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तये तदितरेति । सदेतौ तथाविधप्रतियोगिताप्र-सिद्धये च साध्यतावच्छेदकेति । न चैवमपि तद्वहिवृत्तित्वविशिष्टवहित्ववाशास्तीति प्रतीतिविषयाभाववारणमशक्यमेव । यदिच प्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छि-ब्रत्वविशेषणमुपादीयते तदा तद्वहित्वत्वेन वहित्वस्य साध्यतावच्छेदकतायां व्यभि- नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेत्र । तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वसैव साध्यताव-च्छेदकत्वात् । नहि तादशधर्मावच्छिनाभावः क्रापि पृथि-व्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः । साध्यादिमेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादशस्त्रले साध्यताव-

दिनकरी।

द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । प्रम्पर्या स्वाश्रयसमवायेन । तथा चोक्तपरम्परया यदवच्छेदकं तद्दन्यत्वस्य जातित्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । तादृश्यभीवच्छिनाभावः । चक्तपरम्परया रूपत्वव्याप्यजाति-त्वावच्छिनस्य समवायेनाभावः । नास्तीस्त्र पृथिव्यामिस्यनुषज्यते । मतान्तरमाद्द—साध्यादीति । आदिना साधनादिपरिमदः । व्याप्तेर्भेदादिति । व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादिस्यर्थः ।

रामरुद्री।

चारिष्यतिष्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकतादिभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया निर-बिच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्थलीयलक्षण एव प्रतियोगितावच्छेदकतायां निरव-च्छिन्नत्वविशेषणस्योपादेयत्वात् । नचैवमपि वहित्वत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदक-ताकस्थलीयसदेतौ तद्वहिवृत्तित्वविशिष्टविहत्ववाचात्तीति प्रतीतिविषयामावमादा-याव्याप्तिरिति वाच्यम् । सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेद्ककस्थलीयलक्षणे प्रतियोगिता-बच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वविशेषणस्या-प्युपादेयत्वात् । अथैवमपि यत्र प्रमेयस्थैव साध्यतावच्छेदकता तादशसद्धेतस्थले प्रमेयरूपसाध्यतावच्छेदकेतराप्रसिद्धोक्तविशेषणोपादानासंभवः तादशस्थळे तद्धि-शेषणानुपादाने च प्रमेयवद्धटाद्यभावमादायाव्याप्तिर्द्वारेति चेन्न । दण्ड्यादि-साध्यके परम्परया दण्डत्वस्येवात्रापि परम्परया प्रमेयत्वस्यैव साध्यतावच्छे-दकत्वोपगमादिति वदन्ति । ननु परम्परया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वस्य साध्य-तावच्छेदकत्वेऽपि साक्षात्संबन्धेन तादशजातित्वविशिष्टस्य पृथिव्यामभावसत्त्वेन साध्यताबच्छेदकं न ताहशामावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति कथमव्याप्तिनिरास इसत आह—तथाचेति । रूपवान्पृथिवीत्वादिसादौ विषयितया रूपत्ववतो श्नानादेः समवायेनाभावस्य पृथिव्यामपि सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्त्या प्रतियोगिताव-च्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तादशपरम्परासंबन्धावच्छित्रावच्छेदकताविरहस्य साध्यतावच्छेदकेऽक्षतत्वाजा-व्याप्तिरिति भावः । नतु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदोपगमो नोचितः उक्तरीला च्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकिमित्येव लक्षणघटकिमित्यपि चदन्ति । हेत्विधकरणं च हेतुता-वच्छेदकिविशिष्टाधिकरणं वाच्यम् । तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्व-विशिष्टसच्चादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रति-योगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन

दिनकरी।

पूर्वोक्तरीत्या निर्वाहे तत्र साध्यतावच्छेद्कतावच्छेद्कधर्मिकप्रतियोगितावच्छेद्कतानवच्छेद्कत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं नोचितं
कारणतावच्छेद्कगौरवात् । नच पूर्वोक्तरीत्या जातिमानित्येवानुमितिः स्थान्नतु जातिमद्वानित्याकारिकेति वाच्यम् । पृथिवीत्वाविहेतुके जातिमानित्येवानुमित्याकारो जातिमद्वानित्याकारस्तु तद्यकित्वहेतुके इत्यदोषादित्यपि वद्नतीत्यनेनास्वरसः सूचितः ।
गुद्धसत्ताधिकरणेति । नच विशिष्टनिक्तिपताधिकरणतायाः
हेतुतावच्छेद्कसंबन्धत्वे कथं तेन संबन्धेन सत्ताधिकरणं

रामरुद्री।

व्याप्तेरेकशन्दामिलप्यमानत्वसंभवादित्यत आह—व्याप्तिश्वानस्येति । अर्थ भावः-कदाचिद्रुपत्वन्यूनवृत्तिजातिमानित्याकारिका कदाचिच तादशजातिमद्वा-नित्याकारिकानुमितिरिति सर्वानुभवसिद्धं, तच कारणवैलक्षण्यं विना न संभव-तीति यदा तादशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतया भानं तदा तादशानुमितौ परम्परयानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मिकं ज्ञानं कारणम्, यदा त ताद-शजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन भानं तदा तादशानुमितौ साध्यता-वच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वज्ञानं कारणमिति व्याप्तिज्ञानकारणतामेद एव पर्यवसानं एवंच मूळे साध्यसाधनमेदेनेत्यस्य साध्य-तावच्छेदकसाधनतावच्छेदकभेदेनेखेवार्थं इति ध्येयम् । जातिमानित्येवेति । वृह्मिमानित्यायन्त्रितौ यद्धिमिकमनवच्छेदकत्वज्ञानं तस्यैव विधेयतावच्छेदकतया भाननियमादिति भावः । इष्टापत्त्या समाघत्ते —पृथिवीत्वादीति । नन्वेवं ह्मप्तन्यनवृत्तिजातिमद्वानिसाकारानुमितेः तन्मतेऽपलापापत्तिरिसत भाह-जातिमद्वानिति । तद्यक्तित्वेति । नीलघटादिनिष्ठतद्यक्तित्वादेर्हेतत्वे तद्यक्तिनिष्ठामावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य नीलत्वादिजातौ बाधितत्वादिति भावः । नतु मूळे द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादिसत्राव्यास्यमिधानमसङ्गतम् सम-वायस्य हेततावच्छेदकसंबन्धत्वे तेन संबन्धेन सत्ताऽभिन्नविशिष्टसत्तायाः

हेत्वधिकरणं बोध्यम् । तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयव-निष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि वह्वेर्नाव्याप्तिः। अभावश्र प्रतियोगि-व्यधिकरणो बोध्यः । तेन कपिसंयोगी एतद्वश्चत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेनैतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि कपि-संयोगस्य नाव्याप्तिः। नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रति-

दिनकरी।

गुणः समवायस्य तथात्वे तु द्रव्यत्वे साध्ये विशिष्टसत्ताया व्यभि-चारित्वात्तत्राव्याप्त्यभिधानमसङ्गतमिति वाच्यम् । साध्याभाववद्वत्ति-तावच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्यैद व्यभिचारपदार्थतया शुद्धसमवाय-संबन्धस्य हेतुतावच्छेद्कसंबन्धत्वेऽपि विशिष्टसत्त्वस्य हेतोव्यंभि-चारित्वाभावात् नाव्याप्तिरिति । नच हेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्व-विशिष्टसत्त्वस्य गुणे सत्त्वादेवं विवक्षणेऽपि कथमव्याप्तिपरिहार इति वाच्यम् । हेतुतावच्छेद्कावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य विवक्षि-तत्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्य गुणनिष्ठाविकरणतानिक्वपिताधेयतानवच्छेद-कतया तदवच्छित्रनिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणेऽभावादिति । तथैव तद्वस्यैव । तस्यैव वृक्ष इति । अधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपग-मादिति भावः । प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरण-रामरुद्धी ।

साध्यामाववति गुणे सत्त्वेन व्यभिचारितयाऽलक्ष्यत्वात् । यदिच विशिष्टसत्ता-रवावच्छिन्नाधिकरणतेव हेतुतावच्छेदकसंबन्धः तेन च गुणावृत्तिस्वं तस्या इति लक्ष्यत्वम्। नचैवं तेन संबन्धेन सत्तामात्रस्य हेतुताऽस्त तेन संबन्धेन विशिष्ट-सत्त्वस्य हेतुत्वे व्यर्थविशेषणतापत्तिरिति वाच्यम् । श्रद्धसत्ताप्रतियोगित्वस्य विशिष्टसत्ताथिकरणतायामनङ्गीकारादित्युच्यते, तदा हेतुतावच्छेदकसंबन्धनि-वेशेनैवाव्याप्तिपरिहाराद्धेतुतावच्छेदकधर्मनिवेशो विफल इत्याशङ्का समवाय एव हेतुताया अवच्छेदकसंबन्धः तेन संबन्धेन साध्याभाववद्दृत्तित्वं नालक्ष्यताप्रयो-जको व्यभिचारः । किंत्र साध्याभावविज्ञालिपततत्संबन्धाविच्छन्नाधेयतावच्छेदः कहेततावच्छेदकवत्त्वमेव तथा। तथाच न व्यभिचारित्वं विशिष्टसत्त्वस्येति समाधते—नचेत्यादि । नच हेत्तावच्छेदकविशिष्टेति । हेत्तावच्छे-दकीभूतविशिष्टसत्तात्वविशिष्टा सत्तैव तद्धिकरणं गुणोऽपीति भावः। प्रदर्शि-तान्याप्तौ पूर्वोक्ताव्याप्तिमेदामावेन तथैवेखस्य साहर्यार्थकता न घटत इखत भाह-तद्वस्यविति । तथाचेति । वस्तुतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हेता- योग्यनिषकरणवृत्तित्वं तदा तथैवाच्याप्तिः, प्रतियोगिनः किप-संयोगस्यानिषकरणे गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्थैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सन्त्वात् । यदि तु प्रतियोग्यिषकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सन्त्वादित्यादावित्याप्तिः, सत्ताधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्त्वविशिष्टस्य विव-श्वितत्वात् । स्वप्रतियोग्यनिषकरणीभृतहेत्विषकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः। प्रतियोग्यनिषकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदका-विच्छनानिषकरणत्वं वाच्यम् । तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरि-त्यादौ जात्यिषकरणगुणादौ विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्तािष्ठ-करणत्वेऽपि न श्वतिः । अत्र साध्यतावच्छेदकसंवन्धेन प्रति-योग्यनिषकरणत्वं बोध्यं । तेन ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादौ सत्ता-धिकरणघटादेविषयतया ज्ञानािषकरणत्वेऽपि न श्वतिः। इत्थंच

वृत्तिभिन्नत्वम् । विविश्वितत्वादिति । प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन विविश्वितत्वादित्यर्थः । नन्वेवं हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य
वैयथ्यं सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताद्यभावस्य निकक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावाद्व्याप्तिविरहादत आह—स्वप्रतियोग्यनघिकरणेति । निष्कर्ष इति । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावेत्यन्तस्य निष्कर्षः । तथाच हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणबळादेव तादृशप्रतियोगिवयधिकरण्यळाभान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । सत्ताधिकरणत्वेऽपीति । तथाच विशिष्टसत्ताभावो न प्रतियोगिव्यधिकरणः अभावान्तरप्रतियोगितायाश्चानवच्छेदक्मेव विशिष्टसत्तात्विमत्यतिव्याप्तिः । न श्वतिः नातिव्याप्तिः ।
एवसमेऽपि । ननु प्रतियोगितावच्छेद्कसंबन्धेनैव प्रतियोग्यनधिकरणत्वमुच्यतां तावतापि ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादावनतिप्रसङ्गादित्यत

रामरुद्री । वेव विशेषणम् । तच प्रतियोग्यनिषकरणवृत्तित्वं, तद्विशिष्टहेत्विषकरणवृत्तित्वम-

भावविशेषणम् । तथाच क्राघवात्प्रतियोग्यनचिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभाव-

विद्यान धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे समवायेन विद्विविरहसच्वेऽपि न श्वतिः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकाविच्छनस्य यस्य
कस्यचित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्य वा यितिचित्प्रतियोगितावच्छेदकाविच्छनानधिकरणत्वं वा विविश्वतम् ।
आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृश्वत्वादित्यत्र तथैवाव्याप्तिः कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकाविच्छन्नो वृश्वावृत्तिकपिसंयोगोऽपि भवति तदनधिकरणं वृश्व इति । द्वितीये तु प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः सर्वस्थैवाभावस्य पूर्वश्वणवृत्तित्विवविव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः सर्वस्थैवाभावस्य पूर्वश्वणवृत्तित्विव-

दिनकरी।

आह— इत्थंचेति । साध्यतावच्छेद्कसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्विवक्षणे चेत्यर्थः । वृद्धिविरहस्त्तेऽपीति । तथा च प्रतियोगितावच्छेद्कसमवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेद्कसमवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेद्कत्वाद्धित्वस्थाव्याप्तिः । साध्यतावच्छेद्कसंबन्धावचिछन्नत्वेनाप्रिमप्रतियोगिताविशेषणे तु संबन्धद्धयप्रवेशेन गौरवमिति भावः । न श्रतिः नाव्याप्तिः । समवायेन वह्वथभावस्थ
साध्यतावच्छेद्कसंयोगेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणृवित्वाभावादिति भावः । तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेद्कावच्छिनसामान्यस्य । यित्किचिदिति । यित्किचिद्यप्रतियोगितावच्छेद्कं
तद्वच्छिन्नसामान्यस्य वेत्यर्थः । पूर्वश्चणृवृत्तित्वविशिष्टेति । पूर्वश्चणृवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तद्दिभावस्थेः ।
घटाभावाद्यिकरणेऽपि पूर्वश्चणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावादेरभावस्थेशिष्टस्य घटाभावादेरभावः स्वाभावस्य प्रतियोगी न घटाभावादे-

रामरुद्री।

विशेषणं वक्तुमुन्तितिमिति भागो मूलकारस्येति युक्तमुत्पश्यामः। गौरविमितीति । अय यत्र विहिप्रतियोगिकसंयोगेन वहेः साध्यता तत्र घटाभावादिनं प्रतियोगिव्यधिकरणः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिकाधिक-रणाप्रसिद्धेः। न च तत्तद्विह्यक्त्यभाव एव लक्षणघटकोऽस्त्विति वाच्यम्।

मान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वश्वणवृत्तित्वविश्विष्टसाभाः बात्मकप्रतियोग्यचिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यताः बच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रति-योगिव्यधिकरणामावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं । घटाभावे यो वह्वय-मावस्तस्य घटाभावात्मकत्या घटाभावस्य विह्वरिप प्रतियोगीः तद्धिकरणं च पर्वतादिरित्येवं क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरण-स्वाप्रसिद्धत्वात् । यदि घटाभावादौ वह्वयभावादिभिन्न इत्यु-च्यते तथापि धूमाभाववान् वह्वयभावादित्यादावन्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धः स्वरूपसंबन्धस्तेन सर्वस्वैवाभावस्य

दिनकरी।

रिति वाच्यम् । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेयोंऽभावस्तद्-भावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावरूपस्य घटाभावानितेरेकितया विशिष्टघटाभावप्रतियोगिनस्तस्य ग्रुद्धघटाभावप्रतियोगित्वात् तथाच प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्यासम्भव इति भावः । घटाभा-वात्मकतयेति । अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणानितिरक्तत्वा-विति भावः । इस्रावाविस्रादिना अभावसाध्यकसद्धेतुमात्रपरिम्रहः।

रामरुद्री।

क्ष्पवान्पृथिवीत्वादिखादौ विषयितया क्ष्पत्ववतोऽभावमादायाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिकत्विनिवेशस्यावश्यकतया तत्त्व्यक्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तरसंवन्धावच्छिकत्वाभावेन तस्य
लक्ष्णाघटकत्वात् । नच तृणादिजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिकामाव एव तथाविधः प्रसिद्ध्यतीति वाच्यम् । एवमपि तद्भूपप्रतियोगिकत्वविश्विष्टसमवायेन तद्भूपसाध्यकसद्धेतावगवेः साध्यस्यैव तेन संबन्धेनाधिकरणप्रसिद्धेरिति चेक । विशेबक्ष्पेण संसर्गतानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिक्षप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभृतयर्तिकचिद्यवस्ययुयोगिकत्वोभयाभावः तादश्यामाव एव हेलिधकरणे प्रतियोगिव्यधिकरण इति निवेवनीयम् । एवंच घटाभावादिरेव तादशः प्रसिध्यति । यार्किचिद्वटादिसंयोगे विक्षत्वावच्छिक्षप्रतियोगिकत्वपर्वतायनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वाद्
वह्यभावस्यापि हेलिधकरणे प्रतियोगिकत्वपर्वतायनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वाद
वह्यभावस्यापि हेलिधकरणे प्रतियोगिकत्वपर्वतायनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वाद
वह्यभावस्यापि हेलिधकरणे प्रतियोगिकत्वपर्वतायनुयोगिकत्वोभयाभावस्य ह्याप्यस्य । व्यभिचारिणि साध्यामावस्य छक्षणघटकत्वोपपत्त्रवे यर्तिकचित्यदम् । तेनायोगोङकं यर्तिकचित्यदेनोपादायोभयाभवाभावोपपत्तिकं

पूर्वश्वणवृत्तित्वविशिष्टसामावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्व-धिकरणस्थेति । तृतीये तु कपिसंयोगामाववानात्मत्वादि-त्यादावव्याप्तिः, तत्रात्मवृत्तिः कपिसंयोगामावामावः कपि-संयोगस्तस्य गुणत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेद्कं गुणसामान्या-मावत्वमपि तद्वच्छिनानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्थात्मन इति । मैचम् । याद्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिनानधिकर-णत्वं हेतुमतस्ताद्यप्रतियोगितावच्छेदकावस्य विवक्षितत्वात्।

दिनकरी।

सक्पसंबन्ध इति । अभावीयविशेषणते सर्थः । पूर्वक्षणवृत्तित्विविशिष्टसाभावेति । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं यत्सं घटाभावादि
तद्भावात्मके सर्थः । प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावानङ्गीकारादाह—कपीति । घटाभावीययार्दि चित्रप्रतियोगिताव च्छेद्कघटत्वावच्छिन्ना विकरणत्वस्य हेत्विषकरणे संभवान्न प्रतियोगिव्यिषकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धना व्याप्तिः संभवतीति भावः ।
घटत्वहेतुके यार्दि चित्रप्रतियोगिताव च्छेद्कगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्ना विकरणत्वं हेत्विषकरणस्य घटादेने संभवति उत्पत्तिका छेघटे गुणसामान्याभावसन्ताद्त आत्मपर्यन्ता नुधावनम् । दतीयविवक्षा नुसारेण समाधत्ते—याद्दशेति । याद्दशाः प्रतियोगिताया अवच्छेद्कावच्छिन्ना विष्ठा प्रतियोगिताया अवच्छेद्कावच्छिन्ना विष्ठा । विविश्वितत्वात् अप्रतियोगितावच्छेद्कताना अप्रत्वीस स्थाः । विवश्वितत्वात् अप्रतियोगि-

रामरुद्री।

क्षणघटकता साध्यामावस्यापीति ध्येयम् । एवं विशेषस्पेण संसर्गताभ्युपगमे यत्र विहत्तप्रतियोगिकसमवायेन विहत्तस्य साध्यतावच्छेद्कता तत्र हेतुसमा-नाधिकरणामावीयप्रतियोगितावच्छेद्कतायाः साध्यतावच्छेद्कताघटकसंबन्धा-विच्छलाया अप्रसिद्धाः अव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेद्कतायां साध्यतावच्छे-दकताघटकसंबन्धाविच्छलात्वं न निवेशनीयं, परंतुक्ताव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छे-दकताघटकसंबन्धाविच्छलावच्छेदकत्वीयस्वस्पसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वामावे विवक्षणीय इति विभावनीयम् । मूळे भिन्न इत्युच्यत इति । अन्यथा विहमति घटशून्यदेशे विह्विस्तिति घटवति विह्नशून्ये घटो नास्तिति प्रस्यस्य चापत्तेरिति भावः । तृतीयविवक्षेति । यत्विविद्यप्तियोगितावच्छेन

नतु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिन्यधिक-रणामावाप्रसिद्धिः हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधार-तया सर्वेषामेवामावानां साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन कालिक-विशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । अत्र केचित् महाका-लमेदविशिष्टघटामावस्तत्र प्रतियोगिन्यधिकरणः महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालसेदविशिष्टघटानाधारत्वात् महाकाले

दिनकरी।

गिपदेन विविधतत्वात् । किपसंयोगाभाववानात्मत्वादियादौ
गुणसामान्याभावत्वाविच्छन्नप्रतियोगिताया एव याद्दशप्रतियोगितापदेनोपादातुं शक्यतया तद्नवच्छेदकत्वस्य किपसंयोगान्भावत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । अत्रच यद्धमिविशिष्टानिध-करणत्वं हेत्विधकरणस्य तद्धमिन्नसाध्यतावच्छेदकाविच्छन्नसामान्नािषकरण्यस्य उद्योगित्रदेष्ट्रत्वसंभवेऽि यथा संनिवेशे न वैयर्थ्य-सिति भावः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनिषकरणत्व-विवश्वणेऽञ्याप्तिमाशक्कते—निवति । महाकालमेदविशिष्ट-घटाभाव इति । अभावीयविशेषणताघटितसामानािषकरण्य-संबन्धेन महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः। महाकाले महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः। महाकाले महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः। महाकाले महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः। महाकाले

रामरुद्री।

दकाविच्छनानिषकरणत्विवक्षानुसारेणेल्यः । अप्रतियोगिपदेनेति । इदं व यथाश्रुतमूलाभिप्रायेणोक्तम् । वस्तुतस्वादशप्रतियोगितानवच्छेदकस्वमेव साच्य-तावच्छेदके विवक्षणीयम् । अन्यथा विक्रमान्धूमादिखन्नैवान्याप्तेः पूर्वमुपदर्शि-तत्वादिति बोच्यम् । अन्नचेति । साच्यतावच्छेदकसंबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्न-वदन्यत्वं हेतुमतस्वदन्यसाच्यतावच्छेदकाविच्छन्नसामानािषकरण्यं व्याप्तिरि-स्वर्यः । नच प्रतियोगितानवच्छेदकानन्तधर्ममेदिनवेशे गौरवमिति बाच्यम् । गुरुधर्मस्यामावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते गुरुधर्मघटितकम्बुमीवादिमद्भेदस्या-प्यप्रसिद्धा साम्यादिति मावः । अभावीयविशेषणतेति । दैधिकविशेषणते-स्वर्यः । नत्वमावप्रतियोगिकविशेषणतेति तद्यः । तथासति कालिकविशेषणतेन स्वर्यः । नत्वमावप्रतियोगिकविशेषणतेति तद्यः । तथासति कालिकविशेषणताया स्वप्यमावप्रतियोगिकरवेन तद्यावृत्तरसंभवात् । एवमप्रेऽपि बोध्यम् । महाका-स्रमेदाभावादित्यर्थं इति । ननु दैशिकविशेषणतया महाकान्ने महाकान्न महाकालमेदामानात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगितानच्छेदकसंनन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभृतहेत्नधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संबन्धानच्छिन्नत्वयद्धर्मानच्छिन्नत्वोभयाभानस्तेन संनन्धेन तद्धर्मानच्छिनस्य तद्धेतुच्यापकत्वं बोध्यम् ।
इत्यंच कालो घटनान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसंबन्धेन
यटाभानप्रतियोगिनोऽपि घटसानधिकरणे हेत्वधिकरणे

विनक्री।

कालभेदाभावादित्यर्थः । सामानाधिकरण्यघटकीभूतिवशेषणिवशेघ्यसंबन्धाभ्यां यत्र विशेषणिवशेष्योभयसम्त्रं तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वोपगमादिति भावः । नतु महाकालमात्रष्टत्तिविशेषणतासंबन्धेन साध्यतायां महाकालान्यत्विविशिष्टघटाभावोऽपि न प्रतियोगिव्यधिकरणस्तत्र तेन संबन्धेन महाकालान्यत्विविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्धेरत आह—वस्तुत इति । अत्र प्रतियोगितावच्छेद्कसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितलक्षणकरणेऽपि
कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादावच्याप्तिस्तद्वस्थैव साध्यतावच्छेद्कसंबन्धावच्छिनतादशप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेरतः प्रतियोगिताधर्मकोभयाभावपर्यन्तातुधावनम् । समवायेन वह्नयभावप्रतियो-

रामरुद्री।

मेदासस्वेऽपि कालिकसंबन्धेन तत्र महाकालमेद्विशिष्टघटसस्वे बाधकाभावः तेन संबन्धेन तस्य जगदाधारत्वादिलाशङ्कायामाह—सामानाधिकरण्येति । विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकसंसर्गाभ्यामिल्यः । महाकाल-मात्रवृत्तीति । वशेषणविशेष्यप्रतियोगिकसंसर्गाभ्यामिल्यः । महाकाल-मात्रवृत्तीति । महाकाल-नुयोगिकविशेषणतया साध्यत्व इल्यः । अप्रसि-द्वेरिति । यद्यपि पूर्वोक्तोभयामावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे गगनामाव एव तत्रापि प्रसिच्यति तथापि गगनादेरपि कालिकसंबन्धेन महाकालहत्तित्व-मस्लेव, अन्यया पूर्ववृत्तिताघटितशब्दादिकारणत्वं गगनादौ न स्यात्, अवृति-त्वप्रवादस्तु कालिकदिकृतविशेषणतातिरिक्तसंसर्गेणावृत्तिलादेव । अतएव जगनामाश्रयो मत इति मूलमि सङ्गच्छत इति भावः । ननु प्रतियोगिताधर्मिको-भयामावघटितकक्षणमनर्थकम् प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिक-रण्यानवेशे समवायादिना घटाद्यमावस्येव प्रसिदिसंभवादिस्वाशक्का तथोक्ताविप

महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगि-तायां कालिकसंबन्धाविद्यक्षतत्वघटत्वाविद्यन्त्वोभयाभावस-स्वाकाव्याप्तिः। नतु प्रमेयविद्यमान्धूमादित्यादौ प्रमेयविद्यान्व विद्यक्षत्वसप्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन ।

दिनकरी।

गितायां विहत्वाविष्ठञ्जत्वसत्त्वात् संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेद्कसंयोगाविच्छज्जत्वस्य सत्त्वात् विह्नमान् धूमादि-त्यादावव्याप्तिवारणाय यत्संबन्धाविच्छज्जत्वयद्धर्माविच्छज्जत्वयोर्नि-वेशः । संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां धूमत्वाविच्छज्जत्वघिटतो-भयाभावसत्त्वाद्तिव्याप्तिवारणाय सामान्ये इति । अप्रसिद्धमिति ।

रामरुद्री।

समवायेन वह्नधभावमादायाव्याप्तिवारणायोत्तरत्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छे-दकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यावर्यंनिवेशनीयत्या समवायेन घटायभावीयताहराप्र-तियोगित्वाप्रसिद्धाऽव्याप्तितादवस्थ्यादिति समाधत्ते—अत्रेति । एकैकाभाव-निवेशेऽव्याप्तिप्रदर्शनेनोभयाभावनिवेशं सार्यंकयति—समवायेनेति । सामा-न्यपदमतिव्याप्तिवारकतया सार्थकयति—संयोगेनेति । इदि निधायेति । तथाचैतस्यार्थस्यानुक्तलादेवैतद्रथस् वनाय संक्षेप इत्युक्तमिति भावः । नन्वव-च्छेदकत्वमवगाइत एव कम्बुग्रीवादिमाचास्तीति प्रतीतिः, किंतु तच खरूपसंब-न्धरूपं किलनतिरिकानृत्तित्वं, तदपि न प्रतियोगितावच्छेदकशून्यानृत्तित्वं, तथा-सति गुणे सत्तानास्तीति प्रतीत्यापत्तेः, गुणे विशिष्टसत्तामावसत्त्वात्, विशिष्टस-त्तात्वग्रन्ये सत्तात्वस्यावृत्तित्वात्, अपि त स्वाविच्छन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियो-मितावच्छेदककत्वमेव तथात्वम् । सत्तात्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वस्य विशि-ष्टसत्तात्वे विरहादेव न गुणे सत्ता नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः । नापि घटवति कम्बुग्री-बादिमान्नास्तीतिप्रतीत्थापत्तिः । घटविन्नष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य कम्बुप्री-वादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकत्वादिति । नच कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छि-ष्रव्यापकतावंच्छदेकत्वं तदवच्छित्रसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-मेव वाच्यम्, तथाचाप्रसिद्धितादवस्थ्यम्, घटसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-वच्छेदकत्वत्वापेक्षया कम्बुप्रीवादिमत्त्वावच्छित्रविष्ठामावप्रतियोगितावच्छेदक-त्वत्वस्य गुरुत्वेन तद्वच्छिन्नाभावाप्रसिद्धा तद्वटितोकावच्छेदकताया असंभद इति वाच्यम् । कम्बुत्रीवादिमत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यसत्त-द्भेदकृटसैव व्यापकतावच्छेदकत्वेनोपगन्तव्यलात्तस्य च प्रसिद्धत्वादिति चेन्मै-वम् । घटो नास्तीति प्रतीला हि घटत्वादेः लह्पसंवन्धह्पमवच्छेदकृतं सिध्य-तीति वक्तव्यम् । तत्र च नवर्यामावे घटस्य घटत्वाविद्यञ्चत्रतियोगिताकत्व-

सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति । स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमस्वावच्छिनप्र-तियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्त्रीकारा-दिति संक्षेपः ॥ ६९ ॥

पक्षवृत्तितमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह—सिषाधयिषयेति ।

तथाचाव्याप्तिरिति भावः । यदिच कम्बुप्रीवादिमान्नास्तीयादौ कम्बुप्रीवादिमत्प्रतियोगिताकामाव एव विषयो नतु कम्बुप्रीवादि-मत्त्वे तत्प्रतियोतावच्छेद्कत्वमपीत्युच्यते तदा यत्किचिद्धटवत्यपि कम्बुप्रीवादिमान्नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति हृदि निधाय संक्षेप इति ॥६९॥ मूळे पक्षतानिरूपणे सङ्गतेरप्रदर्शनात् तां प्रदर्श-यति—पश्चवृत्तित्वमित्यत्रेति । तथाच प्रकृतस्य परामर्शस्य घट-

रामरुद्री।

संबन्धेनान्वयात्तादशप्रतीत्या घटत्वादेरवच्छेदकत्वावगाहनाद्यथा तादशप्रतीतिः घटत्वादेरवच्छेदकत्वे मानं तथा कम्बुश्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीखा कम्बुश्रीवादि-मत्त्वे निरुक्तावच्छेदकःवानवगाहनात्कथं तस्य तादशावच्छेदकःवं तत्प्रतीतिगोचर इति घटो नास्तीतिनदियमपि खरूपसंबन्धरूपमेवावच्छेदकत्वं कम्बुप्रीवादिमत्त्वे-ऽवगाहत इति तद्वलाद्वरुरिप भवत्यवच्छेदकः प्रतियोगिताया इति प्रन्यकृता-त्पर्योत् । न च गुरुधमें खरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य बाधादुक्तप्रतीतौ खाव-च्छित्रव्यापकतावच्छेदकावच्छित्रप्रतियोगितासंबन्धेनैव प्रतियोगिनोऽभावे अन्व-योभ्युपेयते घटो नास्तीत्यादौ तु लाघनाद्धटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनैव घटादेरन्वयोऽभ्युपगन्तुमुचितइति वाच्यम् । समानाकारकप्रतीत्योरेकत्र प्रति-योग्यंशे प्रकारीभृतवर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमपरत्र तादशवर्माव-च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकघर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमिति कल्पनस्या-नुचितत्वेन लाघबादुभयत्रैव प्रतियोगिविशेषणीभृतधर्माविच्छन्नप्रतियोगितासंस-र्गावगाहिताकस्पनस्येव उचितत्वेन गुरुषर्मस्य नावच्छेदकत्वमित्यत्रैव प्रमाणदी-र्कभ्यं प्रतीखनुरोधेनैव अवच्छेदकतासिद्धेरूपगन्तव्यत्वादिति च्येयम् । ननु प्रति-बोगितः धर्भिकोभयाभाव घटितलक्षणे गुरुधर्मीव च्छित्रसाध्यकात्याह्याक्षद्वैव न संमवति गुरुधर्मस्य साध्यतावच्छेदकताया असंमवादिति कथमेतदिति चेश । सरूपसंबन्धरूपावच्छेदकताया एव गुरुधमें प्राचीनैरनश्चीकारात साध्यतावच्छेदक-ताया विषयताविशेषरूपत्वेन गुरुधर्मस्यापि तत्संभवादिति हृदयम् ॥ ६९ ॥

सिषाधियशिवरहिविशिष्टसिद्ध्यभावः पश्चता, तद्वान् पश्च इत्यर्थः । सिषाधियशामात्रं न पश्चता, विनापि सिषाधियशं धनगर्जितेन मेधानुमानात् । अतएव साध्यसंदेहोऽपि न पश्चता, विनापि साध्यसंदेहं तदनुमानात् । सिद्धौ सत्या-मपि सिषाधियशासन्वेऽनुमितिभैवत्येव । अतः सिषाधियश-विरहिविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम् । तथाच यत्र सिद्धिर्नासि

कतया पक्षधर्मत्वमि प्रकृतं तदुपपाद्कत्वरूपोपोद्धातसङ्गत्या पक्ष-बानिरूपणं। व्याप्तिनिरूपितैककार्यकारित्वमेव सङ्गतिरिति बोध्यम्। भूले पक्षतालक्षणस्य स्पष्टतयाऽनुक्तेः पक्षतालक्षणं स्वातद्रयेण प्रदर्श-यन् मूलार्थमाह—सिषाध्यिषाविरहेति । धनगर्जितेन मेघानुमि-तिस्थलेऽव्याप्त्या सिषाध्यिषामात्रस्य पक्षतात्वं निषेध्यति— सिषाध्यिषामात्रं न पक्षतेति । मेघानुमानात् मेघानुमितेः। अतएव वक्ष्यमाणदूषणादेव । सिषाध्यिषाविरहरूपविशेषणस्य प्रयोजनमाह—सिद्धौ सत्यामिति । अत इति । तत्रानुमिति-

रामरुद्री।

पक्षवृत्तित्वमिखत्रेवीति मूछे किमित्युत्तरं इतीति पूरणीयम् । तथाच पक्षवृत्तिः त्वघटकं पक्षत्वं मिखज्ञासाविषय इतिहेतोस्तत्पक्षत्वमाहेखर्यः । नन्वेतावता का सक्षतिः प्रदर्शितेखाश्चद्धायामाह—तथाचित । नन्न परामश्चितस्पणानन्तरं पक्षतानिह्पण मवत्पोद्धातसङ्कतिः व्याप्तिनिह्पणाव्यवहितोत्तरं पक्षतानिह्पण का सक्षतिरखत आह्—व्याप्तिनिह्पपितेत्यादि । पक्तकार्यकारित्वं एककार्यप्रयोजकलम् । प्रयोजकलं च कारणकारणतावच्छेदकसाधारणम् । तेनानुमितौ पक्षतायाः कारणत्वेपि व्याप्तेऽविषयविषया कारणतावच्छेदकसाधारणम् । तेनानुमितौ पक्षतायाः कारणत्वेपि व्याप्तेऽविषयविषया कारणतावच्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः । अत्याप्य सद्धेतुनिह्पणानन्तरं हेत्वाभासनिह्पणेप्येऽककार्यकारित्वसङ्गतिप्रदर्शनं ग्रीधितिकृतां सङ्गच्छते खोक्तसद्धेतोः परामश्चेनानुमितेर्जननात् परोक्तप्रतिहेतो-व्याप्तिनिह्पतासङ्गतिर्मव्येव तदिभानानन्तराभिषानप्रयोजकिष्णतासङ्गतिर्मव्येव तदिभानानन्तराभिषानप्रयोजकिष्णतासङ्गतिर्मव्येव तदिभानानन्तराभिषानप्रयोजकिष्णतासङ्गतिव्येव तदिभानानन्तराभिषानप्रयोजकिष्णतासङ्गतिव्यवस्येव तिकृषितत्तसङ्गतित्वाद्य व्याप्तिनिह्पणानन्तरमय्येकपरामशिविष्यत्वस्य पक्षत्वानिह्पणानन्तरं परामश्चेष्य कारणताव्यवस्थापने वीधित्युकानुमितिः कक्षणोपोद्धातस्य पक्षतानिह्पणानन्तरं परामश्चेत्र कारणताव्यवस्थापने वीधित्युकानुमितिः कक्षणोपोद्धातस्य पक्षतानिह्पपत्तसङ्गतित्वसुत्ति।

तत्र सिषाधियषायां सत्यामसत्यामि पश्चता । यत्र सिषाध-यिषास्ति तत्र सिद्धी सत्यामसत्यामि पश्चता । यत्र सिद्धि-रस्ति सिषाधियेषा च नास्ति तत्र न पश्चता, सिषाधियेषावि-रहिविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । नतु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिः ततः सिषाधियेषा तत्र सिषाधियेषाकाले परामर्शनाशानातु-मितिः, यत्र सिद्धिपरामर्शिसषाधियेषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिषाधियेषाकाले सिद्धेनीशात्त्रतिवन्धकामावादेवातुमितिः, यत्र सिषाधियेषासिद्धिपरामर्शीखत्र परामर्शकाले सिषाधिय-

दिनकरी।

निर्वाह् कपश्चतासिद्धार्थमिति भावः । तत्र सिषाघिषायां सत्यामसत्यामपीति । स्यास्त्रभयाभावत्रयुक्तस्यास्यां विशेष्या-भावमात्रप्रयुक्तस्योक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । सिद्धौ सत्यामसत्यां चेति । स्यां विशेषणाभावमात्रप्रयुक्तस्यास्यां त्भयाभावप्रयुक्तस्य विशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । सिद्धौ सत्त्वादिति भावः । सिद्धौ सत्त्वादिति । सिद्धौः सत्त्वेन तद्भावक्तपपश्चताया अभावादिति भावः । सिषाधयिषाविरहवेशिष्टां च सिद्धावेककाळावच्छेदैनैकात्म-वृत्तित्वम् । तेन सिषाधयिषाकाळीनसिद्धौः काळिकसंबन्धेन सिषाध्याधावरह्वितियक्षणे । स्वतः । परामर्शक्तपकारणसत्वे सिद्धिक्तपविरोधिसत्त्वे यद्यनुमित्सा स्यात्तद्दा तस्याः चत्तेजकत्वं वाच्यं नवैतत्संभवतीत्याश्च हते — ननु यत्रेति । परामर्शनन्तरं परामर्शक्तियक्षणे । ततः सिद्धुत्यतिद्वितीयक्षणे । कृमेण

रामरुद्री।

स्पष्टतयेति । सिपाधयिषाविरहिविश्वष्टसिख्यभावो यत्र स पक्ष इत्युक्तावय्य-श्रीताहशाभावः पक्षवेति लाभसंभवात्त्पष्टतयेत्युक्तम् । अन्यास्यापत्त्येति । पन्ने पक्षताभावापत्त्येत्यर्थः । नच सिषाधयिषाविरहिविश्वष्टसिद्धेः समवायेन पुरुषे सत्त्वेऽपि पन्ने तदभावसत्त्वात्पक्षतापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतासंबन्धेन वर्वत इति तदर्थात् । अत इतीति । चतुर्थ्यन्तात्तिरिति भावः । एककालेति । एकक्षणेत्यर्थः । तेन न स्थूलकालमादायातिप्रसङ्गः । विरोधिसत्त्वे प्रतिबन्ध्वस्वस्ते । अनुमित्सा स्यात् अनुमित्सा वर्तेतेत्यर्थः । अन्यया परामर्था-भावेऽनुमितेरेवानुत्यत्या सिषाधिषाया उत्तेजकत्वकरुपने बीजाभावादप्रतिबन्धः वैव नास्ति, एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिपाधिया, योग्यविश्चगुणानां योगपद्यनिषेधात्, तत्कथं सिपाधियाविरहिविशिष्टत्वं सिद्धिविशेषणिमिति चेन । यत्र विद्विच्याप्यधूमवान् पर्वतो विद्धमानिति प्रत्यक्षं सरणं वा ततः सिषा-धिया तत्र पक्षतासंपत्तये तिद्धशेषणस्यावश्यकत्वात् । इतंतु बोध्यम्—यादशयादशसिषाधियषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यिश्वङ्गका-

दिनकरी।

अन्यवधानेन । एवमन्यत्रापीति । यत्र परामर्शसिषाधयिषा-सिद्धयः क्रमेण मवन्ति, एवं सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शाः, एवं सिषाधयिषापरामर्शसिद्धयश्चेत्यर्थः । सिद्धिकाले परामर्शकाले चेति । सिद्धिपरामर्शोभयक्षण इत्यर्थः । कथिमिति । किमर्थ-मित्यर्थः । इति प्रत्यक्षमिति । अनुमितीष्टसाधनताविषयकमिति शेषः । प्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमनुमितीष्टसाधनताधीस्त्रीकारे इच्छा-सामग्या प्रतिबन्धात् प्रत्यक्षमेव न स्यात् । यादश्यादशेति । घटानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेऽपि पर्वतो विह्नमानिति सिद्धसत्त्वे बिह्नमानित्यनुमित्युत्पत्तेः पर्वतो बिह्नमानिति सिद्धिसत्त्वेपि तिव्छा-बळात्तादशानुमित्यापत्तिरत उक्तं—सिद्धिसत्त्व इति । इदं चोत्तेज-केच्छादिव्यक्तेः परिचायकम् । उत्तेजकत्वं तु तत्त्वव्यक्तित्वेनैवेति

रामरुद्री।

न्धकसत्त्वे कार्योत्पादार्थमेवोत्तेजकस्य कल्पनीत्वात् सिद्धसत्त्वे प्रतिबन्धकान्
भावादेव कार्योत्पादसंभवेनोत्तेजकस्येवानपेक्षितत्वात् सिषाधयिषाऽभावे धर्मिणोऽसत्त्वेन कस्योत्तेजकत्वं कल्पनीयमिति भावः । सिद्धिमात्रकाळे परामर्थमात्रकाळे च सिषाधयिषायाः संभवात्तिदिकाळ इस्यादिमूळमसङ्गतमतो व्याच्छे—
सिद्धीति । नजु विह्वव्याप्यधूमवान् पवंतो विह्मानिति प्रत्यक्षानन्तरं सिषाधयिषैव न संभवति इष्टसाधनताङ्गानाभावात् उपायेच्छांप्रति इष्टसाधनताङ्गानस्य
हेतुत्वादिष्टसाधनताङ्गानस्य तादद्यप्रत्यक्षात्पूर्वमेवोपगमे प्रत्यक्षमेव न संभवति
बच्चदिच्छासामध्या प्रतिबन्धात् प्रत्यक्षानन्तरं ततुपगमे सिषाधयिषाक्षणे प्रत्यकामेव न तिष्ठतीत्याश्रद्धानिरासाय शेषं प्रयति—अजुमितिरत्यन्तं तत्तव्यक्तित्वेव
विद्याच्यक्तिमिति । यद्यदिच्छासत्त्वे सिद्धसत्त्वे अजुमितिरित्यन्तं तत्तव्यक्तित्वेव
विद्याच्यक्तिमिता इग्नसंपादकमित्यरंः । तत्तव्यक्तित्वेवेवकारेणानुमिति-

जुमितिस्तादशतादशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तिष्ठ-इकानुमितौ पक्षता । तेन सिद्धिपरामर्श्वसच्चे यर्तिकचित् झानं जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः। वह्विच्याप्यधूमवान् पर्वतो

दिनकरी।

बोध्यम् । तेन तत्तदिच्छाया उत्तेजकत्वेन । यिंकचित् ज्ञानमिय-स्येतदुत्तरकालीनिमसादिः । खन्यथा यिंकचित् ज्ञानस्य सर्वदा सिद्धत्वेन तद्र्पेणेच्छाविरहात् । नानुमितिरिति । नानुमित्याप-तिरिसर्थः । तदिच्छायास्तद्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वानभ्युपगमादिवि भावः । नच यिंकचित् ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धि-सत्त्वेत्यनुमितिभवत्येवेति वाच्यम् । अनुमितिसामप्रीसत्त्वे आत्मा-दिविषयकयिंकचिन्मानसादिसामप्रीसत्त्वनियमेन यिंकचिन्मानसादिसामप्रीसत्त्वनियमेन यिंकचिन्मानसायुत्पत्त्येव तादृशेच्छाविषयसिद्धेः तत्रानुमित्युत्पत्ताविष्टापत्त्य-संभवात् । नन्वनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनानुगतरूपेणेवोत्तेजकत्वं वाच्यं तावतेव यिंकचित् ज्ञानं जायतामितीच्छावारणसंभवात्रतु तत्त-द्यक्तिवेनोत्तेजकत्वं करूषं गौरवादित्यत आह—चिद्विच्याप्येति । प्रत्यक्षातिरक्तं ज्ञानमित्यस्य शाब्दसामप्रयसत्त्वे इत्यादिः । शाब्द-

रामरुद्री।

रिखन्तभागस्थोत्तेजकतावच्छेदककोटिप्रवेशो व्यवच्छियते । नतु यर्ल्किचिण्झानं जायतामितीच्छेव न संभवति सिद्धे वस्तुनि इच्छानुत्पत्तेर्थित्कचिण्झानस्य सिद्धत्वात् । नच सिद्धेऽपि सिद्धत्वेनाझानद्शायामिच्छादर्शनाचानुपपत्तिरित् वाच्यम् । सिद्धत्वज्ञानाभावेऽप्युत्पज्ञज्ञानादिव्यक्ताविच्छानुत्पत्त्या इानादिव्य तिरिक्तस्थलएव सिद्धत्वज्ञानं प्रतिवन्धकं ज्ञानादौ तु सिद्धमात्रं विरोधीित सिद्धान्तात् । अतप्वोकं सिद्धे इच्छाविरहादिति तत्र तत्र प्रन्यकृद्धिरिखतं व्याचछे—पतदुत्तरकालीनसित्यादि । अतुसितिसामग्रीसत्त्व इति अनुसितिसामग्र्यभावे तादशेच्छावळादनुसिताविष्टापत्तिरेव न संभवति । तत्तत्त परामशादिसत्त्वेनात्मनो मानससामग्रीसत्त्वेन तादशमानसोत्पत्त्यापीच्छाया विष्यसिद्धस्य अनुसित्युत्पादासंभवाद्यादशेच्छाया अनुसिति विना न विषयसिद्धस्य दशेच्छाया एवोत्तेजकत्वोपगमादिति भावः । नतु विद्ययापधूमवान्पर्वे विद्यापापधूमवान्तरं वहेः प्रत्यक्षातिरिकं ज्ञानं वायतामितीच्छावकेन वं वानुमितिः संभवति विद्वविषयकशाब्दबोधेनापि तादशेच्छाविषयसिद्धसंभवां स्याश्चानिरास्य पूर्यित—शाब्दसामग्र्यसत्त्व इत्यादिरिति । तथा

बिह्मानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामिती-च्छायां तु भवत्येव । एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन विह्नमतु-मितुयामितीच्छायामपि नातुमितिः । सिषाधयिषाविरहकाले याद्यसिद्धिसत्त्वे नातुमितिस्ताद्यी सिद्धिविंशिष्येव तत्त्दतुमि-

दिनकरी।

सामग्रीसत्त्वे शाब्द्बोधेनैवेच्छाविषयसिद्धसंभवात् । भवत्येवेत्यतुमितिरित्यनेन संबध्यते । तथा चातुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे
तत्रातुमितिर्न स्थादिति भावः । तिष्ठक्कत्वप्रवेशस्य फलमाह—
एवमित्यादिना । नातुमितिरिति । इच्छायासत्तव्यक्तित्वेनोत्तेजकत्तया तिवच्छान्यकेरनुत्तेजकत्वादिति भावः । इदं तु बोध्यम्—
पर्वते वह्वयनुमितिर्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानां पर्वतत्वावच्छिन्नोहेइयकत्वप्रकारतानिरूपितविहिविधेयकत्वप्रकारताशास्यनुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगतरूपेणेवोत्तेजकत्वं, प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामित्याद्यनतुगतेच्छानां तु तत्तव्यक्तित्वेन, नतु सक्छेच्छानां तत्तव्यक्तित्वेन
गाँरवादिति । सिषाधियषाकाछे पर्वतो वहिमानिति सिद्धिसन्वेऽपि पर्वतो वहिमानित्यनुमित्युत्पत्तेस्तादृशसिद्धेनं तादशानुमिति-

रामरुद्री।

त्दानीं बहेः शाब्दासंभवेनानुमिखंवेच्छाया विषयसिद्धिभवतीत्यभिप्रायः। तदि-च्छाव्यक्तेरिति । धूमपरामर्शकालीनाया आलोकेन बहिमनुमिनुयामितीच्छान्यक्तेरिख्यः। अनुत्तेजकत्वादिति । पर्वतत्वावच्छिकोद्देयकविहत्वावच्छिक्वविधेयकधूमत्वावच्छिक्वलक्षकानुमितिप्रतिवन्धकताया अनुत्तेजकत्वादिख्यः। वादशप्रतिवन्धकतानिरूपितावच्छेदकतावदमावाप्रतियोगित्वादिति यावत्। अनुप्तितिगोचरेच्छात्वेनेति । अनुमितित्वावच्छिक्वविधेयकत्युक्तौ पर्वतोद्देय-कविविधेयकज्ञानं मे जायतामिखादीच्छानामसंप्रद्वापत्तिति तत्परिख्यागः। नवैतादशेच्छाया उत्तेजकत्वेऽपि सिद्धसत्त्वे पर्वतोद्देयकविविधेयकप्रसक्षादिसामग्रीकाछेपि तादशेच्छावळात्तादशानुमित्यापत्तिति वाच्यम्। प्रस्यक्षे उद्देय-विधेयत्वयोरप्रामाणिकत्वात्। नवैवमनुमितिगोचरत्विनिशेष्ठप्रस्थक्षे जायतामिति विसंवादीच्छावळादनुमित्यापत्तिति वाच्यम्। प्रस्यक्षे जद्देय-व्यापातिति विसंवादीच्छावळादनुमित्यापत्तिवारणाय तदावद्यकत्वात् । नवैन-वस्पपि शाब्दवोधेप्युद्देशकत्वविधेयकत्वयोरक्षीकारात्तादशेच्छावळात्तादश्वीन्यस्यपित्ति वाच्यम् । पर्वतो विक्रमानिति सिः स॰ २७

रामरुद्री।

शाब्दबोधे पर्वते बहिमतएव तादीत्स्येन प्रकारतया पर्वतत्वावच्छित्रोहेर्यतानि-स्पितवहित्वावच्छित्रविधेयतायास्तत्रासन्तात् तादृशवहिविधेयताकत्वप्रकारता-शाल्यन्तमितिविषयकेच्छात्वेनैवोत्तेजकतायाः खीकरणीयत्वात् । अथैवमपि पर्वते बहिमतस्तादात्म्येन साध्यतायां पर्वते बहिमद्विषेयकशान्दसामग्रीदशायां सिद्धि-सत्त्वेपि पर्वतत्वावच्छित्रोह्२यतानिरूपितवहिमत्त्वावच्छित्रविधेयताशाळिज्ञानं जा-यतामितीच्छाबलात्पर्वतोद्देश्यकवहिविधेयकानुमित्यापत्तिरिति चेन् । शान्दबोधे-प्युद्देश्यताविधेयतयोरुपगमे एतादृशेच्छानामपि बह्निविधेयकानुमितिस्थले तत्त-बक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः खीकरणीयत्वाक्षघूपायसंभवस्थछे एव गौरवस्य खीकर्तु-मनुचितत्वात् । वस्तुतस्तु शान्दवोधे विधेयत्वादिकमप्रामाणिकमेव । अनुमितावेव तद्जीकार आवश्यकः, अन्यथा पर्वतो विह्नमानिखनुमितितात्पर्येण पर्वतमनुमि-नोमीत्यादिप्रयोगापत्तः, अनुमितेर्विधेयत्वादिमत्त्व एवान्यत्र द्वितीयाया विषयित्वा-र्थकत्वेप्यनुमित्यर्थकघातुसमभिन्याहारे विधेयत्वस्य हितीयार्थतामुद्देशत्वस्य सप्त-म्यर्थतामुपगम्य तादशप्रयोगवारणसंभवात् । नच प्रकारित्वमेव तत्र द्वितीयार्थोस्त तावतापि पर्वतमनुमिनोमीतिप्रयोगवारणसंभवादिति वाच्यम्। तथापि पर्वतत्वम-नुमिनोमीत्यादिप्रतीत्यापत्तः। अतएवोक्तं गदाधरभद्वाचार्येरनुमित्यर्थकधातुयोगे वि-धेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थं इति। शान्दार्थकधातुयोगे तु विषयित्वस्य द्वितीया-र्थत्वेपि न क्षतिः। पर्वतं शूणोमीतिप्रयोग इष्टापत्तेः सप्तम्यास्त्वनुमिखर्थकथातुभि-श्रधातुयोगे सर्वत्र विशेष्यत्वमेवार्थः । यदि चैवं सित पर्वतं पर्वतं रागोमीति प्रयो-गापत्तिः पर्वतविशेष्यकशाब्दस्यापि पर्वतविषयकलादिति विभाव्यते तदा सप्तम्य-न्तपदसमभिव्याहारस्थले तादारम्यातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रकारितैव द्वितीयार्थोस्त अतिरिक्तान्तोपादानात्पर्वते विह्नमन्तं शृणोमीति न प्रयोग इति ध्येयम्। अथैवमपि धूमपरामर्शमात्रदशायां पर्वतोद्देशयतानिरूपितवहिविधेयताकालोकलिङ्गकानुमिति-र्जायतामितीच्छाबलाद्भूमलिङ्गकवह्वयनुमिलापत्तिः ताहरोच्छाया अपि ताहरासाध्य-विधेयकत्वप्रकारकत्वाद्नुमितिविषयकत्वाच । नच किंचिल्लिक्ककत्वाप्रकारकत्वमपी-च्छाविशेषणं देयमतो न तादृशेच्छाबलादुकानुमिखापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति तादशबिबिधेयताकधूमलिङ्गकानुमितिजीयतामितीच्छासत्त्वेऽपि धूमलिङ्गकबह्य-नुमितिर्न स्यात्। नच तद्धमीवच्छित्रलिङ्गकानुमितौ तद्न्यधर्मावच्छित्रलिङ्गकत्वा-प्रकारिकैवेच्छोत्तेजिका वाच्येति धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायाः संप्रहो भिचलिङ्गक-त्वप्रकारकेच्छाया वारणं च संभवतीति वाच्यम् । एवमपि तादशविविधेयताका धूमलिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिथ जायतामितीच्छावलाद् मलिङ्गकानुमि-तरशक्योपपादनत्वादिति चेत् । मैवम् । तद्धर्मावच्छित्रकानुमितौ निरुक्तविड-विधयकत्वप्रकारतानिरूपिततद्धर्मान्यधर्माविच्छन्नलिङ्गकत्वप्रकारकत्वानिरूपितातु-

१ निपातातिरिक्तनामार्थयोः कियातादृशमातिपदिकार्थयोश्य साक्षाद्भेदसंबन्धेना-न्वयस्यान्युत्पन्नत्वमिति नियमादिति मानः.

तिप्रतिबन्धिका वक्तव्या । तेन पर्वतस्तेजस्ती पाषाणमयो विद्यमानिति ज्ञानसन्तेऽप्यज्ञमितेने विरोधः । परंतु पश्चताव-च्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनाजु-मितेर्दर्शनात् पश्चतावच्छेदकावच्छेदेनाजुमितिं प्रति पश्चता-वच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका, पश्चतावच्छे-दकसामानाधिकरण्येनाजुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि ।

प्रतिबन्धकत्वं स्थादत उक्तं सिषाधयिषाविरहकाळ इति । विशि-द्येति । पर्वतो विह्नमानित्यनुमितौ पर्वतत्वाविष्ठिन्नविशेष्यता-निरूपितविह्नत्वाविष्ठिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता वक्तव्यत्येत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—तेनेति । सिद्धिरेवेत्येवकारेण सामानाधिकरण्येन सिद्धिव्यवच्छेदः । सामानाधिकरण्येनानु-

रामरुद्री।

मितिनिष्ठविशेष्यताशालीच्छात्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यत्वात्। उक्तसमूहालम्बनै-च्छायां त्वज्ञमितौ विशेष्यताद्वयमेका धूमलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता अपरा चालो-कुळिक्नकत्वप्रकारतानिरूपिता समुद्दालम्बने प्रकारतामेदेनैव विशेष्यताभेदादन्यया वक्षः कपिसंयोगवांस्तदभाववांश्वेति समुचयस्य वृक्षः कपिसंयोगी न वेति संशयस्य च मेदो न स्यादेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनेपि प्रकारतामेदेन विशेष्यता-मेदः संशये चोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतेखेव तयोवैलक्षण्यात्। इत्थंच धूम-मात्रलिङ्गकान्तिमितित्वमेवैतादशेच्छाविरह्विशिष्टसिद्धभावकार्यतावच्छेदकं वाच्य-म्। अन्यथा धुमालोकोभयपरामश्मियां धुमलिङ्गकत्ववदालोकलिङ्गकातुमितिजीय-तामिलेकिविशेष्टेऽपरवैशिष्ट्यावगाहीच्छाबलातादशानुमाने वह्रघनुमितावुक्तसिद्ध-भावस्य व्यभिचारापत्तेः। अथवा किंचिल्लिङ्गकत्वाप्रकार्कत्वमेवेच्छाविशेषणमुपादे-यम् । धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायाः पृथगेवोत्तेजकत्वस्य कल्पनीयतया तदसंप्रहो न दोषायेति कृतं पह्नवितेन। यादशसिद्धिसत्त्वे पर्वतो बह्निमानिति नानुमितिः तादश-सिक्दिः तादशानुमितौ प्रतिबन्धिकेत्युक्तौ तादशानुमितौ पर्वतो विद्वमानित्याकारक-सिद्धेरि प्रतिबन्धकत्वं न स्यात् तादशसिद्धिसत्त्वेऽपि सिषाधयिषयानुमित्युःपादादतः उक्तम्-सिषाधयिषेत्यादि । पर्वतत्वाविद्यन्नेति । सिषाधयिषाविरह इलादिकं परिचायकमात्रं अन्यथा विशिष्येलस्य वैयर्ध्यापत्तेरिति भावः । भिज्ञविष-यकप्रसक्षसामग्रीसत्त्वेपि सिषाधयिषां विनेवानुमित्युत्पादात् प्रसक्षसामग्रीसस्य समानविषयकप्रत्यक्षसामश्रीपरतां दर्शयति—तेनेति । नतु वह्यादौ चश्चःसंनि-कर्षदशायां वहिन्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानवतो वहेः प्रस्रक्षं नानुमितिरिस्वेव इतंतु बोध्यम्—यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुष-त्वव्याप्यकरादिमानयमिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति न त्वनुमितिः अतोऽनुमित्साविरह-विशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्स्वा-तच्येण प्रतिवन्धिका । एवं परामशीनन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री

दिनकरी।

मितं प्रति त्विति । सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमिति प्रतीत्यर्थः । अन्यथाऽवच्छेद्कावच्छेद्नानुमितेरि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्यवच्छेदाप्रतीतेः । सिद्धिमात्रमिति । पश्चविशेष्यकसाध्यप्रकारकिनश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः । उपाध्यायास्तु सिषाधियषाविरह्विशिष्टसिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्यामावः पश्चता ।
तेन सिद्धिकाछे समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकाछेऽपि च नानुमित्यापित्तिरित्याहुस्तद्द्षपितुं प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पश्चताकुक्ष्यप्रवेशे
प्रत्यक्षसामग्रीकाछे कथं नानुमितिरित्युत्कटशिष्यिज्ञासानुत्पादार्थं
प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह—इदंतु बोध्यमित्यादिना । संशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति हेतुभूतस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः ।
एतादृशप्रत्यक्षसामग्रीविशेषपर्यन्तानुधावनं च तद्विषयेऽनुमितिसामग्रीसंपत्तिदर्शनार्थं अन्यथा स्वातक्रयेणानुमितिसामग्रीप्रदर्शनेन
प्रयासापत्तेः । स्वातक्रयेणोति । पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः ।
शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्द्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेक्रपादा-

रामरुद्री।

मूळे कुतो नोक्तं कि संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलानुरोधेनेत्याशङ्कां निरसितुमाह—एता-हरोति। तिद्वषये प्रत्यक्षविषये। विषयित्वं सप्तम्यर्थः। तस्य चानुमितावन्वयः। तथाच प्रत्यक्षविषयसाध्यविषयकानुमितिसामग्रीप्रदर्शनार्थमित्यर्थः। स्वातकये-णेति। प्रत्यक्षसामम्यनन्तर्गतत्वेनेत्यर्थः। प्रयासापत्तेरिति। एकसामग्रीप्रदर्शनैनेवोभयसामग्रीप्रदर्शनोपपत्तौ पृथक् पृथक् सामग्रीप्रदर्शनस्यानुचितलादिति भावः। ननु पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेन प्रत्यक्षसामम्याः प्रतिबन्धकत्वे कि लाघवं प्रत्युत पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेन प्रतिबन्धकल एव लाघवम् एकप्रतिबन्धकतयैवोप-पत्तेरित्याश्रक्कां निराकर्तुनेकप्रतिबन्धकतैव न संभवति भिन्नभिन्नरूपेणैवेच्छायाः

दिनकरी।

त्सिद्धावनुमितिगोचरेच्छात्वेन तादृशेच्छाकाछे प्रसक्षसामग्रीकाछेऽनुमित्यनुत्पादेन सामग्यामनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वस्थावद्यकत्या एकरूपेणोत्तेजकत्वासंभवात् । एवमुभयत्र सिषाधयिषाविरदृष्य नैकसंबन्धेन विशेषणत्वं सिद्धौ समवायघटितसामानाधिकरण्येन चछुःसंयोगादिरूपसामग्यां तु खाश्रयचछुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगघटितसामानाधिकरण्येनेत्येकरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वासंभवादित्याशय इति दिक् । नन्वनुमिति प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातक्रयेण प्रतिबन्धकत्वे भिन्नविषयेऽपि प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुपपत्तिः । मन्मते तु अनुमानातिरिक्तप्रकृतसाध्यसाधकमानत्वेन पक्षताकुक्षौ तत्याः प्रवेशेनोकापत्त्यनवकाशाद्त आह—एविमिति । अनुमितिसामग्री
प्रतिबन्धिकेति । तथाच भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्यासात्राभावान्न पूर्वोक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिरिति भावः।

रामरुद्री।

सिद्धौ सामम्यां चोतेजकत्वस्य वाच्यत्वादित्याह—शाब्देत्यादि । नील इत्यादि-वाक्यजन्यशाब्देखर्थः । पर्वतो वहिमानित्यादिवाक्यजन्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वं बोध्यम् । अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति । यथोक्तानुमितिगोचरेच्छानिष्ठतद्य-कित्वेनेखर्थः । उकाननुगतेच्छानां तद्यकित्वेनैवोत्तेजकतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति ध्येयम् । अनुमित्यनुत्पादेनेति । प्रसक्षेणैव तादृशेच्छाया विषयसिद्धिसंभ-वादिति भावः । अनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनेति । यद्ययेवंसति विष्रस्य-क्षसामग्रीकाले प्रलक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छया वहेरनुमितिने स्यात् तथापि प्रसक्षान्यत्वप्रकारकेच्छात्वेनापि प्रसक्षसामम्या उत्तेजकत्वस्य कल्पनीयत्वाद-दोषः । चक्षुःसंयोगादिरूपेति । यद्यपि चक्षुःसंयोगमात्रं न सामग्री तथाप्ये-कक्षणवृत्तिलसंबन्धेन तत्पुरुषीयविशेषणज्ञानादिविश्विष्टच्छुःसंयोगस्य समग्रीलसं-भवो बोध्यः । विजातीयेति । परात्ममनःसंयोगव्यावृत्तवैजात्याविच्छेन्नत्यर्थः । स्वातक्येणेति। पक्षताकुश्यप्रविष्टत्वेनेखर्थः। प्रसक्षसामग्रीत्वमात्रेणेति यावत्। अनुमानातिरिकेति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धनुमित्युपधायकातिरिकसि-ज्युपधायकान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति पर्यवसितोऽर्थः। यथाश्रुते सचक्षुषोऽनु-मिलजुपपत्तिरिति बोध्यम् । नजु प्रत्यक्षसामग्री यथा भिन्नविषयकानुमितिसामम्य-भावघटिता तथा भिन्नविषयकान्मितिसामध्यपि प्रत्यक्षसामध्यभावघटितेति भिन्न-

१ विषयचधुःसंयोगः.

अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः । कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पश्चघा ॥ ७१ ॥ भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिकेति संक्षेपः ॥ ७० ॥ हेतुप्र-सङ्गाद्धेलामासान्विभजते—अनेकान्त इत्यादि । तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् । तथा हि—व्य-भिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वाचे दोषाः ।

यद्वाऽजुमितिसामग्रीप्रतिबन्धिका अनुमितिसामग्रयेव प्रतिबन्धिका नतु भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः । तथाच प्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः । तथाच प्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकानुमिति प्रत्येव प्रतिबन्धकतया न पूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः ॥७०॥ हेत्वाभासानिति । विज-यळक्षणैककार्यकारित्वमत्र सङ्गतिबोंग्या । ननु लक्षणात्मकसाधारण-धर्मज्ञानं विना विशेषे जिज्ञासानुद्याद्विभागो निष्प्रयोजक इत्यतो लक्षणमाह—तल्लक्षणं त्वित्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणमाह—तल्लक्षणं त्विति । हेत्वाभासलक्षणं व्वित्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणं प्राह्यति—तथाहीति । ते व्यभिचारादयः । ननु यद्विषय-

रामरुद्री।

विषयकप्रलक्षानुमिलोः सामगीसमवधानद्शायामनुमिलनुपपत्तिरशक्यसमाधिरेवानुमितिं प्रति प्रलक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया तद्भावधिटतिमिन्नविषयकानुमितिसामग्यभावादिलत आह—यद्वेति ॥ ७० ॥ विजयलक्षणेलादेः सद्वेतुनिरूपणानन्तरमसद्वेतुनिरूपणे इलादिः । वादिनो विजयसरूपं यदेकं कार्यं तत्कारितं
तत्प्रयोजकत्वमिल्यर्थः । खोकहेतोः सद्वेतुत्वप्रतिपादनेनेव परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वप्रविपादनेनापि कथायां वादिनो विजयादिति भावः । विजयत्युपलक्षणमनुमितिलक्षणतत्त्वनिर्णयोप्यत्रैकं कार्यमिल्यपि बोध्यम् । साधारणधर्मज्ञानं विनेति। तद्धमावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छांप्रति तद्धमंज्ञानस्य हेतुत्वादितिमावः । निष्ययोजक इति । नास्ति प्रयोजको यस्मिन्नित न्युत्पत्त्या प्रयोजकक्ष्यन्य इल्पर्थः ।
विभागे शिष्यजिज्ञासाया एव प्रयोजकत्वादिति भावः । हेत्वाभासलक्ष्यणं
विविते । हेतोराभासा दोषा इति व्युत्पत्त्या हेतुदोषलक्षणं तिल्यर्थः । यद्यपि
दुष्टहेतुनामेव विभजनात् दुष्टहेतुलक्षणमेव वक्तव्यम् तथापि दोषज्ञाने जाते
दोषवत्त्वरुष्टत्वलक्षणस्य ज्ञातुं शक्यत्वाददोषः । एवंच मूले हेत्वाभासानिति पर्व

१ हेतुनिक् पितप्रसङ्गसंगतेः प्रयोज्यत्नं पत्रम्यथैः विमागान्वयिकर्मेत्नं द्वितीयार्थैः विमागान्वयि तथाच हेतुनिक पितप्रसंगसंगतिप्रयोज्यहेत्वामासकर्मक विभागानुक कडूकि तिमान् प्रन्थकार इति वाक्यार्थैः

यद्विषयकत्वं च यादशिविशिष्टविषयकत्वम् । तेन बाघश्रमसा-जुमितिविरोधित्वेपि न क्षतिः । तत्र पर्वतो बह्वचभाववानिति

कत्वेनेत्यत्र रुतीयार्थोऽवच्छेदकत्वं तथाच वहिमान् धूमादित्यत्र वहयभावेऽितव्याप्तिः पर्वतिविशेष्यकवह्यभावप्रकारकनिर्णयत्वेन वह्यगुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वेन वह्यभाविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदक्कोटिप्रविष्टत्वात् । नच स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेद्कतापर्याह्यधिकरणत्वमनतिरिक्तृतित्वं वावच्छेद्कत्वं रुतीयार्थः । वहयभावविषयकत्वस्यावच्छेद्ककोटिप्रविष्टत्वेऽप्यवच्छेद्कतापर्याह्यनिधकरणत्वाद्तिरिक्तृत्तित्वाच नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पर्याप्रिनिवेशेऽसंभवापत्तेः अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्याधिकस्य प्रतिबन्धकतावच्छेद्ककोटिप्रविष्टत्वात् अनतिरिक्तृत्तित्वरूपावच्छेद्कत्वनिवेशे हदो विह्नमान् धूमादित्यादौ वह्यभावविशिष्टहदादावव्याह्यापत्तेः प्रतिबन्धकत्वाभावविति हृद्द इत्येतादशङ्काने वह्यभावविशिष्टहद्विषयकत्वस्य सत्त्वात् विशिष्टहदस्य हृदानिर्दिकादत्त आह—यद्विषयकत्वस्य सत्त्वात् विशिष्टहदस्य हृदानिर्दिकादत्त आह—यद्विषयकत्वस्य सत्त्वात् । एतद्विवश्चणप्रयोजनमाह—
तेनेति । वाधभ्रमस्य बाधभ्रमसाधारणस्य पर्वतिविशेष्यकव्वद्यभावप्रकारक्त्वादेरित्यर्थः । अनुमितिविरोधित्वेऽपि अनुमिति-

रामरुद्धी।

हेतुवदामासन्त इति व्युत्पत्या दुष्टहेतुपरमेवेति मन्तव्यम् । वह्नयभावेऽति-व्यासिरिति । तथाच सद्धेतोरपि दुष्टतापत्तेरिति मावः । नचिति । नन्ववच्छे-दकतापर्याप्तिनिवेशे वह्नयभाववद्भदादावसंभव एव वह्नयभाववद्भदविषयकत्वेप्यव-च्छेदकतापर्याप्तिविरहादप्रामाण्यज्ञानानास्किन्दितत्वानाहार्यनिश्चयत्वान्तभोवेणेवा-वच्छेदकतापर्याप्तिः । नचैतित्रतयसहितयद्विषयकत्वे प्रतिवन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिः । नचैतित्रतयसहितयद्विषयकत्वे प्रतिवन्धकत्वन प्रतिवन्ध-कत्वे विश्वादिना गुज्ञायवगाहिश्रमस्य प्रतिवन्धकत्वानुपपत्त्या निरूप्यनिरूपक-भावापज्ञविषयिताञ्चािलिवश्चयत्वेनेव प्रतिवन्धकताया वक्तव्यत्या विशिष्टविष्य-यकत्वादिसमुदायत्वस्य न्यूनवृत्तितया पर्याप्यनवच्छेदकतात् । नच प्रमात्म-कज्ञानीयनिरूप्यनिरूपकभावापज्ञविषयितीच विशिष्टविषयितेति निरूप्यनिरूपकभावापज्ञविषयितीच विशिष्टविषयितेति निरूप्यनिरूपकभावापज्ञविषयितीच विशिष्टविषयिति । प्रतिवन्धकतावच्छेदकतापर्याप्ति-रक्षत्वविषयितात्वेन विशिष्टविषयितानां प्रतिवन्धकतावच्छेदकतापर्याप्ति-रक्षतेवि वाच्यम् । प्रत्येकावृत्तेः समुदायाद्वित्त्वित्यनेवैकदेशातिव्याप्तिवारणाय

दिनकरी।

विरोधितावच्छेदकत्वेषि । न क्ष्तिः न वह्नयभावादाविव्याप्तिः । इतरथा वह्नयभावविषयकत्वस्य पर्वतिविशेष्यकवह्नयभावप्रकार-कत्वरूपानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेद्दककोटिप्रविष्टत्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः । यादृशविशिष्टेति विवक्षिते तु तत्र नातिव्याप्ति-रित्याह—तत्रेत्यादिना । नच वह्नयभावविशिष्टपर्वतस्याप्रसि-द्धत्वेऽपि यादृशविशिष्टपदेन वह्नयभावत्विशिष्टं वह्नयभावसुपादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टेति विवक्षणेऽनतिरिक्त-वृत्तित्वस्येवावच्छेदकत्वस्य छक्षणे निवेशनीयतया वह्नयभावविषय-कत्वस्य प्रतिवन्धकत्वाभाववि वह्नयभाव इति ज्ञाने वृत्तेस्त्रत्राति-व्याप्तेरभावात् । नचैवं पूर्वोक्तरीत्या वह्नयभावविशिष्टहदादावव्या-प्रिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्भपावच्छि-स्रविषयकत्वेनेत्यस्य वद्भपावच्छि-स्रविषयकत्वेनेत्यस्य वद्भपावचिष्ठाव्यक्तवेत्यस्य वद्भपावच्छि-स्रविषयकत्वेतेत्यस्य वद्भपावचिष्ठकत्वात् हद्द इति ज्ञाने च वह्नयभावाचच्छिन्नविषयकत्वाभावात् । अथात्रान-

रामरुद्री।

पर्याप्यवच्छेदकतापर्यन्तनिवेशस्यावश्यकतया यादशविश्विष्टविषयितायामवच्छेद-कतापर्याप्तेः कथंचिदप्यसंभवादत भाइ-अनितरिक्तवृत्तित्वं वेति । प्रतिबन्धकताश्चन्यावृत्तित्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं। तथाच वह्नयभाव-प्रकारकत्वादेरप्रतिबन्धकनिर्धिमतावच्छेदककज्ञानसाधारणलास वह्नयभावादा-वितव्याप्तिरिति भावः । पूर्वोक्तरीत्येति । विशिष्टस्य ग्रुद्धानितिरक्ततया हद इसप्रतिबन्धकज्ञानस्यापि विशष्टविषयकतयेल्यः। एवंरीला कापि लक्षणाग-मनादव्याप्तिपदं केवलं लक्षणासत्त्वपरमेव तथाचासंभव एवेति पर्यवसितम् । यद्रपाविच्छन्नेति । नन्वेवं तत्त्वं वह्नयभावबद्भदत्वादावेव नतु दोषे बहुयभावबद्धदादाविति कथं तस्य दोषलक्षणत्वमत आह-तत्त्वमित्यस्येति । ननु यद्रूपपदेन वहवभाववद्भदत्वमेव प्राह्मं, तच सामानाधिकरण्यसंबन्धेन वह्यभावविशिष्टहद्दवमेव, कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वय-सामानाधिकरण्यवाचकत्वादिति दीधित्युक्तः, तदविच्छन्ना च विषयिता न प्रति-बन्धकीभृतज्ञाने, हदो वह्रयभाववानिति ज्ञाने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन हदत्वे वह्यभावस्याप्रकारत्वादिस्रत आह—वह्नयभावावि छन्नेति । तथाच वह्नय-भावहद्त्वोभयमेव तत्र यद्रूपपदेन प्राह्यं नतूक्तं विशिष्टं येनोक्तदोषः स्यात् निर्धर्मिता-वच्छेदककवह्यभावविशिष्टइदलवानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेप्युक्तयद्भूपावच्छित्रविषय-तासत्त्वेनासंभवश्य स्यादिति भावः । इद इति ज्ञानेऽपि इदत्वावच्छित्रविषयिता-सरवात् बह्यभावाविक्छवविषयत्वाभावादेवोभयाविक्छवविषयिताविरह इति

दिनकरी।

तिरिक्तृतृत्तित्वरूपस्यावच्छेद्कत्वस्य विवक्षणेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वा-भाववति हदो विद्वमान्नवेति संशये वह्नचभाववान् हदो विद्वमा-नित्याहार्थनिश्चयेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततादृशनिश्चये च वह्नचभाव-विशिष्टहृद्विषयकत्वस्य सत्त्वाद्संभव इति चेन्न । ज्ञानस्रोत्यत्र

रामरुद्री।

सूचनायैव प्रन्थकृता वह्नयभावावच्छिन्नविषयिताविरहमात्रं प्रदर्शितं नतु बह्नय-भावमात्रं यद्रपपद्याह्यमिति तद्भिप्रायः । तथासति केवलवह्रयभावावच्छिष-विषयिताया अप्रतिबन्धकवह्नयभाववानिति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारण्येन वह्नचभावमात्रं यद्भपपदेनोपादाय लक्षणागमनादिति बोध्यम् । अथैवं वह्नचभा-वहदत्वोभयावच्छिन्नविषयित्वं वहयमावहदत्वोभयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्य-तानिरूपकत्वमेव तचाप्रतिबन्धक एकत्र द्वयमितिरीत्या वह्नयभावहृदत्वोभय-प्रकारके वह्नयभावावच्छिन्नविशेष्यकहृदत्वप्रकारके च ज्ञाने वर्तत इति तादश-विषयितायाः प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसंभव इति चेत-अत्र केचित यद्रपाविच्छन्नप्रकारतानिरूपितयद्रपाविच्छन्नविशेष्यतानिरूपकत्वमन्सितिप्रतिब-न्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्भूपावच्छिन्नविशिष्टतद्भूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थे तात्पर्यातः बहुयभावलावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्थानुमि-तिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तशृत्तित्वाद्भवति वह्नयभावत्वाविच्छन्नविश्रिष्टो हदत्वाव-च्छिन्नो दोष इत्याहुः। तद्सत्। तथासति घटो न द्रव्यमिखनुमितिप्रति-बन्धकीभूतघटो द्रव्यमितिनिश्चयविषयगुद्धद्रव्यल्विशिष्टघटादावव्याप्तिप्रसङ्गात् यद्र्पावच्छिन्नप्रकारतात्वेन द्रव्यत्वप्रकारताया उपादातुमशक्यत्वात्तस्या निरव-च्छिन्नत्वात् । परेत यद्रपपदेन वह्नचभावधर्मितावच्छेदकतापन्नहदत्वादिकमेव प्राह्मम् । धर्मितावच्छेदकत।पन्नहदलावच्छिन्नत्वं च खविषयितायां धार्मेतावच्छे-दकतानिरूपितस्वनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं. हृदो वह्नयभाववानिति ज्ञानीयविष-यितानिरूपकतावच्छेदकतैव वह्नयभावधर्मितावच्छेदकतानिरूपिता, एकनिष्टैक-ज्ञानीयप्रकारताविशेष्यतयोर्भेदवादिमते निरूप्यनिरूपकभाववत् धर्भितावच्छेदक-रवविषयितानिरूपकतावच्छेदकतयोरिप निरूप्यनिरूपकभावोऽभ्युपेयः हदत्वाव-च्छिन्नविशेष्यकवह यभावप्रकारकज्ञानएव वह्नयभावधर्मितावच्छेदकतापन्नहदत्वा-विच्छित्रविषयकत्वं प्रतीत्यनुरोधादिति वदन्ति । केचित्तु वहचमावहदत्वोभय-प्रकारकज्ञानस्य समृहालम्बनतया तत्र प्रकारताभेदेन विशेष्यताया भिन्नत्वेन न तत्रोमयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकर्तं वहचभावधर्मितावच्छेदककज्ञानीय-विषयितावारणाय प्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकृतानवच्छेदकृत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नविषयिता, उक्तज्ञाने उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतासत्त्वेपि तस्या वह्यमाववान् हद् इति ज्ञाननिष्ठप्रकृतानुमिखनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छे÷ दकलात्तामादाय नासंभव इत्याद्यः । तद्यसत् । वह्यभाववद्भदादिविष- ोष्टस्याप्रसिद्धत्वाम हेतुदोषः । नच वहचमावन्याप्यपाः षाणमयत्ववानिति परामशकाले वहिन्याप्यधूमस्याभासत्वं न हिनकरी।

ज्ञानपद्स्यानाहार्योप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरतया तादृशनिः
अयिनष्ठं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवः
चित्रत्वमित्यर्थळाभादिति दिक् । सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्ववादी
रामकृती ।

यिताया अपि हदो न वह्नचभाववानित्यादिइ।ननिरूपितप्रतिबन्धकतायाम वच्छेदकत्वेनासंभवप्रसङ्गात् । प्रतिबच्यतामेदेन प्रतिबन्धकतामेदादिति । अध ह्रदत्वावगाहिजातिमान्वह्रथभाववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेऽपि पावच्छित्रविषयितासत्त्वेनासंभवापत्या यद्भुपावच्छित्रविषयकत्वसमानाधिकरः णाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यद्रपावच्छित्रविषयतात्वं तत्तद्रपावच्छित्रविष यिताश्चन्यज्ञानीयत्वेन विशेषणीया यद्भुपावच्छित्रविषयिता, एवंच तादशज्ञानी ययद्रपावच्छिन्नविषयिताखरूपसंबन्धरूपाव छेदकतावती तद्रपावच्छिन्नो दोष इत्युत्त्यैव सामञ्जर्थे व्यर्थमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानुधावनम् । हदत्वाव च्छिजविषयितादिश्र्त्यज्ञानीयवह्नयभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वे नैकदेशातिव्याप्तरयोगादितिचेन्न । संयोगः संयोगवानिति बाधस्रमविषयसंयोगः त्वविशिष्टेऽतिव्यातेर्दुर्वारत्वात् तत्र संयोगत्वाधवच्छित्रविषयतानां संयोगत्वविशि ष्टविषयकत्वव्यापकत्वात् संयोगवत्संयोगाप्रसिद्धाः तद्वच्छिन्नविषयिताया यद्भपा विच्छन्नविषयितात्वेन गृहीत्मशक्यत्वात् । नच संयोगाविच्छन्नैव विष यिता संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वाव्यापिका तत्रास्ति संयोगवतस्तत्र विषयत्वेऽपि संयोगनिष्ठविषयितानिरूपकतायां व्यधिकरणीभूय संयोगस्यावच्छेदकत्वादिति बाच्यम् । संयोगत्वेन संयोगप्रकारकोक्तभ्रमे तस्या अप्यभावात् । अधैवमप्यः भावत्वेन हदत्वावगाहिन्यामभाववान् वह्नयभाववानिति बुद्धाविप वह्नयभावहद त्वोभयाविच्छन्नविषयितासत्त्वेन तत्र च यद्यद्रुपाविच्छन्नविषयितात्वसुक्तोभयाव च्छिश्वविषयतासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्रपावच्छिश्वविषयि ताश्च-यत्वमप्यक्षतमेव । अभावत्वावच्छित्रविषयितात्वस्यात्यात्वात्ताहशबुद्धेरन मिलप्रतिबन्धकत्वाचासंभवो दुर्वार इति । मैवम् । यत्संबन्धावच्छिन्नयद्रपावच्छि भविषयितात्वं तादशामावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्संबन्धावच्छिन्नतद्वपावच्छिन्न विषयिताश्र्रस्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेन विवक्षणीयलात् उक्तज्ञानस्य च तथाविष समवायसंबन्धावच्छित्राभावत्वावच्छित्रविषयितावत्त्वेन' वारणसंभवात् । नचैव मपि यत्र तत्तद्यक्तित्वेन हदादेः पक्षता तत्राभावत्वेन तद्यक्तित्वावगाह्यप्रतिबन्ध कज्ञानवारणमञ्चयमेवेति वाच्यम् । तद्यक्तित्वस्य जात्यतिरिक्तस्य सहपतं भागासंभवेन तद्यक्तीतरावृत्तित्वेनैव तस्य पक्षतावच्छेदकताया वक्तव्यतयाऽ भावत्वेन तत्तव्यक्तित्वावगाहिङ्गानस्य यद्भुपावच्छित्राविषयकत्वात् । यदि चान स्यात् तत्र वह्वयभावव्याप्यवान् पश्च इति विशिष्टस्याप्रसि-द्धत्त्वादिति वाच्यम् । इष्टापतेः । अन्यथा वाघस्यानित्यदो-षत्वापत्तेः । तस्यात्तत्र वह्वयभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानिति विकसी ।

शक्कते—नचेति । विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति । पाषाणमयत्वे वह्वयभावव्याप्यत्वाभावादिति भावः। इष्टापत्तेरिति । तथाच सद्धे-त्नां प्रतिपरामर्शेऽपि न दुष्टत्वमिति भावः। अन्यथा प्रतिबन्धकीभूत-अमविषयस्यापि दोषत्वे। अनित्यदोषत्वापत्तेरिति । पक्षे साध्यामा-

रामरुद्री।

बस्थाभयेन तद्यक्तित्वं जालतिरिक्तमपि खरूपतो भासत इलेवाज्ञीकरणीयं गलन्तराभावादिति विभाव्यते तदा खनिरूपितविषयतानिरूपितत्वस्वभिन्नत्वो-भयसंबन्धेन यद्भपावच्छित्रविषयताविशिष्टयद्भुपावच्छित्रविषयतात्वं ताहशा-भावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्भूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टतद्भूपावच्छिन्नविषयता-श्चन्यज्ञानीयत्वेन लक्षणतावच्छेदकयद्भपावच्छिन्नविषयताविशेषणीया वह्नयमा-बत्बावच्छित्रप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिताभावत्वावच्छित्रप्रकारताशालि-त्वादेवाभाववान् वह्नयभाववानितिज्ञानवारणमवसेयम् । वह्नयभावत्वावच्छिन्नप्र-कारतानिकपितविशेष्यतानिकपितस्वात्मकामावत्वाविच्छन्नप्रकारताया वद्वयमाव-बान् हद इतिज्ञानेऽपि सत्त्वेन तद्भुपावच्छिन्नविषयताविशिष्टतद्भुपावच्छिन्न-विषयतात्वस्थामावप्रतियोगितावच्छेदकत्बोपपत्तये खिमन्नत्वप्रवेश इति निपुण-तरमृहनीयम् । यदाप्येवं सति अनतिरिक्तरृत्तित्वानुधावनमफलम् । संसर्ग-त्वावच्छिन्नप्रकारतानिकपितसंसर्गविषयतानिकपितसंयोगत्वावच्छिन्नविशेष्यता-शालित्वादेवोक्तप्रमवारणसंभवेनोक्तप्रयोजनासंभवात् तथापि पाषाणमयो न बह्निमानिति ज्ञानकालीनस्य पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्याप्यवच्छेदकधर्मदर्श-नविधयाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषये पाषाणमयपर्वतेऽतिव्याप्तिः, अनितिरि-क्तवृत्तित्वनिवेशे तु पाषाणमयो न विह्नमानितिज्ञानग्रन्यकालीनतादशज्ञानस्याप्र-तिबन्धकत्वानातिव्याप्तिः । तादशनिश्चयनिष्ठेति । तथाच ज्ञानस्यस्त्र षष्ट्यर्थी निष्ठत्वम् तस्य च यद्विषयकत्वेऽन्वयः तथाच बहुयभावबद्धद-विषयकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेपि तादशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वाक्षासंभव इति भावः । यद्यपि विशेष्यीभूतवद्वयभाव-बद्हद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् विशिष्टेपि तस्मिन्नतिरिक्त-वृत्तित्वं दुर्घटम् विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया गुणान्यत्वविश्विष्टसत्तायामपि -गुणवृत्तित्वाभ्युपगमात् । नच तादशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्भूपावच्छिन्नविषयि-तात्वम् तमितिप्रतिबन्धकताश्चन्यनिरूपिताधेयतानवच्छेदकमिति विवक्षणीयमिति नाच्यम् । तादशनिशिष्टविषयितात्वस्य वैशिष्टाविषयितात्वोमयरूपत्या तयोः

दिनकरी।

वश्रमद्शायां सद्धेताविष दोषवत्त्वापत्तेरित्यर्थः। इत्थंच यादृशविशि-ष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वे च । हेत्वादिकमित्यादिना साध्यामावविशिष्टपश्चपरिष्रद्यः। यादृशविशिष्ट-पदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टं व्यभिचारादिकमादाय लक्षणं न संम-वित व्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्ये व्यभिचार इति ज्ञाने पृत्तित्वेनातिरिक्तवृत्तित्वात् विंतु व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमादा-यैवेति व्यभिचारदिविशिष्टं हेत्वादिकमेव दोष इति भावः। नतु

रामरुद्री।

प्रत्येकं प्रतिबन्धकताशून्यवृत्तितावच्छेदकतयोभयस्मिस्तादशवृत्तितानवच्छेदकत्ब-स्योपपादयितुमशक्यत्वात्तथापि खव्यापकतत्कत्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वं तथाच ता-दशनिश्वयवृत्तित्वविशिष्टयद्भूपावच्छित्रविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं त-द्रुपावच्छित्रो दोष इत्यर्थपर्यवसानाद्यापकताशरीरे च विशिष्टाधिकरणताप्रवेशा-श्रोक्तदोवावकाशः तादशनिश्रयवृत्तित्वविशिष्टयद्भुपाविच्छन्नविषयितात्वाविच्छ-न्नाथिकरणतायां वा प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ध्येयम् । अत्रे-दमवधेयम् । जलवत्त्वावच्छेदेन वह्नयभाववत्त्वघटितस्य वह्नयभाववज्जलवद्भृत्ति-जलवदुहृदस्य बाधादावनन्तर्भूतत्वेन असंभवह्रक्ष्यभावस्यावच्छेदक्षधर्मदर्शनि-धया अनुमितिप्रतिबन्धकतानितिरिक्तवृत्तिविषयिताकतया तत्रातिव्याप्तिः। नच पक्षे साध्यमहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया सत्प्रतिपक्षभिन्नतया च बाधएव तदन्त-र्भावोऽस्त्वित वाच्यम् । तथासति यो यत्र यादशोपि हेत्वामासस्तत्र तद्याप्योपि तत्रैवान्तर्भवतीत्यत्र तदवच्छेदकस्यापि तदन्तर्भावानुक्तया न्यूनताप्रसङ्गात् तस्मा-दवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकता न हेत्वाभासलक्षणघटिकेखेव प्रन्थकृतां तात्पर्यमित्यङ्गीकर्णीयत्वात् । नच ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छित्रत्वेन प्रतिबन्धकता विशेषणीया अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया नोक्त-विशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति जलव्यापको वह्रयभावो जलवान् हद इति ज्ञानद्वयकालेपि हदो वहिमानित्यनुमित्यनुत्पादेन सत्प्रतिपक्षविषयकज्ञानस्यापि ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया तन्नाव्याप्तिप्रसङ्गात् । नच ब्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षता न स्वीकियते किंत् बह्रिमद्दृतिमत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षता अन्यथा जलव्यापकवह्रयभावकालीनजल-वद्भदादाविप्रसङ्गापातादिति वाच्यम् । एवमपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-हेतुरूपविरोधान्याप्तेरपरिहारात्तस्यापि पक्षधर्मताज्ञानकालीनप्रतिबन्धकज्ञानएव विषयत्वात् । नचैवं तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्कथं सामान्य-लक्षणाकान्तता पश्चवृत्तिलविशिष्टस्य तादशहेतोरेव विरोधत्वोपगमे पर्वतो विह-मान् जलादित्यादौ बहिन्यापकीभृतामाबप्रतियोगिजलादेविरोधत्वानुपपत्तेः पक्षा-

परामर्श्वकाले विह्नव्याप्यधूमस्य नाभासत्वम् अमादनुमिति-प्रतिबन्धमात्रं हेतुस्तु न दुष्टः । इत्थंच साध्याभाववह्नु-चिहेत्वादिकं दोषः तद्वन्तं च हेतौ येन केनापि संबन्धे-

दिनकरी।

व्यभिचारादिविशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वे तद्वत्त्वस्य हेतावभाषाद्वेतौ दुष्ट-त्वव्यवहारो न स्यात् । नच तादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमिति वाच्यम् । तथा सति वह्नयभावविशिष्टहृदादेः तादात्म्येन धूमेऽ-भावेन हृदपक्षके धूमस्य दुष्टत्वं न स्यादत आह—तद्वत्त्वं

रामरुद्री।

वृत्तित्वादिति वाच्यम् । यद्भपावच्छित्रविषयकनिश्वयसामान्येऽनुमित्यप्रतिबन्धक-त्वपक्षधर्मताग्रहकालीनत्वोभयामावस्तद्भुपावच्छित्रो दोष इस्वेबोक्तलक्षणपर्यव-सितार्थं इत्युपगमादिति चेन । तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धक-तानवच्छेदकिकिचिदवच्छित्रविषयताश्चन्यत्वेन तादशनिश्वयो उक्तविशिष्टविषयकनिश्वयश्व तथाविधाधेयतात्वाविच्छन्नविषयिताशाल्येवेति न तत्रातिव्याप्तिः हदो वह्नयभाववानिति निश्वयस्यापि तथाविधहदत्वप्रकारतानिह-पितनिरविच्छन्नविशेष्यताशालित्वादुक्तं किंचिदविच्छन्नेति । यद्यप्येवंसिति एकः देशातिव्याप्तिरेकदेशविषयकस्यापि हदो वह्यभाववानिति निश्वयस्यैव तथात्वा-त्त्रवापि निश्चये यद्भगवच्छित्रविष्यित्वाघटकविष्यिताश्चन्यत्वमपि निवेश्य सापि निरसनीया एकदेशविषयकतादशनिश्वयस्याप्रसिद्धेः तादशविषयितासमानाधिकरण-भेदप्रतियोगितावच्छेदकल्मेव तद्घटकत्वमिति ध्येयम् । इत्यंच जातिमान् वह्नयभाववानिति ज्ञानवारणायोक्तगुरुतरिवशेषणमपि न देयमेवेति तदीयविष-यितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादेव तद्वारणसंभवादेवं च प्रन्थकृहेखनखर-साद्यद्रपपदेन वह्नयभावहदत्वोभयोपादानेपि न क्षतिः उक्ताप्रतिबन्धकज्ञानयोरे-तद्विशेषणेनैव वारणात् । एवंप्रमेयरवादिविशिष्टन्यभिचारादाविव्याप्तिवारणाय तादशविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशोपि नोपादेय एवेति महालाघवम् । अथैवं खरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेपि क्षत्यभावादनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफळ-मिति चेत्परिखज्यतां तदपि तावताप्यनाहार्यत्वादिविशेषणानिवेशेन लाघवाति-शयस्यैव संपत्तिरिति । वस्तुत उक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय खातऋयेणैव प्रतिबन्ध-कतानवच्छेदकिकिचिदवच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानविषयत्वरूपं विशेषणमुपादेयम् । एकदेशादावतिव्याप्तिवारणायाव्यापकविषयिताग्रुन्यत्वादिविशेषितानिश्वयद्वत्तियद्र-'पावच्छिन्नविषयत्वसित्यादिविशेष्यद्रलमित्यत्रैव प्रन्थकृत्तात्पर्यमिति दिक् । केचि-लुक्तविश्रिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय यादशविशिष्टविषयकनिश्वयविशिष्टयादशविशिष्ट-विषयकनिश्चयत्वमन् मितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन सि॰ मु॰ २८

नेति नव्याः । परेतु यद्विषयकत्वेन ज्ञानसातुमितिविरो-धित्वं तद्वन्तं हेत्वाभासत्वं सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्यास्यादि-कमेव तथा तद्वन्तं च हेतोज्ञानरूपसंबन्धेन । नचैवं विद्व-मान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्यामावविषयकत्वे-नातुमितिविरोधित्वात् ज्ञानरूपसंबन्धेन तद्वन्त्वसापि सन्तात् तद्वेतोरिप बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र ज्ञानस्य संब-न्धत्वाकल्पनात् । अत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्क-ल्पनात् तत्र बाधित इति व्यवहाराभावादित्याहुः । अतु-

दिनकरी।

चेति । नच बह्विच्यभिचारिविशिष्टद्रच्यत्वादेर्धूमेऽपि सत्त्वादितिच्याप्रिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयक्षज्ञानत्वेन यद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकृत्वं तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्येव दुष्टत्वादिति ।
सत्प्रतिपक्षादेरिनत्यदोषत्ववादिनां मतमाह—परे त्विति । नच
बह्वयभावादिच्याप्तेर्यत्पदेनोपादातुं शक्यत्वेषि तस्या धूमावृत्तितया
न धूमस्य दुष्टत्वं स्थादत आह—तद्भुत्तं चेति । ज्ञानेति ।
एकज्ञानविषयत्वेन तद्धत्त्वमित्यर्थः । तद्भुत्त्वस्य साध्याभाववत्वस्य । तत्र वाधकालीनधूमादिसद्धेतावित्यर्थः । अत्र प्रतिपरामर्शकालीने धूमादिसद्धेतौ । तत्करूपनात् ज्ञानस्य संबन्धत्वकरूपनात् । ननु सद्धेताविष बाधित इति व्यवहारेण संबन्धत्वकरूपनं
ज्ञानस्य भविष्यतीत्यत आह—तत्रेति । बाधश्रमकालीने सद्धेता-

रामरुद्री।

न्धकतानवच्छेदकताहश्विशिष्टविषयिताद्वयग्रन्यप्रतीतिविषयत्वेन तादशिविशिष्टो विशेषणीयः विशिष्टद्वयविषयतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानविच्छन्नप्रतिबन्धकतानवच्छे-दक्तविशेषणात् वह्वयभावविषयकिश्वयविश्विष्टवह्वयभाववद्भद्दविषयकिश्वय-त्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानिविष्टक्तित्वेषि न वह्वयभाववद्भदादावसंभवप्रसङ्ग इत्याहुः । व्यभिचारत्वादिविशिष्टमिति । वह्विर्धूमस्य व्यभिचारी पक्षे साध्यस्य वाध इत्यादिव्यवहारात् साध्याभाववद्गतित्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वेन साध्याभावस्यैव बाघपदार्थत्वेन प्रसिद्धत्या साध्याभाववद्गतित्वस्य प्रकृते व्यभिचारपदार्थता बोध्या । व्यभिचारादिकमित्यादिना साध्याभावस्यविष्टाध्यस्य वेति । तयाव वह्यभाववद्गतिद्वव्यत्वमितिन

मितिविरोघित्वं चानुमितितत्करणान्यतरविरोघित्वं तेन व्यमिन् चारिणि नाव्याप्तिः । दोषज्ञानं च यद्वेतुविषयकं तद्वेतुकानु-मितौ प्रतिबन्धकं तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानु-मित्युत्पत्तेः तद्भावाद्यनवगाहित्वाच व्यभिचारज्ञानस्यानु-

दिनकरी।

वित्यर्थः। प्रत्युतायं न बाधितः पुरुषस्तु भ्रान्त इत्येव व्यवहारादिति भावः। ताहशव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यस्वर-सबीजम्। यथाश्रुतविरोधित्वत्यागे बीजमाह —तेनेत्यादिना। नतु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिं प्रति तद्धेतौ तत्साध्यव्यभिचार-प्रहाभावो हेतुर्वाच्यस्तत्राह—तद्भावेति। न क्षतिः नाव्याप्तिः। नन्वत्र अक्षणेऽवच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबन्धविशेषः पूर्वोक्तदोषा-दित्यनिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयं तथाच धूमवान् वहरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिसाहिषयकत्वस्य प्रतिबन्धकता-

रामरुद्री।

ज्ञानस्य तद्भाहेतुकानुमितावप्रतिबन्धकत्वाच तादशद्व्यत्वविशिष्टत्वेपि धूमस्य धूमो दुष्ट इति व्यवहारापत्तिरिति मावः । ननु तद्धेतुकेति । नच तद्धेतुकरवं तत्परामशीतरत्वं तथाचीभयपरामशीतरं यत्र एकहेती व्यभिचारज्ञानं तत्रात-मितेरमयहेत्कत्वेन तत्र व्यभिचार इति बाच्यम् । अव्यवहितोत्तर्त्वसंबन्धेन तद्भेत्रधर्मिकव्यभिचारज्ञानविशिष्टान्यत्वस्येव प्रकृते तद्भेतुकत्वरूपत्वादिति । प्रकृ-तानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकेत्यस्य विषयविधयेत्यादि । तथाच यादशविशिष्ट-विषयकत्वमन्त्रमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादशविशिष्टान्तराघटितत्वेसति या-इश्विशिष्टविषयकर्वं तथाविधं तादशविशिष्टो दोष इति पर्यवसितोर्थः । अघटि-तत्वस्य तद्विषयकप्रतीतिविषयलरूपत्वेन स्वस्मिन् स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वा-भावादसंभव इल्पन्तरपदं । तच न खभिन्नार्थकं, व्यभिचारादेः प्रमेयत्वविशिष्ट-व्यभिचाराभिज्ञत्वेनातिव्याप्तिवारणासंभवात् , किंत् खाविषयकप्रतीतिविषयत्वं । यवपि प्रमेयत्वमकृत्तिप्रमेयत्वादिखादावकृत्तित्वाभाववद्वत्तिप्रमेयत्वरूपव्यभिचारे-Sव्याप्तिस्तस्य वृत्तिप्रमेयत्वरूपवाधचटितत्वात् तथापि प्रतिबन्धकतायामेव विशि-धान्तरविषयकत्वानविच्छन्नत्वं देयं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविषयिताव्याप-कलिनरहेणोक्तव्याप्तिविरहादिति विभावनीयम्। केचित्तु खसजातीयविशिष्टान्तरा-घटितत्वनिवेशानोक्तदोवः । बाधस्य हेलामासविभाजकरूपेण व्यभिचारसजाती-बत्वविरहाम दोष इलाहुः । तम मनोरमम् । विशिष्टान्तराघटितत्वाघटितहेत्वा-भासविभाजकरूपेणैव साजात्यं विवक्षणीयम्। अन्यया व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादौ

दिनकरी।

निति कृतित्वाद्त आह्—संक्षेप इति । प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकान्तराघटितत्वेनानुमितिविरोधितावच्छेदकं विशेबणीयं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारश्च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावकछेदकीभूतो यो व्यभिचारस्तद्भटित एवेति न तत्रातिप्रसङ्ग इति
दिक् । नन्वत्रानुमितितत्करणङ्गानान्यतरप्रतिबन्धकत्वमन्यतरनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वह्निमान् धूमादिसादौ वह्नयभावविशिष्टह्नद्स्यापि दोषताप्रसङ्गः तस्य पर्वतो वह्निमान् हदो बह्निमानिति समृहाल्य्यनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपतप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । यदिच तादृशान्यतरत्वावच्छित्रप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं तदा तादृशान्यतरत्वस्य
कस्यचित्प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वाऽसंभवः तादृशान्यतरत्वच्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च व्यभिचारादौ बाधादौ चाव्याप्तिः व्यभिचारादेरनुमित्यविरोधितया बाधादेश्च व्यप्तिह्नानाविरोधितया
तरप्रतिबध्यतायास्त्रथाविधान्यतरत्वाव्यापकत्वात् । किंच तद्ध-

रामरुद्री।

हेत्वामासविभाजकरूपस्यैवाभावेन खपदेन तस्योपादातुमशक्यरवेन विश्रिष्टान्तर-घटितं यन्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि तदन्यत्वस्य तत्रसत्त्वात्तत्रातिव्याध्यापतेः । तथाच बाघोपि व्यभिचारसजातीय एव विशिधान्तराघटितत्वाघटितबाधत्वस्य व्यभिवारेपि सत्त्वादिति ध्येयम् । यदिच खपदमनुयोगिपरमेव खसजातीयं यद्वि-श्चिष्टान्तरं तद्दविषयकप्रतीतिविषयलमेव लक्षणम् । विशेष्यदलं नैवोपादेयम् । टदासीनघटादेः खसजातीयाप्रसिद्धीव तत्रातिन्याप्तिविरहात् साजात्मपि संपूर्ण-हेलाभासविभाजकरूपेणैव विवक्षणीयम् । मेयत्वविश्विष्टव्यभिचारादौ शुद्धव्यभि-नारलस्यापि सत्त्वेन व्यभिनारस्य तत्सजातीयत्वसंभवात् । इत्यंच व्यभिनार-विशिष्टमेयलस्य खसजातीयाप्रसिद्धेरेव नातिन्याप्तिरित्युच्यते तदा मूलविरोधाति-रिको नैतन्मते दोष इति ध्येयम् । अत्रच प्रमेयत्वविशिष्ट्यभिचारो दोष इति व्यवहाराभावात्तद्वारणायासो बोध्यः । यद्यपि विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेपि तादशव्यवद्वारो दुर्निवारः तथाविषस्य ग्रुद्धव्यभिचारत्वस्यापि तत्र सत्त्वेन तेन रूरोण तस्य दोषत्वे इष्टापत्तिसंभवात् तथापि विशिष्टान्तराषटितत्वस्य ळक्षणे श्रवेशे तेन रूपेणोद्देयतावच्छेदकधर्मबोधकत्वनियमोपगमात् दोषपदस्य मेयत्ववि-शिष्टव्यभिचारत्वस्याऽतथात्वाच तादशव्यवद्वारापत्तिरित्यवधेयम् । नत् तादशान्य-तरत्वव्याप्ययत्किचिद्धमीवच्छिन्नप्रतिबच्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता यद्रपावच्छि-

मितिविरोधित्वामावेषि न श्वतिरिति संक्षेपः। यादृशसाध्य-दिनकरी।

मांविच्छन्नपक्षकतद्धमीविच्छन्नसाध्यकतद्धमीविच्छन्नहेतुकानुमितितत्करणज्ञानान्यतरिवरोधित्वं छक्षणे निवेशनीयं अन्यथा पर्वतो
विह्नमान् धूमादिखादौ पर्वतादेः काञ्चनमयत्वामावो हेत्वाभासः
स्यात् । एवंच निर्विह्वः पर्वतो विह्नमान् धूमादिखादौ न कोपि
हेत्वाभासः स्यात् ताहशानुमितेरप्रसिद्धेरत आह—याहश्वसाध्येति । संमवेति । वायुर्गन्धवान् स्नेहादिखादौ सर्वहेत्वाभाससंभव इति भावः । हेत्वाभासछक्षणमुक्तवा मूळे वक्ष्यमाणेष्वनैकान्तिकादिछक्षणेषु कविद्दोषं हृदि निधाय स्वयमनैकान्तिकादीनां

रामरुद्री।

न्नविषयितान्यापिका तद्भपाविच्छन्नो दोष इत्युक्तो न दोषः। वस्तुतोत्रानुमितिपर्द पक्षे साच्यतद्याप्यहेतूभयविधेयकसम्हालम्बनानुमितिपरमतो न कोपि दोषः । तादशान्तमितिलव्यापद्मप्रतिबध्यतानिवेशेन समूहालम्बनानुमितिमादाय दोषवारण-संभवात्, व्याप्तिश्वान्वयतो व्यतिरेकतश्च निवेश्या तेन साधारण्यानुपसंहारित्व-योनैंकतरासंप्रह इसत भाइ-किंचेति । मुले यादशसाध्येति । तदर्भा-विच्छित्रसाध्यपक्षहेतुकानुमितित्वेन किमुह्रियं न्यायप्रयोगे यद्यसीविच्छेते दोषव्यवहारः संप्रदायसिद्धस्तावदन्यान्यत्वं तत्रत्यदोषसामान्यलक्षणमित्यर्थः । तेन निर्वेहिः पर्वतो वहिमानित्यन्मितेरप्रसिद्धावि न क्षतिः । एवंच निर्वेहिपर्वेते वृद्धिसाधने बाधो दोष इत्यादिव्यवहारेपि निर्वेह्विपर्वतोहेश्यकत्ववृह्विविधेयकल-प्रकारकानुमितिविषयकेच्छ्या न्यायप्रयोगे तादशान्यतमो बाधह खेवार्थः । यदापि प्रमेयं गगनविद्यादौ गगनाभाववत्प्रमेयभिन्नाप्रसिद्धा लक्षणमञ्याप्तं धर्माणामन्य-त्मत्वेन निवेशेपि प्रमेयपक्षतावच्छेदकस्थले अप्रसिद्धितादवस्थ्यम् । वह्नयभावभि-श्रत्वे सति हदःवभिन्नो यस्तदन्यत्वस्य केवलहदःवसाधार्ण्येन हदो दोष इति व्यव-हारापत्तिश्व तथापि यग्रद्धमीवच्छिन्ने दोषव्यवहारस्तत्तदवच्छिन्नविषयितान्यतम-विषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याध्यधिकरणधर्मावच्छिन्नो दोष इति विवक्षया न दोषः । एकविधदोषस्थलेपि विशेषणविशेष्यभावतद्याप्यमेदेनान्यतमप्रसिद्धिरव-सेया । एत्रक्षक्षणे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ दोषव्यवहारविरहाद्विशिष्टान्तरा-घटितत्वं नोपादेयमेव । नन्वेतादशसामान्यलक्षणस्य कचिहोषद्वयसाधारण्येन कचिहोषत्रयसाधारण्येन च हेत्वाभासानां पश्चधा विभागोऽसङ्गत इत्यत आह— वायरित्यादि । तथाच तत्तत्थलीयदोषसामान्यलक्षणमभिप्रेसैव पश्चभा विभागकरणमिति भावः । कचिदिति । यः सपक्षे विपक्षे चेलत्र सपक्षवृत्ति-लिनवेशनमनर्थकं विरुद्धस्यानैकान्तिकत्वे इष्टापत्तेः धर्मिण एकत्वेपि विशेषण-मेदेन विशिष्टस प्रतिबन्धकज्ञाने विषयितया सांकर्यविरहेण विभागोपपतिरितिः आधः साधारणस्तु स्याद्साधारणकोऽपरः ।
तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥७२॥
पश्चहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् ।
पञ्चत्वकथनं तत्संभवस्थलाभिप्रायेण । एवंच साधारणाद्यन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम् । साधारणः साध्यवदन्यदृत्तिः,
तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः तेन साध्यसामानाधिकरण्यप्रहः प्रतिबध्यते । अन्येतु सपक्षावृत्तिरसाधारणः, सपक्षश्च निश्चतसाध्यवान् इत्थंच शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा
पश्चे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हेतोर्निश्चयादिति

ळक्षणान्याह—एवमिति । साधारणादीत्याहिना असाधारणानुप-संहारिणोः परिश्रहः । नन्वेतस्यानुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधि-ज्ञानविषयत्वाभावान् कथं हेत्वाभासत्वमित्यतो दूषकतावीज-माह—तेन चेति । एवमभेऽपि । क्रियत इति । व्याप्तिघटका-व्यभिचारांशे व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रतिब्ध्यत इति । व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यप्रहः प्रतिब-ध्यत इत्यर्थः । एवंच साधारणासाधारणानुपसंहारिणां व्याप्तिज्ञान-प्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्येनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते साधार-णेनाव्यभिचारप्रहस्यासाधारणेन सामानाधिकरण्यप्रहस्यानुपसंहा-रिणा च व्यतिरेकव्याप्तिप्रहस्य प्रतिबन्धादिति भावः । प्राचीनम-तमाह—अन्येत्विति । पक्षे साध्यसंदेहदशायामेवासाधारणस्य हेत्वाभासता नतु निश्चयदशायां तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्च-तसाध्यवत्यावृत्तत्वाभावादित्यनित्यदोषत्वं तस्येत्याह—इत्थंचेति । असाधारण्यघटकसपक्षत्वस्य निश्चयघटितत्व इत्यर्थः । तत्र निश्चि-

रामरुद्री।

भावः । ज्याप्तिघटकाव्यिभचारांशे इति । इदंव साध्यवदन्यावृत्तित्वे सित साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्सिभप्रायेण, व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे द्व खसमानाधिकरणामानप्रतियोगिताबच्छेदक एव साधारणो बोध्यः तदमाव- वदन्ति । अनुपसंहारी च अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्य-कादिः, अनेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते । विरु-द्वस्तु साध्यव्यापकीभृताभावप्रतियोगी अयं साध्याभाव-ग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्प्रतिपश्चे तु प्रतिहेतुः साध्या-मावसाधकः अत्र हेतुरेक एवेति विशेषः साध्याभावसाधक-एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्था-क्षित्वकरी ।

तसाध्यवित पक्षे । साधारणादित्रयाणामेकहेत्वामासत्वानुपपित्वर्वदूनतीयनेनाखरसः सूचितः । न्यतिरेकन्याप्तिग्रहप्रतिवन्धः
इति । केवलान्वयिसाध्यके चान्वयन्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिति
भावः । नन्वेवं साध्यामावसाधकात् सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो
न स्यादत आह—सत्प्रतिपक्षे त्विति । प्रतिहेतुः प्रतिकूलो
द्वितीयो हेतुः । ननु यदि दूषकतावीजैक्येपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो
हेत्वेक्ये विरुद्धक्तं हेत्वाभासान्तरमित्युच्यते तदा यत्रान्वयिना
हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु न्यतिरेकिणा तत्र
हेत्वाभासान्तरं स्याद्तो भेदकान्तरमप्याह—साध्याभावेति ।
वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेतावेव तव साध्यसाधकत्त्रभ्रम इति
स्थापनावादिनं प्रति अमक्पाऽशक्तिस्चकत्वं विरुद्धस्य नत्वेवं सत्प्र-

रामरुद्री।

म्रानसेव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । एकहेत्वाभासत्वानुपपितिरिति । निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वज्ञानस्य नीलघटाधिकरणावृत्तित्वज्ञानस्य घटवत्ताज्ञानइव साध्यसामानाधिकरण्यज्ञाने प्रतिबन्धकताविरहेण दूषकतावीजामानेनासाधारण्यस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिदिति भावः । ननु केवलान्वियसाध्यकहेतोर्वृष्टत्वे तत्साध्यकानुमित्युपपत्तये व्यापकसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नैयायिकिसदान्तो विष्ट्यत इत्याशङ्काह—केवलान्वयीति । प्रतिबन्धपदं प्रतिबन्धकप्रहित्वयार्थकं तस्य च केवलान्वयीति । प्रतिबन्धपदं प्रतिबन्धकप्रहित्वयार्थकं तस्य च केवलान्वयीत्वाध्यश्चर्यायामावाप्रतियोगिसाध्येऽन्वयः । मेदो न स्यादिति । यद्यपि साध्याभावव्याप्यवान्यकः
सत्प्रतिपक्षः विरोधस्तु साध्यव्यापकाभावप्रतियोगी प्रकृतो हेतुरिति स्वरुपमेदो
वर्तत एव तथापि यथा साधारणादीनां परस्परवैलक्षण्येपि दूषकतावीजस्येक्येनैकहेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरोधयोरि विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकताह्यदूषकतावीजेक्यादेकहेत्वाभासत्वं स्यादिति भावः । अन्वयिना अन्वयस्याप्तिमता । व्यतिरेकिणा व्यतिरेकव्याप्तिमता । अश्चतिति । तथावा-

यकत्वाच विशेषः । सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः । अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवन्त्वोपस्थितिकालीनाऽगृहीता-प्रामाण्यकतद्भावव्याप्यवन्त्वोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये । अत्र च परस्पराभावव्याप्यवन्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः

तिपश्चस्येति भावः । साध्याभावव्याप्येति । एवं साध्यवद्न्यत्व-व्याप्यवान् पश्चः पश्चनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवद्न्यत्वव्याप्याविष बोध्यौ अन्यतमत्वादिनाऽनुगमान्न विभागव्याघातः । सत्प्रतिपश्च-व्यवहारौपयिकमन्येषां सत्प्रतिपश्चल्रक्षणमाह—अगृहीतेति । नित्य-त्वव्याप्यश्चद्त्ववत्ताज्ञानशून्यकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामश्चेन्सन्वेऽपि सत्प्रतिपश्चव्यवहाराभावात् कालीनान्तमुपश्चितिविशेष-णम् । गृहीताप्रामाण्यकनित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामश्चेसत्त्वेऽपि तद्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकेति प्रथमोपश्चितिविशेषणं । ताहशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामश्चसन्वेऽपि तत्राप्रामाण्यकित प्रथमोपश्चितिविशेषणं । ताहशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामश्चसन्वेऽपि तत्राप्रामाण्यकित प्रथमोपश्चितिविशेषणं । ताहशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामश्चसन्वेऽपि तत्राप्रामाण्यमहकाले तथा व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकृत्वं द्वितीयोपश्चितिविशेषणम् । व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकृत्वं द्वितीयोपश्चितिविशेषणम् । व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकृत्वं द्वितीयोपश्चितिवशेषणम् । व्यवहारमात्रोपयोगिनो निक्तक्षस्य प्रभृत्योगाः उपश्चितिघटितस्योक्तरूपस्य स्वरूपस्य एवो-प्युक्तस्याभासतायामप्रयोजकत्वादित्यस्वरसं सूच्यत्यन्य इति । सत्प्रतिपक्षस्य दूषकतावीजं दृशेयति—अन्नत्यादिना । सत्प्रतिपर्यसम्बद्धी ।

शक्तिस्वकत्वमेव दूषकतावीजं विरोधे भिष्नमिति मावः। बोध्याविति । नन्वेवं नतुष्ट्यस्यातुगतक्त्पामावात्कथमेकक्षपेणैषां विभागः यदिच साध्यामावोत्थापकत्वेन विभागस्तदा विरुद्धोऽप्येतन्मध्य एवान्तर्भूत इस्रत साह—अन्यतमत्वेति । सादिनेतचतुष्ट्यविषयक्षधीविषयतावच्छेदकधमेवत्त्वपरिष्रदः। सत्प्रतिपक्षव्यवद्दार्गात्रं नत्वयं हेतुदोषात्मकः सत्प्रतिपक्ष इति स्वितम् । प्रथमोपस्थितीत्युपलक्षणं समबलविरोधिपरामर्शद्धय-सत्वप्त तथाव्यवद्दारादिस्यवधेयम् । प्रकृतानुपयोगः हेलाभासनिक्पणप्रस्तावे उपयोगाभावः। नन्वयमेव सत्प्रतिपक्षाभिघो हेत्वाभास इति कृतो नोपयोग इस्रत साह—उपस्थितीति । विरोधिपरामर्शद्वयस्य सक्ष्यस्त एव परामर्शकार्य-प्रतिवन्धकत्वं नतु ज्ञातस्य, यादशक्ष्यविष्ठज्ञज्ञानमनुमितिप्रतिवन्धकं तद्भूपाव-क्ष्यस्य हितामासत्वा नैतस्य हेत्वाभासत्वा नैतस्य हेत्वाभासत्वा नेतस्य हेत्वाभासत्वा नितस्य हेत्वाभासत्वा नेतस्य हेत्वाभासत्वा नितस्य हेत्वाभासत्वा नितस्य हेत्वाभासत्वा नितस्य हेत्वाभासत्वा नितस्य हेत्वाभासत्वा नितस्य नितस्य होत्वा नितस्य होत्वा नितस्य होत्वा नितस्य होत्वा नितस्य हात्वा नितस्य होत्वा नितस्य होत्वा नितस्य नितस्य नितस्य नितस्य स्वा नितस्य नितस

फलम् । अत्र केचित् यथा घटामावन्याप्यवत्ताज्ञानेऽपि घटचश्चुःसंयोगे सित घटवत्ताज्ञानं जायते यथाच शङ्क सत्यपि पीतत्वाभावन्याप्यशङ्कत्ववत्ताज्ञाने सित पित्तादिदोषे पीतः शङ्क इति धीरेवं कोटिद्रयन्याप्यदर्शनेऽपि कोटिद्रयस्य प्रत्य-श्वरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपश्चस्यले संशयरूपानु-मितिभवत्येव । यत्र चैककोटिन्याप्यदर्शनं तत्राधिकवलतया द्वितीयकोटिमानप्रतिबन्धाच संशयः फलवलेन चाधिकव-लसमबलभावः कल्प्यत इत्याहुः । तन्न । तद्भावन्याप्यव-त्ताज्ञाने सित तदुपनीतभानविशेषशान्दवोधादेरनुद्याङ्घौकि-कसिककर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धक-

दिनकरी।

क्षस्य संशयजनकत्वं दूषकतावीजं नत्वनुमितिप्रतिवन्धकत्वं तद्भा-वव्याप्यवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिवन्धकत्वे मानाभावादिति रक्षकोश-कारमतं दूषियतुमुपन्यस्यति—अत्र केचिदित्यादिना । अनु-मितिभवत्येवेति । अनुमितिप्रति तद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिवन्धकत्वे मानाभावात् कृप्ततत्तद्भावानुमितिसामग्रीभ्यामेव तत्तद्भावकोटिकसंशयानुमित्युत्पत्तो संशयानुमिति प्रत्युभयव्याप्य-वत्तानिश्चयत्वेनातिरिकहेनुताकस्पनप्रयुक्तगौरवाभावाचेति भावः । ननु यद्युभयभासकसत्त्व दभयभानं तदा पित्तादिदोषसत्त्वेऽपि पीतत्वशुक्तवोभयस्यतानुभयोभीनापत्तिरियत आह—फ्रुडबले-नेति । तथाच तत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्थेवानुभविकतया शुक्तवमहे

रामरुद्धी।

नजु रलकोशकारमते तद्वताल्ञाने तद्यावन्याप्यवत्ताल्लामतिवन्यकरवेन परस्पराजुमितिप्रतिबन्धकस्य सम्प्रतिपक्षस्थकेऽसंभवेपि निश्वयोत्पादने स्कृप्तशक्तिकयोस्तत्त्व्यावन्याप्यवत्ताल्लानयोर्मिलितयोःसाध्यसंशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरविमस्वाशक्कां निराकर्तुमाह—क्कृप्तेति । अयं भावः—तत्तत्परामर्शस्य तत्तद्विषेयकातुभितिल्मेव कार्यतावच्छेद्कं नतु निश्वयत्वमपि तद्धटकम् । परंतु एकैकपरामर्शसत्तवे कोळ्यन्तरभासकसामम्यभावात् निश्वयात्मिकानुमितिभवति चभयपरामर्शसत्तवे कोळ्यन्तरभासकसामम्यभावात् निश्वयात्मिकानुमितिभवति चभयपरामर्शसत्तवे कारणवलादुभयकोळ्योविरोधितया मानेऽर्थात्संशयो मवतीति नाधिककार्यकारणभावकल्पनं तन्मते इति । उमयस्मृताविति । संशयेकोटिद्वयस्थो-

ता लाघवाअत्पनीतमानविशेषे शान्दवीचे च पृथक् प्रतिबन्धकता। गौरवात् । तथाच प्रतिवन्धकसत्त्वात् कथमबुमितिः। निह लौकिकसिक्षक्ष्येले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्येले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिमिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् । यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताञ्चानं
तत्रोमयत्राऽप्रामाण्यज्ञानात् संशयो नान्यथाऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिवन्धकत्वादिति । असिद्धिस्तु
आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्त्वम् । आश्रयासिद्धः पश्चे पश्चतावच्छेदकस्याभावः । यत्र काञ्चनमयः पर्वतो विद्यमानिति
साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमयः पर्वतो विद्यमानिति
साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमये पर्वते परामर्श्वप्रतिवन्धः फलम् । स्वरूपासिद्धिस्तु पश्चे
व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः। तत्र च इदो द्रव्यं धृमादित्यादौ
पश्चे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पश्चे साध्यव्याप्य-

दिनकरी।

पित्तरूपदोषस्य प्रतिबन्धकत्वं करूपयित्वा पीतत्वसाक्षात्कारसामग्र्या अधिकबळवत्त्वमेवं दूरत्वदोषे सत्यपि स्याणुत्वपुरुषत्वयोः स्मृतौ संशयस्थैवोदयात्तत्सामग्र्याः समबळवत्त्वमेव कल्प्यत इति भावः । ज्ञानमात्रे तादशज्ञानत्वाविच्छन्ने । विशेषे दोषविशेषाजन्ये । गौरवात् कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवादिति भावः । कथमनु-मितिरिति । अनुमितेरिप तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः । कथं तर्धुमयच्याप्यवत्तानिश्चयात् प्रात्यक्षिकः संशय इत्याश्च्य न भवत्येव तावद्यावत्तन्निश्चयेऽप्रामाण्यं न गृह्यते इत्याह्य सत्र चेति । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिच्या-

रामरुद्री।

षनयसिष्ठकर्षेणैव भानात् पीतलञ्ज्ञह्मलरूपकोटिद्वयोपस्थितौ पित्तदोषादिप संश-वएव स्थान पीतलनिश्चय इति भावः । आधिक्यमिति । मूले नीलधूमादि-हेतुकस्थल एव व्याप्यत्वासिद्धरिमधानादिति भावः । अत्र चाव्यमिचारिक-विष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावतद्याप्याविष व्याप्यत्वासिद्धी बोध्यावन्यतमः हेतुमत्ताज्ञानरूपस परामर्शस प्रतिबन्धः फलम् । साध्या-प्रसिद्धादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्येऽन्तर्भृताः । साध्ये साध्यतावच्छेदकसाभावः साध्याप्रसिद्धिः । एतज्ज्ञाने जाते काञ्चनमयविद्धमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरा-मर्श्वप्रतिबन्धः फलम् । एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साध-नाप्रसिद्धिः यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ । अत्र हेतुता-वच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात् तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम् । एवं विद्धमान्नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूम-त्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति ।

दिनकरी।

प्यत्वासिद्ध्योः परिमहः । साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यं निराक-रोति—साध्याप्रसिद्ध्याद्यस्त्विति । आदिना साधनाप्रसिद्धिप-रिम्रहः । केषांचिन्मतमाह — एवं वृद्धिमानित्यादिना । वद-न्तीत्यनेनास्वरसस्तद्वीजं तु नील्ध्यमे व्याप्तिसस्त्वात् कथं व्याप्यत्वा-सिद्धिः । नच तत्र व्याप्तिसस्त्वेऽपि नील्ध्यमत्वस्थानवच्छेदकतया तद्वच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यम् । अनतिरिक्तवृत्तित्व-रूपावच्छेदकत्वस्य नील्ध्यमत्वेऽपि सस्त्वात् । स्वरूपसंवन्धरूपाव-च्छेदकत्वाभावाद्याप्यत्वाप्रसिद्धिरित्यपि न । तथा सति पशुमान् साक्षादिमत इत्यादावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः । साक्षाद्यपेक्षया

रामरुद्री।

त्वेनानुगमः । दृषकतानीजं व्याप्तिज्ञानप्रतिनन्धकतानच्छेदकत्वम् । नवैनं दृषकतानीजस्यैक्येन व्यभिचारस्य हेत्वाभासान्तरत्वं न स्यादिति नाच्यम् । दृषकतानीजस्यैक्येऽपि नाधसत्प्रतिपक्षयोरिन व्यभिचारासिख्योर्मृनिना पृथगुपदेशेन
हेत्वाभासान्तरतासंभवात् । अस्वरस्य इति । स्चित इति शेषः । सत्त्वादिति । नीळधूमस्य धूमानतिरिक्ततया धूमव्याप्तिसत्त्वादिति भावः । अनवच्छेदक्तयेखस्य व्याप्तेरिखादिः । तद्वच्छेदेनेति । यो धर्मो यस्यानवच्छेदकस्तद्वच्छेदेन तद्भावः मूलावच्छेदेन वृक्षे किपसंयोगामानवदिति भावः ।
अवच्छेद्कत्वाभावादिति।तन्म्लस्य वृक्षवृत्तिकिपसंयोगामानितिरक्षवृत्तित्विप
सक्ष्यसंवन्धक्षावच्छेदकलाभावादेव मूलावच्छेदेन वृक्षे किपसंयोगामानेतिरिक्ववित्विप
सक्ष्यसंवन्धक्षावच्छेदकलाभावादेव मूलावच्छेदेन वृक्षे किपसंयोगामानेतिरक्षक्ष्याव्यक्ष्यस्य

बाघस्तु पक्षे साध्याभावादिः एतस्य त्वनुमितिप्रतिबन्धः विनक्ता ।

गोत्वादिजाते छेघुरवेन सास्नादेः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वामा-बात्। अस्तु वा नीलधूमत्वादेः स्तरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभा-वात्तद्वच्छेदेन व्याह्यभावरूपव्याप्यत्वासिद्धिनेतु हेत्वाभासत्वं अनुमितितत्कारणीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् । नच वह्विमद्न्या-वृत्तिप्रमेयवानिति प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन व्याध्यवगाहिज्ञानाद्-नुमित्यापत्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्रैव कारणतया तद्विरोधितया निरुक्तव्याप्यत्वासिद्धिर्हत्वाभास इति वाच्यम् । तावताप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वज्ञानस्य कार-णत्वेऽपि तत्र खरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावप्रहस्य प्राह्माभावा-नवगाहितयाऽविरोधित्वात् तस्माद्यर्थविशेषणश्चले न व्याप्यत्वा-सिद्धिः हेत्वाभासः पुरुषस्त्वधिकेन निगृद्यत इति । साध्याभावा-दिरित्यादिना साध्यवदन्यत्वस्य पक्षावृत्तिसाध्यादेश्च अनाहायीप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत-तद्धर्भिकतदभावनिश्रयः । बाधबुद्धयुत्तरक्षणे ठौकिकसन्निकर्षज-द्धर्भिकतद्भावनिश्चयः रामरुद्री।

यस नास्ति तदवच्छेदेन व्याप्यलाभावोपगमे व्यर्थविशेषणलाभावेपि गुद्दधमेंण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । ननु गुरुधमेंण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । ननु गुरुधमेंण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिष्टैवेल्यत आह—अस्तुवेति । अविरोधित्वादिति । हेतुतावच्छेदकांशे व्याप्यवचिति । इत्यासिप्रकारकप्रधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपगमादतएव व्याप्यंशे निर्धमितावच्छेदकादि विह्विव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्थादप्यनुमितिरङ्गीक्ष्यत इति भावः । गीमांसकमतानुयायी शङ्कते— नचेति । तथाचोक्तपरामर्शस्यछेपि विह्वव्याप्यो विह्वयाप्य इति ज्ञानान्तरतोऽनुमितिनांन्यथेति भावः । तावतापि उक्तस्यछेऽनुमितिवारणानुरोधेनापि । उपसंहरति—तस्मादिति । गुरुधमस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्थछे सर्वत्र प्राचीनेव्याप्यावासिद्धिनाङ्गीक्षियते अपितु स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्त-एखितस्य तथात्वस्थछएवेस्यभिप्रायेणाह—व्यर्थविशेषणस्थळ इति । अधिकोक्तिनिक्रस्यानत्वेन धूमादित्युक्सेव सामञ्जसे नीळपद-प्रयोगस्याधिकत्वादिति भावः । साध्यादेश्वेस्यादिना साध्याभाववत्पक्षसाध्यवदन्य-पक्षयोः परिप्रहः । प्रतिवध्यतावच्छेदककोटी कौकिकसंनिकर्धाजन्यत्वनिवेशस्य फलमाह—वाध्यद्धुकुक्तरक्षण इति । पवं प्रतिबद्धतावच्छेदककोटाव-

फलम् । तद्धर्मिकतद्भावनिश्वयो लौकिकसिकक्षीजन्यदोष-विनक्ती।

न्यविशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह—लौकिकसिक्वर्षाजन्येति नन्वेवं तदिन्द्रियजन्यछोकिकवाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यछोकि-कतद्विशिष्टबुच्चापत्तिरिति चेम्न । अलौकिकत्वं प्रतिबध्यतावच्छेद-ककोटावनिवेदय तदिन्द्रियजन्यतिहिशिष्ट्वद्धौ तदिन्द्रियजन्यली-किकतद्भावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । तदिन्द्रियजन्यो-पनीतभानात्मकबाधकनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यछौकिकतद्विशिष्ट्य-द्युदयात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ छौकिकत्वनिवेशः लौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमास्थले तद्धिकरणे प्रतियोगिनोऽस-त्त्वादेव न तद्विशिष्टछै। किकप्रसक्षापत्तिरिस्छं तथाविधप्रतिवध्य-प्रतिबन्धकभावेनेति वाच्यम् । यत्र प्रतियोग्यधिकरण एव संति-क्रष्टाधिकरणान्तरवृत्तेरभावस्य छौकिकप्रसक्षात्मकारोपो दोषेण जनितस्तदुत्तरं तद्धिकरणे प्रतियोगिनो छौकिकप्रत्यक्षापादनात । तत्राभावलौकिकप्रसक्षजनकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव नेयमापत्ति-रन्यथाऽभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रसक्षापत्तिरिति तु न । यत्र विनइयद्वस्यद्रोषेणाभावछौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरं प्रतियोगि-प्रत्यक्षापाद्नात् । यत्राभावछौकिकप्रमासमकाछं तहितीयक्षणे वा तद्धिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमवधानं तत्राभावप्रमोत्तरं प्रतियोगिनो छौकिकप्रसक्षात्मकारोपापाद्नवा-रणाय वा इन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावीपगमात् ।

रामरुद्री।

लौकिकत्वनिवेशे । तद्विशिष्टबुद्धापितिति । समानेन्द्रियजन्यवाध-बुख्युत्तरं लौकिकसंनिकर्षेणापि तद्विबिष्टबुद्धेरनुपगमान्नात्रेष्टापत्तिरपि संभवतीति भावः । अलौकिकरंषं लौकिकसंनिकर्षाजन्यत्वम् । नतु लौकिकाभावप्रमायां सलां प्रतियोगिनि लौकिकसंनिकर्षासंभवादेव न लौकिकतद्वत्ताबुद्धापत्तिरिति किं समानेन्द्रियस्थले प्रतिबच्चप्रतिबन्धकभावान्तरेणेति शङ्कते—नचेति । प्रति-योगिप्रत्यक्षापादनात् तत्प्रलक्षापादनसंभवात् । लौकिकाभावश्रमस्थले प्रयो-बनमुपपाय प्रमास्थले तदाह—यत्राभावेति । समवधानमिति । इदंच प्रमातः पूर्वमेव ताहसदोषसमवधाने बाधप्रमैव न संभवति प्रतियोगिश्रमजनक-सि० गु० २९

विश्लेषाजन्यतद्धर्मिकतज्ज्ञानमात्रे विरोधीति । नतु संश्लब-दिनकरी।

शको न पीतः वंशो नोरग इति निश्चयेऽपि पित्तमण्डूकवसा-अनादिदोपवशाच्छङ्कः पीतः वंश डरग इत्यारोपोद्यात्तत्र व्यभिचारवारणायाह—दोषविशेषेति । दोषसामान्याजन्यत्वनि-बेशे भ्रममात्रस्येव बाधाप्रतिबध्यत्वापत्तिरतो विश्लेषेति । तथाच पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषान् विशिष्योपादाय तद्जन्यत्वं प्रतिब-ध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति भावः। नच पित्तद्वव्यात्मक-दोषाजन्यत्वनिवेशो व्यर्थः शङ्कः पीत इति भ्रमे शङ्कांशेऽनुभूय-मानस्येव पित्तद्वयपीतिम् आरोपोपगमेन तदंशेऽपि छौकिकत्वाद-छौकिकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवार-णादिति वाच्यम् । पित्तद्रव्यस्यान्तरानवस्थानद्शायामपि तत्पी-तिमः शङ्कादौ प्रत्यक्षोदयेन स्पर्यमाणारोपस्यैन तत्र नवीनैः स्वीका-रात्तदंशे तत्याछौकिकत्वात् । तथा सति शङ्कः पीत इति प्रस्थो-त्तरं पीतं साक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वप्रहानुपपत्तिसाद्यञ्जकछौ-किकविषयतायास्तत्राभावादिति तु न । छौकिकविषयताया इव दोषविशेषजन्यत्वस्यापि साक्षात्कारित्वव्यश्वकत्वादन्यथाऽयम्ररग इति स्पर्यमाणारोपे साक्षात्कारित्वप्रहानुपपत्तेः शङ्को न पीत इत्या-दितदिन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्यत्तरं पित्तादिदोषवशात्तदिन्द्रियजन्यः शह्नः पीत इत्यारोपो यदानुभवसिद्धस्तदा पूर्वोक्तेन्द्रियभेद्भिन्नप्रतिबध्यप्र-तिबन्धकभावेऽपि दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबच्यतावच्छेदके निवेश-नीयमिति ध्येयम् । नन् वाधप्रतिवध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकान्य• स्वस्य निवेशे बाधनिश्चयोत्तरं छोकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापतिरिति

रामरुद्री।

दोषेण प्रतिबन्धादित्सभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् । दोषविशेषाजन्यत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह—शङ्को न पीत इत्यादि । भ्रममात्रस्यैनेति । दोषं विना भ्रमाजुत्पेत्तिरित भावः । मण्डुकेति । भेकवसाज्ञनहृपद्योषाद्वंशे उरगस्य प्रत्यक्ष-भ्रमोत्पादादिति भावः । भादिना इन्द्रजालमन्त्रादिदोषाणां संप्रद्वः । तद्याञ्जकेति । साक्षात्कारत्वज्ञातिव्यज्ञकेत्वर्थः । यद्यज्ञमनसिद्ध इत्यनेन वज्जतसादशाजुमव एव नास्ति किमर्थं समानेन्द्रयस्थलीयप्रतिबन्धतावन्छेदके तिष्ठवेशनीयमिति स्विन

दिनकरी।

चेत्र । भूतछं घटवदिलाद्याकारकछौकिकप्रलक्षीत्पत्तिकाले स्वात-क्येण कथंचिदुपस्थितस्य घटाभावादेर्भृतछे प्रकारतया भानवार-णाय समानधर्मितावच्छेदककतत्कोटिकङोंकिकप्रत्यक्षसामम्या विप-रीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमवदयमङ्गीकरणीयम् । तथाच बाधनि-अयोत्तरमपि नापत्तिलौंकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य तत्कोटिकलौकि-कप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वेन विपरीतकोटिभानासं-भवात् । तर्हि कापि छौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयो न स्यादिति चेदोम् । ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यैव पूर्वोपस्थितकोट्योभीनसंभवादिति । यतु संशयपूर्व तत्कोट्यंशे होकिकसन्निकर्षसत्त्वे कथं संशयस्य न छौकिकत्वं कथं वा तत्र संशये विपरीतकोटिभानं तत्कोटिकछौ-किकप्रत्यक्षसामम्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादिति तन्न । तत्र छौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि संशयजनकद्रत्वादिदोषस्य ठौकिकप्रत्यक्ष-प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन छोकिकप्रत्यक्षसामम्यभावादुभयोपपत्तेरित्य-न्यत्र विस्तरः । कस्यचिन्मतं दुषयति—नत्विति । इति युक्त-मित्यनेनान्वयः । नन्वेवं बाधनिश्चयकाले संस्रष्टत्वज्ञानाभावादेवा-नुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्य नानुमितिविरोधित्वमिति हेत्वा-

रामरुद्री।

तम्। संशयापित्तितिति। संशयनिश्वयसाधारणतद्वत्तालुद्धित्वस्थैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन संशये पृथक्प्रतिबन्धकताया अभावादिति भावः। लौककसंनिकषंजन्यसंशय एव न संभवति एककोटिकलौकिकप्रस्यक्षसामम्याविरोधिकोटिमानप्रतिबन्धकत्वाद्न्यया भूतलं घटवदिति निश्वयकालेऽपि संशयापत्तिदिति कथं
बाधनिश्वयोत्तरं लौकिकसंनिकषंजन्यसंशयापत्तिरिति समाधत्ते—भूतलमिस्यादि। तद्दांति। एककोटिलौकिकप्रसक्षसामम्या विपरीतकोटिमानप्रतिबन्धकत्व इत्ययंः। कापि बाधनिश्वयानुत्तरमि। संशयो न स्यादिति।
द्रस्थस्थाण्वादिधमिकस्थाणुत्वादिसंशयो न स्यादित्ययः। उत्ताशङ्कायामिष्टापत्तिमाह—भोमिति। न लौकित्वं न लौकिकसंनिकषंजन्यत्वम्। लौकिकसंनिकष्यत्ते कोटिभाने बाधकामावादिति भावः। उभयोपपत्तिरिति।
संशये लौकिकसंनिकषंजन्यत्वस्य विपरीतकोटिमानस्य चोपपत्तिरित्ता।
कौकिकसंनिकष्यत्त्वेऽपि तस्य दूरत्वदोषेण कोव्यमासकत्वादिति मावः। अन्यन्न
बिस्तर इत्यनेन संशयजनकदोषसामान्यामावे तु संनिकृष्टकोटेर्निश्वय एवेति
स्वितम्। कस्यचिन्मतिति। नद्व संशयपक्षतावादिन इति भावः।

साधारणं पश्चे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधि-तया च बाधसत्प्रतिपश्चयोर्हेत्वामासत्वमिति युक्तम् । अप्र-सिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः साध्यसंश्चयादिकं विनाप्यनुमि-

मासत्वं न स्वाद्त आह—तिद्विरोधितयेति । अनुमितिकारणीमृतस्य साध्यसंसृष्टत्वज्ञानस्य विरोधितयेत्यर्थः । नन्वप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्रापि न भवत्येवेत्यत आह—साध्यसंग्रयेति ।
ननु संशयशून्यकालेऽपि सिवाधियाकालीनसाध्यनिश्चयात्मकं साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमस्त्येवेत्यत आह—आदीति । आदिना सिवाधियषाकालीनसिद्धिपरिमदः । नच संशयान्तरोत्पच्येवानुमितिसिद्धिरिति वाच्यम् । सति विशेषदर्शने संशयायोगात् । पश्चविशेष्यकसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयोऽनुमितिप्रतिवन्धकसाद्भावः कारणम-

रामरुद्री।

श्रुत्याऽऽत्मनिश्वयवतोऽपि सिषाधयिषयाऽनुमित्युपपत्तये निश्वयसाधारणसाध्य-संसर्गज्ञानत्वेनैवैतन्मते कारणतायाः प्रतिपादितत्वादिति विभावनीयम् । मूले अप्रसिद्धेति । पूर्वमगृहीतसाध्यविधेयकेल्यः । तथाच पृथिवीतरत्वव्यापका-भावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शजन्यसाध्यविशेष्यिकायाः पृथिव्यामितरभेद इत्यन्मितेरभावापत्तेरित्यर्थः । उत्तरद्वणमवतारयति-नन्बप्रसिद्धेति । न भवत्येवेति । आचार्यमते सर्वत्रान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवातुमि-विहेततया व्यतिरेकसहचारेणापि अन्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति तैरङ्गीकारादुभयप-रामर्शादनुमितेरसिद्धत्वादन्वयव्याप्तेः साध्यघटितमूर्तिकत्वेन व्याप्तिज्ञानसमय एव साध्यज्ञानावश्यकत्वादिति भावः । सिद्धिपरिग्रह इति । सिद्धिः साध्य-निखयः । सिद्धिसत्त्वे सिषाधियां विना नानुमितिरतः कालीनान्तम् । तथाव धनगर्जितेन मेघानुमितिस्थले संशायनिश्वययोर्द्वयोरप्यभावेन साध्यवताज्ञानं नातु-मितिहेत्रिति भावः । घनगजितेन मेघानुमितिस्थलेऽपि संशयं कल्पयित्वा क्षणवि-लम्बेनैबान्सितिरपेयते अतो नानुपपत्तिरिलाशङ्कते—नचेति। संशयोत्पत्यैवेति पाठः । सतीति । गर्जितश्रवणानन्तरमेव मेघव्याप्यगर्जितवत्तापरामर्शोत्पत्त्या तेन मेघामा चादिखंशयप्रतिबन्धादिखर्यः । नच विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धाद-भावकोटिमान रेजिएको सा निश्चय एवास्त्वित वाच्यम् । तथासित सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेनानुरं, । मण्डु। क्षणविसम्बेन कल्प्यत इति चेत् परामर्शस्येव नाशापत्त्याऽन्तमित्यनिर्वाहार्रदिना भावः । अत्राप्यन्तरपदं प्रामादिकमेवोक्तस्यके पूर्वसंश्वयाभावादिति ध्येयम् । या ।वैतत्पाठप्रामाण्येप्याप्रहः तदा संशयं विनेखादि-मुख्य व्याप्तिसारणादिना परामशौत्पतिक्षणे पूर्व संशयस्य नाशादित्यभिप्रायकतां. त्युत्पत्तेश्व । एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रति-बन्धकं मानाभावाद्गीरवाच । अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि विनकति ।

वस्तादृशप्रमात्वमेव बाध इति प्राचीनमतं दूषयति—एवमिति । प्रमात्वज्ञानमपि प्रमात्विनश्चयोऽपि । मानाभावादिति । माह्याभावाववगाहिनस्तादृशज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः । नतु पक्षे साध्याभावज्ञानेऽपि तत्राप्रामाण्यज्ञानकालेऽनुमितेषद्याम साध्याभावज्ञानं प्रतिबन्धकम् । अस्मन्मते तु तदा साध्याभावज्ञानं प्रतिबन्धकम् । अस्मन्मते तु तदा साध्याभावज्ञान-प्रमात्विनश्चयाभावादेवात्रानुमित्युत्पत्तिरत आह—गौरवादिति ।

तथाच तत्रानुमितिनिर्वाहाय संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यक्षाना-भाव एव प्रतिवन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते नतु पश्चविशेष्य-कसाध्याभावक्कानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रतिवन्धकत्वं गौरवादित्यर्थः। यत्र पश्चे साध्याभावक्कानमस्ति नतु तत्र प्रामाण्यक्कानं न वाऽप्रा-

माण्यज्ञानं तत्राप्यनुमितिनं भवत्येवेति भावः । साध्याभाववत्पक्ष-घटितप्रमात्वविषयकत्वेऽनुमितिप्रतिवन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वा-

रामरुद्री।

परिकल्प्य घनगर्जितस्थलेऽपि संशयोत्पत्यनन्तरमेवानुमितिरिखभिप्रायं च कल्प-यित्वैव संयोजनीयम् । नच साध्याभावज्ञानस्य ज्ञानत्वेन निवेशे संशयधर्मिक-प्रमात्वनिश्वयदशायामपि अनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरिति बाच्यम् । इष्टापत्तेः । साध्यामावांशे निश्चितप्रामाण्यकस्य संशयस्यापि साध्यामावनिश्वयसमशीलत्वाद-न्यथोभयत्रापि निश्चयत्वनिवेशेनैवैतन्मते गौरवापत्तिरिति भावः । प्राह्मा-भावानवगाहिन इति । यद्धर्माविक्छिने साध्यवत्त्वमवगाहतेऽत्रमितिस्तद्-वच्छिने प्राह्मसाध्यस्याभावानवगाहिन इत्यर्थः । तेन साध्याभाववित साध्याभाव-अकारकमितिप्रामाण्यनिश्वयस्य साध्याभावावगाहित्वेऽपि नातुपपतिः। न साध्या-भावशानमिति । न साध्यामावनिश्वय इत्यर्थः । प्रतिवादिना साध्यामावनि-श्रयसैव प्रतिबन्धकलोपगमादिखवधेयम् । गौरवादिति । पक्षविशेष्यकला-येक्षया पक्षविशेष्यकसाध्यामावज्ञानविशेष्यकत्वस्य साध्यामावनिश्वयत्वापेक्षया साध्याभावप्रकारकलनिश्चयत्वस्य चातिगुरुत्वादिस्यर्थः । तन्त्वप्रामाण्यज्ञानाना-स्कन्दितयदूपावच्छित्रविषयक्तिश्चयत्वमनुमितिप्रतिवन्धकतानतिरिक्तशृति तद्भ-पावच्छित्रतमेव हि हेरवाभासळक्षणम्, तत्र साध्याभाववति प्रकृतपक्षे साध्याभाव-प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसाधारणमेव, अधिकं त प्रविष्टमिखादिन्यायादिति ताहम-प्रामाण्यस्य हेत्वामासता त्वन्मतेऽपि दुर्वारेखाश्रद्धां निराकरोति—साज्यामायः तद्मावन्याप्यवत्ताञ्चाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिवन्यकता-यत्तेः । किंतु अमत्वज्ञानानास्कन्दितवाधबुद्धेः प्रतिवन्य-कता । तत्र अमत्वश्रङ्काविघटनेन प्रामाण्यज्ञानं कचिदुप-युज्यते । नच बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः पक्षे हेत्व-

त्तस्थाभासत्वं दुर्वारमिति तु न । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति । नन्वगृहीताप्रा-माण्यकसाध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रथमोपश्चितप्रमात्व-निश्चय एव तथा स्यादत आह—अन्यथेति । सत्प्रतिपक्षादावि-सादिना विरोधादिपरिश्रहः । प्रतिबन्धकतापत्तेरिसस्यानुमिसादावि-त्यादिः । ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धस्तद्भावे तु नेसन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमत साह-किंत्विति । कचिदुपयुज्यत इति । तथा चानुमिति-तत्कारणज्ञानान्यतरं प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकीभृतज्ञानविषयत्वाभावात्र साध्याभावज्ञानप्रमात्वं हेत्वाभास इति भावः । व्यभिचारज्ञानादे-रिलादिनाऽसिद्धिज्ञानपरिषदः । भेदादिति । तथाच बाधस्यलेऽ-सिद्धिन्यभिचारान्यतर्नियमेऽपि बाधज्ञानस्य न्यभिचारादिविषयक-त्वाभावेन तस्य हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः । नच हेतुमान् पक्षः साध्याभाववानित्याकारक एव बाधमहः कुतो न भवति सामग्रीस-स्वात् तथाच व्यभिचारात्मिकैव बाधबुद्धिरिति वाच्यम् । पराम-श्रीत्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन बाधबुद्धेर्व्यभिचारविष-रामरुद्री।

सत्पक्षेत्यादि । आमासत्वायोगादिस्तत्र पूर्ववाक्यस्थं तस्येखनुषञ्चते । प्रथमोपस्थितेति । उक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य प्रमात्वाभावधटितत्वेन प्रतियोगिज्ञानविधया प्रमात्मकञ्चानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षि-तत्वेन प्रथमोपस्थितत्वळाषवादेव साध्याभावप्रमात्वस्य हेत्वाभासत्वमुन्तितिनिति भावः । विरोधादीति । यद्यपि व्यभिनारदीस्य वक्तुमुन्तितं तथापि सत्प्रति-पक्षस्येव विरोधस्यापि सक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्, व्यभिनारादीनां तु अनु-मिस्यादाविस्यादिपदमाह्यपरामर्श एवेति तथाभिधावमिति च्येयम् । साक्षादिस्यनेन प्रतिबन्धकत्वोपयोगिज्ञानव्यादृतिः । तस्योति । वाषस्यस्यः । व्यभिन्यार-विषयकत्वासंभवादिति । ननु परामर्थोत्तरं वाषद्वदेव्यभिनारविषयकत्वा- भावे खरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यम् । बाधज्ञानस्य व्यभि-चारज्ञानादेर्भेदात् । किंच यत्र परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र च्यभिचारज्ञानादेरिकंचित्करत्वाद्धाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं चाच्यम् । एवं यत्रोत्पत्तिश्चणावच्छिने घटादौ गन्धव्याप्य-पृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्त्रेव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् ।

दिनकरी।

यकत्वासंभवात् एकत्र हेतौ व्यभिचाराव्यभिचारविषयैकनिश्चया-संभवाच । नन्वयोगोलकपक्षकधूमसाध्यकविह्नहेतुके वाधलौकिक-श्रत्यक्षवद्यभिचारलौकिकश्रत्यक्षमि व्याप्तिनिश्चये सत्यपि भविष्य-तीत्यत आह—किंचेति । अकिंचित्करत्वादिति । व्यभिचार-ज्ञानं हानुमितौ न साक्षात्प्रतिबन्धकं किंतु परामर्शप्रतिबन्धद्वारा । तथाच परामर्शोत्तरकालीनं व्यभिचारज्ञानमिकंचित्करमिति तत्र बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिकेति भावः । व्यभिचाराद्यसङ्कीर्णमिष बाधं प्रदर्शयति—एवमित्यादिना । बाधस्यैवेति । तत्र पक्षे हेतुसत्त्वेन सक्त्पासिद्धेः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्यामावबद्धत्त्व-

रामरुद्री।

संभवेपि परामर्श एव बाधप्रहात्मकोऽस्तु तथाच साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः साध्या-भाववानिति व्यभिचारविषयकबाधबुद्धिसंभव इलाशङ्कायामाह—एकत्रेति । प्रतिबन्धकामावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणत्वादिति भावः । इद्मुपलक्षणम् । एकत्र पक्षे साध्यव्याप्यसाध्याभावविषयकज्ञानासंभवाचे खपि द्रष्टव्यम् । बाध-लौकिकेति । विरोधिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटी लौकिकसंनिकर्षाजन्यत्व-निवेशेनायोगोलकधर्मिकपरामर्शोत्तरमपि तद्धर्मिकलौकिकवाधबुद्धिरिव तद्वतर-मपि विश्विमींकभूमाभाववद्योगोलकनृत्तिलरूपव्यभिचारविषयकलौकिकप्रस्वसं भविष्यतीखर्यस्तयाच बाधबुद्धर्व्यभिचारविषयकत्वमुपपयत एवेति भावः।तत्रेति। अनुभिताविखर्थः । ननु खरूपासिद्धभावेपि व्यभिचारोस्खेवोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन गन्धाभाववति घटे पृथिवीत्वस्य सत्त्वादित्यत आह-प्रतियोगिव्यधि-करणेति । व्यभिचारघटकसाघ्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याप्रवेशे कपि-संयोग्येतदृक्षत्वादित्यादिसद्धेतोर्पि व्यभिचारित्वापत्तिरिति भावः । अथोक्तसद्धे-तोबीधितत्वापतिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाच्याभाववत्पक्षादिरेव बाधत्वे-नाज्ञीकरणीयः एवमुक्तहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वनारणाय प्रतियोगिव्यधिकरण-साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमप्यश्लीकरणीयम् । यत्तु साध्यस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यचितसाच्याभावव्याभिमता विरोधाभावेन सत्प्रतिपक्षप्रहरू नच पश्चे घटे गन्धसत्त्वात् कथं बाघ इति वाच्यम् । पश्च-तावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुमवसिद्धत्वादिति । बा-धतक्र्याप्यमिका ये हेत्वामासास्तक्र्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वामासाधिक्यप्रसङ्गात् । बाध-व्याप्यसत्प्रतिपश्चो भिक्ष एव स्वतन्त्रेच्छेन म्रुनिना पृथगु-पदेशात् सत्प्रतिपश्चव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रषट्व-दिक्करी ।

रूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः । बाधतद्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्त्रद्याप्या अपि तन्मध्ये एवान्तर्भवन्तीति पाठः । बाधः साध्याभावविशिष्टपक्षादिस्तद्याप्यः सत्प्रतिपक्षस्तद्भिन्ना व्यभिचार-विरुद्धासिद्धास्तद्याप्यानां तत्रैवान्तर्भाव इसर्थः । व्यभिचारादेरिव व्यभिचारादिव्याप्यस्मापि व्याप्तिमहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पञ्च हेत्वाभासानन्तर्गतत्वे तस्मातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्मादिसर्थः । न प्रतिबन्धक इति । साध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्य

रामरुद्री।

साध्यमहाविरोधित्वात्प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिघटित एव सत्प्रतिपक्षोऽ-क्रीकियत इति नोक्तसद्धेतोः साध्याभावव्याप्यवत्पक्षत्वमिति । तत्र । तथासति प्रति-योगिवैयधिकरण्याघटिततदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्येव सर्वत्र तद्वताबुद्धिप्रतिबन्धक-रवमिलायातं तथाच पूर्व प्रन्थकारोक्तसानुमितिकारणपरामशेस साध्यसंशय-प्रतिबन्धकत्वस्यानुपपत्तः । अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटित-श्याप्तेरेव विषयलात् तस्मात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितस्यापि साध्या-भावव्याप्यस्य साध्यविरोधित्वसंभवेन तस्यैव सत्प्रतिपक्षलमुचितम्। एवंचोत्पत्ति-क्षणाविष्ठाब्रघटे यत्र गन्धः साध्यते न तत्र बाधः संभवति । गन्धाभावस्य घटे प्रतियोगिसमानाधिकरणलादिति । मैनम् । यत्र देशकालयोः खरूपसंबन्धरूप-पश्चतावच्छेदकत्वं तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि बाधत्वाङ्गीकारादिति ध्येयम् । अत्र न सत्प्रतिपक्षोपि प्रतियोगिन्यधिकरणगन्धाभावन्याप्यस्य घटेऽ-संमवादत एवासङ्कीर्णबाघोदाहरणमिदम् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेन बाघस्य हेत्वाभासान्तरतात्रापि न स्यात्। सत्प्रतिपश्चस्य बाधव्याप्यत्वं नानुपपश्चं व्यापकः-स्याधिकदेशवृत्तिस्वे क्षतिविरहात् । नच गन्धामावस्य केवलस्य संयोगामाववत्केव-बान्वयितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यचटितव्याप्तिचटितगन्धाभावव्याप्यवत्त्वस्थाः त्रापि संभवेनैतस्यापि सत्प्रतिपक्षसंकीर्णतैवेति वाच्यम् । एतादशस्य सत्प्रति-यक्षत्वाजीकारे घटो गन्धवान् प्रियवीत्वादिखादिसदेतोर्पि द्रष्टत्वापतिरिक्कं यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साघारणस्तु सः। यस्तूभयसाद्वाष्ट्रतः सत्वसाघारणो मतः॥७३॥ तथैवानुपसंहारी केवलान्वियपक्षकः।

कार्यः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् । विपक्षः
साध्यवद्भिन्नः । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वप्रक्तम् । वस्तुतो
विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम् । विरुद्धस्य साधारणत्वेपि द्षकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् । यस्तूभयस्मादिति ।
सपश्चविपश्चच्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः ।
विपक्षः साध्यश्चन्यतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यः शब्दनादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वस्य संदेहस्तदा सपश्चत्वं घटादीनामेव तम्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् ।
यदा त शब्देऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणम् । इदं त प्राचां मतम् । नवीनमतं त पूर्वग्रक्तम् ॥ ७३ ॥ केवलाव्याति । सर्वमभिष्वेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्वैव पञ्चत्वात्

दिनकरी।

वत्ताक्वानिवरोधित्वे मानाभावादिति भावः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ६ वृषकतावीजस्य मिन्नतयेति । साधारणस्याव्यमिन्वारक्वाने विद-द्धस्य सामानाधिकरण्यमहे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असाधार-ण्यघटकं सपश्चत्वं निश्चयगर्भ नतु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह—सपश्च इति । एवमप्रेऽपि । सपश्चत्वविपश्चत्वयोर्निश्चयत्वनिवेशस्य फल्ड-माह—गुन्द् इत्यादिना । पूर्वमुक्तमिति । असाधारणः साध्या-समानाधिकरणो देतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ केवलान्व-यिपश्चक इति । अत्र पश्चता साध्यसंशयहूपा गृह्यते तेन सर्वम-

रामरुद्री।

पक्षवितेन । इति पाठ इति । क्रचित्पुस्तके तत्पदरहितस्य पाठस्य दर्शनादेत-दिभिहितम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अग्रोपि विपक्षत्विनवेचनेपि । साध्यामाववन्मात्रं न विपक्ष इस्तेतक्कामायैव निवितत्वांशनिवेश इति भावः । मृद्धात इति । नतु सिवाचियाविरह्विशिष्टसिद्धमावरूपेति शेषः । साध्यनिश्चयेसादि संभवादिस्तन्तं स्रदेतुत्वे हेतुः । पश्चस्येति । तथाच मूळे पक्षपदं पक्षतापरं भावप्रधाननिर्देशः सामानाचिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावानानुमितिः । इदं तु न सम्यक्पक्षेकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वं

दिनकरी।

मिषेयं प्रमेयत्वादित्याद् यदा सिद्धिः सिषाधियषा च तदा साध्यनिश्चयसंभवेन' सामानाधिकरण्यघितव्याप्तिप्रहसंभवात्तस्य सद्धेतोरछक्ष्यतया सिषाधियषाविरहिविशिष्टसिद्ध्यभावविशिष्टस्य पक्षस्य
तदा केवछान्वयित्वेऽपि तत्र नातिव्याप्तिः । अनुपसंहारिणो हेत्वामासत्वमुपपाद्यति—सर्वमिभिष्येयमित्यादिना । सामानाधिक्ररण्यग्रहस्यलान्तराभावादिति । संश्योत्पत्तिक्षणे निश्चयवारणाय निश्चयं प्रति संश्यसामग्याः प्रतिवन्धकत्वस्थावद्ययं वाच्यतया
प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामम्याः सत्त्वेन साध्यनिश्चयस्य कुत्राप्यसंभवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टप्रमेयत्वादिक्षपव्याप्तिप्रहानुत्पादान्न तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो
हेत्वाभासत्वमिति भावः । क्षृतेरभावादिति । तदानीमिप केवछान्विपश्चताकत्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः । तथाच
तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजनकत्वामावाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । नच संश्यसामम्याः सत्त्वात्
कथं पश्चेकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम्। सर्वत्वधर्मितावच्छेद्क-

रामरुद्री।

त्वादन्यथा आकाशाखन्ताभावो निलो धंसप्रागमावभिष्ठाभावत्वादिलादेरतुपसंद्वारित्वाभावेनानुपपत्तिरिति ध्येयम् । ननु संशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वेन
सर्वत्र साध्यसंदेद्दसत्त्वेऽपि क्रचित् साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यनिश्चयो न
दुर्घट इलत आह—संद्रायोत्पत्तीति । तदानीमिष घटोऽभिषेय इलादिनिश्चयदशायामपीलर्थः । क्षतेरभाचादितीति । तादशनिश्चयकालेऽपि सर्वमभिषेयं न वेति संशयसंभवात्सर्वत्वावच्छेदेन निश्चयमावादिति भावः । ननु
किमेतावतेस्यत आह—तथाचेति । समानप्रकारकत्वेनवेति । तद्वर्भितावच्छेदककसंशयसामम्या एव तद्वर्भितावच्छेदककनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वादचिछक्चे चामिषेवत्वत्याप्यघटपद्वाच्यत्वत्तानिश्चयस्त्वेन तद्वचिछक्षे संश्चयसासम्यभावादिति भावः । समानविषयकत्वेनेति । तद्विशेष्मकसंश्चयसामम्याः

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥७४॥ आश्रयासिद्धिराचा स्थात् स्नरूपासिद्धिरप्यथ । व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतिस्त्रघा ॥७५॥ पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः। इदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्।

तस्य तथापि केवलान्वियसाध्यकत्वं तत्त्विमत्युक्तम् । यः साध्यवत्तीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो वोधितः । तथाच साध्यव्यापकीभृताभावप्रतियोगित्वं तद्रश्रः ॥ ७ ॥ असिद्धं विभजते—आश्रयासिद्धिरित्यादि । पक्षासिद्धिरित । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति । सहस्पासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूम-त्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्या-

दिनकरी।

कसंशयसामगीसत्त्वेऽपि घटत्वादिघर्मितावच्छेदककसाध्यनिश्चयोत्पादे वाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधात्। समानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वेप्याह—अस्तु वेति । तस्य सहचाराप्रहस्य । तस्य
स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तच्चानस्यानुमित्रानुत्पादप्रयोजकत्वाभावादिति भावः । नच तत्र सहचाराप्रहप्रयोजकः संशय एव हेत्वाभासः, तस्यापि खरूपसत एव विरोधित्वात् । नच संशयविषयस्य
साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यम् । सर्वमिनवेयमित्यादाविभवेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ।
तद्र्थं इति । तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ७८ ॥

रामरुद्री।

तिद्विशेष्यकनिश्वयप्रतिबन्धकत्वे त्विल्यर्थः । ननु सर्वमिभिषेयमिलादौ साध्या-भावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धाविप संग्नयविषयसाध्यादेरेवाभासत्वमस्तु इल्यत आह— अन्यत्रेति । पर्वतो विह्नमानिलादौ हेत्वाभासवारणाय यद्गपाविच्छन्नविषयकस्त-मनुमितिप्रतिबन्धकतानितिरेक्तशृक्तितद्भूपाविच्छन्नस्यैव हेत्वाभासत्वेनाङ्गीकरणीय-त्वा साध्यादेरतथात्वादिति भावः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ननु धूम इति प्रतीवेरिष विरुद्धयोः परामशें हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥ प्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितसैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् धूमप्रागभावत्वसंप्रहाय स्वसमानाधिकरणेति । विरुद्धयो-रिति । कपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्तापरामशें जपि न सत्प्र-

भूमप्रागभावत्वेति । तस्य न्याप्यतावच्छेदकीभूतभूमत्वधटित-स्वेन तत्सङ्गहो न स्यादिति भावः । स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिवि-षयत्वरूपस्वाघटितत्वाभावाद्धर्मोन्तरेति । नच नीलभूमत्वस्रापि वाद्यधर्मोन्तराघटितत्वमस्येव धूमत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावा-दिति वाच्यम् । स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेद्कता-निरूपकप्रकारतानिरूपितावच्छेद्कतापर्याप्टयनधिकरणत्वपर्यवसितस्य तदर्यत्वात् शुद्धभूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वनीछत्वादिविशिष्ट-धूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदात् । नन्वेवं वहिमदन्यावृ-त्तित्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेद्कतानुपपत्तिस्तस्य वह्नित्वरूपतादृश-धर्मान्तरघटित्वात् धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तिभिया घर्मान्तरस्य विशेष्यविधयाऽघटकत्वविवश्वणस्याशक्यत्वादिति चेन । खसमानाधिकरणपरेन खञ्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् वहित्वस्य बह्विमद्न्यावृत्तित्वाञ्यापकत्वाद्भूमत्वस्य धूमान्यान्यत्वञ्यापकत्वा-बोक्तदोषासंभवात् । खन्यापकत्वं च धर्मान्तरस्य खघटकसाध्य-संबन्धितावच्छेदकत्वेन अन्यथा धूमाछोकान्यतरत्वस्य वहिन्या-रामच्डी।

विशिष्टधूमत्वादिविषयकत्वं शुद्धस्य विशिष्टानितिरक्तत्वादतस्तद्रथमाह—स्वेति । तद्र्थत्वात् । अन्तरपदार्थत्वात् । पर्याप्तः प्रत्येकद्वत्तित्वे तु पर्याप्तिसंबन्धेन तादक्षावच्छेदकत्वावच्छिक्षभिक्षत्वमेन पर्याप्त्यनिकरणत्वस्थाने वक्तव्यं प्रत्येक- मुमयभिक्षत्वस्थेन केवळधूमत्वे विशेषणविशेष्योभयपर्याप्तावच्छेदकत्वावच्छिक्ष- मेदसत्त्वादिति ध्येयम् । विह्वमद्न्यावृत्तित्वस्येति । पर्वतो विह्वमान् विह्वमद्न्यावृत्तित्वस्येति । पर्वतो विह्वमान् विह्वमद्व्यावृत्तित्वस्येति । पर्वतो विह्वमान् विह्वमद्व्यावृत्तित्वर्याक्ष्यतेति स्वयायप्रयोगस्य सर्वसंसत्तत्वेष्टापत्त्यसंभवादिति भावः । नजु धर्मान्तराघटितत्वं विशेष्यविधया धर्मान्तरघटितं यत्तदन्यत्वमेव धृमत्वस्य विशेष्यविधया नीळधूमत्वघटकत्वेपि विद्वमदन्यावृत्तित्वे विहत्वस्य न तथा घट-कत्वमिति न तस्य व्याप्यतानवच्छेदकतापत्तिरिस्यत आह—धूमान्यान्यत्वा-देरिति । साध्यसंबन्धितावच्छेदकतापत्तिरिस्यत आह्—धूमान्यान्यत्वा-देरिति । साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वेन साध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वेन ।

साध्यश्चन्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः । उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८॥

तिपक्षत्वमत उक्तं विरुद्धयोरिति । तथा च स्वसाध्यविरु-द्धसाध्यामावन्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यन्याप्यवत्तापराम-श्रीविषय इत्यर्थः । साध्यश्चर्न्य इति । पक्षः पक्षतावच्छे-दकविशिष्ट इत्यर्थः । तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवं

दिनकरी।

प्यतावच्छेद्कत्वापत्तेः धूमत्वाळोकत्वयोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापक-त्वादिति । विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोहेत्वोः परामर्शे इति श्रमवारणायाह—स्वसाच्येति । स्वं सत्प्रतिपक्षत्वेनाभिमतो हेतुः तत्साध्यविरुद्धो यः साध्यामाव इत्यर्थः । नन्त्पत्तिकालीन-घट इत्यादिमूळोक्तमयुक्तम्, तत्र पक्षे घटे गन्धशून्यत्वाभावादत आह—पश्चतावच्छेदकेति । काळस्येव देशस्यापि पक्षतावच्छेद-कत्वे वाधसंभवात्तदप्रदर्शनेन मूळस्य न्यूनतां परिहर्तुमाह—एव-

रामरुद्री।

खसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेद्कतादशधमैवन्त्वमेव व्यापकत्वमिति
भावः । इति भ्रमेति । यथार्थत्वे पर्वतो विद्यानधूमादिखादौ वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयद्यस्य परामर्श्वद्यायां सत्प्रतिपक्षानुपपत्तः प्राचीनः तन्नापि सत्प्रतिपक्षाङ्गीकारादिति भावः । साध्यसाध्याभावयोरिवरोधस्थळे तुभयपरामर्शसत्वेऽपि न सत्प्रतिपक्षव्यवहार इति मन्तव्यम् । गन्धशून्यत्वाभावादिति ।
निरवच्छिन्नवृत्तिकगन्धाभावविरहादिखर्थः । तेनोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटे गन्धाभावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थत्वे तुरपत्तिकालीनत्वविशिष्टघटनिक्पितगन्धाभावनिष्ठाधेयताया निरवच्छिन्नत्वेन भवति तादशन्यन्धाभाववदिशिष्टपक्षो बाध इति भावः । अथवा गन्धश्रन्यत्वाभावाद्वन्धाभावाभावादित्यर्थः । गन्धसन्त्वादिति यावत् । तथाच प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्यक्षस्येव बाधत्वेन कथमत्र वाध इति भावः । पक्षपदस्य पक्षतासि • ग्र० ३ •

म्रुहाविच्छित्रो वृक्षः किपसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ७६ ॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चानन-भद्दाचार्यविरिचतायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमान-खण्डम् ॥

दिनकरी।

मिति । बोध्यमिति । तत्र पक्षे वृक्षे संयोगसत्त्वेऽपि पश्चतावच्छे-दकमूळावच्छेदेन संयोगामावादिति भावः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकुष्णभद्दात्मज-महादेवभट्टविरचिते ग्रुक्तावलीप्रकाशेऽनुमानखण्डं समाप्तम् ॥

रामरुद्री।

वच्छेदकविश्रिष्टार्थकस्वे च देशकालयोः पक्षतावच्छेदकत्वस्थले पक्षतावच्छेदका-वच्छेदेन साष्याभाववत्त्वस्थापि पृथक् वाधतया न बाधानुपपत्तिरिति भावः ॥ ॥७५॥ ७६॥ ७७॥ ७८॥ इति दिनकरीतरिकृण्यामनुमानतरक्नः ॥

उपमितिखण्डम् ३

ग्रामीणस्य प्रथमतः पद्यतो गवयादिकम्। साद्दयधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम्॥७९॥

उपमितिं व्युत्पादयति—ग्रामीणस्येति । यत्रारण्यकेन केनचिदुग्रामीणायोक्तं गोसदृशो गवयपद्वाच्य इति पश्चादृ ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टः तत्र गोसादृश्यदृर्शनं यजातं तदुपमितिकरणं तदनन्तरं गोसदृशो गवयपद्वाच्य इत्य-तिदेशवाक्यार्थसरणं यञ्जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं गवयो दिनकरी।

अवसरसङ्गतिमभिष्रेत्याह—उपमितिमिति । तत्र साद्दयप्रस्रक्षम् । तदुपमितिकरणमिति । सादृश्यदर्शनं नवीनमतेनैतत् । अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणमतिदेशवा-क्यार्थस्मरणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिण्डद्शेनं सहकारीति सांप्रदायिकमतं तु सहकारितयाऽऽवश्यकसाहश्यविशिष्टपिण्डद्र्शन-स्रैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितम् । सारणं युजायत इति ।

रामरुद्री।

अवसरसङ्गतिसिति । प्रतिबन्धकीभृतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्या अनन्तर-वक्तव्यत्वमवसरः प्रकृते चानुमानोपमानयोर्द्वयोरपि प्रसक्षोपजीकत्वेऽप्यनुमानस्य बहुवादिसंमतत्वेन निरस्नीयालपवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुगमत्या अनुमान एव प्रायशो न्युत्पिपित्सोः प्रयमतो जिज्ञासा जायत इत्यनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकी-भूतजिज्ञासानिवृत्त्या अवश्यवक्तव्यत्वमुपमानस्येखवसरसङ्गत्याऽतुमाननिरूपणा-नन्तरमुपमाननिरूपणमिति भावः । साहदयप्रत्यक्षमिति । साहदयज्ञानस अलक्षान्यस्येवोपमितिकरणत्व उपमानस्य प्रलक्षोपजीवकत्वमेव न संभवति साइ-रयविषयकलौकिकप्रलक्षानन्तरमेवोपमितिरनुभूयते चेलमिप्रायेण ज्ञानपदं प्रलक्ष-परतया व्याख्यातमिति बोध्यम् । पतदिति । गवयधर्मिकगोसाद्द्यप्रसस्य करणत्वाभिधानमित्यर्थः । सांप्रदायिकमत्तमुपदर्शयति - अतिदेशवाक्यार्थ-शाब्दबोध इति । वाक्यार्थस्मरणिमति । व्यापारद्वारा तजन्यसापि तद्यापारत्वोपगमादिति भावः। नन्वेवमुद्धोधकान्तरवशाद्यत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत्र सादर्यविशिष्टपिण्डदर्शनं विनाप्युपमितिप्रसङ्ग इत्यत आह—सादर्य-विशिष्टति । सांप्रदायिकमतोपेक्षायां बीजमाह—सहकारितयेति । शुक्तमिति । तदतिरिक्तस्य करणान्तरस्य कल्पने गौरवादिति ,भावः । नुद्

दिनकरी।

साहर्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योद्घोषकविषया वाहरावाक्यार्थस्यारकत्वादिति भावः । तदेव व्यापार इति । एतेन साहर्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरं यत्रातिदेशवाक्यार्थबोधस्तत्रातिदेशवाक्यार्थस्यरणापेक्षाभावान्नातिदेशवाक्यार्थस्यृतिव्यापारकं साहर्यविशिष्टपिण्डद्श्नं करणं किंतु साहर्यज्ञानमात्रं करणं विशेषणज्ञानविषया तज्ञन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं साहर्यविशिष्टपिण्डदर्शनं च द्वयं व्यापार
इति कस्यचिन्मतं प्रत्युक्तम् । यत्र साहर्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रोपमित्यनभ्युपगमात् किंतु तदुत्तरं
पुनः साहर्यविशिष्टपिण्डदर्शनं ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तदुत्तरमेवोपमितिरिति भावः । गवयो गवयपद्वाच्य इति ज्ञानं
यज्ञायत इति । एतेनोपमितिर्न प्रमित्यन्तरं किंतु शाब्दबोधातिमकेव गोसहशो गवय इत्यत्र सहशपदेनोपस्थितसाहर्यावच्छेदेन गवयपद्वाच्यत्वमहस्य गोसहशो गवयपद्वाच्य इत्याकारक-

रामरुद्री।

साद्द्यविश्विष्टिपण्डद्रश्चनस्योपमानत्वेऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य तद्यापारत्वानुप-पत्तिः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्यैव व्यापारत्वात् स्मरणस्य च खसमान-प्रकारकानुभवजन्यत्वनियमादिति मूलोक्तमतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वम-संगतमित्याशङ्कां निराकुरते सादृश्येति । तथाचातिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य पूर्वतनशान्दनोधजन्यत्वेऽपि तत्रोद्बोधकविधया सदशपिण्डदर्शनमपि कारणमेवेति नानुपपत्तिरिति भावः । एतेनेति । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणव्यापारकसदृशपिण्ड-दर्शनसैवीपमितिकरणत्वीपवर्णनेनेत्यर्थः । बोध इति । शाब्दबोध इत्यर्थः । अभावादिति । अनुभगत्मकातिदेशनाक्यार्थस्यैव सत्त्वादिति भावः । नन्वेवं तादशस्थळे किं करणं को व्यापारः शाब्दबोधस्य सदशपिण्डदर्शनाजन्यत्वेन तद्यापारत्वासंभवादित्याशङ्कायामेकदेशिमतानुसारेण करणव्यापारौ प्रदर्शयति-किंत्वित्यादि । सादद्यज्ञानमात्रमिति । मात्रपदेन गवयत्वावच्छित्र-विशेष्यकत्वांशस्य प्रतिक्षेपः । द्वयमिति । उभयोरपि विशेषणज्ञानविषया सादर्यज्ञानजन्यत्वात् सदशपिण्डदर्शनमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं च विनोपमितेरत-दयेन तयोश्पमितिकरणत्वाच विनिगमनाविरद्दादिति भावः । एतेनेखनेनोक्तमर्थ प्रकटयति—यत्रेत्यादि । अनम्युपगमादिति । नन्वेवं तादशस्यलेऽप्युपिस-तेरनुभवसिद्धतयाऽनुभवापलापप्रसङ्ग इत्यत भाह-कित्विति । तदुत्तर-मेवेति । तथाच क्षणद्वयविलम्बेनोपमितेरुपपादन संभवाश्वानुभवापलापातिरिति मावः । गाययो गावयपद्वाच्य इतीति । पिण्डे चक्कःसंयोगानन्तरं योग्य-

बाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते । गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥ ८० ॥

गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यजायते तदुपमितिः न त्वयं गव-यपदवाच्य इत्युपमितिः गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात्

विनकरी।

स्येवोपमितिस्वरूपत्वादित्यपास्तम् । गवयत्वावच्छेदेन गवयपद्वा-च्यत्वविषयिण्या उपमितेर्गवयपद्जन्यगवयत्वविशिष्टोपिस्थिति विना शाब्दबोधरूपत्वासंभवादिति । नच गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च प्रत्यक्षेणोपिस्थितौ कथं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपद्वाच्यत्वोपमिति-नेतु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यम् । उपस्थितेस्तौह्येऽपि गवयत्वजा-त्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गौरवज्ञानेन तद्वच्छेदेन गवयपद्वाच्यत्वो-पमितेरनुद्यात् गवयपदाद् गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च तत्प्रकारकशाब्दबोधे तद्वच्छेदेन शक्तिप्रहस्य हेतुत्वात्। नच द्रव्य-त्वविशिष्टे सादृश्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेन गवयपद्वाच्यत्वोप-

रामरुद्री।

वृत्तितया गवयत्वजातेरपि प्रत्यक्षेण प्रहणात्तदवच्छित्रधर्मिकमेव गोसाहश्यक्षानं गोपद्वाच्यत्वप्रकारिकोपभितिरपि नाजुपपन्नेति मूलाभिप्रायः । यत्त गोसदशो गवयपदवाच्य इत्यारण्यकवाक्याजायमानः शान्दवोध एवोपमितिः नतु प्रमित्य-न्तरम् । नचैवं गोसाद्द्यस्यैव गवयपद्वाच्यतावच्छेद्कत्वमुपिमतिविषयो नतु गवयत्वस्थेति वाच्यम् । इष्टत्वादिलाइ तन्मतं दूषयति - पतेनेति । उपभिते-र्भवयो गवयपदवाच्य इलाकारकत्वेनेलयः । गवयत्वविशिष्टोपस्थिति विनेति । उक्तवाक्यघटकगवयपदश्रवणेऽपि तदानीं गवयत्वजातेरेव प्रलक्षतया तृद्विशिष्टे शक्तिप्राहकप्रमाणाभावेन च वृत्त्या गवयपद्जन्यगवयत्वावच्छित्रोप-स्थितेर संभवेन तदबच्छित्र धर्मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधासंभवेन ताह-शोपिमतेः प्रमिखन्तरत्वावश्यकत्वादिति भावः । नृतु गवयलावच्छेदेनैव गवयपद-बाच्यत्वप्रकारिकोपमितिः नत् गोसाहरुयावच्छेदेनेत्यत्रैव प्रमाणं न परयामो येन उ-पमितेः प्रमिखन्तरताऽऽवश्यकी स्वादिलाशङ्कते-नचेति । त्वन्मत इति शेषः । समते त गवयत्वजातिप्रसक्षात्पूर्वमेव शान्दबोधात्मकोपमितेक्पगमादिति ध्ये-बम्। अनुदयादिति। नतु प्रलक्षेण गवयत्वोपस्थिलनन्तरं गौरवज्ञानेन प्रतिब-च्यात् गोसाहस्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वज्ञानासंभवेऽपि तत्प्रत्यक्षात्पूर्वमेवार-व्यक्षपुरुषवाक्यातादशकान्द्वोधोत्मती वाधकाभाव इस्रत आह्—गवयपुढा-विति । अनुमूयते च गवयपदात्तादश एव शान्दबोध इति भावः । नन्बक्त गवय-

दिनकरी।

मितेरतुद्यात् तद्धमंविशिष्टे साद्दयह्मानं तद्धमंवच्छेदेनोपमितिजनकं बाच्यम् । तथाच यदा गवयत्वादिजात्यतुपस्थितिस्तदा
साद्दयस्य संस्थानादिगुरुधमंविशिष्टे प्रदात्तद्वच्छेदेन गवयादिपद्वाच्यत्वोपमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तस्याः भ्रमत्वेन ताद्दशगुरुधमांवच्छेदेन गवयादिपद्वाच्यत्वासाधकत्वादिति ।
इद्गुपळक्षणम् । वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं जलादिविधर्मगुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थसमृतिव्यापारः पृथिवीत्वावच्छेदेन
पृथिवीपद्वाच्यत्वोपमितिः फल्लित्यपि बोध्यम् । ननूपमानत्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः । नच प्रत्यक्षादिप्रमितिविजातीयप्रभितिकरणत्वात् तस्य प्रमाणान्तरत्वम् उपभितेः प्रत्यक्षादिप्रमितितो विजातीयत्वाभावादिति चेन्न । चक्षुरादिव्यापारिवगमेऽपि उपमितेरुत्पादेन चाक्षुपत्वाद्यसंभवान्न वा मानसत्वम् मान-

रामरुद्री।

पदाद्गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधोपपत्तये गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमित्या गवय त्वस्य गवयपद्वाच्यत्वावच्छेद्कत्वसिद्धिः तथाप्यतिदेशवाक्याद् गोसादृश्यसाम नाधिकरण्येनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिशाञ्दबोध इत्यत्र मानाभावः गोसादस्या वच्छेदेनापि गवयपद्वाच्यत्वावगाहिशाब्दबोघोत्पत्तौ बाधकाभावात् । नच गव यत्वावच्छिन्ने गवयपद्वाच्यत्वावगाहिज्ञानसामध्येव तत्र बाघिकेति वाच्यम् तादशज्ञानं अति गवयत्वावच्छिष्वधर्मिकगोसादृश्यज्ञानस्य कारणत्वन प्रस्रक्षेण गवयत्वानुपस्थितिदशायां तादृशज्ञानघटितोपमितिसामम्या असभवात्तथा चोक्त शाब्दबांधबलादेव गोसाहर्यस्यापि गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वसिद्धिनिष्प्रत्यूहैवे त्याशङ्कते-नचेति । प्रहादिति । शान्दनोधात्मकप्रहादिलर्थः । तादशः शाब्दबोधोत्पत्ताविप गोसादृशस्य गुरुत्वेन तत्र गवयपद्वाचयतावच्छेद्कत्वस्य बाधितत्वात् । बाधितार्थविषयकत्वेन तस्या भ्रमत्वात् न तया विषयसिद्धिरिति समाधते—इष्टापत्तेरित्यादि । साद्यविशिष्टपिण्डदर्शनमिव वैधर्म्यविशिष्ट-पिण्डदर्शनमपि कचिद्रपिनतौ करणम् । अत्र जलादिवैधर्म्यवती पृथिवीपदवाः च्येखितदेशनाक्यार्थसारणं व्यापारः । पृथिवी पृथिवी गदनाच्येत्युपिमातिरिल्याह्-इद्मुपलक्षणसिति । नतु नोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं गवयो गवयपद्वाच्य इत्यपितिस्थानाभिषिक्तस्य गवयांशे लौकिकस्य गवयपदवाच्यत्वांश अलौकिकस् चाक्षपस्थैवोपगमसंभवात् । नच चश्चव्यापारोपरमेऽप्यतिदेशवाक्यार्थसर्णेनोपः मितिदर्शनात् न तत्र चाश्चषत्वसंभव इति वाच्यम् । एवमप्यस्नैकिकमानसप्रत्यः सत्वसंभवेनोपमितेर्विजातीयप्रभितित्वे मानाभावादिलाशास्त्रोपमिनोमीसत्तव्यवः

॥ ७९ ॥ ८० ॥ इति श्रीविश्वनाथपत्राननभद्दाचार्य-विरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम् ॥

दिनकरी।

सोत्तरमनुत्पद्यमानाया उपिमनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात् उपिमय-नन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुद्येन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमा-णाभावाच अन्यथानुमितेरि मानसत्वापत्तेः । नाष्यनुमितिः व्याप्त्यादिज्ञानं विनाष्युद्यात् । न शाब्दं पद्ज्ञानाजन्यत्वात् । न स्मृतिः अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति संक्षेपः ॥ ७९॥ ८०॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रवालकुष्णभट्टात्मजमहादेव-भट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे उपमानस्वण्डं समाप्तम् ॥

रामरुद्री।

सायसाक्षिकीं विलक्षणप्रमितिं व्यवस्थाप्य तत्करणत्वेनोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापयति—निवत्यादि । साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुद्येनेति । ननु लौकिकविषयतेव साक्षात्कारत्वव्यक्ति । मनस्तु बहिर्विषये लौकिकसंनिकर्षमावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्मानसप्रस्वकृतेऽपि तदुत्तरं न साक्षात्करोमीति प्रतीतिसंभवः व्यक्तकाभाव।दन्यवा स्वंगिवषयकालेकिकमानसोत्तरमप्र स्वंगं साक्षात्करोमीति प्रतीत्यापत्तेः इत्यं चोपमिनोमीति प्रतीतेरपि साददयज्ञानोत्तरमानसमेव विषयत्व, नतु विज्ञातीयप्रमितिरित्यस्वरसादाह—अन्ययेति । अनुमितेरपीति । व्यक्तिज्ञानोत्तरमानसस्यैवानुमिनोमीति प्रतीतिविषयत्वसंभवादिति भावः । तथाचानुमिनोमीत्यन्वयनसायविषयीभृतानुमितिययाप्रमित्वर्याप्रमिलन्तरं तथोपमिनोमीतिविल्क्षणानुव्यवसायविषयीभृताप्रमितिरपीति भावः । ननु गवयो गवयपदवाच्यः गोसद्दश्तत्वाद्यक्षेवं तज्ञविष्मित व्यतिरेक्यनुमितिरूपोमितिरस्तूप-मिनोमीति प्रतीतेरपि शक्तिविधयकानुमितिरेव विषयोऽस्तिस्त्याशङ्कां निराचष्टे—नापीति । संक्षेप इति । नानुमिनोमि न श्र्णोमि न स्वरामि कित्पमिनो-मीति प्रतीतेरपि प्रमिस्वन्तरमेवोपमितिरिति भावः ॥ ७९॥ ८०॥

इति श्रीमद्रामब्द्रसूरिविरचितायां दिनकरी-तरिक्वण्यामुपमानतरक्कः॥

शब्दखण्डम् ४

पद्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थघीः ।

शाब्दबोघः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥८१॥
शाब्दबोघप्रकारं दर्शयति—पद्ञानं त्विति । नतु ज्ञायमानं पदं करणम् । पदाभावेऽपि मौनिंश्लोकादौ शाब्दबोघात्।
पदार्थघीरिति । पदजन्यपदार्थसरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोघापत्तेः ।
तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम् । अन्यथा घटादिपदात् समक्षिक्करा ।

चपजीव्योपजीवकभावसङ्गतिमिभेश्रेसाह—मूले पद्मानं त्विति । एवकारार्थकस्य मूलस्यतुशब्दस्य व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति— मुक्तावल्यां नतु ज्ञायमानिमिति । मोनिश्लोकादावित्यादिना द्वित्वादिबोधकविजातीयहस्तचेष्टादेः संग्रहः । अन्यथा पदार्थ-ज्ञानमात्रस्य व्यापारत्वे । तत्रापि पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि । रामस्द्वी ।

उपजीव्योपजीवकभावेति । अत्राविदेशवाक्यजन्यशान्द्वोधस्यैवोपमानत्विमिति प्राचीनमते शन्दस्यार्थज्ञानजन्यत्वेन शन्दस्यैव तन्मते प्रमाणत्वेन
च शन्दोपमानयोः सरूपत उपजीव्योपजीवकभावः । शिक्तज्ञानात्मकोपमितिजन्यत्वेन शान्द्वोधोपमित्योर्प्युपजीव्योपजीवकभावे बोध्यः । साद्द्यज्ञानमेवोपमानमिति नवीनमते तु उपमितिद्वारा शान्द्वोधिनष्ठस्योपमानोपजीवकत्वस्य
स्वाध्यकरणत्वरूपप्रपारंबन्धेन शन्दिनिष्ठत्वं बोध्यमिति भाव इति केचिदाहुः । तन्न श्रद्धयम् । साद्द्यज्ञानात्मकोपमानजन्यत्वस्य साक्षात्यंबन्धेनैवोपभितौ सत्त्वादुपमितेरिष पद्जानरूपत्वेन शन्द्यमाणरूपत्वात् स्वस्पत एव सङ्गतिसंभवात् । यद्यपि शान्द्वोधस्योपमानत्वनये उपमानेऽपि शन्दोपजीवकत्वमस्तीति
शन्दिनरूपानन्तरमेवोपमानं कृतो न निरूपितमिति वक्तुं शक्यते तथापि
सङ्गतेरनन्तरामिधानव्याप्यत्वामावेन न दोषः । प्रपित्वतं चेदमनुमानस्वरूपस्यके
प्रवक्तारार्थकस्येति । एवकारार्थोऽयो यस्येति मध्यमलोपसासेनैवकारार्थवोधकस्यत्यर्थः । हस्तचेष्ठादेरिति । तथाच मौनिस्रोकस्यले विजातीयहस्तचेष्ठास्थले
च शन्दोषारणामावेन ज्ञायमानपदामावाच्छान्दवोधो न स्यात् । पदज्ञानस्य
करणत्वमिति नवीनमते तु लिप्या इस्तचेष्टया च सङ्केतितपदज्ञानाद्भवति शान्द-

१ मैनिकर्वकवाक्यवोधकळिप्यादावित्यर्थः. २ उपमानेति पाठान्तरम्.

वायसंबन्धेनाकाशसरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापतेः । वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धः । अत्रैव शक्तिज्ञानस्योप-योगः । पूर्वं शक्तिग्रहामावे पदज्ञानेऽपि तत्संबन्धेन तत्सरणा-जुत्पत्तेः । पदज्ञानस्य हि एकसंबन्धिज्ञानविधया पदार्थोपस्था-

दिनकरी।

घटकत्वं सप्तम्यर्थः । अन्यथा वृत्त्येत्यस्यानुपादाने । ननु वृत्तिर्यदि शक्तिस्तदा गङ्गापदात्तीरादेबोंधो न स्यात् तत्र शक्त्या पद्जन्यतीरोपस्थितेरभावादत आह—वृत्तिश्चेति । अन्यतरसंबन्धः
अन्यतरात्मकः संबन्धः । अत्रैव पद्जन्यपदार्थोपस्थितावेव ।
सा चेति । यद्यपीश्चरेच्छाया ऐक्याद् घटशब्दाद् घटो बोद्धव्य
इतीश्वरेच्छा पटेऽप्यस्तीत्यतिप्रसङ्गः । एवं गङ्गापदजन्यवोधविषय-

रामरुद्री।

बोध इति भावः । पदार्थकानमात्रस्थेति । यदापि प्रसक्षादिना घटादिज्ञाने पद्मानजन्यत्वाभावेन पद्मानव्यापारत्वमसंभवद्क्तिकमेव तथापि घटपद्बो-च्योऽयं घट इत्यस्याप्युपनयसिक्षकंविधया पदज्ञानजन्यत्वेन व्यापारत्वसंभवो बोध्यः । अयं घट इति शान्दबोधस्य त पदज्ञानजन्यत्वं सुलभमेवेति भावः । घटकत्वमिति । पदजन्यपदार्थोपस्थितिघटकं पदजन्यत्वं वृत्तिरूपसंबन्धसह-कारेण बोच्यमिति मूलार्थो बोच्य इति भावः । ननु इतिरूपसंबन्धद्वानस्य सहकारित्वं कृत इति चेदित्यम् । एकसंबन्धिश्चानमपरसंबन्धिसारकमिति रीला पदपदार्थयोर्वृत्तिकपसंबन्धज्ञाने सत्येव पदज्ञानात् पदार्थस्मरणं जायते नत् पद-ज्ञानमात्रे । इस्तिहस्तिपकयोः संबन्धाज्ञाने इस्तिपकदर्शनेऽपि इस्तिनोऽस्मरणा-दिति संबन्धज्ञानस्य संबन्धिज्ञानसङ्कारित्वमावश्यकमिति। इत्यं च पदजन्येत्या-दिमुले पद्द्वानजन्येत्यादिरेवार्थो बोध्यः । एकसंबन्धिज्ञानस्यैवापरसंबन्धिसार-कत्वादिति । तीरोपस्थितेरमाचादिति । गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वादेव गङ्गापदेन प्रवाह्रोपस्थितौ तीरोपस्थितिसंभवेन तीरे गङ्गापदशत्य-कल्पनादिति भावः । अन्यतरसंबन्ध इत्यत्र षष्टीतत्प्रुषभ्रमं निराकुरुते-अन्यतरात्मक इति । पदजन्यपदार्थोपस्थितावेवेति । शक्तिज्ञानाभावे शक्यसंबन्धरूपलक्षणाप्रहस्याप्यसंभवेन पदपदार्थयोः संबन्धज्ञानाभावात् पद-ज्ञानेन शान्दबोधप्रयोजकीभूतपदार्थस्मरणोत्पादनासंभवात्। तथाचैतद्भिप्रायेणैव कारिकायां शक्तिथियः पदज्ञानसहकारित्वमुक्तमिति भावः। अतिप्रसङ्ग इति ! घटपदबोध्यत्वप्रकारकेच्छाया घटपदशक्तित्वे तस्या ईश्वरमात्रवृत्तित्वेन घटे घटपदशक्तिने स्यादिति विशेष्यतासंबन्धेनैव तादशेच्छावत्त्वं शक्तिरियुपेयम् । प्रकत्नम् । शक्तिश्व पदेन सह पदार्थस्य संवन्धः सा चासाच्छ-ब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा आधुनिके नाम्नि शक्तिर-स्त्येव एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्त्वात्

दिनकरी।

त्वप्रकारकेच्छायास्तीरेऽपि सत्त्वाच्छक्सेव तीरबोधोपपत्तेर्ब्धणो-च्छेदापत्तिस्वापि गङ्गापद्वाच्यत्वव्यवहारस्य तीरेऽभावाद्गङ्गादि-पद्जन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धे-नेश्वरेच्छेव गङ्गादिपदानां शक्तिः । तीरादिनिष्ठविशेष्यताया गङ्गा-दिपद्जन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि न तस्यास्तादशवि-षयतात्वेन तादशप्रकारतानिरूपितत्वमपितु शुद्धविषयतात्वेनेति नातिप्रसङ्गो नवा छक्षणोच्छेद इति । आधुनिके नाम्नि आधु-निकैः पित्रादिभिरेकादशेऽहनि सङ्केतिते नाम्नि । इतीश्वरेच्छाया इति । एकादशाहकाछीनपिशुक्षारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेणे-

रामरुद्री।

त्तथाचेश्वरस्थानेकेच्छाकल्पने गौरवात् घटपदाद्धटो बोद्धव्यः पटपदात्पटो बोद्धव्य इति समूहालम्बनक्पैकेच्छाव्यक्तेरेव तत्राज्ञीकरणीयतया तस्याश्च विशेष्यतासं-बन्धेन पटेऽपि सत्त्वेन घटपद्शक्यत्वप्रसङ्ग इति भावः । तीरेऽपि सत्त्वा-दिति । भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वेन गङ्गापदाह्रक्षणया तीरबोधस्यापि जायमानत्वेन तद्विषयलस्यापीश्वरेच्छायामावस्यकत्वादिति भावः । नातिप्रसङ्गो म वा लक्षणो च्लेदप्रसङ्ग इति । तत्पद्जन्यवोधविषयतात्वावच्छित्रप्रकारता-निरूपितविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वस्य तत्पदशक्यत्वाभ्युपगमेनेश्वरेच्छानि-रूपितघटपद् जन्यनोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः पटादा-वसत्त्वेन न पटादेस्तादशविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वमिति न पटादेर्घटपदश-क्यत्वमिति भावः । अन्यथा तदभाववति तत्प्रकारकत्वेनेश्वरेच्छाया विसंवादि-त्वापत्तेः । तीरादौ गङ्गापद्व।च्यत्वव्यवहाराभावेनेश्वरेच्छायां गङ्गापद्जन्यबोध-विषयस्तीरं भवत्वित्याकारकता न स्त्रीकियते अपित विषयता गङ्गापदजन्यबो-धीया भनत तीरं विषयतावद्भवत्विखेवरीला विशक्तितव्यपदेशे विषयतात्वेनैव गङ्गापदजन्यबोधविषयतायास्तीरे भगवदिच्छयाऽवगाहनात्तीरादौ गङ्गापदजन्य-बोधविषयतात्वाविच्छन्नप्रकारतानिक्षितविशेष्यतासंबन्धेन नेश्वरेच्छावत्वमिति तीरादौ गङ्गापद्शक्यत्वाभावात् तीरादिविषयकशाच्दबोधनिर्वाहाय लक्षणाङ्गीका-रोऽप्यावस्यक इति भावः । एतेन विशेषणे यद्विशेषणं तस्यैव प्रकारतावच्छेदक-हवेन गङ्गापदजन्यनोधविषयस्त्रीरं भवत्वित्रीश्वरेच्छ।निरूपिततीर्गिष्ठविशेष्यतायां आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिति संप्रदायः। नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किंत्विच्छैन तेनाधुनिकसङ्केतितेऽपि श-क्तिरस्त्येवेत्यादुः। शक्तिप्रहस्तु व्याकरणादितः। तथाहि—

> "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-कोशाप्तवाक्याद्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विष्ठतेवेदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य बृद्धाः"।

दिनकरी।

त्यर्थः । आधुनिकसङ्केतिते तु आधुनिकमात्रसङ्केतिते नदीवृ-द्धादिपदे तु । संप्रदायमतेऽस्वरसं हृदि निधाय नवीनमतं दर्शयति—नव्यास्त्विति । न शक्तिरिति । तथा सत्याधुनिकस-द्वेतिवान्नवादिपदाच्छान्दबोधो न स्यादिति भावः । मतद्वयेऽध्य-पश्चेशात्मकगर्गर्थोद्दपदे शक्तिश्रमादेव बोध इत्यववेयम् । व्याकर्-णादिति । भू सत्तायाम् वर्तमाने छडित्यादिव्याकरणादित्यर्थः ।

रामरुद्धी ।

गङ्गापद्जन्यवो विषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं नाभ्युपेयते किंतु शुद्ध-विषयतालावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वमेवेति प्रन्यकारोक्तिने सङ्गच्छत एवेति केषांचिदाक्षेपो निरवकाशः । आधुनिकसङ्केतिते त न शक्तिरिति मुलप्रनथविरुद्धं आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येवेति मूलमित्याशङ्क्षाधुनिके नाम्रीत्यस्य नामविशेष-परतामाइ-आधानिक इत्यादि । मुळे एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिख-नन्तरं श्रुखेति पूरणीयम् । ईश्वरेच्छायाः सत्त्वादिखस्य सङ्केतिततत्तत्पदजन्य-बोधविषयत्वप्रकारकतत्तदर्थविशेष्यकभगवदिच्छायाः सत्त्वादित्यर्थः । नन्वसाधु-शब्दानामपि कचित्संकेतद्शेन।त्तेषां तद्भूपेण भगवदिच्छाया अवगाहो न प्रामाणिकः । अनन्तप्रकारताविशेष्यताव्यक्तिकल्पने गौरवं चेलभिप्रायेणाह-पकादशाहका लीनेति । तथाचैकादशाहकालीनपित्रचारितशब्दजन्यने।धवि-षयः पित्र'दिसक्केतित्विशेष्यो भवत्वित्याकारकमेव भगवदिच्छाकल्पनमिति भावः । नन्वेनमप्याधुनिकसङ्केतिते तु इलादिमूलमसङ्गतमेव एकादशेऽहनि पित्रादिस-द्वेतितनाम्न शक्तिखीकारादतो मात्रपदं पूरयति-आधनिकमात्रेति । मात्रपदेनेश्वरव्यावृत्तिः । पूर्वीक्तनान्नां सामान्यरूपेणेश्वरसद्धेतसत्त्वात्तेषु शक्ति-सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति मानः । अस्वरसमिति । वश्यमाणमिलर्थः । अखरसं प्रकटयति—तथासतीति । शक्तिश्रमं लक्षणाप्रद्वं च विनेखादिः । तेक शक्तिप्रसादिना शाब्दबोधसंसवेऽपि न क्षतिः । इदमपलश्चणम् । ईश्वारानग्री- भातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिप्रहो व्याकरणाद्भवति । क्रचित सति वाधके त्यव्यते । यथा वैयाकरणेराख्यातत्य कर्तरि शक्ति रुच्यते।चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रो सह चैत्रत्यामेदान्वयः । तह गौरवात् त्यव्यते । किंतु कृतौ शक्तिक्षींघवात् । कृतिश्रेत्रादै प्रकारीभूय भासते । नच कर्तुरनिधानाचैत्रपदोत्तरं तृतीय

दिनकरी।

लाधनादिति । कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वे छाघवादित्यर्थः नच कर्तुरनिभधानादिति । अनिमहित इत्यधिकारीयेः कर्नुकरणयोस्तृतीयेत्यनेनानिमहितकर्तरि तृतीयाविधानादिति भावः

रामरुद्री।

कर्तुणां प्रामाकरादीनामीश्वरेच्छारूपशक्तिप्रहासंभवेन शाब्दवोधानुपपत्तिरिखां इष्टन्यम् । मूले घातुपकृतीति । धातुप्रातिपदिकेखर्यः । प्रस्रयाः विभक्तिः द्धिताख्यातकृतः । आदिना समासादिपरिष्रद्वः समासादावपि वैयाकर्णे शक्त्यन कारात्। तत्र 'भूसत्ताया'मित्यादिधातो शक्तिप्राहकम् । पाचकादिप्रातिपदिकस्या व्याकरणाच्छक्तिप्रहः । पचधातोः पाकार्थकत्वस्य तदुत्तरक्रत्प्रत्ययस्य कर्तृत्वार्थ त्वस्य च तत्र प्रतिपादनात् । तत्र गवादिप्रधानः इति मन्तव्यम् । बस्तुतो धातुप्रकृतीत्यस्य धातुरूपप्रकृतीत्ययः । धातौ प्रकृतित्वप्र र्शनं च प्रत्ययतो बैलक्षण्यद्योतनायैव । अत एवादिना समासादिवृत्तीनां संप्रहोऽ सङ्गच्छते । तेषामपि प्रातिपदिकत्वादिति र्तमाने लडि'त्यादिकं तु प्रत शक्तिप्राहकामिति विवेकः । कृतित्वजातेरिति । किंचिदविशेषितस्यैव कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवं कृतित्वविशिष्टानामनन्तकृतीनां शव तावच्छेदकत्वे गौरवम् । जातेरेव खरूपतो मानाभ्युपगमेन कृतेः खरूपतः शव तावच्छेदकत्वासंभवादिति मावः। नवीनैर्वैयाकरणेसु आश्रयमात्र एव कर्तृक ख्यातयोः शक्तिः स्वीकियते कृत्यादिन्यापार्फलयोघीतुनैव लागात्, आश्र-चाखण्डोपाधिरिति तन्मते न गौरवम् । परंतु 'लः कर्तरी'लाहिम्लभूतस्त्रवि एव । नच कर्तरीत्मस्थाश्रम इत्येवार्थ इति वाच्यम् । तथासित 'खतन्त्रः करे सुत्रकृत्परिमाषाया वैवर्ध्यापत्तः । साधाके यत्र कर्तृपद्प्रयोगस्तत्रायमर्थ

बेतुमेव परिमाणादरात् । सातकमं च कारकान्तरन्वापारानधीनन्वापार क्षेत्रक्षिक्षमञ्जलमेव । इत्यं कः "फ्रक्रम्वापारयोधीतुराभने तु विकः स्तः इति कारिकापि सूत्रविकटेव । विच कर्तृपदस्य कक्षणवेवाभवार्वकत्यं वाकः इतिमत एव तस्य सुक्यार्वत्वात् । तथाच वरं तद्येक्षमा इताकेन स्र कत्यनम् । क्षाभयत्वस्यात्वकोपापिक्पत्ने मानाभावाद्यभारताक्पस्य तस्य व संवन्यक्परनेनावज्ञगतत्वादिवि मन्तन्वस् । अवस्मिक्टित इत्यक्षिका स्वादिति वाच्यम् । कर्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तत्रत्वात् । सं-स्वाभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वमर्थः। तेन चैत्र

तत्र तृतीयायाम् । तत्र्यत्वात् प्रयोजकत्वात् । नतु कर्ष्टसंख्याभिष्ठान एव किंप्रयोजकं इत्याशक्क्य तत्प्रयोजकं द्रश्यति — संख्याभिष्ठानेति । चैत्रः पचित तण्डुळ इत्यादौ कर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यतण्डुळादिल्युतासायाह — कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति ।
नतु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्राख्यातेनैकवचनत्वरूपेणोक्तायाः
संख्यायाश्चेत्रेऽन्वयः स्यात् । कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच । किंच पकमन्नं मुज्यत इत्यादावन्न।दौ संख्यान्वयानुपपत्तिः । पाककर्मत्वस्थान्नेऽन्वयेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वाभावाद्व
आह—कर्मत्वादीत्यस्थेति । तथाच कर्मत्वपदिमतरपरमनवरुद्धत्वं
रामरुद्धी ।

णेति । अनिभिद्धिताधिकारसूत्रानन्तरपठित 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'तिसूत्रेणेखर्थः । किं प्रयोजकिमत्याराङ्क्येति । चैत्रसण्डुलं पचतीखादौ चैत्रगतसंस्वेवास्या-तेनाभिधीयते नतु तण्डलादिगतेस्वत्र नियामकाभावे चैत्रेण पच्यते तण्डल इत्या-दावपि चैत्रगतसंख्यामिधानसंभवेन तृतीया न स्यादित्याशङ्कायामिति पर्यवसि-तार्थः । कर्मन्वाद्यनवरुद्ध इतीति । प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इतिपदस्य त मूल एबाग्रे यत्र तण्डुलं पचतीति प्रयोगे द्वितीयायाः कर्मत्वे नैव तात्पर्यं तत्र तण्डुले संख्यान्वयवारणं प्रयोजनं दर्शयिष्यतीति तदुपेक्षितम् । नच कर्मत्वायविवक्षायां द्वितीयैव न साधु 'कर्मणि द्वितीये'तितद्विधानादिति वाच्यम् । असाधुत्वेऽपि प्रयोजनप्रदर्शने बाधकाभावात् । साधुप्रयोग एव प्रयोजनं दर्शनीयमिति नियमा-माबात्। अपभंशादपि शान्दबोधोत्पत्त्या तत्र शान्दबोधापादनसंभवादिति ध्येयम् । नन्वित्यादि । कर्मत्वायनवरुद्धत्वं यदि द्वितीयादिकार्कविभक्तयर्था-विशेषणत्वं तदा चैत्र इवेत्यादी चैत्रत्येवार्यसाहस्य एव विशेषणत्वेऽपि कारकवि-मत्त्रवर्षकर्मत्वादावविशेषणत्वेनाख्यातार्थसंख्याया मैत्र इव वैत्रेऽप्यन्वयः स्यादतः करैरकाचनवरुद्रत्वं निर्वेकीति मावः । एवं कमैलायनवरुद्धत्वं यदि कमैत्वाय-निनवालं तक प्रमानं भुज्यत इलादौ पाककमैरवेनान्वित अने आख्यातार्थ-संस्थाया अन्यकी य स्थादत इदमावस्यकमिति भावः । इत्यं चेतरान्वितत्वेन वात्पर्योविषयत्वमिसस्य परिस्थागोऽनुचित इति ध्येयम् । नन्दितरार्थककमैत्वादि-पर्दं व्यर्थं । विशेषणस्वेन तात्पर्याविषयत्वार्यकानवरुद्धत्वपदीपादानेनैव सामश्रसा-विस्वस्तात् कमेलायनवरुद्धत्वमिति समुदायसैव विशेषणत्वेन तात्पर्याविषय-सि• स• ३१

इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे संख्यान्तयः। यत्र कर्मादौ दिनक्ता।

च विशेषणतयाऽविवश्चितत्वम् । वस्तुतिस्त्वितरस्यापि न विवश्चा । अविशेषणत्वमात्रस्य विवश्चितत्वात् । अविशेषणत्वं प्रकारताश्चन्यत्वं तस्य च शाब्दबोधात् पूर्वं चैत्रादाविष सत्त्वात् चैत्र इव मैत्रो गच्छती त्यादौ चैत्रेऽपि संख्यान्वयापत्तिः । नच चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तर वाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्त्वात् कथमविशेषणत्वं चैत्रस्येति वाच्यम् यत्र खलेकपोतन्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवा क्यार्थबोधस्य पूर्वमभावादतो विशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वपर्यन्त नुधावनम् । नच चैत्र एव पचित चैत्रश्चेत्रं पश्यतीत्यादावेवकार

रामरुद्री ।

त्वपरतामाह-वस्ततस्त्वति । नन्वितराविशेषणत्वं परिखज्येतर्विशेषणत्वं तात्पर्याविषयत्वानुधावनमफलमित्याशङ्कां निरसितुं तत्त्रयोजनं दर्शयनाह-अविशेषणत्वसिति । एवकारार्थेऽन्यसिन्निति । एवकारार्थेन्निविष अन्ययोगव्यवच्छेदः, अयोगव्यवच्छेदः, अत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्रेति । ६ विशेष्यसङ्गतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा चैत्रएव पचतीत्यादी चैः बन्यस्मिन् पाककर्तृत्वयोगो व्यवच्छियते तत्रान्यस्मिन् योगे व्यवच्छेदे पृथगेवैवकारस्य शक्तिः। अन्यरूपार्थस्तु चैत्रांशे विशेष्यविधया भासते संबन्धरूपयोग एवास्यातार्थकृतेः प्रतियोगित्वेनान्वयः । तादशयोगस्याभावर व्यवच्छेदे प्रतियोगिविधयाऽन्वयः । अभावश्चान्यस्मिन् प्रकारविधया भासरे तथाच चैत्रः पाकानुकूळकृतिमान् चैत्रान्यः पाकानुकूळकृतिसंबन्धाभाववानि कारक एव शाब्दबोधो भवति । एवंचोक्तस्थले संबन्धस्य केवलान्वयित संबन्धाभावाप्रसिद्धा शक्तिप्रहृएव न संभवतीत्यपि प्रत्युक्तम् । विशेषणसङ्ग कारस्य चायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा शङ्कः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्के पाण्डुरार व्यवच्छियते । कियासङ्गतैवकारस्य चाल्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलभवनस्यात्यन्तायोगो व्यविच्छयते नलः व्यवच्छियते । क्रचित्सरोजे नीलत्वासंबन्धस्यापि सत्त्वादिति ध्येयम् । यर योगेऽप्यत्यन्तत्वं सरोजत्वव्यापकत्वमेव वाच्यमन्यस्य दुर्वचलात् तथाच स निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकनीलत्वसंबन्धाभावस्याप्रसिद्धा तद्यवच्छेदो दुर्घ तथाप्ययोगेऽसन्तत्वस्य सरोजनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्य व्यव एवात्यन्तायोगव्यवच्छेदपदार्थं इति नोक्तानुपपत्तिः । नन्वेवकारार्थातिरिक्त षणत्वेन तात्पर्याविषयत्वमेव कर्मखाद्यनवरुद्धत्वं वाच्यम् । अतश्चेत्रस्यैवका न्यस्मिन् विशेषणत्वेऽपि न तत्र संख्यान्वयानुपपत्तिरत एवेतरपदमपि स मिलाशङ्कायामाइ-चैत्र इत्यादि । अत्र द्वितीयार्थे कर्मत्व एवं चैत्रस ि

दिनकरी।

र्थेऽन्यस्मिन् केमीदौ च चैत्रस्य विशेषणत्वात् कथं तत्र सख्यान्वय इति बाच्यम् । विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वस्य विव-क्षितत्वात । चैत्रस्योक्तस्यले विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तात्प-र्यविषयत्वात् तत्र संख्यान्वयोपपत्तिः । यदि च चैत्र इव मैत्र इत्यादौ चैत्रादेर्यदा न विशेषणत्वं तदा चैत्रेऽपि संख्यान्वयापत्तिः। नच शाब्दबोघे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वान्नैवमिति वाच्यम् । नानार्थाति-रिक्तस्य शाब्दबोघे तात्पर्यज्ञानस्य हेत्त्वे मानाभावादित्यच्यते तदा रामरुडी ।

णत्वेन तात्पर्यविषयत्वाचेत्रे संख्यान्वयो न स्यादिति भावः । विशेषणत्व-मात्रेणेति । मुख्यविशेष्यरवेन तात्पर्याविषयरवे सति विशेषणत्वेन तात्पर्य-विषयत्वं तदभावः संख्यान्वये नियामक इति भावः । नत् नानार्थकसैन्धवादिप-दात्कदाचिल्लवणस्यैव कदाचिदश्वस्यैव बोध इति नियमनिर्वोहाय तादशस्यल एव तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वं नतु सर्वत्र एकार्यकपदस्थले तद्धेतुत्वकल्पने बीजाभावादेवं च चेत्र इवेलादी चैत्रादेरिवार्थे यदा न विशेषणत्वे तात्पर्यं तदा चैत्रादी संख्या-न्वयः सादिसाश्रहते—यदि चेत्यादिना । नानार्थातिरिकस्थल इति । इद्मुपलक्षणम् । तात्पर्यासत्त्वेऽपि अमात्मकतात्पर्यज्ञानसंभवेन शाब्दबोधमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चैत्रे संख्यान्वयापित्तर्द्रष्ट्या । तदेत्यादि । विशेषण-त्वमात्रप्रयोजकं यचैत्र इनेत्यादौ प्रथमान्तचैत्रपदं तदनुपस्थाप्यत्वमेवाविशेषणत्व-पदेनात्र विवक्षितम् । तथाच चैत्र इवेत्यत्र प्रथमान्तचैत्रपदस्यैवार्थे विशेषणत्व-मात्रप्रयोजकतया तंदुपस्थाप्यत्वेन न तत्र संख्यान्वयः । वैत्र एव पचतीखादौ चैत्रे संख्यान्वयोपपत्तये मात्रपदम् । मुख्यविशेष्यत्वाप्रयोजकत्वे सति विशेषण-सप्रयोजकत्वं विशेषणलमात्रप्रयोजकत्वम् । यद्यपि चैत्र इवेलादावपि चैत्रपदज-न्यपदार्थस्मरणे नैत्रो मुख्यविशेष्यतयैव भासत इति न तस्यापि विशेषणत्वमा-त्रप्रयोजकरवं तथापि शाब्दबोधनिरूपितविशेषणत्वमात्रप्रयोजकरविमद्व विवक्षित-मिति न कोऽपि दोषः । नचात्र प्रथमान्तेति व्यर्थमिति वाच्यम् । चैत्रश्चेत्रं पश्य-तीस्त्रत्र द्वितीयान्तचैत्रपदस्य विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्या तद्वपस्थाप्यत्वस्य चैत्रे सत्त्वेन तत्र संख्यान्वयोपपत्तये तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । नवैवमपि यत्र चैत्रः पचित चैत्र इव मैत्रः सुन्दर इति वाक्यद्वयजन्यसमुहालम्बनशाब्दबोधस्तत्र चैत्रे संख्यान्वयो न स्यात । तत्र तथाविधप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्थैव तदानीं सत्त्वा-दिति वाच्यम् । यत्र यहप्रथमान्तपदाख्यातपदाभ्यां खप्रयोज्यपरस्परनिरूप्यनि-रूपकमावापन्नविषयताशालिकाव्दबोधो जन्यते तत्र विशेषणतामात्रप्रयोजकतत्प्र-थमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावस्याख्यातार्थसंख्यान्वयप्रयोजकत्वोपगमादित्युक्तस्थळे

१ अत्र कर्मत्वादावितिपाठश्चेत्स समीचीनः।

न विशेषणत्वे तात्पर्ये तद्वारणाय प्रथमान्तेति । यद्वा धात्व-र्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः। तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छ-तीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् । स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय

विशेषणत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्वतत्तत्पदानुपस्थाप्यत्वं बोध्यम् । न विशेषणत्वे तात्पर्यं न विशेषणत्वमात्रे तात्पर्यम् । तथाच तण्डुळं पचतीत्यादे यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तण्डुळं पचतीत्यादे यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तण्डुळवोचे तात्पर्यं तत्र तण्डुळे संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्ते-त्यादीति भावः । इदमुपळक्षणम् । चैत्रेण मुप्यत इत्यादी धात्वर्यस्थापादौ संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्थावश्यकत्वात्। द्वितीयदळस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमद्छार्थ-माइ—यद्वेति । चैत्रादेवीरणमिति । तस्य साहश्ये विशेषण-रामस्दी ।

पचतीत्याख्यातपद्चैत्र इवेत्यादिमिश्ववाक्यस्थचैत्रपदाभ्यां न तादशशाब्दबोधो जन्यत इति न तत्र संख्यान्वयानुपपत्तिः । अतस्तत्तत्पदमपि प्रन्थस्थं साधु सङ्गः च्छत इति ध्येयम् । नतु तण्डलं पचतीत्यत्र तण्डलस्य कर्मत्वांशे विशेषणस्रवि-बक्षाभावे द्वितीयैव नोपपद्यते । कर्मत्वांशे प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वविवक्षायामेव 'कर्मणि द्वितीये' खनेन तदुत्तरं द्वितीयाविधानात्। इत्यं च ''न विशेषणत्वे तात्पर्यं मिति मूलमसंगतमत भाइ-न विशेषणत्व इत्यादि । विशेषणत्व-मुख्यविशेष्यत्वाभ्यामित्यादि । यत्र तण्डलकर्मकपाकानुकूलव्यापारवांस्त-ण्डल इति शान्दनोधे तात्पर्यं तत्र तण्डुकेऽपि संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्या-बीति भावः । ननु तण्डलं पचतीत्मत्र यदोक्तबोधे तात्पर्यं तदा तण्डलेऽप्याख्या-तार्थसंख्यान्वय इष्टापतिरेवेति यदि ब्र्यात्तदा स्थलान्तरे प्रथमान्तेलादेः प्रयो-जनं दर्शयति-इदमिति । तथाच चैत्र इवेखादौ चैत्रे संख्यान्वयवारणाय कर्मेलादी आदि । चैत्रेण सुप्यत इत्यादी खापे तदन्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति श्रयोजनमपि साधुप्रयोग एव संभवतीति भावः । द्वितीयदळस्येति । तण्डुलं पचतीत्यत्राख्यातार्थस्य व्यापारस्य तण्डुछे विशेषणत्वेनान्वयतात्पर्ये भावनान्व-बिन्येव संख्यान्वय इति नियमात्तत्र संख्यान्वयोऽप्यावश्यकः । एवं संख्याया अभिहितत्वे प्रथमाप्यावर्यकी । उभयप्राप्ती परं कारकमिति नियमात् द्वितीया-पेक्षया अभिहितकर्तुः प्रथमाया बलबत्त्वात् । तथाच चैत्रश्रेत्रं पर्यतीतिवत्तण्डु-लसण्डुलं पचतीति प्रयोगः साधः । वस्तुतस्तु कर्मकर्ता त कर्मवदिति कर्माभित्र-कर्तुः कर्मत्वातिदेशाद्यर्गात्मनेपदयोरावर्यकरवेन पच्यते तण्डलः खयमेवेलेव

१ कर्तुर्रूडात्मनेपदयोरिति पाठान्तरम् ।

द्वितीयदलम् । तस्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति । एवं

दिनकरी।

त्वादिति भावः । द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः । अत्र कल्पे चैत्र एव पचतीत्यादौ
चैत्रे संख्यान्वयोपपादनं सुधीभिर्विभावनीयम् । इदं त्ववधेयम् ।
संख्यान्वयबोधं प्रति न स्वातक्रयेण प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं हेतुः
आख्यातेन भावनानवगाहिसंख्यान्वयबोधस्य कुत्राप्यजननात्
संख्यान्वयबोधत्वव्यापकभावनान्वयबोधत्वाविष्ठिन्नहेतुभूततादशप्रयमान्तपदोपस्थाप्यत्वरूपकारणविरहेणेव प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये
संख्यान्वयापत्त्यसंभवात् । नच निरुक्तप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य
जन्यतावच्छेदकं संख्यान्वयबोधत्वं भावनान्वयबोधत्वं वेत्यत्र
विनिगमनाविरहः । संख्यान्वयमविषयीकृत्यापि भावनान्वयबोधन

रामरुद्री।

प्रयोगः साधः । साधुप्रयोग एव प्रयोजनं दर्शनीयमित्यभिप्रायेण स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणे संख्यान्वयवारणं प्रथमान्तेत्यादेः प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः । भावनात्वं कर्तेलकर्मलान्यतरत्वम् । "अपादानं संप्रदानं ततोऽधिकरणं तथा । करणं कर्म करेंति कारकाणां कमो मत" इत्यवधेयम् । द्वितीयान्तेति । कियाविशेषणानां कर्मत्वं नपंसकलिकता चेति वार्तिकेन कर्मत्वानुशासनात् कियाविशेषणानां द्विती-यान्तत्वादिति भावः । विभावनीयमिति । धात्वर्यातिरिक्तविशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वमेव कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमेतत्कल्पेऽपि विवक्षणीयमिति भावः। संख्यान्वयमविषयीकृत्येति । दाराः सन्तीलादौ निलबहुवचनान्तदारश-ब्दार्थे आख्यातार्थंबहुत्वसंख्याया बाधितलादिति भावः । तथाच लः कर्तरीखत्रापि कर्तृपदस्य भावप्रधाननिर्देशस्त्रात् कर्तृत्वमेवार्थः । कर्तृत्वं च कियानुकूलकृतिमत्त्वं मुख्यं, गौणं च कियानुकूळव्यापार्वत्त्वमाश्रयत्वं वा, नश्यतीखादौ प्रतियोगिख-मपीति बोध्यम् । एवं चानिमहित इत्यधिकारीय 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'त्यादाविप कर्तृत्वकरणत्वयोरित्यादिरेवार्यः । यत्र कर्मत्वं कर्तृत्वं करणत्वं चाभिहितं तत्र प्रयमेव न द्वितीयातृतीये । 'कर्मणि द्वितीये'ति तद्विधायकस्त्राणामनिमहिताधि-कारस्थत्वात् प्रातिपदिकार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वविवक्षायां संबोधने लकाराद्यभिहि-तकर्तृत्वाद्याश्रये प्रथमाया एव विधानात् । एतेनाख्यातेन तद्गतसंख्यानभिधान-स्मैव तद्वोधकपदोत्तरतृतीयाप्रयोजकत्वे दाराः सन्तीत्यादावाख्यातेन दारेषु बह-त्वस्य बाधितत्वेनाबोधनाहारैरिति ततीयावत्तिरित्यपि प्रत्यक्तमित्यपि विमावनी- न्यापारेऽपि न शक्तिगींरवात् । रथो गच्छतीत्यादौ तु न्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा।जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे नक्स्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे निरूदलक्षणा । उपमानाद्यथा शक्तिप्रहस्त-

दिनकरी।

स्यानुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेन संख्यान्वयबोधत्वस्य तथात्वे मानाभावात् । लकारसामान्यस्य व्यापारोऽर्थ इति मीमांसकमतं दूषयति—गौरवादिति । जन्य-त्वादिघटितस्य व्यापारत्वस्य कृतित्वजात्यपेक्षया गुरुत्वादिति भावः । नन्वाख्यातस्य न यत्नार्थकत्वं रथो गच्छतीत्यादौ तद्भावे-प्याख्यातपदप्रयोगादत आह—रथ इति । रथो गच्छतीत्यत्र गमनानुकूछव्यापारस्य न बोधः किंत् गमनाश्रयत्वस्यैवेति नवीनमतमाश्रित्याह-आश्रयत्वे वेति । लक्षणा निरूढ छक्षणा । कचित्तथैव पाठः । चक्षुर्जानातीत्यादौ व्यापारे जनकत्वे वा छक्षणास्त्रीकारात् जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रत्वे छक्षणानियमो न संभवतीत्रत आह-आदाविति । आदिना इच्छित यतत इसादेः संप्रहः । इद्मत्र बोध्यम् । तण्डुळं पचित चैत्र इसादौ कर्मत्वं द्वितीयार्थस्तत्र तण्डुलस्याघेयतयान्वयः कर्मत्वस्य पाके पाकस्याख्यातार्थकृतौ तस्याश्चेत्र इति तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकु-तिमांश्चेत्र इति बोधः । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इसत्र कृतिस्तृती-यार्थस्तस्यामाघेयतया चैत्रादेरन्वयस्तस्याश्च धात्वर्थपाके तस्यात्मने-पदार्थफले तस्य चाश्रयतासंबन्धेन तण्डले इति चैत्रवृत्तिकृतिजन्य-

रामरुद्री।

यम् । जन्यत्वादीति । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्येव व्यापारपदार्थतादिति भावः । तद्भावेऽपीति । रथस्याचेतनत्वेन यक्षाभावेऽपीत्यर्थः । गमनानु-कूळव्यापारस्येति । उत्तरदेशसंयोगानुकूळिकया गमघात्वर्यः । तदाश्रय-त्वमेव रथो गच्छतीत्यादौ रथे प्रतीयते नतु तादशिक्षयानुकूळाश्वादिसंयुक्तरज्ज्वा-दिसंयोगवत्त्वभिति भावः । निक्दळक्षणेति । अनादितात्पर्यविषयळक्षणेत्यर्थः । आदिनेति । तथाच जानातीत्यत्राख्यात्रयत्वे ळक्षणानियामकाभावेऽपी-च्छति यतत इत्यादौ तिश्रयमे वर्तत एवेति भावः । इदंच चैत्रादिपदस्य वत्तच्छ-रीराविच्छक्तात्मपरतामभ्युपगम्योकम् । चैत्रो गौरः कृषाः सच्छाय इत्यादिप्रयोग्यर्था

थोक्तम् । एवं कोशाद्पि शिक्तग्रहः । सित बाधके किंचि-स्यज्यते । यथा नीलादिपदानां नीलक्ष्पादौ नीलविशिष्टे च शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवानीलादावेव शक्तिः नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति । एवमाप्तवाक्यादपि । यथा

दिनकरी।

पाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इत्यन्वयबोधः । कृतां तु कर्ता कर्म चार्थः । चैत्रः पक्ता तण्डुलः पक इत्यादावभेदान्वयानुरोधात्रामार्थ-योभेदान्वयबोधस्यान्युत्पत्रत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । तथोक्तमिति । उपमाननिरूपणावसर इति शेषः । शक्तिग्रह इति । भवतीति शेषः । कोशेन न्युत्पादितेति । गुणे शुक्रादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशस्योभयत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः । लाघवा-दिति । नीलादिमत्त्वापेक्षया नीलत्वादिजातेर्लघुतया शक्यताव-च्लेदकत्वादिति भावः । नीलादिविशिष्टे तु लक्ष्मेपिति । गुणव-

रामरुद्री।

गानुरोधेन यदि तेषां तत्तच्छरीरपरत्वं तदाऽऽख्यातस्य लक्षणयाऽवच्छेदकलार्थं-कलमेनेति मन्तव्यम्। इदानीं शाब्दबोधप्रकारमाह-कृतामिति। कृत्प्रस्यया-नामिलर्थः । अर्थ इति । नतु कर्तृत्वं कर्मत्वं वेति शेषः । चैत्रः पक्तेलादौ मास्त्वमेदान्वयबोधः । कृदर्थकर्तृलादेश्वेत्रादावाश्रयतयवान्वयसंभवादत आह्-नामार्थयोरिति । निपातातिरिक्तनामार्थयोरिखर्थः । तेन घटो नास्तीखादौ घटादेर्नअर्थे मेदेनान्वयेऽपि न क्षतिः । सेदेन अमेदातिरिक्तसंबन्धेन । अव्युत्पन्नत्वात् निराकाङ्कृत्वादिलर्थः । नामार्थयोक्तथाऽन्वयवोधेऽप्याकाङ्का-स्वीकारे भूतलं घट इत्यादाविप भूतलवृत्तिर्घट इति बोधापत्तिरिति भावः । नतु पक्तृपदोत्तरचैत्रादिपदत्वरूपसमिम्बाहारज्ञानं मेदान्वयबोधे प्रयोजकं तदभावादेव भूतलं घट इलादौ न मेदान्वयबोध इलात आह—अन्यत्र विस्तर इति । अनन्ततत्तत्समभिव्याहाराणां मेदान्वयबोधप्रयोजकत्वकल्पनामपेक्ष्य नामार्थस्य प्रखयार्थेन सममेव मेदान्वयबोध आकाङ्का नतु नामार्थेनापीति कल्पनस्यवीचितला-दिति भावः । शक्तिप्राहकत्वादिति । सप्तम्याः कोशे वाचकत्वार्थकत्वाद्व।चक-त्वस्य राजतारूपत्वादिति भावः। नीळादिमत्त्वेति । नीळपीतादिरूपापेश्वयेखर्थः। लघुतयेवेति । अनन्तानां नीलत्वादिविधिष्टानां नीलादिरूपाणां शक्यतावच्छे-दकत्वकल्पनामपेक्ष्य एकस्या नीलत्वादिजातेः खरूपतः शक्यतावच्छेदकत्वे लाघ-बाजातेः खरूपतोऽपि भानसंभवेन खरूपतस्तथात्वे बाषकाभावादिति भावः। गुणवचनादिति । गुणवाचकाक्षीलादिशन्दान्मतुप 'स्तदस्यास्ती'सर्थे विहितस्य कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादिशब्दानां कोकिले शक्तिग्रहः। एवं व्यवहारादपि। यथा प्रयोजकद्रदेन

दिनकरी।

चनान्मतुपो छिगिष्ट इति स्मरणाक्षुप्तेन मतुपैव विशिष्टार्थबोध-संभवेऽछं छक्षणयेत्यपि वदन्ति । तत् घटानयनम् । नतु व्यवहारे-णानयनादिनानुमितघटानयनादिधर्मिककार्यक्वाने पदानां कारणत्वं छाघवात्पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतम् । एवंच साक्षात्परम्परया वा कार्यत्वान्वितविषयकज्ञाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावः पर्यवसितः । इयमेव कार्यान्विते पदानामानु-भाविकी शक्तः । एवंच कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वव्यापकी-

रामरुद्री।

मत्बर्धकप्रसम्य लोपो व्याकरणप्रणेत्रिभिरिष्ट इस्वर्धकाद्भणवचनादिनि व्याकरण-स्मृतेरिति समुदायार्थः । अत्रच नीलो घटोऽस्तीत्यादौ सर्वत्रैव शाब्दबोधातपूर्व छ्रामतुबर्थंकप्रस्ययकल्पनामपेक्ष्य नीलादिरूपविश्चिष्टे नीलादिपदानां लक्षणाकल्प-नमेव ज्यायः । किंचास्मृतमतुपः पुरुषस्य शाब्दबोधानुपपतिः । अनुभूयते च तादशानुपूर्वोज्ञानान्मतुपोऽस्मर्णेऽपि शान्दबोध इत्यखरसोऽपिवदन्तीभ्यां स्चितः । कार्यञ्चान इति । अमेदसंबन्धेन कार्यप्रकारकज्ञान इखर्थः । यद्यपि कार्यत्वे लिङादेः शक्तिकल्पनस्चितं तस्य घटानयनादौ प्रकारतया भानोपगमे-नैव घटानयनं कार्यसिति निर्वाहात अनन्तकार्यक्षपधर्मिण तेषां शक्तिकल्पनमनु-चितं गौरवादित्यमेदेन कार्यप्रकारकबोधे पदानां सामर्थ्यावधारणोक्तिरसंगता । तथापि प्राभाकरैवेंदिलिङादेः कार्यत्वेनापूर्वविषयकः शान्दबोधः खीकियते । अत्र चापूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वेन तत्र शक्तिप्रहासंभव इत्याशक्का सामान्यलक्षणानङ्गी-कर्तृभिरेतैरेव त्वन्मते यथानुभूते गवि गृहीतशक्तिकाद्रवादिपदायोग्यताबलात्पूर्वा-नतुभूतगवादिविषयकशाब्दबोधो भवति तथा मन्मते अपि घटादौ कार्यत्वेन गृहीत-शक्तिकलिकादितोऽपि यजेतेत्यादी यागजन्यकार्यमिति घटादिरूपकार्ये यागजन्य-खस्य बाधितत्वेन योग्यताबळादपूर्वविषयकशाब्दबोधो भवतीति समाहितलात् कार्यबोध इत्युक्तमित्यवधेयम् । जातिशक्तिवादिना तदन्तरशक्यतावच्छेदकपदे विशिष्ट एव शक्तत्वमुपेयते । तत्र शक्त्या निरविष्छन्नत्वैकत्वयोरसंभवादिलपि बोध्यम् । इत्यंचाप्रे कार्यताविषयकशाब्दशेध इति मूलखेन कार्यत्वावच्छित्र-विषयकशान्दबोध इलेवार्यो बोच्यः। लाघवादिति । तत्तत्पदत्वावच्छेदेन नानाकारणताप्रहकल्पने गौरवात्तदपेक्षया पदलावच्छेदेनैव कारणताप्रहकल्पने काषवादित्यर्थः । आनुभाविकीति । शान्दबोघानुभवजनिकेलर्थः । शक्तिः सामर्थ्य । तन्मते पदानां शक्तिद्विविधा । सारिका, आज्ञभाविकी चेति । तत्र घटमानयेत्युक्तं तच्छुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतस्तद्वधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेतिशब्दभयोज्य-मित्यवधारयति । ततश्र घटं नय गामानयेत्यादिवाक्यादावा-पोद्धापाम्यां घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्धाति । इत्थंच भूतले नीलो घट इत्यादिशब्दाक् शाब्दबोधः । घटादिपदानां कार्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात् कार्यताबोधं प्रति च लिङ्कादीनां सामर्थ्याचदभावात्र शाब्द-

विनकरी।

भूतकार्थताविषयकशाब्दत्वाविष्ण्यभजनककार्यतावाचकलिङादिपदाभावात् कथं कोशादितः शक्तिमह् इति प्रभाकराक्षेपं तन्मतदूषणेन दूषियतुं तन्मतसिद्धमर्थं प्रदर्शयति—इत्यं चेत्यादिना ।
एतेन स्मारकशक्तिप्रसङ्गे आनुभावकशक्तिप्रदर्शनमनुचितिनयाशङ्काः
निरस्ता । ननु भूतले नीलो घट इत्यादितः कार्यताविषयकवोधापितः । तत्र तादशपदानां सामर्थ्यावधारणादिति त्वयैवोक्तत्वादित्यत आह—कार्यतावोधं प्रति चेति । सामर्थ्याचदमावादिति । कार्यताबोधं प्रति लिङादिपदानां खजन्यकार्यत्वोपिश्वतिद्धारा हेतुत्वम् । घटादिपदानां कार्यत्वानुभवं प्रति हेतुत्वेऽिष
घटादिपदेषु कार्यत्वस्मारकशक्त्यभावेन स्मारकशक्त्या कार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदाभावात्र भूतले घट इत्यादितः शाब्दबोध इति

रामरुद्री।

स्मारिका शक्तिः कार्यानन्तिते घटादावेव । एवंच घटादिपदात्केवलघटादिस्सरणमुपपवते । शानुभविकी तु कार्यान्वितघटादावेवेति मन्तव्यम् । नन्तत्र नीलो घट
इलादौ लिकावभावेऽपि पदमात्रस्येव कार्यान्वितविषयकशान्द्रवोधकारणत्वेन तादशशान्द्रवोधः स्यादेवेत्यत भाइ—एवंचेति । व्याप्यधर्माविष्ठस्यस्य कारणेन कार्योत्पादने व्यापकधर्माविष्ठस्य कारणापेक्षणाल्लिकादिकं विना न
तादशशान्द्रवोध इति भावः । कार्यताविषयकति । कार्यत्वाविष्ठस्रविषयकस्यापि कार्यताविषयकत्वादित्यमभिधानम् । एवं कार्यताविश्विष्ठवाचकस्यापि
कार्यतावाचकत्वादेव कार्यतावाचकत्युक्तमिलापि बोध्यम् । एतेनेति ।
उक्तरीला एतद्रन्यस्यावतारणेनेलार्यः । स्मारकशक्तिप्रसङ्ग इति । स्मारकशक्तिश्वाहकत्वेनेव व्याकरणादीनां प्रकृतप्रन्य उपन्यस्तत्वादिति भावः । पद्रानामिति । लिकादिपदानामिलार्यः । घटादिपदानां स्वजन्यकार्यंवापिक्ष-

बोध इति केचित्। तन्न। प्रथमतः कार्योन्तितघटादौ शक्त्य-वधारणेऽपि लाघवेन पश्चात्तस्य परित्यागौचित्यात्। अत्राप्त्र चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गिर्भणीत्यादौ ग्रुखप्रसादग्रुखमालि-न्याभ्यां मुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषाच्छान्दबोधं निर्णाय तद्वेतुत्या तं शन्दमवधारयति। तथाच न्यभिचारास्र कार्यान्विते शक्तिः। नच तत्र तं पश्येत्यादिशन्दान्तरमध्याहार्ये मानाभावात् चैत्र पुत्रस्ते जातो मृतश्चेत्यादौ तदभावाच। इत्थंच

दिनकरी।

भावः । लाघवेनेति । कार्यत्वान्वितघटशाब्दत्वापेक्षया घटशा-ब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे । लाघवेनेत्यर्थः । अत्एव कार्यत्वा-विषयकबोधं प्रति पदानां हेतुत्वादेव । तत्कारणत्वेन सुख-दुःखयोः कारणत्वेन । तद्धेतुत्या तादृशशाब्दबोधहेतुतया । व्यभिचारादिति । घटादिपदैः कार्यताविषयक एव बोधो जन्यते इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः । कार्यत्वविषयकबोधस्य चैत्र पुत्रस्ते जात इत्यादिपदैर्जननादिति भावः । अध्याद्वार्यमिति । तथाच तत्रापि लोडादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्त्वेन कार्यताविष-यकबोधस्यैवोत्पादान्न तादृशनियमे व्यभिचार इति भावः । तद्भावाचेति । तं पश्येत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याद्वारासंभ-वाचेत्यर्थः । भट्टमतं प्रक्षिपन्खमतसुपसंहरति—इत्थं चेति ।

रामरुद्री।

स्थमावादिति मन्तन्यम् । मूले प्रथमत इति । कार्यान्वितघटशाब्दत्वापेक्षया घटशाब्दत्वे छाघवज्ञानात्पूर्वमिस्थर्यः । मह्मतं प्रक्षिपिन्निति । तन्मतं निरस्यिनस्थर्यः । शाब्दवोषे पदानुपस्थितार्थमानोपगमे घटोऽस्तीस्यादौ पटविष- यक्शाब्दवोधापत्या पदादुपस्थितार्थ एव शाब्दवोधे मासत इति नियमः स्वीकार्यः । तथाच पदार्थद्वयसंधर्गस्य तु पदानुपस्थाप्यत्वे तादशनियममङ्गः स्यादितीतरान्विते पदानां शक्तिरिति भद्यः । तत्र चेतरत् पदार्थान्तरं तदन्विते तत्प्रतियोगिकसंधर्गविशिष्टे घटादै। घटादिपदानां शक्तिरित्ययः । तज्ञत्तरस्य पदान्तरादेव लामान्न तदन्तमावेन घटादिपदानां शक्तिरित्ययः । तज्ञत्तरस्य पदान्तरादेव लामान्न तदन्तमावेन घटादिपदानां शक्तिरित्ययः । क्षेत्रत्यपद्वेगोगिकत्वोपलक्षिततत्तत्तसंधर्गविशिष्टघटादावेवेति भद्यमतं तद्यस्त्रत्यादेयमेव घटविषयकशाब्दवापेक्षयाऽन्वितघटादिविषयकत्वस्य गुरुत्वा-दिति मूलप्रन्यतात्पर्यम् । नचैवं घटोऽस्तीसादितः पटादिविषयकसाब्दवोधा-दिति मूलप्रन्यतात्पर्यम् । नचैवं घटोऽस्तीसादितः पटादिविषयकसाब्दवोधा-

लाधवादिन्ततघटेऽपि शक्ति त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्ति-मवधारयति । एवं वाक्यशेषादिष शक्तिग्रहः । यथा यवम-यश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घश्चकविशेषे आर्याणां प्रयोगः कङ्गो तु म्लेच्छानाम् । तत्र हि "अथान्या ओषघयो म्लाय-न्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति । वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिन" इति वाक्यशेषादीर्घश्चके शक्तिर्निर्णीयते । कङ्गो तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः । नानाशक्तिकल्पने गौरवात् । हर्यादिपदे तु विनि-गमकाभावाक्यानाशक्तिकल्पनम् । एवं विवरणादिष शक्ति-ग्रहः । विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनम् । यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणात् घटपदस्य

दिनकरी।

लाघवादिति । अन्वितघटे शक्तिकलपनापेक्षया घटमात्रे तत्कलपने लाघवादित्यर्थः । यवपद्खेत्यस्य देहलीदीपन्यायेनान्वयः । तत्र हि तादृशद्विविधन्यवद्दारेण कङ्गौ दीर्घशूके वा यवपद्स्य शक्तिरिति सन्देहे सित यवपद्स्य इति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिनीणीयते इत्यन्वयः । नन्वस्तु यवपद्स्य वाक्यशेषाद् दीर्घशूके शक्तिः कङ्गाविप शक्तिसत्तवे वाधकाभाव इत्यत् आह—नानाशक्तीति । कथं तर्हि ह्यादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह—हर्यादिपदे त्विति । विनिगमकाभावादिति । तत्र कोशस्योभयत्र दुत्यत्वात् । प्रकृते च वाक्यशेपस्यव विनिगमकत्वादिति भावः ।

रामरुद्री।

पतिरिति वाच्यम् । संसगंताभिष्ठतत्तिष्ठविषयताशाळिशाब्दत्वावच्छिषंप्रति पद्जन्यतत्तिद्विषयकोपस्थितित्वेन हेतुत्वात् । प्रकारिवशेष्यमर्थादया शाब्दवोधे पदानुपस्थितस्य भानासंभवात् । संसगंभानं तु शाब्दवोधे पदद्वयसमिल्याहार- स्पविशेषाकाङ्क्षानियम्यमेवेति न तत्रानियमः । अनन्यलभ्यः शब्दार्थं इति न्यायानुरोधादिप संसर्गे न शक्तिरुपेयते । संसगंस्थाकाङ्कालभ्यत्वादिति भावः । यवपद्स्येत्यस्येति । देहलीद्योपिति । देहलीस्थो दीपो भवनान्तर्वहिस्थविश्व- सन्तुप्रकाशकत्वेन संबधाति तथोक्षवृद्धन्तपदमि पूर्वतनशक्तिष्ठ उत्तरत्र प्रयोगे वान्वेतीत्थर्थः । तत्रहीत्थादि मूलप्रन्थेऽन्वयप्रकारमाह—तत्र हीति । यद-

कलशे शक्तिग्रहः । एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणात् आख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते । एवं प्रसिद्धप-दस्य सामिध्याद्पि शक्तिग्रहः । यथा इह सहकारतरी मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकशब्दस्य कोकिले शक्तिग्रह इति । तत्र जातावेव शक्तिग्रहः, नतु व्यक्तो, व्यभिचारादानन्त्याच व्यक्ति

दिनकरी।

आख्यातस्य यहार्थकत्विमिति । नच विवरणस्य कथं शक्तिशाहकत्वं तद्वाचकपदाभावादिति वाच्यम् । आख्यातं यह्नत्वविशिष्टे शक्तं यह्नत्वविशिष्टशक्तकरोतिप्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वादिखनुमानविधया तस्य शक्तिमाहकत्वात् । प्रसिद्धपदस्येति ।
प्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः । तिङर्थधर्मिणि नामार्थोन्वयस्याव्युत्पन्नतया
नेदं शक्तिमहस्योदाहरणमिति तु न । "यो यः शुद्रस्य पचिति
द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दित" इत्यादौ तिङर्थधर्मिणि तथान्वयदर्शनेन
वाद्यनियमस्यासिद्धेः । प्रसङ्गात्परमतिनराकरणपूर्वकं स्वमते
जात्यादिविशिष्टे शक्ति व्यवस्थापयितुं मीमांसकमतमाह — जातावेवेति । जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारे जाताविष शक्तिमहस्यावद्यकता नागृहीतविशेषणन्यायात् । तथाच जातावेव शक्तिर्था-

रामरुद्री।

मयश्वर्भवतीत्यत्रहीत्यर्थः । शक्तिनिर्णये वाक्यशेषापेक्षा सन्देहस्थल एव संभव-तीत्यभिप्रायेण ताहशेलादि सत्यन्तं पूरयति—ताहशेति । तहाचकेति । शक्तिवाचकपदाभावादित्यर्थः । कोशे तु 'विनायको विष्ठराज' इत्यादौ सप्तम्या वाचकत्वार्थकतया वाचकतायाश्व शक्तिनिरूपकतारूपतया तहाचकपदमस्त्रेवेति भावः । 'अमरा निर्जरा देवा' इत्यादौ एते शब्दा एकार्थवाचका इत्यध्याहाराच्छ-क्तिप्राहकत्वमित्यपि बोध्यम् । प्रसिद्धार्थकपदस्येति । प्रसिद्धार्थकपदस्य-भित्याहारोऽप्यनुमानविषयेव शक्तिप्राहकः । तथा श्वुक्तवाक्यादिहाम्रवृक्षे मधुर-रावकर्ता पिकपदवाच्य इत्येव बोधः । पिकपदस्य पूर्व शक्तिप्रहाभावात्कोकिल-दर्शनानन्तरं कोकिलः पिकपदवाच्यः सहकारतरौ मधुररावकर्तृत्वादित्यनुमानादेव शक्तिश्वह इति ध्येयम् । प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । नागृहीतेति । नागृहीतविशेषणा नुद्धिर्विधिष्ठेषूपजायत इति न्यायः । अगृहीतं अविषयीकृतं विशेषणं ययेति ध्युत्पत्त्या विशेषणाविषयिणी नुद्धिर्विधिष्ठेषु नोपजायते विधिष्ठवि-विशेषणं ययेति ध्युत्पत्त्या विशेषणाविषयिणी नुद्धिर्विधिष्ठेषु नोपजायते विधिष्ठवि- विना जातिमानस्यासंभवाद् व्यक्तेरिप भानमिति केचित्। तम्न । शक्तिं विना व्यक्तिमानानुपपत्तेः। नच व्यक्तौ लक्षणा।

दिनकरी।

घवात् । तदुकं-विशेष्यं नाभिधागच्छेत् क्षीणशक्तिविशेषणे इति
भावः । यस्यां कस्यांचिद्यक्तै शक्तिः सर्वाद्य वेति विकल्प्य
आद्ये दोषमाह—व्यभिचारादिति । अगृहीतशक्तिकव्यकाविष
शाब्दवोघोदयेन तत्र शक्तिश्वानाभावाद् व्यभिचार एवेति भावः ।
द्वितीये तमाह—आनन्त्यादिति । व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदाच्छक्यानन्त्यमित्यर्थः । अस्मम्बादिति । जातिभासकसामम्या एव
व्यक्तिभासकत्वादिति भावः । इदमेव कथमिति चेद्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारकशाब्दवोधे जातिविषयकशक्तिश्वानत्वेन देतुत्वात् ।
नच तादृश्वोधे व्यक्तिशक्तिश्वानत्वेन देतुत्वमुपगम्य व्यक्तावेव
शक्तिः किं नाङ्गीकियत इति वाच्यम् । तथा सति उक्तानन्त्यादिदोषप्रसङ्गादिति । शक्ति विनेति । पद्जन्यपदार्थोपस्थितेः

रामरुद्री।

शिष्टनानाघटेषु शक्तिकल्पनामपेक्ष्य ग्रद्धैकघटत्वे शक्तिकल्पने लाघवादिलायैः। विशेष्यमित्यादि । अभिधा पदशक्तिः । विशेष्यं न गच्छेत् न प्राप्नोति । कृत इलाकाङ्कायामाह-शीणेति । श्रीणशक्तिविशेषण इलान्तरं सदिति प्रणीयम् । तथाच यतो विशेषणं प्राप्य पदशक्तिः क्षीणशक्तिः क्षीणसामध्या भवत्यतो विशेष्यं नाभिधागच्छेच प्राप्त्यादिति पर्यवसितार्थः । वस्यमाणरीत्या विशेषणशक्तात्पदादेव विशिष्टविषयकशान्दबोधोत्पत्ती विशेष्यांशे शक्तिकल्पने बीजामावादिति भावः । व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे व्यभिचारादानन्साचेति द्षणद्वयं मुळेऽभिहितम् । तयोः संगमनीयं विकल्प्य द्षयति-यस्यामिति । व्यभिचारादितीति । तदिषयकशान्दबोधं प्रति तद्धर्मिकशक्तिज्ञानमेव हेतर्वाच्यः । अन्यया घटादिपदात्पटादिशाब्दबोधापत्तेः । तथाचैकघटव्यकावेद घटपदशक्तिस्त्रीकारे घटान्तरविषयकशान्दबोघोत्पत्त्या तादृशकार्यकारणमावै व्यभिचार इति भावः । द्वितीयविकल्पद्षणमाह-सानन्त्यमिति । सक्छव्यक्तिषु शक्तिस्वीकारे व्यक्तीनामानन्त्येन शक्तीनामानन्त्यमिति द्विती-यद्षणसङ्गतिरिति भावः । मुले व्यक्ती शक्तयभावे शाब्दवोधे व्यक्तिमाना-संभव इलाशक्कायां व्यक्ति विना जातिमानासंभवाद्यक्तिमानमित्युक्तं । तक सङ्गच्छते । यत्र गोत्वमुस्यविशेष्यकसार्णं तत्र व्यक्तिं विनापि जातिमान-संमवात् । एवं व्यक्तिमासकसामग्रीमन्तरेण शाब्दबोधे व्यक्तिमानासंभवाधे-ति• म• ३**२**

अनुष्पत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात्। नच व्यक्ति-शक्तावानन्त्यम्। सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात्। नचाननुगमः। गोत्वादेरेवानुगमकत्वात्। किंच गौः शक्येति

दिनकरी।

शान्द्बोधं प्रति हेतुतया व्यक्तिशक्तिवना तद्भानानिर्वोहादिति भावः। लक्ष्यणिति । तावतेव वृत्त्या पद्जन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वा-हादिति भावः। अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापीति । गामान-येलादौ गोत्वजातेरानयनान्वयानुपपत्त्या गोपद्स्य गवि लक्षणासी-कारेपि गौरस्तीलादौ गोत्वजातेरस्तित्वाद्यन्वयानुपपत्तेलेक्षणाबीज-स्थाभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः। स्वमते पूर्वो-कदोषमाशक्क्य वारयति—नचेत्यादिना । एकस्या इति । ईश्वरेच्लारूपायास्तस्या एकत्वादिलश्वः। नचाननुगम इति । गोव्यक्तीनामननुगततया विषयतासंबन्धेन शक्तिज्ञानकारणतायाम-वच्लेदकत्वासंभव इल्पश्चः। गोत्वादेरेवेति । तथाच गोशान्दबोधे

रामख्द्री।

खतस्तद्भन्यं व्याचरे—जातीति । हेतुत्वादिति । तथाच जातिविशेष्यक-शक्तिज्ञानं शाब्दबोधे जातिमासकं तदेव व्यक्तिमासकमपीति भावः। पढज-न्येति । तद्विषयकशान्दबोधं प्रति तद्विषयकपदजन्योपस्थितेईतुतया जाति-पदबोरेव संबन्धप्रहेण पदरूपैकसंबन्धिज्ञानाजातिरूपसंबन्ध्यन्तरस्यैव स्मर्णं भवति नत् व्यक्तेरिति पदजन्यव्यक्तिस्मरणाभावेन व्यक्तिशाब्दबोधानिर्वाद्यकौ शक्तिरावरयकीति भावः । नन् व्यक्ती पदस्य लक्षणाखीकारेऽपि शक्त्या पद्वन्यव्यक्तिस्मरणाभावेन कथं व्यक्तिविषयकशाब्दबोध इलाशक्द्रायामाह-ताबतैवेति । निर्वाहादिति । शक्तिलक्षणयोर्द्वशेरिप वृत्तित्वादिति भावः । पूर्वोक्ति। शक्यानन्सप्रसङ्गरूपेलर्थः। अन्तुगततयेति। भनुगतानतिप्र-स्काधर्मानविच्छानतयेखर्थः। अवच्छेदकत्वासंभव इति । व्यक्तिषु तथाविधै-क्षामंसत्त्वे तदवच्छिन्नविषयकशान्दं प्रति तदवच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेत-शासंसवाच्छक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायां विषयविषया शक्तरेवावच्छेदकरवं संसवति न ताहशभगीभाव इत्यर्थः। नच तद्विषयकशान्दबोधं प्रति तद्विषयकशक्तिह्यानं हेतर-म्बिद्धिबाद्ध्यम् । तथासति शक्तिज्ञानाविषयस्य पूर्वाननुभूतगवादेः शाब्दबोधानु-पपत्तिति अतः । व्यक्तीनां गोत्वेनानुगमे व्यक्तेर्यशास्त्रज्ञाननिष्ठकारणवायायव-च्छेदकत्वसंभवस्तयोपपादयति-तथाचेति।गोशाब्दबोधे गोत्वावच्छित्रविद- श्वक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्ती शक्तः। यदि तु गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदार्थसरणं शाब्दबोधश्व न सात् समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थसरणं शाब्दबोधं प्रति च

विनकरी।

गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिश्वानत्वेन हेतुत्वाभोकदोष इति भावः ।
ननु सर्वत्र पद्जन्यपदार्थोपस्थितेहेतुत्वे मानाभावः । कथमन्यथा
शाब्दबोघे संसर्गश्चानम् । नवेवं पदानुपस्थितघटादेरि भानापत्तिरिति वाच्यम् । गोविशेध्यकगोत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिश्चानत्वेन हेतुत्वस्थोकत्वादेताहशातिप्रसङ्गविरहादित्यत आह—किंवेति । तदा व्यक्तौ शक्तिरिति । गौः शक्येति विशिष्टश्चानं प्रमात्मकमेव त्वन्मतेऽन्यथाख्यास्यभावात् प्रमायाश्च वस्तुसाधकत्वादिति
भावः । समानप्रकारकृत्वेनेति । ईदृशशक्तिश्चानस्य गोत्वप्रकारकत्वाभावेन गामानयेत्यादौ गोत्वप्रकारकस्यरणशाब्दबोधयोरनुपपतिरित्यर्थः । नच गोपदं गोत्वे शक्तमित्येताहशशक्तिप्रहस्थैव शाब्दबोधे हेतुत्वात् तस्य च शक्त्यंशे गोत्वप्रकारकत्वात् न तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । शक्तिप्रहे यदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वं शाब्दबोधस्थापि तदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वमित्येताहशसमानप्रकारकत्वस्य परमते सिद्धान्तितत्वात् । अत्यवापूर्ववादेऽपू-

रामख्दी।

यक्कान्द्रवोधह्त्यरंः। स्वेत्रेति। तद्विषयक्यान्द्रवोधसामान्ये तद्विषयकपदनन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वे मानाभाव इत्यरंः। उक्तस्वादिति। तथाच घटत्वेन घटपद्यक्तिमानदित्य घटविषयक्यान्द्रवोधापत्तिनं संभवतीति मावः। न नैवमपि तादश्यक्तिमानवतः पटोऽस्तीति शन्दादिप तादश्यान्द्रवोधापत्तिरिति वान्यम्। तादश्यक्तिमानस्कारेण पद्यन्यघटत्वोपस्थितेरपि तादश्यान्द्रवोधहेतुत्वोपगमादिति भावः। शक्तिमानं च न साक्षान्छान्द्रवोधे हेतुः किंतु संस्कारद्वारा। तेन शान्द्रवोधान्यवहितप्राक्ष्यणे सर्वत्र शक्तिमानावेऽपि म सतिः। किंन्वेतीति । नतु गौगोपद्यक्येति शक्तिमानस्य शान्द्रवोधहेतुन्तेऽपि न व्यक्तौ शक्तिसिद्धः। उक्तमानस्य अमलामीकारात्। नहि अमाद्वस्तुन्तिऽपि न व्यक्तौ शक्तिसिद्धः। उक्तमानस्य अमलामीकारात्। नहि अमाद्वस्तुन्तिऽपि न्यायादत क्षाह—गौरित्यादि । भान्द्रवोधानुपपत्तिति । गोत्वगोपद्योरेव शक्तिस्त्रसंवन्यमानाद्रोत्ववोधसैव स्मरणत्सुपपयते न तु व्यक्तिरपीस्थाययेन स्मरणपरिस्थायः। यदंश इति । सास्मृक्यद्वर्माभ्रयांम्य

हेतुत्वात् । किंच गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यताव-च्छेदकं वाच्यम् । गोत्वत्वं तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकल-गोसमवेतत्वम् । तथाच गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवे-श्वात् तवैव गौरवम् । तसात् तत्तजात्याकृतिविशिष्टतत्तव्यक्ति-विकसी ।

वंस पूर्वमनुपिस्यतत्वात् कथं तत्र शिक्तमह इत्याशक्क्य कार्यत्वेन घटादिषु शिक्तमहात् योग्यतया शाब्दबोषेऽपूर्वमानमित्युक्तं तैरिति। ननु कार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वस्य तद्गुमतत्वेऽपि जातिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वं न तद्गुमतम्य आह—िक्चेति । शुक्यतावच्छेद्कं वाच्य-मिति । गोत्वधर्मिकशक्यत्वज्ञानस्य गोपद्धर्मिकगोत्वार्दिशक्तिज्ञानस्य वा शाब्दबोधहेतुत्वे गोत्वत्वावच्छिक्गगोत्वविषयताया निवेश आवश्यकः। निर्धर्मितावच्छेद्ककशिक्तानस्य गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशिक्तानस्य गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशिक्तानस्य गोत्वादंशे निष्प्रकारकशिक्तानस्य वा विपरीतज्ञानाविरोधिनः शाब्दबोधहेतुत्वात् तथाच गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रमाया विषयसाध्यकत्वाद्रोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति भावः। तवेत गोन्यमिति। नच गोत्वत्वावच्छिक्नविषयकशिक्त्वानस्य कारणत्वेऽपि

रामरुद्री।

इस्यर्थः । तदं इस्यत्रापि तद्वर्गाश्रयां इस्यर्थः । तत्पद्वयं एक धर्मपरं । तथा न्याय साश्रयगोत्वादिप्रकारक इत्राप्ति सत्त्यं गोत्वप्रकारक इत्राप्ति सत्त्यं गोत्वप्रकारक इत्राप्ति सत्त्यं गोत्वप्रकारक इत्राप्ति सत्त्यं गोत्वप्रकारक इत्राप्ति स्याये गोत्वप्रकारक इत्राप्ति । तथा स्याये स

बोधातुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिजीत्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव विनक्ती।

स भ्रमो नतु तस्य विषयसाधकत्वमिति बाच्यम्। तथा सति प्रतीतेः कारणतावच्छेद्कत्वाद्यंशेऽपि भ्रमत्वस्य वक्तं शक्यतया कारणतावच्छेद्कत्वादीनां कुत्रापि सिद्धिनं स्थात् । अस्तु वा गोत्वत्वादीना-मनवच्छेद्कत्वं तथापि गवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेधीमैता वच्छेद्कताद्यात्मकगोविषयतायाः शाब्दबोधकारणतावच्छेद्ककोटि-प्रवेशप्रयुक्तगौरवं दुर्वारमेवेति । स्वमतमुपसंहरति—तसादिति । जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेवेति । अवयवसंस्थानविशेषह्रपाया

रामरुद्री।

गोत्वत्वेन गोत्वावगाहिनो गोत्वं न गोपदशक्यमिति बाधबुद्धिकाछे गोपदात् गो-स्वविषयकशाब्दबोधः केनाप्यक्रीक्रियत इत्याशयात । यदापि खरूपतो गोत्वप्रका-रकस्थेयं गौरित्याकारकस्य बोधस्य नेयं गौरिति बाधवृद्धिप्रतिबध्यत्वात् शत्त्यंश्रे खरूपतो गोत्वप्रकारकमपि गोपदं न गोत्वशक्तमिति बाधबुद्धिप्रतिबध्यमेवेति गोत्वत्वेन गोत्वस्य प्रकारत्वं नावश्यकं. तथापि समवायेनैव जातेः खरूपतः प्रकारत्वमभ्यपगम्यते नान्यसंबन्धेनेति नियमः । अन्यथा ज्ञानं गुण इतिवज्ज्ञानं घट इत्यादिव्यवहारापत्तेः । ज्ञाने विषयतया घटत्वसत्त्वाच्छक्त्यंशे तु गोत्वस्मार्थे-यतासंबन्धेनैव प्रकारता वाच्या । तथाच गोल्वत्वेनैव गोल्वभानमङ्गीकार्थमिखन्नैद तात्पर्यम् । इत्यंच विपरीतज्ञानमविरोधि यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या विपरीतज्ञाना-प्रतिबध्यस्येति विपरीतज्ञानाविरोधिन इत्यस्यार्थः । प्रथमज्ञानस्याप्रतिबध्यत्वे निर्धिमतावच्छेदककत्वं हेतः । द्वितीयस्य त तथात्वे प्रतिबध्याप्रसिद्धिरेव हेत्रिति विभावनीयम् । शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरितीति । नच प्रतीतौ शक्य-ताया गोत्वत्वसामानाधिकरण्यमेव विषयो नतु तदवच्छित्रत्वमपीति वाच्यम् । प्रतीतीनां विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्यौत्सर्गिकत्वेन तत्परिस्यागस्यानौन्वस्यात् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे च विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोधीर्मपारतक्रयेण विशेषणविशेष्ययोखिककात्वादिसंबन्धेन भानोपगमादिति भावः। नचिति । तटस्थानामियमाशङ्का नतु प्रामाकराणां तैर्श्रमानङ्गीकारादिति घ्येयम् । ननुत्सर्गना-थकयोरेको बाधनियम एव । प्रकृते च अनन्तव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदककोटिप्र-वैश्वगौरवमेव विशेष्यावगाहितायां बाघकं जागर्सेव । वस्तुतो विशिष्टवैशिष्ट्यवोषे संसर्गाश एव विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकावच्छिमप्रतियोगिताकत्वा-नुयोगिताकत्वयोर्वाघ उपेयते नत्करीत्या प्रकारतं प्रतीतेर्भिषाकारकत्वापत्तेरित्य-सरसादाह-अस्तुवेति।गोविषयताया इति।गोलत्वसं गोषटितमूर्तिकः

१ विश्वेषणत्वविश्वेष्यत्वयोरिति पाठान्तरम्.

दिनकरी।

आकृतेः शक्यत्वेऽपि न जातिवत्तद्वच्छेद्कत्वम् । सामानाधिकरण्य-संबन्धस्य शक्यतावच्छेद्कतावच्छेद्कत्वक्रस्यने गौरवात् । अत्र च परस्परपरित्यागेन परस्परस्य बोधाभावात् त्रिष्वेकेव शक्तिः । एतद्वोध-नायैव सूत्रे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थं इत्येकवचनमिति संप्रदायः । नव्यास्तु संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वयबोधाज्ञा-तिविशिष्टव्यकावेव शक्तिः । संस्थाने च पृथगेव शक्तिः । व्युत्पत्तिवै-चित्रयाच संस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः । सौत्रं

रामरुद्री।

रवादिति भावः । मूले जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिप्रतिपादनाजात्याकृत्योर्द्वयोरेव शक्यतावच्छेदकत्वमित्यापतितम् । तश्च सङ्गच्छते । लाघवाजातिमात्रस्थैव शक्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् । नच त्रिष्वप्येकैव शक्तिरिति वश्यमाणत्या गौत्वस्य शक्यतान्युनवृत्तितया कथं तदवच्छेदकतासंभव इति वाच्यम् । व्यक्तिवृत्तित्वि-शिष्टशक्यताव्यापकःवेन ग्रुद्धशक्यतात्वावच्छित्रानतिप्रसक्तत्वेन च विशिष्टशक्य-तायामबच्छेदकत्वसंभवात् । अन्यथोभयोः शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि तहोषतादव-स्थ्यात् । एवं त्रयाणामेकशक्तिमत्त्वेऽपि कस्यचिद्विशेषणतया कस्यचिद्विशे-ष्यतया भानमपि मतद्वयेऽपि व्युत्पत्तिवैचित्रयेणैवोपपादनीयमिति भावः । अवयवसंस्थानं अवयवसंयोगः । सामानाधिकरण्येति । शक्ये गवि सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैवावयवसंयोगसत्त्वादिति भावः । इद्मुपलक्षणम् । शुद्धगोत्वजातेरवयवसंयोगापेक्षया शरीरलाघवं नानासंयोगव्यक्तीनामवच्छेदक-ताकल्पनमपेक्ष्य एकस्या जातेस्तत्कल्पनेऽपि काघवमप्यनुसंघेयम् । एकैवेति । नानाशक्तिकनानार्थेह्यादिपदादेकैकस्यार्थस्य शाब्दबोधादिति भावः। एकवच-नमिति । एकवचनार्थैकत्वस्य पदार्थत्वे पदशक्तिरूपेऽन्वय एव सूत्रकर्तुस्ता-रपर्यादिति भावः । जातिविशिष्टव्यक्तावेवेत्यनन्तरं एकेति पूरणीयम् । अन्यया आकृतावि पृथक्शक्तिस्वीकारादेवकाराऽसङ्गतिरिति च्येयम् । नन्वेकपदार्थयोः परस्परं नान्वयबोधः । अन्यथा हरिपदार्थयोरश्वसूर्ययोरिप परस्परमन्वयप्रसङ्गातः । नचामेदान्वये योग्यतैव नास्ति मेदान्वये चाकाङ्काविरदः नामार्थयोभेंदेनान्वयस्था-व्युत्पन्नत्वादिति वाच्यम् । तथासत्याकृतेरपि व्यक्तावाश्रयतयाऽन्वयानुपपत्तः । तस्मन्नामद्वयोपस्थापितार्थयोरेव मेदान्वये निराकाङ्कत्वस्योपगन्तव्यत्वादिखत आह—ब्युत्पत्तीति । तथाचैकपदार्थयोः परस्परमन्वयेऽन्यत्राकाङ्काविरहेऽप्रि एवकारार्थीनामिवाकृतिव्यक्त्योरप्यन्वय आकाङ्का कल्प्यते अनुभवानुरोधादिति भावः । नन्वेवमपि सूत्र एकवचनानुपपत्तिः, त्रिषु शक्तेरैक्याभावादिखत

दिनकरीं।

पदार्यं इत्येकवचनं तु जातिन्यक्तोरेकशक्तिलाभायैवेत्याहुः । तच्छ-ब्दस्य वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेद्कीभूतघटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः । अथ घटत्वादीनां शक्यतावच्छेद्कभेदेऽपि शक्यतावच्छेद्कतावच्छेद्-कस्य बुद्धिविषयतावच्छेद्कत्वस्थेक्यान्न शक्तिभेद् इति वाच्यम् । तस्य शक्यतावच्छेद्कतावच्छेद्कत्वे शाब्दबोषे तद्भानापत्तिरिति चेन्न । बुद्धिविषयतावच्छेद्कत्वस्थोपलक्षणत्या शक्यतावच्छेद्कतावच्छेद्-कत्वात् । उपलक्षणस्य च शाब्दबोषे भानानङ्गीकारात्। घटत्वादेश्च शक्यतावच्छेद्कत्वं विशेषणत्वेनेव । अतस्य शाब्दबोषे भानम् । विशेषणत्वं च तत्तत्पद्जन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वम् । उपलक्ष-णत्वं च तत्तत्पद्जन्यबोधविषयत्वेन शक्तविषयत्वमिति । एवमिदं-

रामरुद्री।

आह—सौत्रमिति । आहुरिखखरसोद्भावनम् । तद्वीजं तु पदार्थतावच्छेदके शक्तिसत्त्वे एकत्वस्य बाधितत्वेनैकवचनार्थान्वयानुपपत्तिरेवेति ध्येयम् । प्रसङ्गात्तदादिशन्दानां शक्यतावच्छेदकानाह—तच्छन्दस्येति । वक्ता तच्छ-ब्दोचारकः। तदीयज्ञानविषयतायामवच्छेदकं घटत्वादि, तदवच्छिने तद्विरत-तत्पदस्य शक्तिरित्यर्थः । यद्यपि लाघवाद्वद्विस्य इत्येव वक्तुमुचितं, तथापि सोऽस्तीलादौ अनुभवसिद्धस्य घटःवेन घटबोधस्योपपत्तये गौरवमप्यङ्गीकृतमिति ध्येयम् । शक्तिसेटापत्तिरिति । शक्तिमेदे तदादीनामपि नानार्थत्वापत्तिरिति भावः । नचेष्टापत्तिः । तथासति सक्नदुचरित इति न्यायेन तावित्यादावेकदा घटपटयोबों धानुपपत्तेः । नानार्थं प्रकरणे तदादीनां कोशेऽनुक्तेश्वेति भावः । तद्भानापत्तरिति । पश्चादिपदजन्यशान्दनोधे लोमलाङ्गलत्वादेस्तयाविधस्य भानदर्शनादिति भावः । प्रकृते च सोऽस्तीत्यादौ घटोऽस्तीत्येव शाब्दबोघोऽनु-भवसिद्धः नत् बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छित्रोऽस्तीत्याकारक इति नेष्टापत्ति-संभव इति मन्तव्यम् । उपलक्षणतयेति । तत्पद्जन्यशान्द्वोधविषयत्वेन भगवदिच्छायामविषयत्वे सति तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वानुगमकत्वमुपलक्षणतया तत्पदशक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वम् । बस्ततस्त शाब्दबोधविषयतावच्छेदका तत्पदजन्यबोधविषया ये धर्मास्तत्तदवच्छिनाः भवन्त्वित्याकारकभगवदि-च्छायां बोधविषयतावच्छेदकत्वस्य तत्पदजन्यबोधविषयत्वेनाविषयत्वं तस्योप-ळक्षणविधया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वम् । यदापि बोधविषयतावच्छेद-कत्वं विषयतारूपं विषयमेदेन भिज्ञमेवेति तथापि बोधविषयतावच्छेटक-

दिनकरी।

पदादिष्विप । तत्रापीद्मेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषयेऽद्सः परोक्षबुद्धिवि-बये शक्तिः । अतएव तेषां विभिन्नार्यकत्वम् । एवमेतदोरिप । "इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीया"दित्यिप वदन्ति । किं पद्स्य जिज्ञासाविषयत्व-विशिष्टे शक्तिः । सर्वपद्स्य व्यापकत्वे । सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ घटत्वव्यापकं रूपवत्त्वमिति बोधात् । द्वंपदस्य तत्काळीनसंबोध्य-चैत्रत्वादि शक्यतावच्छेद्कम् । एवमहंपदस्य तत्काळीनस्रतस्त्रोचार-

रामरुद्री।

तालरूपानगतैकधर्मावच्छिनलादेकत्व अपदेशः । एवमेवाविषयत्वस्थाने विष-यत्वं निवेश्य विशेषणविधया शक्यताबच्छेदकताबच्छेदकत्वं निर्वाच्यम् । तच लोमलाइललादिकमेवेति विभावनीयम् । प्रत्यक्षवृद्धिविषय इति । तादशबुद्धिविषयताबच्छेदकाबच्छिष इत्थर्यः । बुद्धिश्व बक्तरेव माह्या । इत्यंबाऽयमित्यादिपदाद्धटत्वादिना घटादिबोधनिर्वाहः । अयं घट इत्यादौ तु एतहेशैतत्कालवृत्तित्वादिकमेव वृक्तः प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकमतो नामेदान्वयातु-पपत्तिः । अत एवेति । यतः प्रसक्षविषये इदमेतदोः परोक्षबुद्धिविषयेऽदसः शकित्वत एवेलर्थः । तेषां इदमेतददसाम् । भिन्नार्थकत्वमिति । इदमे-तदोरेकोऽर्यः । तदन्यस्त्वदसोऽर्थः । अदसो योऽर्थस्तदन्यस्त इदमेतदोरितिरीखाः मिचार्यकलमिखर्यः । एवमिति । भिचार्यकलमिखर्यः । एतत्तदोरपीति । एतदः प्रत्यक्षविषयार्थंकत्वं । तदस्तु सामान्यतो बुद्धिविषयार्थंकत्वमिति भावः । केषांचिन्मतमाइ-इटम इति प्रत्यक्षगतं प्रत्यक्षविषयीमृतमिल्यः। शक्य-मिति शेषः। एवमुत्तरत्रापि। समीपतरवर्ति चेति। चकारेण प्रसक्षग-तमिलस्यानुकर्षः । रूपमिलस्य खरूपमिलयः । विप्रकृष्टं तदिति । प्रस्तक्षगतमिल्यः। परोक्षे इति । सप्तम्या वाचकत्वमर्थः । तथाचादसः परोक्षवाचकत्वं विजानीयादिल्ययः पर्यवसितः । जिल्लासाविषयत्वविशिष्ट इति । ज्ञातुमिन्छाविषयः किंशन्दार्थं इत्यर्थः । इच्छा उचारबितुरेव किंशन्देन प्रलाय्यते। तथाच को घट इलादौ घटो मदीयजिज्ञासाविषय इति सान्द्रवोध इति मावः । ज्यापकत्व इति । उद्देश्यतावच्छेदकनिक्रपिते विषेयतावच्छेदकनिष्ठ इति शेषः । सर्वे घटा इलादी घटनिष्ठामावप्रतियोगि-तानवच्छेदकरूपवस्त्वमेव रूपे घटत्वव्यापकत्वमिति बोध्यम् । त्वंपदस्येखपपाठः । किंगु युष्मत्पद्रखेलेव पाठः । अन्यया युवामिलादौ शक्त्यमावापतेः । लमिलस्य समते पदत्वामावाचेति ध्येयम् । संबोध्यचैत्रत्वाहिकं । संबोध्यत्वसमा-नाधिकरणं नैत्रत्वादिकमित्यर्थः। क्रमंधारयोत्तरभावप्रत्ययस्यैकपदार्यतावच्छेदकस-मानाभिकरणापरपदार्थतावच्छेदकबोधकत्वात । तत्कालीनसंबोध्यत्वं च तत्कालीच-

विश्राम्यतीति । शक्तं पदम् । तचतुर्विधम् । कचिद्यौगिकं कचिद्द्दं कचिद्योगरूढं कचिद्यौगिकरूढम् । तथाहि—यत्राव-यवार्थं एव बुध्यते तद्यौगिकम् । यथा पाचकादिपदम् । यत्रा-वयवञ्चक्तिनिरपेश्वया समुदायशक्तया गृह्यते तद्द्दम् । यथा गोम-

दिनकरी।

यित्वैत्रत्वादि। स्वातक्योक्ता च "वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजे"-त्यादौ न मत्पदात् कवेबींध इत्यास्तां विस्तरः। इति शक्तिप्रन्थः॥ शक्तं पदं विभजते—शक्तं पद्मिति। क्विदिति। किंचि-

रामरुद्री।

रितसंबोधनप्रथमान्तचैत्रादिपदाव्यवहितोत्तरवाक्यजन्यशाब्दबोधाश्रयत्वेन व-क्तरिकाविषयत्वं । वैत्र, लया भुज्यतामिखादी वैत्रादिपदोत्तरप्रथमया वैत्रादि-विशेषणत्वेन एतादशमेव संबोध्यत्वं प्रतिपायते । तत्समानाधिकरणत्वोपलक्षित-वैत्रलादिकमेव युष्मच्छन्दशक्यतावच्छेदकमिति भावः। एवमसात्पदस्यति। प्रागुकेन शक्यतावच्छेदकमिखनेनान्वेति । स्वतन्त्रेति । खतन्त्रोनारणकर्तत्वस-मानाधिकरणचैत्रत्वादिकमित्यर्थः । उचारणं चैतादशार्थनाचकत्वेनाभिमतस्यास-च्छन्दसैवेति ध्येयम् । उचारणे खतन्त्रत्वं च अन्योचारणानधीनत्वम् । अन्योत्रारणानज्ञवादकत्यमिति यावत् । न कत्रेवींघ इति । पद्यस्थासम्बन्धन्द-स्योबारणकर्तृत्वेऽपि कवेः परकीयोबारणानुवादकत्वात्तदुवितासाच्छव्दात्र कवे-बींध इति भावः । एवंच युष्मच्छन्दशक्यतावच्छेदकघटकतत्तत्कालोचरितेखत्री-चारणमपि खतन्त्रमेव प्राह्मम् । तेन "गर्ज गर्ज क्षणं मृढे" त्यादौ संबोधनप्रय-मान्तम्हपदोत्तर "मया त्वयि हतेऽत्रैवेति" वाक्यजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविष-यत्वेऽपि सुरयस्य न मेघामहर्षिणोक्तसुष्मत्पदाच्छाब्दबोध इति मन्तव्यम् । पदं विभक्त इति । यदापि शक्तं पदमिति न पदविभागक्षं किंतु पदलक्षणमेव । तथाच बिमजते शक्तमिलनुपपन्नमेव । तथापि इतिशब्दस्याद्ययंकतया पद-विभागस्य पदसामान्यलक्षणाभिधानानन्तरत्वनियमेन च नातुपपित्तरिति ध्येयम् । नचैवमपि केवलयौगिकं पाचकादिपदमेव । तच न किंचिदर्थे शक्तं तस्य वाक्यत्वादिति यौगिकस्य सामान्यलक्षणानाक्रान्ततया तद्विभागोऽनुपपच एवेति बाच्यम् । पचधातत्तराकप्रस्थयस्यैव पाचकपदरूपतया तस्य कर्तरि शक्ततया पदत्वेन तद्विभागे बाघकामावादिति भावः । एकस्पैव पदस्पैकस्मिश्चर्ये यौगिकत्वमन्यस्मिन्नर्थे कहत्वं न संभवति उचारणमेदेन पदमेदादिति सकूद्रचरि-तन्यायाचेलाशयेन कचिदिलस्य किंचिदर्यकतामाह—कचिदितीति । यत्त नजु मुळे मण्डपादिशब्दानां कृढमध्ये परिगणनमजुपपश्चम् । मण्डं पिवति

ण्डलादिपदम्। यथा तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढम्। यथा पङ्कजादिपदम्। तथाहि—पङ्कजपदमवयव-शक्त्या पङ्कजनिकर्वरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन

दिनकरी।

दिखर्थः । एवमप्रेऽपि । मण्डलादीत्यत्र बहुपुस्तकेषु मण्डपादीति

रामरुद्री।

रक्षतीति वा मण्डपमिति व्युत्पत्त्या तेषां मण्डपानकर्तृत्वावर्थकत्वस्य संभवेन यौगिकरूढमध्य एवान्तर्भावः स्यादिलाह मण्डलादीलत्रेतीलवतार्य तथाच गृह-विशेषवाचकं मण्डलपद्मेव नतु मण्डपपदम्। तच न कापि यौगिकमिति न तस्य रूढमध्ये परिगणनानुपपत्तिरिति भाव इति व्याचकुः । तम्र चारुतरम्। यौगिकरूढस्थापि यौगिकरूढत्वयोर्थविशेषे संभवेन मण्डपपदस्य गृहविशेषे इंडतया इंडमध्ये परिगणनसंभवात् । अतएव मूळे यत्रावयवार्थ एव बुध्यते त्वौगिकमिलेव यौगिकलक्षणमुक्तम् । यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षया समुद्रायशक्ता गृह्यते तद्रुद्धमित्येव रूदलक्षणमुक्तम् । तत्र यौगिकलक्षणे योगरूढे यौगिकलववा-रणायैवकारः । नचैवमपि यौगिकरूढस्योद्भिदादिपदस्योद्भेदनकत्रीवर्थे यौगिकःवं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । रूढलक्षणेऽपि योगरूढे रूढतावारणायैव निर्पेक्षयेखन्तम् । यौगिकरूढस्योद्भिच्छन्दस्यापि यागविशेषरूपार्थे रूढल-मिष्टमेव । गृह्यत इत्यस्मार्थो बुध्यत इत्यर्थः । एवंच मण्डपपदस्य गृहरूपार्थे इडत्वसंभवेन न रूढमध्ये परिगणनानुपपत्तिरिति मन्तव्यम् । नच यत्रेत्यस्य यादशानुपूर्व्यवच्छित्र इलर्यकतया यौगिकरूढस्थळे एकानुपूर्व्यवच्छित्रस्थेद स्थलविशेषेऽवयवार्थमात्रस्य कचित्समुदायार्थमात्रस्य बोधकत्वेन म तत्र रूढलानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रयासगौरवात् । यौगिकरूढस्य यौगिकत्वे रूढत्वे चेष्टापत्ती क्षतिविरहात् । यौगिकरूढिभन्नयोरिप केवलयौगिककेवलरूढयोरिप स्रुत्त्वेन विभागव्याघाताभावात् । एकादशेऽइनि पित्रा कवित्पाचकादिपदस्य सङ्केतितत्वसंभवात् तेषामपि यौगिकत्वानुपपत्तेः । रूढलक्षणेऽवयवशक्तिरहितयेत्यु-पेक्ष्यावयवशक्तिनिरपेक्षयेखेतावत्पर्यन्तानुसरणवैयर्थ्यापाताचेति ध्येयम् । वस्तुतो दाक्षिणात्यामरकोशादी मण्डपा(वा)स्तुजले गृह इति पाठदर्शनात् गौडास्तु अपाशन्दस्थाने जनेतिवनमण्डप(व)स्थाने मण्डपेखेव प्रयुज्जत इति गौडप्र-न्थपरम्परया मुक्तावल्यां बहुपुस्तकेषु मण्डपञ्चब्दमुपलभ्य तंदिभिहितमिति नोष्यम् । मूलेऽचयवशक्तिविषय इति । अनयनशक्तिशान-बन्यशाब्दबोध इत्थर्थः । समुदायशक्तिरप्यस्तीत्यस्य समुदायशक्तिसारितार्थ-विषयकत्वमप्यस्तीत्सर्थः । यथाश्रुते पाचकादिपदस्यापि योगरूढत्वापत्तेः । पाककर्तरि प्रयुक्तस्य एकादशेऽहनि पितृसङ्केतितपाचकपदस्यावयवशक्तिविषये समुदायशक्तिसत्त्वात् । अस्माकं पङ्कजपदादित एव पदात्वावच्छिने पङ्कजनिक- रूपेण पद्मं बोधयति । नच केवलया अवयवशक्तया क्रुप्तदेऽपि श्रयोगः खादिति वाच्यम् । रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थयुद्धौ श्रतिबन्धकत्वादिति प्राज्ञः । वस्तुतस्तु समुदायशकत्युप-स्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो भवति सान्निध्यात् ।

दिनकरी।

पाठः । स प्रामादिकः । प्रतिबन्धकत्वादिति । नच रूढिझानस्य यौगिकार्यबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वे पद्मेऽपि योगार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य बोधो न स्यादिति वाच्यम् । पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपित-पङ्कजपद्योगजन्यपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रति रूढिझानस्य प्रतिबन्धकत्वेन पद्मधर्मिकयोगार्थवुद्धेः प्रतिबध्यताब-च्छेदकानाकान्तत्वादिति । प्रतिबन्धकत्वं जनकझानविषटकत्वे-नैवेति नियमभङ्गमस्वरसं प्राद्ध इत्यनेन सूचयन् मणिकारमत-माह—वस्तुतिस्त्विति । सान्निध्यादिति । रूढ्यर्थस्य संनिहि-वोपस्थितिकत्वादित्यर्थः । व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वनि-

रामरुद्धी।

त्रांद्यभेदान्वयबोषेऽनादितात्पर्योपगमात्। पाककत्रीद्यभिष्यः पाचक इति शाब्दबोधस्यानुद्येन तस्य योगरूढत्वापत्तिविरहादिति बोध्यम् । मूळे स्यादिति ।
कुमुदेऽपि अवयवार्थमात्रस्थावाधितत्वेन तह्यविषयकवेषेच्छया तत्रापि
पङ्कषपद्मयोगसंभवादिति भावः । केवळेखास्य समुदायशक्तिस्मादितार्थाविषयकेखर्थः। यौगिकार्थक्काने अवयवार्थज्ञान इस्तर्यः। नचेत्यादि । आपाततः
इयमाशङ्का । मूळोककेवळपदानुसंघान एतस्या अनुद्यादिति सुधीभाविभावनीयम् । प्रतिबन्धकत्वमिति । प्रतिबन्धकत्वमित्सस्य विरोध्यविषयकज्ञानस्यलादिः । तेन परामश्चीवरोधिनोऽपि बाधिनश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि न नियमानुपपत्तिरिति ध्येयम् । साधिनश्चयदितीति । ननु मूळे
पद्मत्वाविष्ठकस्य सिहितोपस्थितिविषयत्वेन तत्र पङ्कजनिकर्तुरवयवार्थस्थाभेदान्वय एव भवति नत्त्वप्रतिविष्यप्रतिवन्धकमावः प्रामाणिक इत्युक्तं नवीतैः।
तक्ष सङ्गच्छते । कुमुद्दात्पर्येणापि योगन्युत्पत्त्या पङ्कजपद्मयोगस्थद्दवेन
तत्रापि पङ्कजनिकर्त्रभिष्ठं पद्ममिति बोधापत्तः । मच तत्र पद्मताविच्छक्स्योपर्त्यातिवरहादेव नेयमापत्तिरिति वाच्यम् । पङ्कजस्य पद्मे स्मारकशक्तिसत्वात्ततः पद्मसरणस्यावद्यकत्वादिस्याशङ्कानिरासाय सामिष्यादिस्यनेन तत्र पद्कवपदस्य पद्मसरणस्यावद्यकत्वादिस्याशङ्कानिरासाय सामिष्यादिस्यनेन तत्र पद्कवपदस्य पद्मसर्पर्यो तात्पर्यस्त्वादिस्योगोमित्वाह् - स्यक्तिवचनानामिति ।
घटपटादिस्यक्तिवावकानामित्यश्चः । बातिपर्वाव्यव्यावत्त्वावतामिति ।

यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसन्धीयते तत्र रुख्यणया इम्रुदादेबोधः। यत्र तु कुम्रुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधस्तत्र चावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः।

दिनकरी।

यमादिति भावः । व्यक्तिवचनानां किंचिद्यक्तितात्पर्यकाणां संनिहितपरत्वम् उपिश्वतिविशेषपरत्विमित्यर्थः । तथाच पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन
कृत्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनकसामम्यन्तरसत्त्वेन च
कृत्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनकसामम्यन्तरसत्त्वेन च
कृत्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधसामम्रीस्थलप्व न कुमुदादेः पङ्कजपदाद्वोधः । यत्र तु तयोः
परस्परमन्वयबोधसाममीविरहस्तत्र कुमुदादेबोधो भवत्येव । परंतु
कुमुदत्वेन कृपेण कुमुदत्वविशिष्टपङ्कजनिकर्तृत्वेन वा लक्षणया,
ग्रुद्धपङ्कजनिकर्तृत्वेन तु शक्तेत्याह—यत्र तु कृत्वयर्थेत्यादिना ।
प्रतिसन्धीयत इत्यनन्तरं कुमुदत्वेन बोधे च तात्पर्यमिति पूरणीयम् ।
लक्षणयेति । पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेन बोधे च तात्पर्यमिति पूरणीयम् ।
लक्षणयेति । पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेन बोधे च तात्पर्यमिति पूरणीयम् ।
लक्षणयेति । पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेन बोधो लक्षणयेत्यर्थः । कृत्यरथेबोगार्थयोः परस्परसाममीविरहोपलक्षणमेतत् । तेन कृत्वयर्थवाधप्रतिसन्धानासन्त्वेऽपि यत्र सामम्यन्तरविरहस्तत्रापि लक्षणया कुमुदादेबोधो भवत्येव । अवयवशक्तिमात्रेणिति । मात्रपदेन लक्ष-

रामरुद्री।

सिन्नहितपरस्यम् अन्यवहितोपस्थितन्यिकतात्पर्यकत्वमित्यथः । अतएव घटमानयेत्युकौ सिन्नघाने घटसर्वे न दूरस्थघटानयने लोकः प्रवर्तत इति भावः । तथानोपस्थितपद्मत्वाविष्ठन्नपरत्वे पङ्कजपदस्य तात्पर्यविषयीभृतस्य पङ्कजिकर्तुः पद्मेऽत्यभेदान्वयनोधे योग्यतासर्त्वात्तत्र भवति तादशान्वयनोधः । यत्र तु क्रमुदतात्पर्येणवात्र पङ्कजमस्तीति प्रयुज्यते तत्र पद्मे एतद्देशदृत्तित्वस्य वाधितत्वेन कुमुद एव तात्पर्यनिषयस्य पङ्कजनिकर्तुः कुमुदस्य पद्मे भेदसर्त्वाद्योग्यताया विरहेणं तत्र न तादशान्वयनोध इति भावः । नन्वेतदेशे स्व्यवस्य पद्ममन्येत्रताया विरहेणं तत्र न तादशान्वयनोध इति भावः । नन्वेतदेशे स्व्यवस्य पद्मस्य ्यान्यवयेऽपि पद्मकुमुदातिरिक्तपङ्कजनिकर्तृपदार्यतात्पर्येण पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रत्वे कृणु वा कुमुदस्य वोधे तात्पर्यं तत्र लक्षणया कुमुदनोधाः भावात्तद्भन्यासङ्गतिरि कृणुद्भुद्रपति कुमुद्त्वेनित । तेनेति । बाघ प्रतिसन्धीयत इत्यस्य ६ कृणुद्रपति कुमुद्त्वेनेति । तेनेति । शामा

लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः।
आसत्तिर्योग्यताकाङ्गातात्पर्यज्ञानमिष्यते॥ ८२॥
यत्र खलपबादाववयवार्थवाधस्तत्र समुदायशक्या पबत्वेन
रूपेण बोधः। यदि तु खलपबं विजातीयमेव तदा लक्षणयैवेति।
यत्र तु योगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्नातन्त्र्येण बोधस्तद्योगिकरूढम्।
यथोद्भिदादिपदम्। तत्र हि उद्भेदनकर्ता तरुगुल्मादिर्बुध्यते
यागविशेषोऽपीति॥ ८१॥ लक्ष्मणा शक्यसंबन्ध इति।
गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्ताविकरी।

णानादरः सूचितः। निर्वाहः पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदशान्द्बोध-निर्वाह इत्यर्थः। पद्मत्वेन बोधः पद्मत्वेनैव बोधः। लक्षणयै-वेति। रूढ्यर्थनावच्छेदकपद्मत्वजातेस्तत्राभावेन रूढ्या तद्बोध-नासंभवादिति भावः॥ ८१॥ लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थोऽज-इत्स्वार्थो च। तत्राद्यां प्रदर्शयति—गङ्गायामिति। वक्ष्यमाणा-

रामरुद्री।

दिकोऽयं पाठः । कारणान्तरविरह इत्येव वक्तुमुचितत्वात् । सामश्रीपदं सामश्रीध-टककारणमात्रपरमत्र द्रष्टव्यम्। अन्तरपदं बाधाभावभिन्नपरम्। तच कारणं रूट्यर्थ-सारणादिकमेचेति ध्येयम्। नतु योगहृदस्थळे पहुजनिकर्त्रमिषं पद्ममिति बोध्यस्यो-पगमो नोचितः । सक्कृदुचरित इति न्यायिनरोधादतएव यागिकरूढस्थले एकार्थ-बोध इतिचेत्र । एकपदोपस्थाप्ययोगरूद्यर्थयोभेंदेनीन्वयबोधे आकाङ्कावैचित्रय-स्येव योगहृदस्थे तादशन्युत्पत्तिसङ्कोचस्यावस्यकत्वादिति भावः । मूले यत्र त्विति । यादशैकानुपूर्व्यविका इत्यर्थः । तेनोचारणभेदेनोद्भित्यदस्य भेदेऽपि न क्षतिः । उचारित इति शेषः पूरणीयः । स्वातक्रयेणेति । अर्थान्तरमविष-यीकृलेलर्थः । इदं च योगरूढव्याष्ट्रत्यर्थमुक्तम् । मुले यागविदेशषोऽपीति । उद्भिदा यजेत पशुकाम इसादावित्यर्थः । उद्भिदस्तरगुल्माचा इत्यादौ तरगुल्माचा उद्भेदनकर्तार इति बोध इति भावः ॥ ८९ ॥ जहत्स्वार्धेति । जहत्सार्थ ययेति व्यत्पत्त्या शक्यार्थाविषयकलक्ष्यार्थविषयकशाब्दबोधजनिका गङ्गापदादेखी-रादौ छक्षणा । अत्र खपदं छक्षकत्वेनाभिमतपरम् । अर्थपदं शक्यार्थपरम् । एवममेऽपि बोच्यम् । एवमेव न जहरुखार्थं ययेति व्युत्परयाऽजहरुखार्था । छन्निण इलादी छत्रिषटितपथिकसमुदायत्वेन छत्रिपदस्य बोधजनिका छत्रिषटितैकसमु-दायलाविक्के लक्षणेलायः । आद्यामिति । बहत्लार्यामिलयः । वक्ष्यमा-

१ रमेदेनेति पाठान्तरम्.

न्वयानुपपिस्तात्पर्यानुपपित्रवी यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया तीरस्य बोघ इति । सा च शक्यसंबन्धरूपा ।
तथाहि—प्रवाहरूपशक्यार्थसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य
सरणम्। ततः शाब्दबोधः । परंतु यद्यन्वयानुपपित्रलक्षणावीतं
स्याचदा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणा न स्यात् । यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तरमावात् । तेन तत्त्रवेशे मोजनतात्पर्यानुपपत्त्या
यष्टिधरेषु लक्षणा । एवं काकेम्यो दिघ रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दच्युपघातके लक्षणा सर्वतो दिघरक्षायास्तात्पर्यविषयत्वात् । एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्वैकसार्थवाहित्वे

दिनकरी।

खरसादाह—तात्पर्यानुपपत्तिर्वेति । सा च छक्षणा च । द्विती-यां प्रदर्शयति—एवं काकेभ्य इति । द्घ्युपधातके काकविद्य-छादिसाघारणद्ध्युपघातकत्विविशिष्टे । एकसार्थवाहित्वे एकसा-र्थवाहित्वविशिष्टे । छत्रिपदछक्षणाभिधानं च वाक्यछक्षणावादि-

रामख्दी।

णास्वरसादिति । अन्वयानुपपत्तेर्छक्षणाबीजत्वे यष्टीः प्रवेशयेलादौ यष्टिप-दस्य यष्टिघरे लक्षणानुपपत्तिरूपाखरसादिल्यगः। मुले एकसार्थवाहित्वे-नेति । एकः सार्थः समुदायत्वं तद्विषयकबुद्धिविषयत्वरूपम् । तद्वाहित्वेन तद्व-रवेनेलार्थः । तृतीयार्थोऽविच्छिन्नत्वं तस्य च लक्षणापदार्थे लक्ष्यतायामन्वयो बोध्यः । मुले इयमेव चेति । काकपदस्य दध्युपघातके छित्रपदस्य छित्रघटित-समुदाये लक्षणीव चेलार्थः । क्रचिन्मूळे एकसार्थवाहित्वे लक्षणीत पाठो इत्यते तदभिश्रायेण व्याचष्टे—एकसार्थवाहित्वविशिष्ट इति । नत् छत्रीलस मूलोक्तलक्षणा न सङ्गच्छते । छत्रमस्यास्तीत्यथे छत्रपदोत्तरं तद्धितेनिप्रस्ययेनैव छत्रीलस्य निष्पन्नतया प्रकृतिप्रलयसमुदायरूपत्वेन तस्य वाक्यत्वात् वाक्ये च शक्तिविरहेण लक्षणाया अप्यसंभवादिलात आह—छत्रीत्यादि । वाक्यलक्ष-णावादिमतेति । वैयाकरणैः राजपुरुषादिसमासस्य राजस्तवत्युरुषे पाचक-छन्यादिपदस्य पाककर्तृछत्रसंबन्ध्यादौ शक्तरज्ञीकारादिति भावः । नतु नेदं मतं विचारसहम् । समासे राजपदस्य राजसंबिनधिन कक्षणया पुरुषपदस्य पुरुषे शक्त्या च राजसंबन्ध्यभिषाः पुरुष इति बोघोपपतौ समासे खतन्त्रशक्तिकल्पने क्रत्यादी च छत्रार्थकच्छत्रपदसंबन्ध्यर्थकेनिप्रत्ययाभ्यामेव छत्रसंबन्धीति बोधोप-पत्ती स्त्रीलस्य सत्रसंबन्धित शक्तिकत्यते च बीजाशावात । अन्यया निर्यंक-नानाशक्तिकस्पनागीरवप्रसञ्चात । नच समासादी श्रक्तिसीकार आवश्यकः।

स्था । श्वमेवाजहत्सार्था लक्षणेत्युच्यते । इकसार्थवाहित्वेन स्रपेण छत्रितदन्ययोर्वोधात् । यदिचान्वयानुपपत्तिर्रक्षणा-

दिनकरी।

मताभिप्रायेण । न्यायमते तु छत्रपदस्येवैकसार्थवाहित्वे छक्षणा प्रत्ययार्थश्च संबन्धी । तथा चैकसार्थवन्तो गच्छन्तीत्यन्वयः । एकसार्थवाहित्वं चैकसार्थ एव न त्वेकसार्थगनतृत्वम् । नैराकाङ्क्षयेण यान्तीत्यस्थानन्वयापत्तेः । नचाजहत्स्वार्थतोक्तिर्विकद्वेति वाच्यम् ।

रामरुद्री।

अन्यया ऋदस्य राजमातन्ना इत्यादिप्रयोगापतेः । तत्र हि राजमातन्नपदार्थतावच्छे-दके राजन्यभेदेन ऋदपदार्थस्यान्वयो न संभवति । पदार्थः पदार्थेनान्वेति न द्व पदार्यतावच्छेदकेनेति नियमात । राजपदस्यैव राजार्थत्वे त तत्र ऋद्धपदार्थस्याभेदे-नान्वये न किचिद्वाधकमिति तादशप्रयोगो दुर्वार इति वाच्यम् । राजपदस्य राजसंब-निषलक्षकत्या राज्ञः पदार्थतावच्छेदकत्वसंभवाच्छक्यतावच्छेदकस्येव लक्ष्यताव-च्छेदकस्थापि पदार्थतावच्छेदकत्वात् । छत्रीसादौ छत्रादौ पदार्थान्तरस्थान्वयबो-बामावस्त कृतस्य न विशेषणयोगः, विशेषणयुक्तस्य न कृतिरिति समासकृतदितादि-कपन्नरेकदेशार्थस्य पदार्थान्तरेणानन्वयनियमकप्रव्यत्पत्त्यन्तरादेवेलखरसादाह - न्यायमते त्विति। बद्धतो बृत्येकदेशार्थेऽपि दासशातनादौ चैत्रखत्वशरक-रणत्वादिरूपपदार्थान्तरस्य भेदसंबन्धेन चैत्रस्य दासभार्याधरैः शातितपत्र इत्यादा-बन्वयबोधदर्शनादभेदसंबन्धेन तत्र पदार्थान्तरान्वयोऽव्यत्पन्न इत्यवस्यमङ्गीकरः णीयम् । तथानाभेदेनान्वयप्रयोजकसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वामाबादमेदेना-न्वयबोधवारणसंभवे वृत्तस्येत्यादिन्युत्पत्त्यनक्षीकारेऽपि न क्षतिः । नच चैत्रस्य पितेलादौ पितपदार्थतावच्छेदकघटकजनकत्वे चैत्रनिरूपितत्वस्य षष्ट्यन्तार्थस्या-न्वयद्शेनात्पदार्थतावच्छेदकेऽपि अभेदेनैव पदार्थान्तरस्यान्वयोऽन्युत्पन इस्रव-श्यमङ्गीकरणीयम् । तथाविधान्वयबोधस्य च समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यलादेर-भावादेव वारणसंभवे पदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्यादिन्युत्पत्तिकल्पनमपि नावश्यकः मिति वाच्यम् । तथासति गवि पशुर्गीरिखादितो गोष्टृतिलोमलाङ्ग्लवान् गौरिखा-दिबोधापत्तिः । वैत्रस्य पितेत्यादौ त ससंबन्धिकपदशक्यतावच्छेदकेऽपि पदार्था-न्तरान्वयस्य व्युत्पन्नतया नान्वयबोधानुपपत्तिः । ससंबन्धिकं च पदं नियतसंब-न्धाकाङ्कोत्थापकमित्यवधेयम् । एकसार्थवाहित्व इति । एकप्रमुदायत इसर्थः । यद्यपि छत्रपदस्य छत्रिघटितसमुदाये लक्षणोपगमेऽपि संभवति निर्वा-हस्तथापि संभवति प्रत्ययस्य सार्थक्ये तत्परित्यागस्यानुन्वितत्वादेवसमिहितसि-स्ववेयम्। एकसार्थं एवेति। एकसमुदायत्वमेवेसर्थः। नैराकाक्रयेणेति। उद्देश्यतावच्छेदकविषेययोरैक्येऽभेदेनान्वयस्थाव्युत्पन्नतया गमनकर्तत्वविशिष्टे ममनकर्तत्वस्याधवत्याऽन्वयबोघे आकाङ्काविरहादिति भावः । नचेति । उत्र- नीजं सात् तदा क्रिचिट् गङ्गापदस्य तीरे क्रिचिद्रोषपदस्य मत्सादी लक्षणेति नियमो न सात्। इदं तु बोध्यम्—शक्या-र्थसंबन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीर-बोधः। यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण सरणम् । अतएव लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा। तत्त्र-

दिनकरी।

वाक्य छश्रणावा दिमतेनेव तद्भिधाना दिति । कृचित् गङ्गापद्स्य तीरे तात्पर्यमहस्थले । कृचित् घोषपद्स्य मत्स्यादौ तात्पर्यमहस्थले । तेनैव रूपेणेति । नच गङ्गायामित्यादौ गङ्गातीरत्वेन बोघे जह-त्स्यार्थत्वहानिरिति वाच्यम् । तीरत्वेन छश्चणायामेव जहत्स्वार्थ-त्वस्य सर्वसंमतत्वात् । गङ्गातीरत्वेन माने त्वजहत्स्वार्थेव छश्चणेति । एवं पूर्वोक्तस्थले यष्टीः प्रवेशय, मञ्जाः क्रोशन्तीत्यादाविष यष्टिधर-त्वमञ्चस्यत्वादिना बोधेऽजहत्स्वार्थेव छश्चणेति ध्येयम् । अत्तएव तद्धमिविशिष्टे छश्चणामहस्य तेन रूपेणोपस्थितिशाब्दबोघौ प्रति हेतुत्वादेव । एवंच पदानुपस्थाप्यस्थापि छक्ष्यतावच्छेदकस्य शाब्दे

रामरुद्री।

पदस्य इत्रिषटितसमुदायलक्षकत्वे तजन्यशान्दनोधे छत्ररूपमुख्यार्थस्य मुख्य-विशेष्यतया भानाभावादिति च्येयम् । **वाक्यलक्षणेति ।** एतचापातत एव समाघानम् । वत्त्रतः खजन्यबोधे शक्यार्थस्य विशेषणतया मानेऽपि नाजह-त्सार्थताभन्नः । यादशलक्षणया शक्यार्थस्य कथंचिदपि न बोधस्तस्या एव जह-त्सार्थत्वात् । अतएव गङ्गापदस्य यत्र गङ्गातीरत्वेन लक्षणा साऽजहत्स्वार्था । यत्र त तीरत्वेन अक्षणा तत्रैव जहत्सार्थेति न्यायमतेऽपि छत्रीलादौ अजह-त्खार्थलक्षणोपपादनमिति घ्येयम् । तीरत्वेनेति । इदमपि पूर्वोक्तिविरुद्धमेव छत्रिघटितसमुदायलक्षकच्छत्रपदस्य विशेषणतया छत्रबोधकत्वेन तत्राध्यजहत्स्वा-र्थंलक्षणोपपादनमिति तस्यामप्यजहत्सार्थंतसंभवादिति ध्येयम् । नच केवळसुमु-दायत्वेन यत्र छत्रपदस्य लक्षणा तत्रैवाजहत्स्वार्थत्वविरोधो नचेत्यादिना पूर्वमाश-हित इति न पूर्वे त्तरप्रन्थविरोध इति वाच्यम् । एवमपि यत्र छत्रिघटितसमु-दायत्वेन छत्रपदस्य लक्षणा तत्रैवाजहत्त्वार्थत्वोपपत्तिरिति समाधानस्यैव कार्यता-द्वाक्यन्नभूणावादिमताभित्रायेणाजहत्स्वार्थत्वोपपादनस्मानौनित्यात् । अतएव प्रन्थ-कृतेव यत्र तीरत्वेन गङ्गापदस्य लक्षणा तत्रेव गङ्गापदस्य जहस्खार्यलक्षणायाः सर्वेसंमतत्वादिति वस्यते । तत्र हि सर्वपदमहिन्ना गङ्गातीरत्वेन उक्षणायामपि बहत्त्वार्थलस्य केषांचिदनुसतत्वं कक्ष्यते । तच शक्यार्थस्य पदार्थान्तरेण सार्क

कारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः। परं त्वेवंक्रमेण शक्य-तावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्थात् तत्प्रकारकशक्यार्थसरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम्। यत्रतु शक्यार्थस्य परम्परासंबन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्यु-क्षिनकरी।

भानं सुकरम् । अतिप्रसङ्गस्य तद्धर्मविशिष्टेत्यादिनैव वारणादिति भावः । इद्मुपलक्ष्णम् । गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरत्वे बाधादित्यपि द्रष्टव्यम् । लक्षितलक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य जहत्स्वा-र्थायामन्तर्भावमाह—यत्रत्विति । प्रम्परासंबन्धरूपेति । स्ववाच्यरेफद्धयघटितपदवाच्यत्वादिरूपा । नच द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या द्विरेफपदेन स्वशक्यरेफद्धयसंबन्धिभ्रमरपदं लक्ष्यते रामस्द्वी ।

यत्रान्वयबोधस्तत्रैवाजहत्स्वार्थसमितिमताभित्रायेणैव घटत इति मन्तव्यम् । अतिप्रसङ्गस्येति । कृत्या पदजन्योपस्थित्यविषयस्यापि शान्दनोधे भानोपगमे घटादिपदात्पटादिविषयकशाब्दबोधप्रसङ्गस्येखर्थः । तथाच यद्धर्माविच्छन्नविशेष्य-कशक्यसंबन्धग्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकमेव पदार्थस्मरणं शाब्दबोध इति निय-मोपगमेनैव घटादिपदान्न पटादिविषयकशान्दबोधापत्तिरिति भावः । प्रवाहसं-बन्धस्येति । तथाच शक्यसंबन्धहपलक्षणाया लक्ष्यतावच्छेदके तीरत्वेऽभावा-दिप लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणेति भावः । यद्यपि तीरत्वे संयुक्तसमवायरूपशक्य-संबन्धोऽस्त्येव तथापि युगपद्गतिद्वयविरोधेन शक्तिद्वयेनेव लक्षणाद्वयेनापि एक-दैव पदार्थद्वयशाब्दबोधस्यातुपगमेनैकपदात्तीरतीरत्वयोबोधातुपपत्तिरिति प्रन्य-कृतां तात्पर्यम् । गङ्गायां घोषमत्त्यौ स्त इत्यादित्रयोगस्य प्रामाण्योपगमे तु सजा-तीयवृत्तिद्वयेनैव युगपन्नार्थद्वयविषयकशाब्दबोध इखवधेयम् । अत उक्तस्थळे गङ्गापदादेकदैव तीरप्रवाहयोर्वोधेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । मूले परंत्वि-त्यादि । अत्रेदमवधेयम् । शक्यतावच्छेदके शक्तयस्त्रीकारे पृथिवीपदात्कदानि-दष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन कदाचिद्रन्थवत्वेन कदाचित्पृथिवीत्वेन च शाब्दबोधा-पत्तिः । प्रियवीप्रियवीपदशक्येतिवदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं गन्धवद्वा प्रियवीपदशक्य-मिलाकारकस्य शक्तिज्ञानस्य संभवात्तीरं गङ्गातीरं वा प्रवाहसंयोगवदिति लक्षणा-प्रहेण शक्तिप्रहस्य तुल्ययोगक्षेमत्वात । तथाच लक्षणया यतिकचिदेकधर्मावच्छि-न्नविषयक एव शाब्दबीध इति न नियमस्तथा शक्यार्थंबोधेऽपि नियमो न स्यात । शक्यतावच्छेदके शक्तिस्वीकारे तु प्रियवीपदात्पृथिवीत्वेनैव शाब्दबोध इति नियम उपपद्यते । पृथिवीपदस्य पृथिवीत्वपृथिव्योरेव शक्तत्या शक्या शक्यार्थ-स्येन शाब्दबोधे भानमिति नियमेन च तदुपपादनसंभवात् । छक्षणयाऽलक्ष्यसापि शान्त्वोचे भागोपगमेन लक्षणया कदाचित्तीरत्वेन कदाचिद्रशातीरत्वेन शान्द्वोधी

च्यते । यथा द्विरेफादिपदे रेफद्रयसंगन्धी अपरपदे ज्ञायते अमरपदस्य च संगन्धी अमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा । किन्तु

भ्रमरपदेन च शक्त्या भ्रमरः कल्प्यते इत्येतावतैव सामक्तसेऽछं द्विरेकपदस्य भ्रमरे परम्परासंबन्धरूपछक्षणया । एवंच छित्रतेन छक्षणा ज्ञापनमिति छित्रति छक्ष्मणाशब्दार्थोऽप्यस्त्विति वाच्यम् । तथास्रति द्विरेकमानयेत्यादितः कर्मत्वादौ भ्रमरपदार्थोन्वयानुपपत्तेः, प्रत्ययानां प्रक्रत्यर्थोन्वितस्वार्थबोधकत्वादिति । नृतु तच्छाब्दबोघे

रामरुद्री।

भवत्येव । इदमत्र पुनिश्चन्त्यम् । धर्मितावच्छेदके शक्यतावच्छेदकत्वावगाहिशक्ति-ज्ञानमेव शाब्दबोधहेत्ररूपेयते । शक्यतावच्छेदकं च सर्वत्र लघ्वन्यूनानतिरिक्त-वृत्तिरेव धर्मः, समवति लघौ गुरौ खरूपसंबन्धरूपावच्छेदकलाखीकारात् । अत-एव प्रथिवीप्रथिवीपदशक्येतिशक्तिज्ञानमेव प्रमा । शक्तेः पृथिवीत्वावच्छिन्नत्वात् । नत जलायष्टद्रव्यातिरिक्तद्रम्यं तथेलादिशक्तिज्ञानं तेषां गुरुत्वेन शक्यतानवच्छे-दकलात्। शक्यसंबन्धरूपप्रवाहसंबन्धस्य त् खरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वे माना-भावः। तीरं प्रवाह संबन्धवदितिवद्गज्ञातीरं भूखण्डं प्रवाहसंयोगीति प्रतीतेः सर्वज-नानुभविद्धत्वात् । पृथिवीपृथिवीपदशक्येति बोघस्यैव प्रमात्वं नत्वष्टद्रव्यातिरिक्त-द्रव्यं तथेति शक्तिज्ञानस्य तथाःविमस्यस्य सर्वसंमतत्वात् शक्तिप्रतीतीनां खरूप-संबन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहित्वसिद्धा शक्तेस्त शविधावच्छेदकत्वं प्रामाणिकमेव घटो नास्तीत्यादिप्रतीता घटत्वस्येव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । इत्यंच शक्यताव-च्छेदके शक्तिविरहेऽपि पृथिवीपदात् शक्तिप्रमया पृथिवीलप्रकारकशाब्दबोधः। शक्तिश्रमेण तु गन्धवत्त्वादिनापि शाब्दबोध इति । अतएव श्रान्तस्य गन्धावत्त्वा-वच्छेदेनापि शक्तिज्ञानसंभवादिति परैरपरिश्वीलितः पन्थाः । कल्प्यत इति । उपस्थाप्यत इत्यर्थः । अवयवशक्तया द्विरेफपदाद्धमरपदस्य सारणं भवति । तेन च सारणात्मकपदञ्जानेन कीटकविशेषार्थसारणं शान्दनोधश्रेतिरीत्या शक्त्यैव द्विरेफपदात्साक्षात्संबन्धरूपनिरूढलक्षणाया निर्वाह्यत्या अमरबोधनिर्वाहे शक्य-परम्परासंबन्धरूपलक्षितलक्षणाखीकारोऽनुचित इति भावः। नन्वेवं द्विरेफपरे लक्षितलक्षणीत सर्विसद्भवादस्य का गतिरित्यत आह—लक्षितेनेति । द्विरे-फपदलक्षितेन भ्रमरपदेन लक्षणं शाब्दबोधरूपं ज्ञानम् । आकारान्तप्रयोगस्त ''उपासनैव कियते अवणानन्तरागते''खादिवदिति भावः । प्रत्ययानामिति । यस्मात्प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः तदर्थी वृत्त्या तज्जन्योपस्थितिविषयो यस्तद-न्वितखार्थबोधकत्वादिल्ययः। प्रत्ययाश्च विमक्तिकृतदिताख्याताः। तथाच द्विरे-

१ अन्यस्यापीति पाठान्तरम्.

लाक्षणिकं पदं नातुभावकम् । लाक्षणिकार्यस्य श्वान्दनीघे तु पदान्तरं कारणम् । शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वित-स्वश्रक्यार्थश्चन्दनीघं प्रति पदानां सामध्यीवघारणात्।वाक्येतु

विनकरी।

वच्छकपदझानत्वेन हेतुत्वाङ्गाक्षणिकशाब्दबोधः कथं स्यादिस्यत आह—कित्विति । पदान्तरम् समिनव्याहृतं शकं पदम् । शक्ति-रुश्वणोति । अन्यतरसंबन्धेन य इतरपदार्थस्तदन्वितो यः स्वार्थः । कुमतिः पशुरिसादिसर्वछाक्षणिकस्थछे शाब्दबोधस्यानुमवसिद्धतया छाक्षणिकार्थस्याप्यानुभावकत्वमिति नव्याः । नतु शक्यसंबन्धो न छक्षणा । तथा सति वाक्यस्य शक्याप्रसिद्ध्या तत्र छक्षणा न स्यादिति मीमांसकाक्षेपमिष्टापत्त्या निराकुहते—वाक्येत्विति ।

रामरुद्री।

फपदेन लक्षणयोपस्थितं अमरपदमेव नतु तदर्थं इति कथं तत्र विभक्तयर्थंकर्मत्वा-न्वय इत्यनुपपत्तिः स्यादतः शक्यस्य रेफद्वयस्य स्वघटितपद्वाच्यत्वरूपपरम्परा-संबन्धात्मकया लक्षितलक्षणया द्विरेफपदात् भ्रमरोपस्थित्यर्थे तादशलक्षणाखी-कार आवश्यक इति भावः । मूले नानुभावकसिति । शाब्दानुभवजनकं बेखर्थः । तथाच लाक्षणिके पदे सारिकाशक्तिरेव नानुभाविकीति भावः । ननु तर्हि लाक्षणिकार्थस्य कथं शाब्दबोधे भानमित्याशक्का लाक्षणिकपद्धमभिव्याहत-शक्तपदान्तरमेव लाक्षणिकार्थान्वितस्वार्थवोधं प्रति कारणमिति शक्तगदान्तरादेव शाब्दबोधे लाक्षणिकार्थस्य भानमिति समाधत्ते — लाक्षणिकार्थस्यति। साम-श्यीवधारणात शक्यवधारणादिलार्थः। मूलस्थपदान्तरमिलस्य लाक्षणिकपद-भिनार्यंकरवेन सकलशक्तपदानामपि लाक्षणिकार्यशाब्दबोधजनकरवं प्रतीयते । तचायुक्तम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषपदस्यैव तीरशाब्दबोधजनकतायाः सर्वातु-भविषद्भावतो व्यावष्टे-पदान्तरमिति । समिभव्याहृतमिति । तहा-क्षणिकपदसम्भिन्याहतमिल्यः। तथाच तल्लाक्षणिकपदसम्भित्याहतं शक्तं पदं तत्सारितलक्ष्यार्थविषयकशाब्दबोधजनकमिति भावः । इतरपदार्थं इति । इतरपदजन्यस्मृतिविषय इत्यर्थः । (तत्रेतरपदे तृतीयार्थस्य खविषयकज्ञानसहित-वैशिष्ट्रपदस्य वाडन्वयः।) कुमतिरिति। कृत्सिता मतिर्यस्य स कुमतिरिति बहुबीहावुत्तरपद्स्य कुत्सित्ज्ञानवल्लाक्षणिकतया पूर्वपदस्य तात्पर्यप्राहकतया निर्यंकतया कुमतौ पश्चत्वस्य बाधितत्वेन पशुपदस्यापि पशुसदशे अक्षणिकतया इमतिः पश्चरित्यत्र कस्यापि शक्तपदस्यामानात् तत्र शान्दनोधो न स्यादिति तत्र ज्ञाञ्डबोधोपपत्तये ठाधणिकपदेऽप्यात्रसाविकी शक्तिरवश्यमहीकरणीयेति सावः। श्वकरमावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि नास्ति । यत्र गमी-रायां नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा, गमी-रपदार्थस्य नद्या सहाऽमेदेनानन्वयः, किन्वदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा नदी-पदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा गभीरपदं वात्पर्यव्राहकम् । बहु-

दिनकरी।

ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यादों नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणास्तीकारे गभीरपदार्थस्थेकदेशान्वयापत्त्या पदलक्षणाया असंभवेन
वाक्यलक्षणाऽऽवश्यकीत्यत आह—यत्र गभीरेति । कचिदिति ।
वैत्रस्य गुरुकुलिमत्यादावित्यर्थः । स्वीकृतत्वादिति । पदभेदेन
व्युत्पत्तिभेदात् प्रकृते तथा व्युत्पत्त्यकरूपनादिति भावः । नदीपद्स्येति । नच विनिगमनाविरहेण गमीरपदस्य लक्षणा नदीपदं
वात्पर्यप्राहकमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् कथं नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यम् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युरपत्तेरुत्तपद् एव लक्षणाया उक्तत्वात् । अत्र मीमांसकमतानुयायिनः।
वाक्यलक्षणयेवोपपत्तौ गमीरपदस्य तात्पर्यमाहकत्वकरुपनमयुक्तम् ।
नच वाक्ये शक्त्यभावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि न संभवतीति वाच्यम् । स्वबोध्यसंबन्धस्त्रेव लक्षणापदार्थत्वात् गङ्गायां
घोष इत्यादौ गङ्गापद्बोध्यस्य प्रवाहस्य संबन्धस्तीरे इति तत्र
लक्षणा । गभीरायां नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गमीराभिन्ना नदी

रामरुद्री।

गुरुकुलिमित्यादि । कुलिमिति संपातायातम् । चैत्रस्य गुरुरिलात्रापि गुरुत्व एव चेत्रनिरूपितत्वस्थान्वयात् । नच गुरावेव चैत्रसंबन्धोऽन्वीयतामिति वाष्यम् । तथा सित चैत्रपुत्रादाविप तथा प्रयोगप्रसन्नात् । चैत्रपुत्रस्थापि कस्यचिद्वरुत्वाचै- त्रसंबन्धिकत्वेव व्येयम् । ननु गुर्वादिपदस्य ससंबन्धिकत्वेव तद्येकदेशे पदा-र्यान्तरान्वयसंभवेऽपि नसीपदस्यातथात्वात्कयं तदेकदेशे गमीरपदार्थस्थान्वय इत्यत आह—पदमेदेनेति व्युत्पत्तिमेदात् भाकाङ्काभेदात् । प्रकृत इति । एतद्दाक्यस्थनस्थनस्थनस्थः । उत्तरपद् एवेति । यद्यपि गमीरायां नयां घोष इल्रस्थेव पूर्वमुदाहृतत्वेव तत्र गमीरपदोत्तरमि सप्तमी श्रूयत एवेति नेयमनुपपत्तिस्थापि विशेषणिभक्तेः सर्वत्र निर्थकत्वेन तस्याः सार्थकत्वोपय-सस्यायुक्तत्वात् घोषपदेन यमीरायामिलस्थानासम्बत्वाच्छाव्दवोधानुपपत्तेसं ।

दिनकरी।

तत्संबन्धसीरे इति वाक्येऽपि छक्षणा। एवं समासात्मके वित्रगु-रिति वाक्येऽपि चित्रगुपद्स्यावयवशक्या चित्राभिन्ना गौः सबोध्य-स्वजन्यबोधविषयस्येव स्वबोध्यत्वात् तत्संबन्धस्य स्वामिनि सत्त्वा-दिसाहुस्तन्न । स्वबोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वम् । गङ्गायां घोष इसादौ गङ्गायामित्यस्यापि छाक्षणिकत्वापत्तेरतस्तत्त्वेन बोधकत्वं वाच्यम् । नचैतावतापि निर्वाहः । अपभ्रंशस्यापि छाक्षणिकत्वापत्ते-रतस्तत्त्वावच्छिन्ना या शक्सवचच्छिन्ना बोधकता सैव निवेश्या ।

रामख्दी।

गमीरनयां घोष इलादी सर्वथानुपपत्तेश्व न तथोपगमसंभव इति भावः। (गङ्का-पदजन्यबोधेति । गङ्गापदशक्यार्थस्मरणरूपेलर्थः । वाक्यजन्यबोधलु शाब्द-बोधरूप एवेति भावः।) गङ्गायामित्यस्यापीति। गङ्गायां घोष इलात्र गङ्गा-पद एव लक्षणा सर्वानुमता नतु गन्नायामिति वाक्ये पदलक्षणायामनुपपत्तर-भावात्। गङ्गायामिति वाक्यजन्यस्थापि गङ्गातीरवृत्तिरितिशाञ्दबोधस्य गङ्गाविषय-कत्वात्तरसंबन्धस्य तीरे सत्त्वात्तादशवाक्यस्यापि तीरे लाक्षणिकत्वापत्तिविति भावः । इदं च गङ्गातीरत्वेन शक्यसंबन्धप्रहमिभप्रेलोक्तम् । तीरत्वेन तथात्वे त प्रवाहस्य न वाक्यजन्यबोधविषयत्वमित्यवधेयम् । तत्त्वेनेति । यादशानुपूर्व्य-वच्छित्रस्य छक्षकत्वमभिमतं तादशानुपूर्व्यवच्छित्रजनकतानिरूपितजन्यताशालि-बोधविषयसंबन्ध एव ताहशानुपूर्व्यविच्छन्नस्य लक्षणा वाच्येति भावः। एवं स गङ्गायामित्यानुपूर्वी न शाब्दबोधजनकतावच्छेदिकेति न वाक्यलक्षणापत्तिः । ययपि गङ्गातीरवृत्तिरित्याकारकशान्दबोधं प्रत्याकाङ्काज्ञानविधया गङ्गापदोत्तरसप्त-मीक्ष्पसमित्याहारज्ञानस्य कारणत्वमावस्यकम् । अन्यथा सप्तम्यूत्तरगङ्गापदज्ञाने तादशशाब्दबोधापत्तः । तथापि तादशानुपूर्व्यवच्छित्रविषयकज्ञानमेव शाब्दबोध-जनकं नतु तादशानुपूर्व्यवच्छित्रमेवेति नेदानीं वाक्यलाक्षणिकलापितिक भावः । नचैवं पदज्ञानमेव शान्द्बोधकारणं नतु पदमिति तादशानुपूर्व्यवच्छित्र-जनकतानिरूपितजन्यताशालिबोधाप्रसिद्धा पदस्यापि लाक्षणिकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । श्रायमानपदस्य कारणत्वाभित्रायेणैतदमिधानात् । नतु मौनिश्लोकादौ पदाभावेऽपि शाब्दबोधोत्पत्त्या मतमिदं न विचारसहमिति तादशानुपूर्व्यवच्छिन्न-ज्ञानजन्यबोधविषयसंबन्ध एव ताहशानुपूर्व्यवच्छित्रस्य लक्षणेखवस्यमङ्गीकरणी-यम् । तथाचागतमेव वाक्यस्य लाक्षणिकत्वमित्यत आह—नचैतावतेति । तस्वाविकानेति । तत्त्वं तादशानुपूर्वा तदविका तिनष्ठावच्छेदकतानि-स्पिका शत्त्यर्वाच्छन्ना विषयितासंबन्धावच्छित्रशक्तिनिष्ठावच्छेदकतानिस्पिका ज्ञाननिष्ठवोधजनकता या सैवेत्यर्थः । तथाच ताहशातुपूर्व्यवच्छित्रशक्तिज्ञानजन्य-बोधविषयसंबन्धस्तदानुपूर्ववच्छित्रस्य लक्षणेति पर्ववसानाद्वाक्यस्य च शक्तयमा-

विनकरी।

तथाच कथं वाक्यस्य छक्षकत्वम् । वस्तुतस्तु स्वबोध्यत्वं यदि स्वजन्यशान्द्वोधविषयत्वं तदा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदे छक्षणानुपपत्तिः गङ्गापदेन तत्र प्रवाहशान्द्वोधाजननेन प्रवाहस्य गङ्गापदेन तत्र प्रवाहशान्द्वोधाजननेन प्रवाहस्य गङ्गापद्वोध्यत्वाभावात् । किंतु शक्ता स्वजन्यज्ञानविषयत्वं तद्धाच्यम्। नच शक्तेत्यधिकम्। समवायेन घटपद्सारिताकाशस्यापि स्वबोध्यत्वापत्त्या तत्संबन्धश्रया शक्ता स्वबोध्यसंबन्धस्य गुरुत्वाञ्च तस्य छक्षणात्वमिति । किंच गभीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गमीरनदीतीरस्वक्षकत्वे घोषे ताहशतीरावेयताबोधानुपपत्तिः आवेय-ताबोधकपदाभावात् नामार्थयोभेदसंबन्धेनान्वयस्यान्युत्पन्नतयाऽऽन्थेयतासंबन्धेनापि तीरस्य घोषादावन्वयासंभवात् गभीरायां नदीति सप्तममीश्रून्यस्य तीरे छक्षकत्वे सप्तम्यर्थावेयत्वादौ ताहशतीरादेरनन्व-यापतिः । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थेबोधकत्वव्युत्पत्तेः गभी-

रामस्त्री।

बात्तस्य लक्षकरवासंभव इति भावः । नतु शत्त्यभावेऽपि वाक्यस्येवापश्रंशस्यापि काक्षणिकत्विभव्यत एवेति यदि ब्र्यासदाप्याह—वस्तत इति । लक्षणाज्य-पिसरिति । तीरत्वावच्छिचे शक्यसंबन्धप्रहे ग्रुद्धतीरत्वावच्छिचविषयकशाब्द-बोघोत्पत्त्या प्रवाहस्य शाब्दबोघाविषयत्वादिति भावः। स्वजन्यक्वानेति। स्वज-न्यस्मरणेल्यः। यद्यपि शक्येल्यनुपादानेऽपि वाक्यलक्षणानिरासः संभवति पदस्यै-बार्थसारकत्वेन वाक्यस्य सारकत्वामावात् । तथापि वाक्यवाक्यार्थयोर्बोध्यबो-धकमावसंबन्धज्ञाने वाक्यस्यापि वाक्यार्थस्मारकत्वसंभवात्तज्जन्यस्मृतिविषयसंबन न्धस्यैव लक्षणात्वोपगमे लक्षणायाः शत्त्यघटकतया लक्षणायाः शक्यसंबन्धरूपत्वेन लाघवावकाशः। अतः शक्तयेत्युपात्तम्। नतु यत्किचित्पदस्य तत्पर्याप्तिमियैव तात्प-र्योपत्त्यैव गौरवमप्यस्तिति यदि ब्रूयात्तदाप्याह्—किंचेति । नामार्थयोरिति । नच नामार्थत्वं कृत्या नामजन्यस्मृतिविषयत्वम् । वाक्यं च न नामेति कथं गभी-रनदीतीरस्य बोधः । यदि च वाक्यस्य पदसमूहरूपतया समूहस्य प्रत्येकानति-रिकत्या वाक्यजन्यसारणस्यापि नामजन्यत्वमक्षतमेवेत्युच्यते तदा तत्र प्रत्य-यजन्यलस्याप्यवर्जनीयतया गमीरनदीतीरस्य प्रलयार्थत्वसंभवेन प्रलयार्थस्य नामार्थे भेदेनान्वयोपगमानानुपपत्तिरिति बाच्यम् । तथासति गमीरनदीतीरीय-रजनेति बोघतात्पर्येण गभीरायां नदीरजनेति प्रयोगापत्तेः । वाक्यळक्षणावादिभिः रपि गमीरायां रजनेस्वत्वव तादशबोधोपगमे(न) इष्टापत्तरयोगादिति मावः।

ब्रीहावप्येवम् । तत्र हि चित्रगुपदादौ यद्येकदेशान्वयः सीकि-यते तदा गोपदस्य गोस्नामिनि लक्षणा गवि चित्राऽमेदान्वयः। यदि त्वेकदेशान्वयो न सीकियते तदा गोपदस्य चित्रगोस्ना-

दिनकरी।

रायां नदीतिभागस्य सप्तमीप्रकृतित्वाभावात् । नच गमीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गमीरनदीतीरवृत्तित्वे छक्षणास्त्वित शक्क्ष्यम् ।
वाद्यश्रतीरवृत्तित्वस्य घोषादावन्वयानुपपत्तेः । नामार्थयोर्भेदसंबन्धेनान्वयस्यान्युत्पन्नत्वात् । सप्तम्यन्तभागस्य वाद्यश्रतीरवृत्तौ छक्षणामुपगम्य वस्यामेदेन घोषादावन्वय इत्यपि न । अभेदेनान्वयबोधे
समानविभक्तिकत्वस्य तन्नत्वादित्यास्तां विस्तरः। एवमवयवछक्षणैव
नतु वाक्ये छक्षणेत्यर्थः । गोपदस्येति । प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनोत्तरपदछक्षणाया युक्तत्वादिति भावः । गोमिति गोस्वामिनि । न
स्वीक्रियत इति । गोधर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा चित्रव्रजोऽस्तीत्यादाविप व्रजपदा-

रामरुद्री।

सप्तमीप्रकृतित्वामावादिति । प्रातिपदिकेसत एव सुव्विभक्तेर्विधानात् । प्रखयविष्युदेशसेव प्रकृतित्वादर्थवदर्थवद्धातुरिखनेन प्रखयधातुभिष्वशक्तसेव प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन गभीरायां नरीलस्य किन्विदर्थाशकत्वेन सप्तमीप्रकृतित्वा-भावादिति भावः । नचैवं नीलोत्पलं पाचकमित्यादौ पाचकनीलोत्पलसमुदायादेर्वा-क्यतया किंचिदधीशक्तत्वेन तेषां विभक्तिप्रकृतित्वं न स्यादिति वाच्यम् । कृत-दितसमासाश्चेति सत्रान्तरेण तेषामपि प्रातिपदिकलविधानेन कृतदितान्तसमा-सानां विभक्तिप्रकृतित्वसंभवात् । वस्तुतः प्रकृत्यर्थत्वं वृत्त्या प्रकृतिजन्यबोधवि-वयलमेव । तच प्रकृतिघटितसमुदायजन्यबोधविषये गमीरनदीतीरेऽप्यक्षतम् । समुदायस्य प्रत्येकानतिरिकत्या प्रकृतिघटितसमुदायजन्यस्य प्रकृतिजन्यतानपा-यात । प्रकृतिमात्रजन्यलिनवेशे प्रयोजनविरहात् । वैत्रस्य गामानयेलादौ वैत्रसंबन्धिगोः प्रत्ययार्थकर्मत्वेऽन्वयद्रश्नेन तिश्ववेशासंभवाच वृत्तौ प्रकृति-निक्षित्तलमपि न शक्यते विवक्षितुम् । वाक्यलक्षणाङ्गीकर्तुर्भते नीलोत्पलादि-प्रकृतिनिरूपिताप्रसिद्धेरित्यापाततो रमणीयमेतह्रक्षणमिति प्रतिभाति । समान-विभक्तिकेति । गमीरायां नदामिति समदायस्य किनिद्धिमक्तरप्यप्रकृतित्वादिति भावः । अथ राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्याविमक्तिकृत्वेऽपि पुरुषपदाव्यवहितपू-वराजपदार्थस्य राजसंबन्धिनः पुरुषेऽमेदेनान्वयदर्शनात् प्रकृतेऽपि सप्तम्यन्तवा-क्यस्य घोषपदाव्यवहितपूर्वतमा तद्यंस्य गमीरवदीतीरक्षेत्रोंनेऽमेदान्वने वाव- मिनि लक्षणा, चित्रपदं तात्पर्यग्राहकम् । एवमारुढवानरो वृक्ष् इत्यत्र वानरपदे वानरारोहकर्मणि लक्षणा, आरुढपदं च तात्प-र्यग्राहकम् । एवमन्यत्रापि । तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा । तथाहि-राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षा-कान्वयो निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पक्ष-क्षिक्करी ।

र्थस्य गोस्थानरूपस्थैकदेशे गवि चित्रान्वयप्रसङ्गात् । यद्यपि घटशू-न्यमित्यादावेकदेशान्वयो हृदयते तथापि तादात्न्येन तथान्वयो न स्वीकियत इति हृदयम् । निपातातिरिक्तेति । निपातपद्मन्यय-स्थाप्युपलक्षकम् । तेन चन्द्र इवेत्यादाविवार्थसाहृद्देये चन्द्रस्य प्रति-रामस्द्वी ।

काभावादिदमसङ्गतम् । नचाव्यवहितपूर्ववृत्तिनः शक्तलरूपपदत्वमपि तादशान्त्र-यबोधे प्रयोजकम् । नीलघट(इप)मिलादौ नीलघटेलस्य वाक्यत्त्रेन पदत्वाभावेऽपि तदर्थस्य नीलघटसंबन्धिनो रूपादावमेदेनान्वयदर्शनादिति चेन । घोषो गर्मी-रायां नवामिति वाक्यादि तादशशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वेन तत्राप्यव्यवहितपूर्वे-त्वसमानविभक्तिकत्वयोरभावादभेदान्वयबोघातुपपत्तेर्वज्रलेपायमानत्वादिति वि-भावनीयम् । घटशुन्यसिति । शून्यपदस्याभाववदर्थकतया तदेकदेशेऽभाव एव घटत्वाव च्ळित्रप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन घटपदार्थस्यान्वयस्वीकारादिति भावः । तथान्वय इति । तादशान्वय इल्पर्थः । पदार्थैकदेशे पदार्थान्तरस्य तादातम्ये-नैवान्वयो न खीक्रियते मेद्संबन्धेन तु खीक्रियत एवेति भावः । व्रजपदार्थेक-देशे गवि चित्रपदार्थस्यामेदेनान्वयाभावेन बहुनीही गोपदार्थेकदेशगव्यपि चित्र-पदार्थस्यामेदान्वयासंभवाचित्रपदस्य तात्पर्यप्राहकत्वमेवाज्ञीकरणीयमितिं भावः । मले आरूढवानर इति । भारूढो वानरो यमिति विप्रहवाक्येन यत्कर्मका-रोहणकर्ता वानर इति बोधात् बहुत्रीहिसमासे विम्रहवाक्यायादशविशेषणविशेष्य-भावापचार्थबोघो भवति समासवाक्यात्तद्विपरीतविशेषणविशेष्यभावापचार्थबोघ इति नियमेन वानरकर्तृकारोहणकर्मवक्ष इति बोधस्योपगन्तव्यतया वानरपदस्य वानरकर्तके लक्षणां खीकृत्य आरूढपदस्यारोहकर्मणि लक्षणाखीकारे पदद्वये लक्षणापत्तिः बहुवीहानुत्तरपद एव समासप्रयुक्तलक्षणेति नियमस्योत्तरपदार्थप्राधा-न्यनियमस्य च भङ्गापत्तिः स्यादिति वानरपदस्यैव वानरारोहकर्मणि लक्षणा आह-हपदं तात्पर्यप्राहकमेवेति भावः । नजु निपातमात्रार्थस्य नामार्थान्तरेण भेदान्य-यसीकारे चन्द्रइव मुखमिलादी इवार्थे साहत्ये चन्द्रस्य निरूपितत्वसंबन्धेना-न्वयो न स्थात् । "चाद्योऽद्रव्ये निपाता" इत्यनुशासने द्रव्यभिषार्यकानां चारीना-मेव निपातसंज्ञाविधानात इवशब्दस्य चादिगणमध्ये पाठामावादित्याश्चां निरा-करते-निपातपदमिति । तथानात्र निपातपदमन्यनार्थकमेनेति निपाताना-

ृत्वात् । अन्यथा राजा पुरुष इत्यन्नापि तथान्वववोघः स्रात् । पटो न घट इत्यादी घटपटाभ्यां नवः साक्षादेवान्वयानिपाता-तिरिक्तेति । नीलो घट इत्यादी नामार्थयोरमेदसंबन्धेनान्वया-द्भेदेनेति । नच राजपुरुष इत्यादी छप्तविमक्तेः सरणं कल्प्य-मिति वाच्यम् । अस्मृतविभक्तेरि ततो बोधोदयात् । तस्माद्

योगितयान्वयोपपत्तिः । अन्यथा अन्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयो-रपि भेदेनान्वयबोधस्वीकारे । तथान्त्रयबोध इति । भेदेनान्वय-बोघः स्यादित्यर्थः । साक्षादेव प्रत्ययार्थमद्वारीकृतीव । भूतले घट इलादावाधेयतासंसर्गेणापि घटभूतख्योरन्वयात् साक्षादिलस्यापि व्युत्पत्ती निवेशादिति भावः । नजः नवर्थान्योन्यामावस्य । सारणं कल्प्यमिति । तथा चात्रापि प्रत्ययार्थहारैव राजपुरुष-

रामरुद्धी ।

मव्ययत्वादेव लामसंभवादिति भावः । प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्येवेति । विभ-त्त्रयंभिन्नसंबन्धेनंवेल्यंः। नतु मूळे निपातातिरिकेलस्य भेदेनेलस्य च प्रयो-जनमुक्तं न तु साक्षादिखरेयति नियमे साक्षात्पदमनर्थकमिखाशङ्कां निराकुरुते-भतल इत्यादि । आधेयतासंसर्गेणापीति । अपना खल्पसंबन्धेन घटे भतलवृत्तितान्वयस्य समुचयः । अन्वयादिति । यद्यपि घटे भूतल-वितत्वप्रकारकबोधस्वीकारेणैवीपपत्ती आधेयतया भूतलस्यापि घटे प्रकारत्वीपग-मोऽनुचितः पदार्थस्य संसर्गविधया भानानङ्गीकारात् । तथापि भूतळे घट इति वाक्यजन्यज्ञानानन्तरं घटो भृतलीयो न वेति संशयानुत्पादस्याप्यनुभवसिद्धतया आधेयतया भूतलाभाववान् घटः प्रमेय इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति तादृश्याब्द्सामम्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाप्रयुक्तलाघवेन विभक्तयर्थस्य संसर्गवि-धयाऽपि भानमाहतम् । तादशवाक्यजन्यबोधस्य घटो भूतलीय इलाकारकरेवे घटे आधेयतया भूत्लाभावज्ञानमपि बाघज्ञानमेवेति तद्भावावगाहिषटितशाब्द-बोधसामग्रीसत्त्वे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटितोक्तप्रत्यक्षसामम्येव न तिष्ठतीखेतादशप्रसंके तादशशान्दसामध्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयमिति लाघवमिति भावः । घटः पटो नेलात्रात्यन्ताभावो नना न बोधयितुं शक्यते ननोऽत्यन्ताभावबोधेऽन्योगिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यपेक्षणादतो ननर्थोऽन्योन्याभाव एवेखाइ-नम्रचेति । प्रत्ययार्थद्वारैवेति । वश्रीसारितस्रत्वसंबन्धेनैवे-त्यर्थः । अथवा स्तत्वे राजपदार्थान्वयः। स्तत्वसीव पुरुषेऽन्वयो नत् राजपुरुषयो-रिखर्यः । उभयत्रापि षष्ठीविषयकसारणकल्पनमावदयकमिति भावः ॥ सक्टे अस्मृतविभक्तेरपीति । यद्यपि तत्पुरुषे पूर्वपदस्य सार्थविशेषितविष्ठहरा-सि॰ मु॰ ३४

राजपदादौ राजसंबिन्धिन लक्षणा तस्य च पुरुषेण सहामेदान्वयः द्वन्द्वे तु धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्र विमक्सर्ये-

दिनकरी।

योरन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । परे तु राजपुरुष इत्यादि तत्युरुषे न लक्षणा व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वत्वादिसंसर्गेणव राज्ञः पुरुषादावन्वयबोधस्वीकारात् । अन्यथा 'दशैते राजमातङ्गास्तस्यै-वामी तुरङ्गमा' इत्यादौ तच्छव्दैन राज्ञः परामश्चों न स्यात् तस्यैक-दैशत्वादित्याद्वः । द्वन्दे तु धवस्वदिरावित्यत्र धवत्वं स्वदिरतं च

रामख्दी।

क्यस्थविभक्त्यर्थविशिष्टे निरूढलक्षणोपगमेन तत्तद्विभक्त्यस्मरणे पूर्वपदस्य तत्त-द्थें निरूढलक्षणानिर्णय एव न संभवतीति लक्षणारूपवृत्तिज्ञानाभावादेव पद्ज-न्यपदार्थसरणामावेन शाब्दबोघो न संमवसेवेसस्मृत विभक्तेः शाब्दबोघोप-पादनं दुर्वचम् । तथापि विभक्तिसारणं विना निरूढलक्षणार्थस्यानिणैयेऽपि सामान्यतो लक्षणाज्ञानं तदघीनपदार्थस्मरणं च संभवस्थव । निरूढलक्षणाज्ञानादेव पदार्थसरणमिति न नियमः । तथासति गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदात्तीरस-रणानुपपत्तेः । एवं च तत्तत्थळेषु नानाविभक्तिस्मरणकल्पनमपेक्ष्य लक्षणया राज-पदाद्राजसंबन्ध्युपस्थिति कल्पयित्वाऽमेदशाब्दबोधोपगम एवोचितो छाघवात् । राजपुरुष इति कर्मधारये त्वन्वयानुपपत्त्यादिलक्षणाबीजाभावेन राजाभिन्नः पुरुष इति शक्यार्थाऽभेदबोध एव खीकियत इति भावः । मतान्तरमाह-परे त्विति । ब्युत्पत्तिवैचित्रयेणेति । पुष्पविशेष्यकस्रत्वसंसर्गकराजप्रकारक-शाब्दबोधं प्रति राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्वादि-खर्थः । तथाचातएव राजा पुरुष इत्यादौ तादृशान्वयबोधवारणसंभवेन नोकाप-त्तरबकाश इति भावः । परामर्शो न स्यादिति । तत्पदेन पूर्ववाक्यस्थपदा-र्थसैव परामर्शो न तु तादशपदार्थतावच्छेदकस्यापीति नियमः। अन्यथाऽत्र शुक्को घटोऽस्ति स न इव्यमिति खारसिकप्रयोगापत्तेः । तथाच राजपदस्य राज-संबन्ध्यर्थकत्वे तत्पदेन राज्ञः परामर्शो न स्वादिति भावः । आहुरित्यस्तरसोद्भा-वनम् । तद्वीजं तु एवं सति राइः पुरुष इत्यादाविप खत्वसंसर्गकबोधस्त्रीकार एवोचितः । अतिप्रसङ्गस्य षष्ठयन्तराजपदसमिनव्याहारज्ञानस्य ताहशशाब्दबोध-नियामकत्वोपगमेनैव वारणसंभवात् । न चैवं व्याससमासवाक्यज्ञानयोः परस्पर-जन्यशाब्दबोधे व्यभिचारेण कारणतैवानुपपन्नेति वाच्यम् । तादशानुपूर्वीज्ञाना-न्यवहितोत्तरत्वस्थापि कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयतया न्यभिचाराप्रसक्तः। अन्यथा त्वन्मतेऽपि राजखत्वं पुरुष इत्यतस्तादशशाब्दबोधवारणाय षष्टान्तरा-जपदसमिम्याहारज्ञानस्य राजखलप्रकारकशाब्दबोघहेतुतायाः कल्पनीयतना

विनकरी।

प्रतेकं नोदेश्यतावच्छेदकम् । सुपासुदेश्यतावच्छेदकव्याप्यसंस्था-वोधकत्वस्थाकाशावित्यादिवाक्ये प्रामाण्यापत्तिभिया क्रुप्तत्वेन घव-द्वयस्य स्वदिरद्वयस्य वा बोधापत्तेः । परंतु स्वदिरपदस्य धवस्रदिर-

रामरुद्री।

पर्यायपदान्तर्घटितवाक्याद्पि तादशशान्दवोधोत्पत्त्या व्यभिचारस्य दुर्वारखात्। यदिच पुरुषो न राम्न इलादौ आश्रयतया खलाद्यभाव एव नमा बोधनीयः बुत्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्या स्वत्वादिसंबन्धेन राजा-बभावस्य नजा बोधियतुमशक्यत्वादिति स्तत्वादेविभक्त्यर्थत्वमावस्यक्रमित्युच्यते तदा वृत्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकरवे को दोष इति वक्तव्यम् । अभावान्तरकल्पने गौरवमिति चेत् । समनियताभावानामैक्येन तादशाभावस्य राजस्तत्वाभावरूपत्वाभ्युपगमेनाभावान्तराकल्पनात् । नच स्तत्वादिसंबन्धाविन्छ-बप्रतियोगिताकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । खत्वादिषु विभक्तीनां शक्ति-कल्पनं विभक्तिजन्यखत्वाद्यपस्थितीनां शाब्दबोधहेतताकल्पनं तादृशोपस्थि-तीनां भिषाविषयकप्रस्यक्षादिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रवेशं चापेक्य ताह-शप्रतियोगिताव्यक्तिकल्पनस्येव लघुत्वादिति । इदं पुनिरहानुसंघेयम् । उक्त-क्रमेण विमक्तेः संख्याभिषार्यकतैव न स्यादिति । किंच राजसंबन्धिन राजपदस्य खारसिकलक्षणामहदशायां ताहशलाक्षणिकराजपदघटितराजपुरुष इति क्रमंबारयाद्वाजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इत्यादिबोधस्य सर्वातुमतत्त्या ताद्द्यानुपूर्वी-ज्ञानस द्विविधशाब्दबोधहेतुताकल्पने गौरवम् । अपिच राजसंबन्ध्य(निध)मिनः पुरुषः प्रमेय इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति तादशानुपूर्वीज्ञान-घटितज्ञान्दसामध्याः प्रतिबन्धकत्वकत्पने गौरवम् । मन्मते च बाघाभावादिष-दितशाब्दसामग्रीकाले विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटितप्रसक्षसामम्या एवा-सत्त्वेन प्रसक्षापत्त्ययोगात्तदकल्पनात् । नच त्वयापि खत्वसंबन्धेन राजाभाव-बान पुरुषः प्रमेय इति तादशप्रस्थ प्रति पृथक् तादशशान्दसामम्याः प्रतिब-न्धकत्वं कल्पनीयमिति साम्यमिति वाच्यम् । राजकीयभिन्नसंबन्धः प्रमेय इति प्रत्यक्षं प्रत्यपि खत्वस्य संसर्गतावादिना तादशशाब्दसामम्याः प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयत्या पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनस्य तन्मतेऽधिकलादित्यलं विस्तरेण ॥ मुळे दुरुद्वे न लक्षणेत्युक्तं तच संगच्छते । अहिनकुलमिलादौ समाहारद्वन्द्वे उत्तरपदस्याहिनकलसमुदाये लक्षणायाः खतःसिद्धत्वादतो द्वन्द्वपदमितरेतरद्वन्द्वप-रमिलाह—इतरेतरेति । मूळे विभक्तयर्थद्वित्वप्रकारेणेलत्र विभक्तयर्थः कर्मत्वं तस्मिन् प्रकारतया धवखदिरौ बुच्येते इत्थर्थो बोध्यः। सुपासिति । भाकाशा-विति बाक्यस्य प्रामाण्याभ्यपगमे नैतिश्वर्वाहः । विभक्त्यर्थद्विलादेरुद्देश्यतावच्छे-दक्त्याप्तिविशिष्टसञ्ज्ञायाः खात्मकपर्योत्यास्यखरूपसंबन्धेनैव खप्रकृत्येयेऽन्वयो नियत इत्युपेयम् । अन्यया घटाकाशगतदिलस्य केवलपर्यास्यास्यसंबन्धेन सम- द्वित्वप्रकारेण बुध्यते तत्र न लक्षणा । नच साहित्ये लक्षणेति बाच्यम् । साहित्यग्रून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात् । नचेकिकियान्व-

साहित्याश्रये छक्षणोपगम्यते । एवंचोदेश्यतावच्छेदकीभूतताहश-साहित्यव्याप्यत्वं न धवद्वयवृत्तिद्वित्वस्य नवा खदिरद्वयवृत्तिद्वि-त्वस्यापि तु धवखदिरोभयवृत्तिद्वित्वस्येति न धवद्वयादेवींच इति भीमांसकमतं शङ्कते—नच् साहित्य इति । साहित्याश्रये इत्यर्थः। सहवृत्तित्वरूपं साहित्यं छक्ष्यमुतैकिक्रयान्वयित्वमिति विक-ल्प्याचं दूषयति—साहित्यशून्ययोरपीति । द्वितीयं शङ्कते—

रामरुद्री।

बायेन चाकाशेऽपि सत्त्वेन तादशप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेः । तथाचाकाश्चत्वव्याः प्यद्वित्वाप्रसिद्धाऽऽकाशस्य तादृशपर्याप्तसंबन्धेन न तद्वत्त्वमिति नोक्तवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः । एवं च तादशपर्याप्तिसंबन्धेन तद्वत्वं द्वित्वस्योद्देश्यतावच्छेदक-व्याप्यत्वएव पर्यवसितं भवतीत्युद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्विलाविसंख्याप्रमाजनकत्वं विभक्तीनामिखर्थः । प्रमोपादानादाकाशावित्यादिवाक्याद्योग्यताभ्रमे घटाकाशगत-द्विलस्थाकाशे प्रकारतावगाहिशान्दवोधोत्पत्ताविप न क्षतिः । नचोक्तस्थले तादश-पर्याप्तेरप्रसिद्धतया कथं तदवगाहिश्रमः संभवतीति वाच्यम् । एकत्वादिपर्याप्तेरा-काशत्वव्याप्यत्या तेन व्यधिकरणसंबन्धेन घटाकाशगतद्वित्वस्य भ्रमे प्रकारत्वो-पगमात् । एतेनोद्देयतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वस्थैव द्विवचनशक्यत्वे आकाशावित्या-दिवाक्यात् भ्रमात्मकोऽपि शान्दबोघो न स्यादाकाशत्वव्याप्यद्वित्वाप्रसिच्या विभ-केसद्बोधकत्वासंभवादिति प्रयुक्तम् । उक्तरीत्या अमस्योपपादितत्वात् । द्वित्व-मात्रे विभक्तेः शक्तिश्रमेण तादशशाब्दनोधोपपादनमसत् । तथासति तादशवाक्य जन्यशान्दबोषस्य भ्रमत्वानुपपत्तः घटाकाशगतद्वित्वस्याकाशे पर्याप्त्यादिसंबन्धेना-बाधितरवादिति बोध्यम् । अत्र चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्यातेनोहेर्यताव-च्छेदकवैत्रत्वाद्यव्याप्यद्वित्वादेरपि बोधनाद्विभक्तीनामित्युपेक्ष्य सुपामित्युक्तमित्य-बघेबम् । नच सिद्धान्ते घटपटाविलादी केवलपर्याप्तिसंबन्धेनैव द्विलान्वशात सुपामिलत्रैकधर्मोद्देयतावच्छेदकस्थल इलस्य पूरणीयतयोक्तस्थले धर्मद्वयस्योहे-श्यताबच्छेदकतयेदमसङ्गतमिति वाच्यम् । सिद्धान्ते तथात्वेऽपि मीमांसकमते साहित्यसैनोद्देरयतावच्छेदकतया पूरणस्यानावर्यकत्वात्। घटपटौ तिष्ठत इत्यादी त तिने न संख्याबोधकता सुपैन सङ्ख्याबोधकतादिति मन्तव्यम् । सहच-चित्वसिति । एकदेशवृत्तित्वमिखर्थः । छक्ष्यं लक्ष्यतावच्छेदकं । एकक्रिया-न्ययित्वं एकश्रतेयुपस्थाप्यार्थान्वयित्वम् । मूळे साहित्यशून्ययोरिति ।

१ एकोक्त्युपस्थापितेति पाठान्तरम्।

यित्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यम् । क्रियामेदे धवखदिरौ पश्य छिन्धीत्यादिदर्शनात् साहित्यस्याननुमवाच । तसात् साहित्यादिकं नार्थः । अत्तएच राजपुरोहितौ सायुज्यकामी यजेयातामित्यत्र लक्षणाभावाद् द्वन्द्व आश्रीयते । किंतु वास्तवो मेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः । नच नीलघटयोरमेद इत्यादौ

दिनकरी।

नचैकेति । अननुभवाचेति । वस्तुगर्येकिकयान्वयित्वस्य धवस-दिरयो सत्त्वेऽप्येकिकयान्वयित्वस्य शाब्दवोधाभावादित्यर्थः । इदसु-पळक्षणम् । वैत्रमेत्रौ गच्छत इत्यादौ वैत्रादिपदस्य यदि साहित्य-विशिष्टे छक्षणा तदा साहित्यस्य व्यासच्यवृत्तितया तद्वच्छेदैना-व्यासच्यवृत्तेर्गमनकर्तृत्वस्थान्वयासंभव इत्यपि बोध्यम् । ननु यदि द्वन्द्वे न छक्षणा तदा कर्मधारयाहृन्द्वस्य को विशेष इत्यत आह— कित्विति । चार्थे द्वन्द्व् इत्यनुशासनम् । तत्र चार्थाश्चत्वारः । समुचयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारभेदात् । तत्र समुचयान्वाच-

रामरुद्री।

गोत्वाश्वत्वाद्योरित्यर्थः । गोत्वाश्वत्वे पद्येत्यादौ दर्शन रूपिक्रयान्वयित्वस्य सत्त्वाद्य द्वन्द्वानुपपत्तिः । अतो द्वितीये दूषणान्तरमाह—पश्य छिन्धीति । यथा-कमं धवे दर्शनस्य खदिरे छेदनस्य तात्पर्येणापि । दर्शनात् इन्द्रदर्शनाः दिखर्थः । साहित्यस्याननुभवादिति दूषणमपि द्वितीयकल्पाभिप्रायेणैवेत्याश्चयेन व्याचष्टे-चस्तुगत्येति । शाब्दबोधामावादिति । एकिकयान्वयित्वं हि एकक्रियाविषयतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितशाब्दबोधविषयत्वमेव । तच न शाब्द-बोधविषयः । खस्मिन्खविषयकत्वस्याननुभवादिति भावः । वस्तुतस्त्ववृत्तीनामपि कालिकसंबन्धेन वृत्तितामते एकमहाकालवृत्तित्वमक्षतमेवेति न कापि द्वनद्वानुप-पत्तिरिलाशङ्कायामेव साहिलसेलादिद्वणमभिहितम् । एककालवृत्तिस्वादेः शाब्दबोधविषयत्वाननुभवाचेति तद्यं इति युक्तमुत्पश्यामः । व्यासज्यवृत्ति-तयेति । यदायेकदेशवृत्तित्वमेकित्रयान्वयित्वं च न व्यासञ्चवृत्ति तथापि पक्ष-द्वये द्षणाभिधानादपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव साहित्यं वाच्यम् । तच व्यासज्यवृत्त्ये-वेति भावः । एतचापाततः । द्वौ गच्छत इत्यादौ व्यासज्यवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छेदेनापि गमनकर्तृत्वान्वयस्य सर्वसंमतत्वादिति विभावनीयम् । कर्मधारयादिति । क्रमधारये पदद्वये लक्षणाविरहेण लक्षणाविरहितसमासत्वस्य द्व-द्वकर्मधारयोगय-साधारणलादिति भावः । समुख्येति । घटं पटं वानयेखत्र वार्यः समुचयः । न्तत्र घटपटयोः समासनिष्ठानयनिक्रयान्वयित्वेन सापेक्षत्वाच समासः। एवं कथिमिति वाच्यम् । तत्र नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणा । अमेद इत्यस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थात् । समाहारद्वन्द्वे

ययोः सामध्यीभावात्र समासः । इतरेतरसमाहारयोः सामध्येसत्त्वात्तत्र समासः । तत्र चार्थस्य भेद्व्याप्यत्वाद् भेदे इन्द्र
इत्याश्यः । इत्यादावित्यादिपदेन प्रमाणप्रमेयेत्यादिस्तृपपिष्रहः ।
कथिमिति । यदि समासघटकपदार्थयोर्थत्र भेदस्तत्रेव इन्द्रस्तदाः
नीखघटयोभेदाभावात्कथं इन्द्रः । एवं प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यमावफळदुःस्वापवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्तद्वादश्विधप्रमेयान्तर्गतमनोबुद्धीन्द्रयाणां प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययोभेदाभावात् कथं इन्द्र इत्यर्थः ।
लक्ष्यपिति । तथाच तयोभेदसत्त्वाद् इन्द्र इति भावः । नन्त्रभेद
इत्यस्त्रतं नीळत्वघटत्वयोरभेदाभावाद् आह—अमेद् इत्यस्थेति । केचित्तु पदार्थत्वं पदजन्यप्रतीतिविषयत्वम् । तथाच
कचित्पदार्थभेदात्कचित्पदार्थतावच्छेदकभेदाद् इन्द्रः । प्रकृते च
नीळत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेदकभेदाद् इन्द्रः । अस्तु वा
पदार्थतावच्छेदकभेद एव इन्द्रः । नचैवं घटा इत्यादौ इन्द्रस्थाप-

रामरुद्री।

मिक्षामट गां चानयेखत्र चार्योऽन्वाचयः। अत्रापि मिक्षाग्वोः समासिन्छिक्रियास्मापेक्षत्वादेवासामर्थ्योदेव न समासः। किंतु रामश्र लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ अहिश्च नकुलश्वाहिनकुलमितीतरेतरसमाहारयोरेव यत्र चार्थत्वं तत्रैव समास इति भावः। परंतु यत्र पदार्थयोर्भेदस्तत्रैव चकारः प्रयुज्यत इति समुचयान्वाच-येतरेतरसमाहारेषु चार्थो मेद एव। तिस्मन् मेदे समस्यमानपदार्थयोर्वस्तुतो वर्तमाने सति द्वन्द्वसमासो भवतीति चार्थे द्वन्द्व इति स्त्रार्थः। प्रमाणप्रमे-येत्यादीति। प्रमाणस्य प्रमेयाभिक्षत्वेन तत्र द्वन्द्वो न स्थादिति भावः। तथाच गीलघटयोरिस्यत्र नीलद्वघटत्वयोर्थया नीलघटयद्योर्लक्षणा तथा प्रमाणप्रमेवेस्यादिस्त्रेऽपि प्रमाणस्वादौ प्रमाणादिपदस्य लक्षणा, अमेदपदस्याश्रयाऽमेद इव पदार्थपदस्यापि पदार्थतावच्छेदके लक्षणेस्यभित्रायः। पद्जन्येति। विशेषण्यविशेष्यविषया पदार्थतावच्छेदकस्य पदार्थस्य च पदजन्यप्रतीतिर्विषयत्वेन पदार्थन्तवाच्छेदकस्य पदार्थस्य च पदजन्यप्रतीतिर्विषयत्वेन पदार्थन्तवाच्छेदकस्य। पदार्थयां मेदे द्वन्द्वः साधुः। नीलघटयोरिस्यादौ पदार्थतावच्छेदकस्य पदार्थयोर्भेदः कथं द्वन्द्वस्य साधुतानियामक इति वाच्यम्। घटश्च घटश्च घटश्च घटाविस्यत्र द्वन्द्वोपपत्तये पदार्थमेदस्य द्वन्द्वस्य साधुतानियामक इति वाच्यम्। घटश्च घटश्च घटश्च घटाविस्यत्र द्वन्द्वोपपत्तये पदार्थमेदस्य द्वन्द्वस्य साधुतान्वावाच्या

तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते तदाऽहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा । पूर्वपदं तात्पर्यप्रा-

दिनकरी।

सक्तत्वेन तद्पवाद्कः सरूपैकशेषो न स्यादिति बाच्यम् । इष्टापत्तेः । तत्र घटपदोपस्यापितेषु बहुत्वान्वयादेव बहुघटबोध-संमवात् । सक्तदुष्वरित इत्यादिव्युत्पत्तौ मानाभावात् । सक्तपैक-शेषविषेहरी इत्यादौ सार्थकत्वात् । अस्तु वा सकृदित्यादि-व्युत्पत्तिः । परन्तु सकृदित्यर्थपदार्थैकदेशे वृत्तौ विशेषणम् । वस्तुतो बोधविशेषणमेव तदिति न दोष इत्याहुः । समाहार इति । अहिनकुछमित्यादौ अहिनकुछयोः समाहार इति प्रती-तेरनुभवसिद्धत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तत्राहिनकुछमात्रप्रतीतेर्नोत्तरपदे समाहार छ्क्षणा न वा शक्तिरत्यभित्रेत्योक्तं—यदीति । पूर्व-

रामरुद्री।

नियामकत्वोपगमात् । नच तत्र सङ्पाणामेकशेष इति सूत्रेण पदान्तरस्य छोप-विधानात् द्वन्द्व एव नास्तीति कृतं पदार्थभेदस्य द्वन्द्वसाधुतानियामकत्वोपगमेनेति बाच्यम् । सरूपैकशेषस्य द्वन्द्वसमासापवादकत्वेन द्वन्द्वस्य साधुतास्थल एव सरू-वैकशेषविधेः प्रवर्तनीयतया तत्रच पदार्यतावच्छेदकघटत्वस्य भेदाभावेन पदार्य-योर्घटव्यक्तयोर्भेदादेव द्वन्द्वस्य साधुतामुपपाद्य तदपवादकसरूपैकशेषविधेः प्रवर्त-नीयत्वादिति भावः । नचैवं नीलघट इति कर्मधारयस्थलेऽपि पदार्थतावच्छेदकः भेदसत्त्वेन द्वन्द्रप्रवृत्या कर्मधारयोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । समस्यमानपदार्थयो-रमेदविवक्षायामेव कर्मधारयविधानाद्विशेषेण सामान्यवाधादमेदविवश्वामाव एव द्बन्द्वसमासविधेरभ्युपगमादिति घ्येयम् । सकृदुश्चरित इति । एकवारोश्वरि-तपदादेकस्यवार्थस्य बोघेन घटपदादेकदा नानाघटबोधासंभवादित्याशङ्कायामिद-मुक्तम् । नचैवं सरूपाणामिति सूत्रवैयर्थम् । एकघटपदेनैव नानाघटोपस्थिति-संभवेन पदान्तरं कल्पयित्वा तल्लोपविधानस्यान्तितलादिलाशङ्कायामाह-एक-शेषविधिरिति । हरिपदे सूर्यैत्वसिंहत्वादिपदार्थतावच्छेदकानां भेदेन द्वन्द्वप्रसत्त्वा तन्नेव तदपवादकसरूपैकशेषविधेः सार्थकत्वादिति भावः । नतु सक्रदुचरित इति ब्युत्पत्त्यनभ्युपगमे सैन्धवादिपदादेकदैव लवणाश्वयोर्वोधापत्तिः । नव तात्पर्य-ज्ञानस्य नियामकत्वाजानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तात्पर्यसत्त्वेऽप्येकदा छवणाश्वयोर्वी-धाननुभवादिसत आह-सन्त वेति । पदार्थैकदेश इति । सकृद्येमिस-त्रार्थशब्दार्थी वृत्त्या पदनोध्यः । तदेकदेशवृत्ती सकृदिसर्थस्यैकत्वस्यान्वयः । तवाच सक्रुदुचरितः शब्द एक्या वृत्त्या खबोध्यमर्थं बोधयतीति व्युत्पत्त्यर्थकः हकम् । नच मेरीमृद्क्कं वादयेत्यत्र कथं समाहारस्यान्वयः । अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य तस्य वादनासंभवादिति वाच्यम् । परम्परासंबन्धेन तदन्वयात् । एवं पश्चमृहीत्यादावि । परे त्वहिनकुलमित्यादाविकिकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः । समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं च प्राणित्येत्यादि-

दिनकरी।

पद्मिति । प्रत्यानामिति व्युत्पत्तेर्विनिगमकत्वादिति भावः । कथमिति । कथं समाहारवोध इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—वाद्नासंभवादिति । अभिघाताख्यसंयोगाविच्छन्नक्रियाया एव वाद्नपदार्थतया घात्वर्थतावच्छेदकीभूतताहशाभिघाताख्यसंयोगस्य समाहारेऽसंभवेन वाद्नकर्मत्वासंभवादित्यर्थः । प्रम्प्रासंबन्धेन
स्वाश्रयवृत्तित्वरूपेण । तदन्वयात् वाद्नकर्मत्वान्वयात् । एवमिति । चत्तरपदे समाहारछक्षणेत्यर्थः । नव्यमतमाह—परेत्विति । बुध्यत इत्यस्य नतु समाहारोऽपीति शेषः । नतु यदि
समाहारो न बुध्यते तदैकत्वस्य कुत्रान्वयः समाह्रियमाणयोरेकत्वाभावादत आह—प्रत्येक्मिति । तत्रैकवचनं साधुत्वार्थमित्रपि वद्नित । नतु पाणिपाद्मित्यादेः समुद्रायस्य समाहारबोधकत्वाभावे कथं तस्य समाहारसंक्रेत्यत आह—समाहारसंन्नेति । तत्रैवेति । तथाच पारिभाषिक्येव सा । अन्वर्थत्वेऽन्यत्रातिप्रसङ्गादिति भावः । नतु ताहशसंक्रायाः कि प्रयोजनमत

रामरुद्री।

तया घटत्वावच्छिनैकश्चेनांनाघटगेथोपपत्तिरिति भावः । नतु हरयस्तिष्ठन्तीन्त्यादौ तात्पर्यसत्त्वे सिंहसूर्यादीनामिष बोघोऽनुभवसिद्ध इति नानावृत्त्यापि नानार्थानामेकदा नानार्थंनोधकत्वमङ्गोकरणीयमित्याशयेनाह—खस्तृत इति । तथाचैकपदझानादेक एव शाब्दनोधो नतु क्रमिकशाब्दनोधहयमित्येवोक्तव्युत्पत्तेः पर्यवसितार्थं इति भावः । घटा इत्यादेरप्येकशेषोदाहरणत्वेन व्याकरणप्रतिपादिन्तत्वाद्वहित्युक्तम् । समाहारबोध इति । दितीयार्थंकमत्वविशेष्यकसमान्हारप्रकारकशाब्दनोध इत्यादे । स्वत्याद्विति । शब्दजनक्यं-योगानुकूलो व्यापारो वादनपदार्थः । भावर्थतावच्छेदकसंयोगे दितीयार्थोष्ठयतान्वयो वाष्यः । संयोगे बुद्धिशृतित्यस्य वाधादिति भावः । अन्वर्थत्व इति ।

भूत्रेणोक्तं तत्रैव । अन्यत्रैकवचनमसाध्विति खदन्ति । पितरौ भञ्जरावित्यादौ पिरुपदे जनकदम्पत्योः श्वश्चरपदे स्नीजनकदम्पत्योल्रेश्वणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ तु न लश्चणा । घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसंभवात् । कर्मघारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादावमेदसंबन्धेन नीलपदार्थं उत्पलपदार्थे प्रकान

विनकरी।

आह—अन्यत्रेति । समाहारातिरिक्तद्वन्द्वे इत्यर्थः । तथाच नित्यैकवचनक्ठीबिलक्कत्वादिपदसंस्कारार्थत्वात्र तस्या वैयर्ध्यमिति भावः । पितरौ श्वञ्चरावित्यादाविति । चैत्रस्य पितरावित्यादौ विरूपैकशेषस्यले इत्यर्थः । लक्ष्यमिति । एकस्य चैत्रादेः पिरुद्वया-संभवेन तत्र विरूपैकशेषं विना गत्यभावादिति भावः । विरूपैक-शेषत्वेऽपि तत्र लुप्तमात्रादिशब्दस्मरणेनैव शाब्दबोधान्न लक्षणे-त्यन्ये । एवमन्यत्रापीति । पुमान्ष्वियेत्यनेन यत्रैकशेषस्तत्र दम्पतीपूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यादौ शिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ आतरौ पुत्रावित्यत्रापि प्रमाणान्तरेण क्वीपरत्वकाने आत्युत्रौ

रामच्द्री।

समाहारसंज्ञायाः समाहारबोधकत्वप्रयुक्तत्व इत्यर्थः । अन्यन्नेति । असमुदायपैदेखिल्थंः । अतिप्रसङ्गात् समाहारसंज्ञातिप्रवज्ञात् । एद्संस्कारार्धत्वादिति । पदस्य अहिनकुलादिपदस्य संस्कारो विलक्षणधर्मः स च नपुंसकत्विनत्येकवननान्तत्वरूपः । तद्र्यत्वात् तत्प्रयोजकत्वात् । समाहारद्वन्द्र एव तथोपगमादिति भावः । विक्रपेकचोषेति । 'सरूपाणामेकशेष' इति स्त्रेण समानातुपूर्वाकपदानामेकशेषविधानाद्विभिन्नानुपूर्वाकपदस्थळे 'पिता मात्रा' 'श्रभुरः
श्रभ्वा' 'आतृपुत्री ससदुहित्य्या'मित्यादिना मातृश्रभ्वादिशन्दानां छोपो विधीयते
तत्रावशिष्टस्य पितृपदस्थेव जनकद्य्यत्योजकत्वा । समित्याहतपदस्तत्वे तद्र्यनिक्षपितजनकत्वमेव प्रतीयते । तदभावे त्वारित्युदेवेति मन्तव्यम् । पितृइयेति । जनकपुंत्तवाविष्ठन्नस्थेव पितृशन्दादिति भावः । गत्यभावादिस्थिनेन सक्तपद्यदिपदस्थे एकेनेव घटपदेन नानाघटबोधसंभवाक्षभणां विनापि
गतिः स्चिता । आहुरित्यनेनास्मिनक्ष्येऽस्वरसः स्चितः । तद्वीजं त्वस्मृतमातुशब्दसापि शान्दवोधानुभवो नानास्मृतिव्यक्तिकरुगे गौरवं च । प्रमाणास्तरेण अनुमानादिना । श्रीप्रत्यक्षाने अन्यपदस्य आतृमिन्युमयतात्र्यकत्वरेण अनुमानादिना । श्रीप्रत्यक्षाने अन्यपदस्य आतृमिन्युमयतात्र्यकत्व-

१ देशेष्विति पाठान्तरम् ।

रस्तत्र च न लक्षणा । अतएव निषादस्थपितं याजयेदित्यत्रं न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः किंतु, कर्मधारयो लक्षणामावात् । नच निषादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदानिधकाराद् याज-नासंमव इति वाच्यम् । निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनात् । लाघवेन मुख्यार्थसान्वये तद्नुपपत्त्या कल्पनायाः

दिनकरी।

स्तसृदुहित्रभ्यामिति विरूपेकशेषाद् भात्पदे भात्स्त्रोः पुत्रपदे च पुत्रदुहित्रोर्छक्षणेत्यर्थः । न लक्षणेति । बहुत्वान्वययोग्याने-कोपस्थितेः शक्तित एव संभवादिति भावः । न तत्पुरुष इति । स्वीक्रियत इति शेषः । वेदानिधकारादिति । स्रीश्रूदौ नाधी-यातामित्यनेन निषेषादिति भावः । याजनासंभव इति । अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादिति भावः । तत एवेति । श्रुति-बोधितयाजनानुपपत्त्येवेत्यर्थः । नतु निषादस्य विद्याकरपने गौरवमत आह—लाघवेनिति । नतु स्रीश्रूदौ नाधीयातामिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभिया छाघवमिकंचित्करम् । श्रुद्रपदस्य निषा-देतरश्रूद्रपरत्वे निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गः । अध्ययनपदस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च श्रूद्रान्तरस्थापि यागोपयु-काध्ययनप्रसङ्ग इति चेन्न । विश्वेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्यय-नपरत्वाद्ध्ययनपदस्य । तेन निषादस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्यय-

रामरुद्री।

माने पुत्रपद्स्य पुत्रीपुत्रोमयपरलक्षाने चेलार्यः । इदंच लक्षणायां बीजप्रदर्शनम् । तात्पर्यानुपपत्तर्लक्षणावीजत्वादिति मानः । अध्ययनचिधिसिद्धिति । अधीं समर्थो विद्वानिलादिना यागोपयुक्तद्रव्यवतः शक्तिमतो ज्ञानवतश्च यागेऽ-िषकारित्वप्रदर्शने ज्ञानस्य च 'खाध्यायोऽध्येतल्य' इति श्रुला प्रयोजनवद्यप्रतीति-जनकस्वाध्यायो वेदः कर्तव्य इलार्थकतया वेदाध्ययनेनेव ज्ञानसंपादनस्य बोधि-तत्वात् । उक्तनिषेपश्रुला च निषाद्रस्यध्ययनस्य निषद्धत्वाद्वेदाध्ययनजन्यज्ञानाभादेन निषादस्य यजनासंभवः । तद्यंभवे तवाजनस्याध्यस्य इति भावः । व्याध्यस्य किस्तिक्तरमिति । लक्षणाऽकल्प-नाप्रयुक्तलाव्वं दोषावहमिलार्थः । उक्तश्रुतेरप्रामाण्यापत्त्या शक्यार्थान्वये लाध-वेऽपि तद्वाद्रप्राथमिति भावः । नतु 'मा हिस्यात् सर्वा भूतानी'विनिषेषवि-षिना हिसामात्रस्य निषद्धत्वे 'वायव्यं श्वतमाल्येत भृतिकाम' इति यागे पश्च-

दिनकरी।

ध्ययननिषेषः श्रुहान्तरस्य त्वध्ययनमात्रनिषेषः सिध्यतीति । अदोषत्वादिति । ननु छक्षणाकल्पनेऽपि न दोषः । शक्यसंब-न्धरूपछक्षणायाः क्रुप्तत्वात् । नच शाब्दबोधं प्रति छक्षणाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यम् । निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पस्या निषादसंबन्ध्यभिन्नस्थपत्यनुभवस्य छौकिकवाक्ये क्रुप्तत्वात् तद्नु-रोधेन छक्षणाक्रानहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन वेदेऽधिकस्याकल्पनादिति चेन्न । शक्यसंबन्धरूपछक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानं विनाऽसंभवेन शक्तिज्ञानस्य तत्रोभयसिद्धयतया भवन्मते वैदिकवाक्यजन्यशा-

रामरुद्री।

हिंसाविधानबलाद्विहिनहिंसातिरिक्तहिं नानिषेधपरत्वमेव यथोक्तनिषेधविधेः स्वीकि-यते तथात्रापि निवादस्थपतिमिति विधानबला'न श्लीग्रहा'विलादिनिवेधवाक्ये श्रद्धपदं वा निषादातिरिक्तश्रद्धपरमधिपूर्वकायधात्वर्थो वा यागोपयुक्ताच्ययनभिना-ध्ययनार्थकोऽङ्गीकरणीयः यथाश्रतेऽप्रामाण्यापत्तेरिखाशङ्कां निराकुरुते-तत्रेति । विशेषतः विशेषविधानेन प्राप्तं यदध्ययनं तदतिरिकाध्ययनमेवोकश्रुतेस्ताल-र्यार्थः । त्याच निषादस्थपतिमिति विधिना प्राप्तं निषादस्य यागोपयुक्तवेदाध्यय-नमिति तदतिरिक्तवेदाध्ययनं निषादस्य, वेदाध्ययनमात्रं च शहमात्रस्य निषिद्ध-मिति भावः । अदोषन्वादितीति । नजु निषादस्थपतिमित्यत्र कर्मघारयोपगमे लाघवं तत्प्रवोपगमे निवादपदस्य निवादसंबन्धिन लक्षणायाः कल्पनीयतया गौरवात । एवंच विधितो निषादस्य यजने प्राप्ते तदनुरोधेन निषादस्याध्ययनक-ल्पनेऽपि न कल्पनागौरवम् । फलमुखगौरवस्यादोषत्वादित्युक्तम् । तदिदमसङ्ग-तम । शक्यसंबन्धरूपलक्षणायाः सर्वेसिद्धतया तस्या अकल्पनीयत्वादिति तत्पु-रुषोपगमेऽपि न किञ्चिद्गौरवम् । अतः कमैधारयमुपगम्य निषादस्याध्ययनकस्प-नमेव गौरवप्रस्तमिति शङ्कते—नन्विति । लक्षणायाः क्षुप्तत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य वेदजन्यशाब्दंप्रति हेतुत्वकल्पने गौरवमञ्जूष्णमेवेति शङ्कते-नचेति । छौकिक-शाब्दबोधानुरोधेन लक्षणाज्ञानस्यापि लाक्षणिकार्यविषयकशाब्दबोधंप्रति हेतुतायाः क्रप्तत्या तत एव वैदिकशाब्दस्याप्युपपत्या वेदस्थले कार्यकारणभावान्तरकल्पना-विरहादिति समाधत्ते-निषादानामिति । लक्षणाज्ञानहेतुतायाः भाधिक्यविर-हेऽपि वेदजन्यशाब्दबोधव्यक्तीनामव्यवहितपूर्वकालसंबन्धज्ञानव्यक्तीनामनन्तानां कल्पनाप्रयुक्तगौरवं वज्रलेपह्पमेव । नच तन्मतसिद्धशक्तिज्ञानव्यक्तिकल्पनास्था-नीयलक्षणाज्ञानकल्पनमिति नाधिकयमिति वाच्यम् । शक्यसंबन्धरूपलक्षणाज्ञाने विश्लेषणज्ञानविषया शक्तिज्ञानस्यावश्यकतया शक्तिज्ञानव्यक्तीनां वेदजन्यशान्द--बोधात्पर्वमभयवादिसिद्धत्वादिति समाधत्ते-शक्यसंबन्धरूपेति । अस्ब- फलमुखगौरवतयाऽदोषत्वादिति । उपक्रम्भमर्घपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्संबन्धिन लक्षणा, पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध

दिनकरी।

ब्दबोधात् पूर्वे लक्षणाज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवस्य वजलेपत्वादिति । उपक्रममर्घपिप्पलीत्यादाविति । अत्र क्रम्भस्य समीपमित्य-स्वपद्विग्रहः । अञ्ययीभावस्य नित्यसमासत्वात् । पूर्वपदार्थ-प्रधानत्येति । कुन्मपद्छक्षितस्य कुन्मसंबन्धिन चपपदार्थसमी-पेऽभेदान्वयात् कुन्मसंबन्ध्यभिन्नसमीपमित्युपपदार्थविशेष्यकोऽन्व-यबोध इत्यर्थः । केचितु उपपदार्थः सामीप्यं नतु समीपम् । समीपे चपपदळक्षणास्त्रीकारे तु पदद्वयळक्षणापेक्षया कुम्भपदस्रीव क्रम्मसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्येप्राहकं कुम्मसमीपमिति चान्व-

रामरुद्री।

पदेति। समस्यमानपदमात्रघटिनवित्रहरूसमासस्य खपदवित्रहस्य समासस्य ताद-श्वित्रहवाक्यं खपदवित्रहवाक्यमित्युच्यते । स एव नित्यसमास इति व्यवह्रियते । स्वपदमात्रघटितविग्रहवाक्यसिध्यर्थमेव समासविधेर्वेकित्यकत्वस्याङ्गीकारादिति भा-बः । उपपदार्थ विशेष्यक इति । नचैनमुपकुम्भादागत इलादी विभक्तयर्था-पादानलादौ समीपादेरन्वयो न स्यात् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्वार्थवोधकत्वनि-यमातः । उपपदाव्यवहितोत्तरकुम्भपदस्यैव विभक्तिप्रकृतित्वादिति वाच्यम् । पदः मेदेन व्युत्पत्तिमेदस्वीकारात्। पूर्वपदार्थप्रधानसमासस्थले तादशसमस्तपदविमकेः रव्यवहितपूर्वापरभावस्यैव तादशशाब्दबोधनियामकत्वोपगमेनोक्तव्युत्पत्तेस्तादश-स्थले सङ्कोचोपगमादिति भावः । कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्प-र्यप्राहकम् । एवंच प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तरिप न संकोचकल्पनमिति केचिदाहः तन्मतमुपन्यस्थति - केचित्विति । क्रम्भसमीपमितीति । यद्यपि क्रम्भ-पदस्यैव क्रम्मसमीपार्थकत्वेन न क्रम्मसमीपमि अन्वयबोधाकारः, किन्तु स्मर-णमेवेलन्वयबोध इलसङ्गतम् । तथाप्यव्ययोत्तरमपि विभक्तिसत्त्वेन तदर्थसङ्ख्या-प्रकारकबोधतात्पर्येण कुम्मसमीपमेकमिति शाब्दबोध इत्यभिप्रायः। आहुरित्यस्व-रसोद्भावनम् । तद्वीजं तु समासानन्तर्भावेन काप्युपपदस्य प्रयोगाभावेन उपपदस्य सामीप्यार्थकताया निश्चेतुमशक्यतयाऽस्व गद्विप्रहस्थकेऽपि समानार्थकपदान्तरेणै-व विप्रहवाक्यस्वीकाराच समीपपदस्य सामीप्यविश्विष्टार्थकत्या उपपदस्यापि तद्र्य-कताया एवोचितत्वात् । संभवति सार्थंकरवे किंचित्पदस्य निर्थंकताकल्पनमयुक्त-

१ अत्र समस्यमानपदमात्रषटितविद्यहवाक्यः समासः स्वपदविद्यह इत्युच्वते तदन्य इत्यर्थः । स एव नित्यसमास इति व्यवद्वियते इति पाठान्तरम् ।

इति । इत्थं च समासे न कापि ग्रक्तिः । पदग्रक्तयैव निर्वाहा-दिति । आसक्तिरित्यादि । आसक्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमा-

दिनकरी।

यबोध इत्याहुः । अत्र यद्यप्यधिपप्तिति तत्पुरुषे शक्तिनराकरणं पुनरुक्तं पूर्वे तत्पुरुषे तिन्नरासात् तथापि पूर्वमुत्तरपदार्थप्रधानराज-पुरुषादौ विन्नरावरणं पूर्वपद्यक्षणया, इह च पूर्वपदार्थप्रधाने उद्यपिष्पळीत्यादितत्पुरुषे उत्तरपद्यक्षणया तिन्नराकरणमिति भेदा-द्पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । वैयाकरणमतं दूषयि हृत्यंचेति । पद्शक्त्येवेति । समासघटकीभृतपदशक्तिळक्षणाभ्यामित्यर्थः । आसित्तर्योग्यताकाङ्कृति मूळादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं छभ्यते नतु योग्यताज्ञानादिवदासित्ज्ञानस्य । ज्ञानपदस्य समास-घटकत्त्वेन समासाघटकासित्तपदार्थेनानन्वयात् स्वरूपसत्याश्चासत्तेः कारणत्वं न संभवति गिरिभुक्तमित्यादौ गिरिपदाप्तिमत्तपद्योरव्य-चधानश्चमेण शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादतो मूळस्थमासित्तपद्ममासित्त्रज्ञानपरतया व्याचष्टे—आसित्ज्ञानमिति । आसित्व-योग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु ऋजुरेव । नतु संनिधानं तु

रामरुद्री।

मिति मन्तव्यम् । शक्तिनिराकरणमिति । यद्यपि राजपुरुष इलादौ तत्पुरुषे पूर्वपदस्य लक्षणेव पूर्व प्रतिपादिता नतु तत्पुरुषे शक्तिनिराकृता । अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे शक्तिनिराकृता । अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे शक्तिनिराकृता । अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे शक्तिनिराकृता । अर्थ च तत्र तत्र समासेषु समासघटकपदानां शक्या लक्ष-णया वा तत्तद्विषिष्टबोधोपपत्तौ न कापि समासे शक्तिः कल्प्यते गौरवादिति समासमात्रे शक्तिरेकदैव निराकारेष्यत इति नानुपपत्तिः । तथापि तत्पुरुषे पूर्व-पदलक्षणाभिधानं समासे शक्तिनरासायेति तदुत्त्येव कित्तत्त्वपुरुषे उत्तरपदलक्ष-णयेव निर्वाहेण तत्रापि न शक्तिकल्पनमिति लामसंभवात्पौनरुत्त्यशङ्कावकाशः कथंनिदुपपादनीयः । विसर्गशून्येति । आसत्तीलस्य निर्विभक्तिकत्वेन समा-सान्तर्गतत्वसंभवेन आसत्त्यादिज्ञानलामसंभवादिति मावः । 'सिष्यानं तु पदस्ये'ति मूलकारिकायां चोपपदसान्निध्यमासत्तिरिति यथाश्रुतायः प्रतीयते । तत्र चोपप्रदर्शात्र न परस्परान्वयबोधजनकतं तत्र पदयोः सान्निध्यसासत्तित्वापत्तिरिति स्थेष स्पष्टतया तस्येव प्रन्यकर्तुः सामिमतासत्तिनिवनवीजतां प्रदर्श्यमाहिति स्थि सप्षत्तया तस्येव प्रन्यकर्तुः सामिमतासत्तिनिवनवीजतां प्रदर्शयमाह—सिरु ३५ १५

काङ्काञ्चानं तात्पर्यञ्चानं च शाब्दबोधे कारणम् । तत्रासत्ति-पदार्थमाइ—संनिघानंत्विति । अन्वयप्रतियोग्यतुयोगि-पदयोरव्यवधानमासत्तिः, तज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणम् । क्रचि-**ब्यवहिते**ऽप्यव्यवधानभ्रमाच्छाब्दबोधादिति केचित् । वस्तुत-स्त्वव्यवधानज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् यत्पदार्थेन यत्पदार्थस्यान्व-योऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणम् । तेन

दिनकरी।

पदस्यासत्तिकच्यते इति मृढोक्तस्यासत्तिङक्षणस्य गिरिभुक्तमिसत्रा-तिञ्याप्तिः तत्रापि गिरिपद्भुक्तपद्योरञ्यवधानसत्त्वादतो ञ्याचष्टे— यत्पदार्थेति । अपेक्षितः तात्पर्यविषयः । तयोरिति । तयोः पद्योरित्यर्थः । तादृशपद्योरव्यवधानमासत्तिस्तदुपस्थितिः कारण-तथाच गिरिपदार्थमुक्तपदार्थयोरन्त्रयो न तात्पर्य-विपयोऽपित गिरिपदार्थामिमत्पदार्थयोरेवेति तयोरव्यवधानाभावा-श्रातिव्याप्तिरिति भावः । तेन एतादृशयत्तर्दगर्भासत्तिनिर्वचनेन । नन नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यत्र नीलपदार्थपटपदार्थयोर्थत्रान्वयो

रामरुद्री ।

नन्वित्यादि । वस्तुतः सिश्वधानमित्यादिमूलं प्राचीना एवं परिष्कुर्वन्ति । ययोः पदयोः परस्परमन्वयबोधजनकृत्वे तात्पर्यं तयोः पदयोरव्यवधानमासत्तिः । तस्याः खरूपसत्याः शाब्दबोधकारणत्वे गिरिभेक्तमित्यादौ गिरिपदाप्तिमत्पदयोरव्यवधा-नश्रमाच्छाब्दबोधस्यानुमवसिद्धतया तदपलापापत्तिः । तस्माद्धमप्रमासाधारणं तादशपदयोरव्यवधानज्ञानमेव शाब्दबोधहेतुतयोपगन्तव्यमिति तन्मतं निरूप-यितुं मूलकृदुपन्यस्यति — अन्वयप्रतियोगीत्यादि । अन्वयः शाब्दबोधविष-यीभूतः संसर्गः । तत्त्रतियोग्यनुयोगिपदेत्यस्य तत्त्रतियोग्यनुयोगिबोधकपदेत्यर्थः । मतमेत इषयति-वस्तत इति । अनपेक्षितत्वात् शाब्दबोधात्प्राक्सर्वत्रा-व्यवधानज्ञानियमाभावादिल्थंः । तथाचीकासत्तिज्ञानस्य हेत्रता व्यभिवारेण बक्तमशक्येति भावः । नचोक्तव्यतिरेकव्यभिचार एवासिद्ध इति वाच्यम् । पदद्ध-येनाऽप्यव्यवधानेन पदार्थद्वयस्योपस्थितिज्ञाने पदाव्यवधानज्ञानं विनापि शाब्द-बोधस्यानुभवसिद्धलादिति भावः । खमतेनासत्तिं निर्वेक्ति-यत्पदार्थेनेति । तात्पर्यविषय इति । तात्पर्यविषयत्वप्रकारकनिश्वयविषय इत्यर्थः । तादश-पदयोरिति । तादशपदज्ञानयोरिलर्थः । तदुपस्थितिरिति । वेनोपस्थिति-स्तुद्वपस्थितिरिति व्युत्पत्त्या तादशासत्तिविशिष्टपद्जन्योपस्थितिरित्यर्थः । यथाश्च-वेऽव्यवधानझानस्यानपेक्षितत्वादिति पूर्वमूलविरोधापत्तेरित्यंच पदद्वयोपस्थिलोक गिरिश्चेक्तमिमान् देवदत्तेनेत्यादी न शाब्दबोधः । नीली घटो द्रव्यं पट इत्यादावासत्तिश्रमाच्छाब्दबोधः। आसत्ति-

दिनकरी।

वक्तुस्तात्पर्यविषयो नतु नीलपदार्थघटपदार्थयोस्तत्र नीलपद्घट-पद्योरासिक्त स्थात् । तत्तद्रशान्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् । अतस्तत्रेष्टापित्तमाह—नीलो घट इत्यादिना । तर्हि तत्र नीलो घट इति कथं शाब्दबोध इत्यत आह—भ्रमाच्छाब्दबोध इति । तथाच भ्रमाच्छाब्दबोधमात्रं नतु तत्रासित्तिरिति भावः । नतु तत्र यद्यासित्रभमस्तदा शाब्दबोधो भ्रमात्मकः स्थात् । बचेष्टापितः । घटे नीलस्य सत्त्वेन विषयबाधाभावादासित्तभमा-च्छाब्दप्रमाङ्गीकारे चासित्तभ्रमाच्छाब्दभम इति प्राचीनगाथा-विरोध इत्यत आह—आसित्तभ्रमादिति । न क्षतिरिति । आसित्तभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथा तु निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयेति भावः । कचित्पुस्तके न शाब्दबोध इत्यनन्तरं नीलो घट इत्यतः पूर्वे तात्पर्यगर्भा चासित्तिरिति पाठः स च यत इत्यादिपूरणेन यतस्तात्प-

रामरुद्री।

रब्यवधानमेवासितः । साच खरूपसत्येव शाब्दबोधकारणम् । नातः पूर्वमूलिविः । अतएवासित्योग्यतेति मूलकारिकायामासतः समासानन्तर्गतत्वेन निर्देश्योऽपि साधु संगच्छते । तत्याः खरूपसत्या एव शाब्दबोधकारणत्वात् । नचैव-भप्यासित्तश्रमाच्छाब्दबोध इत्यप्रिममूलविरोधः आसत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधे कारण्यत्वादिति मन्तव्यम् । आसत्तिश्रमादित्यस्य श्रमनिर्वाद्यासत्तेरित्यर्थकत्वादुक्तासत्ते-त्वात्पर्यनिश्वयघितत्वेन नीलघटपदार्थयोरन्वये वक्तुस्तात्पर्यविषयद्यभित्वश्चेण तात्पर्यश्चमेणैव तत्रासत्तेर्निर्वाद्यत्विति ध्येयम् । भ्रमादिति । श्रमनिर्वाद्यासत्तेरित्यशं । ययोः पदयोः परस्परान्वयबोधजनकत्वेन वक्तुस्तात्पर्यविषयत्वनिश्वयस्त्योरन्यवधेनस्येवासत्तितया ताद्यतात्पर्यविषयक्विश्वयस्य श्रमहपत्वादित्यवधेयम् । एवं वासित्तश्चमाच्छाब्दश्रमाभावेऽपीत्यग्निममूळेऽपि श्रमप्रयोज्यासत्तेः शाब्दश्रमाभावेऽपीत्यश्चममूळेऽपि श्रमप्रयोज्यासत्तेः शाब्दश्चमाभावेऽपीत्यश्चिषयम् । स्वादः पूर्वोक्तमृत्य्यस्य श्रमहपत्वादित्यवधेयम् । एवं वासित्त्रभाव्यासत्तेः शाब्दश्चमाभावेऽपीत्यश्चे वर्णनीयः । नातः पूर्वोक्तमृत्य्यस्य श्रमप्रयोज्यासत्तेः शाब्दश्चमाभावेऽपीत्यश्चे वर्णनीयः । वातः पूर्वोक्तमृत्यस्य श्रमप्रयुक्तः शाब्दबोधः स्यादित्यर्थः । श्रमेण आत्मा स्वरूपं यस्यति ब्युत्यत्या श्रमप्रयुक्तः शाब्दबोधः स्यादित्यर्थः । इदंच भाववर्णनमेव प्रकृतग्रन्ये तथोरभावात् । तथा श्रमप्रयुक्तासत्तेरेव तत्र

१ रव्यवधानेनोपस्थितेरेवेति पाठान्तरम्

भ्रमाच्छाब्दभ्रमामावेऽपि न क्षतिः । नतु यत्र छत्री कुण्डलो बासस्वी देवदत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदसरणेन पूर्वपदसरणस्य नाशादव्यवधानेन तत्तत्पदसरणासंभव इति चेत्र । प्रत्येकपदा-

दिनकरी।

वंगर्भा तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधविषयीभूतार्थबोधकपदान्वयरूपा पूर्वनिरुक्तासत्तरतो न शाब्दबोध इत्यर्थकतया व्याख्येयः। पाठान्तरं काल्पनिकमिति । नचोक्ताया आसत्तः स्रोकेऽभावाद्विशेष-दर्शनेन पदाव्यवधानश्रमस्यापि तत्राभावाच्छाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम्। स्रोकादो योजनावाक्यादेवान्वयबोधोपगमात्। नव्यास्तु एक्तासत्तिमौँनिस्रोके न संभवति । तत्र पदाभावेन पदाव्यवधानासंभवात् उक्तासत्तिज्ञानविल्यन्वेन शाब्दबोधविल्यन्वाभावाच । किंत्वव्यवधानेन वृत्त्या पद्जन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिस्तात्राप्यव्यवधानांशो न निवेदयते । शाब्दबोधं प्रति पद्जन्यपदार्थोपस्थितेः कारणतयाऽव्यवधानेनेव तत्संभवात्। तस्माद्वृत्त्या पद्जन्यपदार्थो-पस्थितिरासत्तित्त्याद्वः। नन्वव्यवधानेन पदोपस्थितिः शाब्दबोधं कारणमित्ययुक्तम्। अनेकपद्घटितवाक्यस्थलेऽव्यवधानेन पदोपस्थिन त्यसंभवादित्याद्वःते—नन्विति । अव्यवधानेनोत्पत्तेरिति ।

रामरुद्री।

शान्द्वोधो नतु प्रमाप्रयुक्तासत्तेरपीति प्रन्थतात्पर्यमिति भावः । स्रोके इति ।
तत्र कियाकारकपद्योः पदान्तरेण न्यवधानेऽपि शान्द्वोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति
भावः । पदान्यवधानेति । इत्थंनैतद्गुपदस्यैवासित्तज्ञानमेव शान्द्वोधे कारणमङ्गीकरिष्यामः । नतु स्वरूपसत्या आसत्तेरितिशङ्कानिरासायेवेत्युक्तम् । तेन प्रन्थकृता स्वरूपसत्या आसत्तेः कारणत्वोपगमेऽपि नैतद्भन्थासंगतिरित्यवधेयम् । योजनावाक्यादिति । शान्द्वोधोपपत्तयेऽन्यवित्तिवित्रस्याकारपदादेवेत्यशंः ।
अव्यवधानेनैव तत्संभवादिति । पदद्यजन्योपस्थितिरूपयोर्व्यविद्यत्वे शान्द्वोधान्यत्वे तत्वे शान्द्वोधान्यत्वे तत्वं शान्द्वोधान्यत्वे तत्वं शान्द्वोधान्यत्व एव एक्यितिन्यक्ति। उपस्थितिरूपयोर्व्यविद्यत्वे शान्द्वोधान्यत्व एव प्रयेविद्यत्व स्वायः शान्द्वोधान्यागासत्त्या एव दुर्घटत्वादिति भावः । आहुरित्यनेन नन्यमतेऽस्वर्यः स्चितः । तद्वीजं तु एवं सित पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणत्व एव पर्यवसानादासत्तेः शान्द्वोधकारणतायाः सर्वसिद्धाया विलयप्रसङ्ग इति । न च मौनिकौकादौ पदाभावात् कथमायत्तिरिति वाच्यम् । पदाभावेऽप्यानुमानिकपद्ज्ञानस्थावस्यकत्वात् । अन्यथा पदज्ञानक्षकारणमानवेन मौनिक्योकादौ शान्द्वोधस्थै-

तुभवजन्यसंस्कारैश्वरमस्य तावत्पद्विषयकस्यरणस्याव्यवधानेने नोत्पत्तेः । नानासंनिकपैरेकप्रत्यश्वस्येव नानासंस्कारेरेकस्यरणोन् त्पत्तेरपि संभवात् । तावत्पद्संस्कारसहितत्त्वरमवर्णज्ञानस्याद्धोन् भकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णेरेकपदस्यरणम् । परंतुः विकरी ।

खभेदेऽध्यव्यवधानसंभवादिति भावः । ननु ति हिशेष्यकतत्प्रकार-कस्युति प्रति ति हिशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन जनकत्वात् कथं श्रत्येकपदसंस्कारेर्नानापद्विशेष्यकस्मरणं भिन्नविषयकत्वादत आह— नानासंनिकपैरिति । संभवादिति । तथाच यथा घटचक्कुः-संयोगस्य पटप्रत्यक्षांशे कारणत्वाभावेऽपि घटचक्कुःसंयोगपटचक्कुः-संयोगाभ्यामेकं प्रत्यक्षं तथा तत्तत्त्वत्याचरसंस्कारस्य भिन्नविषय-कत्वांशेऽजनकत्वेऽपि तत्तत्संस्कारजन्यस्मरणमेकमेव जायते बाधका-भावादिति भावः । अन्यथा नानासंस्काराणामेकस्मरणजनकत्वा-भावे । नानावणारिति । नानावणानां प्रत्येकसंस्कारेरित्यर्थः । एकपदस्मरणं नानावणगीचरमेकपदस्मरणम् । पदस्मरणवदाशुतर-

रामरुद्री।

वानुपपत्तेः । एवंच ययोः पदयोरन्वयबोधजनकत्वे मौनिनस्तात्पर्यमुपगम्यते तयो-रव्यवधानेनानुमानिकज्ञानं वर्तत एवेति न प्रन्थकृन्मते शाब्दबोधानुपपत्तिरिति विभावनीयम् । अमेद इति । तत्तत्पदस्मरणव्यक्तीनां परस्परमभेद इत्यर्थः । तथाच तत्तत्पदविषयकसमूहालम्बनमेकमेव स्मरणं भवति । तत्र समूहालम्बनप-दार्थस्मृतेस्तत्तच्छाब्दबोध इति भावः। तद्विशेष्यकेत्यादि। तत्ति क्षेष्यकत-त्तत्प्रकारकस्मरणं प्रति तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकसंस्कारस्येव हेतुतया यावदर्थवि-शेष्यकयावदर्थप्रकारकसारणं जायते तावदर्थविशेष्यकतावदर्थप्रकारकसंस्कारसीव हेतुतया प्रत्येकपदविषयकसंस्कारैः कथं नानापदविषयकस्मर्णोत्पत्तिः । समानवि-शेष्यकत्वसमानप्रकारकत्वाभ्यामेव स्मृतिसंस्कारयोः कार्यकारणभावादिस्यमि-मानः । यथाश्रुतं तु न सङ्गच्छते । यद्यद्विशेष्यकं यदात्रकारकं सारणं तत्तिद्व-शेष्यकतत्तत्प्रकारकषंस्कारव्यकीनां सत्त्वेनानुपपत्त्यभावात् । सिद्धान्ते तु तद्वि-शेष्यकतत्प्रकारकस्मरणंप्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेनैव हेतुता । ताव-दर्थविशेष्यकस्मरणे तु ताबदर्थविशेष्यक एव संस्कारो हेतुरिति नानासंस्कारैः समू-हालम्बनरूपैकसारणस्य नानुपपत्तिरिति हृदयम् । बाधकाभावादिति । तत्त-'त्संस्कारजन्यवाक्यस्परणस्यैकव्यक्तित्वादिति भावः । नानावर्णगोचरेति । वर्णसमुदायस्यैव पदरूपत्वेनैतादशपदस्मरणस्य वर्णसमुदायविषयकानुभवाभावेन ताबद्वर्णविषयकसंस्काराभावात्त्रत्येकवर्णविषयकसंस्कारैरेव समुद्वालम्बनताबद्वर्ण- तावत्पदार्थानां सरणादेकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदा-र्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधरूपः श्राब्दबोधो भवतीति केचित्। "वृद्धा युवानः शिशायः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणा-न्वियनो भवन्ति" । अपरे तु "यद्यदाकाङ्कितं योग्यं

विनाशिनीनां क्रमिकाणां पद्जन्यपदार्थोपिखतीनामिष मेळना-संभवात् सर्वत्र शान्द्रबोघे पद्जन्यपदार्थोपिखितिः समूहाळम्बना-त्मिकेव कारणम्। एवंच सर्वत्र युगपदेव सकळपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव शान्द्रबोधो नतु विशिष्टस्य वेशिष्ट्यमिति रीत्या, तज्जनकविशेषणतावच्छेषकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावादिति प्राचीनमतं दर्शयति—परंत्वित्यादिना । एकदैवेति । नतु घटमानयेत्यादे प्रथमं घटीया कर्मतेत्येवं बोधस्तद्दनन्तरं च घटकर्म-कानयनमित्यादिबोध इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः । वृद्धा युवान इत्यस्य तदाहुरित्यादिः। अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतरचिरसंनिहित-कालोक्तानां पदार्थानां साम्यं बोध्यम्। केचिदित्यनेन सूचितमस्वरसं प्रकाशयन् मतान्तरमाह—अपरे त्विति । यदिति । स्वार्थाका-रामक्द्वी।

विषयकपदस्सरणस्पोपगन्तव्यत्वादिति भावः। इदमत्रावधेयम् । यद्यपि संसर्गप्रतियोग्यनुयोगिवोधकपद्ञानयोरव्यवधानरूपासत्तः शाब्द्वोधजनकत्वकरग्ने प्रयोजनविरदः। स्जन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा पद्वयज्ञानसत्त्वाच्छाब्द्वोधोत्पत्तिसंभवेन
व्यवहितपद्ञानयोः शाब्द्वोधप्राक्क्षणोत्पत्त्यसंभवेनैव व्यवहितपद्ञानाभ्यां
शाब्द्वोधापाद्नासंभवात् । अव्यवहितपूर्वत्वस्थासत्तौ सत्त्वेऽपि अनन्यथासिद्धत्वकल्पने प्रयोजनाभावात् । तथापि यत्र प्रथमं घटपद्ज्ञानं ततः पटपद्ञानं तदुत्तरक्षणे घटपद्ञानजन्यघटरूपार्थविषयिष्युद्धोधकान्तरसहकारेण ग्रुक्कपद्विषयिणी
च समूहालम्बनस्यृतिः ततः ग्रुक्कपदार्थस्यरणं तत्र ग्रुक्को घट इति शाब्द्वोधापत्तिवारणायोक्तासत्तेः शाब्द्वोधे हेतुत्वकल्पनस्यावस्यकत्वाच दोषः। परंत्वित्यादिप्रन्थमवतारयति—आग्रुतरविनाशिनीनामित्यादि। केचिदित्यनन्तरं वृद्धा युवान
इत्यादिश्लोकस्य मूलेपाठात्तत्रान्वयानुपपति मन्यमानः प्रयति—तदाहुरित्यादिरिति । चिरेति । प्रथमोकपदार्थस्य वृद्धसाम्यं द्वितीयोक्तस्य तस्य युवसाम्यंसिचिह्तोकस्य विश्वसाम्यमिति भावः। स्वार्यत्यादि । सं घटादिपदं तस्यार्थे
घटादिः वेनाकाक्कितं तदुपस्थितिजन्यक्विद्यामितिजिज्ञासाविवयीभृतं योग्यता-

संनिधान प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदेरे-

द्वितं खार्थयोग्यं यद्यत्सिन्नधानं प्रपद्यते खार्थोपि शितिविषयो भवति तेनतेनैवान्त्रितः खार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते । अनन्तरं च महा-वाक्यार्थबोध इत्यर्थः । एवंच पूर्वोक्तसमूहालम्बनात्मकं पदार्थस्मरणं विनापि निर्वाह इति भावः । नच घटमानयेत्यादौ चरमपदार्थ-स्मृतिकाले घटादिपदार्थस्मृतेर्नाशात् समृहालम्बनस्मृतिरावश्यकीति वाच्यम् । तत्र घटस्मरणनाशेऽपि घटीया कर्मतेत्याकारकावान्तर-शाब्दबोधस्येव पद्जन्यपदार्थोपिस्यितित्वेन तेनैव घटकर्मकानयन-मित्यादिमहावाक्यार्थबोधनिर्वाहात् । निह पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेन शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वमपितु शाब्दबोधसाधारणतादृशोपिस्यितित्वेन विति। एवंचैतन्मते खण्डवाक्यार्थबोधस्पृतंक एव महावाक्यार्थबोधः । स्रतएव सर्वत्र खण्डवाक्यार्थबोधस्प्रति वशेषणतावच्छेदकप्रका-रकनिश्चयस्य पूर्वे सत्त्वाद्विशिष्टस्य वैशिष्टामिति रीत्येव महावाक्यार्थ-रक्तिश्चयस्य पूर्वे सत्त्वाद्विशिष्टस्य वैशिष्टामिति रीत्येव महावाक्यार्थ-

रामरुद्री।

ज्ञानाधीनं कर्मत्वादि सन्निधानं घटरूपार्थविषयकसमुद्दालम्बनसमृतिविषयत्वं प्रपद्य-वे तेन कर्मत्वादिनाऽन्वितो यः खार्थो ध्टादिपदरेवावगम्यते तज्जन्यशाब्दबोध-विषयो भवतीति कारिकार्थं इति भावः । प्रथममित्यनेनानयनरूपार्थोपस्थितेः पूर्व-मेव घटमितिपदेन घटीया कर्मतेति शान्दबोधो भवतीति स्चितम् । अनन्तरं चेति । खण्डवाक्यार्यविषयक्शाब्दबो शनन्तरमिखर्थः । महावाक्यार्यबोधो भवतीति मूलोक्त्या न पदार्थीपस्थिल्यनन्तरमेव महावाक्यार्थबोधो भवतीति बोष्यम् । मूळे तथैव पदार्थस्मृत्येत्रस्य पदज्ञानजन्यानयनादिपदार्थस्मृत्येवेत्यर्थः । प्राचीनमते अखरसं प्रकटयति—एवं चेति । चरमपदार्थेति । आनयनादि-रूपपदार्थस्मृतिकाल इलार्थः । नाजादिति । घटकमत्वयोरुपस्थिलनन्तरं घटी-याकर्मतेति खण्डवाक्यार्थबोधः । तदनन्तरमानयनादिपदज्ञानं तदनन्तरं पदार्थै-स्मरणमितिरीसैवानयनपदार्थस्टला तत्काळे पूर्वतनघटाद्यपस्थितेनीशादिलार्थः। पदार्थोपस्थितित्वेनेति । पदार्थज्ञानत्वेनेत्यर्थः । खण्डवाक्यार्थशाब्दबोध-स्यापि पदजन्यत्वादिति भावः । निष्ठ पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनेति पाठे तूप-स्थितिपदं समृत्यर्थकमेव । शाब्दबोधसाधारणेति । खण्डवाक्यार्थविषयक-शान्द्बोधानुगतेल्यः । ताह्योपस्थितित्वेनैव पद्ज यज्ञानत्वेनैव । तथाच पद्जन्यज्ञानत्वेन क्रचिच्छाब्दबोधस्य क्रचित्सरणस्य च शाब्दबाधहेतुतेति भावः। महावाक्यार्थबोधस्य विशिष्टवैशिष्ट्यात्रगाहितासुपपादयाते — अत-एतन्मते

१ स्वाथें।पस्थित्वन्यविद्योपस्थितिविषय इति पाठान्तरम्,

वावगम्यते ।" तथाच खण्डवाक्यार्थकोघानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थकोघ इत्यप्याहुः । एतेन तावद्वर्णा-विक्यक्रः पदस्फोटोऽपि निरस्तः । तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचर-

दिनकरी।

बोध उत्पद्यत इति । यत्र खण्डवाक्यार्थबोधनाशोत्तरं महावाक्यार्थबोधस्तत्रापि खण्डवाक्यार्थसमाकारं स्मरणं कल्पयित्वा विद्यिष्टवैशिष्टाबोधनिर्वाह इसाह—तथैन पदार्थस्मृत्येति । अत्रेदं
बोध्यम् । यत्र खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मृतिस्तदुत्तरं
तद्र्थस्मृतिस्तत्र खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मृतिस्तदुत्तरं
तद्र्थस्मृतिस्तत्र खण्डवाक्यार्थानुभवन्य नाशात् समृहाज्म्बनस्मरणमावश्यकम् । एवंच यत्र न विशिष्टवैशिष्टाबोधसाममी तत्र विशिष्टस्य
वैशिष्टामिति रीत्येत्व बोधः, यत्र तत्सामभी तत्र विशिष्टस्य
वैशिष्टामिति रीत्येत्वन्यत्र विस्तरः । अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थस्यरणमेव कारणम् । नतु समृहालम्बनस्मृतिः । नहि शाब्दबोधे पद्जन्यपदार्थोपस्थितिः कारणम् । लाधवेन पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वात् । अत्रत्व द्वारमित्यादौ
न पिधेहीति पदाध्याद्वारः विस्त्वर्थाध्याद्वार एवेति प्राभाकरमतं

रामरुद्री।

मवर्णोपलम्मेन तक्क्पञ्जकेनैवोपपत्तेरिति । इदं तु बोध्यम् । यत्र द्वारमित्युक्तं तत्र पिघेहीति पदस्य ज्ञानादेव बोधः नतु पिघानादिरूपार्थज्ञानात् । पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तत्त-दिनकरी ।

दूषयति—इदंतु बोध्यमित्यादिना । पदजन्येति । पदार्थोप-रामरुद्धा ।

जनितसंस्कारेणैव कमिकतत्तद्वर्णविषयकपदस्मरणस्योपपादितत्वेनेत्यर्थः । तद्य-अकेनैवेति । स्फोटव्यञ्जकेनवेखर्थः । वैयाकरणैर्घटाद्यर्थोपस्थापकः स्फोट एवेत्यु-च्यते । घटपदस्य क्रमिकवर्णचतुष्टयात्मकस्य कदाप्यसत्त्वेनार्थोपस्थापकत्वासंभ-बात् । स्फोटखु ब्रह्मेव नातिरिक्तः पदार्थस्तस्यैकस्वेऽपि तत्तद्वर्णाभिव्यक्तिस्तत्त-दर्थोपस्थापिका भवतीति घटपदोचारणदशायां न पटाद्युपस्थित्यापत्तिः।पदस्फो-टवाक्यस्फोटादीनां मेदव्यवहारोऽपि पदजन्याभिव्यक्तिवाक्यजन्याभिव्यक्ति-मेदादेवेति । अत्र च पदस्यार्थबोधकत्वमर्थबोधजनकज्ञानविषयत्वमेव । तच वर्णानामनेकत्वेऽपि चरमवार्णनुभवानन्तरक्रमिकताबद्वर्णविषयकसमूहालम्बनस्य-तितः घटरूपार्थस्यतौ ततो घटविषयकशान्दवोधोत्पत्त्या वर्णसमुदायरूपपद-स्यापि घटबोधकत्वसुपपद्यत एव किं घटशान्दबोधजनकतास्फोटे स्वीकरणीया स्फोटाभिव्यक्त्यर्थं त्वयापि तादशचरमवर्णानुभवस्य खीकरणीयतया तत एवार्थी-पस्थापकपदस्मरणोपपत्तारिति समुदायार्थः । अत्र वैयाकरणाः तत्तःपदार्थवाचक-तायाः पर्याप्तिः क्रमिकवर्णसमुदाय एव स्वीकरणीया नतु प्रस्रोकम् । तथासित एकैकवर्णाद्प्यर्थप्रतीत्यापत्तेः । वर्णानां चास्थिरत्वेन पर्याद्यधिकरणीभूतसमुदा-यस्य कदाप्यसत्त्वेन क्रमिकवर्णसमुदायात्मकपदे न वाचकतापर्याप्तिसंभव इति स्थिरपदस्फोट एव तत्तदर्थवाचकत्वेन स्वीकरणीय इति वदन्ति । तदपि न विचारक्षमम् । यतोहि वाचकत्वं समवेतं तत्समवायिकारणं वर्णसमुदाय इति न ब्रमः । येन समवायिकारणस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया न क्रमिकवर्णसमु-दाये वाचकत्वं समवायेनोत्पत्तुमईतीत्यनुपपत्तिः स्यात् । समुदायस्यैकस्मिन्क्षणेऽ-सत्त्वात् । किन्तु तत्तदर्थविषयकबोधजनकत्वेन भगवदिच्छाविषयत्वमेव तत्तदर्थ-वाचकत्वम् । तच क्रमिकेष्वपि वर्णेषु संभवत्थेव।नबास्माच्छन्दादयमर्थो बोद्धव्य इति भगवदिच्छायास्तद्विषयताया वा वाचकत्वरूपत्वेन नैयायिकैरभ्युपगमात् तत्र जन्यत्वस्य पश्चम्यर्थलाद्वर्णसमुदायस्य ज्ञानरूपकार्योऽव्यवहितप्राक्क्षणेऽसत्त्वादी-श्वरेच्छाया अपि विसंवादिलापत्तिरिलस्माच्छब्दादिलस्यैतच्छब्दाभिव्यक्तस्फोटा-दिखेवार्थी वक्तव्य इति वाच्यम् । नव्यानां मते पदस्यार्थबोधाजनकत्वेन ज्ञान-जन्यत्वस्यैव पश्चम्यर्थत्वेनोपगन्तव्यत्वात् । वस्तुतस्त वर्णसमुदायस्य न पदत्वं किंतु पूर्वपूर्ववर्णोत्तरचरमवर्णस्यैव । तस्यच ज्ञानरूपकार्याव्यवहितपूर्वश्रणद्वत्तित्वं संमवसेवेति नानुपपत्तिगन्धोऽपि । मूले तद्याअकेनैवेति । पूर्वपूर्ववर्णानुभव-

१ अस्थिरत्वेनेतिपाठान्तरम्.

च्छाब्दबोघे हेतुत्वात् । किंच क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव

स्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्थापि शान्दबोधापत्तिरिति
भावः । ननु प्रत्यक्षोपस्थितकळशपटादेः शान्दबोधाभावस्तात्पर्याभावात्तत्सत्त्वे त्विष्टापत्तिरत आह—किंचेति । तेनैवेति । द्वारं
कर्मत्वं पिधानं कृतिरिति वाक्यात् द्वारकर्मकपिधानान्वयबोधानु-

रामरुद्री।

जनितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवस्यैव स्फोटव्यज्ञकन्वेन वैयाकरणैः खीकारात्त-बाजक वेन भवदिभमतेने वर्थः । उपपत्तिरिति । वर्णसमुदायात्मकपदस्मरणो-पपत्तिरित्यर्थः । स्फोटव्यञ्जकत्वेन भवदङ्गीकृतस्यैव यावदर्थविषयकसंस्काराणा-मुद्बोधकत्वेनास्माभिरुपगन्तव्यत्वादितिभावः। नतु समृहालम्बनेति । पूर्वोक्त-रीत्या समूहालम्बनपदस्मरणजन्ययावत्पदार्थविषयिणी खण्डवाक्यार्थस्मृतिरि-खर्थः । नन्वेवं पदजन्यतत्तत्पदार्थस्मर्णविना तत्तत्पदार्थविषयकशान्दबोधः क्यमुत्परोत खण्डवाक्यार्थविषयकसारणस पदजन्यत्वाभावादित्यत भाह-नहीति । मुळे पदजन्यपदार्थोपस्थितेस्तच्छाब्दबोधे हेतुतया पिधेहीतिपदज्ञानं-विना पिधानविषयकशाब्दबोधानुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यक इत्युक्तम् । तन्त्र सङ्गच्छते । लाघवात्पदार्थोपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधं प्रति कारणतायास्तरङ्गीकारा-दिखतस्तद्भावमाह-पदार्थोपस्थितिमात्रस्यति । प्राभाकरैर्यत्किचित्पदार्थोप-स्थितिसत्त्व एव तत्सहकृतपदजन्यपदार्थस्मरणाच्छाब्दबोधः खीकियते नत् यत्कि-बित्पदज्ञानंविनापि शाब्दबोधः स्वीक्रियते । एवं च पदार्थोपस्थितित्वेनैव शाब्द-बोधहेतुत्वे प्रसक्षादिनोपस्थितानां तत्तत्पदार्थानां पदज्ञानंविनैव शाब्दबोधाप-त्तिरिति मूलाभिप्राय इति भावः । नात्पर्याभावादिति । तात्पर्यज्ञानस्यापि शाब्दबोधहेतुत्वोपगमाद्वक्त्रिरच्छायाएव तात्पर्यरूपलात्किचित्पद्स्याप्यनुचारणे वक्तरिच्छारूपतात्पर्यस्यवासंभवादिति भावः । यात्कचित्पदोचारणस्थले त्वध्याह-तार्थान्तरविषयकशाब्दबोधोऽपि ततएवेत्याह-तत्सरवेत्वत्यादिना । नतु कारकपदस्य कियापदंविना शान्दबोधजनकत्वे द्वारं पिधानं कृतिरित्यत्रापि द्वार-कमैकपिधानानुकूटकृतिविषयकशाब्दबोधापतिरिति क्रियापदं विना कारकपदस्य शाब्दबोघाजनकत्वमुपेयम् । तथाच क्रियापदाध्याहार आवर्यक इति किंचेलादि-मूलाशयो न संभवति द्वारमित्युक्ते प्रत्यक्षादिनोपस्थितपिधानादिविषयकशाब्दबो-घोपगन्तणां निराकाक्कितपदादुपस्थितपिधानादेः शाब्दबोधेऽपीष्टापत्तिसंभवादित्य-तस्तारपर्वं वर्णयति-द्वारमितः । तथाच तारपर्यसत्त्वेऽपि निराकाद्वसकलपद-स्थले शाब्दबोधस्यानुभवावरुद्धत्वेन द्वारकमैकपिधानानुकूलक्वतिशाब्दबोधे द्वा पिषेहीत्यानपूर्वीश्वानस्य हेत्ताया भावश्यकत्वेन कियापदानध्याहारे तादशानपू-बींज्ञानामावेन शाब्दबोधानुपपतिरिति कियापदाध्याहार आवश्यक इति मावः । रूपेणाकाङ्कितत्वात् तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्थात् । तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाघ्याहारं विना चतुर्थ्यतुपपत्तेः पदाघ्याहार आवश्यकः । योग्यतां निर्वक्ति—

द्यात् द्वारं पिवेहीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाञ्चानहेतुत्वस्थावरयं वाच्यतया ताहशाकाङ्क्षाञ्चानार्थं पिवेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति भावः । ननु द्वारकर्मकपिधानानुकूछकृतिबोधे आनुपूर्वीविशेषस्य द्वारपदी-त्तराम्पद्रूपस्य पिवेहीत्याकारस्य वा ज्ञानं कारणमतो न द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरित्यस्थाच्छाब्दबोधापत्तिः। तथाच द्वारमित्युके पिवेहीति पदस्य नाध्याहारः । नच ताहशानुपूर्व्याः परस्परं व्यभिचारः । अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात् । नच यत्र द्वारं पिधानं कृतिरिति द्वारकर्मत्वं पिवेहीति चोक्तं तत्रापि द्वारकर्मक-पिधानानुकूछकृतेः शाब्दबोधापत्तिरिते वाच्यम् । इष्टापत्तेः । प्रसक्षानुमानादिनोपस्थितस्येव निराकाङ्कपदेनोगस्थितस्यापि बोघे वाधकान्मावादत आह—तथा पुष्पेभ्य इति । स्पृह्चतीत्यादीत्यादिना कर्मत्वार्थकचतुध्याः स्पृह्चतित्यादिपरिष्रहः । चतुध्येनुपपत्तिरिति। कर्मत्वार्थकचतुध्याः स्पृह्चतित्योग एवानुशासनेन बोधनादिति भावः। स्रतेदं चिन्त्यम् । अस्त्वेवंरीत्या कचित्पदाध्याहारस्वावतापि तज्जन्यो-पस्थितित्वेन न शाब्दबोधहेतुत्वं छाषवेन पदार्थोपस्थितित्वस्थैव

रामरुद्री। स्थानीकान्ति । क्रघटहेर्घ्यामयार्थधानयोग

कुष्यतीत्यादि । कुषडहेर्ष्यास्यार्थधातुयोगे यं प्रति कोपस्तस्य संप्रदानसंज्ञाविक्ष्यात्यंप्रदाने चतुर्थीविधानादिति भावः । अनुशासनेनेति । स्टृहियोगे इच्छाविषयस्य संप्रदानसंज्ञाविधानादिति भावः । इच्छार्थकधातुयोगेतु पुष्पादिप्रदोत्तरं द्वितीयेव साधुनं चतुर्थी । तवोगे इच्छाविषयस्य संप्रदानसंज्ञाया अविक्षानादतश्चतुर्थीसाधुत्वोपपत्तये स्टृह्यतीतिपदाष्याद्वार आवश्यक इति समुदायता-त्पर्यम् । किचिदिति । पुष्पेभ्य इत्यादावित्यर्थः । चतुर्थीसाधुत्वोपपत्तये स्टृह्य-तीत्यादिपदाष्याद्वारे । स्टृहादिधातु-जन्योपस्थितित्वेनेत्यर्थः । तज्जन्योपस्थितित्वेनेत्यर्थः । स्ट्राद्विधाद्वेन्यस्थाद्वे पिथेदिन्त्यादिश्वन्याद्वारो । तथाच द्वारम्भत्यादौ पिथेदिन्त्यादिश्वन्याद्वाराद्वे । स्ट्राद्विधादिश्वन्यम् । पिथानंकृत्विति शब्द्वस्थाने द्वारमिति द्वितीयापि न साधुः । कर्वकर्यणः कृतीत्यनेन पक्षा द्वितीयापि न साधुः । कर्वकर्यणेः कृतीत्यनेन पक्षा द्वितीयापि

कारणं सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ।
पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥८३॥
पदार्थे इति । एकपदार्थेऽपरपदार्थऽसंबन्धो योग्यतेत्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच विद्वना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः ।
नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न
संभवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न । तत्तत्पदार्थसरणे सितः
कचित्संशयरूपस्य कचिनिश्चयरूपस्य योग्यताया ज्ञानस्य संभवात्। नच्यास्तु। योग्यताज्ञानं न शाब्दबोधहेतुः। विद्वना सिञ्चतीत्यादौ सेके विद्वकरणकत्वाभावरूपयोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान शाब्दबोधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्यविवक्ती।

जनकतावच्छेदकत्वात् । तथाच द्वारमित्यादौ कथंचिदुपस्थितस्य पिधानादेवीं वे बाधकासाबाद्यीध्याहारपक्ष एवोचित इति । मूले पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तितेत्यनेन तत्तत्पदार्थे तत्तत्पदार्थवत्त्वं योग्यतेत्युक्तं तज्ञायुक्तं अनुपयुक्तं च । खस्मिन् खाधिकरणकत्वा-भावात् तज्ज्ञानस्य शाब्दबोघे हेतुत्वाभावाचेत्यतः प्रथमं तत्पदमेक-पदार्थपरं द्वितीयं च तत्पदमपरपदार्थपरमित्यभित्रायेण व्याचष्टे-एकपदार्थ इति । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे मानमाइ-तज्ज्ञानाभावाचेति । अपूर्वत्वादिति । सर्वत्र शाब्दबोधात् पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः । क्वचित्संश्चयस्येति । संशयनिश्चय-साधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः । अतएव निश्चयमपि द्शयति किचिदिति । भूतले घट इति प्रात्यक्षिकनिश्चयोत्तर-भाविनि शाब्दबोध इत्यर्थः । नव्यास्त्वित । ननु अयोग्यवा-निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तद्भावत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । तद्पेक्षया छाघवेन योग्यताज्ञानदेतुत्वस्यैवोचितत्वादत आह—तद्भावनि-श्चयस्यति । बाधनिश्चयकालेऽपि लौकिकसंनिकर्षजन्यतदिशिष्ट-रामरुद्री।

काधनात् । तथान पुष्पेभ्य इत्यादाविव द्वारमित्यत्रापि द्वितीयासाधुत्वोपपत्तवें पिधेहीतिपदाध्याहार आवश्यक एवेति । तश्चायुक्तमिति । अयुक्तत्वमेवोपपाद-नति—स्वस्मिश्चिति । अनुपयुक्तत्वमुपपाद्यति—तज्ज्ञानस्येति । नत्न यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् । आकाङ्का वक्तरिच्छा तु तात्पर्य परिकीर्तितम् ॥८४॥ दोषविशेषाजन्यतद्भानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् शाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् । योग्यताज्ञानविलम्बाच शाब्दबोधविल-विक्की ।

बुद्धेरुद्यादत आह—लौकिकसंनिकर्षाजन्येति । शङ्को न पीत इति निश्चयेऽपि पित्तादिदोषवद्यात् पीतः शङ्क इति प्रत्यक्षोद्याद् दोषविशेषाजन्येत्युक्तम् । शुक्तो नेदं रजनिमिति ज्ञानोत्तरं दोषजन्य-स्येदं रजनिमिति अमस्य वारणाय विशेषेति । पित्तमण्डूकवसाख-नादिदोषेत्यर्थः । तद्भानमात्रे तद्धिशिष्टबुद्धिमात्रे । सिद्धिमिति । तथा चायोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य क्रृतत्वात् तेनैव निर्वाद्देऽयोग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वं न कल्यते इति भावः । ननु यत्र नायोग्यताज्ञानं तत्र शाब्दबोधापत्तिरिखत आह—योग्यताज्ञानविलम्बाचेति । तथाचेष्टापत्तिरिति भावः । आहुरित्यस्वरसः । तद्धीजं तु यद्विषयकमनुमित्यादिकं न जातं शाब्दबोध एव जातः तद्विशिष्टबुद्धावयोग्यताज्ञानाभावत्वापेक्षाया लाघवेन योग्यताज्ञानत्वेनैव देतुतासिद्धिः । एवंच यद्विशेषयोरिति व्याप्तिवलाच्छाब्दसामान्ये योग्यताज्ञानत्वेन हेतुतासिद्धिर्दुर्वारेति । एवमिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेनायोग्यताज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य विशेषे

रामरुद्री।

वाक्यार्थक्षानंविना वाक्यप्रयोगासंभवेन वाक्यप्रयोगमूलभूतं ज्ञानं प्रस्वक्षादिह्यमेव वाच्यम् । तस्यापि शान्दत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाच यद्विषयकमनुमित्यादिकं न जातं शान्दवोध एव जात इत्यादिकमसङ्गतमेव । एवं यद्विशेषयोरित्यादिनियमोऽप्यप्रयोजक एवेत्यस्तरसादाइ—एवमिञ्छाया इत्यादि । लैकिकसिष्ठकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्वत्ताबुद्धिसामान्ये तद्मावनिश्चयत्वेन सामान्यतः प्रतिबन्धकता न संभवति । घटाभावबद्भृतलमितिनिश्चयोत्तरमि घटप्रकारकमृतलविशेष्यकचाञ्चलं मे जायतामितीच्छाबलाद्वटादेरपनयसिककर्षेण भृतलादौ चाश्चषोत्यस्या व्यभिचारापत्तेः । किन्तु तचाश्चषेच्छाविरहविशिष्टतदमाव-

१ विना दार्थः अमाववान् समावान्वयिप्रतियोगित्वं तृतीयार्थः । तथाच यरपदामावविशिष्टयत्पदस्य शान्दवीयाजनकत्वं तत्पदीत्तरतत्पदत्वं आकाकृत्यर्थः । २ न योग्यतेति पाठान्तरम्,

विनकरी।

पर्यवसानात् क्रुप्तप्रतिबन्ध्यताबच्छेदकस्यानुमितित्वादेः शाब्दबोध-साधारण्याभावात् शाब्दबोधे त्वयोग्यत्वनिश्चयस्यातिरिकप्रतिबन्धक-ताकस्पने गौरवात् लाघवेन योग्यताज्ञानस्येव हेतुत्वं युक्तमिति । नच योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयाभावस्तत्र विशेषणं तद्पेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टायोग्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे तद्भाववति तत्प्रकारक-रामस्द्री ।

निश्वयत्वेन विशिष्येव प्रतिबच्यप्रतिबन्धकमावो वक्तत्रः । अनुमितिस्थलेच तत्प्र-कारकानुमितित्वेन तदमावनिश्वयत्वेनेच्छाविरहविशिष्टत्वमन्तर्भाग्यैव प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावः कल्पनीयः। परोक्षज्ञानस्याहार्यस्यानभ्युपगमात् । एवं च शाब्द-बुद्धावयोग्यतानिश्वयस्य पृथगेव प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् । तद्पेक्षया लाध-वेन योग्यताज्ञानहेतुताकरानमेवोचितमिति भावः । नच प्रत्यक्षान्यतद्वताज्ञान-त्वेन तदमावनिश्वयत्वेनानुमितिस्थले प्रतिबन्धकताकल्पनाच्छाब्दबोधस्थले न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकमावान्तरं कल्पनीयमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्वि-शेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावद्वयापत्त्या प्रतिबच्यतावच्छेदककोटी शान्दत्वानुमितित्वे निवेश्य लघुभूनप्रतिबच्यप्रतिबन्धकः मानसैवोचितःवादिति भावः । अप्रामाण्यनिश्चयाभाव इति । संशयनि-श्वयसाधारणज्ञानं यत्र हेतुस्तत्राप्रामाण्यसन्देहो न कारणताविषटकः । ज्ञानेऽप्रा-माण्यसन्देहेन विषयसंदेहस्यैव जननात् संदेहस्यापि कारणत्वादतस्तत्राप्रामाण्य-निश्वयस्येव कारणताविघटकत्वेन निश्वयाभावएव कारणतावच्छेदककोटौ निवेश-नीय इति निश्वयत्वांशस्य निवेशनीयत्या गौरवम् । अयोग्यतानिश्वयस्य प्रतिबन न्धकत्वे तु अप्रामाण्यसन्देहस्यापि प्रतिबन्धकताविघटकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानसा-मान्याभावएव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटै। निवेशनीय इति निश्वयत्वांशानिवे-श्राप्रयुक्तलाघवमिति भावः । यद्यप्ययोग्यतानिश्वयाभावत्वेन कार्णत्वेऽपि निश्वय-त्वांशनिवेश आवश्यकएव तथापि तद्यकारकत्वे सति तद्भावप्रकारत्वरूपायोग्य-तानिखयत्वापेक्षया तदभाववति तत्त्रकारत्वरूपात्रामाण्याभाववति तादृशात्रामा-ण्यप्रकार्कत्वरूपाप्रामाण्यनिश्चयत्वस्य गुरुतयाऽयोग्यतानिश्चयत्वमेव कारणताव-च्छेदककोटी निवेशयितुमुन्तितमिति मावः । योग्यताञ्चानस्य हेतत्व इत्यादि । भूतलं घटवदिखादिशान्दबोधे भूतलविशेष्यकघटप्रकारकशानं कार-णम् । तत्र नाप्रामाण्यज्ञानं घटामाववति घटप्रकारकमित्येकविधमेव । भूतलवि-श्चेन्यकघटाभावप्रकारकनिश्चयघर्मिकं चाप्रामाण्यज्ञानं घटाभावासाववतिघटाभाव-प्रकारकं घटवति घटामावप्रकारकं प्रतियोगितया घटाभाववत्यमावे प्रतियागित्या यटप्रकारकमिति त्रिविधम् । तथान त्रिविधाप्रामाण्यज्ञाननिवेशापेक्षया एकविधा- म्बोऽसिद्ध इत्याहुः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ आकाङ्कां निर्वक्ति— यत्पवेनेत्यादि । येन पदेनविना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन पदेन सह तस्याकाङ्केत्यर्थः । क्रियापदं विना कारकपदं विनक्ती ।

मिलेकविधाप्रामाण्यमहाभावनिवेशेन छाधवात्। अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तु तद्भावाभाववति तद्भावप्रकारकं तद्वति तद्भाव-प्रकारकमिति द्विविधाप्रामाण्यमहाभावनिवेशेन प्रतियोगितासंबन्धा-विछन्नप्रतियोगितासंबन्धा-विछन्नप्रतियोगितासंबन्धेन तत्प्रका-रकमिल्यप्रमाण्यमहाभावनिवेशेन च गौरवाद्वाधनिश्चयस्येव तद्भाव-व्याप्यतद्भावावच्छेद्कनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वेनातिगौरवाचेति । एवं योग्यताझानस्य शाब्दवोधाजनकत्वे शाब्दसामम्याः प्रतिबन्ध-कत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । योग्यताझानस्य शाब्दवोधजनकत्वे तु तत्र योग्यताझानाभावरूपविषयाभावादेव न तादृशमानसमिति तत्र शाब्दसाममीप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति छाधवमित्याद्यवसेयम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ तेन पदेन सह तस्येति । तत्पद्विशिष्टत्वं रामकद्वी ।

प्रामाण्यनिश्वयामावएव लाघवमिति मावः। एवं यत्र तदमावनिश्वयः प्रतिबन्धकस्तत्र तदमावव्याप्यवत्तानिश्वयस्तदमावावच्छेदकत्वेन गृहीतो यो धर्मस्तिश्वयाप्रतिवन्धक इति ताइद्यानिश्वयस्तावावच्छेदकत्वेन गृहीतो यो धर्मस्तिश्वयाप्रतिवन्धक इति ताइद्यानिश्वयामावस्य कारणता अयोग्यत्वनिश्वयामावहेतुतः
वादिना कल्पनीय। योग्यताञ्चानकृषकारणविरहादेव शान्दवोधवारणसंभवादिति लाघवमिस्वाह— बाधिनिश्चयस्येवेति । शाब्द्बोधाज्ञनकृत्व इति । अयोग्यताज्ञानामावस्यैव शान्दवोधाज्ञनकृत्व इति । अयोग्यताज्ञानामावस्यैव शान्दवोधकारणत्यपद्य इस्तर्यः। शाब्दसामग्रीकास्त्रे अयोग्यतानिश्वयाभावघटितसामग्रीसत्त्वे इस्तर्यः। योग्यताञ्चानाभावेति । एकपदावेंऽपरपदार्थप्रदारकञ्च-वाभाववानहित्वति मानसप्रस्यक्षं प्रति भृतकं घटवदितिश्वाव्यसमग्याः प्रतिवन्धकृत्वं कल्पनीयिसस्तर्यः। सिञ्चविषये शान्दसामग्या बलवत्वादिति भावः। न कल्पनीयिसस्ययः। सिञ्चविषये शान्दसामग्या बलवत्वादिति भावः। न कल्पनीयिसिस्ययः। योग्यताञ्चानमितेतु शान्दसामग्यभावात्तादश्वस्य इष्टपत्तिरेवेति मावः॥ ८२॥ ८३॥ नगु मृत्वे तेन पदेव
सह तस्याकाङ्गित्युक्तम्। नतावताऽऽकाङ्कानस्यस्पनिर्वाह इस्रस्यसायाच्छे—
तत्यद्विश्विश्वष्टसमिति। अन्यवहितपूर्ववृत्तित्वान्यवहितोत्तरत्वान्यतरस्वनर्थन्वतत्यद्विश्विश्वष्टतमिति। अन्यवहितपूर्ववृत्तित्वान्यवहितोत्तरत्वान्यतरस्वनर्थन्य-

नान्वयबोधं जनयति तेन तस्याकाङ्का । वस्तुतस्तु क्रियाकारकः पदानां संनिधानमासत्त्या चरितार्थम् । परंतु घटकर्मताबोधं विकरी ।

वत्पद्खेयर्यः । घटमानयेयत्र घटपदं विना अम्पद्खान्वयानतु-भावकत्वात् घटपद्विशिष्टत्वमम्पदे आकाङ्का । घटः कर्मत्विमियादौ कर्मत्वपदे घटपद्वन्त्वं तु नाकाङ्का, कर्मत्वपदे घटीया कर्मतेति शाब्दबोधाननुभावकत्वस्य घटपद्विरहाप्रयुक्तत्वात् । अत्र चाननु-भावकत्वं ताहशपद्परिचायकं नत्वाकाङ्काखरूपान्तर्गतम् । यद्वा अननुभावकत्वमप्याकाङ्काखरूपान्तर्गतम् । शाब्दबोधे तस्य खरूपत एवोपयोगः। तेन जनितान्वयबोधकाद्वाक्यात्र पुनरन्वयबोधापतिः । एकपदेऽपरपद्वन्त्वांशश्च ज्ञात प्रवोपयुक्यते । तेन क्रियापदेन । तस्य कारकपद्स्य । अत्र चैकपदेऽ।रपद्वन्त्वमपरपदाञ्यवहितोत्तर-त्वम् । तत्र चाऽञ्यवधानांशस्यासन्त्येव लागः । आसत्तेः पदाञ्यव-धानरूपतायाः पूर्वमुपवर्णितत्वात् । उत्तरत्वं च क्रियाकारकपद्-योनोपेक्षितम् । चैत्रः पचति पचति चैत्र इति वाक्यद्वयाद्प्यन्वय-

रामरुद्री।

नेखादिः । तथाच येन पदेन विना यत्पदस्य यादशशाब्दनोधाजनकत्नमुक्तान्य-तरसंबन्धेन तत्पदविशिष्टतत्पदत्वं तादशशाब्दबोधप्रयोजकाक क्क्रुति भावः। अत्र चेति । अम्पदे घटपदाव्यवहितोत्तरत्वज्ञानसत्त्वे अम्पदे घटपदंविना श्चाब्दबोशाजनकत्वज्ञानविलम्बेन शाब्दबोयविलम्बस्याननुमवादम्पदस्य घटपदा-व्यवहितोत्तरत्वमेवाकाङ्का ।अम्पदे घटपद्ज्ञानं विना शाब्दबोधाजनकत्वं नाकाङ्का-श्वरीरे निविष्टम् । तदुक्तिस्तु अम्पद्घटपद दीनां विशिष्यज्ञानार्थमेव । घटपद-कर्मत्वपदयोस्त न ताहशत्वं कर्मत्वपदस्य घटीया कर्मतेति शाब्दबोधाजनकताया घटपद्विरद्दाप्रयुक्तत्वात् । घटपद्सत्त् ३८पि तस्य तथाविधशाब्द् नेधाजनकत्वा-दिति भावः । नन्वेवमपि जनितान्वयशान्दबोधस्थळे पुनः शान्दबोधापत्तिरित्य-खरसादाह-यद्वेति । स्वरूपत प्वेति । तज्ज्ञानस शाब्दबोधे नोपयोग इतिभावः । ननु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्या चरितार्थमिति मूलमसङ्गतम्। अव्यवधानरूपसन्नियानस्याकाङ्कात्वानुपगमात् । किन्तुकान्यतरसंबन्धेनैकपदेऽ-पर्पद्वत्वस्यैकावाङ्कारूपत्वेन पूर्वमभ्युपगतत्वादतत्त्तद्भन्यं सङ्गमयितुमाइ-अत्रे-ति । अव्यवहितोत्तरत्वमिति । अव्यवहितोत्तरत्वादीनां सबन्धत्वे माना-मावादिति भावः । ननु पदान्यवधानस्यासत्तिरूपत्वेऽपि उत्तरत्वांशस्याकाङ्कात्वं स्रीकरणीयमिखत शाह-उत्तरतंचेति । इदंच पदयोरव्यवधानमासतिरितः प्रति घटपदोत्तरद्वितीयारूपाकाङ्काञ्चानं कारणम् । तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादी न शाब्दबोधः । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादी तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यप्रहसन्त्वात्तेनैवान्वयबोधः।पुरुषेण सह तात्पर्यप्रहेतु तेन सहान्वयबोधः सादेव । तात्पर्य निर्वक्ति—वक्तरिच्छेति ।

बोधादतः कियाकारकपदयोराकाङ्का नास्तेव । किंतु प्रकृतिप्रस्य-योरेव । तत्राप्यव्यवधानांशस्यासत्त्या छाभात् प्रस्ये प्रकृत्युत्तर्व-रूपाकाङ्काञ्चानं कारणमित्याह—वस्तुतस्तित्वत्यादिना । नन्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनितान्वयबोधदशायां राजपदस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनाप्याकाङ्कासत्त्वाद्राञ्चः पुरुष इत्यन्वयबोधः स्यादत आह— अयमेतीति । तथाच राजपदपुरुषपदयोराकाङ्कायाः सत्त्वेऽपि तात्पर्याभावाञ्च तथान्वयबोध इति भावः । स्यादेवेति । भवत्येवेत्यर्थः । ननु पुरुषेण पुत्रेण च राजपदस्य तात्पर्यज्ञा-नेऽपि पुत्रपदराजपदयोरेव यत्रैकवाक्यतानिश्चयः पुरुषपदराजपद-योरेकवाक्यत्वाभावनिश्चयश्च तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ता-रामस्ती ।

प्राचीनमताभिप्रायेणोकम् । प्रन्यक्रन्मतेतु पदज्ञानयोरव्यवधानस्वैवासित्तःवैवं तस्यच सक्ष्यतएव शाब्दबोधकारणत्वेगव्यवधानंशस्यापि नासस्या चिरतार्थता । परंतु क्रियाकारकपदज्ञानयोरव्यवधानेनैव शाब्दबोधनिर्वाहे क्रियाकारकपदयोः पौर्वापर्यसानेयमेनच तत्रैव नाकः श्वाज्ञानस्योपयोग इति । वस्तुतो मौनिश्लोकानुरोधनाप्रे एकपदज्ञानेऽपरपदज्ञानवस्वस्थैवाकाङ्कात्वेनोपगन्तव्यत्या तदिभप्रयेणे-वाव्यवधानांशस्यासस्या चितार्थतोक्तस्यवधेयम् । अन्वयबोधः स्यादिति । इदं च यत्यदेनविना यत्पदस्य नान्वयानुभावकत्वसित्यंशस्य पदद्वयपित्वायकत्व-पश्वमादस्योक्तम् । तदंशस्याप्याकाङ्काशरीरान्तर्गतत्वेतु तस्य सक्ष्पतः शाब्दबोधकारणत्वेन पुरुषपदंविना पुत्रपदेन सह राजपदस्य जनितान्वयबोधजनकत्वेननेयमापत्तः संभवतीत्यवधेयम् । मृत्रे अयमित्यादि । पुत्रराज्ञोवेकुः संवन्धबोधेच्छायां पुत्रेण सर्वव राजपदार्थस्यान्वयबोधः । यदातु पुरुषराज्ञोद्यस्यवधेषः । यदातु पुरुषराज्ञोद्यस्वचित्रकेष्य वक्तस्य पुत्रपराज्ञोरेवान्वयबोधो भवत्येव । तथाच तात्पर्यमेव कदाचित्पुत्रेण कदाचित्पुरुषण बोधे नियामकं नत्वाकाङ्किति भावः। निवस्यादि । तात्पर्यमेव कदाचित्पुत्रेण कदाचित्पुरुषण बोधे नियामकं नत्वाकाङ्किति भावः। निवस्यादि । तात्पर्यमेव कदाचित्पुत्रेण कदाचित्पुरुषण बोधे नियामकं नत्वाकाङ्कित भावः। निवस्यादि । तात्पर्यका इति । पुरुषे पुत्रे च राजसंवन्यवोधो भवत्विति वक्तस्यावि ।

तेषामञ्जगमात् । तात्पर्यज्ञानजनकत्रेन तेषामञुगमे तु तात्पर्य-ज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु । इत्थंच वेदस्थलेऽपि तात्पर्य-ज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । नच तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम् । सर्गादावध्यापकाभावात् । नच प्रलय एव नास्ति क्रुत्र सर्गादिरिति वाच्यम् । प्रलयसागमेषु प्रतिपाद्यत्वात्।

दिनकरी।

संयोगवियोगसाहचर्यादीनां परिप्रहः । प्रकरणादीनां क्रुप्तनियत-पूर्ववर्तिताकत्वेनानन्यथासिद्धित्वमात्रकल्पने लाघवादिति भावः। अनुनुगमादिति । तथाच परस्परजन्यशाब्दबोधे परस्परव्यमि-चारेण न देतुत्वसंभव इति भावः । इत्थंचेति । शान्दबोधत्वाव-च्छिनं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे चेत्यर्थः । एवमप्रेऽपि । प्रस्रयस्य कार्यद्ववयानधिकरणकार्याधिकरणकालविशेषात्मकखण्डप्रलयस्य आगमेष्विति । "नाहो न रात्रिन नभो न भूमिर्नासीत्तमो

रामरुद्री।

स्तात्पर्यप्रदः साइचर्यात् । आदिना आभिमुख्यादिपरिप्रदः । क्रुन्ननियतपूर्व-वृत्तिताकत्वेनेति । तात्पर्यज्ञानहेतुतानादिनापि तात्पर्यज्ञानार्यमेव शान्देनी-घोत्पत्तः पूर्व प्रकरणादीनामवस्यं खीकरणीयत्वादिति भावः । न हेत्तासंभव इति । तत्तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तत्कार्यतावच्छेदककोटी निवेशेन व्यभिचार-बारणे त अतिगुरुभूतानेककार्यकारणमावापितिरिति भावः । अध्यापकान मावादिति । ईश्वरातिरिक्ताच्यापकाभावादिल्यर्थः । तेनाच्यापकाभावे वेदात्म-कवाक्यज्ञानाभावेन शाब्दबोधस्यैवासंभवेऽपि न क्षतिः । मुळे महाप्रलयस्यागमप्र-तिपायत्वमुक्तम् । तचायुक्तम् । महाप्रख्यस्यागमेनाप्रतिपादितत्वात् । 'घाता यथा-पूर्वमकलप्य'दिलादिना भागमेन खण्डप्रलयस्यैव स्चितत्वात् । अतएव महाप्र-रूयविवादोऽपि सङ्क्छते. आगमप्रतिपादितत्वे विवादासंभवादित्यतः प्रख्यपदस्य सण्डप्रलयपरतामाइ-कार्यद्रव्येति । कार्याधिकरणेति । अदृष्टादिक्ष्पका-र्याधिकरणेल्यर्थः । यद्यपि छ।घवाइव्याधिकरणलमेव वक्तुमुचितम् तथापि प्रलये निखड्व्यवृत्तितायां प्रमाणान्तरविरहेण तथा नोक्तम् । नच निखड्व्याणां सदातनत्वरूपनित्यत्वानुपपत्तिरेव तत्र मानमिति वाच्यम् । व्वंसप्रागभावाप्रति-योगित्वस्यैव निखतारूपत्वात् । अदृष्टस्य तु प्रख्यवृत्तिलमुत्तारसर्गानुपपत्त्या सिद्ध-मिति भावः । आगमे नमःशब्दार्थोऽन्तिरक्षादिलोक एव नमसो निखत्वात् । तमःशंब्दार्थोऽपि परिच्छित्रतम एव तेजोभावरूपतमसोऽनिखलात् । नतु बहिना सिम्रतीत्यादिशुक्रवाक्ये ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न कारणम् । ईश्वरेच्छाया

इत्थंच ग्रुकवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विसंवादिग्रु-कवाक्ये तु शिश्वयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणं वाच्यम् । अन्येतु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणं तथा च ग्रुकवाक्ये विनेव तात्पर्यज्ञानं शाब्दवोधः । वेदे त्वनादिमीमांसापरि-

दिनकरी।

ज्योतिरभूष चान्य"दिलाद्यागमेष्विल्यर्थः । शुक्रवाक्येऽपि संवादिशुक्वाक्यजन्यबोषेऽपि । शिक्षयितुरेवेति । ईश्वरेच्छायां विसंवादित्वाभावादिति भावः । अन्येत्विति । कविदिलस्य विवरणं नानार्थोदाविति गृहीतनानार्थेवृत्तिकादाविल्यर्थः । तेन गृहीत-नानार्थशक्तिकस्य गृहीतनानार्थेव्रक्षणाकस्य गृहीतविभिन्नार्थशक्ति-जक्षणाकस्य च संप्रहः । आदिना एकार्थगृहीतळक्षणाकस्य संप्रहः ।

रामरुद्री।

विसंवादित्वापत्तः । इत्यं च शुक्रवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणमिति मूल-मसङ्गतम् । तादशशुक्रवाक्ये तात्रर्यज्ञानस्याहेतुलादिस्यतस्तद्यंमाह—संवा-दीति । प्रमाजनकेखर्थः । इदं च व इना सिश्वतीतिश्चकवाक्यजन्यशाब्दबोधे ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न हेतुः ईश्वरस्य विसंवादीच्छापत्तेरित्यतस्तादशवाक्यव्यदा-सार्थमुक्तम् । न च वक्करिच्छायास्तात्पर्यरूपत्वेन ईश्वरस्य ग्रुकवाक्यवक्कत्वाभा-वेन कथमीश्वरेच्छायास्तात्पर्यस्पतेति वाच्यम् । वाक्यानुकूलप्रयक्षतत एव वक्तत्वेन ईश्वरप्रयत्नस्य कार्यमात्रानुकुलत्वेन शुक्रवाक्यानुकुलत्वादिति भावः। श्रकीयतात्पर्यामावेन अगला ईश्वरस्थैन वक्तत्वलीकारादिति मन्तत्वम् । एवं शिक्षयितुः प्रयत्नस्य परम्परया शुकवाक्यानुकूलत्वेन शिक्षयितुरिच्छाया अपि तात्पर्यक्रपता बोध्या । सर्वत्र नानार्थस्थळे तात्पर्यज्ञानस्य हेत्त्वोपगमा-त्कचिदित्यसङ्गतमित्यभित्रायेणैव कचिदित्यस्यैव विवरणं नानार्यादावितीत्याह— कचिदिति । नतु नानार्थत्वं यदि नानार्थशक्तत्वं तदा नानार्थलाक्षणिकस्थले कदाचित्कस्यचिदर्थस्य बोधतात्पर्यनियमो न स्यादतो नानार्थगृहीतवृत्तिकत्वमेव नानार्थत्वमित्याह-गृहीतेति । गृहीतपदं त नानार्थकह्योदिपदसापि यदा एकसिमनेवार्थे शक्तिप्रहस्तदा शक्तिप्रहेणैव शाब्दबोधनियमसंभवातात्पर्यज्ञानस शाब्दबोधनियामकत्वाभावादुपात्तम् । (गृहीतनानार्थकलक्षणकल्पनावधिकं शक्ति-लक्षणयोर्द्वयोरिति भावः)। विभिन्नार्थेति । एकस्मिन्नर्ये गृहीतशकिकस्यान्य-सिन्नर्थे गृहीतलक्षणाकरें लर्थः । नन्वेनमादिपदप्राह्यं किमिलत आह—आदि-नेति । नच शक्यसंबन्धस्यैव लक्षणात्वेन लक्षणाज्ञाने शक्तिज्ञानमावद्यक्रमेव तथाच विभिन्नार्थगृहीतशक्तिलक्षणाकशेखनेन पूर्वोक्तेन गतार्थमिदमिति बाच्यम । श्रोविततकैंरर्थावघारणमित्याहुः ॥८४॥ इति श्रीविश्वनाथ-पश्चाननभद्दाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां शब्दखण्डं समाप्तम् ॥४॥

दिनकरी।

भीमांसालाघवज्ञानात्मकस्तर्कः । परिशोधितेति । सहक्रतेस्वर्धः । तर्कोऽनुमानम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्भीजं तु गृहीतनानार्यवृत्ति-कपद्जन्यानुभवत्वापेश्वया लाघवेन पद्जन्यानुभवत्वस्येव तात्पर्य-क्षानजन्यतावच्छेदकत्वसुचितमित्यन्यत्राधिकमनुसन्धेयम् ॥ ८४ ॥ इति श्रीमारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रवालकुल्णभट्टात्मजमहादेव-मट्टारक्षे तत्पुत्रदिनकरमट्टप्रपूरिते सुक्तावलीप्रकाशे शब्द-सण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

रामरुद्री।

विभिन्नार्थस्य बहुवचनान्ततया गृहीता विभिन्नार्थेषु शक्तिरुक्षणा यस्येति विभहेणानेकार्थेषु गृहीतशक्तिकस्य गृहीतलक्षणाकस्य पदस्यैव पूर्ववाक्यार्थलात् ।
मीमीसाश्च्दार्थमाह—लाघघश्चानात्मकस्तर्क इति । "कपिश्वलानालमेते"स्वत्र प्रथमोपस्थितत्वलाघवेन त्रित्वस्यैव बहुवचनार्थतानिश्चयः । नतु परिशोघितेस्यस्य सहकृतार्थकत्वे लाघवतर्कसहकृततर्कान्तरं किमित्याकाङ्क्षायामाह—
तक्कोंऽनुमानमिति । अनुमानाकार्थः कपिश्वलानित्वहुवचनार्यक्रिलादिः
बहुवचनवाच्यत्वादित्येवंद्वपः । तत्र च लाघवज्ञानं सहकारि चतुष्ट्वारीनामपि
बहुवचनवाच्यत्वादित्ये । एवं च वेदस्थले तात्पर्थाज्ञानेनार्थनिणेय इति ।
अन्यत्राधिकमिति । तात्पर्थसंश्वार्यादस्थले शाब्दबोधाननुभवाद्पि शाब्दबोवमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुलमावश्यकमिति भावः ॥ ८४॥

इति श्रीरामरुद्रमञ्ज्ञचार्यविरचितायां मुक्तावलीप्रकाशदिनकरीतरिङ्गण्यां शब्दतरङ्गः समाप्तः ॥

सारणनिरूपणम् ५

पूर्वमनुभवसरणमेदाद्वृद्धेद्वैविष्यमुक्तं तत्रानुभवप्रकारादिशि-ताः सरणं तु सुगमतया न दिशंतं तत्र हि पूर्वोनुभवः कारणम् । अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वेनैव, अन्यथा सरणोत्तरं सरणं न स्यात् समानप्रकारकसरणेन पूर्वसं-स्कारस्य विनष्टत्वात्। मन्मते तु तेनैव सरणेन संस्कारान्तरद्वारा सरणान्तरं जन्यत इत्याहुः। तन्न । यत्र समृहालम्बनोत्तरं वट्टपटादीनां क्रमेण सरणमजनिष्ट सकलविषयकसरणं तु नाभृत् तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वामावात् कालस्य रोगस्य वा चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम्। तथाच न

दिनकरी।

सुगमत्येति । सुगमस्य स्वयमप्यृहितुं शक्यतया दुरुह एवादौ सुधियां जिज्ञासोदयादिति भावः । तथा चावसरसङ्गत्या-ऽनुभवानन्तरं सारणनिरूपणमिति भावः । तत्र हि सारणे हि । सारणं न सादिति । अनुभवस्य नष्टत्वादिति भावः । ननु अनुभवस्य न्यापारद्वारा कारणत्वं तच कार्योन्यवहितपूर्वक्षणवृत्ति-खखन्यापारान्यतरकत्वं तचानुभवनाशेऽपि तज्जन्यसंस्कारस्व सत्त्वान्निराबाधमत आह—समानप्रकारकेति । विनष्टत्वा-दिति । तथाच तादृशमपि कारणत्वमनुभवे न संभवतीति भावः। तेनैव संस्कारनाशकेन समानप्रकारकस्मरणेनैव । संस्कारान्तर-द्वारेति । सारणस्य तृतीयक्षणे नाशेन स्तरूपतो हेतुत्वासंभवा-दिति भावः । फलस्य प्रत्येकविषयकक्रमिकसारणहृपस्य । संस्का-रनाशकत्वामावादिति । समानप्रकारकत्वाभावादिति भावः। कालस रोगस वेति । अन्यथा उक्तसमूहालम्बनसंस्कारस्या-नाशप्रसङ्गादिति भावः । नचेष्टापत्तिः । जन्यभावत्वेन विनाशि-त्वनियमात् । नतु काळादेः काळत्वादिना नाशकत्वे संस्कारमा-त्रस्य क्षणिकत्वापत्तिस्तद्धक्तित्वेन तथात्वे गौरवमत आह—चर-मफलस वेति । चरमफले वैजासं कल्पयित्वा तेन रूपेण नाज्ञ-

क्रिमिकसरणानुपपत्तिः । नच पुनः पुनः सरणाद् दृढतरसंस्का-रानुपपत्तिरिति वाच्यम् । झिटन्युद्धोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदा-र्थत्वात् । नच विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम् । विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यध-मेणान्यथासिद्धतात् । कथमन्यथा दण्डस्य अमिद्धारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम् । नचान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाञ्चक-त्वसंश्चयाद्यभिचारसंश्चय इति वाच्यम् । अनन्तसंस्कारतकाश-कल्पनापेश्वया चरमसरणस्येव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यमि-चारसंश्चयाभावात् ॥ इति स्मरणनिरूपणम् ॥ ५ ॥

कत्वं वाच्यमिति भावः । न क्रमिकेति । न स्मरणोत्तरस्मरण-मिलर्थः । दार्ह्मपदार्थत्वादिति । तथाच पुनः पुनः स्मरणाज दृढतरसंस्कारोत्पत्तिः किंतु विद्यमानसंस्कारस्येव पुनः पुनः स्पर-णेन झटित्युद्बोधकसमवधानं जायते उद्बुद्धाच तस्मात् स्मरणान्तर-मिति भावः । व्यभिचारसंशय इति । अनुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारसंशय इत्यर्थः । तथाच न विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञा-निमति मानः । व्यभिचारसंशयाभावादिति । सक्तद्रुभूत-खले संस्कारनाशकचरमस्मृतेस्तदानीमभावेन संस्कारनाशाभावाद-नुभवत्वेन हेतुत्वेऽपि न व्यभिचारसंदेह इति भावः। यद्यप्यन-न्तसंस्कारतन्नाशकल्पनागौरवस्य फरुमुखत्वेन न दोषत्वम्,अन्यथा विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवभियानुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुता-विख्यप्रसङ्गात् तथापि झानत्वेन देतुत्वे चपेक्षात्मकतत्तत्तसृतिव्य-क्तिभेदस्य कारणतावच्छेद्ककोटिनिवेशेन गौरवमनुभवत्वेन स्मृति-हेतुत्वे तु तत्तत्त्मृतिव्यक्तिभेदानिवेशे लाघवमिति लाघवज्ञानरूपो-त्तेजकसत्त्वाद्यभिचारशङ्काऽकिंचित्करीत्यत्र वात्पर्यम् । इति सारण-निरूपणम् ॥ ५ ॥

मनोनिरूपणम् ६

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते। अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहोच्यते॥८५॥

इदानीं ऋमप्राप्तं मनो निरूपयितुमाइ—साक्षात्कार इति । एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम् । तथाहि -- सुखसाञ्चा-त्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुपसाक्षात्कारवदि-त्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः । नचैवं दुःखादिसाक्षात्का-राणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम्। लाघवादेकसेव सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः। एवं सुखादीनामसमवायि-कारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्वोद्धव्या। तत्र मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह-अयौगपचादिति । ज्ञानानां चाक्षुपरासनादी-नामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिनीस्तीत्यतुभवसिद्धम्। तत्र नानेन्द्रि-याणां सत्यपि विषयसिवधाने यत्संबन्धादेकेनेन्द्रियेण ज्ञानं जन्यते यदसंबन्धाच परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते तन्मनसी विश्वत्वे चासंनिधानं न संभवतीति न विश्व मनः । नच तदानीमदृष्ट-विशेषोद्घोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम् । तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः। नच दीर्घश्रकुलीमक्षणादौ नानावधानमाजां च कथमेकदानेकेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यम् मनसोऽतिलाघवाद् झटिति नानेन्द्रियसंबन्धानाज्ञानोत्पत्तेः

दिनकरी।

जन्यसाक्षात्कारत्वादिति । ईश्वरीयसाक्षात्कारे व्यभिचा-रवारणाय जन्येति । नन्वतिङाघवात्त्वगिन्द्रियस्य प्राणस्य वा करणत्वमस्त्वत श्राह—एवमिति । असमवायिकारणसंयोगा-श्रयतयेति । भावकार्यस्य सासमवायिकारणकत्वनियमादिति भावः । तन्मनसो विश्वत्वे चेति । तदसंनिधानं मनसो विश्वत्वे न संभवतीद्यर्थः । तथा सतीति । दृष्टसामगीसत्त्वेऽप्यदृष्ट-विस्वत्वात्कार्यविक्रम्बाङ्कीकार इसर्थः । चक्षुरादीनामपीति । उत्पलशतपत्रमेदादिव यौगपद्यप्रत्ययस आन्तकात् । नच मनसः सङ्कोचिवकासशालित्वादुमयोपपितिरिति वाच्यम्। ना-नावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवाल्लाघवानिरवयवसाणुरूपसैव मनसः कल्पनादिति संक्षेपः ॥ इति द्रव्यपदार्थो व्या-ख्यातः ॥ ८५ ॥

दिनकरी।

चाक्ष्रपतद्विरहयोरदृष्टवद्विरहाभ्यामुवपत्तेरिति भावः । भ्रान्तत्वा-दिति । अञ्यवहितकाछोत्पत्तिकत्वस्य दोषत्वादिति उमयोपपत्तिरिति । मनसः संकोचे एकेन्द्रियमात्रसंबन्धादेकमेव ज्ञानं विकासे तु नानेन्द्रियैर्मनसः संबन्धाचुगपत्रानाज्ञानानामुपप-त्तिरिति भावः । यद्यपि नानेन्द्रियैर्मनःसंनिकर्षकाले चाक्षुषानुत्प-त्तिकाले रासनाद्यनुत्पादस्य रासनादिकं प्रति चाक्षुवसामम्याः प्रतिबन्धकत्वेनैवोपपत्तेर्मनसो विभुत्वेऽपि बाधकामावस्तथापि तथा प्रतिबन्धकत्वे गौरवमित्यभिप्रायः। नच त्वञ्चनोयोगस्य ज्ञान-मात्रहेतुत्वाचाक्षपसामग्रीकाळे स्पार्शनसामग्र्या नियमतः सत्त्वा-स्पार्शनापत्तिर्मनसोऽणुत्वपक्षेऽपि दुर्वारैवेति वाच्यम् । अनन्य-गत्या स्पार्शनं प्रति चाक्षुवादिसामम्याः प्रतिबन्धकत्वस्तीकारा-देवमपि रासनादिप्रत्यक्षे चाश्चषादिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्र-युक्तं छाघवस्याणुत्वपक्षे निष्पत्युहत्वात् । यद्य ज्ञानसामान्यं प्रति त्वद्मनःसंयोगस्याहेतुत्वसित्यभिप्रायः । अतएव यदसंबन्धात्त्व-गादिभिः परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते इति उक्तं प्राक् । यथाच त्वञ्जनो-योगस्य ज्ञानसामान्यं प्रत्यजनकत्वेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पाद्निर्वा-इस्तथोपपादितमधस्तात्। एवं मनस्रो विमुत्वे आत्ममनःसंयो-गानुपपत्तिरात्ममनसोः कर्माभावेन कर्मजन्यसंयोगस्य विभुत्व-वादिमतेऽसंभवादजन्यसंयोगे मानाभावात् । यद्पि भौतिका एव परमाणवो मनांसि अनन्तधर्मिणामतिरिक्तायाश्च जातेः कल्पना-मपेक्ष्य क्रुप्तानामेव धार्मिणां ताद्रूप्येण हेतुत्वस्य युक्तत्वात् निय-अस्त्रदृष्ट्रीपप्रहादिति नव्येक्कं तद्पि न । यसंयोगव्यतिरेकात

गुणनिरूपणम् ७

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्णुणा निष्क्रिया गुणाः । द्रव्यं निरूप्यं गुणान् निरूपयति — अथेत्यादिना । गुणत्व- जातौ किं मानमिति चेत्, द्रव्यकर्मभिने सामान्यवति या कारणता सा किंचिद्धमीविष्ठिन्ना निरविष्ठिन्नकारणताया असंम- वात् । निह रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्रावच्छेदिका न्यूनाधिकदेश- वृत्तित्वादतश्चतुर्विश्वत्यनुगतं किंचिद्वाच्यं तदेव गुणत्वमिति ।

सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पादस्तस्य मनसोऽवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् ।
नच कालविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पाद् इति
बाच्यम् । अनन्तानां कालविशेषाणां प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् ।
नचोदासीनमनःसंयोगस्य सुषुप्तिप्राक्काले सत्त्वादापत्तिस्तद्वस्थेवेत्यदृष्टिवशेषाकृष्टं मन एव ज्ञानादिहेतुत्वेन वक्तव्यं तद्पेक्षया चादप्रविशेषाकृष्टभौतिकपरमाण्नामेव तद्वेतुत्वसुचितमिति वाच्यम् ।
तस्य भौतिकत्वे पृथिवीत्वं जलत्वादिकं वेत्यत्र विनिगमकाभावादुभयकल्पने च जातिसाङ्कर्यं तदेतद्भिप्रेत्योक्तं—संक्षेप इति ॥
इति द्रव्यपदार्थव्याल्यानम् ॥ ८५ ॥

अवसरसङ्गितिमभिन्नेत्याह—द्रुच्यं निरूप्येति । तस्मिन्निरू-पिते न्नतिकन्धकीभृतजिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः । इति चेदिद्मिति पाठः । ननु रूपत्वस्य सत्ताया वा गुणनिष्ठकारणतावच्छेद्कर्त्वं स्यादित्याशङ्क्याह—नहीति । रूपत्वादीत्यादिना रसत्वादिपरि-म्रहः । यद्यपि गुणत्वजातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रूपादिषु संयुक्त-समवेतसमवायेन गुणत्वप्रत्यक्षसंभवात्त्याप्यतीन्द्रियरूपादौ तत्प्र-त्यक्षासंभवेन तत्साधारण्यं गुणत्वस्य न घटत इत्यनुमानं प्रदर्शि-तम् । नच रूपत्वादिना साङ्क्यंभियातीन्द्रियरूपादौ गुणत्वसिद्धिः गुक्तवादौ तु धर्मिमाहकमानेन तिसिद्धिरित्यनुमानप्रदर्शनं व्यर्थ-

१ द्रव्यनिरूपणोत्तरकाठीनद्रव्यनिरूपणसमानकर्तृकगुणकर्मकनिरूपणानुकृष्डकृति-मान् अन्यकार इति वाक्यार्थः.

द्रव्याश्रिता इति । यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादा-वित्याप्तेः तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्तामिश्रजाति-मन्त्रं तद्र्यः । मवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्रत्ता च गुणानामिति । द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्याप-कतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरमावात् द्रव्यत्वत्वं सामा-व्यत्वादिकं वा न जातिरिति तद्युदासः । निर्गुणा इति । यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवन्त्वे सित कर्मान्यत्वे च सित निर्गुणत्वं बोध्यम् । जात्यादीनां न सामान्यवन्त्वं कर्मणो न कर्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः । निष्क्रिया इति स्वरूपकथनं नतु लक्षणं

विनकरी।

मिति वाच्यम् । रूपादावप्यापामरसाधारणगुण इति प्रसक्षस्याप्र-सिद्धेः । इदमत्र बोध्यम् । सकलगुणसाधारणी एका कारणता नास्त्येवेति कथं तदवच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिः। नच चतु-विंशतिगुणेषु प्रत्येकं याः कारणतास्तासामेव पक्षतया तादृशस-कलकारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सति द्रव्यकर्मरूपभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किंचिद्ध-मीविच्छन्नेयनुमानेन रूपिनन्नत्रयोविंशतिगुणसाधारणवैजायस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । पारिमाण्डल्यस्य काप्यकारणतया गुणत्वस्याप्य-तिशसक्ततयानवच्छेदकत्वाचेत्यन्यत्र विस्तरः । कर्मादावतिव्या-प्रेरिति । आदिना सामान्यपरिप्रहः । छक्ष्ये छक्षणसत्त्वं प्रति-पादयति-भवति हीति । द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेद्केत्यस्य फल-माह-दृव्यत्वमिति । जातिपदस्य कृत्यमाह-दृव्यत्वत्व-मिति । सत्तारूपजातिमादाय द्रव्यादावतिव्याप्तिवारणाय-सत्ता-भिन्नेति । तथापि सामान्यवत्त्वे सतीति । सत्यन्वयोर्विकेष्यस्य च फलमाह-जात्यादीनामिति । तत्र तेषु । गगनादाव-तिब्याप्तेरिति । आदिना काळादिपरिग्रहः । यथाश्चते नैतत् । सामान्यवस्वे सति कर्मान्यत्वे च सति कर्मवद्वृत्तिपदार्थविमान

रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥ द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च मता मूर्तगुणा अमी । धर्माधर्मो भावना च द्राव्दो बुद्धाद्योऽपि च ८७ एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः। संख्याद्यो विभागान्ता उभयेषां गुणा मताः ८८

गगनादावतिव्याप्तेः । रूपमिति । वेगा इति । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः । मूर्तगुणा इति । अमूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः । लक्षणं तु तावदन्यान्यत्वमेवमग्रेऽपि । अमूर्तन

दिनकरी।

जकोपाधिमत्त्वेऽतिव्याप्तेरभावात् । वेगेन श्वितिस्थापकोऽप्युपछ-क्षणीय इति पाठः । वेगपदस्य भावनान्यसंस्कारपरत्वादिति भावः । इद्गुपळक्षणम् । वेगाश्चेत्यत्र चकारेणानुक्रसमुद्यायकेन गुरुत्वस्थापि संप्रहात् । नतु मूर्तेगुणत्वं मूर्तेवृत्तिगुणत्वं तच संख्या-दावतिव्याप्तमत आह — अमूर्तेष्विति । तथा चामूर्वावृत्तिगुणत्वं प्रदर्शितगुणानां साधम्यीमत्यर्थेः । नचैतद्पि मूर्तमात्रवृत्तिसंख्या-यामितव्याप्तमिति वाच्यम् । अमूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्व-व्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्वत्वव्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्तिजाति-मत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । अत्र चाचे शून्यान्तेन संख्यादेर्बुद्धान देश व्युदासः। वेगस्थितिस्थापकोपसंप्रहाय संस्कारत्वान्येति। द्वितीयेऽवच्छेदकान्तेन संख्यात्वादेर्शृत्तित्वान्तेन कर्मत्वादेर्व्युदासः। मूळे एतेऽमूर्वगुणा इत्रत्राकारप्रश्लेषो बोध्यः । नतु धर्मेत्यादिमू-**छेनैतेषाममूर्तेवृत्तिगुणत्वं** साधर्म्थे सुक्तम् तत्संख्यादावतिन्याप्तमत बाह-मूर्तेष्विति । मूर्तावृत्तिगुणत्वमेव तेषां साधर्म्यमित्यर्थः । नच तथाप्यमूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादाविवयाप्तिरिति वाच्यम् । मूर्तन गुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वन्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मृर्तेत्वामा-वच्याप्यतावच्छेद्कपरिमाणावृत्तिजातिमत्त्वस्य वा विविधितत्वात्। आवे शून्यान्तेन संख्यादिरूपादिन्युदासः। सत्तामादायासंभव-बारणाय गुणत्वव्याप्येति । कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय विश्वेष्यीमू- संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा । ब्रिपृथक्त्वाद्यस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ८९ ॥ अतः शेषग्रणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः। बुद्धादिषद्गं स्पर्शान्ताः लेहः सांसिद्धिको द्रवः ९० अदृष्टभावनाशन्दा अमी वैशेषिका गुणाः। संख्यादिरपरत्वान्तो द्ववोऽसांसिद्धिकस्तथा॥९१॥

गुणा इति । मूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः । उभयेषामिति । मूर्तामूर्तगुणा इत्येर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अनेकाश्रिता इति । संयोगविभागद्वित्वादीनि द्विष्टतीनि त्रित्वचतुष्ट्वादिकं त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यम् ॥ ८९ ॥ अत इति । रूपरसगन्ध-स्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथवत्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेष-प्रयत्नगुरुत्वद्रवसस्रेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः। बुद्ध्यादीति। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयता इत्यर्थः । स्पर्शान्ताः रूपरसग-न्धस्पर्शा इत्यर्थः । द्रवो द्रवत्वम् । वैशेषिकाः विशेषा एव दिनकरी !

त्रगुणत्वस्य निवेशः । द्वितीये परममहत्त्वत्वजातिमादायातिव्या-प्तिवारणाय परिमाणावृत्तीति । ननूभयेषां गुणा इति मूळेन संख्या-दिपञ्चानामुभयवृत्तिगुणत्वं साधम्यमुक्तम् तच रूपादावतिन्याप्त-मत उभयपदं मूर्तामूर्तपरतया व्याचष्टे-मूर्तामूर्तेति । नच मूर्त-मात्रवृत्तिसंख्यादावन्याप्तमिति वाच्यम् । काळवृत्तिवृत्तिगुणत्व-ञ्याप्यजातिमत्त्वस्य द्रव्यत्वसमव्यापकतावच्छेद्कजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ नन्वनेकाश्रितत्वं संयो-गादावव्याप्तमनेकपदस्य बहुत्वविशिष्टे शक्तत्वादत आह—संयो-गेति । तथा चैकत्वभिन्नसंख्याविशिष्टवाचकत्वमनेकपद्स्येति न तत्राञ्याांप्ररिति भावः । स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमाना-धिकरणगुणत्वस्य विवक्षितत्वान्न तत्राज्याप्तिरित्यपि केचित् ॥ ८९॥ पकैकवृत्तय इति मूळस्य स्वसमानाधिकरणान्योन्यामावप्रतियोगि-तानवच्छेदकैकत्वका इत्यर्थः। चेक्का खाश्रयान्योन्यामावव्यापका- गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः। संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं लोह एव च ॥९२॥ एते तु द्वीन्द्रियप्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः। बाह्यैकैकेन्द्रियप्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः॥९३॥

वैशेषिकाः स्रार्थे ठक् । विशेषगुणा इत्यर्थः । संख्येति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः ।

दिनकरी।

त्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । स्वार्थे ठगिति । विनयादिभ्यः स्वार्थे ठिग्वधानाहिशेषशब्दस्य तदन्तर्गतत्वाहिनयादेराकृतिगणत्वा-दिति भावः । विशेषगुणा इत्यर्थ इति । विशेषगुणत्वं च भाव-नान्यो यो वायुवृत्तिवृत्तिस्पर्शोवृत्तिधर्मसमवायी तद्न्यत्वे सति गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वान्यगुणत्वम् । अत्र जात्यादावतिव्याप्तिवार-णाय विशेष्यम् । गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वयोर्वारणाय गुरुत्वेत्यादि । सांसिद्धिकद्रवत्वसंप्रहायान्येति । संयोगादिवारणाय सत्यन्तम् । भावनायामन्याप्तिवारणायाद्यमन्यान्तं सत्यन्तघटकसमवायिविशेष-णम् । सत्तादिकमादायासंभववारणाय स्पर्शसंप्रहाय च स्पर्शावृ-त्तीति ॥ संख्या आदिर्थस्याऽपरत्वमन्ते यस्येति व्युत्पत्त्या परि-माणपरत्वयोरेव प्रहणमिति भ्रमवारणायादिपद्प्राह्मगुणान् विशिष्य दर्शयति—संख्यापरिमाणेत्यादिना । गुरुत्ववेगाविखत्र मूछे वेगपदं भावनातिरिक्तसंस्कारपरं तेन स्थितिस्थापकस्थापि परिष्रहः। मूले सामान्यगुणा इति । तत्त्वं च रूपस्पर्शान्यत्वे सति दुच्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकसंयोगविभागवेगद्रवत्वावृत्ति-जातिश्रन्यगुणत्वं द्रव्यविभाजकतावच्छेद्कं पृथिवीत्वादि तद्या-प्यतावच्छेदकं च गन्धत्वादि तच्छून्यत्वस्य संख्यादौ सत्त्वाह्यस-णसमन्वयः । अत्र जलीयशुक्करपे वायोरनुष्णाशीतस्पर्शे च पृथि-व्यादिश्रक्षर्थंपर्शव्यावृत्तजातिविशेषे मानाभावाच्छ्रकृरूपानुष्णान

१ अत्र स्पर्शपदं रसस्याध्युपळक्षकं तेन जलीयमधुररसे पार्थिवमधुररसञ्याहत्त-चातिविश्वेचाऽसस्वेऽपि व क्षतिरितिः

अतीन्द्रिया विभूनां तु ये स्युर्वेद्दोषिका गुणाः । अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥ द्वीन्द्रियेति । चश्चषा त्वचापि ग्रहणयोग्यत्वात् । बाह्येति । रूपादीनां चश्चरादिग्राद्यतात् । विभूनामिति । बुद्धिसुस-दुःखेच्छाद्रेषप्रयत्वधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः । कारणगुणेन

शीतस्पर्शयोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । शब्दविशेषजनकता-वच्छेदकजात्यवच्छिन्नकठिनावयवद्वयविभागे तेजोवेगातिशयेऽत्य-न्तामिसंयोगनाइयतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नघृतादिवृत्तिद्रवत्वे चा-व्याप्तिवारणायावृत्त्यन्तं जातिविशेषणम् । कर्मादौ तद्वारणाय विशेष्यम् । पृथिवीत्वादिव्याप्यतावच्छेदकतत्तत्संख्यात्वादिशून्य-त्वस्य तत्तसंख्यायामभावादव्याप्तिवारणाय जातिपद्म । द्रव्य-विभाजकतावच्छेदकरूपोपाधेश्च व्यापकत्वं तत्तद्धक्तित्वेन विव-क्षितं नतु ताहशोपाधित्वेन अन्यथा संख्यात्वादेरपि ताहशजाति-त्वादसंभवापत्तेरिति । संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव चेत्यत्र मुले स्नेहपदं वेगस्याप्युपलक्षकम् । स्थितिस्थापकस्य त्वतीन्द्रियत्वं वक्ष्यते । नज् द्वीन्द्रियप्राह्मत्वं रूपादावतिव्याप्तं तेषां मनसापि प्रहणात् बाह्मेन्द्रियद्वयप्राह्मत्वमपि तत्रैवातिव्याप्तम् रूपादीनां पश्च-ईयादिना महणादतीन्द्रियसंख्यादावव्याप्तं च तत्रेन्द्रियमाद्यत्वस्थै-बाभावादत आह—चश्चुषा त्वचापीति । चश्चस्त्वगुभयम्हण-बोग्यत्वं तद्र्यः । चक्षुस्त्वगुभयप्राद्यभावनावृत्त्यन्यधर्मसमवाबि-गुणत्वमिति तु निष्कर्षः । संस्कारत्वादिकमादाय भावनायामित-व्याप्तिवारणाय भावनाष्ट्रस्यन्येति । कर्मादौ तद्वारणाय गुणत्वस्य निवेशः । नतु बाह्यकेकेन्द्रियमाह्यत्वं संस्थादाविवयाप्तं तेषासु-भयमाद्यत्वेऽप्येकमाद्यत्वानपायाद्व्याप्तं चातीन्द्रयरूपादौ तेषामि-न्द्रियमाझत्वस्वैवाभावादव आइ—स्पादीनामिति । चश्चरा-दीति । पश्चरादिनैवेत्यर्थः । तथाचैकैकमात्रपाद्यत्वस्य विवश्चि-तत्वात् संस्यादौ नाविन्याप्तिः । ग्राह्मत्वात् प्रहणयोग्यत्वात् । रोन नातीन्द्रयह्रपादावव्याप्तिः । तथाच च्य्रस्त्वग्रमयामास्वर्द्धन

अपाकजास्तु स्पर्चान्ता द्रवत्वं च तथाविषम् । स्रोहवेगगुरुत्वेकपृथक्तवपरिमाणकम् ॥ ९५ ॥

कार्ये ये गुणा उत्पाद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वका रूपादयो वश्यन्ते बुद्धादयस्तु न तादशा आत्मादेः कारणामावात् ॥ ९०॥

दिनकरी।

रिन्द्रियमाद्यगुणसमवेतजातिमत्त्वमेतेषां छक्षणमिति भावः। नच त्रसरेणुनिष्ठापकर्षस्य चक्षुरिन्द्रियेणैव प्रहणात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । परिमाणान्यत्वेनापि गुणस्य विशेषणीयत्वात् । मूळे गुरुत्वादृष्टमावना इसत्र भावनापदं वेगभिन्नसंस्कारपरं वेन स्थित-स्थापकस्थापि संप्रहः। नचातीन्द्रियत्वमिन्द्रियजन्यप्रसक्षाविषयत्वं यि तदा गुरुत्वादावसंभवस्तेषामछैकिकप्रसक्षविषयत्वात्। छौकिक-प्रत्यक्षाविषयत्वविवक्षणे चातीन्द्रियरूपादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । छोकिकसाक्षात्कारविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिसंस्कारत्वान्यधर्मसमवाय्य-न्यगुणत्वस्य विवक्षितत्वात् सत्तादिकमादायासंभववारणाय गुण-त्वन्युनवृत्तीति। भावनास्थितिस्थापकयोरन्याप्तिवारणाय संस्कारत्वा+ न्येति । जात्यादावतिन्याप्तिवारणाय गुणपदम् । मूळेऽकारणगुणोत्पन्ना इसत्र न कारणमकारणं तस्य गुणा इति भ्रमनिराकरणायाह मुका-वल्यां कारणगुणेनेति । समवायिकारणसमवेतगुणेनेत्यर्थः । अत्र कारणत्वमविवक्षितं समवायित्वमात्रं बोध्यम् । न तादृशा इति । तथा च कारणगुणैरुत्पन्नाः कारणगुणोत्पन्नाः न कारणगुणोत्पन्ना अकारणगुणोत्पन्ना इति विप्रहेण स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वं कारणगुणोत्पन्नत्वं तादृशगुणाजन्यत्वमकारणगुणपूर्वकत्वमिति भावः। यद्यपीदं नित्यरूपे जन्येऽपि च पाकजादौ अवयवावयविनोर्द्धि-त्वद्विपृथक्त्वातिरिक्तद्वित्वपृथक्त्वादौ कर्मजन्यसंयोगविभागेषु पाक-जद्रवत्वे चातिव्याप्तं तथाप्यकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षा-ब्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितमित्यदोषः । अकारणगुणोत्पन्नमात्रवृ-त्तित्वं च निरुक्तकारणगुणोत्पन्नावृत्तित्वम् रूपनिष्ठपाकजन्यताय-कोर्कवैजातं संयोगविमागवेगनिष्टकर्मजन्यतावच्छेरकवैजाताम- स्यितस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ।
संयोगश्च विभागश्च वेगश्चेते तु कर्मजाः ॥ ९६ ॥
स्पर्चान्तपरिमाणेकपृथक्तवस्ते हृदाब्द्के ।
भवेदसमवायित्वमथ वैद्योषिके गुणे ॥ ९७ ॥
॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ अपाकजास्त्वित । पाकबह्रपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावादपाकजा इत्युक्तम् ।
तथाविधमपाकजम् । तथैकत्वमपि बोध्यम् । संयोगश्चेति ।
कर्मजन्यत्वं यद्यपि न साधम्यं घटादावतिव्याप्तेः । संयोगज-

णुपरिमाणनिष्ठवैजात्यं परममइत्त्वत्वं चादायातिव्याप्तिवारणाय गुणत्वसाक्षाद्याप्येति । संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्याव्याप्यत्वे सति गुणत्वव्याप्यत्वं तदर्थः । अन्यया भावनात्वस्य गुणत्वसाक्षाद्या-प्यत्वाभावाद्भावनायामञ्याप्तिप्रसङ्गात् । इत्यमपि परत्वापरत्वयो-रतिव्याप्तरवशिष्यते सापि परत्वापरत्वावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणी-यत्वान्निरसनीयेति ध्येयम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ स ९४ ॥ मूले स्युः कारणगुणोद्भवा इति । कारणगुणोत्प-न्नत्वं च न पूर्वोक्तं स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वं इस्तपुरत-कसंयोगविभागादिजन्यकायपुत्तकसंयोगविभागादावतिव्याप्तेः। नच स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतगुणजन्यत्वं तत् । इस्तपुस्तकसं-योगादिश्च न खाश्रयसमवायिमात्रसमवेत इति वाच्यम् । तथा-प्यवयवावयविनोरेकत्वाभ्यां जनितेऽवयवावयविद्वित्वादाविज्याप्तेः तथापि स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यत्वं तत् अवयवैकत्वादेरवयवावयविद्वित्वसजातीयत्वाभावेन तत्रातिव्याहय-भावात् । नच संख्यात्वेन तयोः साजात्यमस्तीति तद्दोषताद्वरथ्यं गुणत्वन्याप्यन्याप्यजात्या साजात्यस्य विवक्षितत्वात् । अवयवावय-विरूपादीनां नीखत्वादिना साजात्यसत्त्वान्नासंभवः। ननु तथापि नित्यरूपे संख्याप्रचयजन्यपरिमाणे कर्मजवेगे चान्याप्तिरिति चेन्न। **स्वाश्र**यसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यवृत्तिजातिमत्त्वस्य विषिध्वत्वात् नित्यरूपादौ तादृशरूपत्वादिकमादाय उक्षणसमन्द- आत्मनः स्याक्षिमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः।

- वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८॥
- · ब्रिधेव कारणत्वं स्यादथ प्रादेशिको भवेत्।
- वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥

संयोगेऽव्याप्तेश्च तथापि कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्तं बोध्यम् । एवमन्यत्राप्यूद्यम् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ पृथक्त्वेत्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकत्वं पृथक्तं च ग्राह्यम् । पृथक्त-पदेन चैकपृथक्त्वम् । भवेदसमवायित्वमिति । घटा-

यात् । अत्र च संख्यात्वपृथक्त्वत्वातिरिक्तत्वेन भावनाषृत्यन्यत्वेन तादृशजातिर्विशेषणीया तेन तादृशसंख्यात्वं प्रथक्तवं द्वित्वद्विपृथक्त्वादौ नातिव्याप्तिः । नवाऽवयववेगजन्यावयविवेग-वृत्तिसत्तागुणत्वसंस्कारत्वमादाय भावनायामतिव्याप्तिः । नचैवं जातिघटितछक्षणे तादृशरूपत्वादिजातिमादाय पाकजरूपादावति-व्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशजातिमत्त्वे सत्यपाकजत्वस्य विव-क्षितत्वादिति सर्वे चतुरस्रम् । लक्ष्यतावच्छेदकेऽपाकजत्वविशेष-प्रयोजनमाह—मुक्तावल्यां पाकजरूपादीनामिति कारणगुणपूर्वकत्वाभावात्कारणगुणपूर्वकत्वव्यवहारामावात् अत्र पाकजरूपरसगन्धरपशेपाकजद्रवत्वद्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिसंयो-गविभागपरत्वापरत्वानां न कारणगुणपूर्वकत्वं नवा अकारणगुणपूर्व-कत्वं साधर्म्यमिति ध्येयम् । एवमन्यत्रापीति । अथ प्रादेशिक इत्यादिमुळेन संयोगादिद्वयविभुविशेषगुणानामव्याप्यवृत्तित्वं साध-न्ये प्रदर्शनीयं तत्रापि यथाश्चते कर्मादाविवव्याप्तेरीश्वरज्ञानादाव-ञ्यातेश्वाञ्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वञ्याप्यजातिमेत्त्वं बोध्यमित्यर्थः॥९५ ।। ९६ ॥ मुले एकपृथकत्वस्नेहश्चदक इस्रत्रेकत्वमेकपृथक्त्वं चेत्यर्थो बोध्यः । वैशेषिके गुण इत्यत्रात्मन इत्यत्यान्वयः । मुक्ता-

१ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम्, घटादिवारणार्थे गुणस्वव्याप्येति, संस्का-रंत्वान्यत्वमपि जातौ विशेषणं देयम्, तेन संस्कारत्वमादाय न स्थितिस्थापकमायन्यो-रतिव्यापिरितिः २ अत्रापि स्थितिस्थापकवेगयोवारणाय जातौ संस्कारान्यत्वं देयस्.

दिस्तपरसगन्धस्पर्धाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्धेभ्यो भवन्ति एवं कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारण-त्वं शब्दस्थापि द्वितीयशब्दं प्रति एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वगोर-पि ब्रेयम्। निमित्तत्वमिति। बुद्धादीनामिच्छादिनिमित्त-त्वादिति भावः । द्विधैवेति । असमनायिकारणत्वं निमित्त-कारणत्वं च । तथा हि उष्णस्पर्ध उष्णस्पर्धसासमवायिकारणं पाक्के निमित्तम् । गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणम-भिषाते निमित्तम् । वेगो वेगस्पन्दयोरसमवायी अभिषाते निमित्तम् । द्रवत्वं द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि संब्रहे निमित्तम् । मेरीदण्डसंयोगः अन्दे निमित्तं मेर्याकाश्चसंयोगोऽसमवायी । वंश्वदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाश्वविभागोऽसम-वायीति । प्रादेशिकः अन्याप्यवृत्तिः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९८ ॥ चक्षरिति । रूपत्वजातिस्त प्रत्यक्षसिद्धा । रूपशब्दोक्केखनी प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपश्चद्रप्रयोगः तथापि नीलपीता-दिष्वनुगतजातिविश्वेषोऽनुभवसिद्ध एव । रूपश्चन्दाप्रयोगेऽपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णविश्वेषोक्केखनी प्रतीतिरस्त्येव। विनक्री।

वस्यामुख्यस्पर्श इति । अवयवगत उष्णस्पर्श इत्यर्थः । उष्णस्पर्शस्य अवयविगतोष्णस्पर्शस्य । एवममेऽपि । कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या च गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वमिति
प्रदर्शनाय गुरुत्वपतनयोरित्युभयमुक्तम् । एवममेऽपि । संप्रदे
सक्तवादिसंयोगविशेषे । भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायीति प्रथमान्तसंयोगपद्घटितः पाठः । भावकार्यस्थासमवायिकारणजन्यत्वनियमाद्रेर्योकाशसंयोगस्य शब्दं प्रत्यसमवायिकारणत्वमावश्यकमिति
भावः । यद्यपि भेरीदण्डसंयोगस्य शब्दे निमित्तत्वं नतु तत्र तस्यासमवायिकारणत्वं भेर्याकाशसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं न तु तत्र
तस्य निमित्तत्वमित्येकव्यकेने द्विविषद्देतुत्वं तथापि संयोगजातीसस्य द्विविषदेतुत्वमस्येवेति भावः । एवममेऽपि । मूळे संयोगादिदये वयेक्यनन्तरं विभेवेक्यस्य प्राष्ट प्रत्यस्यदित्वादिकिय्यवस्य-

चक्षुर्पासं भवेद्र्पं द्रव्यादेरूपलम्भकम् ।
एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् । नचेकैका एव नीलरूपादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिष्टित्तित्वाक्षीलत्वादिकं न जातिरिति
वाच्यम् । नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेनीलादेरुत्पादविनाशशालितया नानात्वात् । अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलतामापद्येत । नच नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पादिवनाशविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम् । प्रतीत्या समवायानुलेखात् ।
नच स एवायं नील इति प्रत्यक्षबलाल्लाघवाचैक्यमिति वाच्यम् ।
प्रत्यक्षस्य तज्ञातीयविषयत्वात् सैवेयं गुर्जरीतिवत् । लाघवं
तु प्रत्यक्षवाधितम् । अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गात् ।
उत्पादविनाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति । एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम् । चक्षुर्पाद्यमिति । चक्षुर्पाद्यविशेषगुणविनक्ता ।

दिके पुनरिति पाठः कचित्पुस्तके प्रमादादायातः परत्वादीनाम-कारणत्वेन द्विविधकारणत्वस्य तत्राभावात् । नच परत्वादीनामपि स्वध्वंसप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वात् कथमकारणत्वमिति वाच्यम् । ध्वंस-प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रत्यकारणस्योक्तत्वात् । विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः। मुक्तावल्यामव्याप्यवृत्तिरित्यस्य देशिकेत्यादिस्तेन रूपादौ नाविव्याप्तिः ।। ९७ ।। ९८ ।। ९९ ।। नीछत्वादीत्यादिना रक्तत्वादिपरिघदः । अन्यथा नीलादीनामेकव्यक्तित्वे । नतु लाघवादेव नीलारुणादि-व्यक्तीक्यं सेत्स्यतीत्यत आह — लाघवं त्विति । प्रत्यक्षवाधि-तमिति । नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रत्यक्षवाधितमित्यर्थः । अन्यथेति । लाघवमात्रेण नीलारुणादीनामैक्याभ्युपगम इत्यर्थः । ननूत्पन्नो घटो विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतेने घटादेरैक्यमित्यत आह— उत्पादेति । एतेन ईटशजातिबाधकप्रमाणेन । रसादिकं रसत्वा-दिकम् । आदिना गन्यत्वादिपरिष्रदः । संयोगादावतिव्याप्तिमाश-क्र्याह—चक्षुर्प्रोद्यमितीति । चक्षुर्प्रोद्यमित्यस्थेत्यर्थः । तेन चक्षुरि**ति** प्राक् प्रतीकघारणेऽपि न पै।नरुक्सम् । विशेषगुणत्वमिति । विद्यसणगुणत्वमित्यर्थः । वैद्यसण्यं च चक्कुर्भिन्नामाद्यत्वम् । नक् सि॰ म॰ ३८

चश्चुषः सहकारि स्याच्छुक्कादिकमनेकघा ॥१००॥
त्वमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । द्रव्यादेरिति । उपलम्मकग्रुपलव्यकारणम् । इदमेव विश्वणोति चश्चुष इति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाश्चषप्रत्यक्षं प्रति उद्भृतरूपं कारणम् । श्चुक्कादिकमनेकघेति । तच्च रूपं श्चक्कनीलपीतरक्तहरितकपिशकर्धुरादिमेदादनेकप्रकारकं भवति । ननु कथं कर्धुरमितिरकं
रूपं भवति । इत्यं । नीलपीताद्यवयवारब्घोऽवयवी न तावश्रीरूपोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिरूपग्रुत्यद्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात् । नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकग्रुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वे
विरोधात् । तसान्नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं
रूपमारम्यते । अत एवैकं चित्ररूपमित्यनुभवोऽपि नानारूपकरपने गौरवात् । इत्यं च नीलादीनां पीताद्यारम्भे प्रतिबन्ध-

तथापि प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिन्याप्तिरिति वाच्यम् । चक्षुमीत्रप्राद्य-त्वस्य चक्षुमीत्रगृहीतस्नेह्विशेषेऽतिन्याप्त्या चक्षुमीत्रग्राह्यत्वस्य जातिविशेषणत्वं स्वीकृत्य चक्षुमीत्रप्राह्यजातिमद्भुणत्वविवक्षणस्था-वश्यकतया तेनैव प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिन्याप्तिवारणादिति । प्रभा-त्वमादाय प्रभायामतिन्याप्तिवारणाय गुणपदम् । एवमग्रेऽपीति । रसस्पर्श्वस्रणेऽप्येषा रीतिबोंध्येत्यर्थः । अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादिति । द्रन्यचाक्षुषं प्रति समवायसंबन्धेनोद्भृतरूपस्य हेतुत्वादिति भावः । न्याप्यवृत्तिजातियेति । न्याप्यवृत्तिच्रत्वातिस्र सविषयावृत्ति-वेष्या । तेन न्याप्यवृत्तिस्रक्षानजातीयस्थास्मदादिज्ञानस्थान्याप्य-वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । ननु वृक्षाणां बहुत्वेऽप्येकं वनमितिव-द्रपसमुदायगतमेकत्वमादायैकं चित्रमित्यनुभवोपपत्तिरत आह—नानेति । गौरवादिति चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकन्न कर्यने गौरवादित्यर्थः । ननु चित्रस्पिषकरणे घटादौ स्वाश्रय-समवेतत्वसंबन्धेन कपाळनीळादीनां कारणादीनां सत्त्वात्कथं तत्र न नीळाद्यत्वितित्वत आह—हत्थं चेति । उक्तळाघवेन चित्र-

कत्वकल्पनाद्वयविनि न पीताद्युत्पत्तिः । एतेन स्पर्शोऽपि व्याख्यातः । रसादिकमपि नाव्याप्यष्टत्ति किंतु नानाजाती-यरसवद्वयवैरारक्षेऽवयविनि रसामावेऽपि न श्वतिः । तत्र रसनयावयवरस एव गृद्यते रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यप्रहे साम-ध्यामावात् अवयविनो नीरसत्त्वेऽपि श्वतेरमावात् । नव्यास्तु तत्राव्याप्यष्टत्त्येव नानारूपं नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् । अत्र एव "लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो शृष

रूपसिद्धौ चेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति । समवायेन नीछं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन नीलातिरिक्रह्मपत्वेन, पीतरूपं प्रति पीतातिरिक्तरुप्तवेन प्रतिबन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबध्यप्र-विषन्धकभावकल्पनादन्यथा नानाजातीयरूपवत्कपाछारव्ये घटे नीलकपालाद्यवच्छेदेन पीतोत्पादापत्तेर्द्धर्वारत्वादिति भावः । अत्र नन्याः--नानाजातीयरूपवत्कपाळारव्धे घटे पीतकपाळावच्छेडेन नीलापत्तिवारणाय न पूर्वोक्तः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः करुप्यते किंत्ववच्छेदकतासंबन्धेन नीळादिकं प्रति समवायेन नीळादेः कारणत्वं कल्प्यते चित्ररूपाङ्गीकारे तु समवायेन नीलादिकं प्रति स्वाश्रयसम्वेतत्वसंबन्धेन नीलत्वादिना हेत्रत्वस्य पूर्वोक्तप्रतिब-ध्यप्रतिबन्धकभावस्य च कल्पनाद्भौरविमत्याद्वः । तम्र । अवच्छे-दकतासंबन्धघटितोक्तकार्यकारणभावाङ्गीकारेऽप्यवच्छेदकतासंब-न्धेन कपालादौ जायमानस्य नीलादेः समवायेन घटादाविक गगनादावप्युत्पत्तिवारणाय समवायेन नीळादिकं प्रति खाश्रयस-मवेतत्वसंबन्धेन नीलादेहेंत्रत्वस्य तवाप्यावश्यकत्वात् । किंच चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकत्र कल्पने गौरवमेकत्र कल्पने छाघवमिति छाघवानुरोधेनातिरिक्तचित्रखपसिद्धौ पूर्वोक्तप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवस्य न दोषत्वं फलमुखत्वादिरान्यत्र विस्तरः । स्पर्शोऽपि व्याख्यात इति । कोमछकठिनस्पर्श-

जलादिपरमाणौ तम्नित्यमन्यत् सहेकतुम् । रसस्तु रसनाग्रास्त्रो मधुरादिरनेकघा ॥ १०१ ॥

उच्यते" इत्यादिशास्त्रमण्युपपद्यते। नच व्याप्याच्याप्यदृत्तिजा-तीययोर्द्वयोर्विरोधः मानाभावात्। नच लाघवादेकं रूपं अनुभव-विरोधात्। अन्यथा घटादेरिप लाघवादेक्यं स्यात्। एतेन स्पर्धा-दिकमि व्याख्यातिमिति वदन्ति ॥ १००॥ जलादीति। जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यम्। पृथिवीपरमाणुरूपं तु न नित्यं तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः। निह् घटस्य पाका-नन्तरं तद्वयवोऽपक्क उपलम्यते। निह् रक्तकपालस्य कपालिका नीलावयवा भवति। एवं क्रमेण परमाणाविप पाकसिद्धेः। अन्यत् जलतेजः परमाणुरूपिमनं रूपम्। सहेतुकं जन्यम्। रसं निरूपयति–रसिस्विति। सहकारीति। रासनज्ञाने रसः

दिनकरी।

वद्वयवाभ्यामारक्षे घटादौ स्पर्शानङ्गीकारे घटस्यास्पार्शनापतिरित्यादिरीत्या चित्रस्पर्शोऽप्यावरयक इति भावः । अवयिवनो नीरसत्वेऽिप क्षतेरमावादिति । नच चित्रो रस इति
प्रतीतिविषयतयातिरिक्षचित्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तादृशप्रतीतेरवयवगतनानारसैरुपपत्तेरतिरिक्षचित्ररसतत्प्रागभावष्वंसादिकल्पने
गौरवात् । नचैवं द्यणुकरसस्यायोग्यतया मधुरादिरसप्रतीतिनियामकत्वासंभवेनास्तु त्र्यणुके मधुरादिरसः चतुरणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्तं मधुरादिरसवत्त्वे मानाभावः त्र्यणुकगतमधुररसेनेव
मधुरादिप्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यम् । समवायेन मधुररसं प्रति
स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन मधुररसत्वेन हेतुतायाक्यणुकगतमधुररसान्यथानुपपत्त्या क्रृप्ततया तादृशकारणवळाचतुरणुकादौ मधुरादिरसोत्पत्तेर्दुवारत्वात् ॥ १००॥ नतु घटावयवेऽप्यायातु पाको
नतु परमाणावत आह्—नहि रक्तेति । न संयोगगत हित ।
कठिनः संयोग इति प्रतीतिस्तु कठिनस्पर्शवहृच्यप्रतियोगिकत्व-

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ।

घाणग्राह्यो भवेद्गन्धो घाणस्यैवोपकारकः॥१०२॥

सीरभश्रासीरभश्र स देघा परिकीर्तितः ।
स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः १०३
अनुष्णाशीतश्रीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ।
काठिन्यादिक्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥१०४
एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ।
तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥१०५॥

कारणिस्त्यर्थः । पर्ववदिति । जलपरमाणौ रसो नित्यः अन्यः

कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति । जलपरमाणौ रसो नित्यः अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः । गन्धं निरूपयति—घाणग्राख इति । उपकारक इति । घ्राणजन्यज्ञाने सहकारी स इत्यर्थः । सर्वोऽपि गन्धोऽनित्य एव । स्पर्श निरूपयति—स्पर्श इति । उपकारक इति । स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः। अनुष्णाद्यीत इति । पृथिन्यां वायौ च स्पर्शाऽनुष्णाशीतः जले शीतः तेजस्युष्णः। कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिन्यामेवेत्यर्थः। कठिनत्वादिकं तु न संयोगगतो जातिविशेषः चक्षुप्रीद्यत्वा-पत्तेः । पूर्ववदिति । जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्यासाद्धि-न्नास्त्वनित्या इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् । नान्यत्रेति । पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरिमसंयोगादुपलभ्यते । नहि शत्रधापि घ्मायमाने जले रूपादिकं परावर्तते । नीरे सौरममौष्ण्यं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् । तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव रूपादीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति । तेषामयमाशवः ।

दिनकरी।

मवगाहत इति भावः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ रूपादीनां पाक इति । रूपादीनां परावृत्तिरित्यर्थः । पाको न संभवतीति । रूपादिपरावृत्तिफडकस्त्रेजःसंयोगो न संभवतीत्यर्थः ।

नैयायिकानां तु नये द्याणुकादावपीष्यते ।
गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते ॥१०६॥
अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न संभवति परंतु विह्वसंयोर्गेनावयविषु विनष्टेषु स्रतश्रेषु परमाणुषु पाकः पुनश्र पक्कपरमाणुसंयोगाद् द्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तद्युत्पत्तिः
तेजसामतिश्चितवेगवशाल्पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्प-

दिनकरी।

रूपपरावृत्तिर्न संभवतीति यावत् । रूपादिनाशं प्रति साक्षात्पर-न्परासाधारणसर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य हेतुतयावयविना-वष्टब्वेष्ववयवेषु सत्स् अवयविनि रूपादिनाशो न संभवति वद्वेतोः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभावादिति भावः नच विद्यमानेऽपि घटादें। सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगः क्रुतो नोत्पद्यते इति वाच्यम् । तथा सत्यारम्भकसंयोगावच्छेदेनाव-यविनि तेजःसंयोगोत्पाद्काले तद्वच्छेदेनावयवेष्वपि नोद्ना-भिघातयोरन्यतरस्रोत्पादनियमेनावयवेषु विभागहेतुक्रियोत्पादेना-रम्भकसंयोगनाशाद्वयविनाशापत्तेः । नचावयवेषु तेजोभिघाता-नन्तरं पञ्चमक्षण एवावयविनाशसंभवेन तत्पूर्वभवयविनि रूपा-दिनाशोत्पादाभ्यपगमे बाधकाभाव इति वाच्यम्। तत्र पूर्वा-वयविनाशावयव्यन्तरोत्पादयोरावश्यकत्वात् पूर्वावयविनि रूपा-दिपरावृत्तिजनकविजातीयतेज: संयोगस्य मानाभा वेना**क**ल्पनात अवयविरूपनाशे आश्रयनाशस्य हेतुत्वात् पाकाजन्यत्वस्य कार्य-तावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवादवयविनाशं विना पाकेनावयविरू-पनाशासंभवादवयविनीछादाववयवनीछादेर्देतुतायां व्यभिचारापत्त्या पाकेनावयविनि नीलाद्युत्पादासंभवाबेलभिमानः । अवयविषु विनष्टेष्विति । घटाद्यारम्भककपाळादिपरमाणुपर्यन्तेष्वप्रिसंयोगेन पूर्वीक्ररीया घटादिखणुकपर्यन्तेषु नाशसंभवादिति भावः । स्तत-श्रेषु कार्यद्रव्यध्वंसविशिष्टेषु । नतु तत्र संस्थानभेदादिः कथं न प्रतीयत इसत आइ—तेजसामिति । व्युहः संस्थानम् । वैश्वद्यं तिश्रेति । अत्र झणुकादि खविनाशमारभ्य कतिमिः श्वणैः धुनरूत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवेशद्यार्थं श्रणप्रक्रिया । तत्र क्षीकारे तु विभागः किंचित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्थात् विनकरी ।

उत्पत्तिः । प्रक्रिया द्यणुकनाशादिरूपागुत्पत्तिक्षणनिरूपणम् । क्रियत इति शेषः। विमागजविभागानङ्गीकार इति । कार-णाकारणविभागात् कार्याकार्यविभागवत्कारणमात्रविभागात् कार-णाकारणविभागानङ्गीकार इत्यर्थः । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्र-विभागजनकियायास्तद्नारम्भकसंयोगप्रतिद्वनिद्वविभागाजनकत्व-नियमे मानाभावादिति भावः । अत्र च विभागप्रनथे वस्यमाण-विकसत्कमलभङ्गप्रसङ्गमिया उक्तनियमाङ्गीकार आवश्यकः । एवंच द्यणुकारम्भकपरमाणुक्रियया यत्र द्यणुकारम्भकसंयोगप्रति-द्बन्द्विवभागो जनितस्तत्र तया तत्परमाणुक्रियया तत्परमाण्या-काशादिसंयोगप्रतिद्वनिद्वविभागोत्पत्तिर्ने संभवति । नच मास्त तत्र परमाण्वाकाशविभागः का क्षतिरिति वाच्यम् । तथासि नाशकविभागाभावेन परमाण्वाकाशसंयोगरूपस्य पूर्वदेशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्परमाणावुत्तरदेशसंयोगानुत्पत्त्या परमाणु-गतक्रियानानुपपत्तेश्च । अतस्तादृशपरमाण्वाकाशविभागजनकः परमाण्वोविभागो वाच्य इत्यमिप्रायवानाह—तदङ्गीकारे त्विति । प्रथमपक्ष एव सम्यक् । यद्वच्छेदेन अनयोः पक्षयोः कमलारम्भकसंयोगसादवच्छेदेन कियानुत्पत्त्या च न विकसत्क-मलभक्तप्रसङ्ग इति ध्येयम् । तस्ते विभागजनकत्वे । कर्मत्वं कर्म-लक्षणस्यातिन्याप्तिः । ''संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्भेति" सत्रस्य संयोगस्य विभागस्य वाऽनपेक्षं कारणं कर्मेति उक्षणद्वरे तात्पर्यमित्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणस्य तत्रातिन्यान्यभिधानमिद्म् । वस्तुतस्तु संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति सूत्रम्। तत्र संयोगस्यानपेक्षं कारणमित्युक्ते कारणाकारणसंयोगेऽतिव्याप्तिसास कार्याकार्यसंयोगे किंचिद्नपेक्ष्य कारणत्वात एवं विभागस्थानपेक्ष्य• संयोगिब भागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति हि वैद्यो-चिकसूत्रं खोत्तरोत्पन्नमावानपेक्षत्वं तसार्थः। अन्यथा कर्म-णोऽप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाञ्चापेक्षणादन्याप्तिः सात् तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगिवनाञ्चविश्चिष्टं कालमपेक्ष्य विमा-गजविभागः सात् तदा द्रश्वणा। अथ द्रव्यनाञ्चाविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदैकादञ्चक्ष-णा। तथाहि—अथ नवश्वणा। विह्वसंयोगात् परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाञ्चसतो झणुक-नाञः १ ततः परमाणौ व्यामादिनाञः २ ततो रक्ताद्युत्पत्तिः

दिनकरी।

मित्युक्ती कारणाकारणविभागेऽतिव्याप्तिरत चक्तं संयोगविभाग-योरिति । अनपेक्षत्वं च खोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वम् । अन्यथा कर्मणोऽपि संयोगजनने द्रव्यस्य पूर्वसंयोगनाशस्य चापेक्षणाद्-संभवापत्तेः। विभागासमवायिकारणत्वे सति संयोगहेत्त्वं वा तत्। पूर्वदेशविभागस्त नोत्तरदेशसंयोगे कारणम्। व्यवहारा-मावेनान्यथासिद्धेः. संयोगस्य विभागं प्रति कारणत्वाभावादेव नासमवायिकारणत्वमिति न तत्रातिन्याप्तिः। इत्यं च कारणमा-न्नविभागस्य पूर्वसंयोगनाशं द्रव्यनाशं चानपेक्ष्य कारणाकारण-विभागजनकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः तस्य विभागजनकत्वेऽपि संयो-गविमागोमयजनकत्वामावादिति च्येयम् । द्रव्यारम्भकसंयो-गविनाञ्चविश्चिष्टं कालमपेक्ष्येति । द्रव्यारम्भकसंयोगनाशो-त्पत्त्यधिकरणक्षणोत्तरक्षण इत्यर्थः। कारणता तु द्रव्यारम्मक-संयोगनाशत्वेनैव छाघवादिति ध्येयम् । एवमभेऽपि । नवद्शैका-द्शक्षणाः प्रक्रियाः क्रमेणोपपाद्यति-तथा हीत्यादिना । परमाणी कर्म द्व्यणुकारम्भकपरमाण्वोर्मध्ये एकस्मिन् परमाणौ कर्म । परमाण्वन्तरेण ब्यणुकारम्भकपरमाण्वन्तरेण । आर-म्मकेति । व्यणुकारम्भकेवर्यः । ततः परमाणौ श्यामादिनाञ्च इति । परमाणुगतरूपनाशं प्रति व्यणुकात्मकद्रव्यस्य प्रतिबन्धक- १ ततो द्रव्यारम्मानुगुणा किया ४ ततो विभागः ५ ततः पूर्वसंयोगनाञ्चः ६ ततः आरम्भकसंयोगः ७ ततो द्यापुको-त्यितः ८ ततो रूपाद्युत्पत्तिः ९ इति नवश्वणा। नतु इयामा-दिनाञ्चश्यणे रक्तोत्पत्तिश्वणे वा परमाणो द्रव्यारम्भानुगुणा कियाऽस्त्विति चेत्र । अग्निसंयुक्ते परमाणो यत्कर्म तद्विनाञ्चन्तरोण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च परमाणो कियान्तराभावात् कर्मवित कर्मान्तरानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणिक-यानुत्पत्तेश्व । तथापि परमाणो क्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ता-द्युत्पत्तिः स्यादिति चेत्र । पूर्वस्तपादिष्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतु-त्वात् । अथ दश्वस्त्रणा । साचारम्भकसंयोगविनाञ्चित्तिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात् । तथाहि विस्तंयोगाद् द्यणुकारम्भके परमाणो कर्म ततो विभागः ततः आरम्भकसंयोगनाञ्चलतो द्यणुकनाञ्चिभागजविभागो १ ततः

दिनकरी।

तया तत्पूर्व श्यामनाशासंभवादिति मावः । द्रव्यारम्भकेति । व्यणुकारम्भकेति । व्यणुकारम्भकेति । व्यणुकारम्भकेति । व्यणुकारम्भकेति । व्यणुकारम्भकेति । व्यणुकाराम्भकेति । व्यणुकारामे विश्वान्तरसंयोग्ने । श्यामनाशक्षणप्व पूर्विक्रयानाश इति भावः । प्रमाणौ क्रियान्तराभावादिति । वस्मिन्परमाणौ क्रियान्तराभावादिन् व्यर्थः । अत्र हेतुमाह—कर्मवतीति । कर्मवित कर्मान्तरानुद्येन कर्मोत्पत्तौ कर्मणः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति भावः । गुणोत्पत्ति- मन्तरेण कर्मानुत्पत्तौ हेतुमाह—निर्गुण इति । कारणमात्रवि- मागस्य कारणाकारणविभागजनकत्वाभावपक्ष एव परमाण्वन्तरे कर्मिचन्तनं विनेव प्रन्थान्तरेऽष्टक्षणप्रक्रियोक्ता सा च निर्गुणे द्रव्यारम्भानुगुणिकयोत्पत्तौ वाधकामावेन रक्तोत्पत्तिक्षण एव द्रव्यारम्भानुगुणिकयोत्पत्तौ वाधकामावेन रक्तोत्पत्तिक्षण एव द्रव्यारम्भानुगुणिकयोत्पत्तिः संभवतीत्यभित्रायेण समर्थनीया । विमान् नेन विमागजनन इति । कारणमात्रविभागेन कारणाकारण- विभागजनने सतीत्यर्थः । विभागजविभागाविति । बारम्भक-

श्यामनाञ्चपूर्वसंयोगनाञ्चौ २ ततो रक्तोत्पच्युत्तरसंयोगौ ३ ततो विह्नोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाञ्चः ४ ततो उद्दृष्टवदात्मसंयोगाद्रव्यारम्भानुगुणा किया ५ ततो विमागः ६ ततश्च पूर्वसंयोगनाञ्चः ७ तत आरम्भकसंयोगः ८ ततो खणुकोत्पत्तिः ९ ततो
रक्तोत्पत्तिः १०। अथैकाददाक्षणा । विद्वसंयोगात् परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाञ्चः ततो
खणुकनाञ्चः १ ततो खणुकनाञ्चविशिष्टं कालमपेक्ष्य विमागजविभागश्यामनाञ्चौ २ ततः पूर्वसंयोगनाञ्चरक्तोत्पत्ती ३ तत
उत्तरदेशसंयोगः ४ ततो विद्वारम्भानुगुणा किया ६ ततो
विभागः ७ पूर्वसंयोगनाञः ८ ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः ९ ततो खणुकोत्पत्तिः १० ततो रक्ताद्यत्पत्तिः ११। मध्यमञद्वदेकसादिमसंयोगान्न रूपनाञोत्पादौ तावत्कालमेकसाने-

दिनकरी।

संयोगनाशस्य तृतीयक्षण एवोत्पन्नतया चतुर्थक्षणे परमाण्वाकाशविभागः संभवतीति भावः। ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशाविति । परमाणुश्यामनाशपरमाण्वाकाशसंयोगनाशावित्यर्थः ।
परमाणुश्यामनाशं प्रति खणुकनाशस्य हेतुत्वात् पूर्वं परमाणुश्यामनाशासंभवादिति भावः। रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगाविति । उत्तरसंयोगं विना पूर्वकर्मणो नाशासंभवेन द्रव्यारम्भातुगुणिकयातुरम्चेरिति भावः। एवमभेऽपि। अत्र य एवाप्रिसंयोगो खणुकनाशकः स एव श्यामनाशे रक्तोत्पादे च हेतुरिति केषांचिन्मतं पुनरश्यन्तरसंयोगादिति भाष्यविरुद्धं नादरणीयमिसमिन्नेत्याह—मध्यमशब्दवदिति । एकसादिति । खणुकनाशकादेकस्मादित्यर्थः।
श्रथा मध्यमशब्दात् पूर्वशब्दनाशोत्तरशब्दोत्पादौ भवतस्त्रयैकस्माद्
खणुकनाशकादिप्रसंयोगाच्छथामनाशरक्तोत्पादौ न भवत इति
स्यतिरेके दृष्टान्तः । तावत्कालमिति । श्यामनाशोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वश्वणपर्यन्तमित्यर्थः । अग्नेः खणुकनाशकाग्निसंयोगस्य ।

रिष्यरत्वात् । किं च नाशक एव यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपा-दाविष्रनाशे नीरूपिथरं परमाणुः स्थात् । उत्पादकश्रेकाशकस्तदा दिक्की ।

एवममेऽपि । अस्थिरत्वादिति । यदा परमाणाविप्तसंयोगात् ब्यणुकासमवायिकारणसंयोगविनाशकं परमाणौ कर्म तदेव नोदना-भिघातान्यतरात्मकस्याप्रिपरमाणुसंयोगस्य जनकं यद्ग्रिकर्म तस्य विनाशः । कर्मणः स्वजन्यसंयोगविनाश्यत्वात् तदुत्तरक्षणे पुनरमौ कर्म कर्मकारणीभूतवेगाभिघातादेः स्वसमानाधिकरणकर्मध्वंसरू-पसहकारिणश्च सत्त्वात् ततो विभागस्ततो द्रयणुकनाशसमकालम-मिपरमाणुसंयोगस्य नाशेन श्यामरूपोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वश्चणपर्यन्तं तस्यास्थिरत्वादिति भावः । ननु मास्तु द्व्यणुकनाशकाप्रिसंयोगस्य परमाणुरयामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वं च परंतु द्व्यणुकनाशसमका-छोत्पन्नाम्यन्तरसंयोगस्य परमाणौ श्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वं चास्तु । नच इयामनाशकतावच्छेदकरक्तोत्पादकतावच्छेदकजात्योः साङ्कर्योपत्तिरिति वाच्यम् । उत्पाद्कतावच्छेद्कजातेर्नाशकताय-च्छेदकजातिव्याप्यत्वोपगमादत आह—किंचेति । नाशक एव यद्युत्पाद्क इति । एवकारेण नाशकतावच्छेदकवद्भित्रावृत्तित्व-रूपा व्याप्तिरुत्पाद्कतावच्छेदके छभ्यते । तथाच यशुत्पाद्कतावच्छे-दकं नाशकतावच्छेदकव्याप्यं तदेखर्थः । नष्टे रूपादी रूपपरम्प-रायां नष्टायाम् । अग्निनाशे चरमाग्निसंयोगनाशे । परमाणौ पाकेन रूपोत्पत्तिस्थले प्रथमाग्निसंयोगादिना रूपोत्पत्तिस्तेनैव रूप-नाशः पुनरग्निसंयोगानन्तरं पुना रूपोत्पत्तिसंभवेऽपि चरमाग्निसं-योगोत्तरं तेन रूपोत्पादे तद्र्पस्य तेनैवाग्निसंयोगेन नाशसंमवात् तद्ग्रिसंयोगस्यापि नाशे रूपान्तरोत्पादासंभवेन नीरूपश्चिरं पर-माणुः स्यादित्यर्थः । नच चरमाग्निसंयोगेन विनदयदवस्थेनैव रूपो-त्यत्तिस्तदुत्तरक्षणे न च तद्र्पनाशः पूर्वक्षणेऽग्निसंयोगाभावादिति वाच्यम् । असमवायिकारणस्य कार्यसहमावेनैव हेतुताया न्याय-वैशेषिकसिद्धान्तसिद्धतया विनश्यदवस्थेन चरमाप्रिसंयोगेन रूपो-

रक्तोत्पत्ती तद्येनीशे रक्ततरता न स्यात् । अथ परमाण्वन्तरे कर्मिचिन्तनात् पश्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः । तथाहि एकत्र परमाणीकर्म ततो विभागः तत आरम्भकसंयोगनाश्चपरमाण्वन्त-रकर्मणी ततो द्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभाग इत्येकः कालः १ ततः श्यामादिनाशो विभागाच पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः २ ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोग इत्येकः कालः ३ अथ द्यणुकोत्पत्तिः ४ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ५ पश्चक्षणा । द्रव्यनाश्च समकालं परमाण्वन्तरं कर्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः । तथा हि परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तर्वभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्यणुकनाशपरमाण्यन्तरकर्मणी १ अथ श्यामादिनाशः परमाण्यन्तरे कर्मजो विभागश्च २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्यन्तरे

दिनकरी।

त्पादासंभवादिति । परमाणुरिति वैशेषिकमताभित्रायेण । न्यायनवे पूर्वोक्तरीत्या घटादेरपि नीरूपत्वप्रसङ्गो बोध्यः । नतु रक्तोत्पाद्-कतावच्छेदकवैजालं इयामनाशकतावच्छेदकवैजालव्याप्यमिति न ब्रमः परं तु वैजात्ययोरभेदं तेन न साङ्कर्यमत आह—उत्पाद-कश्चेदिति । नाशक उत्पादकश्चेदिति योजना । नाशकतावच्छेदक-मेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदेखर्थः। रक्ततरता न स्यादिति। अयं भावः-- रूपनाशकतावच्छेद्कं विलक्षणाग्निसंयोगत्वं तदेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदा कार्यतावच्छेदकमि सामान्यतः पृथि-वीपरमाणुरूपत्वं त्वया वाच्यम् । तथा सति कचिद्रक्ततरता कचि-इ रक्ततमता परमाणो न स्यात् कार्यवैचित्र्यस्य कारणतावच्छेद्क-भेदाधीनत्वादिति । सिन्दूरादौ रक्ततारतम्यस्यानुभविकतया तत्प-रमाणुषु तस्यावर्यभावादिति भावः । इदंच पूर्वरूपनाशकामिसंयो-गमात्रस्थोत्तररूपद्देतुत्वमित्यभित्रायेण पुनरन्यस्माद्ग्निसंयोगादिति अर्कु गतुरोचेन चोक्तम् । वस्तुतो रक्ततारतम्यस्य पूर्वरूपविशेषध्व-सकृतत्वाद्भाष्यस्य ब्यणुकनाशकाग्निसंयोगापेश्चयाऽन्यपरत्वादुत्पाद्-कविनाज्ञकयोरिप्रसंयोगयोरेकत्वानेकत्वेऽनियम प्रवेति ध्येयम् । पूर्वसंयोगनाश्च ३ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४ ततो खणुकोत्यिः ५ अथ रक्तोत्यिति ६ । एवं श्यामनाश्चले
परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्सप्तक्षणा । तथाहि परमाणौ कर्म
ततः परमाण्वन्तरेण विभागः तत आरम्भकसंयोगनाश्चलतो
खणुकनाशः १ ततः श्यामादिनाश्चपरमाण्वन्तरकर्मणी २ ततो
रक्तोत्पित्तः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च ३ ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः ४ ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः ५ ततो
खणुकोत्पित्तः ६ ततो रक्तोत्पिति ७ । एवं रक्तोत्पित्तसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादृष्टक्षणा । तथाहि परमाणौ
कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः
ततो खणुकनाशः १ ततः श्यामनाशः २ ततो रक्तोत्पित्तपरमाण्वन्तरकर्मणी ३ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ६ ततो खणुको-

दिनकरी।

प्रमाण्यन्तर इति । द्यणुकनाशकित्रयावत्परमाणुभिन्नद्वशणुकान्तरारम्भकपरमाणावित्यर्थः । कर्मचिन्तनादिति । द्यणुकारम्भकसंयोगनाशाद्यत्पत्यादिक्षणे द्यणुकान्तरारम्भककमंचिन्तनादित्यर्थः ।
पञ्चमादीत्यत्रादिना षष्ठसप्तमाष्टमञ्चणानां परिष्रदः । इत्यष्टश्चणा
इति । नतु यत्रैकस्मिन् परमाणाविष्रसंयोगसमकाळं परमाण्यन्तरे
कर्मोत्पत्तिस्तदुत्तरश्चणेषु क्रमेणैकत्र कियाविभागपूर्वसंयोगनाशद्व्यणुकनाशाः अपरत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगोत्पत्तिद्यणुकोत्पत्तिक्त्पोत्पत्त्रसत्र द्विश्चणा । एवं यत्रैकस्मिन् परमाणौ कर्मोत्पतिसमकाळं परमाण्यन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र त्रिश्चणा । एवं यत्रैकस्मिन् परमाणौ विभागसमकाळं परमाण्यन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र चतुःश्वणापि संभवति प्रक्रियेति चेत्र । द्यणुकनाशमन्तरेण परमाणौ
दयामादिनिवृत्तिस्तामन्तरेण च रक्तोत्पत्तिनं संभवतीत्युक्तप्रायम् ।
इत्यं च द्यणुकनाशश्चणे परमाणुश्यामनाशश्चणे रक्तोत्पत्तिश्चणे
वा द्यणुकान्तरोत्पत्तौ द्वित्रिचतुःश्चणा प्रकिया वाच्या । नचैतेषु
सि॰ श॰ ३९

त्यिकानां मते झणुकादाववयविन्यपि वाको भवति । तेषामय-माञ्चयः । अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्वद्वेः स्रमावयवैरन्तः अवि-ष्टेरवयवेष्ववष्टव्येष्वपि वाको न विकृष्यते अनन्तावयवित्रशः-क्ष्मकरी ।

क्षणेषु व्यणुकान्तरोत्पत्तिः संभवति तथा सति तत्पूर्वक्षणेषु परमा-णोररक्तवेन तदारब्धद्यणुकस्याप्यरकत्वभसङ्गादित्यन्यत्र विसारः ॥ १०५ ॥ अवयविन्यपीत्यपिना परमाणुपरिष्रहः । तेषामु नैया-यिकानाम् । अयं वक्ष्यमाणः । अवष्टब्धेष्वपीति । अवयविना-बष्टब्वेष्वपीत्यर्थः । पाकः रूपादिपराष्ट्रतिः । न विरुध्यत इति । साक्षात्परम्परासाधारणसक्छावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपा-दिनाशहेतुत्वे मानाभावेनारम्भकसंयोगाबच्छेदेन विजातीयतेन:-संयोगादेव रूपादिनाशसंभवेऽप्यारम्भकसंयोगावच्छेदेन तेजःसं-योगस्याभिघातादेस्तदानीं तत्र सद्भावे मानाभावेन पूर्वोक्तरीत्याऽव-यविनाशस्याप्रसक्तेः सर्वोवयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपादिना-शकत्वेऽपि नाशकतावच्छेदकवैजात्यस्य नोदनत्वाभिघातत्वादिविध-द्रस्थैवाङ्गीकरणीयतया नोदनाभिघातभिन्नतेज्ञःसंयोगाद्रपादिनाञ्चे-ऽपि तेनावयविनाशस्यासंभवात् । अस्तु वा रूपादिनाशकतावच्छे-इकवैजात्यस्य नोदनाभिघातत्वव्याप्यत्वं तथाप्यवयव्यभिघातादि-कालेऽनयवाभिघातोत्पाद्नियमे मानामावः । आस्तां वा तथा-नियमः तथाप्यवयवाभिघातादेर्नियमतो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधि-विभागहेतुक्रियाजनकत्वे मानाभाव एव । विभागं प्रति क्रियाया-सत्तत्रव्यक्तित्वेनेव हेतुतया तत्तत्क्रयाधीनविभागं प्रति तत्तत्पूर्व-देशस्य विशिष्य हेतुतया च तज्जन्यिकयायास्तादृशविभागहेतुत्वा-सिद्धेरिति भावः । यद्प्युक्तं वैशेषिकरवयविरूपं प्रत्यवयवरूपहे-तुताया व्यभिचारापत्त्या नावयविनि पाकेन रूपोत्पाद इति तदपि न अवयवरूपादेविजातीयरूपादिकं प्रत्येव हेत्रतया व्यभिचारा-प्रसक्तेः । एतेनावयविरूपनाशे आश्रयनाशहेततायां व्यभिचारापच्या प्रकेनावयविरूपनाशासंभव इसम्बपासम्

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।
द्वित्वाद्यः पराघीन्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥१००॥
शकल्पने गौरवम्। इत्यं च सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञा सङ्गच्छते यत्र त न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाञोऽपि सीक्रियत इति ॥ संख्यां निरूपयितुमाह—गणनेति । गणनाव्यवहा-रासाधारणं कारणं संख्येत्यर्थः ॥ १०६ ॥ नित्येष्विति । नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् । अनित्ये घटादावेक-त्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वाद्यो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षा-

जन्यतावच्छेदककोटौ वैजात्यस्य निवेशनीयत्वादिति । अवयविपा-कानभ्युपगमे साधकाभावमुक्त्वा तत्र वाधकमप्याह-अनन्तेति। इत्थं च अवयविनाशानङ्गीकारे च । प्रत्यमिज्ञा सङ्गच्छतः इति । पूर्वावयविनाशे तूत्तरोत्पन्नावयविपूर्वावयविनोरभेदामावेना-भेदावगाहिनी प्रत्यभिक्का न स्यादिति भावः ॥ कालादावतिच्या-प्रिमाशङ्क्याह-असाधारणमिति । वस्तुवो गणनं संख्यात्वं तत्प्रकारको व्यवहारसात्प्रकारकं प्रमात्मकं झानं तद्धेतुसाद्विषय इत्यर्थान कालादावतिन्याप्तिः । तत्रापि संख्यात्वजातिरेव लक्षण-मितरत्तु संख्यात्वजातौ प्रमाणतयोक्तम्, एवमपेऽपीति ध्येयम् ॥ १०६ ॥ द्वित्वाद्य इति । एकत्वान्यसंख्यामात्रमपेक्षाबुद्धि-रूपनिमित्तकारणजन्यमित्यर्थः । असमवायिकारणं तु द्वित्वं प्रति समवायिकारणगतयावदेकत्वमिति बोध्यम् । नतु योग्यद्वित्वादावपे-क्षाबुद्धेर्हेतुत्वेऽप्ययोग्यद्वित्वादौ तद्धेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न। योग्यद्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेऽतीन्द्रियद्वित्वादावप्यनेकसंख्यात्वा-दिना तदनुमानात् । अथापेक्षाबुद्धेद्धित्वदेतुत्वे कथमविरलक्रमेण यावद्पेक्षाबुद्धिसत्त्वं न द्वित्वाद्युत्पत्तिः । अत्र केवित्—अपेक्षाबु-द्धेदत्पत्तिसंबन्धेन हेतुत्वान्न यावद्पेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वागुत्पत्ति-रिति तन्न । धारावाहिकापेक्षाबुद्धिभिः सर्वत्र धारावाहिकद्वित्वा-बुत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् भगवद्पेक्षाबुद्धाः धारावाहिकद्वित्वाबुत्पत्तेर्दुर्वार-त्वाच तद्वद्वीर्नेसत्वेनोत्पत्तिसंबन्धेन तद्वेतुत्वस्य दुर्वपत्वात् । अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः । अपेक्षाबुद्धिनादााच नाद्यस्तेषां निरूपितः ॥ १०८॥ बुद्धिजन्याः ॥ १०७॥ अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसम-वायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथापि एको द्वाविति प्रत्य-यामावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच द्वित्वादीनां पर्याप्ति-लक्षणः कश्चित्संबन्धोऽनेकाश्रयोऽम्युपेयते । प्रथममपेक्षाबुद्धित्त-विकती ।

वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यात्वाद्यविद्यन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यादेः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमान्न यावद्पेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति ॥ १०७ ॥ प्रत्यंक घटादाविति । तथा चानेकाश्रयपर्याप्ता इति मूलमसङ्गतमिति भावः । नन्वेकत्वस्य न्यूनवृत्तितया द्वित्वाधारतानवच्छेद्कत्वान्न तथा प्रत्यय इत्यत आह—एको न द्वावितीति । एकत्वावच्छे-देन द्वित्वबद्धेदाभावादेकत्वादेन्य्रेनवृत्तितया द्वित्वबद्धेदानवच्छेदक-त्वादिति भावः । अनेकाश्रय इति । उभयाद्याश्रय इतर्थः । तथाच तादृशप्रतीतेर्न द्वित्ववद्भेदाधारतावच्छेद्कत्वमेकत्वे विषयः किं तु पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वं तद्वद्भेदो वा एकत्वावच्छिन्ने प्रकारः। इत्यंच पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वस्य प्रत्येकमभावादेको द्वावित्यप्रत्य-यस्येको न द्वाविति प्रत्ययस्य चोपपत्तिरिति भावः । अत्र बहवः । चभयादेः प्रत्येकानतिरिक्तत्या प्रत्येकमपि पर्याप्तिसंबन्धेन दित्वम-स्त्येवेति पर्यात्यङ्गीकारेऽप्येको द्वावित्यप्रत्ययस्थैको न द्वाविति प्रत्ययस्य च कथमुपपत्तिः। यदि चैको न द्वाविति प्रतीतिबलाहित्व-वद्भेदावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धविशेषरूपमेकत्वे स्वीक्रियते न त द्वित्वावच्छेद्कत्वमेको द्वावित्यप्रत्ययादिति विभाव्यते तदा समवा-बपक्षेऽपि तुल्यमिति पर्योध्यक्षीकारो निरर्थक इति चेद्त्राहुः। आकाशाविति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्त्या पर्याध्यङ्गीकार आवश्यकः। नच समवायेनेव पर्याप्तिसंबन्धेनापि द्वित्वस्याकाशे सत्त्वात पर्या-हयङ्गीकारेऽपि तद्वाक्यप्रामाण्यं दुवीरमिति वाच्यम् । उद्देश्यताव-इछेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव द्वित्वसंबन्धत्वोपगमात् आकाश-

तो दित्वोत्पित्तः ततो विशेषणञ्चानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकं ततो दित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेश्वाबुद्धिनाश्रथ ततो दित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानानां द्विश्वणमात्रस्थायित्वं योग्यविश्वविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वात् । तथाप्यपेश्वाबुद्धिस्वश्वणावस्थायित्वं कल्प्यते । अन्यथा निर्विकल्पककालेऽपेश्वाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्थैव नाशः स्थात् न तु द्वित्वप्रत्यश्चं तदानीं विषयाभावादिद्यमानस्थैव चश्चरादिना ज्ञानजननोपगमात्। तस्माहित्वप्रत्यश्चादिकमपेश्वाबुद्धेनाशकं कल्प्यते । नचापेश्वाबुद्धिनाशात् कथं दित्वनाश इति वाच्यम् । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यश्चामावात् अपे

दिनकरी।

त्वव्याप्यद्वित्वपर्याप्तेरप्रसिद्धत्वाद द्वित्वपर्याप्तेर्द्वित्वस्वरूपतया तस्य घटादाविप सत्त्वात् । नचोहेश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवा-यस्य द्वित्वसंसर्गतां स्वीकृत्याकाशाविति प्रयोगवारणसंभवादलं पर्याह्येति वाच्यम् । तथा सति घटाविति प्रयोगस्य प्रामाण्यातु-पपत्तेः, समवायस्यैकत्वेन घटत्वव्याप्यसमवायस्यात्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः । अपेक्षाबुद्धिनाशाच तेषां नाश इति मृत्रस्य तृतीयक्षणे अपेक्षाबुद्धिनाशाचतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाश इति नार्थः परं तु चतुर्यक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशात् पञ्चमक्षणे इत्यर्थ इति ज्ञापनाय वैशे-. षिकप्रक्रियां प्रदर्शयति - प्रथममित्यादिना । द्वित्वत्वविशिष्ट-प्रत्यक्षं द्वित्वत्वविशिष्टजैकिकप्रयक्षम् । अन्यथा अपेक्षाबुद्धेद्विस-णमात्रावस्थायित्वे । द्वित्वस्थैव नाश इति । द्वित्वस्य नाश एवे-त्यर्थः । नन् तदानीं द्वित्वाभावेऽपि तत्पूर्वक्षणे द्वित्वसत्त्वान्न द्वित्वप्र-त्यक्षानुपपत्तिरत आह—विद्यमानसैवेति । "संबद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षरादिने" सनुरोधात छौकिकप्रसक्षं प्रति द्वित्वादेविषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः। नतु योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्तिविशेषगुणत्वेन हेतुतयाऽपेक्षाबुद्धत्तरक्षणोत्पन्न-स्मृत्या संस्कारेण वापेक्षाबुद्धिनाशः केन वारणीय इत्याशंहासप-संदारव्याजेन परिहरवि-तसादिति । द्वित्वप्रत्यश्वादिकः

दिनकरी।

मिति । द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः । आदिना त्रित्वद्विप्रय-क्त्वादिप्रत्यक्षपरिप्रदः । योग्यविमुविश्चेषगुणत्वस्य स्वत्वस्य चातु-गतस्याभावेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वस्यानुगतस्याभावात्तत्तव्यक्तित्वेनैव नारयनाशकभावस्य वाच्यतया द्वित्वत्वविशिष्टप्रसम्हपकार्यानुरो-षेन द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकस्यैव तद्व्यक्तित्वेनापेक्षाबुद्धिनाशकत्वं कल्प्यते न तु द्वितीयक्षणोत्पन्नस्मरणादेरिति भावः । नतु द्वित्वत्व-विशिष्टद्वित्वप्रत्यश्चमुपनीतभावात्मकमेवास्तु अछं तदुपपत्तये त्रिक्ष-णावस्थायित्वकल्यनेनापेक्षाबुद्धेः । नच द्वित्वत्वांशे उपनीतभानसं-भवेऽपि द्वित्वांशे नोपनीतभानत्वमुपनीतं च विशेषणतयैवेति निय-मादिति वाच्यम् । यतो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षं हि जायमानं द्रव्यांशे द्वित्वप्रकारकमेव भवति द्वे द्रव्ये इत्याकारकम्, निर्वि-कल्पकोत्तरक्षणे द्वे द्रुव्ये इत्याकारकं द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रकारकं प्रत्यक्षं न संभवति तत्पूर्वं विशेषणतावच्छेर्कद्वित्वत्वप्रकारकद्वित्व-क्वानासंभवादिति तु न, विशेष्ये विशेषणमिति रीसैव हे द्रव्ये इत्याकारकप्रत्यक्षसंभवादिति चेत्र । निर्विकल्पकत्याप्रत्यासत्तितया द्वे द्रव्ये इत्युपनीतभानासंभवात्तस्योपनीतभानरूपत्वे तदुत्तरं द्वित्वं साक्षात्करोमीत्यनुन्यवसायानुपपत्तेश्च । तसात्रिक्षणावस्थायित्वम-पेक्षानुद्धेरिति वैशेषिकाणामाशयः। नव्यास्तु-उत्पत्स्यमानद्वित्वस्य द्वित्वत्वसामान्यलक्षणया पूर्वातुभवाद्वित्वोत्पत्तिसमय एव द्वित्व-त्वप्रकारकमुत्पद्यमानद्वित्वस्मरणम् तेन तदुत्तरक्षणे इदानी द्वे द्रव्ये इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि छैकिकप्रत्यक्षसंभवाद् छमपेक्षाबु-देखिक्षणावस्थायित्वेन । अन्यथा सुखाद्युत्पाद्दितीयक्षणे सुखत्वनि-विकरपकमनन्तरणे च सुखनाशादहं सुखीति छौकिकप्रसक्षं न संभवतीति सुखशब्दादेरि त्रिक्षणावस्थानप्रसङ्गादिति प्राहुः। नन्वपेक्षाबुद्धेद्धिंत्वोत्पादकत्वे चैत्रीवापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्थापेक्षा-बुढिशून्येन मैत्रेण प्रहणापत्तिः संनिक्षीदिघटितसामप्र्याः सत्त्वा-चहारणाय विषयतासंबन्धेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षे तद्भिन्नपुरुषीयापेक्षा-अब्रिजन्यद्वित्वादेखादात्म्येव प्रविवन्धकत्वकल्पने च गौरवमव

क्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तभाशात्तमाश इति कस्पनात् । अत-एव वत्पुरुषीयापेश्वाबुद्धिजनयद्वित्वादिकं तेनैव गृद्धत इति कल्प्यते। नचापेश्वाबुद्धिदित्वप्रत्यश्चे कारणसमस्त्वित वाच्यम्। लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्थैवोचितत्वात्। अतीन्द्रिये य-णुकादावपेश्वाबुद्धिर्योगिनां सगीदिकालीनपरमाण्वादावीश्वरी-

विनकरी।

आह-अतएवेति । पूर्वोक्तयुक्तयाऽपेक्षाबद्धेद्धित्वोत्पादकत्वस्याव-इयकत्वादेव । तेनैव गृह्यत इति कल्प्यत इति । तिङ्क्रभेन न गृद्यत इति कल्प्यत इत्यर्थः । तथा चान्यथानुपपत्त्या पूर्वोक्तप्रति-बध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवं न दोषायेति भावः। नतु काळा-न्तरे द्वित्वप्रसक्षवारणाय द्वित्वप्रसक्षं प्रसेवापेक्षाबुद्धेर्तेतुत्वमस्त नतु द्वित्वं प्रतीत्याश्रद्धते—नचेति । लाघवेनेति । द्वित्वप्रत्यक्ष-त्वापेक्षया द्वित्वत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्य छघुत्वादिति भावः। ननु द्वित्वप्रत्यक्षनिष्ठं ठौकिकविषयितया द्वित्वत्वमेव कार्यतावच्छे-द्कमिति न गौरवम् । नचान्तरेणाप्यपेक्षाबुद्धि द्वित्वप्रसक्षापत्तिरे-वावताप्यवारितैवेति वाच्यम् । द्वित्वत्वाविषयकद्वित्वप्रत्यक्षस्याली-कतया व्यापक्रीभूतद्वित्वत्वावच्छिन्नजनकसामग्रीविरहादेव तद्वार-णादिति चेन्न । उत्पादकसामग्र्या व्यञ्जकत्वाङ्गीकारे घटाद्युत्पा-दकसामप्रया अपि घटादिव्य खकत्वापत्त्या सत्कार्यवादापत्तेरिति । नन्वपेक्षाबुद्धेद्धित्वाद्युत्पादकत्वं न संभवति ख्रणुकस्यास्मदीयप्रत्यक्षा-गोचरतया तत्रापेक्षाबुद्धसंभवेन तत्र त्रित्वानुत्पस्यापत्तेः। नचे-ष्टापत्तिः । भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन व्यणुकगत-त्रित्वं विना त्र्यणुकपरिमाणानुत्पत्तेः परिमाणस्य स्वस्रमानजातीयो-त्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन व्यणुकपरिमाणस्य तत्रासमबायिकार-णत्वासंभवादत आह-अतीन्द्रिये द्यणुकादाविति । आदिना परमाणुपरित्रहः । सर्गादी योगिनाममावादाह—ईश्वरीयेति । नचेयरीयापेक्षाबुद्धेद्वित्वोत्पादकत्वे तद्दित्वस्य निसत्वप्रसङ्गः ईयरी-यापेक्षानुद्वेर्नित्यत्वेन तन्नाशनाद्यत्वस्य तादृशद्वित्वे वक्तमशक्य-त्वादिति वाच्यम् । तहित्वस्येश्वरीयापेक्षावृद्धिसहकारिविशेषस अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते । परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥

यापेक्षाबुद्धिः ब्रह्माण्डान्तरवर्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वा-दिकारणमिति ॥ १०८॥ अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह— अनेकेकत्वेति । अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः । इदंतु बोध्यम्—यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिमिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः । आचार्यास्तु—त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिनीतिरिच्यते सेनावनादा-बुत्पकेऽपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यप्रहो दोषात् । इत्थं चेतो

दिनकरी।

क्षणविशेषस्य नाशादेव नाशोपपत्तेः क्षणविशेषसेश्वरीयापेक्षा-बुद्धिसहकारित्वानङ्गीकारे सर्गाद्यकालीनपरमाणुद्धित्वोत्पत्तेः पूर्व तद्भिःचोत्पादापत्तेः । अपेक्षाबुद्धिनाञ्चाचेति मूळ्याश्रयनाञोपळक्ष-कत्ववदीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषक्षणविशेषनाशोपळक्षकत्व-स्वीकाराच न तद्विरोधः । एतेन घटाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे भगवद-पेक्षाबुद्धा तत्र द्वित्वादिकं जन्यत इति परास्तम् । तदानी सहकारि-श्रुणविशेषस्याभावेन भगवद्पेक्षाबुद्धा द्वित्वादेरजननात्तदानी तत्र मानाभावाच एतद्खरसादाह—ब्रह्माण्डान्तरेति **दित्वोत्पादे** 4। १०८ ।। इत्यतः इत्याकाङ्कातः । नन्वेकत्वांशे निर्धिर्मतावच्छेद-कैकत्वज्ञानादु द्वित्वाद्यत्पत्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे - अयमेक इति । वत्त्र व्यक्तिमात्र निष्ठेदंत्वावच्छित्र विशेष्यता निरूपितैकत्वप्रकारताशा-लिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिपदार्थ इति भावः। कचित्पुस्तके इदंतु बोध्यमित्याद्यवधेयमित्यन्तः पाठः स चैवं व्याख्येयः। यत्रानि-**यतैकत्वेति ।** एकत्वविशेष्यकसंख्यात्वनियतत्रित्वादिप्रकारकज्ञान-श्रून्यकालीनमनेकैकत्वज्ञानमित्यर्थः । यद्वा एकत्वांशे निर्धर्भिता-वच्छेद्कमेकत्वसंख्यायोगिन इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः । सेनाव-नादाविति । तत्र नियतैकत्वज्ञानाभावात्तस्येव सहस्रत्वादिसङ्क्यो- अणु दीर्षं महद्भक्षमिति तद्भेद ईरितः ।
अनित्ये तद्नित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥११०॥
सङ्क्ष्यातः परिमाणाच प्रचयादिप जायते ।
अनित्यं, द्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥१११॥
बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तु
तत्तारतम्याभावान्नोपपद्येतेत्यवधेयम् । परिमाणं निरुपयति—
परिमाणमिति । परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः । तच्चतुर्विधम्—अणु महद्दीर्घ हस्तं चेति । तत्त्
परिमाणम् । नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते । जायत
इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वेणान्वितम् ।

दिनकरी।

त्पाद्कत्वादिति भावः । उत्पन्नेऽपीति । अनियतैकत्वज्ञानस्यापि त्रित्वाद्युत्पादकत्वादिति भावः । दोषात् नियतानेकैकत्वज्ञानाभा-वात । अनियतानेकैकत्वज्ञानस्य त्रित्वोत्पत्तिकारणत्वेऽपि त्रित्वांशे त्रित्वत्वप्रकारकप्रसक्षे नियतानेकैकत्वज्ञानस्यैव हेतुतया तं विना न त्रित्वत्वादिप्रकारकं प्रत्यक्षमिति भावः । उपपद्यते इति । इतो बहुतरेत्यत्र बहुत्वे स्वसजातीयनिरूपितोत्कर्षः प्रतीयते । तथाच चतुष्टादिक्रपे बहुत्वे त्रित्वादिक्रपस्त्रसजायतीयनिक्रपितोत्कर्षस्य सत्त्वात्तादशप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः । संख्यान्तरत्वे त्रित्वाद्य-तिरिक्तसंख्यात्वे । तत्तारतम्याभावादिति । बहुत्वे स्वसजातीयोत्क-र्षाभावात्तव मते तस्यैकरूपत्वादिति भावः । नच बहुत्वस्य त्रित्वा-दिरूपत्वे बहुत्वनिश्चये कथं त्रित्वादिसंशय इति वाच्यम् । समानप्रकारकनिश्चयस्थैव संशयविरोधितया बहुत्वत्वप्रकारकनि-श्रयस्य त्रित्वत्वादिप्रकारकसंशयाविरोधित्वात्। अणु महदित्यादि । यद्यप्यणुत्वमेव हस्वत्वमस्तु महत्त्वमेव दीर्घत्वमस्त्विति कुत्रश्चा-तुर्विध्यं तथापि तद्विधकाणुतया प्रतीथमानेऽपि तद्विधकह्वस्तत्वा-ठयवहारात्तद्वधिकमहत्त्ववत्तया प्रतीयमानेऽपि तद्वधिकदीर्घत्वा-

१ घटदण्डादी. २ दण्डघटादी.

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते।

तथाचानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति—अनित्यमिति । मणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं झणुक-परिमाणं वा न कारणम् । परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्क्व-ष्टपरिमाणजनकताद् झणुकस्याणुपरिमाणं तु परमाण्चणुत्वा-पेश्वया नोत्कृष्टम्। त्रसरेणुपरिमाणं तु न सजातीयमतः परमाणौ द्वित्वसंख्या झणुकपरिमाणस्य झणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्य झणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ १०९॥ ११०॥ ॥ ११९॥ परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति—परिमाणं घटादाविति । घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम् ।

विनकरी।

व्यवहाराम इस्वत्वदीर्घत्वयोरितिरिक्तपरिमाणतया तम्रातुर्विध्यं बोध्यम् । संख्याजन्यमुद्दाहरतीति । संख्यामात्रजन्यमुद्दाहर-तीत्यर्थः । न सजातीयमित्यनन्तरं विजातीयसंयोगरूपः प्रचयस्तु न द्याणुकादौ तत्सन्तेऽपि वा तस्याकिंचित्करत्वादिति पूरणीयम् । द्वित्वसंख्या द्वित्वसंख्यामात्रम् । एवमप्रेपि ॥ १०९ ॥ ११० ॥ ॥ १११ ॥ प्रिमाणजन्यं परिमाणमात्रजन्यम् । कृपालादि-परिमाणजन्यम् । कपालादिपरिमाणमात्रजन्यम् । अप्रचित-महत्त्वपालद्वयारक्वे घटे यन्महत्परिमाणं तत्र कपालगतद्वित्वसंख्या न कारणं द्वित्वसंख्याया महत्त्वाजनकत्वात् अन्यथा द्याणुकेऽपि महत्त्वोत्पादापत्तेः । नचोक्तापत्त्या द्वित्वत्वेन परिमाणाजनकत्वेऽपि घटगतमहत्त्वं प्रति कपालगतमहत्त्वस्य कपालगतद्वित्वस्य वा देतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । कपालगतमहत्त्वो-कर्षण घटगतमहत्त्वोत्कर्षस्यानुभविकतया कपालमहत्त्वस्य वत्रावद्ययं देतुताया वाच्यत्वात् यत्र कपाले न प्रचयस्तत्र प्रचय-स्यापि देतुत्वासंभवात्तत्र घटपरिमाणं कपालपरिमाणमात्रजन्यभिति प्रचयः शिथिलारूयो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥ ११२॥ परिमाणं तूलकादौ नाशस्त्वाभ्रयनाशतः।

प्रवयजन्यसुदाहर्तुं प्रचयं निर्वक्ति—प्रचय इति ॥ ११२ ॥ परिमाणं चाश्रयनाञ्चादेव नन्यतीत्याह्—नाज्ञा इति । अर्था-त्परिमाणस्येव । नचावयविनाञ्चः कथं परिमाणनाञ्चकः सत्य-प्यवयविनि त्रिचतुरादिपरमाणुविश्वेषे तदुपचये वावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यश्वसिद्धत्वादिति वाच्यम् । परमाणुविश्वेषे हि झणुकस्य नाञोऽवन्यमम्पुपेयः तन्नाञ्चे च ज्यणुकनाञ्चः एवं क्रमेण महावयविनो नाञस्यावन्यकत्वात् । सति च नाञ्चेऽनम्युपगममात्रेण नाञस्यापलपितुमञ्चयत्वात् । शरीरादाववयवोपचये समवायिकारणनाञ्चसावन्यकत्वादवय-

दिनकरी।

भावः । प्रचय इतीति । मुले शिथिलाख्य इति । किंचिद्व-यवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिनि महत्यवयवे वर्तमानः संयोगः प्रचय इत्येके । अत्र महत्पदं न देयं परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वे क्षतिविरहादित्यन्ये । भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिन्य-वयवे वर्तमानः संयोगः प्रचयस्तेन परमाणुसंयोगो ब्यणुकसंयोगो वा न प्रचय इसपरे । अत्र प्रचयरिहते सिमिर्महावयवैरारव्यस्य यन्महत्परिमाणं तत्संख्यापरिमाणोभयजन्यम् महद्वयवारब्धमह-त्त्वाद्तिशयितत्वात् अल्पावयवारब्धमहत्त्वाद्तिशयितत्वाच प्रचि-ताभ्यां महावयवाभ्यामारब्धे यन्महत्परिमाणमतिशयितं तत्परि-माणप्रचयोभयजन्यम् अप्रचितमहावयवारब्धान् व्यणुकमहत्त्वाच ताहशातिशयदर्शनात् प्रचितैर्महद्भिरारब्धस्य महत्परिमाणं संख्या-परिमाणप्रचयजन्यम् प्रचितमहावयवद्वयारब्धमहत्त्वाद्पि तस्यो-त्कृष्टत्वादिति ध्येयम् । दिङ्मात्रस्य मूळे प्रदर्शितत्वादिसन्यत्र विस्तरः । केचित्तु दीर्घमिति प्रतीतेरवयवसंयोगविशेषेणैवोपपत्तेः दीर्घत्वं न परिमाणमन्यथा वर्तुछत्वचतुरस्रत्वादीनां परिमाणान्तर-त्वापत्तेरिखाद्वः ॥ ११२ ॥ अर्थादिति । प्रकरणादिखर्यः ।

संख्यावसु पृथत्तवं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ११३॥ विनाञ्च आवश्यकः । नच पटादिनाशेअपि तन्त्वन्तरसंयोगा-त्परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि वेमाद्यभिघा-तेनासम्वायिकारणतन्तुसंयोगनाञ्चात् पटनाञ्चस्यावश्यकत्वात्। किंच तन्त्रन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वे तत्पट एव न स्यात् तन्त्रन्तरह्रपकारणाभावात्, तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् । तसात्तत्र तन्त्व-न्तरसंयोगे सति पूर्व पटनाञ्चस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साजात्येन दीपकलि-कादिवत् । नच पूर्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यम् । मूर्तयोः समानदेशताविरो-धात् तत्र पटद्वयासंभवात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य बाधितत्वाच । तसात्पूर्वस्य द्रव्यस प्रतिबन्धकस विनाशे द्रच्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् ॥ पृथत्तवं निरूप-यति—संख्यावदिति । पृथदप्रत्यवासाधारणकारणं पृथ-क्तवम् । तन्नित्यतादिकं संख्यावत् । तथाहि-नित्येष्वेकत्वं नित्यमनित्येष्वनित्यम् । अनित्यमेकत्वं तु आश्रयद्वितीयक्षणे

दिनकरी।

यद्वार्थात्परिशेषादित्यर्थः । नच परिशेषोऽसिद्धः रूपादेरप्याश्रय-नाशनाश्यत्वादिति वाच्यम् । आश्रयनाशत इति मृखस्याश्रयना-शमात्रादित्यर्थकतया रूपादेराश्रयनाशमात्रनाश्यत्वाभावेन परिशेष-संभवात् । नच मृखस्य ताहशार्थकत्वे प्रयोजनाभाव इति वाच्यम् । कियाविभागादिकमेण यत्किचिद्वयवनाशेऽपि शरीरादिनाशस्य मीमांसकैरनभ्युपगमात् तत्र परिमाणनाशस्यानुभविकत्वाचाश्रयमा-त्रनाशनाश्यत्वस्य च परिमाणे वैरनङ्गीकारात् तन्मतिराकरणाय मृखस्य ताहशार्यकत्वादिति ध्येयम् । द्वितीयक्षणे चोत्पद्यत इस्तनन्तरं स्वाश्रयावयवगतैकत्वासमवायिकारणकं चेति पूरणीयम् । चोत्पद्यते आश्रयनाञ्चाष्ठस्यति तथैकपृथक्तमपि। द्वित्वादिवस्य द्विपृथक्तवादिकमपीत्यर्थः ॥ ११३ ॥ नन्वयमस्यात् पृथगित्या-दावन्योन्यामावो भासते तत्कथं पृथक्तवं गुणान्तरं स्वीक्रियते। नचास्तु पृथक्तवं नत्वन्योन्यामाव इति वाच्यम्। रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तः। निर्द्द रूपे घटाविषकं पृथक्तवं गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटाविषकं पृथक्तवमस्ति येन परम्परासंबन्धः कल्प्यत इत्यत आह—अस्मादिति। नजु श्रव्दवैलक्षण्यमेव नत्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न। विनार्थमेदं घटात्पृथगितिवद् घटो न पट इत्यत्रापि पश्चमीप्रसङ्गात्। तसाद्यदर्थयोगे पश्चमी सोऽर्थो

दिनकरी।

एकपृथक्तवं एकसमवेतपृथक्तवम् । द्वित्वादिवसेति । तथाच द्विप्रथक्त्वादौ समानाधिकरणान्येकप्रथक्त्वान्यसमवायिकारणानि इदमेकं पृथगिदमेकं पृथगिति नामैकपृथक्त्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धि-निमित्तकारणं तादशबुद्धिनाशात् कचिदाश्रयनाशात् कचिदुमाभ्यां द्विष्ट्रथक्त्वं नइयतीति भावः । अत्रोभयसमवेतं प्रथक्त्वं द्विष्ट्रथक्त्वं त्रितयसमवेतं पृथक्त्वं त्रिपृथक्त्वमिति रीत्या बोध्यम् । नत् घटः पटात्प्रथगित्यादिप्रतीतेः पटावधिकैकपृथक्तवद्वयादिनाप्युपपत्तेक्रमय-समवेतपृथक्तवादौ मानाभाव इति चेन । घटौ पटात पृथगिति प्रतीत्योभयसम्वेतपृथक्त्वे सिद्धे तेनैव घटः पटात्प्रथगिति प्रतीत्यपपत्तेरेकपृथक्तवे प्रमाणाभाव इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयमङ्गीकार्यम् ॥ ११३ ॥ परम्परा-संबन्धः कल्पत इति । सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासंबन्धवि-षयकत्वमुक्तप्रतीतेः कल्प्यमित्यर्थः । इद्मुपलक्षणम् । प्रतीतेः सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासंबन्धविषयकत्वमङ्गीकृत्वान्योन्यामा-वानक्कीकारे एतद्भटक्रपमेतद्भटात्पृथगिति प्रतीलनुपपत्तेः। एतद्र-पमेतद्र्यात्पृथगिति प्रतीद्यापत्तेश्च अन्योन्याभावस्यातिरिक्तस्यभ्य-पगर्ये तु पृथकपद्स्यान्योन्याभावलक्षणया सर्वग्रुपपादनीयमिति । पश्चमीप्रसङ्गादिति । अन्योन्यामानार्यकपद्योगस्य पश्चमीप्रयो-सि॰ स॰ ४०

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते । अस्रात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११४॥ अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः । कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥११५॥ तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः । आदिमः इयेनचौलादिसंयोगः परिकीर्तितः॥११६॥ नवर्थान्योन्याभावतो मिन्नो गुणान्तरं कल्पत इति ॥११४॥ संयोगं निरूपयति—अप्राप्तयोरिति ।तं विभजते —कीर्तित

जकस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । अत्र नन्याः — अन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं नतु गुणान्तरम् । नच घटो नेत्यत्र पश्चम्यापत्तिरन्योन्या-भावविशिष्टार्थकपदयोग एवान्यारादितरर्त इत्यादिसुत्रेण पश्वमी-विधानात् । नवस्तु नान्योन्याभावविशिष्टार्यकत्वम् परं त्वन्योन्या-भावार्थकत्वमित्यस्थान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । यदि च घटाद्भेद इत्यादी पश्वम्यनुपपत्त्या भेदार्थकपद्योगः पश्वमीप्रयोजकतया-न्यारादिति सूत्रेण बोध्यत इति घटो न पट इसत्र पश्चम्यापत्ति-र्दुर्बारेति विभाव्यते तथापि निपातातिरिक्तान्योन्याभावार्थकपद्यो-गस्यैव पश्वमीप्रयोजकत्वं कल्प्यते अनुशासनस्य प्रयोगानुरोधित्वा-दिलाहुः ॥ ११४ ॥ मुलेऽप्राप्तयोरिलादिना संयोगस्वरूपमुक्तं तत्र प्राप्तिः संबन्धः स च समवायोऽपीत्यत उक्तमप्राप्तयोरिति । छक्षणं तु संयोगत्वं जातिरिति । मुले आद्योऽन्यतरकर्मज इति । ननु संयोगत्वं नान्यतरकर्मणः कार्यतावच्छेदकमुभयकर्मजसंयोगे संयोगजसंयोगे च व्यभिचारादिति चेन । विजातीयकर्मत्वेन विजातीयसंयोगत्वेन समवायेन हेतुहेतुमद्भावात् उभयकर्मजसं-योगादौ च वादृशवैजात्याभावेन व्यभिचाराभावात् । एवमुभयक-र्मणः संयोगस्यापि च संयोगं प्रति हेतुत्वं बोध्यम्। मूले मवेत् संयोगजोऽपर इति । नतु संयोगजसंयोगे मानामोवः यत्र कपाछिक्रयया कपाछत्रहसंयोगस्ततः कुम्भतरुसंयोगस्तत्र कपाछ-कियाया एव कुन्भवरुसंयोगं प्रति कारणत्वं नत् कपाछवरुसंयोग-

मेषयोः सिन्नपातो यः स द्वितीय उदाह्यतः ।
कपालतहसंयोगात्संयोगस्तहकुम्भयोः ॥ ११७॥
तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।
अभिघातो नोदनं च दाब्दहेतुरिहादिमः ॥११८॥
दाब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।
एककर्मोद्भवस्त्वाचो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥११९॥
इति । एषः संयोगः । सिन्नपातः संयोगः । द्वितीयः
उभयकर्मजः । तृतीय इति । संयोगजसंयोग इत्यर्थः ।
तृतीयः स्यादिति पूर्वेणान्वितम् । आदिमः अभिषातः ।
द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति । विभक्तप्रत्ययासाधारणकारणं विभागं निरूपयित—विभाग इति । एककर्मेति ।

दिनकरी।

स्रोति चेन्न । समवायेन संयोगं प्रति समवायेन क्रियायाः कारण-त्वात् कुम्मे समवायेन कियाया अभावेन कुम्भे तरुसंयोगानुप-पत्तेः, क्रियायाः सामानाधिकरण्यसंबन्धेन हेतुत्वान्तरकल्पनापेक्षया समवायेन संयोगस्थेव हेतुत्वकल्पनौचित्यात्। वस्तुतो यत्र कपा-छिकयया कपालान्तरेण तरुणा चैकस्मिन् क्षणे संयोगसदुत्तरक्षणे . घटोत्पत्तिः कपालकियानाशस्त्र नाशकस्योत्तरसंयोगस्य पूर्वे सत्त्वा-त्तदत्तरक्षणे कुम्भतरुसंयोगानुपपत्तेः पूर्वक्षणे कपालक्रियाया नाशातु. तस्मात्कपालसंयोग एव तत्र कारणमिति संयोगजसंयोगसिद्धि-र्निराबाधैवेति । अत्र केचित् । कथं संयोगस्य त्रैविध्यमन्यतरकर्म-जन्यसंयोगस्याप्रसिद्धेः यत्रेषुक्रिययेषुवृक्षयोः संयोगस्तत्र संयोगा-धिकरणे वक्षे क्रियाविरहेण व्यभिचारादन्यतरकर्मणः संयोगं प्रति करणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यादुः । तन्न । कार्योव्यवहितपूर्वक्षणा-वच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किचिद्यक्सधिकरणीभृतयाव-द्धक्तिवृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणताघट-क्रमेवं च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छि-श्रयर्किचिद्यक्यधिकरणयावद्यक्तिषु कारणामाववत्त्वमेव व्यसि-

विभागजस्तृतीयः स्याचृतीयोऽपि द्विघा भवेत्।
हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः॥ १२०॥
तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्ववद्वोघ्यम्। तृतीयोऽपि। विभागजविभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्रेति द्विविधः। आद्यसावद्यत्रैककपाले कर्म ततः
कपालद्वयविभागः ततो घटारम्भकसंयोगनाशस्ततो घटनाश्रस्ततस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्थाकाशविभागो
जन्यते तत आकाशसंयोगनाशः तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश्च इति । नच तेन कर्मणेव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत
इति वाच्यम्। एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विभाग-

चारः । नचैवंविधो व्यभिचारः प्रकृते, इषोरपि तादृशयावद्न्तर्ग-ततया तत्र कियाभावासत्त्वादिति दिक । नन्वेवं यत्र हस्तकिया ततो ब्रितीयक्षणे शरीरिकया तत्र चतुर्यक्षणे इस्ततरुसंयोगसास्मिन्नेव क्षणे शरीरिकयाजन्यशरीरपूर्वदेशसंयोगनाशस्तदुत्तरक्षणे शरीर-वरुसंयोगो जायते तस्य च इस्ततरुसंयोगजन्यत्वं शरीरिक्रयाज-न्यत्वं वेसत्र विनिगमनाविरहः। नचोमयमेव तत्र हेतुः जातिस-इरप्रसङ्गादिति चेन्न । तत्र संयोगद्वयस्यैवोपगमात् । द्वित्वाप्रहस्त साहरयदोषादित्येके । तत्र चित्रसंयोग एवोत्पद्यते कारणत्वं त तत्र संयोगकर्मोभयत्वेनेति चित्रसंयोगो विजातीय एवेति न साङ्क-र्थमित्यपरे इत्यन्यत्र विस्तरः । पूर्ववदिति । संयोगवदित्यर्थः । तेनैव कपालविभागेनेति । तेन कपालविभागेनैवेखर्थः । एव-कारेण कर्मणो व्युदासः । कपालस्याकाशविभागो इति । अन्यथा कपालाकाशसंयोगस्य नाशकाभावेन नियत्वापत्ति-रेवं कपाळाकाशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेनोत्तरसंयोगानुत्पत्त्या कर्मणोऽपि नित्यत्वापत्तिः उत्तरसंयोगस्यैव खजनककर्मनिवर्तकत्वा-शिति भावः । असमर्थे हृदि निघायोक्तं तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति । तेन कर्मणैवेति । कपालद्वयविभागजनककर्मणै-नेतर्यः । देशान्तरविमानः कपालकाशादिविभागः । आरम्म- जनकत्वसानारम्भकसंयोगप्रतिद्वनिद्विमागजनकत्वसः च वि-रोघात् । अन्यथा विकसत्कमरुकुद्मरूमम्भप्रसम्भत् । तसाद्यदी-दमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वनिद्वविभागं जनयेत्वारम्भकसंयोगप्र-तिद्वनिद्वविभागं न जनयेत् । नच कारणविभागेनैव द्रव्यना-यात् पूर्वं कृतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् । आरम्भकसंयोगप्रतिद्वनिद्वविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशा-न्तरविभागासंभवात् । द्वितीयस्तावद्यत्र इस्तिश्वयया इस्ततकवि-भागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतक्वि-भागे इस्तिश्वया न कारणं व्यधिकरणत्वात् । शरीरे तु श्विया-नास्त्येव अवयविकर्मणो यावद्वयवकर्मनियतत्वात् । अतस्तत्र

केत्यादि । आरम्भकसंयोगः कपाछद्वयसंयोगादिस्तत्प्रतिद्वन्द्वी विद्वरोधी तन्नाशक इति यावत्। एवममेऽपि । अनारम्भकसंयोगः कपालाकाशसंयोगादिः । अन्यश्वेति । आरम्भकसंयोगप्रतिद्वनिद्व-विभागजनककर्मणोऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विभागजनककर्मण-श्चैक्य इत्यर्थः । विकसदिति । तत्राप्रावच्छेदेनानारम्भकसंयोगप्र-विद्वनिद्वविभागजनकर्भणः सत्त्वाचेन कर्मणा मूळावच्छिन्नार-म्मकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिस्तेन चारम्भकसंयोगनाशस्तेन कम-छनाशः स्यादिति भावः। कारणविभागेनैव कारणमात्रविभागेनैव। कपाळद्वयविभागादिनेति यावत् । पूर्वे घटाचात्मकद्रव्यनाशात्पूर्वे । तथाच पूर्वोक्तं ततो घटनाशस्ततः कपाछस्याकाशविभागो जन्यत · इत्यसंगतमिति भावः । सति द्रव्ये द्रव्यनाशं विना । देशान्तरवि-भागासंभवादिति । अन्यथा कारणमात्रविमागे कर्मछक्षणखा-विव्यात्यापत्तेरिति भावः । वस्तुतः कर्मळक्षणस्य तत्र नातिव्याप्तिः वत्त्रकारस्तु पाकजप्रक्रियायां सप्तपञ्चं प्रदर्शितोऽस्माभिः । द्वितीव इति । कारणाकारणविभागजन्य इत्यर्थः । यावदवयवकर्मनि-बतत्वादिति । क्रियाया व्याप्यवृत्तित्वनियमाविति अतएव वश्यमाणयुक्तेरेव । शरीरे विभक्तप्रत्ययो सादिति । यत्र इस्तिकवरा इस्तत्वविमागसात्र शरीरे विभाग- परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
देशिकं कालिकं चापि मृते एव तु देशिकम् १२१
कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति । अतएव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्वात्
अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो मवति ॥ ११५ ॥
॥ ११६ ॥ ११० ॥ ११८ ॥ ११८ ॥ १२० ॥ परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति—परत्वं चेति । देशिविनकरी ।

प्रत्ययः सर्वात भवसिद्धः स च विभागं विना नोपपद्यते । नच शरीरतरुसंयोगनाश एव तद्विषय इति वाच्यम् । विभागानक्रीकारे शरीरतरुसंयोगनाशस्यैवासंभवात् । नहि तत्र इस्तिकया शरीरतरु-संयोगनाशिका व्यधिकरणत्वादतस्तत्र हस्ततकविभागेन शरीरतकः विभागो जन्यते तेन च शरीरतरुसंयोगनाशो जन्यत इत्यपेयत इति विभागसिद्धिः । नृतु इस्तत्रहसंयोगनाश एव शरीरत्रहसंयो-गनाशकोऽस्त तरौ तद्वभयसामानाधिकरण्यसत्त्वात् मास्तु विभाग-जविभागो इस्ततरुविभागस्त कर्मजन्यशरीरतरुसंयोगनाशकतया सिध्यतीत्यप्यत एवापास्तम् । हस्ततरुसंयोगनाशेनैव तदुपपत्तेः । किंच हस्तिक्रियेव खसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन शरीरनिष्ठा शरीर-तरुसंयोगनाशे हेतुस्त वैयधिकरण्याभावादिति चेन्न । आश्रय-नाशाजन्यगुणनाशस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमेन शरीरकर्मजन्य-शरीरतहसंयोगं प्रति इस्ततहसंयोगस्याकारणत्वेन च शरीरतह-संयोगनाशे हस्तत्वसंयोगनाशस्याजनकत्वात् । यत्रोक्तं हस्तिक्रयेव -ख़समवायिसमवेतत्वसंबन्धेन तत्र कारणमिति, तद्पि न। साक्षात्संबन्धेन जनकत्वनियमस्यासति बाधके सङ्कोचकल्पनातप-पत्तेः । वस्तुतस्तु संयोगाभावो विभागो विभागाभावो वा संयोग इसत्र विनिगमनाविरहेणोभयोरप्यतिरिक्तवम् । अतएव घटात् पटो विभक्त इति प्रत्यय उपपद्यते संयोगनाशात्मकत्वे नाशस्य सावधिकत्वाभावेन तथाप्रत्ययातुपपत्तेरिति तदिदमभिभेत्योक्तमतः संयोगेत्यादि ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७॥ ११८ ॥ ११८ ॥ १२० ॥

परत्वं मृतेसंयोगभ्यस्त्वज्ञानतो भवेत्। अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥१२२॥ तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये। दिवाकरपरिस्पन्दभ्यस्त्वज्ञानतो भवेत्॥१२३॥ परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः। अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपण्डयोः१२४ अपेक्षाबुद्धिनाञ्चेन नाञ्चस्तेषां निरूपितः।

बुद्धेः प्रपश्चः प्रागेव प्रायक्षो विनिक्षितः ॥१२५॥ किमित ।दैशिकपरत्वं बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते एवं तद्व्पीयस्त्वज्ञानाद्वपरत्वग्रुत्पद्यते अत्रावधिकार्थं पश्चम्ययेक्षा यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥
तयोः दैशिकपरत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायिकारणम् । तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये । दिवाकरेति ।
अत्र परत्वापरत्वं कालिकं ग्राह्मम् । यस्य स्र्यपरिस्पन्दापेक्षया
यस्य स्र्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्टः यस्य न्यूनः स किनष्टः ।
कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्ये एव । अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ तेषां कालिकदैशिकपरत्वापरक्षिक्षरः।

मूले मूर्त एव तु दैशिकमिति । विभुद्रव्ये विप्रकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वसित्रकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धेनिंमित्तकारणस्य दिक्संयोगस्यासमवायिकारणस्य चामावादिति भावः । दैशिकपरत्वस्य निमित्तकारणमाद्द् — बहुतरेति । बहुत्तरसंयोगान्तरितत्वं तदेव विप्रकृष्टत्वं
तद्दिषयिण्यपेश्वाबुद्धिदेशिकपरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । तद्दस्पीयस्त्रेति । अस्पसंयोगान्तरितत्वरूपसंनिकृष्टत्वविषयिण्यपेश्वाबुद्धिदेशिकापरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः॥१२२॥कालिकपरत्वापरत्वं जन्ये एवेत्यत्र जन्यपदं सप्तम्यन्तं नित्रे तत्पृवोत्पन्नत्वरूपक्येष्ठत्वबुद्धेस्तद्नन्तरोत्पन्नत्वरूपकनिष्ठत्वबुद्धेनिमित्तकारणस्य
कालसंयोगरूपासमवायिकारणस्य चामावादिति भावः ॥ १२३ ॥

अथाविश्वष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिवर्श्यते । अप्रमा चप्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते॥ १२६॥ तच्छून्ये तन्मतिर्या स्याद्यमा सा निरूपिता। तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संदायोऽपि प्रकीर्तितः॥१२७॥ आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्कादौ पीतृतामतिः। भवेन्निश्चयरूपा या संशयोऽथ प्रदृश्यते॥ १२८॥ किंखिन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः। तदभावापकारा घीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥१२९॥ त्वानाम्। ऋपप्राप्तां बुद्धं निरूपयति — बुद्धेरिति। तत्र अप्रमां निरूपयति तच्छून्य इति । तद्माववति तत्प्रकारकं ज्ञानं अम इत्यर्थः । तत्त्रेपञ्चः अप्रमाप्रपञ्चः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ ।।१२७।। आच इति । विपर्यास इत्यर्थः। श्ररीरादौ निश्रयरूपं यदात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकम् । एवं श्रङ्खादौ पीतः शृह्व इत्याकारकं यद् ज्ञानं निश्चयरूपं तद् अम इति । किंखिदिति वितर्के । निश्रयस लक्षणमाह—तदभावेति । तदभानाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः ॥ १२८ ॥१२९ ॥

दिनकरी।

॥ १२४ ॥ मृलेऽपेक्षाबुद्धिनाशेनेति । स्वनिमित्तकारणविप्रकृष्टत्वान् विवुद्धीनां नाशेनेत्यर्थः । नन्याः पुनर्बहुतरसंयोगान्तरितत्वरूपवि-प्रकृष्टत्वास्पसंयोगान्तरितत्वरूपसनिकृष्टत्वाभ्यां देशिकपरत्वापरत्वान् विव्यवहारस्य बहुतरस्यन्दान्तरितज्ञन्यत्वरूपज्येष्ठत्वाल्पतरस्यन्दान्ति रितजन्यत्वरूपकनिष्ठत्वाभ्यां च कालिकपरत्वादिन्यवहारस्योपपत्तेने वयोर्गुणान्तरत्वम् । अत्रच यत्काले ज्येष्ठत्ववुद्धिकृत्पद्यते तत्काल्याद्याय स्मन्दनन्यूनाधिकतावसेया अतो न कनिष्ठेऽधिकजीविनि परत्वन्यवहारापत्तिरिति वदन्ति । तद्भाववतीति । इदंच प्रसान्यामतिन्याप्तिवारणाय । तद्भावविद्धशेष्यकृतद्भावप्रकारकप्रमायान्यविन्याप्तिवारणाय । तद्भावविद्धशेष्यकृतद्भावप्रकारकप्रमायान्यविन्याप्तिवारणाय तत्प्रकारकप्रिति । इच्छायामतिन्याप्तिवारणाय । अत्रच स्मनिति । तद्भावाप्त्याद्वार्यकृत्यादिक्षेत्रस्य । अत्रच स्वित्याप्तिवारणाय । स्वत्रच स्विति । तद्भावाप्त्याद्वस्वत्यादिक्षार्याय । अत्रच स्वित्याद्वित्याद्वार्यकृत्याविक्ष्यकृत्याविक्ष्यकृत्वाविक्ष

स संश्वा मितर्या स्यादेकत्रा माव माषयोः । साधारणादिधर्भस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३०॥ संश्वयं लक्षयति—स संशय इति । एकधर्मिकविरुद्धमावा-मावत्रकारकं क्वानं संशय इत्यर्थः । साधारणेति । उमयसा-धारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम्। यथा उच्चैस्तरत्वं स्याणु-प्रत्यसाधारणं ज्ञात्वाऽयं स्थाणुनं वेति संदिग्धे। एवमसाधारण-

दिनकरी।

धर्मज्ञानं कारणम् । यथा शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्याष्ट्रत्तत्वं गृही-

तत्प्रकारकत्ववद्ञानत्वं यत्र तत्र तन्निश्चयत्वमवसेयं नतु यथा-श्रुतम्, महानसोऽयं बह्विमात्र वा पर्वतो बह्विमानित्यस्य पर्वते विद्विनिश्चयत्वानापत्तेः । ज्ञानपदं चेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय ॥१२५॥१२६॥१२७॥१२८॥१२९॥ एकधर्मिकेति पर्वती वित्तत्भावमन्ताविति ज्ञानेऽतिन्याप्तिवारणायैकधर्मिकेति । एकवर्भितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिनेसर्थः । तेन पर्वतो वहिमान् द्रव्यं बहुचभाववदिति ज्ञानव्युदासः । वृक्षः संयोगवान् द्रमाववांश्चेति समुश्चयवारणाय विरुद्धेति । विरोधावगाहित्वं तदर्थ: । घटो द्रव्यं प्रथिवी चेति ज्ञानवारणाय भावाभावेति । इच्छाव्युदासार्थं विशेष्यभागः । वस्तुतस्तु एकधर्मावच्छित्रविशेष्य-कत्वनिवेशे विभिन्नरूपेणैकधर्भितावच्छेदककज्ञानस्य संशयत्वापत्तिः एकधर्मावच्छित्रविशेष्यतावच्छेदकताकत्वनिवेशे च निरवच्छित्र-विशेष्यतावच्छेदकताकसशयासङ्गृहपसङ्गः, विभिन्नरूपेण धर्मिताव-च्छेदकतावच्छेदकावगाहिज्ञानस्य सशयत्वप्रसङ्गश्चेति स्वीयैककोटि-प्रकारतावच्छित्रप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतापर-कोटिप्रकारताशालिक्कानत्वं संशयत्वमिति ध्येयम् । यतु संशयत्वं जातिविशेष इति । तन्न । चाश्चषःवादिना सङ्करप्रसङ्गात् । संदिग्ध इति कियापदम् । सदेहवान्भवतीत्यर्थः । एवममेऽपि । समाना-नेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्यादिस्त्रे विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यशाब्दसं-प्रवस्रोकत्वात साधारणधर्मासाधारणधर्मज्ञानजन्यसंशयवद्विप्रवि- त्वाश्रब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम् । शब्दव्याप्तिझानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वसाभाव्यात् किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयझानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति । एवं झाने प्रामाण्यसंशयादि-षयसंशय इति । एवं व्याप्यसंशयादि व्यापकसंशय इत्या-

पत्तिवाक्यजन्यस्तृतीयोऽपि संशय इति मतनिरासायाह—विप्रति-प्तिस्त्वित । व्याप्तिकानादीनामित्यादिनातिदेशवाक्यार्थक्रानपरि-प्रदः । ननु तर्हि सुत्रस्यपञ्चम्यनुपपत्तिरित्यत आह—कित्विति । तथाच सूत्रस्थपञ्चमी प्रयोजकतायामिति भावः । एवं ज्ञाने **आमाण्यसंश्वयाद्विषयसंश्वय इतीति ।** अत्र प्रामाण्यपदमप्रामा-ण्यस्याप्युपब्धकं तेन प्रामाण्यसंशयस्याप्रामाण्यसंशयस्य च विषय-संदेहे खातच्येण हेतुत्वमिति भावः। एवं व्याप्येति । अथ व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वेन किं मानं कोटिस्मरणादित एव तत्संभवात् कचित्तद्नुविधानस्य तु व्याप्यतद्भावयोव्यापकतद्भाव-साइचर्यस्य गृहीतत्वेन तत्सरण एवोपक्षीणत्वात्तद्प्रहे तु व्याप्य-संशयाद् व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति चेत्। अत्राहुः--महानसे हुताशनों न जलहृद इति स्मरतां पर्वतादिकमपि पश्यतां धूमादि-संशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तदेतु-स्वम् । अतएवोत्कटकोटिकव्याप्यसंशयाद्यापकस्याप्यत्कटकोटिकः संशयः कारणोत्कवेंणेव कार्योत्कर्षात् । नचैतः द्रगवत्सूत्रकृदनिममत-मिति वाच्यम् । सूत्रश्चचकारस्याप्यनुक्तसञ्ज्ञ्चायकत्वात् । तथाहि ''समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्था-विशेषापेक्षो विमर्शः संशय" इति सूत्रं तस्य चार्थमाहुर्भाष्यकृत्रमुखाः । समानधर्मः कोटिद्वयसहचरितधर्मः अनेकसात्सपक्षविपक्षात्रावृत्तो धर्मः अनेकधर्मः तयोरपपत्तिर्ज्ञानं वस्माद्विप्रतिपत्तिविरुद्धकोटिप्रतिपादकं वाक्यं तस्मादत्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वमर्थो न देतुत्वम् । चपछिचः प्रामाण्यम् अनुपछिचः आमाण्यविरोधिभ्रमत्वं तयोरव्यवस्थातश्च संशयः । एवंच प्रामाण्य- दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥१३१॥
दिकं बोध्यम् । किंतु संग्रये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसिष-कर्षो वा कारिणमिति ॥ १३०॥ दोष इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रति तु गुणः कारणम् । तत्रापि पिचादि-रूपा दोषा अननुगताः, तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वं त्वनुमानात्सिद्धम् । यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणमिककारणजन्या जन्यज्ञानत्वादप्रमावत् । नच दोषामाव एव कारणमस्त्वित वाच्यम् । पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्वलेऽपि पिचरूपदोषसच्वाच्छक्कप्रमानुत्पत्तिप्रस-क्रात् । विनिगमनाविरहादनन्तदोषामावकारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य

संशयजन्यो भ्रमत्वसंशयजन्यश्च विषयसंशयः । चकारो व्याप्य-सन्देहादिजन्यव्यापकसन्देहादेः संप्राहकः। विशेषापेक्षो विमर्श इति त छक्षणम् । एकधर्मिकभावाभावप्रकारकत्वरूपविशेषवान् विमर्शेष ज्ञानमिति तद्र्यः । इत्यादिकमित्यादिना साधनाव्यापकव्याप्यत्वसं-देहादितः साध्यव्यापकत्वसंदेहो बोध्यः। साधारणज्ञानादेः कार्यता-वच्छेदके चाव्यविहतोत्तरत्वं देयं तेन परस्परं न व्यभिचारः । नन साघारणधर्मज्ञानादेरिव धर्मिज्ञानस्यापि संशयहेतुत्वात्तत्कृतः संशय-विमागः कथं न प्रदर्शित इत्यत आह—संशये धर्मिज्ञानमिति । संशये संशयमात्रे । तथाच धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेर्कस्य संशयत्व-समन्याप्यत्वात्र तद्विभाजकतावच्छेदकमिति भावः । नृतु धर्मि-ज्ञानस्य संशयहेतुत्वे मानाभावः । नच धर्मिज्ञानमन्तरेण संशय: स्यादिति वाच्यम् । सति धर्मीन्द्रियसन्निकर्षे इष्टत्वादत आह— भर्मीन्द्रियेति ॥ १३० ॥ पित्तादीत्यादिना मण्डूकवसाक्तनादेः परिप्रदः । अनुमानसिद्धत्वमेव प्रदर्शयति — यथेति । भगवन्ह्याने व्यभिचारवारणाय हेती जन्येति । अर्थान्तरं निराकुरुते न्वेति [नतु पित्तात्मकदोषाभावः श्वैत्यप्रमायामेव कारणं न शङ्कत्वप्रमायामतः आइ-विनिगमनाविरहादिति । प्रमायां दोषाभावः कारणं

प्रत्यक्षेतु विदोष्येण विदोषणवता समम्। सन्निकर्षो गुणस्तु स्याद्थ त्वनुमितौ पुनः ॥१३२॥ पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत्। द्याक्ये साहद्यबुद्धिस्तु भवेतुपमितौ गुणः॥१३३॥ शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पेस्याथ वा प्रमा। गुणः स्याद्धमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४॥ कारणताया न्याय्यत्वात् । नच गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धा-च्छक्केन श्वेत्यज्ञानमतः पिचादिदोषामावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथाच किं गुणस्य हेतुत्वकस्यनेनेति वाच्यम् । तथाप्य-न्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणसापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं अमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्थापि सुवचत्वात् । तत्र दोषाः के इत्या-काङ्गायामाह--पित्तेति । क्रचित् पीतोदिश्रमे पित्तं दोषः क्रचिचन्द्रादेः खल्पपरिमाणभ्रमे द्रत्तं दोषः कचिच वंशोर-गश्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दीषा अननुगता एव आन्ति-जनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥ अथ के गुणा इत्याकाङ्गायां प्रत्यक्षादौ क्रमेण गुणान् दर्शयति—प्रत्यक्षेतिवति । प्रत्यक्षे विशेषणवद्भिशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । प्रमां दिनकरी।

गुणो वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः । वस्तुतो गुणहेतुतायामेव छाघवं विनिगमकमस्तीत्याह—अनन्तेति । न्याच्यत्वादिति । अनुगतगुणत्वस्थामे वक्ष्यमाणत्वान्न तद्धेतुत्व-मतेऽयं दोष इति भावः । तथाच दोषाभावानां हेतुत्वस्थावश्यकत्वे च । गुणस्थापीति । तथाच पित्तादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषण-विद्वशेष्यसन्निकर्षरूपगुणाभावान्त शङ्के पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न गुणस्थानस्यिद्धिरिति भावः । एवं एवंसिते । अन्वयव्यतिरेक- सत्त्वेऽपि यद्यन्यथासिद्धत्वं तदेत्यर्थः । गुणाभावः गुणाभाव एव मत्तु दोषः कारणं स्थादिति भावः ॥ १३१ ॥ एवमग्रेऽपि होस-मिति । क्ष्मितो शक्ये साहस्यक्रातम् शाव्द्वोषे योग्यस्याः

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम्। तत्वमा न प्रमा नापि भ्रमः स्याभिर्विकल्पकम् ॥ १३५॥ निरूपयति - भ्रमभिन्नमिति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ नजु यत्र श्रुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतां-शेंऽपि प्रमा न स्थात । तज्ज्ञानस्य अमभिन्नत्वामावादतः आह— अथवेति । तद्वदिशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमे-त्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्ततः किमिति चेत्तथा सति तत्करणसापि प्रमाणान्तरत्वं सादिति चेन । यथार्था-नुभवकरणस्वैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् । इदं तु बोध्यं-येन संबन्धेन यहत्ता तेन संबन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन संब-न्धेन तत्प्रकारकर्त्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगादिना चटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः। एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्रात् तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह—न प्रमेति। नतु बुक्षे किपसंयोगज्ञानं अमः प्रमा च खादिति चेत्र । प्रतियो-गिव्यधिकरणकपिसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य अमत्वात्। नच वृक्षे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं अमो न स्वात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् । तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस अमत्वाह्यध्यसान-

दिनकरी।

तात्पर्यस्य वा प्रमैव गुण इति भावः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥
नन्वेवं रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इतिज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह—
तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीति । तद्वद्विशेष्यकत्वाविच्छन्नतत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानमित्यर्थः । सतिसप्तम्या अवच्छिन्नत्वार्यकत्वात् । तत्प्रकारकअमेऽतिव्याप्तेस्तद्वद्विशेष्यकेति । रजत एव द्रव्यमिति ज्ञाने रजतत्वअमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकृरकेति । ज्ञानपदं च तथाविषेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय । एवं सति तत्प्रकारकत्वस्य प्रमात्वघटकत्वे सति ।
असः प्रमा च स्वादिति । छक्षणद्वयस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ।
नन्वेवं छक्षणाननुगम इस्रत आह—स्वस्यति । अथ पाकरके
कि सक ४९

प्रकारतादिश्चन्यं हि संबन्धानयगाहि तत्।
प्रमात्वं न खतो प्राद्धं संशयानुपपत्तितः ॥ १३६॥
जुगमास्त्रक्षणसाननुगमेऽपि न क्षतिः ॥ प्रमात्वमिति ।
मीमांसका हि प्रमात्वं खतो प्राद्धमिति वदन्ति । तत्र गुरूणां
मते ज्ञानस्य सप्रकाशकत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृद्धत इति ।
भद्दानां मते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानजन्यज्ञातता प्रत्यक्षा तया
च ज्ञानमनुमीयते । मुरारिमिश्राणां मतेऽनुच्यवसायेन ज्ञानं

दिनकरी।

घटे श्यामरूपवचाप्रतीतेः प्रमात्वं स्यादिति चेदिष्टमेवैतत् । घटस्य कदांचिच्छ्यामत्वात् वर्तमानस्य प्रमात्वाघटकत्वात् । अत्र यद्यपि स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपातुभवत्वस्य निवेशे वैयर्ध्यात् ज्ञानत्वघटितमेव प्रमात्वं स्वचं, तथापि तस्य स्मृतिसाधारणतया तत्करणस्य प्रसाणान्तरतापत्त्या शास्त्रे प्रमाणव्यवहारौपयिकरूपमनुभवत्वघटि-वमेवानुमन्यन्ते वाश्विकाः । वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्टानुभवे विशेष-णतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य कारणतया तज्जन्यतावच्छेदककोटि-प्रविष्टतयानुभवत्वस्य जातिविशेषत्वे सिद्धे ज्ञानत्वस्यानुभवत्वाघट-कत्वान्नानुभवत्वस्य वैयर्थ्यमिति कृतं पङ्घवितेन । प्रामाण्यं न स्वतो शाह्यमिति मुलेन स्वतो शाह्यत्वं निषिध्यते तत्र स्वतस्त्ववादिनः के इत्याकाङ्कायामाह-मीमांसका हीति । स्वप्रकाशकत्वादिति । स्वविषयकत्वादित्यर्थः । तेनैव गृद्धत इति । ज्ञाने गृह्यमाणे तन्निष्ठज्ञानत्वादिधर्मवत्तन्निष्ठप्रामाण्यस्यापि प्रहे बाधकाभावात्तन्मते सर्वे ज्ञानमयं घटो घटमहं जानामीत्याद्याकारकमिति भावः । तयाचेति । अयमत्रात्रमानप्रकारः-इयं ज्ञातता घटविशेष्य-कघटत्वप्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वाद या यद्वत्तिर्यत्प्रकारिका ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाच्या यथा पटे पटत्वप्रकारिका ज्ञाततेति । अनुव्यवसायेनेति । ननु ज्ञानज्ञानस्य विषयाविषयकत्वात् कथं विषयघटितप्रामाण्यं तस्य

[्]रं १ प्रामाण्यमितिदिनकर्यादिसम्मतः पाठः ।

गृद्धते । सर्वेषामि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्ये गृद्धते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः तन्मतं द्षयति — न स्वतो ग्राह्यमिति । संशायेति । यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्वात्तदान्य्यासद्शापम्ञज्ञाने प्रामाण्यं संशयो न सात् । तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तिर्हे धर्मिज्ञानामावात् कथं संशयस्तसाद् ज्ञानं प्रामाण्यमनुमेयम् । तथाहि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नेतं तन्नेवं यथाऽप्रमा इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानन्त्वात् एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । नच्च हेतुज्ञानं कथं जातिमिति वाच्यम् । पृथिन्वित्वप्रकारकत्वात् । तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्वद्विशेन्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् । तत्प्रकारकत्वावच्छिनतद्वद्विशेन्यकत्वं परं न गृद्धते संश्यानुरोधात् । नन्न सर्वेषां ज्ञानानां विक्करी ।

विषय इसतो ज्ञानज्ञानस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमाह—विषयनिरूप्यमिति । विषयविषयकप्रसक्षाविषय इसर्यः । ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति । विषयविषयकतानियतस्वविषयक-ताकप्रसक्षकं ज्ञानमिस्पर्यः । अतो न साध्यहेत्वोवेँयधिकरण्यम् । तथाच ज्ञानं विषयविषयकतानियतस्वविषयकताकप्रसक्षकं विषयाविषयकप्रसक्षाविषयत्वे सति प्रसक्षविषयत्वादिस्यनुमानं ज्ञान-प्रसक्षस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमिति भावः । मट्टमते च प्रसक्ष-स्थानाभिषिका ज्ञाततालिङ्गकानुमितिरेव बोध्येसन्यत्र विस्तरः । अनम्यासद्शापकेति । अनवधृतप्रमाणयसजातीयेस्पर्यः । ज्ञात-मेव निश्चितमेव । गन्धवतीति । व्याप्यवति व्यापकप्रकारकत्वस्य व्यापकविते व्यापकप्रकारकत्वस्य व्यापकविते व्यापकप्रकारकत्वस्य व्यापकविते व्यापकप्रकारकत्वस्य विस्तरः । ननु कथं ति प्रमाण्यस्यानुमेयता गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्येव पृथि-वीत्वविते पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य विस्ति । स्याप्यक्तिति । संग्रयानुरोधादिति । यद्यपि ज्ञाने प्रमाण्यक्र ति । संग्रयानुरोधादिति । यद्यपि ज्ञाने प्रमाण्यक्र ति । संग्रयानुरोधादिति । यद्यपि ज्ञाने प्रमाण्यक्र ति । संग्रयानुरोधादिति । यद्यपि ज्ञाने प्रमाण्यक्र निष्ठा । प्रमाणक्र । प्रमाणक्र निष्ठा । प्रमाणक्र निष्ठा । प्रमाणक्र । प्रमाणक्र निष्ठा । प्रमाण

बचार्यस्वात् प्रमालक्षणे तद्रद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम् । नच रक्के रजतार्थिनः प्रवृत्तिश्रेमजन्या न स्यात्तव मते अम-स्याभावादिति वाच्यम् । तत्र हि दोषाघीनस्य पुरोवर्तिनि सत-

विनकरी।

निश्चयो धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन जायते । संदेहस्तु धर्मि-वाबच्छेदकसामानाधिकरण्येन प्रामाण्याभावावगाही धर्मितावच्छे-दकावच्छेदेन प्रामाण्यावगाहीति कथं संशयानुपपत्तिः । तथापि प्रवृह्यप्युक्तस्य धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यप्रहस्य स्वतस्त्वे संश्यानुपपत्तिर्द्वणमिति ध्येयम् । नच प्रामाण्याप्राहकसामप्री-सत्त्वात् कथमप्रिमसंशयानुरोधेन प्रामाण्याप्रह इति वाच्यम् । तुत्राप्रिमसंशयातुरोघेन संशयजनकदोषस्य प्रामाण्यनिश्चयप्रति-बुम्धकत्वकल्पनादित्याशयात् । नृतु यदि प्रामाण्यमनुमेयं तदा प्रामाण्यप्रहवैयर्थ्यम् । तथाहि अयं प्रवष इति निश्चये प्रामाण्यसंदेहेनार्थसंदेहस्यायं पुरुषो न वेत्याकारकस्योत्पत्त्या पुरुषार्थिनः प्रवृत्तिर्न संभवति तत्र प्रामाण्यनिश्चये च न तत्संशयाधीनोऽर्थसंदेह इति प्रामाण्यप्रहस्य प्रवृत्तावुपयोगः। प्रामाण्यप्रहस्यानुमित्यात्मकत्वे च प्रामाण्यानुमापककरादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वादिरूपहेतुप्रहे तद्भटकतया पुरोवर्तिने पुरुषत्व-व्याप्यकरादिप्रहस्यावश्यकतया तेनैवायं पुरुषो न वेति संदेहप्रतिब-न्धसंभवाद्छं प्रामाण्यानुमानेनेति चेन्न। करादौ पुरुषत्वव्याप्यत्वप्रहं विनापि करादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वहेतोः पुरुषत्वघटितप्रामा-ण्यञ्याप्यत्वप्रद्वसंभवेन प्रामाण्यातुमानसंभवात् । एवं न्यायमते-ऽनुमितेरिव द्वितीयानुन्यवसायस्यापि प्रामाण्यब्राह्कत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । गुरुः श्रङ्कते--निवति । व्यर्थमिति । व्यावर्लाया अन्ययाख्यातेरभावादिति भावः । अमजन्येति । न्यायनये अमजन्या प्रवृत्तिस्तव मते व स्मादित्यर्थः । भ्रमस्य धन्ययाख्यातेः । तम रक्नगोचरविसंवादिरजतार्थिप्रवृत्तौ । रजते इदं रजतमिति कानकाले रजतभेदामहसत्त्वाद्विसंवादिमकृत्यापत्तिवारणाय दोषा-

श्रोपिस्यतरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् । सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्वात्तदेव कारणम् । अस्तु वा तत्रापि रज-तमेदाग्रहः स एव कारणमिति । नचान्यथाख्यातिः संमवति

दिनकरी।

धीनस्थेत्युक्तम् । न्यायनये दोषाधीनो यो रजतभ्रमस्तत्स्थानाभि-षिक्तरजतभेदांपहस्यैव तन्मते दोषाधीनतया रजते रजतभेदापहस्य दोषानधीनत्वादिति भावः । यत्र रङ्गगोचरमेतद्रजतबद्भतछमिति ज्ञानं तत्र विसंवादितादृशप्रवृत्तिवारणाय स्वतन्त्रोपिश्यतेति रजत-विशेषणम् । मुख्यविशेष्यतयोपश्चितत्वं तद्र्यः । वस्तुतो रङ्गगोच-रारेतद्रजतवद्भुतलमिति ज्ञानाद्पि प्रवृत्तिरिष्टैवेति खतस्रोपस्थितत्वं न देयमिति ध्येयम् । हेतुत्वादिति । न्यायनयेऽपीदं रजतमिति भ्रमे हेतुतया रजतभेदाप्रहस्य तत्रावश्यकतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं वद्धेवोरिति न्यायादिति भावः । कार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षया छाघवादाह-अस्त वेति । तत्रापि सत्यरजतगोचरप्रवृत्तावपि । अपिना रङ्गगोचरप्रवृत्तिपरिप्रदः । रजतभेदाप्रदः रजतभे-दासंसगीप्रहाभावः । यथाश्चते रजते नेदं रजतमिति प्रहेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः प्राभाकरमते तत्र रजते भेद्प्रहामावस्य सत्त्वादन्यथा-न्यथाख्यात्यापत्तेरिति । यद्यपि प्ररोवर्तिविशेष्यकस्य रजतभेदासंसर्ग-महस्य समवायेनाभावो विशेषणत्यात्मनिष्टः प्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमिति फलितम् । तथाच रक्ने इदं न रजतमिति महेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिः रङ्गविशेष्यकरंजतभेदासंसर्गप्रहस्थान्यथाख्यात्यनङ्गी-कर्रमतेऽप्रसिद्धत्वेन तद्भावस प्रतिबन्धकत्वासंभवात् तथापि विषयतासंबन्धेन प्रवृत्ति प्रति रजतभेदासंसर्गप्रहस्य विशेष्यता-संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽमावः स विशेषणतासंबन्धेन प्रतिबन्धक इति विषयनिष्ठतया प्रतिबध्यप्रतिबन्धकमावकल्पना-श्रीकरोषः । एवं च तत्पुरुषीयत्वं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकत्वयोरब-च्छेदककोटी निवेशनीयमतो न पुरुषभेदमादाय दोष्रः । नचैवं रक्के इदं रजवमिति भ्रमानन्तरं तत्र प्रवृत्तिने स्वात रज्जतभेदा- रजतप्रत्यश्वकारणस्य रक्षतेन्द्रियसंनिकर्षस्यामानात् रक्के रजत-बुद्धेरनुप्रपत्तिरिति चेन्न । सत्यरजतस्थले प्रवृत्ति प्रति विशिष्ट-झानस्य हेन्द्रतायाः ऋप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् । नच संनादिप्रवृत्तो तत्कारणं विसंनादिप्रवृत्तो च मेदाग्रहः कारण-मिति वाच्यम् । लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् ।

संसर्गप्रहस्यान्यथाख्यात्यापत्त्या तत्रानङ्गीकारेण तद्भावरूपस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । रजतभेदोपस्थितिविशिष्टस्यैव रजतभेदासंसर्गप्रहाभावरूपस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । नचैवमपि रक्ने इदं रजतं घटो न रजतमिति ज्ञानानन्तरमप्रवृत्त्यापत्तिरिति बाच्यम् । रजतभेद्प्रह्प्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वकल्पनात् तत्र रक्के रजतभेदमहानुत्पन्या तत्प्रतिबन्धकदोषस्य स्वीकरणीयत्वात् । नच रङ्गे रजतभ्रमजनकदोष एवोत्तेजकोऽस्तु किं रजतमेद्यह-प्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वस्वीकारेण । एवं च रजतभेदोपस्थिति-वैशिष्ट्यमपि प्रतिबन्धके विशेषणं न देयं रजतभेदानुपश्चितिकाले रङ्गे इदं रजतमिति ज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गाभावात् । तत्र रजतभे-दासंसर्गामहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गे रजतश्रम्जनकदोषरूपोत्तेजक-विशिष्टत्वादिति वाच्यम् । एक्ने इदं रजतिमति भ्रमस्य न्यायमत-सिद्धस्य तन्मतेऽभावेन तत्र तादृशदोषस्यानङ्गीकारात् । संभवती-त्यनन्तरं येन विसंवादिप्रष्ट्रचौ तद्धेतुत्वं स्यादिति पूरणीयम् । संनिकर्षस्याभावादिति ज्ञानळक्षणायाः कल्पनं तु गौरवदोषदुष्टमित्यभिमानः । हेतुताया इत्यस्यान्वयव्य-विरेकाभ्यामिति शेषः । अन्यत्रापि रङ्गगोचररजतार्थिप्रवृ-त्तावि । तत्कल्पनात् ं विशिष्टज्ञानहेतुत्वकल्पनात् । नचात्र माना-भाव इति वाच्यम् । रङ्गे रजतार्थिप्रवृत्तिरिति विशिष्टप्रवृत्तिविष-यविशिष्ट्रज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वाद्रजते रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिवदित्यन-मानस्येव तत्र मान्त्वात् । अत्राप्तयोजकत्वमाशङ्कते — नचेति । उप्वितेनेति 🙏 संवादिविस्वादिभेदेन , कार्यकारणमावद्वयमपेक्ष्य प्रवृतिमात्रे विशिष्टकानस्वेव देतुत्वकरपनालाघवेनेत्यर्थः । तथा च इत्थंच रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्धानुरीधेन ज्ञानलक्षणप्रत्या**सर्पि** कल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुखगौरक्खादोषत्वात् । किंच यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानं जातं तत्र न कारणवा-घोऽपि । अपिच यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं

दिनकरी।

लाघवज्ञानरूपानुकुलतर्कस्य सत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः रजतांशेऽपि सन्निकर्षाभावान्नान्यथाख्यातिः संभवतीति प्राभाक-रोक्तं दूषणमुद्धरति—इत्थंचेति । प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टबुद्धेर्हेतु-त्वसिद्धौ चेत्यर्थः । फलग्रुखेति । कार्यकारणभावप्रहात्मकफलात पूर्व गौरवस्थानिर्णयाद् गौरवसन्देहस्य चाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। नन्वस्तु संवादिविसंवादिप्रवृत्तिसाधारणप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रयेव भेदाप्रहः कारणमिति न कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवम् । नच विशिष्टज्ञानत्वापेक्षयेष्टभेदमहाभावत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरविमति वाच्यम् । रजतत्वविशिष्टानुमित्यादौ रजतभेदापहत्वेन कारणत्वे तत्रेव प्रवृत्तिसाधारणरजतत्वविशिष्टविषयकत्वस्थैव कार्थ-तावच्छेदकत्वकल्पनेनैव निर्वाहात् । न्यायनये तु प्रवृत्तित्वाव-च्छित्रं प्रति विशिष्टज्ञानहेतुत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवमिति न तदन्तरोधेन कल्पनीयभ्रमात्मकरजतज्ञानार्थे ज्ञानलक्षणाप्रत्या-सत्त्याद्र इति कारणवाधाद्वाधितमेव मिध्याज्ञानमित्याश्रङ्कां मनसि निधाय खळविशेषे कारणनाधामावादनिवार्यमेव मिथ्याज्ञान-मिलाह-किंचेत्यादिना । यत्र रजते न रजतमेदमहो न वा रङ्गे रजतभेद्प्रहस्तत्र सति युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे रजतरङ्गयोरिमे रजते इति ज्ञाने न किमपि बाधकम् रजतत्वेन समं संयुक्तसमवा-यस्य सत्त्वात तादृशं च ज्ञानं रङ्गांशे न प्रमात्मकं विशेषणवद्विशेष्य-सिनकर्षरूपप्रमासामम्यभावात् कित्वन्यथाख्यातिरेवेति भावः। नद्ध तत्तद्विशेष्ये तत्तद्विशिष्टबुद्धि प्रति तत्तद्विशेषणे तत्तद्विशेष्यप्रितस्न-निकर्षो हेतुरन्यथाख्यातिप्रसङ्गात् तथाच कथं रजतघटितसंयुक्तस-मवायेन रक्के रज़वत्वमह इत्यत आह-अपिचेति। अन्यथाख्यावि-

तश्रीमसत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्थाताम् । रङ्गे रङ्गमेदप्रहे रजते रजतमेदप्रहे चान्यथाख्यातिभयात् त्वन्मते दोषादेव रङ्गे रजन्तमेदाप्रहस्य रजते रङ्गमेदाप्रहस्य च सत्त्वात् । किंचानुमिति प्रति मेदाप्रहस्य हेतुत्वे जलहृदे वह्विव्याप्यधूमवद्भेदाप्रहादनुमितिनिरावाधा । यदिच विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्विव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितं सेयसुमयतःपाश्चारज्ञः ।

दिनकरी।

भयादिखनन्तरं रङ्गे रङ्गभेदाप्रहस्य रजते रजतभेदाप्रहस्थेति पूरितस्य सत्त्वादिखनेनान्वयः । अनेन रङ्गेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्ति-सामग्री रजते इष्टभेदाप्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता। रक्ने रजतभेदामहस्थेत्यादिना च रङ्गे इष्टभेदामहरूपा प्रवृत्तिसामग्री रजतेऽनिष्टभेदापहरूपा निवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता । दोषादेवेति । त्वन्मते न्यायाभिमतभ्रमस्थलाभिषिकभेदाग्रहं प्रति हेतुत्वादिति भावः । इदं चेष्टभेदाब्रहः प्रवृत्तिकारणमनिष्ट-भेदामहो निवृत्तिकारणमिति यथाश्चताभिप्रायेण इष्टभेदोपस्थिति-विशिष्टेष्टभेदासंसर्गाप्रद्वः प्रतिबन्धकस्तद्भावः कारणमिति दर्शितनि-ब्कर्षे त रजतभेदोपस्थितिविशिष्टरजतभेदासंसर्गामहस्य प्रतिबन्धकस्य रक्नेऽभावादिति रीत्या सामग्री बोध्या । नतु रक्ने रजतभेदाग्रहप्रयो-जकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वाम रक्ने निवृत्तिरेवं रजते रक्नभेदासंसर्गप्र-इप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न रजते प्रवृत्तिरिति कथं युगपत्प्र-वृत्तिनिवृत्त्योरापादनमिस्रत आह—किंचेति ञ्याप्यवद्भेदामहस्य । अनुमितिर्निराबाधेति । सवि बाघाभावेऽ-न्यथाख्यातिरूपानुमितिर्निराबाधेत्यर्थः । आपतितमिति । अन्य-शास्यातिरूपमापतितमित्यर्थः । नतु इदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदामहाम हदो वहिमानित्यन्ययाख्याविरूपानुमितिः परं त्वगृहीतासंसर्गकं बानद्वयमेवात्रोत्पद्यते । तच तत्र विशिष्टकानोत्पत्तौ वाधकाभावः । न्याप्यवद्भेदामहस्य इदो वहिमानित्यन्यथास्यातिस्पानुमितिकारणस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । अन्यवाख्याती ममाणामावेन कार्यकारी

क्यित्रचारस्यामहोऽय सहचारमहस्तथा।
हेतुव्योसिमहे तर्कः कचिच्छक्कानिवर्तकः॥ १३७॥
इत्यं चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रक्कं रजतत्याऽवेदिविमस्यनुमवादिति संक्षेपः॥ १३५॥ १३६॥ पूर्वं व्याप्तिकक्ता तद्वहोपायस्तु न द्शित इत्यतस्तं द्श्येति—व्यिभचारेति। व्यभिचाराम्रहः सहचारम्रह्य व्याप्तिमहे कारणम्।
व्यभिचारमहस्य व्याप्तिमहे प्रतिबन्धकत्वात्तद्मावः कारणमित्यर्थः। एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारमहस्यापि हेतुता। भूयो-

दिनकरी।

कारणभावस्थाकस्पनादतस्तत्र प्रमाणं प्रदर्शयति—इत्थंचेति । यद्वा नन्वतुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वं यत्र च न तादृशविशि-ष्टबोघस्य सामगी तत्र विङ्गासंसर्गोगहाहिङ्ग्यसंसर्गोग्रहस्वैव परैहप-गमान्नायः पिण्डे वह्वयनुमित्यनुरोघादन्यथाल्यातिरित्यत आहं-इत्थंचेति । चकारोऽप्यर्थः । नतु ताहशानुव्यवसायी नेदंविशे-ष्यकज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वविशिष्टबुद्धिरूपः परं तु रजतत्वप्रकार-कत्वासंसर्गामहरूप एवेत्रत आह—संक्षेप इति । विद्यमानेऽपि भेदप्रहे आहार्यप्रतास्त्रीत्पादादिच्छाया चत्तेजकत्वं वाच्यम् , इच्छानामुत्तेजकत्वानुरोघेन चानुमितित्वादीनामेव कार्यतावच्छे-दकत्वात् प्रवृत्तित्वावच्छित्रं प्रति भेदमहाभावत्वेन पृथकारणत्वे गौरवापत्त्या विशिष्टज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुता कल्पनीयेति विसंवादि-प्रवृत्त्यनुरोधेनान्यभाख्यातिर्दुर्वारैवेति भावः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ नृतु प्रामाण्यमनुमानगम्यं तदा भवेद्यदानुमानं प्रमाणं भवेत्तदेव न संमवति व्याप्तेर्प्रोहकाभावेनाज्ञानादित्यतः प्रामाण्यानुमितिप्रयो-जकतया व्यभिचारस्याप्रहोऽय सहचारप्रहस्तथेति मूळेन व्याप्ति-प्रद्योपायो दृइयेते स चायुक्तः खकारणीमृतव्याप्तिखरूपज्ञाना-माबादिखत बाह-पूर्व व्याप्तिरुक्तेति । व्यभिवारामहस्य व्याप्तिपाहकवासुपपादयवि—व्यभिचारग्रहस्रोति . प्रहस्य तामुपपादयति—एवमिति । भूयोदर्शनस्य

द्श्वेनं तु न कारणं व्यभिचारास्त्र्तौं सकृद्श्वेनेऽपि किच्छाप्तिग्रहात् किच्छाभिचारश्रङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनग्रुपयुज्यते ।
यत्र तु भूयोदर्शनादिप श्रङ्का नापैति तत्र विपक्षे वाघकतर्कोऽपेश्वितः । तथाहि विहिवरहिण्यपि धूमः स्यादिति यद्याश्रङ्का मविति तदा सा विहिधूमयोः कार्यकारणमावस्य प्रतिसन्धानानिवर्तते व्यायं विहिमान स्यात्दा धूमवान स्यात् कारणं विना कार्यातुत्यायं विहिमान स्यात्तदा धूमवान स्यात् कारणं विना कार्यातुत्यायं यदि हि कचित्कारणं विना कार्य मविष्यति तदाऽहेतुक
एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत् तदा सा व्याघातादपसारगीया । यदि हि कारणं विना कार्य स्यात्वा धूमार्थं वहेत्वस्यथं मोजनस्य वा नियमत उपादानं तवेव न स्यादिति । यत्र
स्वतः एव शङ्का नावतरित तत्र न तकीपेक्षापीति तदिदग्रक्तं

विनकरी।

सण्डयित—भूगोद्रश्नेनं त्विति । व्यविरेकव्यभिचारमाह—
सकुद्दश्ने द्विति । भूयोद्रश्ने स्थाहे दुत्वे ऽपि कचित्रयोजकतया
वदादर इत्याह—कचिदिति । तर्को ऽपेक्षित इति । शङ्कापनयनार्थं वक्षे ऽपेक्षित इत्यर्थः । वद्रश्यति—तथा हीत्यादिना ।
यद्यायदिति । अयं ध्मवान पर्वतः । कारणं विनेति । वथाच
ध्यो विह्वव्यभिचारी स्याद्वहिजन्यो न स्थादिति वर्कस्य विषयपरिश्रोषकस्य व्याप्तिप्रहानौपयिकतयासङ्गतेः । तन्नापि वादशतक्कारणीयुतकार्यकारणमावप्रहेऽपि । आशङ्का भवेत् आशङ्का प्रतिविनेका भवेत् । व्याघातमेव द्रश्यति—यदि हीत्यादिना ।
नत्र वर्क प्रत्यापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानं कारणं तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिवन्धकव्यभिचारशङ्कानिवर्तकस्तको ऽपेक्षित एवमभे ऽपीत्यनवस्थेत्यत आह—यन्नेति । स्वत एव शङ्कासामभीविरहादेव ।
न वर्कापेक्षेत्यनन्तरमतो नानवस्थेति श्रेषः । नत्र वर्कस्य न
व्यभिचारशङ्कानिवर्वकत्वं वर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेनैव विश्वनृत्तेः

[·] १ धूमः कि निर्देतक पत्र मनिज्यतीत्वर्थः ।

तर्कः क्रचिच्छङ्कानिवर्तक इति ॥ १३७ ॥ इदानीं परकीय-

संभवादिति चेत् । अत्र केचित् । अनाहार्यशङ्कायासकंकारणी-भूतव्याप्तिक्षानेन निराससंभवेऽप्याहार्यश्रह्वायास्ततो निवृत्तिर्न संभवति आहार्यज्ञानस्य तद्प्रतिबध्यत्वात् किंतु तर्केणैव। तथा हि अनिष्टप्रसंजनात्मकेन तर्केणापादकज्ञाने आपाद्यज्ञानरूपानिष्ट-सायनत्वज्ञानजननद्वारा आपादकज्ञाने द्वेषो जन्यते तेन चापाद-कज्ञाने इच्छाप्रतिबन्धः कियते एवं चेच्छारूपकारणविरहादेव नाहार्यशङ्कोत्पत्तिरित्यर्थवशसंपन्नमेव तर्के तन्निवर्तकत्वमिति । केचितु तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वं व्याप्तिज्ञानकारणीभूतो यो व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्संपाद्कत्वम् । एवंच व्यभिचारशङ्काप्रति-तर्कस्थोत्तेजकतयोत्तेजकाभावविशिष्टव्यमिचारशङ्का-बन्धकतायां विरहसंपादकत्वमञ्जुण्णमेव तर्कस्थेत्याहुः । परेतु तदापादकापत्ति-त्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वाविच्छन्नं प्रति प्रतिबन्ध-कत्या तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वमित्याहः । तर्कश्चाहार्यारी-पविशेषः । तत्त्वं च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषस्तर्कयामी खन-भवाजिज्ञासाविशेषनिवर्तकतया वा सिद्ध इति । तर्कश्च द्विविशो विषयपरिशोधको व्याप्तिमाहकश्चेति । तत्र विषयपरिशोधको निर्वह्विः स्यात्रिर्धृमः स्यादित्यादिः । धूमो यदि वहिन्यभिषारी स्याद्विजन्यो न स्यादित्यादिश्च व्याप्तिप्राहकः । विस्तरस्त्वन्यत्रा-नुसन्वेयः ॥ १३७ ॥ इदानीं व्याप्तिप्रहोपायनिरूपणोत्तरं व्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजकव्यभि चारशङ्काकारणज्ञानविषयत्वेनोपाघेः सारणे सति । तथाच प्रसङ्गसङ्गरोपाघिनिरूपणमिति भावः। सिद्धिविषत्वरूपसाध्यत्वस्य सिद्धिजनकत्वरूपसाधनत्वस्य च सोपा-भावभावाद्भिमतेति । यो यद्विछन्नन्यापकत्वे सति यद्विछन्ना-न्यापकः स तद्विच्छन्नसाध्यकतद्विच्छन्नहेतावुपाधिरित्यर्थः । यथाश्रुतेऽभिमतस्य विशेषणत्वे यत्र न तद्भिमानस्तत्राञ्याप्तिः स्यात् यद्विञ्जनिवश्चणादुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावा आतिस्त्वा-

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा । स उपाधिभवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदृश्यते ॥ १३८ ॥

व्याप्तिप्रद्वप्रतिबन्धार्थमुपाधि निरूपयति—साध्यस्येति ॥
साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमतान्यापक उपाश्विरित्यर्थः ॥ १३८ ॥ नतु स स्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र
श्वाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात् तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात्
स्यामत्वस्य घटादाविष सत्त्वात् । एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्भाश्रयत्वादित्यत्रोद्भतरूपवन्त्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्त्वात् तत्र च रूपाभावात् । एवं घ्वंसो विनाशी
जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावेऽपि सन्त्वात् तत्र भावत्वाभावादिति चेन । यद्वर्भाविच्छनसाध्यव्यापकत्वं तद्वर्भाविच्छनसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्प-

दिनकरी।

दिखादी संयोगी गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादिखादी च नाड्याहयतिच्याप्ती । व्यापकत्वाच्यापकत्वे एकप्रकारेणैकसंबन्धेन च विवक्षिते
तेन द्रव्यत्वत्वेन समवायसंबन्धेन च विद्विप्ति व्यापकत्वे द्वित्वादिना संयोगादिसंबन्धेन च धूमं प्रत्यव्यापकत्वेऽि विद्वमान्
धूमादिखत्र द्रव्यत्वादी नातिव्याप्तिः ॥ १३८ ॥ स स्याम इति ।
काकः स्यामो मित्रातनयत्वादिखादाविखर्थः । तेन वक्ष्यमाणेन
ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादिखनेन न पानकत्त्र्यम्। अस्य साधनाविच्छअसाध्यव्यापकत्वादिमस्य साधनरूपपक्षधर्माविच्छित्रसाध्यव्यापकत्वात् । साध्याव्यापकत्वसुपपादयति—स्यामत्वस्येति । नतु
साधनाविच्छित्रसाध्यव्यापकत्वसुपपादयति—स्यामत्वस्येति । नतु
साधनाविच्छित्रसाध्यव्यापकत्वसुपपादयति—स्यामत्वस्येति ।
अत्र प्रत्यक्षं प्रत्युद्भृतक्षपस्याव्यापकत्वे क्षयत्वस्य सुतरामव्यापकत्वमित्युद्भृतपदं व्यर्थे तथाप्युपाधेः साध्यव्यापकत्वे कार्यकारणमावक्ष्यणानुक्चित्रकंदर्शनार्थे तदिति ध्येयम् । पक्षधमीविच्छनसाध्यव्यापकत्वोक्ती तु पूर्वीक्याकपाकप्रकावाव्याप्तिरिति भावः ।

र्यात्। मित्रातनयत्वाविच्छन्नस्यामत्वस्य व्यापकं श्वाकपाकजत्वं तदविच्छन्नसाधनाव्यापकं च। एवं पश्चधर्मबिहर्द्रव्यत्वाविच्छ-न्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भृतरूपवन्तं एवं बिहर्द्रव्यत्वाविच्छन्नसाधनस्याव्यापकं च। एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वाविच्छन्नसाध्यव्यापकं मावत्वम्। सद्धेतावेतादृशो धर्मो नास्ति यदविच्छन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदविच्छन्नस्य साध-नस्य चाव्यापकं किंचित् स्यात्। व्यभिचारिणि तु उपाध्य-धिकरणं यत्साध्याधिकरणं यचोपाधिश्चन्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यचोपाधिश्चन्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं तदन्यतरत्वाविच्छनस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साध-नस्य चाव्यापकत्वम्रपाधेरन्ततः संभवतीति । अत एव लक्ष्य-

अन्याप्तीः परिहरति-मित्रातनयत्वेत्यादिना । न्यमिचारिणि त्वित्यादि । वायुः प्रसक्षो द्रव्यत्वादिसादौ प्रसक्षत्वरूपसाध्याधि-उद्भुतरूपात्मकोपाधिशुन्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं करणमात्मा गगनं तद्न्यतरत्वाविञ्जनसाध्यन्यापकत्वस्योद्भृतरूपेऽभावादुक्तमु-पाध्यधिकरणमिति । सद्भृतरूपाधिकरणपरमाण्वाकाशान्यतरत्वा-वच्छिन्नसाध्याप्रसिद्धा तद्दोषताद्वस्थ्यमतः साध्याधिकरणमिति । उद्भतरूपाधिकरणं यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटादिसाद्वत्तिद्रव्यत्वात्म-कथर्मावच्छित्रसाध्यव्यापकत्वाभावादुक्तं यत्रेत्यादि । तत्रापि साध्य-व्यभिचाराधिकरणपरमाणुघटान्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वात्मकसाधन-व्यापकत्वादुपाधिशुन्यमिति । तत्रैवोपाध्यधिकरणसाध्याधिकरणं घट चपाधिशून्यमधिकरणमात्मा तद्न्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्याप-कत्वाभावात् साध्यव्यभिचाराधिकरणमिति । उद्भतरूपाधिकरणं यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटः यश्चोद्भतरूपशुन्यं प्रत्यक्षत्वाभावाधिकर-णमतीन्द्रियरूपादि तद्न्यतरत्वावच्छित्रद्रव्यत्वरूपसाधनाव्यापक-त्वस्थोद्भृतरूपेऽमावात् साध्याभावाधिकरणिमति परित्यज्य साध्य-व्यमिचाराधिकरणमित्युक्तं तद्र्यश्च साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारनि-रूपकाधिकरणत्वम् । अन्तत् इति । तादशधर्मान्तरस्यास्त्र्वावि- राज्दोपमानयोर्नेव प्रथमप्रामाण्यमिष्यते ॥१४०॥ त्यापनप्रपाधेः फलम् । तथा हि अयोगोलकं धूमामाववद् आर्देन्वनामावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात् । इत्यंच साधनव्यापकोऽपि क्वचिदुपाधिः यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवन्वादित्यादौ अनुष्णाञ्चीतस्पर्शवन्वम् । नचात्र स्वरूपासिद्धिरेव द्षणिमिति वाच्यम् । सर्वत्रोपाधेर्दृषणान्तरसांकर्यात् । अत्र च साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः । द्राब्दोपमानयोगिति । वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम् । शब्दोपमानयोस्त अनुमानविधयेव प्रामाण्यम् । तथा हि दण्डेन गामानयेत्यादिलोकिकपदानि यजेतेत्यादिवदिकपदानि वातात्पर्यविषयसारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्वादिमत्पद्कदम्बकत्वात् घटमानयेति पदकदम्बकवत् । यद्वा एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादशपन

दिनकरी।

प्रकत्या दूषकत्वे चेखर्थः । अत्र च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वपक्षे च । पक्षावृत्तिरिति । पक्षवृत्तित्वे तु पक्षे तद्भावेन साध्यामावासाधना-दिति भावः । गुरुमते छौकिकः शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव प्रमाणं तन्मतिनराकरणायाह—वैदिकेति । अत्र स्वर्गकामो यजे-तेखादिपद्त्वेन पक्षता तेन विशेषतः संसर्गसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । तात्पर्यविषयेति । अत्र ब्राह्मणे विशेषतः यदाधिकरणत्वसंसर्गे तात्पर्यं तदा विषयत्वादिसंसर्गेणार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयत्वं संसर्गे विशेषणम् । तात्पर्यक्षाने इतरपदार्थत्वेनतरपदार्थस्य प्रवेशाद् घटत्वादिना स्मृतस्य संसर्गे न सिद्धेष्ट्वः स्मारितेति । स्मारितत्वं च वृष्ट्या बोध्यम् । तेन वस्तुपदात् समवायेनाकाशत्वादिनोप-स्यापितेन रूपेण संसर्गसिद्धभावेषि न क्षतिः । हेती चायमेति पुत्रो राक्षः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादी राक्षः पुरुष इत्यादिमागे राज-पुरुषयोयोग्यार्थयोः संसर्गे तात्पर्याभावेन साध्याभावाद् व्यभिचार इत्याकाक्क्षाविशेषणम् । तस्वदं पृद्मनेन सहामुकसंसर्गेणैतदर्थान्वित-

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् । तम्र सम्यग्विनाच्यासिबोघं शाब्दादिबोघतः १४१

दार्थवद् दृष्टान्ते अपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति। एवं गवयव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं असति
वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति च वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र
यत्प्रयुज्यते तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् । यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्भवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यति ।
तन्मतं द्वयति—तक्त सम्यगिति । व्याप्तिज्ञानं विनापि
शाब्दबोधस्यानुमवसिद्धलात् न हि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं
व्याप्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति । किं च सर्वत्र शाब्दस्थले यदि

दिनकरी।

स्वार्थबोघं जनयत्विति पदतात्पर्यार्थकम् । तेन नाकाङ्काया इतरांश-वैयर्थ्यप्रसङ्गः । वहिना सिंचतीत्यादिवाक्ये संसर्गप्रमापूर्वकत्व-साध्याभावेन व्यभिचारवारणाय हेतौ योग्यतापदम् । नीछो घटो द्रव्यं पट इत्यादौ नीछः पट इत्यादिमागे नीछपटयोराकाङ्कायोग्यता-सत्त्वेन हेतुसत्त्वाद्व्यमिचारवारणायासत्तिपद्म् । कदम्बपदं चाका-ङ्कादीनां परस्परप्रतियोगित्वछामाय । अन्यथा साध्यस्य परस्परार्थ-घटितत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । नन्विष्टतावच्छेद्कप्रकारकप्रवृत्ति-विषयविशेष्यकज्ञानस्य प्रवर्तकत्या संसर्गज्ञानपूर्वकत्वातुमितेरता-हशतया कथं प्रवर्तकत्वम् । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्व-नियमेन प्रमापूर्वकत्वत्वेन प्रमापूर्वकत्वसिद्धावि पुरोवर्तिविशेष्य-करजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्य तस्माद्तुत्पत्तेस्तद्र्ये शब्दप्रामाण्यस्वीकार इत्यत आह—यद्वेति । पिश्वःसंसर्गेति । तात्पर्यविषयपरस्परसं-सर्गवन्त इत्यर्थः । तेन नातात्पर्यविषयसंसर्गमादायार्थान्तरम् । नत् इष्टान्ते साध्यसिध्यभावात् कथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह—हष्टान्तेऽ-यीति । नतु सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरमतुमितिरूपकार्योन्यथानुप-मस्या व्याप्तिश्चानं कल्पनीयसिखत आह्-किंचेति । पदश्चानं त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः ।
द्वैविध्यं तु भवेद्यासेरन्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥
व्याप्तिक्षानं कल्पते तदा सर्वत्रानुमितिस्वले पदद्मानं कल्पयित्वा शाब्दबोध एव किं न सीक्रियतामिति ध्येयम् ॥१४०॥
॥ १४१ ॥ त्रैविध्यमिति । अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वियकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिमेदात्। तत्रासद्विपक्षः केव-

दिनकरी।

कल्पयित्वेति । पद्सारणं कल्पयित्वेत्यर्थः । वह्नयादिशब्देनार्थ-स्येव वह्नयादिरूपेणार्थेनापि वह्नयादिपदस्मरणसंभवाद् वाच्यत्वादिव-द्वाचकत्वादिसंबन्धस्यापि स्मारकत्वादिति भावः । इद्गुपछक्षणम् । आकाङ्कादिज्ञानं कल्पयित्वेत्यपि बोध्यम् । मणिकृतस्त्वेते पदार्थाः परस्परसंसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्यापितत्वादिखनुमाने योग्यता न छिङ्गविशेषणम् छिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चायकतया योग्यतायाश्च संशयेऽपि शाब्दबोधदर्शनाद्तः पृथगेव शब्दो मानसिति वदन्ति। मिश्रास्त्वतुमानमुद्रया शब्दस्य बोधकत्वे घटमानयेति स्वरूपयोग्यम् घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति खरूपायोग्यमिति न स्यात् अनुमा-नस्योभयत्रापि संभवात् । नचाकाङ्काघटिवहैत्वभावानानुमितिस्तत्रेति वाच्यम् । आकाङ्काभ्रमेणानुमितिसंभवात् विषयाबाधाच तस्याः प्रमात्वात् शब्दप्रामाण्ये च स्वभावान्न तादृशशब्दस्य बोधकत्विम-लाहुः । परे तु घटात् पृथगिलादौ घटाविषकपृथक्त्वप्रकारेण निर-विच्छिन्नविशेष्यताकः पृथक्त्वात्रयस्य शाब्दबोधः सर्वात्रमवसिद्धः स चास्माकं तादृशानुपूर्वीकपद्झानत्वेन तादृशशाब्द्बोधं प्रति हेतु-त्वादुपपद्यते । वैशेषिकाणां तु पृथक्त्वं घटाविषकं घटपदसाकाङ्क-प्रयक्पद्स्मारितत्वादित्वनुमानेन न तमिर्वोहः । पक्षविघया प्रय-ह्त्वस्य मानेऽपि वदाश्रयस्यामानात् । नच पटं पक्षीकृत्य पटो गटावधिकपृथक्तवानित्यनुमित्या तन्निर्वोह इति वाच्यम् । पटाहि-नेष्ठविश्रेष्यतायान्तत्र पश्चतावच्छेदकीभूतपटत्वावच्छित्रतया निरव-च्छन्नविशेष्यताकतादृशशान्द्रवोधसमानाकारकत्वस्य तथाप्यनिर्वा-ादिलाहुरिति दिक् ॥ १४० ॥ १४१ ॥ तत्र तेष्र मध्ये । अस-

अन्वयव्यासिरुक्तैव व्यतिरेकादिहोच्यते । साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत्॥१४३॥

लानवयी यथा घटोऽभिषेयः प्रमेयतादित्यादौ तत्रहि सर्वसैवाभिषेयत्वाद्विपक्षासत्त्वम् । असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी यथा
पृथिवी इतरेम्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ तत्रहि जलादित्रयोदश्चमेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्यामावात् ।
सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा विद्वमान् धूर्मादित्यादौ
तत्र सपक्षस्य महानसादेविपक्षस्य जलहदादेश्व सत्त्वादिति। तत्रहि
व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तद्रश्यं व्यतिरेकव्याप्ति
निर्वक्ति साध्याभावेति । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रवियोगित्रमित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । यत्संवन्धेन यद्वचिक्छकं
प्रतियोगिताकतद्वर्मावचिक्ठकाभावयत्ताज्ञानात् तत्संबन्धावच्छिकप्रतियोगिताकतद्वर्मावचिक्ठकाभावस्य सिद्धिरिति । इत्थं
च यत्र विशेषणतासंबन्धेनेतरत्वव्यापकृत्वं गन्धात्यन्ताभावे
गृद्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वव्यापकृत्वं गन्धात्यन्ताभावे
गृद्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावः सिद्धाति । यत्र

दिनकरी।

द्विपश्च इति । अत्यन्तामावाप्रतियोगिसाध्यक इत्यर्थः । यथाश्रते सिद्ध्यसिद्धिञ्याघातात् । अत्यन्तामावाप्रतियोगित्वस्य च प्रमेयत्वादौ सत्त्वाछक्षणसमन्वयः । नचैतन्न संभवति प्रमाविषयत्वरूपस्य तस्य नानात्वेनाननुगमादिति वाच्यम् । प्रमात्वस्यैव परम्परासंबन्धेनानुगतत्वात् । इत्यंच प्रमेयत्वादेञ्यंतिरेकित्वभ्रमेऽपि केवळान्वितिवन्नेमेवेति मन्तञ्यम् । असत्सपश्च इति । सिद्ध्यसिद्धिञ्याघातादः न्नाप्यगृहीतदेतुसहचारं यद्यतिरेकिसाध्यं तत्कत्वमर्थो बोध्यः । सत्सपश्चेति । गृहीतान्वयञ्यतिरेकिसाध्यं तत्कत्वमर्थो बोध्यः । सत्सपश्चेति । गृहीतान्वयञ्यतिरेकिसाध्यं तत्कत्वमर्थाः । यत्संबन्धेन वद्वविष्ठिन्नं प्रतिति । यत्संबन्धाविक्छन्नयद्वपायतानिक्षित्वन्यापकता गृह्यव इत्यर्थः । इत्ररच्याप्यतेति । इत्रस्य व्याप्यतेत्वर्थः । वादात्न्यनेतर्व्यापकतेति पाठे वादात्न्यसंबन्धान्वयाप्यतेत्वर्थः । वादात्न्यनेतर्व्यापकतेति पाठे वादात्न्यसंबन्धान्वा

ादात्म्यसंबन्धेनेत्रव्यापकता गन्धामावस गृह्यते तत्र तु तादा-म्यसंबन्धेनेतरसामावः सिष्यति स एवान्योन्यामावः। एवं यत्र संयोगसंबन्धेन धूमं प्रति संयोगसंबन्धेन वह्नेर्व्यापकता गृह्यते उत्र संयोगसंबन्धाविक्यनप्रतियोगिताकवह्नयमावेन जलहदे सं-षोगसंबन्धाविक्यनप्रतियोगिताकधूमामावः सिष्यति । अत्रच

दिनकरी।

वच्छिन्ना या इतरनिष्ठन्यापकतेत्यर्थः । तादात्म्यसंबन्धेनेति । तादात्म्यसंबन्धावच्छित्रप्रतियोगिकाभावः सिध्यतीत्यर्थः । येन संबन्धेन व्याप्यता गृह्यते इत्यनुक्तौ त तादात्न्येनेतरस्य व्यापकता यत्र गृहीता तत्रेतरात्यन्तामावस्य सिद्धिः स्यादिति भावः । संयोग-संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्वयभावेनेति सावधारणम् । तेन संबन्धान्तराविक्रमप्रतियोगिताकेन न तत्सिद्धिरित्यर्थः । अनेन च येन संबन्धेन व्यापकता गृह्यते इत्यस्य फलं सचितम् । प्रदर्शितरीत्यैव येन रूपेण यद्वच्छिन्नेत्यनयोरपि प्रयोजनमृद्यम् । नतु साध्यसाधन-सहचारक्षानाभावात् कथं व्यतिरेकव्याप्तिक्षानमित्यत आह-अत्र चेति । तथा च व्यतिरेकसहचारेणैव व्यतिरेकव्याप्तिप्रहानान्वय-सहचारमहापेक्षेति भावः । नतु साध्यप्रसिद्धि विना तद्भावाज्ञाने व्यविरेकव्याप्तेर्द्वर्भहत्वं स्यात् । साध्यसिद्धौ च सिद्धसाधनमिति चेम । साध्यस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् पृथिवीतरभिन्नेत्युदेश्य-प्रतीतेरसिद्धत्वाम् सिद्धसाधनम् पश्चतावच्छेद्कनानात्व एवांश्चतः सिद्धसाधनस्य दोषत्वात् । अत प्वानिते वाद्धानसे इत्यत्र वागिति-ब्रद्धेरदेशयाया अनियत्वस्य सिद्धत्वेनांशतः सिद्धसाधनमिति । नतु तथापि घटः कथं पक्षः साध्यस्य निश्चयेन तत्संदेहसिषाधयिष-योरभावादिति चेत्र । यतः सर्वा प्रथिवीतरमित्रा न वेति संशयस्य बत्मकारकसिषाघयिषायात्र घटविषयत्वाद्धटत्वेन विशेषदर्शने सिद्धौ बा तेन रूपेण संशयसिषाधयिषे न भवतः पृथिवीत्वेन त भवत एवेति । ननु पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतर-भेद्सिदी व्यतिरेकिवैयर्थ्यसिति चेना । अन्वयव्याप्रेरप्रहे व्यतिरेक-

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते।

व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम् । केचितु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृद्यते न तु व्यतिरेकव्याप्ति-ज्ञानमि कारणम्। यत्र व्यतिरेकसहचाराज्ञाप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरे-कीत्युच्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जाता पश्चात् पृथिवीत्वा-वच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ अर्था-पत्तिरिति । अर्थापत्ति प्रमाणान्तरं केचन मन्यन्ते । तथा

व्याप्तिस्फूर्तिद्शायां व्यतिरेक्यनुमितिजननसंभवेन व्यतिरेक्यनु-मानप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यृहत्वात् । आचार्यमतमाह-केचिचिति । व्यतिरेकसहचारेण अन्वयसहचारनिरपेक्षव्यतिरेकसहचारेण । अन्वयव्याप्तिरेवेत्येवकारेण व्यतिरेकव्याप्तेव्येदासः व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपकारणाभावात् कथं व्यतिरेक्यनुमितिरत आह—नत्विति । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यस्यानुमितावित्यादिः । नन्वन्वयन्याप्तिज्ञानस्थेव हेतुत्वे कथं न्यतिरेकीति न्यवहार इत्यव आइ—यत्रेति । नतु पृथिवीतरेभ्यो भिचते पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यस्थेतरभेदादेरप्रसिद्धत्वात् कथं व्यतिरेकसहचारमह इत्यत आइ— साध्यप्रसिद्धिस्त्वित । नजु घटादौ साध्ये निर्णाते कथं तत्रेतरभेदातुमितिरत आह-पश्चादिति । अवच्छेदकावच्छेदेना-नुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। अत्र चान्वयन्याप्रिघटकतावत्पदार्थज्ञानादेवान्वयन्याप्रिज्ञानोत्पत्तौ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तद्धेतुत्वे मानामावः । नच व्यतिरेकसह-चारेणेत्यत्र प्रयोजकत्वं तृतीयार्थः, तच नानुपपन्नम् । अन्वयञ्याप्ति-ज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तत्र प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । व्यतिरेकसहचारमहेऽप्यधिकरणान्तरे व्यभिचारशङ्कातादवस्थ्यात् । तद्धिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिरास-द्वारा तत्र तस्वोपयोगित्वमित्यपि न, तद्धिकरणे साधनाभावमह-मात्रेणैव तदधिकरणीयन्यभिचारशङ्कानिवृत्तेरित्यखरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ केचन मीमांसकाः । तद्िष व्यतिरेकव्याप्तिबुद्धा चारितार्था हि सा यतः॥१४४॥
सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते।

अघर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥१४५॥ हि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासन्वं च प्रत्यक्षाद्वगतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽतुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति । तद्प्यनुमानेन गतार्थत्वाभेष्यते । तथा हि यत्र जीवि-त्वस्य बह्धिः सत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्धहिःसत्त्वमनुमितौ भासते । एवं पीनो देवदत्तो दिवा न अङ्के, इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्या-प्यत्वावगमादु मोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यतीति । अभावप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वादनुपलम्भोऽपि न प्रमाणान्तरम् । किं चातुपलम्भस्याञ्चातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरण-कत्वात् प्रत्यक्षत्वम् ज्ञानस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्मान्तरा-पेक्षेत्यनवस्था । एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेत-ग्राहृकश्रब्दसारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्द एवान्त-र्भावात् । यत्रच व्यास्यादिग्रहस्तत्राजुमितिरेवेति ॥ १४४ ॥ सुखं निरूपयति—सुखं त्विति । काम्यमभिलापविषयः घर्मेणेति । धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः। दुःखं निरूपयति-अधर्मेति । अधर्मत्वेन दुःखत्वेन दिनकरी।

अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमि । दिवा न मुङ्के इत्यादावित्यादिना मयूरः पर्वतेतरस्मिन् न नृत्यति नृत्यति चेत्यस्य संप्रदः । नन्वेतद्वाक्यान्मयूरः पर्वते नृत्यतीति ज्ञानमुदः चते न त्वेतव्यतिरेकिणः संभवति पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्यास्यनिरूपणादिति कथन्नार्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति चेन । मयूरनृत्यं पर्वताधिकरणकं पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्वतत्ववदित्यन्त्रयव्यतिरेकिणैव पर्वताधिकरणकमयूरनृत्यज्ञानसंभवात् ॥ १४४॥ भर्मत्वेनेति । इदं च प्राचां मतेनोक्तम् । नवीनमते तु नित्यं

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते। इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि॥१४६॥ चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत्। तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिभवेत्॥१४७॥

कार्यकारणमान इत्यर्थः । प्रतिक्लिमिति । दुःखत्व-ज्ञानादेन सर्नेषां खाभानिकद्वेषनिषय इत्यर्थः ।। १४५॥ इच्छां निरूपयति—निर्दुःखत्व इति । इच्छा द्विनिघा फल-विषयिणी उपायनिषयिणी च। फलं तु सुखं दुःखामानश्च। तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अतएन पुरुषार्थः संमनति यद् ज्ञातं सत्खन्नितयेष्यते स पुरुषार्थं इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छानिषयत्नं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्ट-साधनताज्ञानं कारणम् ॥ १४६॥ चिकीर्षेति । कृतिसाध्य-त्वप्रकारिका कृतिसाध्यनिषयिणीच्छा चिकीर्षा । पाकं कृत्या साधयामीति तदनुमनात् । चिकीर्षा प्रति कृतिसाध्यताज्ञान-

दिनकरी।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या भगवति नित्यसुखसिद्धौ धर्मस्य कार्यतावच्छेद्कं जन्यसुखत्वं सुखत्वावान्तरज्ञातिवेति बोध्यम् ॥१४५॥
तत्र तयोर्मध्ये । अत्याप्त फळ्ज्ञानस्य फळेच्छां प्रति हेतुत्वादेव ।
युक्षार्थः संमवतीति । सुखं दुःखामावश्च पुरुषार्थः संमवतीत्यर्थः । ननु यञ्ज्ञातमित्यादेः स्वविषयकज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थः । तथाचोपायेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वाद्त आह—ह्तरेच्छेति ॥ १४६ ॥ सृतिसाध्यताज्ञानमिति । ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातक्येण चिकीर्षा
प्रति हेतुत्वे मानाभावः । तद्धर्माविच्छन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य
तद्धर्मप्रकारकेच्छांप्रति हेतुतायाः क्रृप्तत्वात् कृतिसाध्यपाकत्वावचिछन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः संभवादिति चेन्न ।
यत्र कृतिसाध्यपाकत्वेनष्टसाधनत्वं न गृहीतमिप तु शुद्धपाकत्वेन
कृतिसाध्यतं शुद्धपाकत्वेन चेष्टसाधनत्वं गृहीतं तत्रापि पाकगोचर-

बलबद्दिष्टहेतुत्वमितः स्यात् प्रतिबन्धिका । मिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् । तद्धेतुरिति । अत एव कृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानामावाक चिकीर्षा ॥ १४७ ॥ बल-बद्दिष्टेति । बलवद्दिष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकमतो मधुवि-

मृतेरानुमविकतया तद्नुरोधेन चिकीर्धाया अप्यावदयकत्वेन तन्नि-र्शहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातक्येण हेतुताया आवदयकत्वात् । अय कुलसाध्यताक्कानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ चिकीषातु-पादात कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षो प्रति हेतुत्वे मानामाव इति क्षेत्र । कृतिसाध्यत्वामावतृत्याप्यतद्वच्छेद्कधर्मज्ञानानां प्रतिबन्ध-हत्वकल्पनापेश्वया कृतिसाध्यताज्ञानस्य देतुत्वे छापवात् । इष्ट्रसा-वनताज्ञानमिति । अन्यथा निष्फलत्वज्ञानेऽपि चैत्रवन्दनादौ चेकीषीपत्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम्--पाकविशेष्यकेष्ट्रसाध-नताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न पाकादिगोचरचिकीर्घात्वं कृतिसा-व्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनविरहात पाको जायतामितीच्छाया असंप्रहापत्तेश्च किंतु पाकत्वावच्छित्रगुरूयविशेष्यकेच्छात्वं पाकसाध्यं पुखं जायतामितीच्छायां व्यभिचारवारणाय मुख्येति । इष्टसाधन-ोलत्रेच्छा स्वरूपसती विशेषणम् । तेनेच्छाज्ञानशून्यकालेऽपि चेकीषानिर्वाहः। अतएव कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेत्त्वादेव ॥१४७॥ ालबह्विष्टेति । द्विष्टं द्वेषविषयीभूतम् । द्वेषश्च दुः ले ताद्र्येण हानात् । सर्पादौ तत्साधनताज्ञानात् । द्वेषे बळवत्त्वं जान्तिविशेषः । प्रतिबन्धकमिति । नतु बळवद्देषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रति-बन्धकत्वे चैत्रस्यागम्यागमनजन्यनरके यदा बळवान् द्वेषस्तदा मैत्रस्य ताहराद्वेषरान्यस्यागम्यागमने ताहरानरकसाधनत्वज्ञानवत [च्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः। एवं चैत्रस्येव काळान्तरे ताहशद्वेषसत्त्वेऽपि। नच तत्काळीनतत्पुक्षीयेच्छां प्रति प्रवृत्तिं प्रति च तत्काळीनतत्पुक्षधी-यबढवद्दिष्टजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते यत्पृक्वस्य यहा न कापि द्वेषसात्काळतत्पुरुषान्तभीवेन वादशक्कानप्रविवन्धकत्वस्था-कस्पनाम तत्र वाहराप्रतिबन्धकाप्रसिद्धया वद्भावरूपकारणस्या- तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥ १४८॥
संपृक्तात्रमोजने न चिकीर्षा । बलवद्देषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये ।
दिहेतुत्वेति । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः ।
दिवकता ।

। वात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्पुरुषस्य यदागम्यागमन-ान्यनरके बळबद्देषस्तदा तत्पुरुषस्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमन-ोचरतत्पुरुषीयतत्कालीनेच्छाया अप्रसिद्धा तत्पुरुषतत्कालान्त-विण तादृशकार्यकारणभावस्थाभावेन तत्र तत्पुरुषीयागम्यागमन-विरेच्छानुत्पाद्प्रयोजकस्य दुर्भिक्षापत्तेरिति चेन्न। तद्धर्मप्रकारक-षविशिष्टस्य तद्धमीविच्छन्नजनकत्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्प-नोकापत्त्यभावात् । तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृश-षाभावसादशद्वेषोत्तरतद्गोचरेच्छायां तद्धर्भावच्छित्रजनकत्वज्ञाना-ावः कारणम् । बलवद्वेष इति । पाकादिगोचरेच्छायां बछवद्वेष-ाषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरो द्वेषः प्रतिबन्धकः । पूर्वोक्त-तिबन्धकद्वयकल्पनापेक्षया लाघवादिति भावः। यत्र चोत्कट-खोत्कटदुःखजनकत्वमेकस्मिन् कर्मणि गृहीतं तत्र सत्प्रतिपक्षस्थळ वेच्छाद्वेषयोरतुत्पत्तेस्तन्मते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेने-छोत्पादापत्तिः । नच यत्र बळवद्दिष्टसाधनत्वज्ञानेन तृतीय-णे द्वेषो जनितस्तदुत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिस्तवापीति वाच्यम् । त्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् । क्षणविजम्बस्य शपथनिर्णेयत्वादित्यन्ये यनेनाखरसः सूचितः । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति । त्रापि तद्धर्मप्रकारकद्वेषोत्तरेच्छायां तद्धर्माविच्छन्नाजनकत्वज्ञानं ारणम् तादृशद्वेषानुत्तरेच्छायां तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारण-रित निष्कर्षी बोध्यः । मुळे कस्यचिन्मते इस्यनेनास्त्ररसः सूचितः । च बछवद्निष्टान्नुबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुतावच्छेद्कत्वं, बछवद्-ष्टिजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविशेष्यताशालित्वादेस्तादृशनिरू-ानिरूपक्रभावघटितत्वेन गौरवात्तद्घटितबळवद्निष्टसाधनत्वज्ञानाः ावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम् । नचाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबळव-निष्टान्त्वन्धत्वज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिततद्तुव-सि॰ मु॰ ४३

द्विष्टसाधनताबुद्धि भेवेद्देषस्य कारणम्।
प्रमृत्तिस्य निवृत्तिस्य तथा जीवनकारणम्॥१४९॥।
॥१४८॥ द्वेषं निरूपयति—द्विष्टेति । दुःखोपायविषयकं
द्वेषं प्रति बलवद्दिष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः । बलवदिकृत्साधनताज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ
न द्वेषः । प्रयत्नं निरूपयति—प्रवृत्तिरित । प्रवृत्तिनिवृत्विजीवनयोनियत्नभेदात् प्रयत्नस्निविध इत्यर्थः ॥१४९॥
क्विकरी।

निघत्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम् । युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योरुद्याद्वलवदनिष्टा-नुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्तद्ननुबन्धित्वसंशयस्यापि च कारणतायाश्च वाच्यतया च विपरीतगौरवादिति । नच बळव-दनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्तकत्वे तद्विषयस्य विष्यर्थत्वाभावात् न कळ्खं भक्षयेदित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तज्ज्ञा-नस्य प्रवृत्तिजनकत्वामावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबछवदनिष्टसाधनवि-घटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विष्यर्थ-त्वानपायात् । अत्र यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे फलसाधनताज्ञानं तत्र तृतीयक्षणे द्वेषनाशाद् भवत्येव चतुर्यक्षणे उपायेच्छा, यत्र फलेच्छादिक्रमेणैषामुत्पत्तिस्तत्र फलेच्छा-रूपकारणामावादेव नोपायेच्छा, एवमन्यत्रापि, आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति बळवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न युक्तम् । न युक्तं च बळवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्व हेतुत्वं तथापि द्वित्रिक्षणान्तरितेऽपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरनुर्यस्यानु-भविकतया ज्ञानयोरेव न यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्तप्रतिब-न्धकत्वस्य हेतुत्वस्य चावश्यकत्वमिति ध्येयम् ॥ १४८॥ तेन द्वेषे बडवस्वविशेषणेन । प्रवृत्तिरित्यादि । प्रवृत्तित्वं च राग-जन्यताबच्छेरकत्या सिद्धो जातिविशेषः । निवृत्तित्वं च द्वेषज-न्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । जीवनयोनियत्तत्वं च साइजिक्प्राणसंचारविषयकयन्नत्वम् ॥ १४९॥ ननु बळवस्नि- एवं प्रयक्षत्रेविध्यं ताम्निकैः परिकीर्तितम्।

चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा॥१५०॥
चिकीर्षेति । मधुविषसंपृक्ताक्रमोजनादौ बलवदनिष्टानुवनियत्वेन चिकीर्षामावाक प्रष्टृत्तिरिति भावः। कृतिसाध्यताझानादिवद्धलवदनिष्टाननुवन्धित्वझानमपि खतन्त्रान्वयव्यतिरेकाम्यां प्रष्टृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति। कार्यताझानं प्रवर्तकमिति गुरवः। तथाहि झानस्य प्रष्टृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेश्वितमस्ति, सा च कृतिसाध्यताझानसाध्या,
इच्छायाः खप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्। चिकीर्शे हि
कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा। तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं
झानं चिकीर्षयां तद्वारा च प्रष्टृत्तौ हेतुः, न त्विष्टसाधनताझानं
तत्र हेतुः, कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रष्टृत्यापत्तेः।
नतु कृत्यसाध्यताञ्चानं प्रतिबन्धकमिति चेक्न। तद्यावापेश्वया
कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य लघुत्वात्। नच द्वयोरेव हेतुत्वं, गौरवात्।
नतु त्वन्मतेऽपि मधुविषसंपृक्ताक्रमोजने चैत्यवन्दने च प्रष्टुस्थापत्तिः कार्यताञ्चानस्य सचादिति चेक्न। स्वविशेषणवत्ता-

विनकरी।

ष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य प्रवृत्त्यदेतुत्वे मधुविषसंपृक्तानभोजने प्रवृत्त्यापित्तत आह—मध्वित । चिकीर्षाभावादिति । चिकीर्षाभावादिति । चिकीर्षाप्रति बळवदिनष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वादिति भावः । कृतिसाध्यताञ्चानादिवदिति । धन्यथा कृतिसाध्यताञ्चानादेरिप चिकीर्षायामेव हेतुत्वं स्थान तु प्रवृत्तो, व्यापारेण व्यापारिणो न्यान्यथासिद्धत्वमिति तु प्रकृतेऽपि समानमिति भावः । प्रामाकस्मतमाह—कार्यताञ्चानमिति । सा च चिकीर्षा च । तद्वारा कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाद्वारा । द्वयोरेवेति । एवकारोऽप्यर्थे । स्वविश्लेषणोति । स्वं प्रवर्तमानः पुरुषस्तद्विश्लेषणं काम्ये कामना निस्ते काद्यशौचादि, तद्वता पक्षे तत्संबन्धः, तस्य प्रविसन्धमं ज्ञानमित्यर्थः । तस्य कार्यताञ्चानदेतुता विज्ञञ्ज्ञानविषया । तथादि मान्यत्वस्याः । तस्य कार्यताञ्चानदेतुता विज्ञञ्ज्ञानविषया । तथादि मान्यतिसाध्यः । स्वतिसाध्यः । स्वति मिद्दिसाध्यः । स्वतिसाध्यः । स्वतिसाधित्वाः । स्वतिसाधिति । स्वतिसाधि

विनकरी।

दिखनुमानम् । अत्र मदिष्टसाधनत्वमात्रोपादाने वृष्ट्यादौ व्यभिचार इति सत्यन्तम् । मदिष्टसाधने परकृतपाकादौ व्यमिचारवारणाय मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पद्म् । श्रमे व्यभिचारवारणाय मदिष्टसाधन-त्वादिति । मदीयश्रमस्य मच्छत्रोरिष्टसाधनत्वात्तदोषताद्वरथ्यमतस्त-त्रापि मदिति । नच खेच्छाधीन इतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमन्यथा नान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तेसाचीकानुमानान सिद्धमिति वाच्यम् । खेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्थेव साध्यत्वात् । एवंच हेतावि मत्कृतिं विनेत्यत्र खेच्छाधीनत्वं मत्कृतिविशेषणं देयम् । अन्यथाऽन्येच्छा-धीनमक्कतिसाध्यमदिष्टसाधने नान्तरीयकजलसंयोगादौ चारापत्तेः । एवं सति स्वेच्छाधीनमत्कृतिघटितहेत्वभावादेव श्रमे व्यभिचारवारणसंभवादृ विशेष्यद्छप्रयोजनं यद्यपि न संभ-बति तथापि नीलधूमादिबद्धेत्वन्तरत्वाद्दोषः । एवमहमिदानींतन-क्रतिसाध्यसन्ध्यावन्द्नः द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकाळीनशौ-चादिमत्त्वादित्यत्रमानम् । यो द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याका-ळीनशौचादिमान् स तत्काळीनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्द्न इति सामा-न्यतो व्याप्तिरिति । नचैवंरीत्येष्टसाधनत्वहेतुकातुमानसंभवेऽपि पक्षे स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं न संभवति इष्ट-साधनत्वस्य यागनिष्ठत्वेन पुरुषविशेषणत्वाभावात् इच्छायाश्च पुरु-वद्वताज्ञानानिर्वोहकत्वादिति वाच्यम् । काम्यसाधनताज्ञानस्यापि पक्षे यागादौ स्वविषयसाधनत्वरूपकामनासंबन्धज्ञानात्मकत्वात् । बस्तुतस्तद्वत्ताज्ञानं तत्संबन्धज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न तु पक्षोऽपि तत्रान्तर्भूत इति काम्यसाधनताज्ञानस्यापि कामनासंबन्धज्ञानात्म-कतया कामनाक्कानात्मकतया वातुपपत्त्यभावात् । नतु खिवशेष-णवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्व इष्टसाधनताज्ञान-भून्यकालेऽपि पाके स्वविशेषणक्रसादिघटितहेत्वन्तराद्यत्र कार्यता-तुमितिर्यथा पाकः खेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यः श्रमादिभिन्नत्वे सति -मत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात्, यद्वा खेच्छाधीनम- प्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । काम्ये हि पाक-यागादौ कामनास्विविशेषणं ततश्च बलवदनिष्टानज्ञवन्धिकाम्य-साधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानं ततश्च प्रवृत्तिः । तृप्तश्च मोजने न प्रवर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् । नित्ये च शौचादिकं पुरुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्य-ताज्ञानात् तत्र प्रवृत्तिः । नजु तद्पेक्षया लाधवेन बलवदनि-क्षितकरी ।

त्कृतिं विनाऽसत्त्वादिति तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—काम्ये हीति । कामना यागपाकादिगोचरकामना । कचित्तथैव पाठः । तथाच खिवशेषणेत्रत्र विशिष्य तादृशकामनारूपमेत खिवशेषणं वाच्यम । एवं विशेषणवत्त्वमपि खविषयसाधनत्वरूपं वाच्यम् । तेन न खेच्छाधीनेत्यादिद्वितीयहेतुज्ञानजन्यकार्यतानुमितिस्थले प्रवृ-त्त्यापत्तिरिति भावः । नतु काम्यसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे मध्रविषसंप्रकान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरियत आह-तत्रश्च बलवद्निष्टेति । तथा च खिवशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने बछवद्निष्टान्त्रबन्धित्वविषयकत्वं विशेषणं देयमिति भावः । नत् रुप्तस्यापि भोजने प्रवत्त्यापत्तिस्तस्याप्यतीतभोजनकामनाघटितछि-क्रजन्यकार्यताज्ञानसत्त्वाद्त आह-नृप्तश्चेति । कामनायास्त-दानी पुरुषविशेषणत्वाभावादिलर्थः । तथाच खविशेषणेत्रत्र तदा-नीतनत्वं विशेषणं देयमिति भावः । नतु खेच्छाधीनमत्कृतिन्य-तिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादिलिक्क्जानजन्यकार्यताज्ञानात् स-न्ध्यावन्दने प्रवृत्त्यापत्तिः कृतेरपि खविशेषणत्वादत आह—नित्ये भीचादिकमिति । आदिना विद्विततत्कर्मकालस्य परिप्रदः । नच कालस कथं पुरुषविशेषणत्वमिति वाच्यम् । स्ववृत्तिजीवनवत्त्व-संबन्धेन तस्य पुरुषविशेषणत्वात् विहितकाळजीवित्वादेवीऽऽदिप-देन प्रह्णात् । तथाच नित्यगोचरप्रवृत्तिस्थले स्वविशेषणपदेन विशिष्यतत्कालीनश्चित्वादिरूपविशेषणमेव प्राह्ममिति न पूर्वोक्ता-तिप्रसङ्ग इति भावः । नैयायिकः शङ्कते-निवति । तदपेक्षया बळवद्निष्टान्तुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञा-

ष्टानजुबन्धीष्टसाघनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनेव हेतुत्वमस्तु, बरुवद्निष्टानजुबन्धित्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखा-जनकत्वं बरुवहेषविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेत्र। इष्टसाघनत्व-क्रतिसाध्यत्वयोर्युगपज्ज्ञातुमश्चव्यत्वात् साध्यत्वसाघनत्वयो-विरोधित्वात्। असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य च साघनत्वम्।

नापेक्षया । लाघवेनेति । नियमादिघटितजन्यत्वापेक्षया विषय-त्वस्य छघुत्वादिति भावः । नतु बळवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं न हेतुः किनद्वह्वायाससाध्ये बहुतरस्वापि दुःखस्याबळवत्त्वात् किनदिल्पस्य **दछव**त्त्वादनुगतस्थाबछवत्त्वस्य बछवत्त्वस्य च दुर्वचत्वादिस्पत बाह—बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेति । इष्टोत्पत्तीति । इष्टो-त्पत्तिनान्तरीयकं यदुःसं तद्पेश्चयातिरिकं यदुःसं तद्जनकत्व-मिलर्थः । एतेन मधुविषसंपृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरपास्ता। इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःस्रातिरिक्तस्य मरणदुःस्वस्य तेन जननात्। अत्र केचित्-सुखमात्रजनके कर्मणीष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःसम-प्रसिद्धमिति तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इति । तद्युक्तम् । कष्टं कर्मे-तिन्यायेन सुखजनके कर्मणि दुःखजनकत्वनियमेनाप्रसिद्धाभावात्। मिम्रास्त्विष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखाजनकत्वगुक्तस्यार्य नात्रसिद्धिरित्याहुः । नन्वेवं सति नरकसाधनत्वेन प्रमिते परदाराधि-गमनादौ रागौत्कट्यान्न प्रवर्तेत इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखज-नकत्वेन तस्य निश्चयादित्यत आह—बलबह्वेषेति । द्वेषे च बस्रवस्वं जातिविशेषः । अतएव रागान्यस्य यदागम्यागमनादिजन्य-दुःखे न वादृशो द्वेषस्तदा तद्वेतावि प्रवृत्तिः । साध्यत्वसाधनत्वयो-विरोषगुपपादयति-असिद्धस हीति । आद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टस पाकादेरित्यर्थः । सिद्धस्य अनावक्षणविशिष्टस्य । कुलन्यवहितीः त्तरक्षणसंबन्धित्वघटितस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकोत्पत्तिक्षण एक पाकवृत्तित्वात् काळान्तरमाव्योदनादिफळसाधनत्वस्योदनाव्यवहि-तपूर्वस्यासंबन्धित्वघटितस्य चोत्पत्तिक्षणे पाकावृत्तित्वात् तयोरे-कक्षणावच्छेदेनैकत्राष्ट्रतित्वरूपविरोधादिति भावः । वद्यपि कास्म- नचैकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते तसात्कालमेदादुभवं ज्ञायत इति । मैवम् । लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाध-नत्वे सित कृतिसाघ्यताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् । नच साध्य-त्रसाधनत्वयोर्विरोधः, यदा कदाचित् साध्यत्वसाधनत्वयो-हिनकरा ।

न्तरभान्योद्नाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तितावच्छेद्कधर्मवस्वरूपमोदन-साधनत्वमाद्यक्षणवृत्तित्वविभिष्टेऽपि पाके संभवतीति कथं विरोध-स्तथापि स्तरूपयोग्यमिदं न फछोपधायकमिति झानात् प्रवृत्तय-नुद्येन फलोपघायकत्वरूपेष्टसाघनताज्ञानस्येव संशयसाधारणस्य प्रवृत्तिकारणत्वं वाच्यम् । पूर्वोक्तं फलोपधायकत्वं चाद्यक्षणविशिष्टे यागादौ न संभवतीति भावः । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधं व्युत्पाद्य तयोरेकज्ञानविषयत्वं न संभवतीत्याह-नचैकमेकेनैकदेति । अञ्याप्यवृत्तिपदार्थस्य स्वस्वावच्छेद्कानवगाहिज्ञानं न संभवति । मूळे वृक्षः संयोगीत्येव प्रतीतेः । तथाच साध्यत्वसाधनत्वयोरि स्वस्वावच्छेदकसिद्धत्वासिद्धत्वविषयकमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः सिद्धश्च पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानं समूहालम्बनरूपं वाच्यम्। तच न संमवति सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परं विरोधित्वादि-त्यभिमानः । तसात् कालमेदादिति । नचेदानीमिखदः पाकः कृतिसाध्यः अप्रे च सिद्धः पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानादेव प्रवृ-त्तिरस्त्विति वाच्यम् । इदानीन्तनाप्रेतनकाळयोरनतुगमात् । प्राणित्वस्यापि पुरुषविशेषणत्वेनाहमिदानीतनकृतिसाध्यविषमक्षणः प्राणित्वादित्याचनुमितिसंभवाद्विषभक्षणसाधारणं खविशेषणवत्ता-प्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानमिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनता-शीचाद्यन्यतरलिङ्गप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं प्रवर्तकं वाच्यम् । बळवद्निष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानम-तदपेक्षया तिछव्विति तदेव काम्यनित्यसाधारणकारणत्वेन कल्प्यत इत्सभिन प्रायेण प्रामाकरमतं दूषयति—मैत्रमिति । साध्यत्वसाधमत्त्व-योर्विरोधं दूषयि - नचेति । न हीत्यर्थः । यदा कदािष-दिति । यत्किचित्कालीनस्य साध्यत्वस्य यत्किचित्कालीनेव

विरोधादेकदा साध्यत्वसाघनत्वयोश्र ज्ञानात् । नव्यास्तु समेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकपनागते तस्य ज्ञातुमश्मयत्वात् । किंतु याद्यस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदृष्टं ताद्यत्वं वस्य प्रतिसंघाय तत्र प्रवर्तते तेनौदनकामस्य तत्साघनताज्ञान्वतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः ताद्यश्रवाहमिति प्रति- अन्ध्राय पाके प्रवर्तत इत्यादुः । तत्र । स्वकल्पितलिप्यादिप्र- इत्यो यौवने कामोद्धेदादिना संमोगादौ च तद्मावात् । इदंतु नोध्यम् — इदानींतनेष्टसाघनत्वादिज्ञानं प्रवर्तकम् । तेन मावियौवराज्ये वालस्य न प्रवृत्तिः तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् । एवं तम्रश्र भोजने न प्रवर्तते तदानीमिष्टसाघनत्वाज्ञानात् । प्रवर्तते च रोषद्षितचित्तो विषादिमक्षणे तदानीं बल-

ग्राघनत्वेन विरोधाभावादित्यर्थः । तथाचैककालीनकृतिसाध्यत्वेष्ट-ग्राधनत्वयोविरोघेऽपि न क्षतिस्तयाज्ञानस्यास्माभिः कारणत्वान-निकारात किंतु निर्विशेषितयोः सामान्यतः कृतिसाध्यत्वेष्टसाध-ात्वयोर्ज्ञानस्यैव हेतुत्वाङ्गीकारादिति मावः । तादृशं च ज्ञानं गंभवतीत्याह-एकदेति । इदं च ज्ञानान्वयि । ज्ञानाज्ज्ञान-**ग्रं**भवात् । मूळाद्यनवगाहिनोऽपि वृक्षः संयोगीति ज्ञानस्यानुम-वेकत्या अञ्चाप्यवृत्तेज्ञानं स्वावच्छेदकविषयकमेवेति नियमे ाानामावान पूर्वोक्तदोष इति ध्येयम् । प्रामाकरानुयायिनवीन-ातमाइ नच्यास्त्वित । ज्ञातुमश्रुक्यत्वादिति । सामान्य-क्ष्मणप्रवासत्त्यनङ्गीकारे प्रव्यक्षस्य पक्षज्ञानाभावेनानुमितेश्रासं-ग्वादिति भावः । तद्भावात् यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदृष्टं ग्राद्दशत्वज्ञानाभावात् । नन्विष्टसाधनवाज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वे मानियौनराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—इदं तु बोध्यमिति । इष्ट-ग्राधनत्वादीत्यत्रादिपदोपगृहीतस्येदानीतनक्रतिसाध्यत्वघटकक्रुतावि-ानींतनत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह—तेन भावीति । इष्टसाधन-वघटकेच्छायां तद्विशेषणस्य प्रयोजनमाह-एवं तृप्त इति । ाळवद्निष्टेस्त्र बळवहूेषे तद्विशेषणप्रयोजनमाह—प्रवर्तते चेति ।

वदिनिष्टानजुबिन्धत्वज्ञानात्। नचास्तिकस्थागम्यागमनञ्जुवधा-दिप्रवृत्तौ कथं बलवदिनष्टानजुबिन्धत्वबुद्धिनरकसाधनत्वज्ञाना-दिति वाच्यम्। उत्कटरागादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात्। वृष्ट्यादौ तु कृतिसाघ्यताज्ञानाभावाच चिकीर्षाप्रवृत्ती किंत्वि-ष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम्। कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोध्या।

प्रवृत्ती प्रवृत्तेः पूर्वम् । नरकसाधनत्वज्ञानादिति । नरकरूपबळवद-निष्टसाघनत्वज्ञानादित्यर्थः । उत्कटरागादिनेति । अगम्याग-मनादिमुखे डत्कटरागादिनेत्यर्थः । नरकेति । बळवदनिष्टेत्यर्थः । तिरोधानात् । अनुत्पादनात् । तादृशसुखे उत्कटरागसत्त्वेऽगम्या-गमनजन्यनरके बछवद्देषानुद्यादिति भावः । प्रवृत्तिरूपेति । कृतिसाध्यताज्ञानमित्यत्र प्रवृत्तित्वेन कृतेः प्रवेश इत्यर्थः । खेच्छा-धीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्ववादिमणिकृन्मतेऽपि स्वेच्छाधीनत्वं कृतिविशेषणं प्रवृत्तिरूपकृतिलाभायैवेति भावः । इत्यंच तद्व्यापा-रीभूतेच्छापि प्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारिका बोध्या झानेच्छायोः समानप्र-कारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावादिति । तेन प्रवृत्तिप्रवेशेन । प्राणपञ्चक-संचारे न प्रवृत्तिरिति । नच प्राणानामतीन्द्रियतयोपादानप्रत्यक्षा-भावादेव न प्राणोपादानकसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्राणवहनाड्युपादानकप्राणसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणायैव प्रवृ-चिसाध्यताक्रानहेतुत्वाङ्गीकारात् । यद्यपि प्राणसंचारावृत्तिविशे-ष्यतासंबन्धेन कृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारादेव तथाप्रवृत्तिवारणं संभवति तथापि घटादौ जीवनयोनियत्नसाम्यत्वभ्रमात्प्रवृत्त्यापत्ति-वारणाय प्रवृत्तिसाध्यत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वमावइयकमिति ध्येयम्। एतेन प्राणसंचारे प्रवृत्तिवारणाय प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रवृत्तिसाध्यत्वभ्रमात् प्राणसंचारे प्रवृत्त्यापत्तिद्वेर्वारेखपास्तम् । नच प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि भोजननान्तरीयके श्रमे साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वोरेति वाच्यम् । तादृशश्रमे चिकीर्षाविरद्दादेव प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः । तत्र चिकीर्षोविरहश्च अमस्य दुःखरूपतया दुःस-त्वज्ञानस्थेच्छाप्रतिबन्धकतयेच्छासामान्यसामग्रीविरहादेव । एतेन

। बीवनयोनियत्तसाध्ये प्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः । इत्यंच विकासः

न्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय खेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस ह्वं वाच्यमिति मणिकृत्मतमपास्तम् । नच सुखे प्रवृत्तिसाध्यता-नेच्छ्योः सत्त्वात् तत्र साध्यतास्यविषयतासंबन्धेन प्रवृत्त्या-त्तेरिति वाच्यम् । साध्यतया प्रवृत्तिं प्रति फळत्वज्ञानस्य प्रतिबन्ध-वात् । वस्तुतस्तु तत्तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्वेन ज्ञानं प्रति तत्त-भिद्स हेत्रतायास्तत्रतत्र व्यवस्थापितत्वात् तत्र च कार्यतावच्छे-कोटौ ज्ञानत्वस्थाने गुणत्वमेव निवेशनीयम् । एवंच सुखत्वान्य-तेविषयतासंबन्धेन गुणत्वस्य कृतिसाध्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकी-ां यत्साध्यतास्यविषयतासंबन्धेन प्रवृत्तित्वं तत्यापकतया तदव-इन्नजनक्युखत्वभेदस्य सुखत्वेऽभावादेव न तत्र साध्यताख्यवि-वावच्छेदकतया प्रवृत्त्यापत्तिः व्याप्यधर्मावच्छित्रजनकसामध्या इजनने ज्यापकथर्मावच्छिन्नजनकसामम्या अपेक्षितत्वात् अनयैव रीत्या प्राणसञ्चारत्वे श्रमत्वे च साध्यताख्यविषयतावच्छेदकता-ान्धेन प्रवृत्तिवारणं बोध्यम् । एतदेव हृदि निधाय प्राणसंचारस्व च्ययोग्यत्वादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति मिश्रेरभिद्वितमिति दिक । यं चेति । प्रश्नुत्तं प्रतीष्टसाधनत्वादिधियो हेतुत्वे चेत्यर्थः । बळवद्**निष्टाननुबन्धित्वकृतिसा**ध्यत्वयोः साधनत्वादीत्यादिना । अत्र च निष्फले प्रवृत्त्यभावादिष्टसाधनत्वस्येष्टसाघनेऽपि रविषसंप्रकान्नभोजनेऽप्रवृत्तेर्बछवद्निष्टान्त्वन्धत्वस्य कृत्यसाध्ये मेरुग्रङ्गाहरणादावप्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्वस्य च ज्ञानं प्रवृत्तिहेतः तच धित इतीष्टसाधनत्वादिकं विष्यर्थ इति भावः । नृतु भावियौव-ध्यादौ प्रवृत्तेवीरणायेदानीतनकृतिसाध्यताज्ञानादेः प्रवर्तकत्वं वा- म् , तच न विधिवाक्यात् , ततः शक्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्व-गरकज्ञानस्वैदोत्पत्तेरिति कथं प्रवर्तकज्ञानं विधित इति । अत्र नित- व विधिः साक्षात् प्रवर्तकं ज्ञानसुत्पाद्यति किंतु विधि-क्याइष्ट्रसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे चावगते किमिष्टमित्याकाङ्कायां र्गकामादिपदसमभिन्याहारात खर्गसाधनमिति ज्ञानमानुसानिकं

दिनकरी।

प्रानसं वोत्पराते. अन्यथा विशेषरूपेण फल्जानाभावात् प्रवृत्त्यक् पपत्तेः । एवमिदानींतनत्वान्तर्भावेण कृतिसाध्यत्वादिश्चानमञ्जमाना-दिति । श्वतएवोक्तं मणिकतापि ''एवं विधिजन्यज्ञानजन्यं आवं प्रवर्तक"मिति । अत्र भट्रपादाः — छोके प्रवृत्तिर्द्वेषा स्वेच्छाधीना परप्रेरणाजन्या च । तत्राद्यायां प्रवर्तनाया अनुपयोगेऽपि द्वितीय-प्रवत्तो सा प्रयोजिका आचार्यप्रेरणयेदं करोमीति व्यवहारात । प्रवर्तना च प्रवर्तयितुः प्रवृत्त्यनुकूळव्यापारविशेषः, स च चेतन-स्यामित्राय एव. अचेतनस्य तु वेदस्याभिधानामकः कश्चिच्छब्द्-समवेतः, तथाचाचार्याभिप्रायज्ञानाद्यथा शिष्यः प्रवर्तते तथाभि-धाज्ञानाद्विधिखले प्रवृत्तिरिति । सैन लिङर्थः सैन च शब्दभावना **छिङ्त्वांशेनोच्यते अर्थभावना त्वाख्यातत्वांशेन । तदुक्तम् "अभिधा-**भावनामाहुरन्यामेव लिङाद्यः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचर्" इति । अभिघा शब्दः तन्निष्ठा भावनाऽभि-धाभावना, अर्थो यागादिरात्मा वा, अर्थात्मकत्वं चार्थगोचरत्वमर्था-श्रितत्वं वा, तथाच यागादिगोचराऽऽत्माश्रिता प्रवृत्तिरर्थभावना । अन्नच शहरभावनाया अर्थभावनेव भाज्या अर्थभावनायाम फडं स्तर्गादीति बोध्यम् । तदुक्तम् "लिङ्गोऽभिघा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । संबन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते" इति । अस्यार्थः — लिङोऽभिषा वाच्या तस्याः किं भाव्यमित्याकाङ्कायामुक्तं भाव्या च तस्या इति । केन भाव्या इत्याकाङ्कायां संबन्धेति । संबन्धवोधः लिकादिपद्-शक्तिज्ञानम् । वत्रालस्येन निवर्तमानं पुरुषं स्तुतिरुत्तेजयतीति सा सहकारिणीत्याह प्ररोचनेतीति वदन्ति । तन्न । छोके खेच्छाधीन-प्रवृत्ती इष्टसाधनताझानस्य देतुत्वेन क्रुप्तत्वादन्यत्रापि प्रवृत्ती तदेव हेतुरस्तु किमतिरिक्तप्रवर्तनाज्ञानस्याविरिक्तहेतुत्वेन । अवएव वेदे अप न प्रवर्तनाज्ञानं हेतुः शब्दशक्तिभन्नायामभिषायां मानाभावायः। अतएव मण्डनमित्राः-- "पुंसां नेष्टाम्युपायत्वात्कियाखन्यः प्रवर्तकः । प्रश्रुतिहेतुधर्मे च प्रवदन्ति प्रवर्तनां अस्ताहिना

तिकत्वानुरोधाद्विधेरपीष्टसाधनत्वादिकमेवार्थः । इत्यंच श्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न श्र्यते तत्रापि खर्गः फलं ल्प्यते। नन्वहरहः सन्ध्याग्रुपासीतेत्यादाविष्टानुत्पचेः प्रष्टृतिः थम् । नचार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायामावो वा फल-भित वाच्यम् । तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापचेः काम-गमावे चाकरणापचेः।इत्थंच यत्र फलश्चितित्तत्रार्थवादमात्रमिति । म । ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकाम्य-वयोरप्यविरोधात् । नच कामनामावेऽकरणतापितः त्रिकाल-तवपाठादाविव कामनासद्भावस्यैव कल्पनात्। न तु वेदबोधित-

प्रवृत्त्यतुकूळत्वेनेष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनेत्युक्तवन्तः । नन्वेवं विश्व-जिता यजेतेत्यादौ फळाश्रवणेनेष्टसाधनताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिनी स्यादत आह—इत्थं चेति । इष्टसाधनत्वादेविध्यर्थत्वे चेत्यर्थः । नतु नित्ये सन्ध्योपासनादौ फलाभावात्रेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तकं न वा तद्विषयो विष्यर्थ इत्यभिप्रयेण शङ्कते-निवति । नचार्थ-वादिकमिति । सन्ध्याप्रपासते ये तु सततं शंसितवताः। विधृतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्" इलर्थवादबोधित-मित्यर्थः । नित्यत्वहान्यापत्तेरिति । नित्यत्वकान्यत्वयोर्विरोध इलिभमानः । नतु तयोर्विरोधित्वे मानाभावः अहरहः सन्ध्यामुपा-सीतेत्यादिश्रुति-सन्ध्यामुपासत इत्यर्थवाद्योरेकवाक्यताबलेन त-त्काळजीविफलकामस्य संवलिताधिकारः कल्प्यते इत्यत आह— कामनाभाव इति । अकरणापत्तेरिति । अकरणे प्रत्यवायातु-त्पत्त्यापत्तेरित्यर्थः । कामनारूपाधिकाराभावादनधिकृताकरणस्य प्र-स्वायजनकत्वाभावादिति भावः । नतु तथापि निसम्बर्छीय-फद्धुतेर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यार्थवादतया स्तुतिमात्रे तात्पर्य कल्यत इत्याह—इत्यंचेति । कल्पनादिति । इद्मुपलक्षणम् । अर्थवा-दोपस्थितकामनाया अधिकारत्वे अपि अकुर्वन् विहितं कर्मे यादिना शीचे सति विहिताननुष्ठानस्य प्रस्रवायजनकत्ववोधनात् काम-नासंबिकतस्य शुचित्वादेनीधिकारत्वं किंतु नित्यस्ये फलकामना ार्यताझानात् प्रवृत्तिरिति संमवति खेष्टसाधनत्वमविद्याय ताद।कार्यताझानसदृक्षेणापि प्रवृत्तेरसंमवात् । यद्यपि पण्डापूर्वं फलभिति तद्पिन कामनाभावेऽकरणतापचेस्तील्यात् कामनाकल्पने
वार्थवादिकं फलमेव रात्रिसत्रन्यायात् कल्प्यताम् । अन्यथा
।वृत्त्यतुपपचेः । तेनातुत्पितं प्रत्यवायखान्ये मन्यन्ते । एवं

दिनकरी।

ग्रुचित्वाद्योरिधकारयोः असंबळनं तथाच कामनाविरहेऽपि श्रुचि-त्वादिरूपाधिकारसत्त्वात् तदा संध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्व-मेव कामनाया अधिकारत्वेऽि तद्धिकारवतः शौचादिविरहिणः संध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वं न कल्प्यते शुचितत्काछजी-वित्वरूपाधिकारैकदेशवतोऽप्यकरणे प्रत्यवायजनकत्वं कल्प्यते न संविलताधिकारत्वेऽपि श्वतिविरहाचे सपि द्रष्टव्यम् । एतेन तत्र नियमेन फलकामनासत्त्वे मानाभावेऽपि न श्वतिरिति सुचितम्। नतु निखगोचरप्रवृत्ताविष्टसाधनताझानं कारणमेव नेखनेनैवोपपत्तौ किमर्थ नित्यस्वापि काम्यत्वं कल्पनीयमत आह-न त्विति । स्वेष्टसाधनत्वमिति । अन्वयव्यक्तिरेकाभ्यां प्रवृत्तित्वाविच्छकं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । अतएव कुसुमा खडौ संध्योपासनमफलमपि क्रियते वेदबोधितत्वादिलाशस्य गुरुमतमेतन गुरोर्मतिस्यमिधायैवोपेक्षितमाचार्यः । यच पण्डापूर्व स्वतः प्रयो-जनं निखस कर्मण इति प्राभाकरमतं तद्पि दूषयति-यदपीति । कामनाभावे पण्डापूर्वात्मकफळकामनाभावे । रात्रिसत्रन्याया-दिति । यथाहि रात्रिसत्रशब्दवाच्यानां ज्योतिर्गौरिखादिवाक्यो-त्यन्नकर्मणां फङजिज्ञासायामत्यन्ताश्चतत्वर्गोदिकल्पने गौरवाद्विय-जिल्लायापवादेन ''प्रतितिष्ठन्ति इ वा य एता रात्रीरुपयन्ती'' त्यर्थ-वादश्रुतौ प्रतिष्ठेव फलमिति सिद्धान्तितं तथात्राप्यार्थवादिक इसलोक एव फडं छाघवादिलर्यः । अन्यथा फडाभावे । तेन आर्थवादि-कफलकल्पने लाघवेन । तत्र तत्रार्थवादिकं फलं दर्शयति-अनु-त्पत्तिमित्यादिना । अतएन पिएश्रीतेः भाद्रफल्लादेव । सि॰ स॰ ४४

सन्ध्यासुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विश्वत।।पास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्" एवं "द्धादहहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्" इति प्रीत्यात्मकनेव फलमस्तु । नच पितृप्रीतिः कथं फलं व्यिषकरणत्वादिति
ग्राच्यम् । गयाश्राद्धादाविवोदेश्यत्वसंबन्धेनैव फलजनकत्तसः
कचित्कल्पनात् । अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितं फलमनुष्ठानकर्तरीत्युत्सर्ग इति । पितृणां मुक्तत्वे तु स्वस् स्वर्गादिफलं याविवत्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनकत्वात् । पण्डापूर्वाथं प्रवृत्तिश्च न संभवति । नहि तत्सुखदुःखाभाववत्स्वतः पुरुषार्थः न वा तत्साधनम् । प्रस्यवायानुत्यत्तो
कथं प्रवृत्तिरिति चेदित्थम्—यथा हि नित्यं कृते प्रत्यवायाभावितिष्ठति तदमावे तदमावः । एवं प्रत्यवायामावसन्त्वे
दुःखप्रागमावसन्त्वं तदमावे तदमावः इति योगक्षेमसाधारण-

दिनकरी।

उत्सर्ग इति । श्राद्धादिफळस्य फर्नुमात्रगतत्वे तु व्यभिचारामावाश्रियमण्व स्यादिति भावः । पण्डापूर्वस्थिकारेऽपि तत्साधनताश्रानस्य प्रवर्तकत्वं न संभवतीत्याह—पण्डापूर्वार्थमिति । न वा
तत्साधनमिति । तथाचेच्छाविषयत्वामावेन फळत्वामावाश्र
तत्साधनमिति । तथाचेच्छाविषयत्वामावेन फळत्वामावाश्र
तत्साधनताञ्चानं प्रवर्तकमिति भावः । नतु त्वन्मतेऽपि प्रत्यवायातुत्पत्तेः कथं फळत्वं स्वतः पुरुषार्थत्वामावात्, न वा दुःस्वातुत्पतिरूपपुरुषार्थसाधनत्वेन तत्रेच्छाविषयत्वं दुःस्वातुत्पत्तेः प्रागमावरूपायास्तद्वन्यत्वादित्याशञ्च्य परिहरति—प्रत्यवायेत्यादिना ।
स्वतुत्पत्तावित्युदेश्यत्वं सप्तम्यर्थः । कथं प्रवृत्तिरिति । पूर्वोकरीत्या प्रत्यवायानुपपत्तेः फळत्वामावेन तत्साधनताञ्चानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वात् संच्यावन्दनादौ कथं प्रवृत्तिरित्यर्थः । प्रत्यवायामावः
प्रत्यवायप्रागमावः । तद्मावे संध्यावन्दनादिनित्यामावे । तद्यादः प्रत्यवायामावस्यामावः । तद्मावे प्रत्यवायामावस्यामावे ।
सद्मावः दुःस्वप्रागमावामावः दुःस्रस्यः । प्रोगक्षेप्रसाधारः

त्राणताया दुःखप्रागमावं प्रत्यपि सुवचत्वात् । एवमेव प्राय-श्रिचत्यापि दुःखप्रागमावहेत्रत्वमिति । ननु न कलञ्जं मञ्च-श्रेदित्यत्र विध्यर्थे कथं नजर्थान्वयः इष्टसाधनत्वामावस्य कृति-साध्यत्वामावस्य च बोधयितुमञ्जक्यत्वादिति चेश्व । तत्र बाधा-दिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः किंतु बलवदिनष्टा-गनुबन्धित्वमात्रं तद्मावश्च नजा बोध्यते । अथवा बलवदिन-ष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सित कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः तद्मावश्च नजा बोध्यमानो विशिष्टामावो विशेष्यवित विशे-गणामावे विश्राम्यति । ननु इयेनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ कथं

दिनकरी।

गेति । योगोऽप्राप्तस्य प्राप्तिः । क्षेमः सिद्धस्य संरक्षणम् । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां साधनतायाः क्षेमसाधारण्या एव प्रविष्टत्वादिति भावः । प्रागभावस्य प्रतियोगिविकल्पप्रासेन फल-त्वासंभवात् प्रखवायाखन्ताभाव एव निखस फर्ड स्वरूपसंबन्ध-विशेषात्मकक्षेमसाधारणजन्यताया अत्यन्ताभावे सत्त्वादिति तु नव्याः । एवमेव योगक्षेमसाधारणमेव । नतु न कळश्चमित्यत्र करुखमञ्जूणामाव इष्टसाधनमित्यन्वयबोधाभ्यूपगमे बाधकाभाव इसत आह—विध्यर्थे कथं नज्ञेंति । विध्यर्थनवर्थयोः कथम-न्वयः विष्यर्थेष्टसाधनत्वाद्यन्वितनवर्थस्याभावस्य कञ्जसक्षणे कथ-मन्वय इत्यर्थः । अञ्चन्यत्वादिति । कल्खमक्षणे तस्य बाधा-दिति भावः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वंमात्रमिति । विधेः कृति-साध्यत्वादिषु त्रिषु शक्तिस्वीकारेण क्वचित्कस्यचित् कचित्कस्यचि-द्विध्यर्थस्य बोधस्वीकारादिति भावः । प्रवृत्ति प्रति कृतिसाध्यत्ववि-शिष्टबळवद्निष्टानतुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानत्वेनैकस्यैव हेतुत्वं छाघवान्न तु कृतिसाध्यत्वादिप्रत्येकविषयकज्ञानत्वेन गौरवादतो विधे-रिप विशिष्टमेव शक्यं वाच्यम् । एवंच निषेधस्थले विशिष्टाभावो विधिसमभिन्याद्वतन्त्रा बोध्यते इत्यभिप्रायवानाह-अथवेति । विश्रेषणाभावे विश्राम्यतीति । एवंचेष्टसाधनत्वादिमति कल्ल-

वरुवद्निष्टाननुवन्धित्वमर्थः । स्येनस्य मरणानुक् रुव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात् । नच वैधत्वास निषेध इति बाच्यम् । अभिचारे प्रायिश्वचोपदेशात् । न च मरणानु-क् रुव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खङ्गकारस्य कृपकर्तेश्च हिंस-कत्वापिर्वग्रेललग्रासमध्यणजन्यमरणे आत्मवधत्वापित्तिश्चेति वा-व्यम् । मरणोद्देश्यकत्वसापि विशेषणत्वात् । अन्योद्देश्य-कश्चिप्तनाराचहतत्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायिश्वचिमिति चेस्न ।

प्रश्रणादौ विशिष्टाभावो बोध्यमानो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावे र्गवस्यतीति भावः । विशिष्टस्य विष्यर्थत्वे रयेने बलवदनिष्टान्त-मन्धित्वरूपविशेषणबाधात्कथं विशिष्टस्य विष्यर्थस्य बोध इत्याश-हते-नतु इयेनेनेति । इयेनेति कर्मनामधेयम् । अभिचरन रिमारणं कामयन् । कथमिति । रयेने तस्य बाधितत्व।दिति माबः । अर्थः विधिजन्यबोधविषयः । वैधत्वास निषेध तीति । यहीयपथालम्मनानुरोधेन मा हिंस्यादिति निषेधस्य विद्वितरहिंसापरत्वादिति भावः । अभिचार इति । तथा 'चामिचारमहीनं च त्रिभिः कुच्छ्रैर्व्यपोहती"ति वत्र प्राय-श्चेत्रोपदेशवैयध्यापत्या निषेधविषेखदितिरिक्तपरत्वं न संभवतीति ावः । नचैवं यझीयपशुहिंसाया अपि प्रत्यवायजनकत्वापत्तिरिति ाच्यम् । अनुपदिष्टप्रायश्चित्तिहेंसेतरहिंसापरत्वान्मा हिंस्यादिति विषविषेरिति । साक्षान्मरणानुकूळव्यापार एव हिंसा स हि इयेन-अयेति मा हिंस्मादिति निषेधाविषयत्वादस्त्येव बळवदनिष्टाननुबन्धि-ामिलभित्रायेण साक्षात् परम्परासाधारणमरणानुकृष्ठव्यापारमात्रस्य र्_{सात्वे दोषमाह}—मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा देति । साक्षात् परम्परासाधारणः सर्वोऽपि व्यापारो यदि हिंसा देखर्थः । ननु मरणोद्देश्यकत्वनिवेशेऽन्योदेशेन प्रक्षिप्तनाराचेन त्र त्राह्मणसृतिसत्त्र प्रायश्चितं न स्मात् तस्य हिंसात्वाभावेन । हिंसादिति निषेघाविषयत्वादत आह—अन्योद्देश्यकेति । चिनकमिति । नतु मा हिंस्यादिति निषेधविषयतयेति भावः ।

स्थेनवारणायादृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात् । अताएव काश्चीम-रणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम् । नच साक्षान्मरणजनकस्थेव हि हिंसात्वं स्थेनस्तु न तथा किंतु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यम् । खङ्गाधातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया सृते हिंसात्वानापत्तेः । केचितु स्थेनस्य हिंसा फलं नतु मरणं तेन स्थेन-जन्यखङ्गाधातादिरूपा हिंसाभिचारपदार्थस्तस्य च पापजनकत्वम् अतः स्थेनस्य वैधत्वात् पापाजनकत्वेऽपि अप्रिमपापं विकस्ता ।

श्रदृष्टाद्वारकत्वेनेति । इयेनस्यादृष्टद्वारेव वैरिमरणसाधनत्वाविति गावः । नन्वस्तु इयेनस्य हिंसात्वं किमदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनेस्यत प्राह—अतएवेति । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणादेवेत्यर्थः । न हॅसात्वमिति । तथाच तादृशशिवपूजनादे। ईसात्ववारणायावश्य-व्नादृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन श्येनस्यापि हिंसात्ववारणमिति मावः। ातु साक्षान्मरणजनकत्वविशेषणादेव तादृशशिवपूजनश्येनादेवीरणे केमदृष्टाद्वारकत्वेन गुरुविशेषणेनेति तदस्यः शृहते—नच साक्षा-देति । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणं विनैव श्येने बळवदनिष्टाननुबन्धि-रमुपगद्यतां मतमाह—केचिचिति । हिंसा फलमिति । ाक्षान्मरणफलको व्यापारः फलमिल्यर्थः। तस्य खङ्गाभिघातादेः। ापजनकत्वमिति । अभिचारमहीनं चेलादिनाभिचारस्य पाप-नकत्वबोधनात् साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैवाभिचारपदार्थत्वा-ित भावः । नच पूर्वं नचेत्रादिना साक्षान्मरणजनकव्यापारस्वेव ृंसात्वमित्याशङ्कितत्वात् तेन पौनक्ष्यमिति वाच्यम् । पूर्व साक्षा-मरणजनकस्य रयेनजन्यापूर्वस्य हिंसात्वमाशक्टितमिह च तथाभू-स्य सङ्गाभिघातादेरिति भेदात् । नचादिपदेन दयेनजन्यापूर्वस्य षाभूतस्य प्रहणात् कथं भेद् इति वाच्यम् । इयेनजन्यापूर्वस्थेत-ाते खन्नाभिघातं प्रत्येव व्यापारतया तस्य मरणजनकत्वाभावात्। व साक्षान्मरणजनकव्यापारस्य हिंसास्वे सद्गाघातेन नासणे गपाकपरम्परचा मृते हिंसात्वानुपपत्तिस्तद्वस्यैवेति वाच्यम् । व सङ्गाताद्यस्यसेव सनिपातादिदोषस्योत्पस्या गरणं प्रति

्रिक्सी। -स्य व्यासारतया व्यापारेण व्यवधानासंमन्तात्। कुतसाद्यास्तिकानां येने न प्रवृत्तिरत आह-अग्रिमेति । तथाच पातकप्रयोजक-मन तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति भावः। अत्र नव्याः-मास्तु रयेनस्य ॥ हिंस्यारिति निषेधविषयत्वं तथाप्यभिचारतया पापजनकत्वं र्म्यसंगतम् अभिचारस्रोपपातकमध्ये मनुना परिगणितत्वादिति व्यं तस्य बलवद्निष्टाननुबन्धित्वम् । यद्योक्तं इयेनजन्यस-ाभिघातादेरेवाभिचारतया पापजनकत्वं न इयेनस्थेति तदपि न। श्मिचारमहीनं चेत्यत्रामिचारपदेन तज्जनकश्येनादेर्प्रहणादन्यया त्यभिचारेण यत्र न सङ्गधाताद्युत्पत्तिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्वात् । विमपि इयेने पापप्रयोजकतया बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वोपपाद-ास्याशक्वत्वाच । प्रवृत्ति प्रति बळवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव वनकतया तद्विषयस्यैव विष्यर्थत्वात् । तथाच रयेनस्य बछव-्निष्टानतुबन्धित्व सुपपाच विधेर्वछवद्निष्टानतुबन्धित्वविशिष्टेष्टसा-**गनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे शक्तिरयुक्ता किंतु त्रिषु शक्तित्रयं** बीक्रय क्रचित् कस्यचित्कचित् कस्यचिद्रथस्य बोध इसकी-हरणीयम् । रवेनेनेत्यादौ तु बळवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बोघो न भवत्येव परं त्विष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेवेति । किंच विशेषण-वेशेण्यभावे विनिगमनाविरहेणापि विशिष्टे शक्तिने युका। नच ासेकं शक्ति खीकुसं कचित् कस्यचिद्र्यस बोधोपगमे नियाम-हामाव इति वाच्यम् । तात्पर्यस्थैव नियामकत्वात प्रत्येकशक्तिप-भेऽगम्यां गच्छेदित्वादिवाक्यानासिष्ट्रसाधनत्वादिप्रमाजनकतया प्रा-प्राण्यापत्तिरित्यपि न । इष्टापत्तेः । तत्राप्रामाण्यव्यवहारस्तु कदाचि-इछवद्निष्टानतुबन्धित्वभ्रमजनकत्वनिबन्धनः । नच बछवद्निष्टान-तुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यः पाक इत्येव बोधो नतु इतिसाध्यत्वे सतीत्यादिरूप इति विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि न विनिगम-नाविरह इति वाच्यम् । तथैव बोधो नान्यथेतस्य शपधनिर्णेय• वात् । तस्माद्वछवद्निष्टानतुबन्धित्वादिषु प्रत्येकं शक्तिरिति प्रथम-हत्य एव युक्तः । तत्रापि बद्धवद्निष्टानतुषन्वित्वं नार्यः । यागाः प्रतिसन्धाय सन्तीं न प्रवर्तन्ते इत्याद्धः । आष्ट्यायीस्तु प्राप्ता-मिप्रायो विष्यर्थः पाकं कुर्या इत्यादावाक्वादिरूपेच्छावाचित्व-वत् लिङ्मात्रसेच्छावाचित्वं लाघवात् । एवंच स्वर्गकामी यजैतेत्यादी यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः ।

दिजन्यनान्तरीयकदुःखस्यापि यदा कदाचित् यस्यकस्यचिद्वछवृहेष-विषयतया यजेतेत्यादीनामप्रामाण्यापत्तेः । न कळश्रमित्यादिनिषे-धविधिवद्यमेचेन न यजेतेत्यादीतामपि प्रामाण्यापत्तेश्च । अर्थ-मेधादौ यदा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्कालीतनत्पुरुषीयवलवहेषविषया-जनकत्वमर्थ इति तु न सत्। कालभेदेन पुरुषभेदेन च विधिश-क्तिकल्पने गौरवात् काळविशेषपुरुषविशेषाणां विशिष्य ज्ञातुमश-क्यतया काळविशेषपुरुषविशेषान्तर्भावेण शकेर्दुर्भहत्वाच । नाश्वसे-घेन यजेतेत्यादिनिषेघविधिवन्न कळखं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधी-नामप्रामाण्यापत्तेश्च । तत्र यदा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्काळीनवत्यु-रुषीयबळबद्देषविषयाजनकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । किंतु वैदिक-विधेः पापाजनकत्वमर्थः तदभाव एव न कळ्खं भक्षयेदित्यादी नवा बोध्यते । शाकं न भुक्षीतेत्यादिवान्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहाय रोगाजनकत्वमप्यर्थः । एवं पुष्ये नोद्धहेन्नैकः पर्वतमारोहेदित्यादा-वपि तत्तदनिष्टाजनकत्वमधों बोध्यः । नच शक्त्यानन्त्यं नरकत्व-रोगत्वादीन् द्वेषविषयतावच्छेद्कत्वेनोपछक्षणीभूतेंनानुगमय्य तत्त-द्वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटे एकशक्तयभ्युपगमात् रोगाद्यजन-कत्वादौ छौकिकछिङो छक्षणाभ्युपगमाद्वेति वदन्ति । विध्यर्थमा-प्राभिप्रायः स च खेष्टसाधनतानुमापक इष्टसाधनताज्ञानं च प्रवर्त-कमित्युद्यनाचार्यमतमाह--आचार्यास्त्वित । इत्यादावित्यादिना पाकं कुर्योमित्युत्तमपुरुषपरिमदः । आज्ञादीत्यादिनाध्येषणादिपरि-प्रहः। तथाच पाकं कुर्याः पाकं कुर्यामितिमध्यमोत्तमपुरुषयोराज्ञाध्ये-षणरूपेच्छावाचित्वं क्रुप्तं तदृष्टान्तेन प्रथमपुरुषेऽपीच्छावाचित्वमतु-मेयमिति भावः । लाघवादिति । बळवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वा-य्रेश्वयेच्छात्वेत विधिशक्ती छापवादिलर्थः । इत्यर्थः इति बोधः । तिष्टत्वेनेष्टसावनत्वादिकमनुमाय प्रवर्ति । कल्ख्यमश्रवे वाम प्रवर्ति । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाम्युपैति तं प्रति रेव ताबद्गर्म इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे मानम् । नच कर्त्र-वाघकं कपिलकणादादिमिरघपर्यन्तं कर्त्रसरणस्थेव प्रती-त्वात् । अन्यथा स्मृतीनामप्पकर्तृकत्वापत्तेः । तत्रैव कर्त्र-मस्तीति चेद्वेदेऽपि छन्दांसि जित्ररे तसादित्यादिकर्तृस-त्येव । एवं "प्रतिमन्यन्तरं चेषा श्रुतिरन्या यते" इत्यपि द्रष्टव्यम् । "स्वयंम्ररेष भगवान्वेद्यो त्वया पुरा । शिवादित्रधिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य रकाः" इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् । नच पौरुषेयत्वे विकरी ।

येति । अत्रच यागो मम स्वर्गकामस्य बलवदनिष्टाननुब-ाषनं मत्क्रतिसाध्यतयाप्तेनेष्यमाणत्वात् मन्मात्रकृतिसाध्यत-णमङ्गोजनवदित्यनुमानमबचेयम् । तद्भावात् आप्तेष्टत्वा-तदेतुकेष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् । ननु वेदे वक्करभावात् ग लिका बोधनीयेत्यत आह—यस्त्वित । विधिरेवेति । मेच्छाया बोधने विघेः सामर्ध्यामाबाद्विधिरेव वेदवक्तरी-नमिति भावः । नच कत्रसारणमिति । कर्तुः वेदकर्तुः । स्मृतिभिरबोधनम् । तथाच वेदोऽपौरुषेयः असर्यमाण-। विखनुमानं बायकमिलर्यः । कपिलकणादेति । कपिल-ौतमादिभिसाच्छिष्येश्चाद्यपर्यन्तमित्यर्थः । कर्तृसारणस्य सक-ोषकस्मृतेरित्यर्थः । नन्वीश्वरत्य वेदवक्तः सर्गादौ केनचि-इष्टत्वाद्ननुभवेऽस्परणं तद्भावे ऋषीणां स्मृतिव्रणयनं च शतीति चेन्न। पौरुवेयत्वानुमानेन वेदवकारमनुमूय तन्मूछक-तिप्रणयनयोः संभवात् । अन्यथा वेदे सकर्वकत्वानङ्गी-तत्रीव स्पृतिष्वेव । वेदस्य सकर्तृकत्वे श्रुतिं प्रदृश्यं स्पृति-[र्शयति-एवमिति । नतु वेदस्य निलत्ववोधकं भारता-साक्रेक्त्वे प्रमाणं मविज्यतीताम्रहते - स्वयंभूरिति । वर्षः । एव अववानितापि वेदविश्वेषणम् । स्तुतिबात्र-

ादिसंमवादप्रामाण्यं सादिति वाच्यम् । नित्यसर्वज्ञत्वेन र्रोषत्वात् । अतएव पुरुषान्तरस्य अमादिसंमवाम किपला-पि कर्तृत्वं वेदस्य । किंच वर्णानामेवानित्यत्वस्य वश्यमाण-त् सुतरां तत्सन्दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति संक्षेपः ॥ १५०॥

दिनकरी।

ति । तथाच पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्योविरोधेनास्य भारतस्य न स्वार्थे पर्यमपि तु स्तुतिपरत्वमिति भावः । अमादिसंमवात् पुरु-ा भ्रमप्रमादादिदोषसंभवादित्यर्थः । नित्यसर्वेज्ञत्वेनेति । नित्य-विषयकज्ञानवत्त्वेनेत्यर्थः । निर्दोषत्वात् भ्रमादिशून्यत्वात् । एव नित्यसर्वज्ञत्वाभावादेव। ननु नित्यसर्वज्ञपुरुषप्रणीतत्वा-या नित्यनिर्देशित्वं वेदे स्तीकृत्य तदेव वेदप्रामाण्ये प्रयोजकमस्त । ाच सकर्रत्वातुमाने बाध इत्यतो वेदस्य नित्यत्वे बाधकमाइ-वेति । तत्संदर्भस्येति । तन्निष्ठातुपूर्वीविशेषस्येत्यर्थः । आतु-र्ग निसत्वे त्वनिसममवेतनिसम् जातित्वेनातुपूर्व्यो जातित्वा-रिति भावः । अत्र चाप्तेच्छाविषयत्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य ळान्वयिनः कळखभक्षणेऽपि सत्त्वाद्वळवद्निष्टाननुबन्धित्ववि-ष्ट्रसाधनत्वरूपसाध्यस्य च तत्राभावेन व्यभिचारात् कथं तस्य रमापकत्वम् बळवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारके-या लिङ्गर्यत्वे च लाववाद् बल्ववद्निष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमेव र्थोऽस्त कृतमाप्तेच्छयेयखरस आचार्यास्त्रियमेन सूचितः। बष्टसाधनत्वस्य न विधितो बोधः संभवति स्वर्गत्वावच्छिन्। नत्वस्य यागे बाघात् गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गे व्यभिचारात् स्वर्ग-वैजात्याविक्रमसाधनत्वस्य यागे सत्तवेऽपि तद्वैजात्यस्य विधि-ातस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयस्य प्रागनुपश्चित्या टेतकारणत्वे विधिशक्तिमहायोगादिति चेत्र । खरूपसंबन्धवि-ह्याया एव कारणताया विध्यर्थत्वोपगमावित्येके । अन्यशासि-। रूपकतानवच्छेदकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव **डारणत्वमित्यन्ये । बस्ततस्त** स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपित्रमिः

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रष्टुत्तौ जनकं भवेत्। निष्टुत्तिस्तु भवेद्वेषाद्विष्टसाध्नताधियः॥ १५१॥ गदानस्येति। उपादानस्य समवायिकारणसाध्यक्षं प्रत्यक्षं तौ कारणमिति । निष्टुत्तिरिति । द्विष्टसाधनताज्ञानस्य

पूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव स्वर्गकारणत्वं तद यागे न धेतं खर्गनिष्ठवैजासहपखर्गत्वधर्मावच्छिन्नं प्रति यागस्य व्यभि-तमानात् । नृतु विघेरिष्टसाधनत्वे शक्तवेऽपि स्वर्गसाधनत्वस्य ततो बोधः । स्वर्गसाधनत्वादौ विभिन्नशक्तिकस्पने त शक्तया-यम् । नच विधिप्रत्ययोपस्थिते इष्टे स्वर्गपदोपस्थितस्वर्गस्याभेदे-वयात् स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनत्वस्य बोधः संभवतीति वाच्यम्। स्वर्ग-स्य समासान्तर्गततया तद्र्थस्यान्यत्रान्वयासंभवादिति चेन्न । ांसाधनत्वादौ विघेः शक्तिकल्पनेन तथाबोधनिर्वाहात् । नचैकै-व बोधे विनिगमकाभावः । खर्गादिपदसमभिन्याहाराधीनतत्तद्ध-ाटितसाधनत्वे तात्पर्यमहस्यैव विनिगमकत्वात् । नचैवं विधिश-गानन्त्यं स्वर्गत्वादिधर्माविच्छन्ननिरूपितसाधनत्वेष्वेकशक्त्युपग-र्। नच शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदः इष्टतावच्छेद्कत्वेन ित्वादीन्यन्तगतीकृत्य तदवच्छिन्ननिरूपितसाधनत्व एकशक्त्युपग-त । नचेष्टतावच्छेदकत्वेनैव शाब्दबोधे स्वर्गत्वादीनां भानं ।मृतु खरूपत इति वाच्यम् । इष्टतावच्छेद्कत्वस्योपलक्षणतया क्तेविषयत्वाद्विशेषणस्यैव शाब्दबोधे मानोपगमात् । उपलक्षणत्वं तत्पद्जन्यबोधाविषयत्वेन शक्तिविषयत्वं तत्पद्जन्यबोधविषय-न शक्तिविषयत्वमेव च विशेषणत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ॥१५०॥ मवायिकारणस्येति । तत्साध्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्समवायिकार-त्सकतद्वपादानगोचरछौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुत्वम् । नच शब्दसाध्य-प्रवृत्तिर्मृद्क्कादौ न स्याचदुपादानस्य गगनस्यातीन्द्रियत्वात् , एवं iससाध्यकप्रवृत्तिरपि, तत्समवायिनोऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । इष्टा-ते:। शब्दसाक्षात्कारसाध्यकप्रवृत्तेरेव मृद्क्वादिगोचराया उपगमा-देति । प्राचीनमतानुसारेणेद्म् । जवीनमते स्विधनमात्रसुपादानं ात्रो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत्। हरीरे प्राणसंचारे कारणं तत्प्रकीर्तितम् ॥ १५२॥ मतीन्द्रियं गुरूत्वं स्यात्यृथिव्यादिद्वये तु तत्। प्रनित्ये तद्नित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ १५३॥ दिवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि। नेव्वत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति भावः । १५१ ॥ यस इति । जीवनयोनियतो यावजीवनमनुवर्तते । चातीन्द्रियः । तत्र प्रमाणमाह—दारीर इति । प्राणसं-शरो हि अधिकश्वासादिः प्रयत्नसाध्यः । इत्थंच प्राणसंचारख ार्वस्य यत्तराज्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्तवाधाचातीन्द्रिययत्त-सेद्धिः स एव जीवनयोनिर्यतः ॥ १५२ ॥ गुरुत्वं निरूप-ाति—अतीन्द्रियमिति । अनिस्येति अनिस्ये बणु-ब्रदौ । तद्वरुत्वमनित्यम् । नित्ये परमाणौ नित्यम् । गुरुत्व-मेत्यनुवर्तते । तद्गुरुत्वम् । असमवायि असमवायिकारणम्। ातनाच्य इति । आद्यपतने इत्यर्थः । द्रवत्वं निरूपयति विनकरी।

गिष्यम् । तेन यागादेईविः शब्दस्य मृदङ्गादिः प्राणसंचारादेश्व गणवहनाड्यादिकपादानसिवि बोष्यम् । मृले द्वेषादिति । फल-गतो देषो द्विष्टसाधनवाज्ञानं च निवृत्ति प्रति करणसित्यभिप्रायेणो-कम् ॥ १५१ ॥ प्राणसंचारो हीति । अधिकश्वासादिः प्राणसं-गरो यत्नसाध्यः प्रत्यक्षयत्नसाध्यत्या दृष्टः धावतः प्रयत्नोत्कर्षेण प्रासक्रियोत्कर्षदर्शनादिति भावः । इत्यंचेति । दृष्टान्तसिद्धावि-पर्थः । सर्वस्रोति । एकत्र यत्नसाध्यत्वस्थानुभविकत्वेन तदृष्टा-तेन प्राणसंचारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्त्यत्वस्थानुभविकत्वेन तदृष्टा-तेन प्राणसंचारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्त्यत्वस्थानुभविकत्वेन तदृष्टा-तेन प्राणसंचारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्त्यत्वस्थानुभविकत्वेन तदृष्टा-तेन प्राणसंचारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्त्यत्वस्थानुमानस्य चाप्र-गोयोगरूपाञ्चीवनात्तर्वयोजकादृष्टाद्वा संभवादुक्तानुमानस्य चाप्र-गोयकत्वात् । स्वन्यथेकत्र यत्ने झानजन्यत्वदृष्टान्तेन जन्ययत्वस्या-च्छिदेन झानजन्यत्वरूपनापत्त्या सुप्रसी झानादेरप्यतीन्द्रियस्य सेद्धिकं द्रवत्वं स्याक्षैमिसिकमथापरम् ॥ १५४ ॥ सेद्धिकं तु सिलले द्वितीयं क्षितितेजसोः। गणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते ॥ १५५ ॥ ।सिकं वहियोगासपनीयधृतादिषु। व्यं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥ १५६ ॥

सिद्धिकमिति। द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति।

गियं नैमित्तिकम्। परमाणाविति। जलपरमाणौ द्रवत्वं

गित्यर्थः। अन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलम्यणुकादौ च

गमित्यम्।। १५३॥ १५४॥ १५५॥ कुत्रचित्तेजसि

चेत् पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रवत्वं तत्र को वा नैमित्ति
सिद्ध्यियति—नैमित्तिकमिति। वह्वीति। अग्निसंयो
यं नैमित्तिकं द्रवत्वम्। तच सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतज
गृतिपृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः। द्रवत्वमिति। हेतु
१। असमवायिकारणमित्यर्थः। संग्रहे सक्तुकादिसंयोग
वे। तद्रवत्वम्, स्रहसदितामिति वोद्भव्यम्। तेन द्वतसुवर्णा-

विनकरी।

नापत्तेरिति प्राहुः ॥ १५२ ॥ पतनसमवायिभिन्नत्तरूपं पतमवायित्वं रूपादाविवयाप्तमतो व्याचष्टे—असमवायिकारति । द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकारणकत्वादाह—आः
। एवेष संयोगासमवधानकालीनां क्रिया गुणासमवायिकार। क्रियात्वात् संयोगजन्यिकयाबदित्यनुमानेन गुरुत्वसिद्धिरिति
। ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ अग्निसंयोगजन्यमिति ।
संयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः । वस्यमाणातिप्रसङ्गादाह—
सिद्दितिति । तथ सांसिद्धिकमेव । तथाष सांसिद्धिकद्रव।न हेतुत्वान सुवर्णोद्द्रवत्यस्य संग्रह इति भावः । नचावहेद्दित्वेनवानतिप्रसङ्के सांसिद्धिकद्रवत्यस्य सङ्ग्रहहेतुत्वे मानाइति वाच्यम् । कोहत्वेन सांसिद्धिकद्रवत्यत्वेन वा हेतुत्वमित्वत्र

ो जले स निखोऽणावनिखोऽवयविन्यसौ। ।न्तरे तत्प्रकर्षोद्दहनस्यानुकूलता ॥ १५७॥ **तारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने**। मात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः कचित् ॥१५८॥ i न संग्रहः ॥ १५६ ॥ स्नेहं निरूपयति—जल इति । एवेत्यर्थः । असौ स्नेहः । नतु पृथिन्यामपि तैले स्नेह प्र्यते नचासौ जलीयस्तथासति दहनप्रातिकृल्यप्रसङ्गादत नैलान्तर इति । तत्प्रकर्षात् स्नेद्दप्रकर्षात् । तैले रम्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव । तस्य प्रकृष्टत्वादग्नेरानुकु-[। अपकृष्टस्नेहं हि जलं विद्वं नाशयतीति भावः ॥१५७॥ बारं निरूपयति—संस्कारभेद इति । वेगस्थितिस्थापक-नाभेदात् संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः । मृतेमात्र इति । जवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः । शरीरादौ हि नोदनज-न कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरकर्म मग्रेऽपि । विना च वेगं कर्मणः कर्मप्रतिबन्धकत्वात हर्मनाश उत्तरकर्गीत्पत्तिश्र न स्थात् । यत्र वेगवता कपा-जनिते घटे देगो जन्यते स देगजो देगः ॥ १५८ ॥

ागमनाविरहेणोमयस्यापि हेतुत्वात् ॥ १५६ ॥ असो तैले यमानः स्नेहः । जलीयः तैलान्तर्गतजलभागनिष्ठः । तथा । तेलान्तर्जलभागसीकारे । दहनप्रातिकृत्यप्रसङ्गात् दहन-प्रसङ्गात् । दहननाशं प्रति संयोगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः । ५७ ॥ वेगो जन्यत इति । वेगत्वं तु जातिविशेषः प्रसक्षहः । तेनेति । कर्मनाशकस्योत्तरसंयोगस्य तदानीमभावाद्वेगस्येव नाशकत्वं कर्त्यत इति भावः । तत इति । पूर्वकर्मनाशानमित्यर्थः । एवमग्रेऽपीति । उत्तरकर्मणापि पूर्ववेगनाशस्ततो । स्तरोत्पत्तिरित्येषा दिगित्यर्थः । विना च वेगमिति । वेगं । कर्मनाशो न स्यादिलन्वयः । नाशकान्तराभावादिति भावः । पूर्वकर्मणो नाशाभावे का श्वतिरत आह—कर्मोत्पत्तिश्च न दिति । अत्र केचित् ।

गतिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिबतुर्ध्वपि। तीन्द्रियोऽसौ विश्चेयः कचित्स्पन्देऽपि कारणम् १५९ वनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः। श्वानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ १६० ॥ रतिस्थापकेति । अतीन्द्रिय इति । आकृष्टशाखादीनां रिलागे पुनर्गमनस स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् । केचिदिति । र्षु क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति गः । असौ स्थितिस्थापकः । कचिदाक्रष्टशासादौ ॥१५९॥ वनाख्य इति । तस्य संस्कारस । उपेक्षात्मकज्ञानाः काराजुत्पचेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तम् । तत्संश्वयाचस्याजुत्प-र्नेश्रय इत्युक्तम् । तेनोपेक्षान्यनिश्रयत्वेन संस्कारं प्रति तेति भावः । नतु सारणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्रयत्वेन हेतुत्वं पिक्षादिस्थले न सरणम् । इत्थंच संस्कारं प्रति ज्ञानत्वे-हेतुतास्त्वित चेन्न । विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति क्षान्यनिश्रयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । किंचोपेश्वास्यले दिनकरी।

.

रसंयोगेनैव पूर्वकर्यनाशोत्तरकर्मणोः संभवात् तत्पूर्वकर्मनाशकगित्स्वीकारे प्रयोजनाभावाद् वेगेन । तस्माद्वेगेन गच्छतीति
जनकवया प्रत्यक्षमेव वेगे प्रमाणमिलाद्वः ॥ १५८ ॥ पुननस्येति । यथापूर्वसंयोगजनकित्रयाया इत्यर्थः । स्थितिस्थापाध्यत्वादिति । वेगस्य त्त्तरदेशसंयोगजनकित्याजनकर्वं नतु
पूर्वसंयोगजनकित्रयाजनकत्वमिति न वेगेन स्थितिस्थापकयथासिद्धिरिति भावः । स्थितिस्थापकत्वं जातिविशेषः किया। प्रजनकतावच्छेद्कतया सिद्धः । स्थितिस्थापकश्च कियाविशेषकः स्वजन्यिकयानाश्योऽतीन्द्रियश्चेति मूळे उक्तप्रायम् ॥१५९॥
|च उक्तप्रकारेणोपेक्षाक्षानात् स्पृतिवारणे च । वस्तुतः संस्कारं
पेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्व एव विनिगमकमस्त्रीत्याह्— किंचेति ।

कारकल्पनाया गुरुत्वादित्यस्य स्पृति प्रस्ववोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन
। वस्तुतः । सिद्धत्वादित्यस्य स्पृति प्रस्ववोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन
। स्यादिः । सिद्धत्वादित्यस्य स्पृति प्रस्ववोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरूच्यते ।
धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धमः स्वर्गादिकारणम् ॥१६१॥
कारकल्पनायाः गुरुत्वात् संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन
तायाः सिद्धतात् ॥ १६०॥ असौ संस्कारः । तत्र प्रमाणं
विति स्मरण इति । यतः सरणं प्रत्यमिज्ञानं च जनयतः संस्कारः कल्पते । विना व्यापारं पूर्वातुमवस्य सरदिजननाऽसामध्यीत् स्वस्वव्यापारान्यतरामावे कारणत्वावात् । नच प्रत्यमिज्ञां प्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम् ।

विनकरी ।

यः ॥ १६० ॥ उद्देश्यवाचकपद्स्य प्रागपेक्षितत्वात् तथान्वय-र्शनार्थमुदीच्यस्याप्यसावित्यस्य प्राक् घारणमिति बोष्यम् । तत्र कारे। अतः संस्कारः कल्प्यत इति । अथानुमवस्य ध्वंस व्यापारोऽस्त प्रतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वमित्यस्याप्रयोजक-त्। नचानुमवस्य स्मृतिं प्रति प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम्। र्गाभावत्वावच्छित्रकारणताश्रयीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रति-वकतापदार्थत्वादिह च संसर्गाभावत्वेनाजनकत्वात् । नचानुभव-वियक्षणोत्पन्नसंस्कारेण वृतीयक्षणे सारणसंभवात् ध्वंसस्य ।पारत्वं न संभवति फलस्य प्राक्तालेऽनुभवध्वंसस्याभावादिति व्यम् । तत्रापि क्षणविख्म्बेनैव स्मरणाभ्युपगमादिति चेन्न । क्रारानङ्गीकारे कदाचिदनुभूतस्य सर्वदा स्मरणापत्तेः अनुभव-ग्रात्मकव्यापारस्य सर्वदा सत्त्वात् । नचोद्बोधकाभावादस्मरण-ते वाच्यम् । यत्र वस्तुविशेषज्ञानात्मकोद्वोधकेन दश पञ्च वा दिः सारणानि जातानि न त्वधिकानि तत्र घटादिस्मृतौ तद्वस्त-स्यैव नियतोद्वोधकतया तत्सत्त्वे च्द्वोधकाभावस्य वक्तमशक्य-र्। वस्तुतस्त्वनुपद्ं वक्ष्यमाणापूर्वसाधकयुक्तया संस्कारसिद्धि-वाषेति ध्येयम् । ख्रख्वयापारान्यतरामावे कार्योत्पत्त्यव्य-तपूर्वक्षणे खखन्यापारान्यवराभावे । कारणत्वासंभवादिति । विव्यवद्वितप्राकृत्र्यणवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वस्येष कारणतापन गङ्गास्तानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः । कर्मनाशाजलस्पशादिना नाश्यस्त्वसौ मतः॥१६२ ।योजकत्वात् । परेत्वनुद्धद्धसंस्कारात्त्रत्यभिज्ञानुदयादुद्धदु-कारस्य हेतुत्वापेश्वया तत्तरसरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं त्यत इत्यादुः । अदृष्टं निरूपयति—धर्मेति । खर्गा-ति । खर्गादिसकलसुखानां खर्गसाधनीभूत्रशरीरादीनां च धनं धर्म इत्यर्थः ॥ १६१ ॥ तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह— गादीति । यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते । अन्यथा गादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभावि-र्गजनकत्वं न स्यात् । तदुक्तमाचार्यैः—'चिरध्वस्तं

र्थत्वादिति भावः। अप्रयोजकत्वादिति। संस्कारजन्यत्वस्य [तित्वे प्रयोजकत्वामावादित्यर्थः । मणिक्वन्मतं प्रदर्शयति—परे-वति । त्वन्मवेऽन्तराकल्पनीयस्मृतिव्यक्तावुद्वुद्धसंस्कारस्य हेतुत्व-ह्पनं मन्मते तु प्रत्यभिज्ञायां तद्धेतुत्वकल्पनमिति समानमन्तरा-श्विव्यक्तिकल्पने प्रत्यभिज्ञायां तद्धेतुत्वकल्पने च तवाधिकं गौर-मिलाहुरिलनेनाखरसः सूचितः । खर्गादीलत्र खर्गपदेन सुखमा-स्यादिपदेन शरीरेन्द्रियादेः परिमद्द् इति प्रदर्शयति-स्वर्गादिस-क्लेत्यादिना । अमे नरकादीनामित्यत्राप्येवम् ॥१६१॥ तत्र धर्मे । ागादीति । आदिना होमदानपरिमहः । यागत्वं च देवतोहेइय-इसस्तत्वध्वंसवद्भव्यविशेष्यकेच्छात्वम् । देवतोद्देश्यकत्वं देवतास्त-ववद्विशेष्यकत्वम् । शब्दमयी देवतेति पक्षे त तस्या इदमित्यारोप-ग्रानविषयत्वसुदेश्यत्वम् । होमत्वं चाप्तिसंयोगानुकूछकियानुकूछघू-ग्रदिवृत्तिनोदनादिव्यापारत्वम् । दानत्वं च मूल्यमहणं विना खख-ब्रावंसपरस्वत्वजनकत्यागत्वमिति संप्रदायः । यागत्वहोमत्वादयो मानसप्रत्यक्षगम्या जातिविशेषा इत्यन्ये । श्राद्धस्य पित्रपेक्षया याग-विन ब्राह्मणापेक्षया दानत्वेन तत्र साङ्कर्यात्रेदं युक्तमित्यपरे। अन्यथा धर्माभावे । चिरविनष्टस्याप्यतुमवस्य स्मृतिजनकत्वादाह-निर्व्या-पारतयेति । चिरष्चस्तमिति । चिरकाळनष्टं कर्मातिशयमपूर्वं विना

लायालं न कर्मातिकायं विना' इति । नतु यागध्वंस एव ।।पारः सात् नच प्रतियोगितद्वंसयोरेकत्राजनकत्वम्, सर्वत्र गात्वे मानाभावात्। नच त्वन्मते फलानन्त्यं मन्मते चरमफल-।पूर्वनाशकत्वाक तथात्वमिति वाच्यम् । कालविशेषस्य सह-।रित्वादित्यत् आह—गङ्गास्तानेति । गङ्गास्नानस्य हि स-जनकत्वेऽनन्तानां जलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्ष्येकम-भेमेव कल्प्यते लाधवादिति भावः । ननु ध्वंसोऽपि न व्या-।रोऽस्तु । नच निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति ।च्यम् । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि सन्तात् । अ-यवहितपूर्ववर्तित्वं हि चक्षुःसंयोगादेः कारणत्वे, नतु सर्वत्र का-कालप्रतित्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वे इत्यत् आह—

दिनकरी।

छाय फरजननाय नालं न समर्थमित्यर्थः । तथात्वे व्वंसप्रतियो-गंनोरेकत्र जनकत्वासावे । एकमेवापूर्व कल्प्यते इति । वस्तु-ास्तु यागस्यापि ध्वंसो न व्यापारः, तथात्वे कीर्तितयागात् स्वर्गो-गाद्वारणाय स्वर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदो निवेशनीयस्तत्र ा कीर्तितत्वस्यैकस्याभावेन कीर्तितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवे-ानसगक्यसतः कीर्तितव्यक्तीनां तत्त्रह्यक्तित्वाविकव्यप्रतियोगिता-व्यव भेदो निवेशनीयः। एवंच दशकीर्तितयागस्थले परस्परं तत्तहा-केभेदसत्त्वेन खर्गोत्पादवारणाय भेदकूटस्यैव कारणतावच्छेदकत्व-गुपगन्तव्यम्। तत्रच विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्य-**ज्ञारणभावानन्यमपूर्वस्वीकारे** तु क्षणिकतया कीर्तितयागानां मेळ-गसंभवेन भेदानामेकत्र निवेशे प्रयोजनामावः। यादशकीर्तितया-गादपूर्वमापादनीयं तद्भेदाविष्ठन्नयागव्यकेस्तदानीमभावात्। नचा-र्युर्वसंबन्धेन कीर्तितयागव्यक्तीनां मेळनं संभवतीति स्वर्गजनकताव-च्छेद्ककोटी कीर्तितभेदानामेकत्र निवेश आवश्यक इति बाच्यम्। अपूर्वातुत्पत्त्यैवाखर्गसंभवे खर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदा-नामनिवेशात् कीर्तितयागाद्भंसोत्पादेन व्वंसजनकतावच्छेदककोटी कीर्तितभेदनिवेशस्यासंभवादित्यन्यैरपरिशीखितः पन्याः । कारणत्व इति । घटकत्वं सप्तन्यर्थः । एवममेऽपि । कार्यकालवृत्तित्वमि- धर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ।
यिश्वाद्याद्यारेटसी जीवष्ट्या स्विमी ग्रणौ १६३
र्मनाश्चोति । यदि द्यपूर्व न स्वात् तदा कर्मनाशाजलस्पदिना नाश्यत्वं धर्मस्य न स्वात् । निह तेन यागादेनीशः
तेवन्धो वा कर्तु शक्यते, तस्य पूर्वमेव वृत्ततादिति भावः ।
नेन देवताप्रीतेरेव फलत्वमित्यपास्तम् । गङ्गास्नानादौ सर्वत्र
।ताप्रीतेरसंभवाच देवतायाश्चेतनत्वेऽपि तत्त्रीतेरनुदेश्यत्वात्
तेः सुस्करपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात् जन्यसुस्य
।भावात् तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन पराभिमतस्वर्गादिरेव
ण्युप्रीतिश्वव्देन लक्ष्यते ॥ १६१ ॥ अधर्म इति । नरका-

ते । यथा समवायिकारणस्य कारणत्वे कार्यकाळवृत्तित्वं घटकं वसमवायिकारणस्य कारणत्वे तथेयर्थः । तेन कर्मनाशाजल-ग़ीदिना । तुस्य यागादेः । पूर्वे कर्मनाशाजलस्पर्शादितः पूर्वम् । ात्वादिति । उत्पन्नत्वाद्विनष्टत्वाचेत्यर्थः । योग्यविभुविशेषगुणानां त्तरोत्पन्नगुणनाइयत्वादिच्छात्मकयागस्य तृतीयक्षणएव नष्टत्वा-ते भावः। एवमप्रेऽपि। धर्मः क्षरतीत्यस्य धर्मो यागादिः क्षरति माङ् न भवतीत्यर्थकतया कर्मनाशाजलस्पशीदैः खध्वंससंबन्धेन र्गोदिफलं प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तमिति न सत्। एकाश्व-गनन्तरमश्रमेधः कृत इति कीर्तिते तदुत्तरं पुनरश्रमेधकरणेऽपि र्शित्वयापत्तेः । नच तद्श्वमेधजन्यस्वर्गत्वावच्छिन्नं प्रति तत्कीर्त-ोन प्रतिबन्धकत्वान्नाश्वमेघान्तरात्स्वर्गानुद्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्। श्वमेघस कीर्तनं कृतं तदश्वमेधजन्यस्वर्गाप्रसिद्धा क्षेत्रप्रतिबन्धकमावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तवापूर्वे द्शे-मासयोर्द्धिविषं परमापूर्वं कलिकापूर्वं चेति । तथाहि यदाग्रे-ऽष्टाकपाछोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति चपांग्रया-न्तरा यज्ञति ताभ्यामेतमग्रीषोमीयमेकादशक्याछं पूर्णमासे ाच्छत प्रेन्द्रं दृष्यमावास्यायामैन्द्रं पबोऽमावास्यायामिति पश्चिम-न्वैर्विद्वितेभ्यः पद्मय आप्नेवादिभ्यः बहुत्मत्त्वपूर्वाषि वान्वेव

दिनकरी।

ळिकापूर्वाण्युच्यन्ते तेभ्यश्च परमापूर्वमिति । ननु षडपूर्वाण्या-इयकानि साक्षादेव खर्गहेतवः सन्तु किं परमापूर्वेणेति चेन्न । र्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेनोमयत्वावच्छिन्नस्य स्वर्गसाधनत्वाव-मादुभयत्वावच्छित्रस्यैकच्यापारकल्पनादुत्पत्त्यपूर्वाणां चोभयत्वा-च्छिन्नाजन्यत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति विधिप्रवृत्तिसमये चिर-। नष्टस्य दर्शपूर्णमासस्य व्यापारतयेकस्यैवापूर्वस्य कल्पना । चैवमनन्तरं षण्णां यागानां क्रमिकत्वज्ञाने षडपूर्वकल्पनायौरवम् । स्य फल्रमुखत्वात्। नच पद्धभिः पश्चापूर्वद्वारा षष्टेन च साक्षादेव रमापूर्व जन्यतामिति किं षष्ठेन कलिकापूर्वेणेति वाच्यम् । षष्ठेना-रुत्तराङ्गद्क्षिणासहकारेणैव परमापूर्वजननातु तावत्काछं षष्ठस्य ागस्यानवस्थित्या तज्जन्यापूर्वस्यावदयकत्वात् । अत्र परमापूर्वे प्रति ार्ग प्रति च दुर्शत्वपूर्णमासत्वव्यापकेन दुर्शपूर्णमासोभयसाधारण-जासेन कारणत्विमसेके। द्शेत्वेन पूर्णमासत्वेन च कारणत्वं ण्डचक्रवन्मिलितानां फलोपघानमित्यपरे । अत्र त्रयात्मकदर्शज-यमपूर्वमेकं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकम्, एवं त्रयात्मकपूर्णमासज-यमेकमपूर्व कलिकापूर्वत्रयन्यापारकं, ताभ्यां खर्गजनकापूर्वोत्पत्ति-उच परमापूर्व फलिशरस्कापूर्वमित्युच्यत इति नवापूर्वीपक्ष इत्येके । त्रैव फलशिरस्कापूर्वे मानाभावाद्ष्टापूर्वीखन्ये । कलिकापूर्वपद्केनैव रमापूर्वसंभवाद्यापारीभूतापूर्वद्वये मानाभावात् पूर्वोक्ता सप्तापूर्वेव कित नन्याः । इदं चापूर्वे जातेष्ठिपित्यकादौ कर्त्रेनिष्ठमुत्पद्यत त्येके । भोक्तिनिष्ठमिति तु संप्रदायः । प्रामाकरास्तु यागिकया ार्वात्मना नैव नश्यति किंतु सूक्ष्मरूपेण खर्गदेहारम्भकेषु यागसंब-न्धद्रच्यारम्भकेषु यागकर्तयीत्मनि वावस्थाय फल्रमारमत इत्याहुः। ात्र । ज्ञानेच्छादिरूपस्य यागस्यात्मनो योग्यविशेषगुणतया क्षण**च**-ष्ट्रयानवस्थायित्वनियमात् ज्ञानेच्छादीनां सदानतुमवेन समाना-वेकरणस्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वस्वीकारात् । अन्ययैवंरीत्या जगत व सूक्ष्मरूपतया सर्वदावस्थानप्रसङ्गादिसळं विस्तरेण ॥ १६२ ॥ । १६३ ॥ नतु गङ्गादिदर्शनादिना ईश्वरे कृतो न धर्मादेदत्पत्ति-

इमी तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनद्यतः। शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च सृदङ्गाद्भिवो ध्वनिः १६४ कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मनाः। सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते १६५ वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता । कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कँस्यचिन्मने ॥१६६॥ किलदुःखानां नारकीयश्वरीरादीनां च साधनमधर्म इत्यर्थः। प्रमाणमाह-प्रायश्चित्तेति । यदि ह्यधर्मी न स्यात्तदा श्चित्तादिना नाश्यत्वं न स्थात् । नहि तेन ब्रह्महननादीनां ः प्रतिबन्धो वा विधातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वा-ते भावः । जीवेति । ईश्वरस धर्माधर्माभावादिति भावः १६३ ॥ इमी धर्माधर्मी । वासनेति । अतो ज्ञानिना अपि सुकृतदुष्कृतकर्मणी न फलायालमिति भावः । नादपीति । अपिना भोगपरिग्रहः । नतु तत्त्वज्ञानस्य ं धर्माधर्मनाशकत्वं ''नाभ्रुक्तं श्लीयते कर्म कल्पकोटिशतै-"ति वचनविरोधात्। इत्थंच तत्त्वज्ञानिनां झटिति काय-न सकलकर्मणां भोगेन क्षय इति चेन्न। तत्र भोगस्य गोघितनाशकोपलक्षकत्वात् । कथमन्यथाः प्रायुश्चित्तादिनाः णां नाशः । तदुक्तं-"ज्ञनाग्निः सर्वकर्माणि भसा-त् कुरुतेऽर्जुन ।" "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दिनकरी।

आह—मूले इमी तु वासनाजन्याविति । ईश्वरे निध्या-जन्यवासनाविरहात्र धर्मादेरुत्पत्तिरिति भावः । नतु धर्माधर्मी वासनायाहेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह—मुक्तावल्यामत । ज्ञानिना तत्त्वज्ञानवता । वचनविरोधादिति । वेना-गञ्जमात्रे भोगस्य हेतुत्वप्रतिपादनादिति भावः । इत्यं चेति । णां भोगैकनाश्यत्वे चेत्यर्थः । अन्यथा उपलक्षकत्वाभावे । कर्माणीति । सर्वकर्मजन्यादृष्टानीत्यर्थः । भसासात्कुरुते । यति । स्मृतिं दुर्शयित्वा श्रुतिं दर्शयित—श्रीयन्ते, चेति

उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता । सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजालमवलम्बते॥१६७॥ ष्टे परावरे" इति । नतु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं खदुःखादिकं न स्थात् । ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति न । प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् । तत्तच्छरीरभोगजनकं हि त्कर्म तत्प्रारब्धं तद्भिष्रायमेव नाभ्रक्तमिति वचनमिति । ब्दं निरूपयति-शब्द इति । नभोवृत्तिः आकाशसम-तः । दुरस्यशब्दस्याप्रहणादाह—श्रोत्रेति ॥ १६४॥१६५॥ तु मुदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पने शब्दे श्रोत्रे कथग्रुत्पत्तिरत आह— ोचीति । आद्यश्रब्देन बहिर्दशदिगवच्छिनोऽन्यः श्रब्दस्ते-व शब्देन जन्यते । तेन चापरस्तद्यापकः । एवं क्रमेण श्रोत्री-ामो गृह्यत इति । कदम्बेति । आद्यशब्दादु दश्रदिश्<u>व</u> शशब्दा उत्पद्यन्ते तैश्रान्ये दशशब्दा उत्पद्यन्त इति भावः । ासिन् मते कल्पनागौरवादुकं—कस्यचिन्मत इति ॥१६६॥ ातु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसङ्गतमत आह उत्पन्नेति । गुन्दानाम्रत्पादविनाञ्चप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः । नतु । एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छन्दानां नित्यलम्। त्थंचोत्पादविनाश्रबुद्धिर्भमुरूपैवेत्यत आह—सोऽयमिति । वाजात्यमिति । तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयो ा तु तद्यक्यमेदो विषयः। उक्तप्रतीतिविरोधात्। इत्थंच द्वयो-ापि प्रतीत्योरभ्रमत्वमिति ॥१६७॥ नज्ञ सजातीये सोऽयमिति दिनकरी।

तद्भिप्रायमेव प्रारब्धकर्माभिप्रायमेव । गौरवादिति । दर्श-शब्दानां तत्प्रागभावानां वद्धेतुहेतुमद्भावानां च कल्पने गौर-वादित्यर्थः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ उक्तप्रतीतिविरो-धादिति । उत्पादविनाशशालिप्रत्यविरोधादित्यर्थः । इत्यं चेति । प्रत्यमिक्कानस्य सजातीयविषयत्वे चेत्यर्थः । द्वगोरपीति । उत्पादप्रतीतिप्रत्यभिक्कानयोरित्यर्थः। अत्र मीमांसकाः । स एवायं गकार इति प्रत्यभिक्कया गकारादेस्तावत्कालावस्थानस्य विषयीकृतत्वे-

विनकरी।

।राभूतशब्दादिनाऽनाशेन नाशकामावाद्वर्णनिस्रत्वसिद्धिः । नच भेज्ञा वज्जातीयत्वविषयिणी । बाधकामावात् । अन्यथा सर्वत्रापि भावेऽभेदोच्छेदापत्तिः । नच तारत्वमन्दत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासो कः प्रत्यभिज्ञानबळेन तस्य नित्यत्वसिद्धौ तारत्वादेव्येञ्जकवाय-वस्य कल्पनात् श्रोत्रेण वायुधर्मस्य तारत्वादेरिप प्रहणसंभवात्। व तारः स एवान्यापेक्षया मन्द् इति प्रतीतेस्तारत्वमन्दत्वयो-ोधाचेत्याद्वः । तत्र । तथा सति कत्वगत्वादेरपि व्यञ्जकवायु-बापत्त्या ककारगकारयोरिप भेदो न सिध्येदिति वर्णेक्यापत्तेः । वस्तु वर्णानित्यत्वपक्षे कण्ठताल्वाद्यभिघातानां कत्वादिकं कार्य-म्छेर्कं वर्णनित्यतापश्चे तु कसाक्षात्कारत्वमिति गौरवात्। निस्तत्वमतेऽपि छौकिकविषयितया कत्वमेव तज्जन्यतावच्छेद-ति न गौरवावकाश इति वाच्यम् । कोळाहळप्रत्यक्षस्यासंप्रह-ात् । निह कोलाइलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकम् अन्यथा तुस्य-।। घटाद्युत्पादकस्यापि घटप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति ा नित्यमेव स्यादिति । नचानित्यत्वमते प्रत्यभिज्ञायास्त्रज्ञाती-वेषयकत्वेन वज्जातीयोऽयमितीति स्यान्नतु सोऽयमितीति म् । यत्र प्रत्यभिज्ञायां जातित्वेन गत्वादेभीनं तत्रैव तज्जाती-मिलाकारः यत्र तु खरूपतो भानं तत्र सोऽयमिलाकार इल-ामादिति । अत्रेदं बोध्यम्—शब्दो द्विविधः ध्वन्यात्मको मक्श । तत्र ध्वन्यात्मकसंयोगजन्याद्यशब्दं प्रति गगनं ायिकारणं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणं भेरीदण्डसंयोगा-मेत्तकारणम् । विभागजन्यध्वन्यात्मकाखश्च्दं प्रति तु वंशद्-शविभागोऽसमवायिकारणं वंशद्छद्वयविभागो निमित्तकारणम्। मकाद्यसन्दं प्रति तु कण्ठताल्वादिनाकाशसंयोगोऽसमवायि-ं कण्ठताल्वादिना वाय्वादिसंयोगो निमित्तकारणम् । द्वितीया-दं प्रति त आदशब्दोऽसमवायिकारणम् । नच भेर्याकाशसंयो-प्रचाकात्रसंयोगादीनां शब्दं प्रति कारणत्वे मानाभाव इति प । भावकार्थस्यासमबायिकारणजन्यत्वनियमेन तत्कारणत्वै-

तदेवीषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात्।
तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः॥१६८॥
इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृता कारिकावली समाप्ता॥
प्रत्यभिन्ना कुत्र दृष्टेत्यत आह—तदेवेति । यदौषधं मया कृतं
तदौषधमन्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादिति मानः ॥ १६८ ॥
इति श्रीमहामहोपाध्यायविद्यानिवासभद्दाचार्यपुत्र
श्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभद्दाचार्यविरचितायां
सिद्धान्तमुक्तावल्यां गुणनिक्षपणम् ॥
समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

दिनकरी।

स्वीकारात् । तादृश्वनियमे मानाभावे तु मास्तु तेषां कारणत्वं भेरीदण्डसंयोगादिनिमित्तकारणसहकृतेनाकाशेनैव शब्दोत्पत्तिसंभवादिति । प्रथमादिशब्दानां च स्वकार्यशब्देनैव नाशः चरमस्य तूपान्त्यशब्देनोपान्त्यशब्दनाशेन वा नाश इति ॥ १६७ ॥ मूछे तदेवौषधमित्यादिना सैवेयं दीपकछिकेत्यादेः परिष्रदः । नतु तत्रापि
व्यक्त्यभेद एव विषयोऽस्त्वतो भावार्थं प्रकाशयति—यदौष्धे
मया कृतमित्यादिना । अत्रच स्वकर्तृकत्वस्वभिन्नकर्तृकत्वस्पविबद्धधर्माच्यासाहितभेदृष्रत्ययस्य प्रतिक्रथकस्य सत्त्वान व्यक्त्यभेदो
विषयः किंतु तत्सजातीयाभेदो विषय इति भावः ॥ १६८ ॥

भावुं प्रणम्य परिभाव्य च शास्त्रसारं
मुक्तावलीकिरण एष पितृप्रदिष्टः ।
सद्युक्तिभिर्दिनकरेण करेण सोऽयं
नीतः प्रकाशपदवीं सुधियां मुदेऽस्तु ॥
मुक्तावलीप्रकाशो यः स्वाझानतिमिरापदः ।
तेन सन्तोषमायातु नीलकण्टः सतीप्रियः ॥
इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवमट्टतन्जश्रीमहिनकरमट्टविरचिते न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीप्रकाशे गुणनिरूपणम् ॥
समास्रश्रायं ग्रन्थः ॥